

The Department of Public Instruction, Bombay.

ATHARVAVEDASAMHITÂ

WITH THE
COMMENTARY OF SÂYANÂCHÂRYA.

EDITED BY

SHANKAR PÂNDURANG PÂNDIT, M. A.

Registered for Copy-right under Act XXV of 1867

Vol. IV

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT

1898

All rights reserved.

Price 10 Rupees.

BOMBAY :

PRINTED AT JAVAJI DADANI'S "NIRNAYA BIKAR" PRESS.

अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

भाग ४.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण
संशोधिता.

सा च

मुद्रयां

जावजी दादाजी

इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणालये मुद्रिता.
॥

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

वस्तु च ग्रन्थस्य स्वामित्वे (१८६७) सप्तपञ्चमुत्पन्नपञ्चादशशतस्य पञ्चविंशतस्तानियममनुसृत्य सङ्गीतम् ।

१८९८.

मूल्यं १० रुप्यकाः

S'ivarâma S'âstri Tâṭke and his services.

The work of carrying through the press, after the death of Mr. S. P. Pandit, the remainder of the text of Atharvaveda, and of preparing the Index of words, is mainly due to the exertions of Paṇḍit S'ivarâma S'âstri Tâṭke. The help which this learned and hard working S'âstri rendered to Mr. Paṇḍit, ever since he undertook this important work was so great that he would not have failed to acknowledge the same in appropriate words as he did in the case of his edition of *Gauḍa vaḥ*. As unfortunately Mr. Paṇḍit is not spared to make this return to the S'âstri, it is only due to mention here that but for the close and exclusive attention of this many-sided S'âstri, this work could not have been completed; and that he is, therefore, entitled to the best thanks of the Sanskrit reading public for placing before them, with more than half its Bhâshya, this one of the most ancient sections of Indian literature.

Slight defects in the pada text of Kāṇḍa XX.

The pada text of the Sūktas and parts of Sūktas of Kāṇḍa XX mentioned in the following table will not be found in this edition, as none of the Manuscripts collated contain it; nor are the padas of that portion recited by the Vaidika Brāhmanas of the present schools. And consequently the padas are not noticed in the Index given at the end of volume III.

Sūktas	Ṛiks.	REMARKS.
34	12, 16, 17	
48	1, 2, 3	
49	1, 2, 3	
127 136	Complete.	These are called Kuntūpa Sūktas

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सप्तदशे काण्डे एकोऽनुवाकः । तत्र त्रीणि सूक्तानि । अयं “विषा-
सहिम्” इत्यनुवाकः सलिलगणमध्ये पठितः । अतः “सलिलैः क्षीरौ-
दनम् अश्नाति । मन्थान्तानि” इति [कौ० ३. १] “सलिलैः सर्वकामः”
[कौ० ३. ७] इत्यादौ चांस्य विनियोगः ॥

उपनयनकर्मणि आचार्यः ब्रह्मचारिणो नाभिदेशं संस्पृश्य अमुम् अनु-
वाकं जपेत् । तद् उक्तं कौशिकेन । “दक्षिणेन पाणिना नाभिदेशं संस्त-
भ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु” [१. ९] इत्यादि “प्राणाय नमः
[११. ६] विषासहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयते” इत्यन्तम् [कौ० ७. ६] ॥

उपनयनकर्मण्येव ऋषिहस्ते “कर्मणे वाम्” इति हस्तप्रक्षालनानन्त-
रम् आचार्यो माणवकम् अनेनानुवाकेन अभिमन्त्रयते । “ऋषिहस्तस्य
कर्मणे वां वेशाय वाम्” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “आ रभस्व [८. २]
प्राणाय नमः [११. ६] विषासहिम् [१७. १] इत्यभिमन्त्रयते” इति [कौ०
७. ९] ॥

उपनयन एव आयुरभिवृद्ध्यर्थम् अनेनानुवाकेन माणवकस्त्रिकालम्
आदित्यम् उपतिष्ठेत् । सूत्रितं हि । “उदस्य केतवः [१३. २] मूर्धाहम्
“ [१६. ३] विषासहिम् [१७. १] इत्युद्यन्तम् उपतिष्ठेत् मध्यन्दिने अस्तं
“यन्तम्” इति [कौ० ७. ९] ॥

तथा आदित्यग्रहणरूपाद्भुते तच्छ्रान्द्यर्थम् अनेनानुवाकेन आज्यं जुहु-
यात् । “अथ यत्रैतद् आदित्यं तमो गृह्णाति तत्र जुहुयात्” इति प्रक्रम्य

1 S' गणे. 2 S' om. च. 3 S' इति for इत्यन्तम्. 4 So S'. Kausika: ऋषिहस्तस्य.
5 Kausika: वेपाय.

सूत्रितम् । “विषासहिं सहमानम् इत्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ० १३. ७] । सूक्तेन । अर्थसूक्तेनेत्यर्थः । अतः कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य ग्रहणशान्तौ विनियोग इत्यवसीयते ॥

तथा चन्द्रग्रहरूपान्हुते तच्छान्त्यर्थम् अनेनानुवाकेन उपस्थानं कुर्यात् । “अथ यदेतच्चन्द्रमसम् उपमवति” इति [कौ० १३. ८] प्रक्रम्य सूत्रितम् । “रोहितैरुपतिष्ठते” इति ॥

अस्यानुवाकस्य आयुष्यगणे पाठाद् उपाकर्मणि अनेनानुवाकेन आज्यं जुहुयात् । “अभिजिति शिष्यान् उपनीय” इति प्रक्रम्य कौशिकेन सूत्रितम् । “विश्वकर्मभिरायुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्” इति [कौ० १४. ३] ॥

अस्य सूक्तस्य सलिलगणे पाठात् “आदित्यां श्रुततेजोधनामुष्कामस्य” इति [न०क० १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्यानुवाकस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । “सलिलगण आदित्यायाम्” इति [न०क० १८] ॥

तथा कोटिहोमे अस्यानुवाकस्य विनियोगः । कोटिहोमं प्रक्रम्य उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे ।

जुहुयुः शान्तवृक्षस्य समिधो धृतसंयुताः ।

स्वयं चापि यजेद् ब्रह्मा सवितारं दिनेदिने ॥

पाकयज्ञविधानेन मन्त्राश्च स्युर्विषासहिः ।

शान्तिकामो ययैः कुर्यात् तिलैः पापापनुत्तये । इत्यादि [प० ३१. ६] ॥

तथा भास्करमीत्यर्थं क्रियमाणे आदित्यमण्डलदाने अस्यानुवाकस्य मण्डलाकारापूपाभिन्नगणे विनियोगः । तद् उक्तम् अथर्वपरिशिष्टे । “अथ यः कामयेत् सर्वेषां नृणाम् उन्नमः स्यात् इति स भास्करायाम् पूषं द-

1 S' The *Kaushika* sūtra does not correspond with the quotation. रोहितैरुपतिष्ठते is not in *Kaushika* 13. 8, but in 13. 7, so that part of 13. 7 is quoted by Śyama as part of 13. 8. Śāyana, however, who quotes from the *Asvatī* rather than from *Kaushika*, is misled by the directions given in the former. 2 S' जपेद्ब्रह्मा. We with the *Atharvaparishiṣṭa*. 3 S' कामाय यै for कामो ययैः which we take from the *Atharvaparishiṣṭa*.

“द्यात् । तस्य कल्पः ।” इत्यादि “सुवर्णशकलं चोपरिष्ठान्निधायार्चयेद् रक्तकुसुमैर्विषासहिम् इत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्” इति [प० १२. १] ।

अत्र “त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः” इत्यनेन मन्त्रेण दर्शष्टौ माहेन्द्रं हविरनुमन्त्रयेत् । तद् उक्तं वैताने । “सांनाय्यस्यैन्द्रं माहेन्द्रं वा इन्द्रेमम् [६. ५. २] त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रः [१७. १८]” इति [वै० १, ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनजितम् ।

ईळ्यं नाम ह इन्द्रमार्युष्मान् भूयासम् ॥ १ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

ईळ्यम् । नाम । हे । इन्द्रम् । आर्युष्मान् ॥ भूयासम् ॥ १ ॥

अत्र सूर्यादित्यादिपदलिङ्गानाम् अश्रवणेपि वृत्स्त्रस्याप्यनुवाकस्य उक्तप्रकारेण कृत्स्नेषु सौख्येषु कर्मसु प्रायेण विनियोगात् सूर्यपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । अथ वा परमैश्वर्ययोगात् “इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां धारयतीति वा इरां धारयतीति वा” [नि० १०. ८] इत्यादिनिरुक्तकारोक्तानाम् अवयवार्थानां वृष्टिद्वारा सर्वेषां भूतानाम् आत्मत्वात् सूर्ये संभवाच्च ईळ्यं नाम ह इन्द्रम् इति इन्द्रशब्द आदित्यम् अभिधत्ते । अथ वा “विवस्वदिन्द्रयुताः” इति “इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते” इति [तै० आ० १. १३. ३] च द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रस्यापि श्रुतत्वात् स्मृतत्वाच्च इन्द्रः साक्षाद् आदित्य एव । तथा तैत्तिरीयश्रुतिः । “ऐन्द्रीम् आवृतम् अन्वावर्ते । असौ वा आदित्य इन्द्रः । तस्यैवावृतम् अनु पर्यावर्तते” इति [तै० सं० १. ७. ६. ३] । अतः उक्तरीत्या आदित्येन्द्रयोरेकत्वेन “सप्तानां वि-

१ P ०जितम् ।

१ S' ०वाच्येत् विशुकुसुमे. २ S' ०पारलिङ्गानाम्. ३ S' omits श्रेषु. ४ S' विवस्वांश्चेते.

वासहिम्" [ऋ० १०. १६६. १] "अषाढम् उग्रं सहमानम्" [तै० ब्रा०
 २. ८. ५. ८] इत्यादिषु इन्द्रविशेषणतया प्रसिद्धानि विषासहिम् इत्यादीनि
 सूत्रेण अतिरुद्धानि । ईद्व्यम् स्तुत्यम् आरोग्याद्यर्थिभिः सर्वैः प्राणिभिः
 सर्वदा स्तोतव्यं नाम सर्वेषां नामकम् । अथ वा नामेति प्रसिद्धौ ।
 ईद्व्यत्वेन प्रसिद्धम् इन्द्रम् आदित्यं हे हुवे इति संग्रहार्थः । ॥ ह-
 यतेर्लेटि "बहुलं इन्द्रसि" इति संग्रहार्थम् । इन्द्रसो यण् ॥ . की-
 दृशम् इन्द्रम् इति तं विशिनष्टि विषासहिम् इत्यादिना । विषासहिम्
 विशेषेण सोढारम् । यथा शत्रवो न पुनरुद्भवन्ति तथा नाशयितारम्
 इत्यर्थः । ॥ पह अभिभवे । अस्माद् यदन्नात् "सहिवहिचलिपति-
 भ्यो यदन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ" इति क्रियात्प्रत्ययः ॥ . तदेव उ-
 पपादयति सहमानम् इति । सहनशीलम् । "इन्द्रो यातूनाम् अभ-
 वत् पराशरः" [८. ४. २१] इत्यादिश्रुतिभ्य इन्द्रस्य सहनशीलं प्रसि-
 द्धम् । यस्य यादृक् स्वभावः स तादृशं करोतीति प्रसिद्धम् । अतः
 शत्रुहननस्वाभाव्याद् विषासहित्वं तस्य युक्तम् इत्यर्थः । ॥ सहेर्लेट-
 श्वानश् ॥ . न केवलम् इदानीमेव तच्छीलत्वं प्रागपि तथेत्या-
 ह । सासहानम् पूर्वमपि अभिभवितारम् । अतः शत्रुहननस्वभावता सि-
 द्धा । ॥ लिटः कानच् । एत्वाभ्यासलोपयोरभावश्चान्दसः ॥ . ननु
 सन्त्यन्ते सोढारः कौस्यातिशय इति तत्राह सहीयांसम् इति । सोढूणां
 मध्ये अतिशयेन सोढारम् । ॥ सोढूशब्दात् "तुश्चन्द्रसि" इति ई-
 यसुन् । "तुरिष्टेमेयःसु" इति तृलोपः ॥ . उक्तविशेषणचतुष्टयसि-
 द्धम् अर्थे पुनरनुवदति क्रियासंबन्धाय सहमानम् इति । उक्तोऽस्या-
 र्थः । ॥ सहेश्वानश् ॥ . एवंमहानुभावम् इन्द्रशब्दाभिधेयम्
 आदित्यं हुवे । इत्थं शत्रुसहनद्वारेण इन्द्रं मशस्य अथ तेषां सहआदि-
 जेतृत्वद्वारेणापि मशंसति । सहोजितम् सहः परेषाम् अभिभावुकं तेजः ।
 तस्य जेतारं शत्रुबलापहर्तारम् । स्वर्जितम् । स्वर इति सुखनाम । श-
 चूणां यत् सुखं तस्य जेतारं नाशयितारम् स्वर्गस्य वा जेतारम् । तथा
 गोजितम् गोशब्दो महिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादेरुपलक्षकः । शत्रूणां ये ग-

वाद्याः सन्ति तेषां जेतारम् । यद्वा गावः उदकानि तेषां जेतारम् ।
 तथा संधनजितम् सम्यग्धनस्य सुवर्णरजतमणिमुक्तादिलक्षणस्य जेतारम् ।
 यद्वा सहआदिजयः स्वोपासकार्यो द्रष्टव्यः । स्वभक्तेभ्यः सहःस्वर्गगोध-
 नानां लम्भकम् इत्यर्थः । “अर्वाञ्चम् इन्द्रम् अमुतो हवामहे यो गो-
 जिद् धनजिद् अश्वजिद् यः” [५. ३. ११] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु इन्द्र-
 स्य गवादिजेतृत्वं प्रसिद्धम् । ॥ संधनाजितम् इति । सांहितिको
 दीर्घः ॥ उक्तगुणविशिष्टस्येन्द्रस्य आह्वाने प्रयोजनम् आह । आयु-
 प्मान् भूयासम् इति । आह्वानोपलक्षितैस्त्रैकालिकोपस्थानादिलक्षणैः कर्म-
 भिः परितुष्टस्य इन्द्रशब्दवाच्यस्य भगवतः सूर्यस्य प्रसादाद् अहम् आ-
 युप्मान् शतसंवत्सरलक्षणेन आयुष्येण उपेतो भवेयम् । अत एव आयु-
 प्तद्व्यार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य आयुरभिवृद्धयर्थं माणवकस्य त्रिकालम्
 आदित्योपस्थाने विनियोग उक्तः ॥

द्वितीया ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।

ईड्यं नाम ह इन्द्रं प्रियो देवानां भूयासम् ॥ २ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

ईड्यम् । नाम । ह् । इन्द्रम् । प्रियः । देवानाम् । भूयासम् ॥ २ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् । आयुप्मान् इत्यस्य स्थाने [प्रियो] देवानाम् इति
 विशेषः । इन्द्रस्य सर्वदेवाधिपतित्वात् तदात्मकस्य सूर्यस्यापि “एकैव वा
 महान् आत्मा देवता । स सूर्य इत्याचक्षते सर्वभूतात्मा” इति प्रतिज्ञाय
 अनुष्मणिकाकारेण स्वोक्तेर्ये “सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च” इति [ऋ०
 १. ११५. १] उदाहृतत्वात् तथा “तद्विभूतयोऽन्या देवताः” इति प्र-
 तिज्ञाय “तदप्येतद् ऋषिणोक्तम् । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहु-
 र्यो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विभ्रा बहुधा वदन्त्यग्निं

“यमं मातरिश्वाणाम् आहुः” [ऋ० १. १६४, ४६] इति [स० अ० परि० २] प्रदर्शितत्वाच्च एकस्यैव भगवतः सूर्यस्य सर्वदेवतामयत्वात् तस्मिन् एकस्मिन् प्रीते इतरेषां देवानां प्रियो भवतीत्यभिप्रायः । इतरथा येषां प्रियभावः प्रार्थनीयस्त एव पृथक्पृथक् उपास्याः स्युः । न च वाच्यम् एकैव प्रीतेनादित्येनालम् किम् इतरदेवानां प्रियभावप्रार्थनयेति । फलानभिघाताय इतरेषां स्वाधीनीकरणस्यापि अपेक्षितत्वात् । यथा लोके प्रीतेपि राजनि तत्परतन्त्राणामपि अमात्यादीनां प्रीत्यर्थम् उपाधावनदर्शनात् ॥

तृतीया ॥

वि॒षास॒हिं स॒ह॒मानं सास॒हानं स॒हीयांसम् ।

स॒ह॒मानं स॒हो॒जितं स्व॒जितं गो॒जितं स॒धना॒जितम् ।

ई॒श्वं नामं ह॒ इन्द्रं प्रि॒यः प्र॒जानां भू॒यासम् ॥ ३ ॥

वि॒ऽस॒स॒हिम् । स॒ह॒मानम् । स॒स॒हानम् । स॒हीयांसम् ।

स॒ह॒मानम् । स॒हो॒ऽजितम् । स्व॒ऽजितम् । गो॒ऽजितम् । स॒धना॒ऽजितम् ।

ई॒श्वम् । नामं । ह॒ । इन्द्रं । प्रि॒यः । प्र॒ऽजानांम् । भू॒यासम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः पुत्राद्या भृत्यादयश्च । तासां प्रियो भूयासम् । ता यथा विधेयाः सत्यः स्वात्मानं पूजयन्ति तथाविधो भूयासम् इति आशास्ते ॥

चतुर्थी ॥

वि॒षास॒हिं स॒ह॒मानं सास॒हानं स॒हीयांसम् ।

स॒ह॒मानं स॒हो॒जितं स्व॒जितं गो॒जितं स॒धना॒जितम् ।

ई॒श्वं नामं ह॒ इन्द्रं प्रि॒यः पशूनां भू॒यासम् ॥ ४ ॥

वि॒ऽस॒स॒हिम् । स॒ह॒मानम् । स॒स॒हानम् । स॒हीयांसम् ।

स॒ह॒मानम् । स॒हो॒ऽजितम् । स्व॒ऽजितम् । गो॒ऽजितम् । स॒धना॒ऽजितम् ।

ईड्यम् । नामं । ह्ये । इन्द्रम् । मियः । पशूनाम् । भूयासम् ॥ ४ ॥

पशवो गोमहिष्यजाविकाद्याः करितुरगोष्ट्रादयश्च । “चतुष्पादाः पशवः” इति श्रुतेः [ऐ० ब्रा० ५. १९] । सत्सु तेषु तेषां मियभावप्रार्थनौचित्यात् तल्लभं तदानुकूल्यं चाशास्त्रे ॥

इत्थम् आयुष्याभावे कृत्स्नस्यापि लाभस्य वैयर्थ्यात् प्रथमम् आयुष्यम् आशास्य तत्सिद्धये देवतानुकूल्यमपि आशास्य पुत्राद्यभावे स्वात्मन एव अकान्त्ययात् प्रजासमृद्धिम् आशास्य तदनन्तरं पशुलाभं प्रार्थ्य अथ तैः सर्वैः संपन्नः स्वसमानेषु श्रेष्ठभावम् आशास्त्रे ॥

पञ्चमी ॥

विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् ।

सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनाजितम् ।

ईड्यं नामं ह्ये इन्द्रं मियः समानानां भूयासम् ॥ ५ ॥

विऽससहिम् । सहमानम् । ससहानम् । सहीयांसम् ।

सहमानम् । सहऽजितम् । स्वऽजितम् । गोऽजितम् । संधनऽजितम् ।

ईड्यम् । नामं । ह्ये । इन्द्रम् । मियः । समानानांम् । भूयासम् ॥ ५ ॥

कुलजातिवधोपधनविद्याकर्मादिभिः स्वसदृशाः समानाः । तेषां प्रियो भूयासम् । तेषामपि श्रेष्ठत्वेन उपजीव्यो भूयासम् इत्यर्थः । सत्सु स्वसदृशेषु अन्येषु स्वस्य श्रेष्ठत्वाभावाद् “अहं भूयासम् उत्तमः समानानाम्” [तै० सं० ३. ५. ५. १] । “समानानाम् उत्तमश्चोक्तो अस्तु” [तै० सं० ५. ७. ४, ३] इत्यादिश्रुतिषु तेषामपि श्रेष्ठ्यप्रार्थनादर्शनात् । इत्थम् आयुष्यादिसर्वकामप्रार्थनालिङ्गाद् अस्यानुवाकस्य च सलिलगणे पाठात् “सलिलैः सर्वकामः” इत्यादिको गणमयुक्तो विनियोग उक्त इति द्रष्टव्यम् । अत एव मियः प्रजानां भूयासम् मियः समानानां भूयासम् इति लिङ्गाद् भास्करमीतिकरापूपदाने “अथ यः कामयेत सर्वेषां नृणाम् उत्तमः

स्याम्” इति प्रक्रम्य “विपासहिम् इति अभिमन्व्य ब्राह्मणाय निवेद-
येत्” इति अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥

षष्ठी ॥

उद्विद्मदिहि सूर्यं वर्चसा माभ्युदिहि ।

द्विषंश्च मह्यं रधन्तु मा चाहं द्विषते रधं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायामा मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ६ ॥

उत् । इहि । उत् । इहि । सूर्यं । वर्चसा । मा । अभिउदिहि ।

द्विषन् । च । मह्यम् । रधन्तु । मा । च । अहम् । द्विषते । रधम् । तवं । इत् ।

विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विओमिन् ॥ ६ ॥

सरति गच्छति संततम् इति वा [सुवति] प्रेरयति स्वोदयेन सर्वं
प्राणिजातं स्वस्वव्यापारे इति वा सूर्यः । १ सततः सुवतेर्वा क्यपि
“राजसूर्यसूर्यो” इत्यादिना निपातितः । तस्य संवोधनम् १ । हे
सूर्यं त्वम् उदिहि उदिहि । वीर्यसया उदयविषया त्वरा द्योत्यते । स्वय-
मेव उदेष्यतः सूर्यस्य उदयविषयप्रार्थनं मन्देहाद्यसुरकृतोदयप्रतिबन्धम्
अन्तरेण उदयाशंसनार्थम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः सूर्यस्य राक्षसकृतम्
उदयप्रतिबन्धं तापरिहारं च दर्शयति । “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि
“रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात् । तानि हवा एता-
“नि रक्षांसि गायत्र्याभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति । तदु हवा एते व-
“हवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं विक्षि-
“पन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारूपे द्वीपे मक्षि-
“पन्ति” इति [तै० आ० २. २. १.] । उदिह्येव तव राक्षसकृत उदयप्र-
तिबन्धो मा भूद् इत्यभिप्रायः । उदयं विशिनष्टि । वर्चसा सर्वस्य आ-

1 So we with ABBCDKKRŠV Cr Dc, and so throughout this Kāṇḍ.
See Rv. In this Kāṇḍa E is wanting in the first seven verses and commences
from मा त्वां दधन्. २ P पशुभिः ।

वर्जकेन तेजसा सह मा मां प्रति अभ्युदिहि । अनेन नीहारादितिरोधानाभावः प्रार्थितः । अथ वा वर्चसा हेतुना मम वर्चोलाभाय अभ्युदिहि । सूर्ये उदिते सर्वस्यापि पदार्थस्य वर्चःप्राप्तिः सुप्रसिद्धैव । यद्यपि सर्वं भूतजातं प्रति उदेति तथापि उपासकस्य स्वस्य अभिमतप्राप्तिलक्षण-प्रयोजनसद्भावात् माभ्युदिहि इति प्रार्थयते । श्रुतिश्च भवति । “तस्मात् सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगाद् इति” इति [तै० सं० ६. ५. ४. २] । उदयप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह द्विषंश्चेत्यादिना । हे सूर्य अप्रतिबन्धेन उदितस्य तव अनुग्रहात् द्विषन् मयि द्वेषं कुर्वन् शत्रुः । ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति शत्रुप्रत्ययः ॥ । मम रन्ध्रं रन्ध्रं मम वशं प्राप्नोतु । मम पादाक्रान्तो भवतु । ॥ रथ हिंसासंराह्वयोः । दिवादित्वात् श्यन् ॥ । यथा मद्द्वेषी स्वाधीनो भविष्यति एवं स्वयमपि तदाधीनः कदाचिदपि स्याम् इत्याशङ्क्य व्यतिरेकाभावम् आशास्ते मा चाहं द्विषते रथम् । अहं त्वदुपासकस्त्वत्पसादाद् द्विषते मयि द्वेषं कुर्वते शत्रवे रथम् वशो मा भूवम् । अयम् अर्थो मन्त्रान्तरेपि स्पष्टम् उक्तः ।

उदगाद् अयम् आदित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मम रन्ध्रयन् मो अहं द्विषतो रथम् । [तै० ब्रा० ३. ७. ६. २३]

इति । द्विषंश्च मा चाहम् इति चकारो परस्परसमुच्चयार्थो । सत्यपि भोग्ये शत्रुसद्भावे भोगासंभवात् तत्स्वाधीनीकरणलक्षणं फलम् आशास्ते इदानीम् ऐहिकामुभिकलोकसाधनलक्षणं फलम् आशास्ते तवेद् विष्णो बहुधेत्यादिना । आदौ भोगप्रदानसामर्थ्यसद्भावं दर्शयति तवेद् इति । हे विष्णो व्याप्नोति स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डान्तरालम् इति विष्णुरादित्यः । अथ वा द्वादशादित्यमध्ये “दिवाकरो मित्रो विष्णुश्च” इति श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोरपि परिगणनाद् विष्णुरादित्यः । तादृशविष्णुशब्दाभिधेयादित्य तवेत् तवैव वीर्याणि बहुधा बहुप्रकाराणि नान्यस्य देवतान्तरस्य । यतस्त्वं विष्णुः अतस्त्वव वीर्याणि अनन्तानीत्यभिप्रायः । विष्णुत्वोपाधौ तु

विष्णोर्जुं कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायद् उत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ।

[ऋ० १. १५४. १] इत्यादिमन्त्रश्रुतिषु पुराणेतिहासागमादिषु [च] प्रसिद्धानि । साक्षात् सूर्यस्य भगवतो वीर्याण्यपि जगदन्धकारनिर्हरणसकलपदार्थप्रकाशननिखिललौकिकवैदिककर्मनिर्वर्तनसमयवृष्टिप्रदानारोग्यकरणमोक्षप्रदानादीनि लोकप्रसिद्धान्येव । यतस्तव सर्वमाण्युपकारकाणि बहुविधानि वीर्याणि सन्ति अतस्त्वं नः अस्मान् विन्धरूपैः गोमहिष्यजाविकरितुरगोष्ट्रादिलक्षणैः पशुभिः पृणीहि पूरय । इत्यादित्वात् आ । “प्लादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वत्वम् इ । तथा मा माम एतद्देहावसाने परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि विशेषेण अवतीति व्योम तस्मिन् ब्रह्मस्य विष्टपे स्थाने ।

यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।

तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षिते ।

इति [ऋ० १. ११३. ७] मन्त्रोक्तलक्षण इत्यर्थः । तथाविधे लोके स्वर्धायाम् । अन्ननामितत् । यत्सेवया क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तथाविधे अन्ने अमृतं मा मां धेहि स्यापय । तद्भोगार्हं कुर्वित्यर्थः । उक्तलक्षणे स्थाने स्वधासञ्जावो मन्त्रान्तरे । “स्वधा च यत्र तृप्तिश्च तत्र माम् अमृतं कृधि” इति [ऋ० १. ११३. १०] । इ धेहीति । दधातेलोटि “ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च” इति एच्चाभ्यासलोपौ इ ।

सप्तमी ॥

उदिद्युदिहि सूर्यं वर्चसा माभ्युदिहि ।

यांश्च पर्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विन्धरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ७ ॥

उत् । इहि । उत् । इहि । सूर्य । वर्चसा । मा । अभिऽउदिहि ।

यान् । च । पश्यामि । यान् । च । न । तेषु । मा । सुऽमतिम् । कृधि । त्वं ।

इत् । विष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

१ P P इति । We with J Gr.

१ S' Sāyana's text too is स्वधायाम्. २ S' तथाविधेऽमृते.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ ७ ॥

उदिद्युदिहीति मन्त्रभागः पूर्ववद् व्याख्येयः । यान् प्राणिनः पश्या-
मि चक्षुषा विषयीकरोमि देशादिभिरव्यवहितान् याञ्च प्राणिनः देशा-
दिव्यवधानवतो न पश्यामि तेषु द्विविधेषु प्राणिषु विषयभूतेषु मा मां
सुमतिम् शोभनबुद्धिमुक्तं कृधि कुरु । तेषु द्रोहरहितचित्तं कुर्वित्य-
र्थः । इ “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् । “श्रुशृणुपृकृवृ-
भ्यश्छन्दसि” इति हेर्धिरादेशः इ । तादृशी बुद्धिः स्वात्मशत्रुमि-
त्रेषु समदर्शिन एव जायते । तथाविधा दृष्टिः परमेश्वरप्रीतये भवति ।

समात्म आराधनम् अच्युतस्य ॥

सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिद् उच्चैः । [वि० ३. ७. २०] ॥

इति स्मरणात् । किं च अद्रोह एव पुरुषार्थसाधनेषु प्रथमतो निर्दिष्टः
“अहिंसा सत्यम् अस्तेयम्” [भा० ११. १७. २०] इति । ईदृशीं बुद्धिं
मन्त्रान्तरे महर्षिर्विष्णुं प्रार्थयामास । “त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम् अ-
प्रयुताम् एवयावो मतिं दाः” इति [ऋ० ७. १००. २] । हे विष्णो त-
वेद् इत्यादि गतम् । यतस्तव वीर्याणि बहुधा अतो मां सुमतिं कुरु ॥

अष्टमी ॥

मा त्वा दभन्त्सलिले अप्स्रं१न्तये पाशिन उपतिष्ठन्त्यत्र ।

हित्वाशंस्त्रि दिवमारुह्य एतां स नो मृड सुमतौ तं स्याम् तवेद् विष्णो
बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ८ ॥

मा । त्वा । दभन् । सलिले । अप्सु । अन्तः । ये । पाशिनः । उपति-
ष्ठन्ति । अत्र ।

हित्वा । अशंस्त्रिम् । दिवम् । आ । अरुह्यः । एताम् । सः । नः । मृड ।

सु॒म॒तौ । ते । स्या॒म॒ । त॒व॒ । इ॒त् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । व॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।
 त्व॒म॒ । नः॒ । पृ॒णी॒हि॒ । प॒शु॒ऽभिः॑ । वि॒श्व॒ऽरूपैः॑ । सु॒धा॒या॒म॒ । मा॒ । धे॒हि॒ ।
 प॒र॒मे॒ । वि॒ऽओ॒म॒न् ॥ ८ ॥

सलिले सलिलम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् अस्वन्तः अन्तरिक्षस्थानाम् अ-
 पां मध्ये हे सूर्य त्वा त्वां मा दधन् दम्भनं हिंसां मा कार्पुः प्रच्छन्न-
 चारिणो राक्षसाः । ३ दन्भु दम्भे । माङ्गि लुङि “दम्भेथेति वक्त-
 व्यम्” इति ह्येः अङ् ३ । अप्सु सूर्यस्य हिंसकानां कः प्रसङ्ग इति
 तत्राह ये पाशिन इति । अत्र अप्सु ये पाशिनः पाशहस्ता गतिनिरो-
 धसाधनवन्त उपतिष्ठन्ति मायाविनो राक्षसाः । “उत्तिष्ठन्तं हवा तानि
 रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति यावद् अस्तम् अन्वगात्” [तै०आ० २. २. १]
 इत्यादिना गतिप्रतिबन्धकसद्भावः प्रदर्शितः प्राक् ॥ इत्थं गतिप्रत्यूहाभा-
 वम् आशास्य सुखेन ध्याम् आरूढं दृष्ट्वा आह हिवेति । हे सूर्य एताम्
 अशक्तिम् । अशक्तिर्निन्दा । पराख्यब्रह्मणः सगुणमूर्तिभूतस्य भगवतः
 सूर्यस्य राक्षसा गतिं प्रत्यबधन् किल इत्येवंरूपा निन्दां हित्वा तैरप्रतिब-
 द्धो भूत्वा दिवम् ध्याम् अन्तरिक्षम् आरूढः आरूढवान् असि । ३ “श-
 ल इगुपधाद् अनिटः क्तः” इति क्तप्रत्ययः ३ । स तादृशस्त्वक्ताश-
 स्तिस्त्वं नः अस्मान् मृष्ट सुखय । ते सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहबुद्धौ
 स्याम भवेम । देवताया अनुग्रहबुद्धौ सत्यां यद् अभीष्टं प्रार्थयते तत्
 सुलभं भवतीत्यभिप्रायेण आदौ सैव प्रार्थयते ॥ तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

त्वं नं इन्द्र महते सौभगायादंभेभिः परिं पाह्यक्तुभिस्तवेद् विष्णो बहु-
 धा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ९ ॥
 त्वम॒ । नः॒ । इन्द्र॑ । मह॒ते॒ । सौ॒भ॒गा॒य॒ । अ॒दं॒भे॒भिः॑ । परिं॑ । पा॒हि॒ । अ-
 क्तु॒ऽभिः॑ । त॒व॒ । इ॒त् । वि॒ष्णो॒ इति॑ । व॒हु॒ऽधा । वी॒र्या॑णि ।

1 S' दित्ससदानां ऋ for दित्सकानां कः. 2 S' प्रतिदर्शितः. 3 S' ०तिदि for ०तिन्दा.

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परमेश्वर सूर्य त्वं नः अस्माकं महते निरतिशयाय सौभगाय
शोभनी भगो यस्य स सुभगः सुभगस्य भावः सौभगं सौभगाय सौभाग्याय ।
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा । [वि० ६. ५. ७०] ॥

इत्युक्तलक्षणाख्यप्रभूतस्य ऐश्वर्यादेः सिद्धार्थम् इत्यर्थः । तदर्थम् । अदब्धे-
भिः अदब्धैः अहिंस्यैर्व्याधिसर्पाग्निस्करादिजनितहिंसारहितैः अक्नुभिः ।
रात्रिनामैतत् । रात्र्युपलक्षितैर्बहुभिर्दिवसैर्निमित्तभूतैः परि पाहि सर्वतो
रह । अथ वा प्रायेण रात्रावेव व्याधितस्करभूतरहःपिशाचादिपीडासंभ-
वाद् विशेषेण रात्रिषु रक्षा प्रार्थ्यते ॥ तवेद् इत्यादि गतम् ॥

दशमी ॥

त्वं न इन्द्रोत्तिभिः शिवाभिः शंतमो भव ।

आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमंपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवेद् विं-
णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायाम् मा धेहि परमे व्योमन् ॥१०॥ (१)

त्वम् । नः । इन्द्र । ऊत्तिभिः । शिवाभिः । शमऽतमः । भवं ।

आऽरोहन् । त्रिऽदिवम् । दिवः । गृणानः । सोमंऽपीतये । प्रियऽधामा ।
स्वस्तये । त्वं । इत् । विंणो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुऽभिः । विश्वऽरूपैः । सुऽधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विऽओमन् ॥ १० ॥ (१)

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं शंतमो भव । शम इति सुखनाम । सु-
खतमो भव । सुखयितृतमो भवेत्यर्थः । न हि असुखस्य सुखयितृतम्

१ P भवं । We with P J Cr.

1 S' शोभने. 2 S' सामृत for सौभगाय. 3 S' omits त in "मृतरक्षः".

अस्ति । कैः साधनैरित्युच्यते । शिवाभिः मङ्गलाभिः जतिभी रक्षाभिः ।
 याभी रक्षाभी रक्षितः पुनःपुनर्जननमरणादिक्लेशभाद् न भवति तादृ-
 श्यो रक्षाः शिवा इत्युच्यन्ते । किं कुर्वन् । दिवः अन्तरिक्षस्य संबन्धि-
 नं त्रिदिवम् । तिसृणां द्यावां समाहारस्त्रिदिवः । “तिस्रो द्यावो नि-
 हिता अन्तरस्मिन्” [ऋ० ७, ८७, ५] “तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रैरुत
 द्यून” [ऋ० २, २७, ८] “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः” [ऐ० ब्रा०
 २, १७] इत्यादिश्रुतिभ्यो द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । अथ वा भूलोकापेक्ष-
 या तृतीया द्यौर्द्युलोकस्त्रिदिवः । तम् आरोहन् । तथा सोमपीतये सो-
 मपानाय । सोमपानं तु सोमधागम् अन्तरेण न संभवति तं देवेभ्यो
 हुत्वा शेषभक्षणविधानात् अशौ हुतस्य सोमस्य पानाय वा अतो या-
 गादिकर्मसिद्धये गृणानः अस्माभिः स्तूयमानः । ॥ कर्मणि कर्तृप्र-
 त्ययः ॥ आरोहणं किमर्थम् इति उच्यते । स्वस्तये जगतः क्षे-
 माय । उदयति सवितरि अन्धकारापगमेन सकलव्यवहारसिद्धेः सर्वप्रा-
 णिनां क्षेमं भवतीति सुप्रसिद्धम् । कीदृशस्त्वम् । प्रियधामा प्रियस्थानः ।
 द्युस्थाने प्रीतिमान् इत्यर्थः । न हि सूर्यस्य इतरदेववद् यदृच्छया स्ना-
 नान्तरसंक्रमणम् अस्ति । अथ वा धाम तेजः । प्रियतेजा इत्यर्थः ।
 न हि स्वतेजः स्वस्वामियम् अतः सद्ब्रमेव । अथ वा यस्य धाम लो-
 कस्य प्रियं स प्रियधामा । एवं कुर्वन् स्वस्तये भवेति शेषम् अध्याह-
 त्य वा योज्यम् । तथेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ।

द्वितीये सूक्ते प्रथमा ॥

त्वमिन्द्रासि विश्वजित् सर्ववित् पुरुहूतस्त्वमिन्द्र ।

त्वमिन्द्रेमं सुहवँ स्तोममेरेयस्व स नो मृड सुमती ते स्याम् तवेद् वि-
 ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ ११ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । विश्वजित् । सर्वजित् । पुरुहूतः । त्वम् । इन्द्र ।

त्वम् । इन्द्र । इमम् । सुहवम् । स्तोमम् । आ । ईरयस्व । सः । नः । मृदु ।
सुहमतौ । ते । स्याम् । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।
परमे । विडभोमन् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यविशिष्ट सूर्ये । इन्द्र एव वा संबोध्यते सूर्यमूर्त्यन्तर-
भूतः । पुरुहूत इत्यसाधारणविशेषणात् । त्वं विश्वजित् विश्वस्य जेता व-
शीकर्ता अधिपतिरसीत्यर्थः । तथा सर्ववित् सर्वप्रेरकत्वात् सर्वात्मकत्वा-
च्च । तथात्वं च “असावादित्यो ब्रह्म” [तै० आ० २. २. २] “स वेधा-
त्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” [बृ०
आ० १. २. ३] इत्यादिश्रुतेः परमेश्वराद् अभिन्नत्वात् सिद्धम् । तथा हे
इन्द्र त्वं पुरुहूतोऽसि पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्वस्वयागसिद्धये आहूतोसि ।
यत् एवंप्रथमहिमासि अतो हे इन्द्र [त्वम्] इमम् इदानीं क्रियमाणप्र-
कारं सुहवम् शोभनाह्वानसाधनं स्तोमम् स्तवम् आ सर्वतः ईरयस्व
प्रेरय । स्तोमेन तुष्टः सन् एवमेव स्तुहीति प्रेरयेत्यर्थः । अथ वा ईरय-
तिरत्र प्रेरणापूर्वके स्वीकारे वर्तते प्रेर्ये स्वीकुर्वित्यर्थः । स नो मृच्छेति
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

द्वितीया ॥

अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न तं आपुर्महिमानमन्तरिक्षे ।
अदब्धेन ब्रह्मणा वाचुधानः स त्वं न इन्द्र दिवि षंडेर्मे यच्छ तवेद् वि-
ष्णो बहुधा वीर्याणि ।
त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥१२॥
अदब्धः । दिवि । पृथिव्याम् । उत । असि । न । ते । आपुः । महिमा-
नम् । अन्तरिक्षे ।

१ Sāyana's text as well as commentary omits च altogether, and reads दिवि शर्म &c. All our Saṁhitā and pada authorities give the word, though the metre abhors it.

1 S' ईरयति तत्र for ईरयतिरत्र. 2 S' प्रेरयेत्यर्थः for प्रेर्ये स्वीकुर्वित्यर्थः.

अदब्धेन । ब्रह्मणा । वावृधानः । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । दिवि । सन् ।
 शर्म । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बृहदधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पूर्णीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विडोमन् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि द्युलोके अदब्धः केनापि राहसादिना अहिंसितो-
 सि । उत अपि च पृथिव्याम् भुवि भूचरैः कैश्चिदपि अदब्धः अ-
 हिंसितोसि । तथा अन्तरिक्षेपि ते तव महिमानं नापुः सौदुं शक्ता
 नाभवन् । अतिकठोरतेजस्वात् लोकत्रयेपि तव संतापलक्षणं महिमा-
 नम् आप्तुमपि अशक्ताः किल किमु वक्तव्यं तव हिंसां कर्तुम् अश-
 क्ता [इति] इत्यभिप्रायः । ईदृशो महिम्नः प्राप्तौ कारणम् आह अ-
 दब्धेनेति । यतस्त्वम् अदब्धेन अहिंसेन अकुण्ठितसामर्थ्येन ब्रह्मणा म-
 न्त्रेण गायत्रीलक्षणेन वावृधानः भृशं वर्धमानः । हिंसकानां रक्षसां गा-
 यत्र्यभिमन्त्रितेनोदकेन निरस्तत्वेन संकोचाभावाद् इति भावः । निर-
 सनप्रकारः “तस्माद् उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्यं योधयन्ति”
 [तै० आ० २, २, १] इत्यादिना प्रदर्शितः । यद्वा ब्रह्मणा “विषासार्हिं
 सहमानम्” इत्यादिकेन कृत्स्नेनानुवाकेन स्तुतिरूपेणेत्यर्थः । “भुवस्त्वम्
 इन्द्र ब्रह्मणा महान्” [ऋ० १०, ५०, ४] “एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृ-
 धस्व” [ऋ० १, ३१, १८] इत्यादिश्रुतेर्देवताया ब्रह्मणा महच्चप्राप्तिरभि-
 वृद्धिश्च प्रसिद्धे । अथवा ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा उपस्थानादिरूपेण
 वावृधानः । यतस्त्वं ब्रह्मणा वर्धसे अतस्त्वं सर्वत्र अदब्धः अन्यैरप्राप्त-
 माहात्म्यश्च भवसीत्यर्थः । स तादृशस्त्वम् हे इन्द्र नः अस्माकं दि-
 वि द्युलोके शर्म सुखं यच्छ देहि । स्वर्धायां मा धेहि परमे व्योम-
 निति सुक्तम् । तवेद् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

या तं इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यान्तरक्षौ या तं इन्द्र पर्वमाने स्व-
 विदिं ।

ययेन्द्र तन्वाङ्गन्तरिक्षं व्यापिथं तथा न इन्द्र तन्वाङ्गं शर्मं यच्छ तवेद् वि-
ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधार्यां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥१३॥

या । ते । इन्द्र । तनूः । अप्सु । या । पृथिव्याम् । या । अन्तः । अग्नौ ।

या । ते । इन्द्र । पवमाने । स्वऽविदि ।

यर्था । इन्द्र । तन्वा । अन्तरिक्षम् । विश्वापिथं । तथा । नः । इन्द्र । त-

न्वा । शर्मं । यच्छ । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधार्याम् । मा । धेहि ।

परमे । विश्वोमिन् ॥ १३ ॥

इत्थं मण्डलाभिमानिनः सूर्यस्य माहान्म्यम् उपवर्ण्य बहुविधं स्वाभी-
ष्टमपि अर्पयित्वा इदानीं पञ्चसु महाभूतेषु सूर्यस्य या मूर्तयः सन्ति त-
न्मुखादपि स्वाभीष्टम् अर्पयते । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त सूर्यं प्रसिद्धेन्द्र
या या [ते] तव तनूः मूर्तिः अप्सु उदकेषु अस्ति तथा तन्वा मूर्त्या
अवधिष्ठितदेवतोपाधिनापि शर्मं सुखम् अप्सु विद्यमानं तत्सारभूतामृतभै-
षज्यादिजन्यं सुखं यच्छ देहि । अप्सु अमृतभैषज्यादिसद्भावो मन्वान्तरेषु
श्रूयते । “अप्स्वन्तरमृतम् अप्सु भेषजम्” [ऋ० १. २३. १९] “यो
वः शिवतमो रसः” [ऋ० १०. ९. २] “अप्सु मे सोमो अन्नवीद्
अन्तर्विश्वानि भेषजा” [ऋ० १०. ९. ६] इत्यादिना । तथा पृथिव्याम्
हे इन्द्र या तव तनूरस्ति पृथिव्यभिमानिदेवतानूर्तिर्विद्यते तथापि तन्वा
नः अस्माकं शर्मं सुखं पृथिवीविकारभूतान्नादिसंभवं यच्छ । एवम् अ-
न्तरग्नौ तेजसि या तव तनूः । “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः”
[ऋ० ४. ५६. ३] इत्याद्युक्तलक्षणा तथा तन्वा मूर्त्यापि नः शर्मं य-
च्छ । दाहपाकप्रकाशादिजन्यं सुखं प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्वविदि स्वर्गस्य

१ ABCDER § C. °न्तरिक्षं व्यापिथ. We with K K' J H P V. २ P J C °श्व-
पिथ । We with P K.

३ S' सुखेदे for सुखम्.

सुखस्य वा लम्भके ज्ञातरि वा पवमाने । इवतिर्गतिकर्माश्च । स-
र्वदा अनुपरतगते धायौ हे इन्द्र या [ते] तव तनूः मूर्तिरस्ति तयापि
नः शर्म यच्छ । बहिरनुकूलस्पर्शजन्यम् अन्तःप्राणादिवायूनां चिरकाल-
संचारजन्यं च सुखं प्रयच्छेत्पर्यः । किं च हे इन्द्र यया तन्वा मूर्त्या
अन्तरिक्षं व्यापिष्य व्याप्तवान् असि तया अन्तरिक्षव्यापिन्या मूर्त्या शर्म
सुखम् अन्तरिक्षजन्यं वृष्ट्यादिसार्धं यच्छ । अनेन पञ्चभूतव्यतिरेकेण सु-
खसाधनवस्त्रन्तराभावात् सर्वविषयं सुखं प्राप्तितं भवति । तथा पञ्चम-
हाभूतव्यतिरेकेण अन्यस्य कस्यचिदपि पदार्थान्तरस्याभावात् तेषु व्याप्त्यभि-
धानेन इन्द्रशब्दाभिधेयस्य सूर्यस्य भगवतः सर्वात्मकत्वम् उक्तं भवति ।
अनेनैवाभिप्रायेण “सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च” [ऋ० १. ११५. १] इ-
त्यादिका श्रुतिः सूर्यस्य सर्वात्मकताम् आह ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चतुर्थी ॥

त्वामिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयन्तः सत्त्वं निःसेदुःश्रययो नाधमानास्तवेद् विष्णो
बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायौ मा धेहि परमे व्योमिन् ॥१४॥
त्वाम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । वर्धयन्तः । सत्त्वं । निः । सेदुः । श्रयः । नाध-
मानाः । तव । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
परमे । विडोमिन् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र सूर्य त्वाम् श्रयः पूर्वं अङ्घ्रिःप्रभृतयो नाधमानाः अभिमतं
फलं याचमानाः ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रशस्त्रादिरूपेण अथ वा परिवृढेन
सोमपश्चादिरूपेण हविषा वर्धयन्तः अभिवृद्धं कुर्वन्तः सन्तः सत्त्वं गवा-
मपनादिरूपं [निषेदुः] निषण्णाः निष्पादयितुं नियमेन अवस्थिता आ-
सन् । अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ P इन्द्र । We with P J G.

1 S' omits अनु, and reads सर्वदापरतगते (sic). 2 S' तनूरस्तिमूर्तिस्तया. 3 S' पृ-
र्व-धागिरः for पूर्व-शक्तिः.

पञ्चमी ॥

त्वं तृप्तं त्वं पर्येष्यत्सं सहस्रधारं विदथं स्वर्विदं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ १५ ॥

त्वम् । तृप्तम् । त्वम् । परिं । एषि । उत्तमम् । सहस्रधारम् । विदथम् ।

स्वःऽविदम् । त्वं । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमिन् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं तृप्तम् विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं पर्येषि व्याप्रोषि । अथ वा तृप्तम् आच्छन्नं मेघैरावृतम् उदकं पर्येषि । तत्रापि त्वम् उत्तम उत्स्य-
न्दतीति उत्सः उदकानिप्यन्दस्तं पर्येषि । उत्सो विशेष्यते । सहस्रधारम्
अपरिमिताभिर्धाराभिरुपेतम् [विदथम्] । विदथो यज्ञः । ओषधिवनस्प-
त्यभिवृद्धिद्वारा यज्ञसाधनत्वाद् उत्सो विदथ इत्युच्यते । अथ वा विदथं
ज्ञानम् “विदथानि प्रचोदयन्” इत्यादिदर्शनात् [ऋ० ३. २७. ७] ।
सर्वेषां प्रज्ञापयितारम् इत्यर्थः । सत्यां वृष्टौ सर्वेषां पदार्थानाम् अभि-
व्यक्तेः । तथा स्वर्विदम् स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भयितारम् ॥ तवेत् इ-
त्यादि पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

त्वं रक्षसे प्रदिशश्चतस्रस्त्रं शोचिषा नभसी वि भासि ।

त्वमिमा विश्वा भुवनानु तिष्ठस ऋतस्य पन्थामन्वेषि विद्वांस्तवेद् वि-
ष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ १६ ॥

त्वम् । रक्षसे । ऽऽदिशः । चतस्रः । त्वम् । शोचिषा । नभसी इति ।

वि । भासि ।

त्वम् । इमा । विश्वा । भुवना । अनु । तिष्ठसे । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु ।
 एषि । विद्वान् । त्वं । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।
 त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विऽओमन् ॥ १६ ॥

हे सूर्य त्वं प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्चतस्रः रक्षसे रक्षसि पालयसि । विभजस इत्यर्थः । यत्रोदेति सा प्राची इत्येवं दिग्विभागकल्पनाहेतुत्वात् । अथ वा दिक्षु अवस्थितानां प्राणिनां रक्षैव दिशां रक्षेत्यभिप्रायेण एवम् उक्तम् । तथा त्वं शोचिषा रोचिषा प्रकाशेन नभसी अन्तरिक्षं दिवं च अथ वा द्यावापृथिव्यौ वि भासि प्रकाशयसि । अल्पम् इदम् उच्यते । त्वम् इमा इमानि विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि अनुलक्ष्य तिष्ठसे प्रकाशसे । समस्तानां लोकानां भूतानां वा एक एव प्रकाशसे । एवम् ऋतस्य यज्ञस्य उदकस्य वा पन्थाम् पन्थानं मार्गम् अन्वेषि अनुक्रमेण व्याप्नोषि । कीदृशः सन् । विद्वान् ऋतस्य अवस्थितिं जानन् । न हि कश्चित् कंचित् पदार्थम् अजानन् तम् अन्वेतुम् अर्हति ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

पृथभिः पराङ् तपस्येक्यार्वाङ्शस्तिमेषि सुदिने वार्धमानस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥१७॥

पृथभिः । पराङ् । तपसि । एक्या । अर्वाङ् । अशस्तिम् । एषि । सुदिने । वार्धमानः । त्वं । इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायाम् । मा । धेहि ।
 परमे । विऽओमन् ॥ १७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथभिः दीधितिभिर्मरीचिभिः पराङ् ऊर्ध्वमुखः सन् तपसि प्रकाशसे उपरितनान् लोकान् । तथा एक्या दीधित्या अर्वाङ् अधोमु-

खः सन् तपसि । अन्तरिक्षस्यस्य सूर्यस्य उपरि प्रकाश्याना स्वर्महर्जनस्तपः-
सत्याख्यानां लोकानां पञ्चसंख्याकत्वात् पञ्चभिरित्युक्तम् । तथा अन्तरिक्ष-
स्थितस्य [सूर्यस्य] अधः प्रकाश्यस्य भूलोकस्य एकात्वात् एकयार्वाङ् इत्यु-
क्तम् । एवं कुर्वन् सुदिने शोभनदिवसे नीहारमेघाद्युपद्रवरहिते दिवसे
निमित्तभूते सति नाधमानः तदर्थं याच्यमानः सन् अशस्तिम् एकयैवार्वाङ्
तपसीत्येवंरूपां निन्दाम् एषि प्राप्नोषि ॥ अथ वा पञ्चभिरंशैः पराङ् त-
पसि एकेनैवांशेन अर्वाङ् तपसि । चक्षुर्गम्यं तेजः एकदेश एव उपरितनं
तेजः निरवधिकम् इत्येवं स्तुतिं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ तवेत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

अष्टमी ॥

त्वमिन्द्रस्त्वं महेन्द्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः ।

तुभ्यं यज्ञो वि तायते तुभ्यं जुहति जुहंतस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायी मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ १८ ॥

त्वम् । इन्द्रः । त्वम् । महाऽइन्द्रः । त्वम् । लोकः । त्वम् । प्रजाऽपतिः ।

तुभ्यम् । यज्ञः । वि । तायते । तुभ्यम् । जुहति । जुहंतः । त्वं । इत् । वि-

ष्णो इति । बहुऽधा । वीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुऽधायीम् । मा । धेहि ।

परमे । विऽओमिन् ॥ १८ ॥

हे सूर्य त्वम् इन्द्रः स्वर्गाधिपतिः “सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुः” [तै०
सं० २. ३. १४. ४] इत्यादिमन्त्रोक्तस्वरूप इन्द्रस्त्वमेव । तथा महेन्द्रस्त्वमेव
महत्त्वगुणविशिष्ट इन्द्रोपि त्वमेव । वस्तुतो देवतैक्येपि विशेषणभेदाद् दे-
वताभेदम् इच्छन्ति तान्त्रिकाः । “यद् अग्नये पवमानाय * * * ।
यद् अग्नये पावकाय * * * । यद् अग्नये शुचये * * * ।”
[तै० ब्रा० १. १. ५. १०] इत्यत्र यथा अग्नेरेकत्वेपि पवमानादिगुणभेदेन भे-
दः एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य महत्त्वगुणयोगः “इन्द्रो वै वृत्रं
हत्वा महान् अभवत्” [ऐ० आ० १. १] इत्यादिश्रुतेर्वृत्रवधाद्यसाधारणप-

राक्रमजन्वः । तथा तमेव लोकः सुकृतिभिः प्राप्यो लोकः स्वर्गादिल-
क्षणस्त्वमेव । अथ वा परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वलोकात्मकत्वमेव । एवं प्र-
जापतिः प्रजानां ऋषा देवत्वमेव । यत् एवम् अतस्तुभ्यं तव प्रीतये य-
ज्ञो ज्योतिष्टोमादिः वि तापते विस्तार्यते यजमानैः । तथा जुह्वतः होमं
कुर्वन्तः सर्वेपि तुभ्यं त्वदर्शमेघ जुह्वति होमं कुर्वन्ति । याज्यापुरोनुवा-
क्यापुरःसरं ह्यमाना यागाः तद्रहिता होमाः इति तयोर्विवेकः ॥ तत्रैत
इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

असति सत् प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम् ।

भूतं ह् भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद् विष्णो बहुधा धीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधार्या मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥

असति । सत् । प्रतिष्ठितम् । सति । भूतम् । प्रतिष्ठितम् ।

भूतम् । ह् । भव्यं । आहितम् । भव्यम् । भूते । प्रतिष्ठितम् । तवं ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । धीर्याणि ।

त्वम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधार्यान् । मा । धेहि ।

परमे । विऽव्योमन् ॥ १९ ॥

असति । अत्र असच्छब्देन नामरूपादिराहित्यात् असत्प्रायं निरस्त-
समस्तोपाधिकं सन्मात्रं ब्रह्म अभिधीयते । यथा दृश्यपदार्था नामरूपा-
दिपटितत्वेन सब्रह्महारम् अर्हन्ति एवं नामरूपाद्यभावेन चक्षुराद्यविषय-
त्वेन द्रष्टुम् अनर्हत्वाद् ब्रह्म असद् इत्युच्यते । सच्छब्देन च असतः
प्रपञ्चस्य सत्त्वेनावभासकत्वात् स्वयं च तद्रूपेण सत्त्वेनावभासात् अनृ-
तीहारमायाद्यपरपर्यायम् अज्ञानम् अभिधीयते । यद्यपि वस्तुतः सच्छ-
ब्देन ब्रह्म अभिधातव्यम् “सदेव सोम्येदम् अग्र आसीत्” [ब्रा० उ०
६. २. १] “सत्यं ज्ञानम् अमन्तं ब्रह्म” [तै० आ० ८. १] इत्यादिश्रुतेः

† P मूले । We with P J Co.

‡ So S'.

तथा असच्छब्देन अं ब्रह्म [अज्ञानम्] अभिधातव्यम् सद्विलक्षणत्वात् भ्रान्तिबाधयोर्विषयत्वाच्च “अतो न्यद् आर्तम्” इति [बृ० आ० ३. ५. १] श्रुतेः तथापि प्रतीत्यनुसारेण एवम् उक्तम् । तस्मिन्नसति ब्रह्मणि सत् अज्ञानं प्रतिष्ठितम् आश्रितम् अध्यस्तम् । यथा इदमंशे शुक्तौ रजतम् रज्ज्वां सर्पधारादि एवं ब्रह्मणि अज्ञानं प्रतिष्ठितम् । सति उक्तलक्षणे अज्ञाने चैतन्याप्रतिविम्बवति अज्ञाने भूतम् भूतकालावच्छिन्नं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं सकलसृष्ट्युपादानभूतं प्रतिष्ठितम् तद् आश्रित्य वर्तते । तत् उत्पद्यत इत्यर्थः । यद्यपि “आत्मन आकाशः संभूतः” [तै० आ० ८. १] इत्यादिश्रुतेर्वल्लतो भूतानाम् उत्पत्तिर्न मायातः तथापि अविक्रियस्य केवलस्य सन्मात्रस्य अकार्यत्वात् अकारणत्वात् मायात एव तेषाम् उत्पत्तिः । तदधिष्ठानत्वाद् ब्रह्मत उत्पत्त्यभिधानश्रुतिः ।

भ्रमाधिष्ठानतास्माभिः प्रकृतिवत् उपेयते ।

इति हि स्मरन्ति । अथ वा असच्छब्देन सांख्यशास्त्रप्रसिद्धम् अनुद्भूतोद्भवाभिभवं गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् उच्यते । तस्य विकृतिरूपताऽभावात् असच्छब्दव्यवहारः । तस्मिन्नसति सत् उद्भूतोद्भवाभिभवम् अन्तरुदितत्रिभेदं महत्तत्वं प्रतिष्ठितम् । महत्तत्त्वस्य प्रधानविकारत्वात् सच्छब्देन व्यवहारः । तस्मिन् सति महत्तत्त्वे भूतम् भूतपञ्चकं प्रतिष्ठितम् । तच्च भूतम् भूतपञ्चकं सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य उपादानभूतं भव्ये कार्यजाते आहितम् अनुगतम् । तच्च भव्यम् कार्यजातं भूते स्वकारणभूते भूतपञ्चके प्रतिष्ठितम् नियतं वर्तते । कारणव्यतिरेकेण पृथगवस्थानाभावात् । एवमात्मनः प्रपञ्चावस्थानस्य परमेश्वरमहिमायत्तत्वात् तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणीत्युच्यते ॥ गतम् अन्यत् ॥

दशमी ॥

शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि ।

स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥ (२)

शुक्रः । असि । भ्राजः । असि ।

सः । यथा । त्वम् । भ्राजता । भ्राजः । अ॒सि॒ । ए॒व । अ॒हम् । भ्राजता ।
 भ्राज्यास॒म् ॥ २० ॥ (१)

हे सूर्य त्वं शुक्रोसि शुक्रः अतिविशदः स्वच्छः प्रकाशः तद्रूपस्त्वम्
 असि । यद्वा शुक्रशब्दोत्र धर्मिपरः । शुक्रगुणयुक्तोसि । अत्यन्तनिर्म-
 लस्वरूपोसीत्यर्थः । अनेन कलुषलेशेनापि असंस्पृष्टस्वरूपता उक्ता । त-
 था भ्राजोसि भ्राजते दीप्यत इति भ्राजः । ॥ पचाद्यच् ॥ दी-
 प्तोसि सकललौकिकप्रकाशकेन तेजसा युक्तं इत्यर्थः । अस्तु किं तत
 इत्यत आह स यथा त्वम् इति । हे सूर्य स तादृशस्त्वं [यथा] भ्राज-
 ता सकललोकप्रकाशकेन तेजोमयेन रूपेण भ्राजोसि भ्राजनस्वभावो भव-
 सि । “विश्वभ्राद् भ्राजो महि सूर्यो दृशे” इति [ऋ० १०. १७०. ३]
 मन्त्रान्तरम् । एव एवम् अहम् उक्तस्वरूपोपासकः भ्राजता दीप्तेन रूपे-
 ण शरीरकान्या भ्राज्यासम् दीप्तो भूयासम् । तेजोगुणकस्य सूर्यस्य उ-
 पासनया उपासकस्यापि तेजोगुणयुक्तत्वं युक्तमेव ॥

इति सप्तदशकाण्डे द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयसूक्ते प्रथमा ॥

रुचिरसि रोचोसि ।

स यथा त्वं रुच्यां रोचोस्तेवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥ २१ ॥

रुचिः । अ॒सि॒ । रो॒चः । अ॒सि॒ ।

सः । यथा । त्वम् । रुच्यां । रोचः । अ॒सि॒ । ए॒व । अ॒हम् । पशुभिः ।

च । ब्राह्मणवर्चसेन । च । रुचिषीय ॥ २१ ॥

हे सूर्य त्वं रुचिरसि रुचिर्दीप्तिस्तद्रूपस्त्वम् असि । यद्वा रुचिशब्देन
 रुचिमान् अभिधीयते । प्रकृष्टरुचिरसि । तथा रोचोसि रोचयति दी-
 पयतीति रोचः । तादृशस्त्वम् असि । अत्र रुचिरसीत्यनेन दीप्तिमत्त्व-
 मात्रम् उक्तम् । रोचोसीत्यनेन तु सकललोकदीपकत्वम् इति विवेकः ।
 इत्थं स्वापेक्षितगुणविशिष्टत्वेन स्तुत्वा स्वाभिमतम् आशास्ते स यथा

त्वम् इति । स तादृशस्त्वं रुच्या विश्वप्रकाशिकया दीप्त्या रोचोसि भव-
सि रोचको भवसि । ॥ पचाद्यच् ॥ एव एवं भवानिव अ-
हमपि पशुभिश्च । चशब्दो वक्ष्यमाणब्रह्मवर्चसेन समुच्चयार्थः । पशवो
गोमहिषाश्चादयः तैश्च ब्राह्मणवर्चसेन च । अत्र चशब्दः पशुभिः समु-
च्चयार्थः । ब्राह्मणानाम् उचितं श्रुताध्ययनतपआदिजन्यं तेजः ब्राह्मणवर्च-
सम् । उभाभ्यां रुचिपीय दीप्तो भवेयम् । यथा ब्रह्मवर्चसलक्षणेन तेज-
सा दीप्यते लोके एवं बहुभिः पश्वादिधनैरपि आढ्यः सन् दीप्यते इति
पशूनां दीप्तिसाधनत्वाभिधानम् । लोके धनाढ्यः प्रकाशत इति प्रसिद्ध-
मेव । ॥ अत्र “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति विहितः समासान्तः अच्
प्रत्ययो ब्राह्मणशब्दात् परस्यापि वर्चसो भवति ॥ अत्र ब्राह्मणव-
र्चसेन रुचिपीयेति ब्रह्मवर्चसप्रार्थनालिङ्गात् माणवकस्य ब्रह्मवर्चसापेक्षत्वाद्
उपनयनकर्मणि माणवकस्य नाभिदेशं संस्पृश्य जपेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि
माणवकाभिमन्त्रणे च अस्यानुवाकस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् ॥

द्वितीया ॥

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः ।

विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥

उत्पद्यते । नमः । उत्पद्यते । नमः । उत्पद्यते । नमः ।

विप्राजे । नमः । स्वप्राजे । नमः । सम्प्राजे । नमः ॥ २२ ॥

हे सूर्य उद्यते उदयैकदेशं गच्छते तुभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । तथा
उदायते ऊर्ध्वम् ईषद्गच्छते । अधोदितायेत्यर्थः । तादृशाय तस्मै नमः ।
एवम् उदिताय ऊर्ध्वं सम्यक् प्राप्ताय संपूर्णोदयाय नमः । ॥ अत्र
उद्यते उदायत इत्युभयत्र उत्पूर्वात् उदाङ्पूर्वाच्च इण् गतौ इत्यस्मात्पठः श-
त्रादेशे “इणो यण्” इति यण् आदेशः ॥ अथ यथोक्तावस्त्राय-
निबन्धनास्त्रिस्रो मूर्तीः पृथक्पृथक् नमस्करोति विराजे नम इत्यादिना ।
उद्यते विराजे नमः विविधं राजत इति विराट् तस्मै एकदेशोदिताय
विराटात्मकाय नमः । स्वराजे नमः स्वयं राजत इति स्वराट् स्वाधीन-

प्रकाशाय उदायदवस्थाय अर्धोदिताय स्वराण्मूर्तये नमः । सम्राजे नमः
सम्यक् अतिशयेन राजमानाय उदितावस्थाय नमः ॥ अथ वा अवस्थान-
नम् अन्तरेणैव विराट्स्वराट्प्राजः परमेश्वरस्य सोपाधिकास्तिस्रो मूर्तयः ।
तासु विराड् नाम परमेश्वरस्य यत् सकललोकात्मकं स्थूलशरीरं तद-
भिमानी पुरुषशब्दवाच्यो देवः । तथा स्मर्यते ।

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।

स्वांशेन विष्टंः पुरुषामिधानम् अवाप नारायण आदिदेवः ॥ [भा० ११. ४. ३]

विराजम् असृजत् प्रभुः ।

इति च । स्वराड् नाम भूतपञ्चकसारात्मकं परमेश्वरस्य सर्वसमष्टिरूपं यत्
सूक्ष्मशरीरं तदभिमानी “स ब्रह्मा । स शिवः । स हरिः । सोक्षरः प-
रमः स्वराट्” [तै० आ० १०. ११. २] इत्यादिश्रुत्युक्तो हिरण्यगर्भः । स-
म्राड् नाम परमेश्वरः कारणशरीराभिमानी सकलभूतभौतिकप्रपञ्चस्रष्टा मा-
योपाधिक ईश्वरः ॥ “ब्रह्म प्रपद्ये । ब्रह्मकोशं प्रपद्ये” [तै० आ० २. १९.
१] “य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” [छा० १. ६. ६] “हि-
रण्मये परे कोशे विराजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः”
[मु० २. २. ९] इत्यादिश्रुतेः सूर्यमण्डलाभिर्मानिनो देवस्य परमेश्वरत्वाद्
विराडादयः [सूर्यात्मकस्य देवस्य मूर्तय] एव । अतस्ताभ्यः पृथक्पृथग्
नमस्करोति ॥ यद्वा विराट्स्वराट्प्राजः अग्निवाक्वादित्याख्याः परमेश्वरस्य
तिस्रो मूर्तयः ताभ्यः पृथक्पृथग् नमस्कारं करोति ॥

तृतीया ॥

अस्तंयते नमोस्तमेप्यते नमोस्तमिताय नमः ।

विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥

अस्तम्ऽयते । नमः । अस्तम्ऽएप्यते । नमः । अस्तम्ऽइताय । नमः ।

विऽराजे । नमः । स्वऽराजे । नमः । समऽराजे । नमः ॥ २३ ॥

अस्तंयते अस्तम् अस्ताचलं गच्छते । ईषदस्तमितायेत्यर्थः । एवम् अ-

1 S' तस्मात् and विष्णुः for तस्मिन् and विष्टः respectively. 2 S' परमेश्वरस्य. 3 S'
मानिनोपदेवस्य.

स्तमेष्यते गमिष्यते अर्धमस्तमिताय नमः । अस्तमिताय अस्तं संपूर्णं
 प्राप्ताय नमः । विराजे नम इत्याद्याः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अस्तं गच्छ-
 तोपि सूर्यस्य उक्तलक्षणावस्थात्रयनिबन्धना विराडादिसंज्ञाः सन्ति । अ-
 स्तयदवस्थायां किञ्चिदूनकृत्स्नप्रकाशसंभवाद् विराड्भवति । अर्धमस्तमितस्या-
 पि अधोदितवत् स्वराट्त्वम् अख्येव । अस्तमितस्यापि “अग्निं वावादि-
 “त्यः सायं प्रविशति” । तस्माद् अग्निर्वूरानक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी
 “संपद्येते” [तै० ब्रा० २. १. २. ९] इति श्रुतेः अद्यात्मनावस्थानात् स-
 म्राट्त्वं न हीयते ॥ अथ वा सर्वदा मेरुं परिभ्रमतः सूर्यस्य स्वत उद-
 यास्तमयाभावाद् अस्मदादिदर्शनतिरोधानतारतम्याद् उदयास्तमयव्यपदेशः ।
 अतः उदयास्तमययोस्त्रैविध्येन विराडादिमूर्तयः उपासनार्थं शास्त्रे निर्दि-
 ष्टाः ॥ मध्यन्दिनस्यापि उदितावस्थायाम् अन्तर्भावात् उक्तलिङ्गेन भाण-
 वकस्य आयुरभिवृद्ध्यर्थं त्रिकालम् आदित्योपस्थाने अस्थानुवाकस्य विनि-
 योग उक्तः ॥

चतुर्थी ॥

उदगादुयमादित्यो विश्वेन तपसा सह ।

सपत्नान् मह्यं रन्धयन् मा चाहं द्विषते रधं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

तं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमिन् ॥ २४ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । तपसा । सह ।

सपत्नान् । मह्यम् । रन्धयन् । मा । च । अहम् । द्विषते । रधम् । तव ।

इत् । विष्णो इति । बहुधा । वीर्याणि ।

तम् । नः । पृणीहि । पशुभिः । विश्वरूपैः । सुधायां । मा । धेहि ।

परमे । विडोमिन् ॥ २४ ॥

अयं सर्वैः परिदृश्यमान आदित्यः उदगात् उदितवान् । कीदृशः सन् ।
 विश्वेन कुन्त्सेन तपसा सकललोकसंतापकेन रश्मिनिचयेन सह । अम-
 तिवह्म उदयतः सूर्यस्य रश्मीनां राक्षसादिकृतव्यूनताकरणाभावाद् विश्वे-

नेति विशेषितम् ॥ उद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठमान आह । मह्यं मद-
 र्थं सपत्नान् शत्रून् रन्धयन् वशं प्रापयन् । उदयत्नेव सपत्नान् मम
 वशं गमयत्वित्यर्थः । अहं च द्विपते अग्रियं कुर्वते ड्रेष्ट्रे मा रधम् त-
 स्य वशो मा भूवम् । हे सूर्य उदयतस्तवानुग्रहाद् इति शेषः ॥ तवेद्
 विष्णो बहुधा इत्यादेर्मन्त्रशेषस्य व्याख्या पूर्ववद् द्रष्टव्या ॥

पञ्चमी ॥

आदित्यं नावमारुहः शतारित्रां स्वस्तये ।

अहरत्यापीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥

आदित्य । नावम् । आ । अरुहः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।

अहः । मा । अति । अपीपरः । रात्रिम् । सत्रा । अति । पारय ॥ २५ ॥

हे आदित्य त्वं नावम् रथलक्षणाम् आरुहः आरुढोसि आकाशा-
 ख्यस्य समुद्रस्य तरणाय । नौर्विशेष्यते । शतारित्राम् उदकाकर्षणसाध-
 नानि काष्ठानि अरित्राणीत्युच्यन्ते । अनेकैर्नौगतिसाधनैरुपेतम् । अत्र
 ग्रहमण्डलाकर्षका वायव एव अरित्राणि । आरोहणप्रयोजनम् आह ।
 स्वस्तये सर्वेषां प्राणिनां क्षेमाय । अथ स्वाभिमतम् आशास्ते । एवरूपां
 नावम् आरुढस्त्वं मा माम् अहरत्यपीपरः अत्यपारयः । आध्यात्मि-
 काधिदैविकाधिभौतिकलक्षणविविधापापपरिहारेण अहः पारं प्रापितवान्
 अस्ति । एवमेव रात्रिमपि सत्रा सहैव अह्ना सह मध्ये व्यवधानम् अ-
 कृत्वा माम् अति पारय रात्रेः पारं गमय । अहोरात्रयोः संधौ मर-
 णादिभयशङ्कया आह सत्रेति । अनेन ज्वरशिरोव्यथादिपरिहारेण आयु-
 रभिवृद्धिः प्रार्थिता भवति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् । हे आदित्य
 नावम् त्वामेव नौरूपम् आरुहः आरुहम् आरोहम् आरुढश्च त्वया
 अहः पारं प्रापितवान् अस्मीति व्याख्येयम् । यथा नौः स्वस्मिन्नधिष्ठितं
 यथाभिमतदेशं गमयति एवं नयंसीति [त्वं] नौः । १ आरुहेर्लुङि

1 S' अहरत्यपीपरः. 2 S' नौर्विधायुःपायः. 3 S' य एवमेव. 4 S' आरुहमापित-
 यानसि for आरुहः आरुहम् आरोहम् आरुढश्च त्वया अहः पारं प्रापितवान् अस्ति which is
 conjectural. 5 S' यथादित्य for यथा. 6 S' inserts नवि before यथामि. 7 S' नय-
 मिति मोक्ष for नयंसीति [त्वं] नौः जा. The emendation is conjectural.

“शल इगुपधाद् अनिठः क्तः” इति क्तः ॥ तस्मिन् पक्षे श-
तारित्राम् इति शतशब्दः अपरिमितवचनः । अपरिमितरश्मिरूपारित्रोपे-
ताम् इत्यर्थः । किमर्थम् आरोहणम् इति । स्वस्तये क्षेमाय सर्वोपद्रव-
राहित्येन चिरकालजीवनाय । स्वस्तिशब्दार्थं विशिनष्टि । अहर्मात्यपीपर
इत्यादिना । अहनि रात्रौ च सुखेन अवस्थानमेव क्षेमः । ॥अपी-
पर इति । पारयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

सूर्यं नावमारुहः शतारित्रां स्वस्तये ।

रात्रिं मात्यपीपरोहः सत्रातिं पारय ॥ २६ ॥

सूर्यं । नावम् । आ । अरुहः । शतऽअरित्राम् । स्वस्तये ।

रात्रिम् । मा । अतिं । अपीपरः । अहः । सत्रा । अतिं । पारय ॥ २६ ॥

पूर्ववदेव व्याख्या । अहरित्यस्य स्थाने रात्रिम् इति रात्रिम् इत्यस्य
स्थाने अहरिति व्यत्ययमात्रं विशेषः । पूर्वमन्त्रे अहनि सूर्यानुग्रहेण सु-
खेन जीवनं सिद्धवात्कृत्य रात्रौ तद्विषये संदिहानो रात्रिं सत्रातिं पारये-
ति प्रार्थितवान् । अस्मिन्स्तु मन्त्रे रात्रौ सूर्यानुग्रहेण रात्रेः पारं प्राप्य
प्रवुद्धः सन् आह । हे सूर्यं रात्रिं मा अत्यपीपरः रात्रिपारं प्रापित-
वान् असि । एवमेव अहः अहरयि सत्रा रात्र्या सह तयोर्मध्ये व्यव-
धानराहित्येन अति पारय । एवं मन्त्रद्वयेन दिनद्वयेपि सांतत्येन सुखेन
जीवनं प्रार्थितं भवति ॥ एवं प्रतिदिनं त्रिषु कालेषु अनेनानुवाकेन सू-
र्योपस्थानं कुर्वतो माणवकादेः शतसंवत्सरलक्षणं दीर्घम् आयुर्भवति । अ-
तः एवमादिलिङ्गाद् आयुष्कामस्य कालत्रये सूर्योपस्थाने अस्मानुवाकस्य
विनियोग उक्तः ॥ आदित्यसूर्ययोः पर्यायत्वं गमयितुम् उत्तरमन्त्रे सूर्यं
नावम् इति निर्दिष्टम् ॥

सप्तमी ॥

प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

ज॒रद॑ष्टिः कृत॒वीर्यो॑ विहा॒याः स॒हस्रा॑युः सुकृ॒तश्च॑रेयम् ॥ २७ ॥
 प्र॒जाऽप॑तिः । आऽवृ॒तः । ब्रह्म॑णा । वर्म॑णा । अ॒हम् । क॒श्यप॑स्य । ज्योति॑षा ।
 वर्च॑सा । च ।
 ज॒रत्ऽअ॑ष्टिः । कृत॒ऽवीर्यः॑ । विऽहा॒याः । स॒हस्र॑ऽआयुः । सुऽकृ॒तः । च॒रे-
 यम् ॥ २७ ॥

प्रकाशवृष्ट्यादिना प्रजानां पालनात् प्रजापतिः आदित्यः । अथ वा संवत्सरकालनिर्वाहकत्वात् तस्य च प्रजापतिरूपत्वात् सूर्यः प्रजापतिः । तस्य ब्रह्मणा परिवृढेन रूपेण । क्रीडशेन । वर्मणा । वर्मं तनुत्रम तद्रूपेण सूर्यस्य तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः वेष्टितः । अथ वा प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा हिरण्यगर्भः । “स त्रेधात्मानं व्यकुरुत् । अग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम् आदित्यं तृतीयम्” इति [वृ० आ० १. २. ३] श्रुत्या प्रजापतेर्मूर्त्यन्तरभूत आदित्यः । स एव ब्रह्म “असावादित्यो ब्रह्म” इति [तै० आ० २. २. २] श्रुतेः । तदेव ब्रह्म स्वोपासकस्य वर्मवद् आच्छादकत्वाद् वर्मं इत्युच्यते । तेन आवृतो वेष्टितोहम् । अथ वा प्रजापतेः आदित्यस्य ब्रह्मणा मन्त्रमयेन वर्मणा । तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन संबन्धाद् ब्रह्मणो मन्त्रस्य तदीयत्वम् । तेन परिवृतः । रक्षित इत्यर्थः । किं च कश्यपस्य । “कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यति” इति [तै० आ० १. ८. ८] श्रुतेः कश्यपः सूर्यस्य मूर्त्यन्तरभूतः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभा-
 “सः । ते अस्मै सर्वे दिवम् आतपन्ति । ते सर्वे कश्यपाज्योतिर्लभ-
 “न्ते” इति [तै० आ० १. ७. २] । “कश्यपोष्टमः । स महामेरुं न ज-
 हाति” इति च [तै० आ० १. ७. १] । तादृशस्य कश्यपस्य प्रकाशमयस्य ज्योतिषा । द्योतत इति ज्योतिः । तेन प्रकाशेन । ३ द्युत दीप्तौ इत्यस्माद् द्युतेरिसिन् आदेश्च जः [उ० २. १०९] इति इसिन् आदेर्वभा-
 यश्च ३ । तथा तस्य वर्चसा च ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानम् वर्चसेति ।
 वर्चः तमस आवर्जकं तेजः । ३ वर्चं दीप्तौ इति धानुः ३ । च-

। ४' तेजोमयेन स्वरूपेण वर्मणा आवृतः for तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः. १ ४' स्वर्णरो.

कारो ब्रह्मणा सह समुच्चयार्थः । अथ वा ज्योतिः स्वरूपप्रकाशः । वर्चो रश्मिप्रकाशः । चशब्दो ज्योतिषा समुच्चयार्थः । ज्योतिषा आवृतो वर्चसा च आवृतोहम् इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । “परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं तेजसा कश्यपस्य” [तै० आ० २. १९] इति ॥ अथ वा एवं व्याख्येयम् कश्यपाद् उदिताः सूर्याः “कश्यपाज्योतिर्लभन्ते” इत्यादिश्रुतेः । कश्यपः इतरेषां सूर्याणां मुख्यः । स एवात्र प्रजापतिशब्देनोच्यते । तस्य ब्रह्मणा वर्मणा आवृतः इत्यस्य व्याख्यानं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा चेति । अस्मिन् पक्षेपि चशब्दः अस्य ज्योतिषा सह समुच्चयार्थः ॥ बाह्यापायपरिहाराय वर्मणा आवरणम् आशास्य अथ भोगम् आशास्ते जरदष्टिरित्यादिना । जरदष्टिः । ॥ जरत् इति । जीर्यतेर्भूतकालावच्छिन्नेषु अतृन् ॥ जीनः सन्नपि अष्टिः अशनं भोजनं यस्य स जरदष्टिः । अनेन अरोगहृदगात्रः सन् बहुविधान् भोगांश्चिरकालं भुञ्जानो भवेयम् इति प्रार्थना कृता भवति । तथा शतवीर्यः अपरिमितैर्वीर्यैः शारीरैर्वलैर्युक्तः अनेकपुत्राद्युत्पादनसामर्थ्योपेतो वा । विहायाः विविधगमनः । सर्वत्र अप्रतिबद्धगतिरित्यर्थः । ॥ ओहाङ् गतौ । बहिहाधान्म्यशब्दसि [उ० ४. २२०] इति असुन् । तत्र णिदित्यनुवृत्तेर्णिङ्भावाद् “आतो युक् चिण्” इति युगागमः ॥ तथा सहस्रायुः अपरिमितायुष्यः । सुकृतः सुष्ठु संस्कृतः सर्वसंपूर्णः सन् । अथ वा लौकिकं वैदिकं च यत् कर्तव्यजातम् अस्ति तद् येन सुष्ठु कृतं स सुकृतः । कृतकृत्य इत्यर्थः । तादृशः सन् । यद्वा सुकृतः सुकृतवान् सुकृतं धर्मस्तद्भान् चरेयम् सर्वत्र पृथिव्यां गच्छेयम् । एतत् सर्वम् हे सूर्य तवानुग्रहात् संपादयामीति आशास्ते ॥

अष्टमी ॥

परीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ।

मा मा प्रायन्निर्षवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा व्धाय ॥ २८ ॥

परिवृतः । ब्रह्मणा । वर्मणा । अहम् । कश्यपस्य । ज्योतिषा । वर्चसा । च ।

मा । मा । प्र । आप॒न् । इष॑वः । दै॒व्याः । योः । मा । मानु॑षीः । अव॑डत्-
 धीः । व॒धाय ॥ २८ ॥

परीवृत इत्यादि वर्चसा च इत्यन्तं पूर्ववद् व्याख्येयम् । यतोहं ब्र-
 ह्मणा वर्मणा ज्योतिषा वर्चसा च परीवृतः [अतो] दैव्याः देवमेरि-
 ताः । ॥ “देवाद् यज्जौ” [इति] प्राग्दीव्यतीयो यज् मत्वयः ॥ या
 इषवः वाणाः सन्ति ता मा मां [मा] मापन् । इषवो विशेष्यन्ते । व-
 धाय मम हननाय अवसृष्टाः प्रेरिताः मा प्रापन् । मा प्राप्नुयुः । ए-
 वं मानुषीः मानुष्यः मनुष्यैर्वधाय प्रेषिता अपि इषवी मा मां प्रापन् ॥

नवमी ॥

ऋतेन॑ गुप्तं ऋतुभिश्च॒ सर्वैर्भूतेन॑ गुप्तो भव्येन॑ चाहम् ।

मा मा प्राप॑त् पाप्मा मोत॑ मृत्युरन्तर्दधे॑हं सलिलेन॑ वाचः ॥ २९ ॥

ऋतेन॑ । गुप्तः । ऋतु॑भिः । च । सर्वैः । भूतेन॑ । गुप्तः । भव्येन॑ । च ।
 अ॒हम् ।

मा । मा । प्र । आप॑त् । पाप्मा । मा । उ॒त् । मृ॒त्युः । अ॒न्तः । द॒धे । अ॒-
 हम् । स॒लिलेन॑ । वा॒चः ॥ २९ ॥

अहम् ऋतेन । ऋतम् यथार्थम् । सत्यम् इत्यर्थः । तेन गुप्तः रक्षितः ।
 अथ वा ऋतं ब्रह्म आदित्याख्यम् तेन गुप्तः । तथा [सर्वैः] ऋतुभिः
 यत्सन्तापीय गुप्तो रक्षितः । तथा भूतेन पूर्वकालम् उत्पन्नेन पदार्थजा-
 तेन गुप्तः । एवं भव्येन उत्पत्त्यमानेन च पदार्थजातेन गुप्तो रक्षितः ।
 यत एवम् अतो हेतोः पाप्मा पापं नरकहेतुभूतं मा मां मा प्रापत्
 मा प्राप्नुयात् । उत अपि च मृत्युः मरणकर्ता देवोपि मा प्रापत् । अहं
 तु वाचो मन्त्रात्मिकायाः सलिलेन उदकेन रक्षाकामः अन्तर्दधे अन्तर्धा-
 नं करोमि । यथा लोके सलिलेनान्तर्हितः माणी न केनापि दृश्यते

१ P देव्याः । We with P J Cr. २ P P J Cr omit the vi-arga in वा. We with
 S. S. S. ३ P P J Cr omit the vi-arga in ऋतुः. We with S. S. S.

१ S' मृद् after उदकेन.

एवम् अहं मन्त्रमयेन सलिलेन पापादिवाधराहित्याय आत्मानं गोप्या-
मीत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्सूर्यो नुदतां मृत्युपाशान् ।

व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता भुवाः सहस्रं प्राणा मथा यतन्ताम् ॥ ३० ॥ (१)

अग्निः । मा । गोप्ता । परि । पातु । विश्वतः । उद्यन् । सूर्यः । नुदताम् ।
मृत्युपाशान् ।

विउच्छन्तीः । उषसः । पर्वताः । भुवाः । सहस्रम् । प्राणाः । मथि । आ ।
यतन्ताम् ॥ ३० ॥ (२)

अग्निः अङ्गनादिविशिष्टो देवो गोप्ता स्वाश्रितरक्षकः अथ वा मम
भयेभ्यो गोप्ता सन् विश्वतः सर्वतः यतोयतो भयं भवति तेभ्यः सर्वेभ्योपि
[मा] परि पातु परितो रक्षतु । तथा सूर्यो देवः उद्यन् उदयसमय
एव मृत्युपाशान् मृत्योर्मारकस्य देवस्य ये पाशाः सर्पाशिव्याम्रकण्ठकादि-
रूपा वितताः सन्ति तान् सर्वान् नुदताम् अपसारयतु । यथा ते मां
न स्पृशन्ति तथा करोतु । अथ उद्यन्सूर्यो नुदताम् इत्यभिधानात् अ-
ग्निर्मा गोप्ता परि पात्विति अग्निविषयपरिपालनप्रार्थना उदयात्पूर्वकाली-
नरात्रिविषया वेदितव्या । तथा व्युच्छन्तीः व्युच्छन्त्यः । ॥ उच्छी
विवासे । विवासो वर्जनम् ॥ । नैशस्य तमसो निवारयित्र्य उषसः
उपोदेवता उदयात्पूर्वकालाभिमानिन्यः । ॥ दिवसानां बाहुल्यम् अ-
पेक्ष्य उषस इति बहुवचननिर्देशः ॥ । तथा भुवाः निश्चलाः स्थिराः
पर्वताः पर्ववन्तः शैला हिमवदादयश्च । मृत्युपाशान् नुदन्ताम् इति यो-
ज्यम् । माम् अनुगृह्णन्त्विति वा शेषोऽध्याहर्तव्यः । तेषाम् अग्न्यादी-
नाम् अनुग्रहात् सहस्रं प्राणाः । सहस्रम् इति अपरिमितनाम । प्रा-
णस्य व्यापारभेदेन आनन्त्याद् अपरिमितत्वम् । ते मयि आयुष्कामे आ
सर्वतो यतन्ताम् चेष्टां कुर्वन्तु । अथ वा प्राणसंवादादश्रुतिषु इन्द्रियाणा-

मपि प्राणशब्दव्यवहार्यत्वश्रवणात् “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति” [तै० आ० १०. १०. १] “नव वै प्राणा नाभिर्दशमी” [तै० ब्रा० १. ३. ७. ४] इत्यादौ [च] चक्षुरादीन्द्रियाणामपि प्राणशब्दव्यवहारात् तेषामपि स्वैर्यस्य मुख्यप्राणवदेव आशास्यत्वात् तद्व्यापारवाहुल्यमपि अपेक्ष्य सहस्रं प्राणा मया यतन्ताम् इत्युक्तम् ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे
सप्तदशकाण्डं समाप्तम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

“ओ चित् सखायम्” इति अष्टादशकाण्डे चत्वारोनुवाकाः । तत् काण्डं सकलं पितृमेधे शवदाहे अग्निप्रदानानन्तरं सप्तनवैकादशादिविषम-संख्याका ब्राह्मणाः पूर्वाभिर्मुखोपविष्टा जपेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि सारस्वतहोमानन्तरं सर्वे बान्धवा जनेन काण्डेन सक-लेन प्रेतम् उपतिष्ठेरन् । तथा च कौशिकेन सूत्रितम् । [“सर्वैरुपतिष्ठ-न्ति” इति । कौ० ११. २] ॥

तत्र प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि । आदितश्चतुर्णां सूक्तानां काण्डप्रयुक्त एव विनियोगः । तेषु प्रथमेन सूक्तेन द्वितीये च सूक्ते “अथा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्” इत्यन्तेन च वैवस्वतयोर्यमयम्योः संभोगार्थः संवादः प्रतिपादितः । तत्र यमी मिथुनार्थं स्वभ्रातरं यमं बहुप्रकारं प्रार्थितव-ती । स च स्वभगिनीगमनस्य अत्यन्तम् अनुचितत्वाद् नामाविधाभिर्यु-क्तिभिस्तां प्रत्याचख्यौ । तयोर्यमयम्योः सरण्यं विवस्वतः सकाशाद् यु-गलभावेनोत्पत्तिः उपरिष्ठात् “तथा दुहिते बहत्तुं कृणोति” [५३] इत्या-ख्यायिकया प्रपञ्चयिष्यते ॥

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमा ॥

ओ चित् सखायं सख्या वृत्त्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जग्न्वान् ।

पितुर्नपात्तमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीर्घ्यानः ॥ १ ॥

१ C B R A K V जग्न्वान्.

1 S' वेदे. 2 S' is corrupt here and reads पूर्वाभिर्जपामुखयुगादात् for पूर्वाभिमुखोप-विष्टा जपेयुः 4. The restoration is in the words of the *Kesari*. 3 S' inserts तत्र प्रथ-मेनुवाके षट् सूक्तानि here again. 4 S' स्वभ्रातरं 5 S' सरण्यं. 6 S' भावेनोत्पत्तिः.

ओ इति । चित् । सखायम् । सख्या । वृत्त्याम् । तिरः । पुरुं । चित् । अ-
र्णवम् । जगन्वान् ।

पितुः । नपातम् । आ । दधीत् । वेधाः । अधि । क्षमिं । प्रऽतरम् । दी-
ध्यानः ॥ १ ॥

इदं यस्या वचनम् । अहं सखायम् समानख्यानं यमम् । यैव विव-
स्वत्युचलक्षणा ख्यातिर्यमस्य सैव यस्या अपीति ख्यातेः समानत्वात् स-
खित्वं यमस्य । अथ वा गर्भवासप्रभृति युगलत्वेन अवस्थानात् सखि-
त्वम् । तादृशं यमं सख्या सखित्वेन संभोगविषयैकमनस्कत्वलक्षणेन नि-
मित्तेन ओ चित् । चिदिति पूरणः । आ उ इति निपातद्वयसमुदाया-
त्तकम् ओ इत्येकं पदम् । आ वृत्त्याम् आवर्तयामि । अस्मदनुकूलं
करोमीत्यर्थः । अथ वा स्वमनीषितस्य अविहितरूपत्वात् लज्जया स्वयं
तम् आवर्तयितुम् अशक्नुवाना ब्रूते सख्या आह्वानोपायभूतया आ व-
ृत्त्याम् इति । इदानीं संभोगोचितान्तार्हितप्रदेशप्रदर्शनपूर्वकं तासंभोगम्
आशास्ते तिरः पुरु चिद् इत्यादिना । तिरस्तिरोहितं पुरु विस्तीर्णम् अ-
र्णवम् मेघं समुद्रं वा जगन्वान् गच्छन् । अत्र समुद्रशब्देन तन्मध्यव-
र्ती द्वीपो वा लक्षयितव्यः । संभोगस्य अन्तर्हितदेशाभावेन यमः प्रति-
पेत्यतीति बुद्ध्या एवम् आह । एवं लब्धाभिमतप्रदेशो यमः पितुर्विव-
स्वतो नपातम् नप्तारं पौत्रं यस्याम् उत्पन्नः पुत्रस्तपितुर्विवस्वतो नप्ता भ-
वति । अथ वा नपातम् न पातपितारं कुलस्य प्रवर्तकम् इत्यर्थः ।
तादृशं पुत्रं वेधाः विधाता पुत्रस्य उत्पादको यमो मयि आ दधीत् ग-
र्भं किम् आदध्यात् । गर्भम् आधातुं भ्रात्रैव भाव्यम् इति को निर्व-
न्ध इत्याशङ्क्य तस्यातिशयम् आह अधि क्षमीति । ॥ अधिः सप्त-
म्यर्षानुवादी १ । क्षमायाम् इत्यर्थः । प्रतरम् प्रकृष्टतरं दीध्यानः
दीप्यमानः । न केवलं स्वकीय एव लोके तस्य प्रकाशः किं तु भूमा-

१ P पुर । We with P Cr.

१ S' 'विषयैक' for 'विषयैक'. २ S' रामात्यर्थः for करोमीत्यर्थः, ३ S' आधातुं किं
स्रावयभाज्यम्.

वपि अतिशयितप्रकाश इत्यर्थः । सर्वप्राणिसंहाराधिकारावस्थितत्वाद् भू-
लोके तस्य ख्यातिः सर्वप्राणिप्रसिद्धा । यद्वा दीध्यानः मयि गर्भम् आ-
धातुम् उपायं ध्यायन्निति व्याख्येयम् । ॥ वृत्त्याम् इति । वृत्तु व-
र्तने । अस्मात् लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “वहुलं ह्यन्दसि” इति
शपः श्लुः । यद्वा अस्माद् बहुगन्तात् लिङि “चर्करीतं पदम् अदादि-
वच्च द्रष्टव्यम्” इति परस्मैपदम् । जगन्वान् । गर्भोर्लिङः कसुः । “वि-
भाषा गमहनविदविशाम्” इति इटो विकल्पितत्वाद् अत्र इडभावः ।
“म्बोश्च” इति मकारस्य नत्वम् ॥

द्वितीया ॥

न ते सखां सख्यं वष्ट्येत्तत् सलक्ष्मा यद् विपुरुषा भवति ।

महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तारं उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखां । सख्यम् । वष्टि । एतत् । सलक्ष्मा । यत् । विपुरुषा ।
भवति ।

महः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विया । परि ।
ख्यन् ॥ २ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । ते सखा त्वया सह समानोदरीत्यन्तत्वेन स-
खिभूतो यमः एतत् उक्तलक्षणं भ्रातृस्वप्नोः संभोगात्मकं सख्यं न वष्टि
न कामयते । सख्यं कुतो वा न कामयत इति तत्र कारणम् आह ।
यत् यस्मात् सलक्ष्मा समानम् एकमेव लक्ष्म एकोदरत्वलक्षणं यस्याः
सा तथोक्ता सहजा सती विपुरुषा स्वप्नरूपं परित्यज्य भार्यात्वलक्षणरू-
पवती भवति भवेत् अतो न वष्टीति संबन्धः । यद्वा वाक्यद्वयम् । यत्
यतः सलक्ष्मा अतो न सख्यं वष्टि । लोके विपुरुषैव भवति भवति ।
भार्येति शेषः । यत् एवम् अत इति पूर्वत्र संबन्धः । न केवलं मम

१ B विपुरुषा. We with A R K C V D. २ C ते. We with P.

1 S' inserts स before भूलोके. 2 S' प्रसिद्धा for प्रसिद्धा. 3 S' has अ--सिद्धो-
त्पन्न in place of ते सखा त्वया सह समानोदरी, the lacuna being long enough to con-
tain about twenty letters. The restoration is conjectural. 4 S' भ्रातृस्वप्नोः. 5 S'
कोपा. 6 S' सहज. 7 S' भार्याभवतीति for भार्येति.

कामनाभावः किं तु देवा अपि निराकरिष्यन्तीत्याह महस्युत्रास इत्या-
दिना । महः महतो महत्तोपेतस्य असुरस्य प्रकृष्टासोर्बलवतो रुद्रस्य पु-
त्रासः पुत्रा मरुतः । ते विशेष्यन्ते । वीराः विविधम् ईरयन्ति प्रेरयन्ति
शत्रून् इति वीराः विक्रमवन्तः । दिवः द्युलोकस्य धर्तारः धारकाः पा-
लकाः उर्विया उरवो महान्तो व्याप्ताः ते परि ख्यन् परिवदन्ति । नि-
राकरिष्यन्तीत्यर्थः । ३ ख्या प्रकथने । “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्”
इति छेः अङ् आदेशः ३ ॥

तृतीया ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित् त्वजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धायस्मे जन्युः पतिस्तन्वमिमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशन्ति । घ । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्वजसम् । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्वमि ।

आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

इदं यमीवचनम् । हे यम रुद्रपुत्रा निराकरिष्यन्तीति मा वादीः ।
किं तु ते अमृतासः अमृता देवा मरुतः एतत् मया प्रार्थ्यमानं कर्म
उशन्ति घ । घेति प्रसिद्धौ । कामयन्त एव । एतच्छब्दार्थम् आह ।
एकस्य असाधारणस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य पुत्रस्य त्वजसम् त्यागं गर्भान्नि-
र्गमनम् उत्पत्तिम् उशन्तीति संबन्धः । यत् एवम् अतस्ते मनः अस्मे
अस्माकं मनसि नि धायि निधीयताम् । आवयोर्मनः एकमेवास्त्रित्यर्थः ।
अनन्तरं जन्युः अपत्यस्य जनयिता त्वं पतिः । भूवेति शेषः । भ्रातृभावं
परित्यज्य पतिः सन् तन्वम् तनूं मामकीनाम् आ विविश्याः आविश
प्रविश । यद्वा तव तनूं मयि आवेशय । संभोगं कुर्वित्यर्थः । ३ वि-
श प्रवेशने । लिङि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्नुः ३ ॥

चतुर्थी ॥

न यत् पुरा चकृमा कर्द्धं नूनमृतं वर्दन्तो अनृतं रपेम ।

1 S' विलेप्यन्ते. 2 S' ज्योः. 3 S' नमः. 4 S' जन्युपरत्यस्य.

गन्धर्वो अस्त्वप्या च योषा सा नौ नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । हु । नूनम् । ऋतम् । वदन्तः । अनृतम् ।
रपेम ।

गन्धर्वः । अप्सु । अप्या । च । योषा । सा । नौ । नाभिः । परमम् ।
जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यत् यस्मात् कारणात् पुरा इतः पूर्वस्मिन् काले न चकृम एतादृशं कर्म भगिनीसंभोगलक्षणं न चकृम न कृतवन्तः सः अतः कच्च कस्मात् खलु कारणात् नूनं निश्चयम् । किमर्थं करिष्याम इति शेषः । तदेव प्रकारान्तरेणाह । ऋतम् सत्यं यथार्थं वदन्तः द्रुवाणा वयम् अनृतम् असत्यम् अथार्थं कथं रपेम स्पष्टं ब्रूमः । “यद्धि मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति” इति [तै० सं० ६. १. ७. ४] श्रुतेः असत्याभिधाने अङ्गीकृते पश्चात् तदाचरणमपि भवेदेवेति बुद्ध्या असत्यवदनमपि न कुर्म इति प्रतिज्ञाया अभिप्रायः । अथ वा संभोगो मास्तु तद्विषयं शृङ्गारकवचनं वा कर्तव्यम् इत्याशङ्क्य तदपि निराक्रियते ऋतम् इत्यादिना ॥ उक्तनिषेधसिद्धये निषिध्यमानस्वार्थस्य प्रतिकूलताम् आह गन्धर्व इत्यादिना । गान् उदकं धारयतीति गन्धर्वः आदित्यः अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् । अनाश्रये स्थाने अस्य शब्दस्य व्यवहारः । अन्तरिक्षे । सांक्षित्वेन वर्तत इति शेषः । तथा अप्या [अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषा] च आदित्यभार्या च अन्तरिक्षे वर्तते । सा भार्या नौ आवयोः नाभिः उत्पत्तिस्थानम् उभयोरपि तत् एवोत्पत्तेः । तत् मिथुनं परमं निरतिशयं [नौ आवयोः] जामि बन्धुभूतम् । अत्र भार्याया नाभित्वेऽभिहिते तत्पतिर्विष्वानपि उक्त एव अतस्तस्य पुनरभिधानं] न । यद्वा मानुरुदरादेव गर्भनिर्गमात् सा नौ नाभिरिति तस्या एवाभिधानम् । इतरेषां बन्धुत्वस्य मातापितृसंबन्धसव्यये-

१ Or जामि ।

1 S' भवेदेवेतिपबुद्ध्या for भवेदेवेति बुद्ध्या. 2 S' तद्विषयगारकवचन. 3 S' निषेध्यं. 4 S' अन्तरिक्षसाक्षि. 5 S' omits this portion, which we have restored from the *Rigveda*. S' has a blank space for about eight letters between अप्या and च

क्षत्वात् तयोर्वन्धुत्वस्य परमत्वम् । यतः पितरावभिन्नौ तौ च संनिहि-
तौ अतस्त्वदभीष्टं न कार्यम् इति तात्पर्यम् ॥

पञ्चमी ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्दुवस्त्रष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दम्पती । कुः । देवः । त्रष्टा ।

सविता । विश्वरूपः ।

नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी ।

उत । द्यौः ॥ ५ ॥

यस्या वचनम् इदम् । एवम् एकयोनिजत्वेन दांपत्ये निराकृतेपि तत्
पूर्वमेव सिद्धम् इत्याह । नौ आवां गर्भे नु गर्भे एव जनिता अनधि-
ता अपत्यस्य स्रष्टा देवः दंपती दांपत्यवन्तौ कः अकः कृतवान् । ङक-
रोतेर्लुङि “मन्त्रे घस” इत्यादिना छेर्लुक् ङ । क इति आकाङ्क्षा-
याम् आह । त्रष्टा मानुरुदरस्थितस्य रेतसः अवयवसंनिवेशकर्ता विश्व-
कर्मा देवः सविता प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता विश्वरूपः विश्वं रूप्यते
येन सः विश्वस्रष्टा विश्वात्मको वा । एवंमहानुभावो देवः । दंपती करिति
पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् उक्तमहिमोपेतः अतः अस्य त्रष्टुः सवितुः व्रता-
नि तत्कृतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न हिंसन्ति न केपि अति-
क्रामन्ति । ङमीञ् हिंसायाम् । “ष्वादीनां ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ।
“श्राभ्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः ङ । एतत् सर्वं स्वकार्यार्थं
कल्पितम् इति आशङ्कायाम् आह वेद नौ इति । नौ आवयोः अ-
स्य । ङ कर्मणि षष्ठी ङ । इदं कर्म गर्भे एव दंपतित्वलक्षणम् ।
यद्वा अस्य त्रष्टुर्देवस्य कर्म दंपतिकरणलक्षणं कर्म । पृथिवी देवी उत अपि
च द्यौर्देवता वेद उभे अपि जानीतः । तस्मात् एतद् यथार्थम् इत्यर्थः ॥

१ P तु L. We with P Cr. २ Cr वेदं नौ L. P P वेद । नौ L.

१ S' omits 'पि in निराकृतेपि. २ S' दंपत्यौ for दांपत्यवन्तौ. ३ S' दंपती? ४ S'
omits द्यौर् in दांर्देवता.

षष्ठी ॥

को अद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून ।

आसन्नपून् ह्रस्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥ ६ ॥

कः । अद्य । युद्धे । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः । दुःऽह-
णायून ।आसन्ऽइषून । ह्रस्वुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋण-
धत् । सः । जीवात् ॥ ६ ॥

इदं यमस्य वाक्यम् । यस्या असत्यमेवोक्तम् इत्यभिप्रेत्य सत्याभिधा-
नेस्य दुर्लभताम् आह । अद्य इदानीम् अस्मिन् काले ऋतस्य सत्यस्य
धुरि वहनव्यापारे गाः बलीवर्दस्थानीया वाचः स्त्रीयाः को युद्धे को यो-
जयति । न कोपीत्यर्थः । गोशब्दस्य लिङ्गद्वयसाधारणत्वाद् उक्तरत्र गोवि-
शेषणानि सर्वाण्यपि पुल्लिङ्गतया निर्दिष्टानि । शिमीवतः । [शिमीति]
कर्मनाम् । छान्दसम् इत्वम् । कर्मवतः कार्यपर्यवसायिनः । केवलायाः
सत्योक्तेः सुलभत्वात् । भामिनः तेजस्विनः लोके सत्यवादा एव जयन्ति
“सत्यमेव जयति नानृतम्” इत्यादिश्रुतेः [मु० ३. १. ६] । दुर्हणा-
यून । ३ हृणीयतिः क्रोधकर्माद् । क्रोधरहितान् इत्यर्थः । यद्वा
लज्जारहितान् न हि सत्यवदनविषये क्रोधलजे स्तः । ३ हृणीद्
लज्जायाम् । कण्ठादिवाद् यक् । अस्माद् उण् प्रत्ययः । अतो लोपे
सति वर्णव्यापत्त्या आकारः । मृगत्वादिर्वा द्रष्टव्यः ॥ आसन्नि-
पून् आसन् आस्ये इष्यमाणान् तस्मात् प्रेर्यमाणान् सर्वदा सत्यविषय-
संकल्पवतोपि मुखतः सत्यं वक्तुम् अशक्यम् इत्यभिप्रायेण एवम् उ-
च्यते । ३ “पहनं” इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः ।
इंप् गतौ इत्यस्मात् इंषेः किञ्च [उ० १. १३] इति [उग्रप्रत्ययः । स च
कित्] ॥ ह्रस्वसः हृदयेषु हृदयेभ्यः अस्पमानान् श्रोतॄणां हृद-

१ C० शमी०. P P शिमी०.

1 S' 'भिधानसे for 'भिधानस्य. 2 S' पाः वाः for गाः. 3 S' यजति. 4 S' नि' for
शमीति. 5 So S' and not जयते. 6 So S'

वेषु क्षिप्यमाणान् वा कण्ठाद् उपरि निर्गच्छन्तः शब्दाः संमता लोके
हृदयपूर्वकास्तु दुर्लभा इत्यभिप्रायेण हृत्स्वस इत्युक्तम् । ॥ असे-
र्व्यत्ययेन कर्मणि क्विप् “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अ-
लुक् ॥ मयोभून् । मय इति सुखनाम । सुखस्य भावयितृन् स-
त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु असुखं भवतीति लोके
सुप्रसिद्धम् एतत् । यः पुरुषो महान् एषाम् उक्तविशेषणयुक्तानां गवां
भृत्याम् भृतिं भरणम् । ॥ “भृजोऽसंज्ञायाम्” इति क्वप् । तुगा-
गमः ॥ ऋणधत् वर्धयेत् । सत्यवचनम् अभिवृद्धं कुर्यात् । ॥ ऋधु
वृद्धौ । अस्मात् लेटि अडागमः ॥ स जीवात् चिरकालं जीवति
सत्याभिधानस्य माहात्म्यात् । ॥ जीवात् । लेटि आडागमः ॥ ॥

सप्तमी ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह म वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कर्तुं ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ७ ॥

कः । अस्य । वेद् । प्रथमस्य । अहः । कः । ईम् । ददर्श । कः । इह ।
म । वोचत् ।

बृहत् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । कर्तुं । ईम् इति । ब्रवः । आहनः । वी-
च्या । नृन् ॥ ७ ॥

इदं यस्या वचनम् । [अस्य] प्रथमस्य अहः । ॥ कर्मणि प-
ष्ठ्यौ ॥ प्रथमम् अहः । आवयोः संगमदिवसम् इत्यर्थः । तत् को
वेद जानाति । न कोपीत्यर्थः । किं च ईम् इदं कर्म इदानीं वा को
ददर्श पश्येत् । न कश्चित् पश्यतीत्यर्थः । तथा इह एतद्विषये कः पु-
मान् ईष्टम् अर्थं म वोचत् प्रब्रूयात् दृष्टम् अर्थम् अन्यस्यै कथयेत् ।
सोपि नाख्येय । ज्ञाता नैव किल । द्रष्टा कथयिता च दूरापास्तावि-
त्यभिप्रायः । ज्ञानदर्शनप्रवचनानाम् अविषयं कालं संभावयति बृहदि-

1 S' has a lacuna for six letters in place of 'छन्तः शब्दाः' 2 S' has a blank space for twenty or twenty-five letters for 'त्याभिर्वाग्भिः सुखं सर्वेषां भवति असत्याभिस्तु भास्यं भवतीति लोके.' 3 S' इष्टम्.

व्यादिना । मित्रस्य देवस्य धाम स्नानम् । अहरित्यर्थः । तद् बृहत्
 प्रभूतम् । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य देवस्य धाम रात्र्याख्यम् तच्च
 बृहत् । अहोरात्रयोर्मध्ये कतमश्चन समयः संभोगाय संपत्स्यत इत्यभि-
 प्रायः । तस्मात् हे आहनः । ॥ आङ्कुर्वीत हन्तेः असुन् ॥ आ-
 हन्तः अस्मदभिमतस्य अकरणेन क्लेशकारिन् कत् कथं वीच्योः विवि-
 धम् अञ्चन्तः गच्छन्तः संवरन्तो नृन् नराः । ॥ जसः स्थाने
 शस् ॥ ते सन्तीति कथं घवः व्रूयाः व्रवीषि ॥

अष्टमी ॥

यमस्य मा यम्यं काम आगन्तमाने योनौ सहशेष्याय ।

जायेव पत्ये तन्वम् रिचिच्यां वि चिद् बृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

यमस्य । मा । यम्यम् । कामः । आ । अगन् । समाप्ते । योनौ । सह-
 शेष्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वम् । रिचिच्याम् । वि । चित् । बृहेव । रथ्याऽइव ।
 चक्रा ॥ ८ ॥

इदमपि यमीवचनम् । मा मां [यम्यम्] यमीं यमस्य कामः यम-
 विषयोभिलाषः आगन् आगतम् । ॥ यम्यम् इति । “वा छन्दसि”
 इति पूर्वरूपत्वाभावे यण् आदेशः । “उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदा-
 त्तस्य” इति यणः स्वरितत्वम् । आंगान्ति । गमेर्लुङि “मन्ते घस”
 इति ङेर्लुक् । “हल्ङ्या” इत्यादिना तिलोपे “मो नो धातोः” इति
 नत्वम् ॥ कामं विशिनष्टि । समाने साधारणे योनौ एकस्मिन्
 शयने सहशेष्याय सहशयनार्हाय । ॥ शेषं शयनम् । “अचो यत्”
 इति भावे यत् । “तद् अर्हति” इति यत् ॥ यद्वा शय्याम् अ-
 र्हतीति शय्यः तस्मै । ॥ “तद् अर्हति” इति यत् । एकारोपजन-

१ A B C K R. De ३ for १. We with V २ G० सुहृदरात्र्याय, a reading which
 doubtless arose from the omission of the matra over शे° and then the श् being
 mi-taken for रा. १ G० बृहव ।

१ S' हेः for हन्तेः. २ S' वीच्यः. ३ S' आगभागादिति.

शब्दान्दसः ॥ । तदर्धं तन्वम् तनूं मामकीनां रिरिव्याम् पृषक् कु-
 र्याम् । तदर्धीनां कुर्याम् इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जायेव पत्ये [इति] ।
 यथा स्वकीयाय भर्त्रे जाया पत्नी स्वकीयां तनूं पत्यधीनां करोति एवम्
 इत्यर्थः । तस्मिन् यथा विस्रम्भेण कामोपभोगः एवं करोमीत्यर्थः । अ-
 नन्तरं वि वृहेष आवां संश्लेषं करवाव । इतरेतरयोः संश्लेषो विवर्हा ।
 तत्रापि दृष्टान्तोभिधीयते । रथ्येव चक्रा रथ्याया रथयोम्यया पदव्या सह
 [चक्रा] चक्राणि यथा बृहन्ति तद्वत् । ॥ रथ्येति । “तद् वहति र-
 थयुगप्रासङ्गम्” इति यत् ॥ । अथ वा रथ्येव रथाधाराणि चक्राणि
 अक्षेण सह विवर्हा कुर्वन्ति तद्वद् इति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पशं इह ये चरन्ति ।

अन्येन मर्दाहनो याहि तूर्यं तेन वि वृहृ रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिपन्ति । एते । देवानाम् । स्पशः । इह । ये ।
 चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूर्यम् । तेन । वि । वृहृ । रथ्याऽइव ।
 चक्रा ॥ ९ ॥

इह अस्मिन् लोके ये देवानां स्पशः चराः चरन्ति भ्रमन्ति ।
 ध्ये एके केचनापि न तिष्ठन्ति एकत्र स्थितिं न कुर्वन्ति । तथाहस्ये
 मिपन्ति । पद्मसंकोचनं निमेषः । तदपि न कुर्वन्ति । न निद्रान्ति-
 त्यर्थः । सर्वदैवं स्पशं जागरुक्ता वर्तन्त इत्यर्थः । ॥ स्पश इति ।
 जसः सुः । क्तिच्वा द्रष्टव्यः ॥ । यत् एवम् अतः [हे आहनः]
 मत् मत्तः अन्येन सह । ॥ “एकवचनस्य च” इति पञ्चम्या अत्
 आदेशः ॥ । तेन सह । रमस्वेति शेषः । तदर्धं तूर्यम् तूर्णं याहि

१ P तूर्यम् । २ G वृहृ । P इह । We with P.

1 S' तदर्धं. 2 S' पद्मसंकोचनं. 3 S' om. सन्श्लेषो. 4 S' साह. 5 S' शेषः. 6 S'
 has a lacuna for six letters, after which it reads सः सुः.

गच्छ । तेन सह वि वृह संक्षेपं कुरु । रथेव चक्रेति दृष्टान्तवचनं व्याख्यातम् ॥

दशमी ॥

रात्रींभिरस्मा अहंभिर्दशस्येत् सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्उन्निमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सर्वन्धू यमीर्यमस्य विवृहादजामि ॥ १० ॥ (१)

रात्रींभिः । अस्यै । अहंभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् ।

मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सर्वन्धू इति सऽवन्धू । यमीः । यमस्य । विवृ-
हात् । अजामि ॥ १० ॥ (१)

इदं यमीवचनम् । अस्यै यमाय रात्रीभिः तथा अहभिः अहोभिः । रात्रिषु अहःसु चेत्यर्थः । सर्वदा दशस्येत् । ॥ दशस्यतिर्दानक-
र्मा ॥ प्रयच्छतु । यजमानो हविरिति शेषः । तथा सूर्यस्य देवस्य चक्षुः प्रकाशकं तेजः मुहुः अन्वहम् उन्निमीयात् ऊर्ध्वं गच्छेत् । अस्मा अर्षायेति शेषः । सूर्योदयोपि अस्य भोगावास्तित्वभिप्रायः । ॥ हु-
मिन् प्रक्षेपणे । व्यत्ययेन श्लुः दीर्घश्च ॥ किं च दिवा पृथिव्या च दिवा सह पृथिवी पृथिव्या सह द्यौश्च मिथुना मिथुने परस्परं मि-
थुने अविक्षिष्टे सर्वन्धू समानवन्धने यथा एकमनस्के एवं यमीः य-
मी । ॥ सोः सुः ॥ यमस्य अजामिः अवन्धुः स्वप्नरूपवन्धु-
त्वरहिता सती वि वृहात् विवृहणं कुर्यात् इति परोक्षत्वेन आत्मनो व्य-
पदेशः ॥

इति अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आ या ता” इति द्वितीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ या ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उपं वर्वृहि वृषभायं वाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत ॥ ११ ॥

आ । ष । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् ।
अजामि ।

उपं । वर्वृहि । वृषभायं । वाहुम । अन्यम । इच्छस्व । सुभगे । पतिम् ।
मत ॥ ११ ॥

इदं यमवाक्यम् । ष इति पादपूरणः । ता तानि उत्तरा उत्तराणि
युगानि अहोरात्रयोर्युगलानि । आगामिनो दिवसा इत्यर्थः । आ ग-
च्छान् आगच्छेयुः । ननु दिनानि आगच्छन्त्येव किमिति आशास्यत
इत्याशङ्कयाम् उत्तराणि दिवसानि विशिनष्टि । यत्र येषु आगामिषु दि-
वसेषु जामयः वन्धवः स्वसृभूताः अजामि अवन्धुत्वं भार्यात्वं कृणवन्
कुर्युः । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्वोर च” इति उ-
प्रत्ययः ॥ यस्माद् एवं तस्मात् हे यमि त्वं वृषभाय सेक्रे संभोगं कु-
र्वते अन्यस्मै वाहुम स्वीयं भुजम् उप वर्वृहि अतिवृद्धं कुरु । ॥ वृ-
हेर्यङ्लुगन्तात् लोटि “सेर्होपिच्च” इति हिः । तस्य डिच्चाद् गुणाभा-
वः । धातोरन्वलोपश्चान्दसः ॥ तदर्धम् हे सुभगे कामिनि मत
मत्तः । ॥ “एकवचनस्य च” इति षञ्चम्या अत् आदेशः ॥ अ-
न्यं पतिम् इच्छस्व कामयस्व ॥

द्वितीया ॥

किं भ्रातासद् यदनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्घृतिर्निगच्छात् ।

काममूता ब्रह्मेतद् रपामि तन्वाग् मे तन्वाग् सं पिष्टृग्धि ॥ १२ ॥

किम् । भ्राता । असत् । यत् । अनाथम् । भवति । किम् । ऊं इति । स्वसा ।

यत् । निःऽघृतिः । निःऽगच्छात् ।

काममूता । ब्रह्म । एतत् । रपामि । तन्वाग् । मे । तन्वाग् । सम् । पि-
ष्टृग्धि ॥ १२ ॥

१ AB १ for १. We with K Dc. २ P मूता l. We with P Cc.

१ S' इच्छ. २ S' कामय.

[इदं यमीवचनम् ।] स किं भ्राता असत् भ्राता भवेत् न भवत्येव । स भ्राता क एवं निन्द्यत इति तम् आह । यत् यदि भ्रातरि विद्यमाने स्वसा अनार्थं नाथरहितम् अपेक्षितकामशून्यं भवाति भवेत् । स किं भ्रातासद् इति पूर्वचान्वयः । एवं भ्रातरं निन्दित्वा स्वसारं निन्देति । सा किमु स्वसा असत् स्वसा भवेत् न भवत्येव । कैषं निन्द्यत इति तां विशिनष्टि । यत् यदि स्वसृभूतायां विद्यमानायां भ्रातरं निर्कृतिः दुःखं निगच्छात् प्राप्नुयात् । सा किमु स्वसेति संबन्धः । यतोहं सनाथा अतः काममूता कामेन मूर्च्छिता बहुविधकामोपेता बहु अधिकम् एतत् इदानीम् एतेन कारणेन वां रपामि प्रलापं करोमि । ॥ बहुतेत इत्यत्र संहितायां “स्वरितो वानुदात्ते षदादौ” इति उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ अतो मम प्रलापस्य सार्थकत्वाय मे मम तन्वा शरीरेण सह हे भ्रातः [तन्वम्] तनूं तावकं शरीरं सं पिष्टुग्धि संपर्चय । ॥ पृची संपर्के । व्यत्ययेन शुः । “बहुलं छन्दसि” इति अभ्यासस्य इच्चम् ॥

तृतीया ॥

न ते नाथं यम्यन्नाहर्मस्मि न ते तनूं तन्वाऽं सं षष्टुच्याम् ।

अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १३ ॥

न । ते । नाथम् । यमि । अत्र । अहम् । अस्मि । न । ते । तनूम् । तन्वाऽं । सम् । षष्टुच्याम् ।

अन्येन । मत् । प्रमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुभगे । वष्टि । एतत् ॥ १३ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि अत्र अस्मिन् विषये ते तव अहं नाथम् अभिमतार्थसंपादको भ्राता नास्मि न भवामि । किं च ते तव तन्वा शरीरेण सह नूनम् निश्चयं [न] सं षष्टुच्याम् संपर्कं न करोमि । त-

१ Or यमि ।

1 S' एव. 2 S' प्र भ्रातर. 3 S' निन्दित्. 4 S' om from असत् to निन्द्य. 5 S' वा. 6 S' उदात्तेणः. 7 Sāyana's text in S' has नूनं for our तनूम्.

स्मात् [मत्] मत्तः अन्येन पुरुषान्तरेण सह प्रमुदः प्रमोदान् संभोगज-
नितान् कल्पयस्व साधय । ते तव भ्राता अयं जनः हे सुभगे संभोगा-
र्थिनि एतत् जायापत्यलक्षणं कर्म न वष्टि न कामयते ॥

चतुर्थी ॥

न वा उं ते तनूं तन्वा उं सं पपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।
असंयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीयं ॥ १४ ॥

न । वै । ऊं इति । ते । तनूम् । तन्वा । सम् । पपृच्याम् । पापम् । आ-
हुः । यः । स्वसारम् । निगच्छात् ।

असंयद्यत् । एतत् । मनसः । हृदः । मे । भ्राता । स्वसुः । शयने । यत् ।
शयीयं ॥ १४ ॥

इदमपि यमवाक्यम् । पूर्वमन्त्रोक्तमेव निषेधम् अत्यन्तपापतया पुन-
र्द्रव्यति । हे यमि ते [तव] तन्वा सह तनूम मदीयां न वै सं पपृ-
च्याम् नैव संपर्चयामि । संपर्काभावे हेतुम् आह । स्वसारम् भगिनीं
निगच्छात् भ्राता संभोगं कुर्यात् इति यत् एतत् पापं निषिद्धम् आहुः
ब्रुवते धर्मरहस्यविदः । न केवलं पारलौकिकं पापमेव अपि नु दृष्टवा-
धाप्यस्तीत्याह । एतत् वक्ष्यमाणं कर्म [मे मम] मनसः हृदः हृदयाच्च
अथवा मनसा हृदयेन च सह असुम् प्राणम् । अपहरेत् इति शेषः ।
एतच्छब्दार्थम् आह । भ्राता सन् स्वसुर्भगिन्याः शयने । शय्यते अत्रेति
शयनम् । एकस्यां शय्यायां शयीय शयनं कुर्याम् इति यद् एतद् इति
पूर्वत्रान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

वृत्तो वृतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

१ O K R असंयदे^०. We with B V De. २ So A B K R G V De Cr. ३ P P असम्-
यत् । Cr असम्पद्यत् । changed to असम् यत् । meant to be असम् । यत् । Sāyana: असुम्
and यत्, with which he supplies हरेत् &c. But असंयत् is a better reading as its
opposite, संयत्, means meeting, including perhaps a meeting of the sexes, so that
असंयत् should mean bad or improper sexual intercourse which suits well here.

1 The text in S', however, reads यः स्वसारं निगच्छात् and not यत्स्वसारं निगच्छात्.

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजातै लिबुजेव वृक्षम् ॥ १५ ॥

वतः । वत । असि । यम् । न । एव । ते । मनः । हृदयम् । च । अविदाम् ।

अन्या । किल । त्वाम् । कक्ष्याऽइव । युक्तम् । परि । स्वजातै । लिबुजाऽइ-

व । वृक्षम् ॥ १५ ॥

इदं यमीवाक्यम् । हे यम त्वं वतोसि वलाद् अतीतो भवसि दुर्व-
लो जातोसि वत । खेदानुकम्पयोर्बतशब्दः अत्र खेदे वर्तते । यमस्य प-
राधीनताया दीर्घत्वं यम्याः खेदाय संपद्यते । स्वाभिमतकार्यस्य तत्रासं-
भवात् खेदश्च [। नैव ते मनः तव मनो मयि नास्त्येव । मयि उ-
दासीनो भवसीत्यर्थः] । किं च तव हृदयम् अविदाम ज्ञातवन्तः स्मः ।
बहुवचनं पूजार्थम् । हृदयस्य स्वाधीनताया अभावात् खेदेनेदम् उच्य-
ते । हृदयपरिज्ञानप्रकारं प्रकटयति अन्या किलेति । अन्या मत्तः अप-
रा कामिनी त्वां परिष्वजातै परिष्वङ्गं कृतवती तस्मात् माम् अवम-
न्यसे । अत एव च पराधीनत्वाद् दुर्बलश्च भवसीत्यर्थः । अत्र दृष्टा-
न्तद्वयम् । कक्ष्येवेति एकः । अश्वस्य कक्षप्रदेशस्यां रज्जुः कक्ष्या । सा
यथा युक्तम् स्वसंबद्धम् अश्वं परिष्वजति क्षिप्रा भवति तद्वत् । दुर्दान्तो-
प्यश्वः कक्ष्याया संबद्धो यथा स्वाच्छन्द्येन वर्तितुं न शक्नोति तद्वदिति ।
लिबुजेव वृक्षम् इति द्वितीयो दृष्टान्तः । लिबुजा घततिर्भवति [नि०
६. २६] इति निरुक्तम् । [सा यथा गाढं] वृक्षम् आदित आरभ्य
अग्रम् आलिङ्गति तद्वत् त्वाम् अन्या सर्वात्मना स्वाधीनं चकार । ए-
कदेशसंश्लेषस्य सर्वाङ्गसंश्लेषस्य च क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । अत्र व-
तो वलाद् अतीतो भवति दुर्बलो घतासि [नि० ६. २६] इत्यादि नि-
रुक्तम् अनुसंधेयम् ॥

पृष्ठी ॥

अन्यमू षु यम्यन्य उ त्वां परिष्वजातै लिबुजेव वृक्षम् ।

१ ABC K R V D. अन्य कृपु. K अन्य उपु. We with P. २ K inserts एवं after यु.

1 S' यम. 2 S' omits षि. 3 S' omits the visarga in स्म. 4 S' कक्ष्येयमिति.

5 S' दिशयन् for दिशसा. 6 S' has a lacuna here for eight or nine letters. 7 S'
अनुसंधेयम्.

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १६ ॥
अन्यम् । ऊं इति । सु । यमि । अन्यः । ऊं इति । त्वाम् । परि । स्वजातै ।

लिवुजाऽइव । वृक्षम् ।

तस्य । वा । त्वम् । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । सम्ऽवि-
दम् । सुऽभद्राम् ॥ १६ ॥

इदं यमवाक्यम् । हे यमि त्वम् अन्यम् पु । उशब्दः एवार्थे । अ-
न्यमेव सुष्ठु परि ष्वजातै अन्य उ त्वां त्वामपि अन्यः परि ष्वजातै ।
एवं परस्परं कुरुते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । लिवुजेव वृक्षम् ॥ ग-
तम् एतत् । संश्लेषस्य उभयव्यापारजत्वाद् व्यतिहारेणाभिधानम् । परस्पर-
संश्लेषः समानमनस्कत्वम् अन्तरेण न घटत इत्यभिप्रेत्य आह तस्य
[वा] त्वम् इति । हे यमि तस्य वा मनस्त्वम् इच्छ । वाशब्दश्चार्थे ।
तस्य मनसे यद् रोचते तदेव त्वम् अनुसरेत्यभिप्रायः । स वा तव । मन
इच्छत्विति शेषः । तव मनस आनुकूल्यं भजताम् । अध अथ परस्पर-
रानुकूल्यानन्तरं सुभद्राम् अत्यन्तकल्याणां संविदम् संविदं सुखानुभवं ते-
न सह कृणुष्व कुरु ॥

सप्तमी ॥

त्रीणि च्छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम् ।

आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन् आर्षितानि ॥ १७ ॥

त्रीणि । छन्दांसि । कवयः । वि । येतिरे । पुरुषं दर्शतम् । विश्वचक्षणम् ।

आर्षः । वाताः । ओषधयः । तानि । एकस्मिन् । भुवने । आर्षितानि ॥ १७ ॥

कवयः क्रान्तप्रज्ञा ज्ञानिनः पूर्वे महर्षयः देवा वा त्रीणि च्छन्दांसि ।
अत्र छादनाच्छन्दांसीति व्युत्पत्त्या छन्दःशब्देन वक्ष्यमाणा अवाद्यस्त्रयो

१ P अन्यः । P अन्यम् । C अन्यः । २ V Dc पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम्, B पुरुषं द-
शतं विश्वचक्षणम्, C पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम्, K पुरुषं दर्शतं विश्वचक्षणम्, We with
R. ३ O: पुरुषम् ।

1 S' क्व इत्यर्थः. 2 S' omits 'मन'. 3 S' मनसा. 4 S' has चित्ति for संचित्ति.

गृह्णन्ते । तानि वि येतिरे यत्नं कृतवन्तः । जगन्निर्वाहायेति शेषः । तेषु एकैकं विशिनष्टि । तेषु मध्ये आपः अन्नत्वं पुरुरूपम् नानारूपम् अविकारत्वात् सर्वेषां रूपाणाम् । दर्शितम् दर्शनीयं स्पृहणीयत्वेन मियदर्शनम् विश्वचक्षणम् विश्वस्य द्रष्टृ । एवं वाताः वायुतत्त्वमपि प्राणत्वात्माना पुरुरूपं भवति दर्शनीयं च भवति । सूत्रात्मतया विश्वद्रष्टृषि । एषम् ओषध्यात्मकमपीति द्रष्टव्यम् । यद्वा समुदायाभिप्रायेण एकवचनम् । तद् अवादित्रयं पुरुरूपत्वादिधर्मकम् इत्यर्थः । त्रीणि च्छन्दांसीति उक्तम् । कानि तानि त्रीणीति तत्राह आपो वाता ओषधय इति । अवादीनां भुवनाच्छादकत्वं प्रसिद्धम् एव । तेषां भुवनैकप्रयोजकताम् आह तानीति । भवन्ति अत्र प्राणिनः अप्राणिनश्चेति भुवनं भूलोकः । तत्र तन्निर्वाहार्थम् आपितानि स्थापितानि सृष्ट्यादौ ॥

अष्टमी ॥

वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पर्यासि यत्नो अदितेरदाभ्यः ।

विश्वं स वेद् वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियां ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा । वृष्णे । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पर्यासि । यत्नः । अदितेः । अदाभ्यः ।

विश्वम् । सः । वेद् । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजति । य-

ज्ञियान् । ऋतून् ॥ १८ ॥

वृषा कामानाम् अयां च वर्षित अग्निः वृष्णे आज्यपयआदेर्वर्षिभे प्रयच्छते यजमानाय तज्जोगार्थं दोहसा दोहनसाधनेन यज्ञादिना दिवः सकाशात् पर्यासि उदकानि दुदुहे वर्षितवान् । कीदृशो वृषा । यत्नः महन्तामैतत् । महान् । अथ द्यौर्विशेष्यते । अदितेः अखण्डनीयायाः । न हि द्यौः केनचित् खण्ड्यते । अदाभ्य इति वृष्णे विशेषणम् । कैरपि रक्षःप्रभृतिभिः अहिंसितः । स तादृशोऽग्निः विश्वम् सर्वं धिया प्रज्ञानेन वेद् जानाति साक्षात्करोति । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो देवो यथा धिया वेत्ति तद्वत् । स च यज्ञियः यज्ञाहोसिः । ॥ “यज्ञि-

१ P P वृष्णे । We with Or and the Sūfīhā which is based on ABC K B

1 S' जगन्निर्वाहायेति. 2 S' द्रष्टव्यम्. 3 S' दृष्ट्यादौ. 4 S' वर्षित.

भ्याम्” इति घः ॥ यज्ञियान् यज्ञार्हान् यष्टव्यान् ऋतून् अ-
भिगन्तून् यद्वा यज्ञियान् यज्ञियेषु ऋतुषु कालेषु तत्तद्विहितकाले यष्टव्यान्
देवान् यजतीति व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

रपद् गन्धर्वीरप्यां च योषणा नदस्य नादे परि पातु नो मनः ।

इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति ॥१९॥

रपत् । गन्धर्वीः । अप्यां । च । योषणा । नदस्य । नादे । परि । पातु ।
नः । मनः ।

इष्टस्य । मध्ये । अदितिः । नि । धातु । नः । भ्राता । नः । ज्येष्ठः । प्रथ-
मः । वि । वोचति ॥ १९ ॥

गन्धर्वीः गन्धर्वस्य उदकधारकस्य भरतस्य आदित्यस्य स्वभूता भारती
अप्या योषणा च अप्सां वन्धिनी अप्स्यायिनी युवतिः सरस्वती च रपत्
रपतु स्पष्टं वक्तुं मद्द्वारा अग्निं स्तौतु । नदस्य नादे स्तोतुर्मम स्तोत्ररू-
पे नादे कर्तव्ये ध्वनौ नो मनः मम मनः परि पातु] परितो रक्षतु ।
भारती सरस्वती चेति शेषः । अनन्तरम् इष्टस्य फलस्य यागस्य वा
मध्ये नः अस्मान् अदितिः देवमाता देवी नि धातु स्थापयतु इष्टं यो-
जयतु । भ्राता भरणकर्ता भ्रातृवत् हितकारी ज्येष्ठः गुणैः प्रशस्यः प्र-
थमोऽग्निः । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमो भवति [नि० २, २२]
इति निरुक्तम् ॥ वि वोचति विवक्तुं साधु यथा [अयम् इति]
मयि ब्रवीत्वित्यर्थः । ॥ वि वोचति । “लिङ्वाशिष्यह्” इति वि-
हितोऽह् प्रत्ययो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः । “वच उम्” इति ङङ्प्रत्यय-
निवन्धन उमागमः ॥

दशमी ॥

सो चिन्तु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युपा उवास् मनवे स्वर्विती ।

1 S' विवक्तुं. 2 So S'. Should we read लिङ्वाशिष्यह् इति अह् प्रत्ययो । इत्येति
पिदित इकारलोपो व्यत्ययेनात्र न प्राप्तः ?

यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदधाय जीजनन् ॥ २० ॥ (२)
सो इति । चित् । तु । भद्रा । क्षुमती । यशस्वती । उषाः । उवास । म-
नवे । स्वःऽवती ।

यत् । ईम् । उशन्तम् । उशताम् । अनु । क्रतुम् । अग्निम् । होतारम् ।
विदधाय । जीजनन् ॥ २० ॥ (२)

सो चित् सैव खलु भद्रा भन्दनीया कल्याणी क्षुमती मन्तरूपशब्द-
वती । प्रातरनुवाकादौ बहुभिरुपस्यसूक्तैः शस्यमानत्वात् । अथ वा त-
स्मिन् काले पश्यादीनां प्रवृद्धानां शब्ददर्शनात् क्षुमती । यशस्वती । य-
श इति अन्ननाम । अन्नवती मनुष्योपभोगार्थेन अन्नेन हविलक्षणो वा
तद्वती । तथा स्ववती स्वः आदित्यः । तद्वती । तदविनाभावात् । ॥ “छ-
न्दसीवनिषौ” इति मनुषो वत्वम् ॥ एवरूपा उषाः मनवे मनु-
ष्याय । ॥ जातावेकवचनम् ॥ मनुष्याणां व्यवहाराय यजमा-
नाय वा तस्याग्निहोत्राद्यर्थाय उवास प्रादुरभूत् । तमो निराचकारेत्यर्थः ।
यत् यदा ईम् एनम् उशन्तम् कामयमानं होतारम् देवानाम् आह्वा-
तारं होमनिष्पादकं वा अग्निम् उशताम् यज्ञार्थं कामयमानानां यजमा-
नानां तेषां विदधाय यज्ञाय देवानां हविःप्रापणाय अनु क्रतुम् तत्रतत्र
क्रतौ तत्रकृत्वर्थं जीजनन् अजीजनन् उदपादयन् अध्वर्यवः ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथ त्वं द्रुप्तं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिपिरः श्येनो अध्वरे ।

यदी विशो वृणते द्रुप्तमार्षी अग्निं होतारमधु धीरजायत ॥ २१ ॥

१ P जीजनन् । O जीजनम् । २ P omits the avagraha. We with PC. ३ O उश-
ताम् ।

1 So S'. We should have मातृपथायाश्च &c. instead of छन्दसी &c. 2 S' in-erts
अनुष्ठानाय उवास प्रादुरभूत् तमोनिराचकार after this. 3 S' कामयमानानां यजन्तं दी-
पमानं.

अध । त्वम् । द्रप्सम् । विऽभ्वम् । विऽचक्ष्णम् । विः । आ । अभ्रत् ।
इषिरः । श्येनः । अध्वरे ।

यदि । विशः । वृणते । दसम् । आर्याः । अग्निम् । होतारम् । अध । धीः ।
अजायत ॥ २१ ॥

अध अथ अनन्तरं त्वम् तम् । “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत्” [तै० ब्रा० ३. २. १. १] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । द्रप्सम् देवैर्मनुष्यैश्च भक्षणीयं सोमम् । कीदृशम् । विभ्वम् महन्नामैतत् । महान्तं विचक्ष्णम् विद्वद्धारम् एवंलक्षणं सोमम् इषिरः प्रकृष्टगमनः एषणां प्राज्ञः अश्यादिदेवैः प्रार्थितो वा श्येनः शंसनीयगतिः सौपर्णो विः पक्षी अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते सति आभ्रत् आहरत् आहृतवान् । गायत्री सुपर्णरूपं धृत्वा द्युलोकात् सोमम् आहरद् इत्येतद् आख्यानम् “तृतीयस्याम् इतो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णम् अच्छिद्यत्” [तै० ब्रा० ३. २. १. १] “कद्रूश्च वै सुपर्णी चास्पर्थेताम्” [तै० सं० ६. १. ६. १] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । एवम् आहृते सोमे यदि यदा आर्याः सर्वैरभिगन्तव्या विशः प्रजाः यजमाना दसम् दर्शनीयम् अग्निं होतारम् होमनिष्पादकम् । ॥ जुहोतेहोतेत्यौर्णवाभः इति निरुक्तम् [नि० ७. १५] ॥ होतृत्वेन वृणते वरणं कुर्वन्ति पुरस्कुर्वन्ति अध [अथ] अनन्तरं सोमस्य अग्नेश्च सिद्धत्वाद् धीः । कर्मनामैतत् । अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म अजायत जायते निर्वृत्ता भवति । अग्निम् अन्तरेण कस्वच्चिदपि कर्मणः असिद्धेः यदी विशो वृणते अध धीरजायतेति अग्नेर्होतृत्वोपयोगित्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

सदांसि रण्वो यर्वसेव् पुष्यन्ते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।

विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यो ३ वाजं ससर्वां उपयासि भूरिभिः ॥२२॥

१ B V उपयासि. De उपयासि corrected to उपयासि. We with A C K R.

1 S' has here a blank for about five letters. 2 S' रयणां. 3 S' तृतीये यस्या.
4 S' 'अन्तरेणास्य' for अन्तरेण कस्य. 5 S' अग्नेराहत्योप' for अग्नेर्होतृत्वोप'.

सदा । अ॒सि॒ । र॒ण्वः । यव॑साऽइव । पु॒ष्यते॑ । हो॒त्राभिः॑ । अ॒ग्ने॑ । म॒नुषः॑ ।
सु॒ऽअ॒ध्वरः॑ ।

विप्र॑स्य । वा । यत् । श॒श॒मानः॑ । उ॒क्थ्यः॑ । वाज॑म् । स॒स॒वान् । उ॒प॒ऽया॑-
सि॑ । भूरि॑ऽभिः ॥ २२ ॥

हे अग्ने स्वध्वरः शोभनयागः सुष्ठु यागस्य निर्वर्तकस्त्वं [मनुषः म-
नुषस्य स्वभूताभिः] होत्राभिः होमसाधनाभिः आज्यादिभिः पुष्यते पो-
षयित्रे यजमानाय तदर्थं सदा सर्वदा रण्वः रमणीयः दर्शनीयोसि । त-
त्र दृष्टान्तः । यवसेव यवसा हरितवृणादिना गवादिरिव । स यथा पु-
ष्यते स्वामिने रमणीयो भवति तद्वत् । [यत्] यस्त्वं शशमानः शं-
सन् यजमानं प्रशंसन् उक्थ्यः स्तोतव्यश्च सन् विप्रस्य मेधाविनो यज-
मानस्य वाजम् अन्नं हविर्लक्षणं ससवान् संभजमानः भूरिभिः बहुभिः
कामैः सहितस्त्वं बहुभिर्देवैः सहितो वा उपयासि उपगच्छसि । यत् एवं
करिष्यसि अतस्त्वं यजमानस्य सदा रण्वोसीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॑मियंक्षति ह॒र्यतो॑ ह॒त्त इ॑ष्यति ।

वि॒व॒क्ति॒ व॒हिः स्व॒प॒स्यते॑ म॒ख॒स्त॒वि॒ष्यते॑ अ॒सुरो॑ वे॒पते॑ म॒ती ॥ २३ ॥

उत् । इ॒र॒य॒ । पि॒तरा॑ । जा॒रः । आ । भग॑म् । इ॒यं॒क्षति॑ । ह॒र्य॒तः । ह॒त्तः ।
इ॒ष्य॒ति॑ ।

वि॒व॒क्ति॑ । व॒हिः । सु॒ऽअ॒प॒स्यते॑ । म॒खः । त॒वि॒ष्यते॑ । अ॒सुरः । वे॒पते॑ । म॒ती ॥ २३ ॥

हे अग्ने त्वं पितरा पितरौ मातापितरौ । ऋ “पिता मात्रा” इ-
त्येकशेषः ४ । अत्र द्यावापृथिव्यौ गृह्येते । “द्यौः पितः पृथिवि मा-
तः” [तै० ब्रा० २. ८. ६. ५] “द्यौः पिता पृथिवी माता” [तै० ब्रा० ३.
७. ५. ४] इत्यादिद्युतिषु तथा श्रवणात् । तौ उदीरय उद्गमय यज्ञं प्रति
भ्रेरय । यद्वा तावकं तेजः पितरौ प्रति उदीरय उद्गमय । अत्यन्तं प्रज्व-
लितो भवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जार आ भगम् । जारः आदित्यः रात्रे-

जंरयिता । ॥ जार इव भगम् आदित्योत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिते-
 ति यास्कः [नि० ३, १६] ॥ आ इति इवार्षे । जार इव आ-
 दित्य इव । स यथा भगम् भजनीयं स्वप्रकाशं द्यावापृथिव्यौ प्रति प्रे-
 रयति तद्वत् । लौकिको जारो भगम् योनिमिव इत्ययं दृष्टान्तस्तु स्पष्टं
 प्रतीयत एव । अथ वा जरा स्तुतिः । तत्कृत्वेन तत्संबन्धी जारः स्तो-
 ता । स च भगम् भजनीयं त्वाम् आ । ह्वयति इत्यध्याहारः । अत
 उदीरयेति संबन्धः ॥ अथ परोक्षम् आह । इयदति यष्टुम् इच्छति
 यान् देवान् यजमानः । ॥ यजतेः सन् । अभ्यासस्य छान्दसं सं-
 प्रसारणम् ॥ तां ह्वयतः कमनीयः स्पृहणीयोग्निः ह्वतः ह्वयात्
 हृदयेनैव इष्यति इच्छति । स्वयं कर्तुम् इति शेषः ॥ किं च वह्निः ह-
 विषां वोढाग्निः मखः मखसाधनो मंहनीयो वा स्वपस्यते शोभनकर्म
 कर्तुम् इच्छते । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” । “नः क्ये” इति नि-
 यमात् पदसंज्ञाया अभावाद् रुढाभावः ॥ यजमानाय विवक्तिं ब्र-
 वीति । अभिलषितं त्वेष्टं दास्यामीति भाषत इत्यर्थः । तथा तद्विष्य-
 ते । ॥ तद्विष्येद्व्यर्थः ॥ वर्धिष्यते यजमानाय असुरः बल-
 वान् अग्निः मती मत्या कर्मणा यागेन निमित्तेन वेपते कम्पते चलति
 आगच्छति ॥

चतुर्थी ॥

यस्त्वे अग्ने सुमतिं मतीं अख्यत् सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स छुमो अमवान् भूपति छून् ॥ २४ ॥

यः । ते । अग्ने । सुडमतिम् । मतीः । अख्यत् । सहसः । सूनो इति । अति ।

सः । प्र । शृण्वे ।

इषम् । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । छुडमान् । अमडवान् ।

भूपति । छून् ॥ २४ ॥

(B V Dc अमवान्भूपतिं. We with A C K R. १ P अश्वत् । We with P Cr. २ Cr भूपतिं ।

1 S' त्वान्. 2 So S'. Is स्वयं a mistake for स्वकीयान् ?

हे अग्ने ते तव सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् अनुग्रहलक्षणां यो मर्तः
मरणधर्मा मनुष्यो यजमानः अख्यत् कथयति परस्मै । स्वयं प्राप्तो भ-
वतीत्यर्थः । हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र वलेन मथ्यमानो जायत इति
तादृशाग्ने स त्वयानुगृहीतो यजमानः अभिं आभिमुख्येन सर्वतः प्र शृ-
ण्वे प्रकर्षेण श्रूयते । ॥ शृणोतेर्लिटि “छन्दस्युभयथा” इति लिटः
सार्वधातुकात् “श्रुवः शृ च” इति श्रुप्रत्ययः ॥ सर्वत्र विश्रुतो
भवति । किं च [स] त्वयानुगृहीतो यजमानः इषम् सर्वैरेषणीयम् अन्नं
दधानः धारयन् बहन्नः सन् तथा अश्वैः बहुभिर्वहमानः अश्वैरुत्थमानो
रथगामी भूत्वा द्युमान् दीप्तिमान् अमवान् बलवान् सन् द्यून । अह-
र्नामैतत् । बहून् दिवसान् आ भूषति आभवति । सर्वम् अधिष्ठाय व-
र्तते । यद्वा भूषति बुभूषति द्युमान् अमवांश्च भवितुम् इच्छति । ॥ भ-
वतेः सनि “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इडभावः । “इको शल्” इति
क्विप्त्वाद् गुणाभावः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् द्वित्वाभावः ॥

पञ्चमी ॥

श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्ये युक्त्वा रथममृतस्य द्रवितुम् ।

आ नो बहु रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामर्प भूरिह स्याः ॥ २५ ॥

श्रुधि । नः । अग्ने । सदने । सधस्ये । युक्त्वा । रथम् । अमृतस्य । द्रवितुम् ।

आ । नः । बहु । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । माकिः । देवा-

नाम् । अर्प । भूः । इह । स्याः ॥ २५ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् आह्वानं श्रुधि शृणु । कुत्रेति उच्यते । सद-
ने सीदत्यत्रेति सदने गृहं तत्र । कीदृशे सधस्ये सहस्थाने । ॥ “स-
ध मादस्ययोश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ देवानां सा-
धारणे यागगृहे । तदर्थम् अमृतस्य उदकस्य द्रवितुम् द्रावकं रथं यु-
क्त्वा योजय । किं च त्वं नः अस्माकम् अर्घ्याय रोदसी द्यावापृथिव्यौ ।
कीदृश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते तादृश्यौ तदुपजीव्यत्वात् तत्पुत्र-

1 S' has a space for fifteen or sixteen letters after °लिटि. 2 S' गुणा° for द्वित्वा°.
3 S' सदा° for सधा°.

त्वोपचारः । ते देवते आ वह यज्ञार्थम् । किं च त्वं देवानां संघे मा-
किरप भूः मा भूः मा गच्छ । किं तु इह अस्मदीये यागगृह एव
स्याः भव । सर्वकर्मार्थं सर्वदा संनिहितो भवेत्यर्थः । यद्वा देवानां म-
ध्ये एकोपि देवो माकिरप भूः अप भूत् अपगतो मा भूत् । किं तु
सर्वोपीह स्याः स्यात् । ॥ “तिडां तिडो भवन्ति” इति [प्रथमपु-
रुषस्थाने मध्यमः] ॥

षष्ठी ॥

यदस एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।

रत्नां च यद् विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात् ॥ २६ ॥

यत् । अग्ने । एषा । सम् । उदतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजत्र ।
रत्नां । च । यत् । वि । भजासि । स्वधाऽवः । भागम् । नः । अत्र । वसुऽ-
मन्तम् । वीतात् ॥ २६ ॥

हे यजत्र यष्टव्य अग्ने यत् यदा एषा पुरोभाविनी समितिः समाजः ।
संहतिरित्यर्थः । भवाति भवति । स्तुतानां हविषां च समितिर्यदा भव-
ति । कीदृशी । देवी दैवी देवसंबन्धिनी दीप्ता वा । कुत्र । देवेषु म-
ध्ये । पुनः कीदृशी सा । यजता यष्टव्या पूजनीया । हे स्वधावः अ-
न्नवः अन्नवत् अग्ने यत् यदा च रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि वि-
भजासि स्तोतृभ्यो विभजसि प्रयच्छसि अत्र विभागसमये नः अस्माक-
मपि वसुमन्तम् प्रभूतेन वसुना युक्तं भागम् अंशं वीतात् । ॥ देवी
गत्यादिषु । अत्र गत्यर्थः ॥ वीहि । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

“अन्वग्निः” इति सप्तमी “प्रत्यग्निः” इति अष्टमी च पूर्वत्र व्या-
ख्याते [७, ८७, ४, ५] । तयोः पाठस्तु ।

सप्तमी ॥

अन्वग्निरुपसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

१ P संयाति 1. We with P Cr.

1 S' माकिर्भूः for माकिरप भूः. 2 S' यच्छ. 3 S' has a lacuna for seven or eight
letters here.

अनु सूर्य उषसो अनु रश्मीन्नु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ७ ॥

अनु । अग्निः । उषसांम् । अग्रम् । अख्यत् । अनु । अहानि । प्रथमः ।
जातवेदाः ।

अनु । सूर्यः । उषसः । अनु । रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ ।
विवेश ॥ ७ ॥

अष्टमी ॥

प्रत्यग्निरुपसामग्रमख्यत् प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।

प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान् ॥ २८ ॥

प्रति । अग्निः । उषसांम् । अग्रम् । अख्यत् । प्रति । अहानि । प्रथमः ।
जातवेदाः ।

प्रति । सूर्यस्य । पुरुधा । च । रश्मीन् । प्रति । द्यावापृथिवी इति । आ ।
ततान् ॥ २८ ॥

नवमी ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मतीन् यजथाय कृण्वन्तीद्द्वोतां प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥ २९ ॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिश्चावे । भवतः । सत्यवाचा ।

देवः । यत् । मतीन् । यजथाय । कृण्वन् । सीदन् । होता । प्रत्यङ् । स्वम् ।

असुम् । यन् ॥ २९ ॥

अत्र द्यावापृथिव्यौ यष्टुम् इच्छन् तयोर्यागस्य अग्निसव्यपेक्षत्वाद् अग्निं
स्तौति । द्यावा । ॥ “दिवो द्यावा” इति द्यावादेशः ॥ द्यौः
तथा क्षामा क्षमा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । ॥ व्यवहितप्रयोगश्चान्द-
सः । यद्वा द्योश्चब्दस्य द्विवचनं द्यावेति । द्यावौ । क्षामाशब्दस्य द्विव-
चनं क्षामेति] । क्षामे । इन्द्रस्य युगपदधिकरणवचनत्वात् परस्वरापेक्षया

१ Or °ऽङ्गादि ।

1 S' द्यौः. 2 S' inserts च after वेति.

उभयोरपि द्विवचनत्वमऽऽ । द्यावापृथिव्यौ । ह इति प्रसिद्धौ । प्र-
थमे ह मुख्ये खलु [सत्यवाचा] सत्यवाचौ सत्यस्तुतिके । सर्वदेवमनु-
ष्याद्याश्रयत्वात् सर्वोपकारकत्वाच्च तद्विषया स्तुतिरूपा वाक् सर्वापि स-
त्यैव विद्यमानगुणैव । ते ऋतेन यज्ञेन निमित्तेन यज्ञार्थम् अभिश्रावे
अभितः श्रूयेते इति अभिश्रावे स्तोतुः श्रवणयोग्ये भवतः । कदेति उ-
च्यते । यत् यदा देवः द्योतमानोऽग्निः मर्तान् मनुष्यान् यजथाय यागा-
य यज्ञार्थं कृण्वन् कुर्वन् होता होमनिष्पादको देवानाम् आह्वाता वां
प्रत्यङ् यजमानाभिमुखं स्वम् स्वीयम् असुम् प्रज्ञां यागविषयां बलं वा
ज्वालालक्षणं यन् गच्छन् प्राप्नुवन् सीदत् निषीदति । तदा अभिश्रावे
भवत इति संबन्धः ॥

दशमी ॥

देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहां नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भाःऽऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्

॥ ३० ॥ (१)

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वहां । नः । हव्यम् । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमकेतुः । समऽऽर्धा । भाःऽऋजीकैः । मन्द्रः । होता । नित्यः । वाचा ।

यजीयान् ॥ ३० ॥ (१)

हे अग्ने देवः द्योतमानः प्रकृष्टज्वालस्वम् ऋतेन यज्ञेन देवान् यष्ट-
व्यान् परिभूः परिभवन् स्वाधीनान् कुर्वन् प्रथमः मुख्यः सन् चिकि-
त्वान् एतेषु यष्टव्या इति जानन् नः अस्माकं हव्यम् हविः वह प्रापय
देवान् प्रति गमय । अथ अग्निं बहुधा प्रशंसति । धूमकेतुः धूमेन प्र-
ज्ञायमानः समिधा समिन्धनसाधनेन काष्ठादिना भाःऽऋजीकः भासमान-
दीप्तिः प्रकृष्टज्वालः मन्द्रः मोदमानः मादयिता वा होता देवानाम् आ-

१ A B K V De भाःऽऋजीको. We with OR. २ Or वहांनः । P P वहांनः । ३ P
ऋजीकः । 4 Or ऋजीकः । ५ Or नित्यः ।

1 S' धूयते. 2 S' inserts देयः. 3 S' पमय for प्रति गमय. 4 S' प्रशंसन्ति.

ह्याता नित्यः अविनाशी वाचा स्तुतिरूपया यजीयान् अतिशयेन यथा
यष्टव्यो वा । उक्तमहिमोपेतः सन् हव्यं वहेति संवन्धः ॥

इत्यष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

चतुर्थसूक्ते प्रथमा ॥

अर्चामि वां वर्धायापों घृतस्रू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।

अहा यद् देवा असुनीतिमायन् मध्वा नो अत्र पितरां शिशीताम् ॥३१॥

अर्चामि । वाम् । वर्धाय । अर्षः । घृतस्रू इति घृतऽस्रू । द्यावाभूमी इति ।

शृणुतम् । रोदसी इति । मे ।

अहां । यत् । देवाः । असुनीतिम् । आयन् । मध्वा । नः । अत्र । पि-
तरां । शिशीताम् ॥ ३१ ॥

हे घृतस्रू उदकस्य सारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ वाम युवयोः अपः कर्म
वर्धाय अभिवृद्धये । ॥ वृधेर्षन्तात्वाद् आद्युदात्तः ॥ अर्चामि
स्तौमि । तदर्धम् हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोधयित्र्यौ द्यावा-
पृथिव्योर्मध्ये सर्वेषां प्राणिनां निरोधात् । अथवा रोदयित्र्यौ वृष्टिफलयोः
प्रतिबन्धेन । एवंरूपे द्यावापृथिव्यौ मे मम शृणुतम् । स्तुतिम् इति शेषः ॥
अथ परोक्षम् आह । यत् येषु अहा अहस्सु देवाः । दीव्यतिरत्र स्तु-
त्यर्थः । युवयोः स्तोतारः ऋत्विजः असुनीतिम् असूनां बलानां नयनम्
[आयन्] अगच्छन् स्वकीयं बलं यज्ञार्थम् अकुर्वन् । अत्र एषु दिवसेषु
पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ नः अस्माकं मध्वा । ॥ द्वि-
तीयार्थे तृतीया ॥ मधु उदकं शिशीताम् संस्कुरुतां प्रयच्छताम् ।
यद्वा मध्वा मधुना उदकेन नः अस्मान् शिशीताम् संस्कुरुताम् । उद-
कप्रदानेन वर्धयताम् इत्यर्थः । अग्निसाहचर्याद् अनयोः स्तुतिः । ॥ शि-
शीताम् इति । शो तनूकरणे । लोटि छान्दसं रूपम् ॥

१ B & R घृतस्रू. De घृतस्रू corrected to घृतस्रू. We with CV. २ B देवा. R देवा
(=देवा?). V देवा. De देवा corrected to देवा. We with KC. ३ P वर्धाय । V P
P आयः । C P आयः । ५ C P रोदसी ।

1 S' जारयित्र्यौ. 2 S' सुस्यंस्कु-रताम्. 3 S' वर्धयतम्.

द्वितीया ॥

स्वावृग् देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तत् ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतम् । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते ।
उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनी । दिव्यम् ।
घृतम् । वाः ॥ ३२ ॥

देवस्य द्योतमानस्य अग्नेः स्वावृक् सुष्ठु आवर्जकं सर्वप्राण्यावर्जकं स्वा-
धीनकर्तृ अमृतम् अमृतवद् उपकारकम् उदकं यदि यदा गोः रश्मेः
सकाशाद् उत्पद्यते अतः अस्माद् अमृताद् वृष्ट्युदकात् जातासः जाता
ओषधयः उर्वी उर्वी महत्यौ द्यावापृथिव्यौ धारयन्ते अधारयन्त । भू-
मिष्ठानां द्युस्थानां च प्राणिनां तिलव्रीह्याद्योषध्युपजीवित्वात् तल्लोकनिवा-
सिनां धारणेन तद्वारकत्वोपचारः । किं च यत् [यदा] एनी श्येता तव
दीप्तिः । ॥ “वर्णाद् अनुदात्तात्” इति [एतशब्दात् ङीप् तका-
रस्य नकारश्च] ॥ दिव्यम् दिवि भवं घृतम् क्षरद् वाः सर्वलोक-
च्छादकम् उदकं दुहे दुग्धे हे अग्ने ते तव तद् यजुः । युज्यत इति
यजुः कर्म तत् कर्मजनितम् उदकं विश्वे सर्वे देवा अनु गुः अनुग-
च्छन्ति । उदकाभिवृद्धानां व्रीह्यादीनाम् अनुगतिरेव उदकानुगतिरित्यु-
च्यते । यद्वा इज्यत इति यजुः । ॥ यजिरत्र दानार्थः ॥ तव
तद् दानम् उदकविपर्य विश्वे सर्वे देवाः । ॥ दीव्यतिरत्र स्तुत्य-
र्थः ॥ स्तोतार ऋत्विजः अन्वगुः अनुयान्तीति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कद्रुस्पातिं व्रतं चक्रमा को वि वेद ।

१ ई यजुर्गुर्दुहे. We with ABCRV De. २ Or घाः १. ३ B जगृहे. We with AC
RĪV De.

1 S' धारयन्त धारयन्त. 2 S' has in place of this a blank for about ten letters.
3 S' has उदकं after क्षरद् also. 4 S' युज्येत.

मि॒त्रश्चि॒द्धिं॑ प्सा जु॒हुरा॒णो दे॒वां॒ल्लो॒को न या॒तामे॒गि वा॒जो अस्ति॑ ॥ ३३ ॥

किम् । स्वि॒त् । नः । राजा॑ । ज॒गृ॒हे । क॒त् । अ॒स्य । अ॒ति । व्र॒तम् । च॒कृ॒-
म॒ । कः । वि । वे॒द् ।

मि॒त्रः । चि॒त् । हि । स् । जु॒हुरा॒णः । दे॒वान् । श्लो॒कः । न । या॒ताम् ।
अ॒पि । वा॒जः । अस्ति॑ ॥ ३३ ॥

राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातिर्यमो नः अस्माकं संबन्धि किञ्चिद्धवि-
रादिकं किं स्वि॒त् जगृ॒हे गृ॒हाति॑ । क॒त् कदा॑ अस्य यमस्य प्रीणनं
व्रतम् कर्म यमप्रीतिकरं नित्यनैमित्तिकरूपं कर्म अति चकृम अतिक्रमं
कृतवन्तः स्मः । को वि वेद तत् को जानाति । अविद्यमानं ज्ञानं
[कः शक्नोति] । यमविषयापराधपरिहारोस्तीत्याह । देवान् ज्ञातव्यान् जु-
हुराणः आह्वयन् । ३ हृ कौटिल्ये । कानचि रूपम् । धातूनाम्
अनेकार्थत्वाद् अत्र ह्यत्यर्थः ३ । मित्रः मित्रवद्धितकारी अग्निर्वि-
द्यते । चि॒त् हि स् इति पादपूरणाः । सर्वं स एव परिहरिष्यतीत्यर्थः ।
यातान् देवानभिगच्छतो नः अस्मान् रक्षितुं श्लोको न । नेति उपमा-
यै । श्लोकः स्तुतिः । स्तुतिर्यथास्ति एवं वाजोपि हविर्लक्षणम् अन्नं च
विद्यते । अस्मान् रक्षितुं स्तुत्या हविषा च अग्निं परितोष्य तन्मुखाद्
यमस्यापराधं परिहरिष्याम इत्यभिप्रायः ॥

चतुर्थी ॥

दुर्मन्त्र॑न्नामृत॑स्य॒ नाम॒ सल॑ह्मा॒ यद् विषु॑रूपा भवाति ।

य॒मस्य॒ यो म॒न॒व॒ते सु॒मन्त्र॑न्ने॒ तमृ॑ष्व॒ पा॒द्यम॑पुच्छन् ॥ ३४ ॥

दुः॒ऽम॒न्तुं । अ॒त्र । अ॒मृ॒त॑स्य । नामं । सल॑ह्मा । यत् । विषु॑रूपा । भवाति ।
य॒मस्य॑ । यः । म॒न॒व॒ते । सु॒ऽम॒न्तुं । अ॒ग्ने । तम् । ऋ॒ष्व । पा॒दि । अ॒म॒ऽपु॒-
च्छन् ॥ ३४ ॥

१ B मित्रश्चिद्धि. We with A C K̄ R V Dc २ B A C K̄ V देवांल्लोको. We with R
Dc ३ K̄ V Dc यातानपि. We with A B C R ४ P युक्ताम्. C१ यातान्. ५ P
मनु. ६ C१ पादि.

पूर्वत्र “सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवति” [२] इत्यत्र यमेन स्व-
 सृभूताया यस्याः या संभोगप्रार्थना निराकृता तां स्मारयन्नाह । अत्र
 अस्मिन् । कृते सतीति शेषः । यद्वा अत्र यस्याः संभोगविषये अमृतस्य
 अमरणस्य यमस्य नाम नामधेयं दुर्मन्तु दुर्मननं दुर्वचम् । भवतीति
 शेषः । कथं भवतीत्याशङ्क्य तत्र कारणम् आह सलक्ष्मेति । यत् यस्मात्
 कारणात् यमस्य यमीम् इच्छतः । अथ वा यत् यस्मै संभोगम् अङ्गी-
 कुर्वते यमाय इति व्याख्येयम् । सलक्ष्मा समानोदरा स्वसा यमी संभो-
 गानन्तरं विषुरूपा भिन्नरूपा भार्यारूपा भवति भवेत् । अतः स्वभगिनी-
 भर्तृति यमस्य दुर्वचं नाम भवेद् इत्यर्थः ॥ तथा सति यश्च पुमान् यम-
 स्य राज्ञो नाम सुमन्तु सुवचं नाम मनवते मनुते स्तौति । ३ मनु
 अवबोधने । लेटि तनादित्वाद् उग्रत्ययः । “लेटोडाटौ” इति अडाग-
 मः । आगमस्य अनुदात्तत्वेन विकरणस्वरः ३ । तं स्तोतारम् हे ऋष्य
 दर्शनीय अग्ने त्वम् अग्रयुञ्छन् अमाद्यन् विस्मरणम् अकुर्वाणः पाहि
 रक्ष । एवं यमस्य निन्दानुकीर्तनदोषपरिहारप्रार्थनारूपेण अग्नेः स्तुतिः ॥

पञ्चमी ॥

यस्मिन् देवा विदधे मादयन्ते विवस्वतः सद्ने धारयन्ते ।

सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्ये^१ अक्षून् परिं द्योतनिं चरतो अजस्ता ॥ ३५ ॥

यस्मिन् । देवाः । विदधे । मादयन्ते । विवस्वतः । सद्ने । धारयन्ते ।

सूर्ये । ज्योतिः । अदधुः । मासि । अक्षून् । परिं । द्योतनिम् । चरतः ।

अजस्ता ॥ ३५ ॥

यस्मिन् अग्नौ सति यज्ञनिर्वर्तकत्वेन अग्नौ विद्यमाने सति देवा इ-
 न्द्राद्याः विदधे यज्ञे मादयन्ते माद्यन्ति । यस्मिन् सति मनुष्या विवस्व-
 तः सूर्यस्य सद्ने स्थाने सूर्यलोके धारयन्ते वर्तन्ते । कर्मफलम् उपभु-
 ज्ञानाः सुखेन अवतिष्ठन्ते । येन वा अग्निना देवाः सूर्ये ज्योतिः लो-

१ A R have no kampa. C मास्यकृत्परिं. We with B K V Dc. २ Or मासि ।

1 S' संभोग°. 2 S' has स्तो for स्तौति. 3 S' एन.

कत्रयप्रकाशकं तेजः अदधुः स्थापितवन्तः । एवं मासि मांस्यते परिमी-
यत इति माश्वन्द्रः । ॥ “पद्मनोमास्” इत्यादिना मासशब्दस्य
मासभावः ॥ तस्मिन् अक्तून् व्यञ्जकान् तमोनिवर्तकान् रश्मीन्
अग्निः सकाशाद् आहृत्य देवाः स्थापितवन्तः । यद्वा अक्तवो रात्रयः ।
चन्द्रमसि रात्रीः [स्थापितवन्तः] । यस्माद् एवं तस्माद् द्योतनिम् द्योत-
मानम् अग्निं तौ चन्द्रसूर्यौ अजस्रम् सततं परि चरतः ॥

पृष्ठी ॥

यस्मिन् देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये^३ न वयमस्य विद्म ।

मित्रो नो अत्रादितिर्नागान्तसविता देवो वरुणाय वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् । देवाः । मन्मनि । समऽचरन्ति । अपीच्ये । न । वयम् । अस्य ।
विद्म ।

मित्रः । नः । अत्र । अदितिः । अनागान् । सविता । देवः । वरुणाय ।
वोचत् ॥ ३६ ॥

यस्मिन् मन्मनि मन्तव्ये स्थाने वरुणाख्ये देवाः मष्टव्याः संचरन्ति ।
कीदृशि स्थाने । अपीच्ये । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते स्थाने । अस्य
वरुणस्य तत् स्थानं न वयं विद्म न जानीमः । [अत्र] अन्तर्हितस्थाने
स्थिताय देवसंचारास्पदाय वरुणाय नः अस्मान् अनागान् अनागतः स-
विता देवः अदितिः देवमाता द्यौः मित्रश्च हे अत्रे त्वदनुग्रहाद् वोचत्
श्रीवतु । वोचद् इति प्रत्येकं संबध्यते ॥

सप्तमी ॥

सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वृजिणे ।

स्तुष ऊ पु नृत्तमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥

१ B V De विद्म. We with A C K R. २ P वयम् । ३ Śāyana's text has वो after
पु as in *Rigveda* (VIII. 24. 1), but the word is not found in A B C K R V P P J
De, nor in Śāyana's commentary.

1 S' अक्तून् व्यञ्जकान्. 2 S' अग्निना. 3 S' स्थान. 4 S' सविता च.

सखायः । आ । शिषामहे । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
स्तुषे । ऊं इति । सु । नृत्तमाय । धृष्णवे ॥ ३७ ॥

हे सखायः सखिभूताः परस्परं प्रेमवन्तः वयं वज्रिणे वज्रोपेताय । अनेन अतिशयितवीर्यत्वम् अस्य उक्तं भवति तेन च तस्य अवश्यपटव्यतावंगम्यते । तादृशाय इन्द्राय देवाय ब्रह्म परिवृढं कर्म आ शिषामहे आशास्महे । कर्तुम् इति शेषः । ॥ आङः शांसु इच्छायाम् । लेटि आडागमः । “शास इदङ्गुह्लोः” इति विहितम् इत्तम् अत्र व्यत्ययेन भवति । “शासिवसिघसीनां च” इति षत्वम् ॥ अथ वा अयम् अर्घः । सखायो वयम् । यजमाना इति शेषः । अस्मिन् षष्ठे सखायः इन्द्रस्य सखिभूता इत्यर्थः । तत्सखित्वं च हविःप्रदानाभिमतफलप्रदानाभ्याम् इति मन्तव्यम् । उ अपि च नृतमाय नेतृतमाय । नृणां मध्य इति शेषः । सर्वेषां देवानां मुख्यायेत्यर्थः । धृष्णवे धर्षकाय शत्रूणां प्रच्यावकाय एवंप्रकाराय इन्द्राय तन्नीषणनाय स्तुषे स्तौमि । अथ वा एकमेव वाक्यम् । उक्तविशेषणोपेताय इन्द्राय स्तुषे स्तोतुम् । ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ ब्रह्म स्तुतिसाधनं मन्त्रजातम् आ शिषामहे इच्छाम इति योजना ॥

अष्टमी ॥

शवसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा ।

मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ ३८ ॥

शवसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ ३८ ॥

पूर्वमन्त्रे वज्रिणे ब्रह्म आ शिषामहे इत्युक्तम् । अनेन मन्त्रेण तस्य महत्त्वं वर्णयन् स्वाभिमतम् आशास्ते । हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता

१ A धितो. C धिते changed to श्रुते. R P श्रुते. We with B K P V Dc. २ P दासि. We with A B C K P E V Dc ३ P अस्ति । ४ P श्रुतः । C धितः ।

१ S' तावंगम्यते. २ S' शत्रु. ३ S' has षधे repeated after यजमाना. ४ S' प्रदास्या. ५ S' हन्त.

बलवतोऽसुरस्य हन्ता त्वं वृत्रहत्येवं वृत्रहननेनेव यथा त्वं श्रुतः एवं श-
वसा । बलनामैतत् । बलेन गोत्रभेदनर्वलनमुच्चाद्यसुरविनाशकरणादिरू-
पसामर्थ्येन श्रुतः विख्यातोसि तेन युक्तो भवसि । यस्माद् एवम् अतो
मधैः मंहनीयैर्वहुविधैर्धनैः मघोनः धनवतः बहुविधैर्धनैराढ्योहम् इति म-
न्यमानस्य आढ्यस्य । धनम् इति शेषः । हे शूर विक्रान्त त्वं तद्ध-
नम् अति दाशसि अतिप्रयच्छसि । मह्यम् इति शेषः । त्वदर्थं यागम्
अकुर्वाणस्य धनं तव यष्ट्रे मह्यं प्रयच्छेत्यर्थः । “अयज्वनो विभजन्नेति
वेदः” [ऋ० १. १०३. ६] । “आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः” [ऋ०
३. ५३. १४] इत्यादिश्रुतेः ॥

नवमी ॥

स्तेगो न क्षामत्येपि पृथिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।

मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो अग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ॥ ३९ ॥

स्तेगः । न । क्षाम् । अति । एपि । पृथिवीम् । मही इति । नः । वाताः ।

इह । वान्तु । भूमौ ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । युज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । अ-

सृष्ट । शोकम् ॥ ३९ ॥

[स्थायति संघातेन बाहुल्येन शब्दं करोति वर्षास्विति स्तेगो मण्डूकः ।]

स यथा क्षाम क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षा मही तं यथा अत्येति ।
वर्षाकाले भुवं परित्यज्य अप्सु स्रवत इत्यर्थः । एवं त्वं पृथिवीम् अत्ये-
पि अतिगच्छसि ऊर्ध्वं गच्छसि । अथ वा अतीति अभीत्यस्यार्थं । अ-
भिगच्छसि सर्वा पृथिवीम् । महीति पृथिवीविशेषणम् । महतीम् इत्य-
र्थः । ३ अमः स्थाने सुः ३ । अथ वा महीति उत्तरत्र वाता
इत्यनेन संबध्यते । किं च मही महान्तो वाता वायवः इह भूमौ नः

१ So ABCĀRPV Dc. २ KVDc युज्यमानोऽग्निः. We with ABCR. ३ B
VDc व्यसृष्ट. We with ACĀR.

1 S' वृत्रह्येव. 2 So S'. 3 S' श्रुतः. 4 S' समानस्य. 5 S' has here a lacuna
for twelve letters.

अस्माकं वानु । अग्निसहायत्वेनेति शेषः । यद्वा अस्माकं सुखायेति योज्यम् । किं च मित्रः सर्वप्राणिनां मित्रभूतः एतन्नामको देवः नः अस्माकम् अर्थाय अत्र अस्मिन् कर्मणि युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्टेति उत्तरत्र संबन्धः । तथा वरुणोपि देवो युज्यमानः सन् शोकं व्यसृष्ट । नाशयत्वित्यर्थः । ॥ सृज विसर्गं । अस्माद् देवादिकात् लुङि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वने न अग्निर्यथा तृणगुल्मादिकं कात्क्षयेन विसृजति दहति एवम् इति ॥

दशमी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तंसदं जनानां राजानं भीममुपहलुमुग्रम् ।

मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत् ते नि वपन्तु सेन्यम् ॥ ४० ॥ (४)

स्तुहि । श्रुतम् । गर्तंसदम् । जनानाम् । राजानम् । भीमम् । उपहलु-
नुम् । उग्रम् ।

मृड । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । अस्मत् । ते । नि । वपन्तु । से-
न्यम् ॥ ४० ॥ (४)

अत्र अग्निरूपो रुद्रः स्तूयते । “रुद्रो वै क्रूरः” [तै० सं० ६. १. ७. ७] [“एष रुद्रो यद् अग्निः” [तै० ब्रा० १. १. ५. ८] इति श्रुतेः । अत्र स्तोता स्वात्मानमेव संबोध्य व्रूते । हे स्तोतस्त्वं [श्रुतम् प्रसिद्धं] गर्तंसदम् । “श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते” [नि० ३. ५.] इति निरुक्तोक्तगर्तः शवदाहप्रदेशः । तत्र सीदतीति गर्तंसदः । प्रसिद्धो गर्तं वा परिगृह्यते । तस्य अरण्ये संचाराद् गर्तंसदनं युज्यते । पुनः कीदृशम् । जनानां किरातपिशाचादिजनानां राजानम् स्वामिनम् । तथा भीमम् विभेति अस्माद् इति भीमं भयजनकम् । तथा उपहलुम् उपेत्य हनारम् । उग्रम् उद्गूर्णवलम् । एवमहानुभावं रुद्रम् हे आत्मन् स्तुहि स्तुतिं कुरु ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे रुद्र । सर्वप्राणिनो माम् अनिष्ट्वा

१ P P स्तुहि । २ P श्रुतम् । C: श्रुतम् ।

1 S' व्यसृष्टवान् नाश° for व्यसृष्ट । नाश° . 2 S' अनिष्ट्वा .

नश्यन्तीति स्वयं रौति इति रुद्रः । ॥ रुद्रो रौतीति सतः [नि० १०. ५.] इति निरुक्तम् ॥ अथ वा देवैर्भर्त्सितः सन् स्वयम् अ-
रोदीद् इति रुद्रः । “सोऽरोदीत् । यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्”
इति श्रुतेः [तै० सं० १. ५. १. १] । यद्वा रुद् दुःखं दुःखहेतुभूतं पापं
वा । तद् द्रावयतीति रुद्रः । स्वसेवकानां दुःखस्य द्रावकत्वं श्रुत्यागम-
प्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं स्तवानः । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अ-
स्माभिः स्तूयमानः सन् मृड सुखय अस्मान् । अतस्ते सेन्यम् सेनाः
अस्मात् अस्मत्तः अन्यम् तव द्वेषारं नि वपन्तु । ॥ वपिर्त्र प्राप्-
यः ॥ नितरां प्राप्तुवन्तु । अथ वा सेन्यम् तव सेनार्हम् । ॥ “तद्
अर्हति” इति यः ॥ अन्यम् इति व्याख्येयम् । अस्मिन् पक्षे
सेना इति शेषः सामर्थ्याल्लभ्यते ॥

इति अथर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके

चतुर्थं सूक्तम् ॥

पितृमेधकर्मणि “सरस्वतीं देवयन्तः” [४१] इति तिसृभिः अग्निदाता
कनिष्ठपुत्रश्चितौ दक्षिणत आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

तत्रैव कर्मणि शवदहनस्थानम् “उदीरताम्” [४४] इत्युच्चा काम्पील-
शाखया उद्धृत्य अभ्युक्ष्य लक्षणं कुर्यात् [कौ० ११. १] ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञेषु अनया चृच्चा गतं खनेत् । तथा च सूत्रितम् ।
“यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभिमुखं उदीरताम् इति कर्षू ख-
नति प्रादेशमात्रं तिर्यग्ङ्गुलिमिताम्” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “उदीरताम्” इति तृचेन त्रीणि उदपात्राणि बर्हिषि निन-
येत् । सूत्रितं हि । “उदीरताम् इति तिसृभिरुदपात्राण्यन्वृचं निनय-
ति” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “इदं पितृभ्यः” [४६] इत्युच्चा गतं दर्भान् स्तृणीयात् ॥

1 S' सौय for स्वय. 2 This is doubtless added in forgetfulness of the existence
of जारिने in the text. 3 S' शाखाया 4 S' शुक्लम्. We with Kausila. 5 S' omits
the answer on 'मार्था. 6 S' तयेत् for तृचेन. 7 S' 'भृच for 'भृच. 8 S' नियति
for निनयति.

पितृमेधे परेयिवासम् इति ज्ञाभ्यां [कनिष्ठपुत्रेण चित्यादीपने सति या-
म्यौ होमौ] कुर्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् । देव॒ऽयन्तोः । ह॒वन्ते । सर॑स्वतीम् । अध्व॒रे । ता॒यमा॑ने ।

सर॑स्वतीम् । सु॒कृतः । ह॒वन्ते । सर॑स्वती । दाशु॒षे । वार्य॑म् । दा॒त् ॥ ४१ ॥

सरस्वतीम् सरणवतीं सकलशब्दसरणिस्वरूपां वाग्देवतां देवयन्तः दे-
वान् यद्यव्यान् आत्मन् इच्छन्तः । ॥ “सुष आत्मनः क्यच्” इ-
ति क्यच् ॥ अत्र विनियोगानुसारेण देवः मृतशरीरस्य संस्कार-
कोऽग्निः यमो वाभिमतः । तम् इच्छन्तः हवन्ते आह्वानं कुर्वन्ति । तस्य
प्रीणनायेति शेषः । तथा सरस्वतीमेव अध्वरे यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ ता-
यमाने सति हवन्ते । ॥ “तनोतेर्यकि” इति आत्मम् ॥ यज्ञे
सारस्वतहोमस्य विद्यमानत्वात् स्तोत्रशस्त्रादीनां वागात्मकत्वात् तत्सिद्धये
च हवन्ते । अत्रापि विनियोगानुसारेण अध्वरः पैतृमेधिको द्रष्टव्यः ।
एवम् उत्तरत्रापि विनियोगानुसारेण योज्यम् । तथा सरस्वतीं सुकृतः
सुकर्माणः स्वस्वाभिमतफलाय अह्वयन्त आह्वानम् अकुर्वन् पूर्वं आह्वय-
न्ति इदानीम् । इति सरस्वती देवी दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वा-
र्यम् वरणीयं दात् प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणां यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यसे ॥ ४२ ॥

सरस्वतीम् । पित॑रः । ह॒वन्ते । दक्षि॑णा । य॒ज्ञम् । अ॒भि॒ऽनक्ष॑माणाः ।

१ Or हवन्ते । २ A C B हवन्ते दक्षिणा. We with B R V De.

1 S' has a lacuna here for about eleven letters with मी at the end.

आसद्य । अस्मिन् । वर्हिषि । मादयध्वम् । अनुमीवाः । इषः । आ । धे-
हि । अस्मे इति ॥ ४२ ॥

सरस्वतीं देवीं पितरोपि हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षि-
णा । ॥ “दक्षिणाद् आच्” इति आच् प्रत्ययः ॥ वेदेर्दक्षिणभागे
यज्ञम् अभिनक्ष्माणाः व्याप्नुवानाः । ॥ नक्षत्रिर्व्याप्तिकर्मा ॥ “स-
र्वकर्माणि तां दिशम्” इत्यादिसूत्रात् [आश्व० २. ६. ३] वेदेर्दक्षिणभागे
पैतृकं कृत्स्नं कर्म क्रियते । पितृणामपि स्वधालाभाय सरस्वत्यपेशा वि-
द्यत एव । तत्रापि मन्त्रादिरूपायाः सरस्वत्या अपेक्षितत्वम् ॥ हे पितरः
यूयम् अस्मिन् क्रियमाणे वर्हिषि यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वम् स-
रस्वतीं तर्पयत । आसद्य यूयं वा मादयध्वम् तृप्ता भवत । अस्माभिर्देव-
या स्वधयेति शेषः । किं च हे सरस्वति पितृभिराहृता त्वम् अनमी-
वाः हिंसकै रक्षोभिर्वर्जिताः व्याधिरहिता वा इषः इष्यमाणाः एवंलक्ष-
णानि अन्नानि अस्मे अस्मासु आ धेहि स्थापय ॥

तृतीया ॥

सरस्वति या सरथं यथाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

सहस्रार्धमिडो अन्नं भागं रायसोषं यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥

सरस्वति । या । सऽरथम् । यथाथं । उक्थैः । स्वधाभिः । देवि । पितृभिः ।
मदन्ती ।

सहस्रऽअर्धम् । इडः । अन्नं । भागम् । रायः । सोषम् । यजमानाय । धेहि ॥ ४३ ॥

हे सरस्वति देवि या प्रसिद्धा त्वं सरथम् समानम् एकमेव रथं य-
थाथ यासि । सामर्थ्यात् पितृभिरिति गम्यते । ॥ या प्रापणे । लि-
टि “अन्नस्तास्वत्थत्यनिटो नित्यम्” इति घलि इडभावः ॥ की-
दृशी त्वम् । उक्थैः शस्त्रैः स्वधाभिः । पितृणाम् अन्नं स्वधा । ता-
भिश्च पितृभिः सहं मदन्ती आत्मानं तर्पयन्ती । त्वम् [अन्नं] सहस्रार्धम्

१ P' रूपम् ।

1 S' inserts वहं before उक्थैः. 3 omits ह in सह.

अनेकैः पुत्रादिभिः पूजनीयं पुत्रादिसंतर्पकं बहुमूल्यत्वेन अनर्थं वा इडः
अन्नस्य भागम् भजनीयम् अंशं रायस्पोषम् धनस्य गवादिलक्षणस्य पु-
ष्टिं च यजमानाय मद्यं धेहि प्रयच्छ । ॥ रायस्पोषम् इति । “ष-
ष्ट्याः पतिपुत्रं” इत्यादिना सांहितिकं सत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

उदीरतामवरं उत परासं उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥

उत् । उदीरताम् । अवरं । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः ।

हवेषु ॥ ४४ ॥

अवरे वयसां गुणैर्वा निकृष्टाः पितरः उदीरताम् उच्छिद्यन्तु । ॥ ईर-
गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ । तथा परासः परे वयसादिना श्रेष्ठाः
पितरः उदीरताम् । एवं मध्यमाः उक्तप्रकारेण तादृशाः पितरः उच्छिद्य-
न्तु । अथ वा [अवरे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः] परासः परे वृद्धप्रपितामहादयः ।
मध्यमाः पितृपितामहप्रपितामहाः । सर्वत्र उदीरताम् इति संबन्धः ।
यद्वा सोम्यास इति सोमसंबन्धाद् “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अ-
थर्वाणो भृगवः सोम्यासः” [५८] इत्यादिमन्त्रोक्ता अङ्गिरःप्रभृतयः पू-
र्वतनाः पितरः अत्र गृह्यन्ते । तेष्वेव तपआदिमहत्त्वतारतम्येन अवर-
परमध्यमत्वलक्षणो विभागो द्रष्टव्यः । ते विशेष्यन्ते । सोम्यासः । सो-
मार्हाः सोमसंपादिनः । ॥ “सोमम् अर्हति यः” इति यंप्रात्य-
यः ॥ । ये असुम् प्राणम् ईयुः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरं, प्राणाः
प्राणं वा प्रयच्छन्ति स्वयष्टृभ्यः । अवृकाः अहिंसकाः । ऋतज्ञाः सत्य-
विदः । ते तादृशाः पितरः हवेषु आह्वानेषु निमित्तभूतेषु नः अस्मान्
अवन्तु रक्षन्तु ॥

१ Cp ऋतज्ञाः ।

1 S' has for वयसा. 2 S' has a lacuna here for about twelve letters. 3 S' om.
“पितामहम्”. 4 S' om. यः.

पञ्चमी ॥

आहं पितृन्सुविदंशं अवित्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

वर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृस्त इहागमिष्ठाः ॥ ४५ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविद्वान् । अवित्ति । नपातम् । च । विष्क-
मणम् । च । विष्णोः ।

वर्हिषदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पितृः । ते । इह । आग-
मिष्ठाः ॥ ४५ ॥

अहं सुविद्वान् कल्याणधनान् पितृन् आवित्ति आभिमुख्येन प्राप्नोमि
आज्ञानामि वा । ॥ विदेर्लाभार्थात् लुङि सिचि “एकाच उपदेशे-
नुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । “लिङ्गिचावात्मनेपदेषु” इति क्लृप्ताद् गु-
णाभावः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाद् आत्मनेपदम् । विदेर्ज्ञानार्थाद् वा
लुङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । इडभावः ॥ किं च विष्णोः । “य-
ज्ञो वै विष्णुः” इति [तै० ब्रा० ३. १. ६. ७] श्रुतेर्यज्ञाख्यस्य विष्णोः न-
पातम् न पातयितारम् । ॥ “नभ्राण्नपात्” इत्यादिना निपाति-
तः ॥ निर्वाहकम् अग्निं च आवित्ति । तथा विक्रमणं च क्रमेण
सवनत्रयाक्रमणं च आवित्ति । अतो ये वर्हिषदः वर्हिषि निपीदन्तः
एतन्नामकाः पितरः सन्ति । “ये वै यज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरो वर्हि-
षदः” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १. ६. ९. ६] । एवंलक्षणा ये स्वधया सह
सुतस्य अभिपुत्रस्य । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सुतं सोमं [भजन्त]
भजन्ते ते तान् हे अग्ने पितृः । आसन्ननामैतत् । आसन्नः सन् इह
अस्मिन् कर्मणि आगमिष्ठाः आगमय । अथ वा ये भजन्ते ते पितरः
पितृः अन्तिकं देशम् आगमिष्ठाः आगच्छन्तु ॥

षष्ठी ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्वद्य ये पूर्वांसो ये अपरास ईयुः ।

१ R °विद्वं अवित्ति. Do °विद्वं अवित्ति changed to °विद्वं अवित्ति. २ P °वि-
द्वं. We with P Ce. ३ R यज्वरस. We with A B C E V Dc.

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥

इदम् । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । अपरासः । ईयुः ।
ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुऽवृजनासु ।
दिक्षु ॥ ४६ ॥

पितृभ्यः अद्य इदानीं क्रियमाणम् इदं नमोस्तु । “नमस्कारो हि पितृणाम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.३.१०.८] नमउक्तिः क्रियते । पितृन् विशिनष्टि । ये पूर्वासः पूर्वं परेताः ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । उँ अपि च परासः परे ईयुः । ये च पितरः पार्थिवे रजसि भूलोके आ निषत्ताः आनिषण्णाः स्थिताः । ॥ “नसत्तनिषत्त” इत्यादिना निषातितः ॥ वा अथ वा ये पितरो नूनम् इदानीं सुवृजनासु सुदु विभक्तासु दिक्षु प्रागादिषु आ निषत्ताः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः इदं नमोस्तु इति पूर्वचान्वयः ॥

सप्तमी ॥

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्वृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्षे च देवांस्ते नोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋकऽभिः । ववृधानः ।
यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । ते । नः । अवन्तु । पित-
रः । हवेषु ॥ ४७ ॥

मातली यमः बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवाः । अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्नेन हविषा । तथा यमो देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह । यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति त्रैरूप्यम् अस्ति । अत्र देवत्वं विवक्षितम् । तथा बृहस्पतिर्देवोपि ऋकभिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृ]धानः । तत्र यांश्च पितृन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तो वावृधुः व-

१ So P P and Cp, and not उपरासः । or उ । परासः ।

1 S' परितः. 2 S' वृजिनासु for सुवृजनासु.

र्धयन्ति यज्ञे । ये च पितरः कव्यादयो देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्ध-
यन्ति स्वधामदाने ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हवेषु आ-
ह्वानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥

अष्टमी ॥

स्वादुंक्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वँस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आह्वेषु ॥ ४६ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अ-
यम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते ।
आह्वेषु ॥ ४६ ॥

अत्र सोमः सूयते । अयम् अभिपुतः सोमः स्वादुः सुखेन आस्वा-
द्यः किल । यथा बालकं पयआदिकपानायं स्वाद्यादिगुणकीर्तनेन प्र-
रोचयति तद्वद् अत्रापि अभिधीयते । उत अयं सोमः मधुमान् माधु-
योपेतः किल । यत एवम् अतः स्वादुरित्यर्थः । तथा अयं सोमः ती-
व्रः आशु मदयिता किल । उत अपि च अयं रसवान् बहुरसोपेतः
किल । उतो अपि च नु किल अस्य अमुं सोमं पपिवांसम् पीतव-
न्तम् इन्द्रम् आह्वेषु परस्परान्वानवन्तु संग्रामेषु कश्चन असुरादिः न
सहते नाभिभवति । तं सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः । अनेनास्य अत्यन्त-
वलकरत्वम् उक्तं भवति । तत्र सर्वत्र स्वाद्यादिगुणेषु अनुभवसिद्धेष्वपि
पितृणां देवानां [च] तंत्रत्यायनाय किलेति प्रयुक्तम् इति मन्तव्यम् ॥

नवमी ॥

प्रेयिवासं प्रवतो महीरिति वृहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानन् ।

१ C स्वादुः किलायं. We with A B K R V De. २ R मधुमं. De मधुमं changed to
मधुमां. C मधुमां. ३ R रसवं. De रसवं changed to रसवां. ४ C R १ for १. ५ C
अस्य. ६ So all our MSS. and *śādhikas*. But it is certain इति is a mistake for अति.
Observe that Śāyana explains by अतिक्रम्य (though his own reading is अनु).

1 S' स्यप्रधाने. 2 S' बालकं पयआदिकं पानाय 3 S' स्वादिगुणेषु. 4 S' तदिप-
पादिवनां प्रत्यायनाय.

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिष्वांसम् । प्रऽवतः । महीः । इति । बहुभ्यः । पन्थाम् । अनुऽप-
स्यशानम् ।

वैवस्वतम् । समऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषा । स-
पर्यत ॥ ४९ ॥

परेयिष्वांसम् परागतम् अत्यन्तविमकृष्टदेशं गतवन्तम् । ॥ “उपे-
रिष्वाननाश्वाननूचानश्च” इति कस्वन्तो निपातितः । उपसर्गग्रहणम् अ-
तन्त्रम् ॥ परागतिं विशिनष्टि । प्रवतो महीरनुं प्रकर्षवतीर्भू-
मीः प्रति । सर्वा भूमिम् अतिक्रम्य वर्तमानम् इत्यर्थः । ॥ “उ-
पसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वृत्तिः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लिङ्गसंख्या-
योगः ॥ किं च बहुभ्यः पितृलोकं गतेभ्यः पन्थाम् पन्थानं मा-
गम् अनुपस्यशानम् । अनु इत्ययम् अवेत्यस्यार्थे । अवगच्छन्तम् इत्य-
र्थः । ॥ स्पंशतिज्ञानकर्मा ॥ एवरूपं वैवस्वतम् विवस्वतः पु-
त्रं जनानाम् मृतानां संगमनम् प्राप्तिस्थानभूतम् एवमहानुभावं यमं
राजानं हविषा सपर्यत पूजयत ॥

दशमी ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यतिरपभर्त्वा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्याः अनु स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद । न । एषां । गव्यतिः । अपऽभर्त्वा । ऊं
इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽइताः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु ।

स्वाः ॥ ५० ॥ (५)

यमो देवः नः अस्माकं संबन्धिनां मृतानां गातुम् मार्गं प्रथमः पू-

१ Or पुषां ।

१ S' परेयुषां°. २ S' उपेयुवान° for उपेयिवान°, and the text also in S' has उपेयु-
वान°. ३ S' प्रकर्षयत्योः. ४ S' स्पंशतिष्वा°.

वैगामी सन् विवेद अजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या य-
मेन नेतव्या गव्युतिः पद्धतिः । मार्ग इत्यर्थः । ॥ “गोर्युतौ छन्द-
सि०” इति वान्तादेशः ॥ अंपभर्तवै अपहर्तुं देवैर्मनुष्यैर्वा परिहर्तुं
न । शक्येति शेषः । अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः । आत्मसाक्षात्काररहितैः पु-
रुषैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोकप्राप्तेरावश्यकत्वात् । ॥ अपभर्तवै इ-
ति । “तवै चान्तश्च युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यत्र
यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वं पूर्वभाविनः पितरः परेताः परागताः
येन च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वक-
मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा भूमीर्गच्छन्ति । स्वस्वकर्मोपार्जितानि स्था-
नानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं [यमो विवेदेति पूर्वत्र संबन्धः] ॥

इत्यपर्वसंहितायाम् अष्टादशकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “वर्हिषदः पितरः” इत्यृचा वर्हिः स्तृणीयात् । सूत्रितं
हि । “वर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनहनं दक्षिणापरम्” इति प्रक्रम्य “व-
“हिरुदकेन संमोक्ष्य वर्हिषदः पितरः [१८. १. ५१] उपहृता नः पितरः
“[१८. ३. ४५] अग्निष्वाहाः पितरः [१८. ३. ४४] ये नः पितुः पित-
“रः [१८. ३. ४६] येस्माकम् [१८. ४. ६८] इति प्रस्तृणाति” [इति ।
कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव कर्मणि “आच्या जानु” [५२] इत्यृचा नस्मिन् वर्हिषि तिलान्
प्रकिरेत् ॥

पितृमेधे प्रेतासीनि अनया त्रिपादे शिष्ये उपवेशयेत् ॥

पितृमेधे “प्रेहि प्रेहि” [५४] इत्यनया तम् उत्थाप्य शकटे निद-
ध्यात् ॥

तत्रैव “अपेत धीत” [५५] इत्यनया प्रेतदहनस्यानं काम्पीलशाखया
संमोक्षयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “उशन्तस्त्रा” [५६] इति द्वाभ्याम् षट्श्रम्यां द्वे काष्ठे

1 S' वासप° for अप°. 2 S' leaves a lacuna for some ten letters here after परेताः
and has then यरं गताः for परागताः. 3 The text in S' too has येन for एन. 4 S'
leaves after मार्गं a lacuna for some ten letters. 5 S' °शाखाया.

गृहीत्वा अग्निम् आदीपयेत् । सूत्रितं हि । “वे काष्ठे गृहीत्वा उश्नत्
इत्यादीपयति । आदीपयोरैकं प्रति निदधाति” इति [कौ० ११. ८] ॥

तत्रैव “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः” [५४] इति सप्तभिर्ऋग्भिः
प्रेतशरीरे अग्निप्रदः पुत्रः आज्यं जुहुयात् ॥

“इमं यम्” [६०] इत्यृचा यमाय चतुर्थी वपाहुतिं जुहुयात् ॥

“इत् एतद् उदासहन” [६१] इति चतसृभिः उत्थापनीयाभिर्ऋग्भिः
प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वर्हिषदः पितर ऊर्त्यर्वाग्निमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शंतमेनार्धा नः शं योररपो दधात् ॥ ५१ ॥

वर्हिषदः । पितरः । ऊर्ती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम् । जु-
षध्वम् ।

ते । आ । गत । अवसा । शमंजमेन । अर्धं । नः । शम् । योः । अरपः ।
दधात् ॥ ५१ ॥

हे वर्हिषदः । वर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे सीदन्तीति वर्हिषदः । ॥ अ-
न्त्यलोपश्चान्दसः ॥ । यज्ञम् आगताः हे पितरः यूयम् ऊर्ती ऊ-
त्या अस्मद्रक्षणेन निमित्तेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । आगच्छतेति शे-
पः । आगते सति किं लभ्यम् अस्तीत्यत्राह । इमा इमानि पुरत आ-
सन्नानि हव्या हव्यानि हवींषि वः युष्मभ्यं चकृम् अकार्षम् । तानि यूयं
जुषध्वम् सेवध्वम् । ते तादृशा यूयम् आ गत आगच्छत । ॥ ग-
मैर्लुङि “मन्त्रे घस” इति श्लैर्लुक् । “अनुदाहोपदेश” इत्यादिना
अनुनासिकलोपः ॥ । केन सहिताः । शंतमेन सुखतमेन अवसा र-
क्षणेन सह । अस्माकं ह्येशलेशेनापि रहितां रक्षां कर्तुम् आगच्छतेत्य-
र्थः । अर्धं आगत्य च [नः] अस्मभ्यं शम् रोगाणां शमनं योः भ्या-
नां यावनं च अरपः । ॥ रपो रिप्सम् इति पापनामनी भवतः इति
निरुक्तम् [नि० ४. २१.] ॥ । अपापं यथा भवति तथा दधा-

त । ३ “तन्ननन्नयनाश्च” इति तस्य तवादेशः । तपः पिच्छाद् आ-
ल्लोपाभावः ३ । प्रयच्छत ॥

द्वितीया ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निपद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्तो यद् व आगः पुरुषता कराम ॥ ५२ ॥

आऽअच्यं । जानु । दक्षिणतः । निऽसद्यं । इदम् । नः । हविः । अभि ।
गृणन्तु । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषतां ।
कराम ॥ ५२ ॥

हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जानु आच्य जानुप्रदेशम् आकुञ्च्य । अ-
नेन भोजनोचितः संनिवेश उक्तो भवति । दक्षिणतः वेदेर्दक्षिणभागे उं-
पसद्य उपविश्य इदम् अस्माभिर्दीयमानं पुरोवर्ति हविः हव्यम् अभि
गृणीतं अभिष्टुत समीचीनम् इति ब्रूत । अनेन हविःस्वीकारः अर्थाद्
उक्तो भवति । न हि अनास्वाद्यमानस्य प्रशंसास्ति । कर्तव्यविषये अति-
क्रमे संजातेपि शिक्षा न कार्येति प्रार्थयते । हे पितरः यूयं केन चिद्
अल्पेन महता वा अपराधेन नः अस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कु-
रुत । अपराधस्य [संभावनाम् आह] । पुरुषता पुरुषत्वेन मनुष्यत्वेन
हेतुना [वः युष्माकं] यद् आगः यम् अपराधं कराम कुर्मः । मनुष्या-
णाम् अनवधानाद् अतिक्रमसंभावनास्त्वैवेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

त्वष्टा दुहित्त्रे बह्वतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवन्नं समेति ।

यमस्य माता पर्युक्षमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ ५३ ॥

त्वष्टा । दुहित्त्रे । बह्वतुम् । कृणोति । तेन । इदम् । विश्वम् । भुवन्नम् ।
सम् । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउद्धमाना । महः । जया । विवस्वतः । नृनाश ॥५३॥

अस्य मन्त्रस्य “अपागूहन्” [१८, २, ३३] इति उपरि वक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका वृहद्देवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता ।

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युंस्त्रिशिराश्च ह ।
 स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥
 ततः सरण्युं जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
 तौ चाप्युभौ यमौ स्पातां ज्यायांस्ताभ्यां नु वै यमः ॥
 दृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं नु सरण्युः सहर्शीं खियम् ।
 निक्षिप्य तद्युगं तस्याम् अश्वा भूत्वापचक्रमे ॥
 अविज्ञाता विवस्वांस्तु तस्याम् अजनयन्मनुम् ।
 राजर्षिरभवत् सोपि विवस्वानिव तेजसा ॥
 स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्युं त्वंश्चरूपिणीम् ।
 त्वार्ष्टीं प्रति जगामाशु अश्वो भूत्वा संलक्षणः ॥
 सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा हयरूपिणम् ।
 मैथुनायोपचक्राम तां चाश्वामारुरोह सः ॥
 ततस्तयोस्तु योगेन शुक्लं तद् अपतद् भुवि ।
 उपजिघ्रति सा त्वश्वा तच्छुक्लं गर्भकाम्ययां ॥
 आघातमात्राच्छुक्लात् तुं कुमारौ संबभूवतुः ।
 नासत्यंश्चैव दस्यश्च यौ नु तौवश्विनाविति ॥

त्वष्टा सित्तस्य रेतसः पुरुषाद्याकारनिर्माता देव उच्यते । “यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति” [तै० सं० १, ५, ९, २] इत्यादि-श्रुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे स्वदुहितुः पुत्र्याः सरण्युः । ॥ ५-

१ G: महः 1.

1 S' गृहस्य for मन्त्रस्य. 2 So S'. 3 S' सरण्या. 4 So S'. 5 S' वैद्यमा. 6 S' दृष्ट्वा. 7 S' सहर्शीं खियम्. 8 S' मिथुनां. 9 S' भूताप. 10 S' सस्वरूपिणीम्. 11 S' श्वो for अश्वो. 12 S' स्वलक्षणः. 13 S' मैथुनायाप. 14 S' चाश्वमारु. 15 S' तदपि तद्वचि. 16 S' तच्छुक्लां. 17 S' काम्ययां. 18 S' च्छुक्लात्. 19 S' नासत्यंश्चैव. 20 S' सत्यंश्चैव. The corrections in the quotation are conjectural. 21 S' सरण्याः.

ष्ठयर्थे चतुर्थी ॥ । बहुतुम् विवाहं कृणोति करोति ईति तेन कारणेन इदं विश्वं भुवनम् भूतजातं समेति संगतम् अभूत् । तद्विद्वद्येति शेषः । यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युह्यमाना परिवाहम् उद्वाहं त्वष्ट्रा पित्रा क्रियमाणा । ॥ बहुतेर्येकि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥ । महः महतः अतिशयितप्रभावस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननाश अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । “अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः” [१८. २. ३३] इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम् । त्वष्ट्रा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेनार्धीयते [नि० १२. ११] इति ॥

चतुर्थी ॥

प्रेहि प्रेहि पृथिभिः पूर्याणैर्येनां ते पूर्वे पितरः परेताः ।

उभा राजानौ स्वधया मर्दन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ५४ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पृथिभिः । पूःऽयानैः । येन । ते । पूर्वे । पितरः ।

पराऽइताः ।

उभा । राजानौ । स्वधया । मर्दन्तौ । यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च ।

देवम् ॥ ५४ ॥

अत्र “प्रेहि प्रेहि” इत्यनया प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्याद् इति विनियोगात् प्रेतस्य शकटं प्रति गमनम् अभिधीयते । हे प्रेत त्वं प्रेहि प्रेहि प्रगच्छ प्रगच्छ । शकटं प्रतीति शेषः । अथ वा यमलोकं प्रति प्रेहि । द्विरभिधानम्, आवश्यकगमनद्योतनाय । कैः साधनैरिति तत्राह । पूर्याणैः । यात्यनेनेति यानं वर्त्म । पुमांसो येन वर्त्मना पितृलोकं यान्ति स पूर्याणः । पुंभिः उद्यमानो वा शिविकादिः पूर्याणः । ॥ ऋष्टपोदरादित्वाद् अयं साधुः ॥ । बहुवचनं पूजार्थम् । तैः [पृथिभिः] प्रेहि । स मार्गो विशेष्यते । येन यानेन ते तव पूर्वे पितरः पितृपितामहाद्याः परेताः परागताः पितृलोकं प्राप्ताः ॥ तत्र को लाभ इत्यत्राह । उभा उभौ राजानां राजानौ देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयौ ।

“यमो राजा” [तै० ब्रा० ३. १. २. ११] “वरुणो राजा” [तै० ब्रा० ३. ७. ७. ६] इति श्रुतिषु सर्वत्र प्रसिद्धेः । स्वधया अस्माभिर्दत्तया मदन्तौ माद्यन्तौ । विद्येते इति शेषः । तत्र लोके यमं देवं पश्यासि पश्यसि वरुणं च देवं पश्यसि । अतः प्रेहीति पूर्वशान्वयः ॥

पञ्चमी ॥

अपेतं वीतिं वि च सर्पतातोस्मा एतं पितरों लोकमक्रन् ।

अहोभिरङ्घ्रिभिरक्तुभिर्व्यक्तिं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ५५ ॥

अपं । इत् । वि । इत् । वि । च । सर्पत् । अतः । अस्मै । एतमे । पितरं ।
लोकम् । अक्रन् ।

अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्रम् । यमः । ददाति । अ-
वऽसानम् । अस्मै ॥ ५५ ॥

अत्र अनया दहनस्थानं सम्प्रोक्षेत् इति विनियोगात् तन्स्थानस्थिताना रक्षःपिशाचादीनाम् अपगमनम् अभिधीयते । हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत । वीत । ह्रवी गत्यादिषु । अत्र गतिरर्थः ॥ वि-
गता भवत । अतः अस्माद् दहनस्थानाद् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत । दूरं गच्छतेत्यर्थः । अपसारणीयान् विशिनष्टि । ये अत्र स्थले पुराणाः पूर्वतनाः स्वं भवथ । ये च अत्र नूतनाः इदानी-
नानाः स्य तिष्ठथ । ते सर्वे अपेतेति संबन्धः । अस्मै प्रेताय अहोभिश्च अङ्घ्रिः क्षालनसाधनैरुदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तम् सुविशदम् अवसानम् अवस्यति अत्रेत्यवसानम् । ह्रषो अ-
न्तकर्मणि । अधिकरणे त्युद् ॥ स्थानम् । तद् अस्मै यमो देवः ददाति अदात् । तदर्थम् अपेतेति संबन्धः ॥

१ Cp इतः । २ Cp इत् ।

1 S' अपसारणीयान्, 2 The text in S', however, reads सर्पतातोस्मा एते पितरो लोकमक्रन् and not येन स्ता पुराणा ये च नूतनाः which S'yanu appears to have read mostly in conformity with the *Taittiriya Aranyaka* I, 27, 5.

षष्ठी ॥

उशन्तस्त्रेधीमद्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृन् हविषे अक्षवे ॥ ५६ ॥

उशन्तः । त्वा । इधीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अक्षवे ॥ ५६ ॥

हे अग्ने अस्मिन् पितृयज्ञे त्वा त्वाम् उशन्तः यज्ञनिर्वाहार्थं त्वां कामयमाना हवाँमहे आह्वानं कुर्मः । तथा उशन्तः कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग् इष्टं करवाम । इन्द्रोर्विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । “अनिदिताम्” इति धातुनकारस्य लोपः ३ । त्वं च उशन् यज्ञं [स्वधां वा] कामयमानः सन् उशतः स्वधां कामयमानान् पितृन् आ वह । किमर्थम् । हविषे हविःस्वीकाराय अक्षवे तस्य च भक्षणाय । आं वहेति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्युमन्तस्त्रेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।

द्युमान् द्युमन्त आ वह पितृन् हविषे अक्षवे ॥ ५७ ॥

द्युमन्तः । त्वा । इधीमहि । द्युमन्तः । सम् । इधीमहि ।

द्युमान् । द्युमन्तः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अक्षवे ॥ ५७ ॥

हे अग्ने द्युमन्तः दीप्तिमन्तः त्वदनुग्रहाद् अतिशयिततेजसो वयं त्वा त्वां हवाँमहे । शिष्टं पूर्वमन्त्रवद् योज्यम् ॥

अष्टमी ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अर्धर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

१ P P उशतः । २ A B C R °द्युमन्त. We with K K V D c ३ P P °मन्त. t. We with O p

1 Sáyana's text in S', however, is इधीमहि. 2 S' तदनु. 3 S अनुदिता । स्वधां वा । तामिति &c instead of अनिदितामिति &c The words स्वधां वा obviously ought to be where we have inserted them. They were perhaps misplaced by the scribe of S'. 4 S' omits आ. 5 S' तदनु°.

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषाम् । वयम् । सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्या-

म ॥ ५८ ॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्” इति निरुक्तम् [ऐ० ब्रा० ३, ३४] । पूर्वं महर्षयः नः पितरः [अस्माकं पितरः । नवग्वाः] नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुद्गता वा । तथा अथर्वाणश्च नः पितरः भृगवश्च नः पितरः । ॥ भृगुर्भृज्यमानो न देहेङ्गारोष्विति निरुक्तम् [नि० ३, १७] ॥ एते सर्वे सोम्यासः सोमार्हाः सोमसंपादिनः । एषाम् अङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधान्याद् इदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तज्जोत्रत्वात् पितृत्वम् । यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम भवेम । तेषां सुमतिरस्मासु भवेद् इत्यर्थः । अपि अपि च तेषां भद्रे कल्याणे सौमनसे सुमनसो भावः सौमनसम् । ॥ युवादिषु पाठो द्रष्टव्यः ॥ तत्र स्याम भवेम । उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानम् एतत् ॥

नवमी ॥

अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गृहीह यमं वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेस्मिन् बर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥

अङ्गिरःऽभिः । यज्ञियैः । आ । गृहि । इह । यमं । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५९ ॥

हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह आ गृहि आगच्छ । कीदृशैः । यज्ञियैः यज्ञार्हैः । एवं वैरूपैः विरूपाख्यस्य महर्षेर्गोत्रज्ञैः सह आ गृहि । आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तर्पयस्व ॥ न केवलं त्वामेव ह्वयामि । किं तु ते तव यः पिता विवस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । ॥ ह्वयतेर्लटि “व-

हुलं छन्दसि” इति संप्रसारणम् ॥ अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्य । यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः । आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥

दशमी ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि रोहांङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ६० ॥

इमम् । यम् । प्रस्तरम् । आ । हि । रोहं । अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः ।

सम्ऽविदानः ।

आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । बहन्तु । एना । राजन् । हविषः ।

मादयस्व ॥ ६० ॥

हे यम इमम् पुरत आस्तीर्णं प्रस्तरम् बर्हिषम् । उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः । ॥ “प्रे स्त्रोऽयज्ञे” इति निषेधाद् घञभावः । “ऋदोरप्” ॥ तं प्रस्तरम् आ सीद । हि इति षादपूरणः । किमेक एव । नेत्याह । अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः । ॥ “समोगम्यच्छि” इति आत्मनेपदम् ॥ [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुता मन्त्राः आह्वानसाधना आ बहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु । आगत्य च एना एनेन अनेन । ॥ “द्वितीयाटौःस्तेनः” इति एनादेशः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः ॥ हविषः । ॥ तृतीयाथे षष्ठी ॥ हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥

एकादशी ॥

इत एत उंदारुहन् दिवस्पृष्टान्यारुहन् ।

म भूर्जयो यथा पथा चामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ (९)

१ O K दि रोहांगिं. R द्वि रोहांगिं. We with ABV Dc. २ B K उदारं. R उदारं. We with CV Dc. ३ V उहन्. ४ BC K RV Dc भूर्जयो. We with G.

1 S' बर्हिष उपस्तीर्णो &c. 2 S' एकं. 3 S' om. आ°.

इतः । एते । उत । आ । अरुहन् । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहन् ।
 प्र । भूऽज्यः । यथा । पथा । द्याम् । अङ्गिरसः । ययुः ॥ ६१ ॥ (९)

श्वसंस्कर्तारः पुरुषाः एतत् मृतशरीरम् इतः अस्माद् भूप्रदेशाद् उ-
 दारुहन् ऊर्ध्वं शकटादिकम् आरोहयन् । इत एतद् इति शकटे शयने
 वा प्रेतं निदध्याद् इति विनियोगात् ॥ अनन्तरं दिवः द्युलोकस्य पृ-
 ष्ठानि स्मष्टव्यानि उपरितनस्यलानि भोग्यस्थानानि आरुहन् आरोह-
 यन् । ॥ रुहेर्लुङि “कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि” इति स्त्रेः अङ् । डि-
 च्चाद् गुणाभावः ॥ द्युलोकं केन पथा आरोहयन्निति तत्राह ।
 भूर्ज्यः भरणवन्तो भुवं जितवन्तो वा अङ्गिरसः यथा यादृशेन पथा मा-
 र्गेण द्याम् द्युलोकं [प्र] ययुः प्राप्ताः । तेन मार्गेण दिवस्पृष्ठान्यारुहन्
 इति संबन्धः ॥

इत्यथर्वसंहितायां प्रथमेनुवाके अष्टादशकाण्डे षष्ठं सूक्तम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र “यमाय सोमः” इति प्रथमं सूक्तम् ।
 अत्र आदितस्त्रिष्टुणाम ऋचां पूर्वर्चा सह प्रेतोत्थापनकर्मणि उक्तो वि-
 नियोगः ॥

पितृमेधे “मैनमग्ने” [४] इत्यादिभिः “सहस्रणीयाः कवयः” [१८]
 इत्यन्ताभिः “अव सृज” [१०] इत्यृग्वर्जिताभिश्चतुर्दशभिर्चाग्निर्दह्यमानं
 प्रेतशरीरं सर्वे गोत्रिण उपतिष्ठेरन् ॥

“मैनमग्ने” इति चतसृभिः प्रेतशरीरे कनिष्ठपुत्रेण दत्तम् अग्निं गो-
 त्रिण आदीपयेयुः ॥

तत्रैव कर्मणि “अजो भागः” [८] इति शाभ्यां चितेर्दक्षिणपार्श्वे अज-
 पशुं वधीयात् । यथा दहते तथा बन्धनं कार्यं मोचनं न कर्तव्यम् । तथा
 च माहकिराचार्यः “अजो हन्यते दहते एकाग्निप्रेतशरीरदहने” इति ॥

1 S' inserts प्रथमा after तत्र. 2 S' युक्तः for योगः. 3 S' इत्यृग्वर्चतानि for इ-
 त्यृग्वर्जिताभिः. 4 S' यादि for माह.

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि “अव सृज” इत्यनया एकाग्रिकस्याहिताग्नेः
शरीरम् अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

य॒माय॑ सोमः प॒वते॑ य॒माय॑ क्रियते ह॒विः ।

य॒मं ह॑ य॒ज्ञो ग॑च्छत्य॒ग्निर्दू॑तो अरं॒कृतः ॥ १ ॥

य॒माय॑ । सोमः । प॒व॒ते॒ । य॒माय॑ । क्रि॒य॒ते॒ । ह॒विः ।

य॒मम् । ह॒ । य॒ज्ञः । ग॒च्छ॒ति॒ । अ॒ग्नि॒र्दू॒तः । अरं॒म् । अ॒कृतः ॥ १ ॥

यमाय देवाय सोमः पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः । १ क-
र्मणि कर्तृप्रत्ययः । शप् । पूधातोः ३ । सोमसाधनो ज्योतिष्टोमादि-
रननुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोभिषूयत
इत्यर्थः । अथ वा पितृणां सोमसंबन्धेन यमस्यापि सोमोस्येव । किं
च यमायैव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारे-
ण । किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति ।
कीदृशो यज्ञः । अग्निर्दूतः । दूतो यथा स्वामिना दत्तं धनादिकं दा-
तव्याय प्रयच्छति एवम् अग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मै तस्मै देवाय
प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते । अलंकृतः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः । यद्वा
अलंम् अत्यर्थं निष्पादितः । साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि सोमो हविश्च
उभे सर्वार्थं क्रियेते तथा यज्ञोपि सर्वदेवार्थः तथापि यमस्य सर्वप्राणि-
संहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सो-
मादिकं क्रियत इत्युपचर्यते ॥

द्वितीया ॥

य॒माय॑ मधु॒मत्त॑मं जु॒होता॑ प्र च॑ तिष्ठत ।

इ॒दं न॑म॒ ऋषि॑भ्यः पूर्॒वजे॑भ्यः पूर्॒वैभ्यः॑ पचि॒कृ॒द्यैः ॥ २ ॥

य॒माय॑ । मधु॒मत्त॑मम् । जु॒हो॒त॑ । प्र । च॒ । ति॒ष्ठ॒त॑ ।

1 S' एकाहि° for एकाग्नि°. We correct according to the Kerai. 2 S' शरभक्त-
रस्यामिसाधने for शप् । पूधातोः । सोमसाधनो. 3 S' संबन्धनो for संबन्धेन. 4 S' अल्पम्,

इदम् । नमः । ऋषिभ्यः । पूर्वजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृतभ्यः ॥ २ ॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्तव्ये इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमायैव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत । ॥ “तप्तनप्तन” इति तस्य तवादेशे गुणः ॥ प्र च तिष्ठत प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत । ननु यमायैव हूयते तत्तहचारिणां पितृणां किं स्याद् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह इदं नम इति । ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः । ॥ ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यव इति निरुक्तम् । तद् यद् एनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभवंभ्यानर्षत् तच्छ्रयोऽभवत्सद् ऋषीणाम् ऋषित्वम् इति विज्ञायते । इति च निरुक्तम् [नि० २. ११.] ॥ ऋषयो विशेष्यन्ते । पूर्वजेभ्यः पूर्वम् उत्पन्नेभ्यः इदानींतनयजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम् । अत एव पूर्वैभ्यः पथिकृत्यः । [पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्तारः । ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृगणगताः । तेषां मार्गाणाम् इदानीन्तनैरपि अनुस्मियमाणत्वात् । एवंमहानुभावेभ्य ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

यमार्यं घृतवत् पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।

स नो जीवेष्वा यमेद्दीर्घमार्युः प्र जीवसे ॥ ३ ॥

यमार्यं । घृतवत् । पयः । राज्ञे । हविः । जुहोतन ।

सः । नः । जीवेषु । आ । यमेत् । दीर्घम् । आर्युः । प्र । जीवसे ॥ ३ ॥

हे यजमानाः यमाय राज्ञे घृतवत् घृतोपेतं पयः क्षीरं हविः हवीरूपेण

१ A B C K R यमेद्दीर्घं. We with V C r D c P P. २ K V D c °युष्, We with A B C R. ३ P आर्युः । ४ C r जीवसे ।

1 S' स्वयंभुवभ्यानवृषत्तवृषयोऽवन्तर्षीणा°. 2 S' has a lacuna for some eighteen or twenty letters here. The restoration is conjectural. 3 S' अनुसर्वं for अनुस्त्रियं°.

संस्कृतं जुहोतन जुहोत जुहुत । ऋतस्य तनादेशे गुणः ऋ । तेन किं लभ्यत इत्यत आह । स प्राप्तहविः सन् नः अस्मान् जीवेषु जीवात्तु प्राणिषु मध्ये आ यमंत् नियमयेत् स्यापयेत् । यथा मृतिर्न भवेत् तथा करोतु । किं च स यमः दीर्घम् आयुः शतसंवत्सरलक्षणम् । प्रयच्छतु इति शेषः । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

शृतं यदा करसि जातवेदोर्थमेनं प्र हिणुतात् पितृरूपं ॥ ४ ॥

मा । ए॒नम् । अग्ने॒ । वि । द॒हः । मा । अ॒भि । शू॒शुचः । मा । अ॒स्य । त्व॒चम् । चि॒क्षि॒पः । मा । शरी॑रम् ।

शृतम् । यदा । करसि । जा॒त॒वे॒दः । अर्थ॑ । ई॒म् । ए॒नम् । प्र । हि॒णु॒तात् । पि॒तृ॒न् । उप॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने एनं मेतं मा वि दहः विदाहम् अतिदाहं मा कार्षीः । तथा माभि शूशुचः । ऋ शुचेर्लुङि चङि रूपम् । “दीर्यो लघोः” इति अभ्यासस्य दीर्यः ऋ । अभितः शोकयुक्तं मा कार्षीः । उपर्यधश्च उभयोः पार्श्वयोरपि दाहाद् अभितः शोको भवति तदभावोत्र प्रार्थते । किं च अस्य त्वचं मा चिक्षिपः अन्यत्र मा गमय । त्वग्नेदं मा कुर्वित्वर्थः । तथा शरीरमपि मा चिक्षिपः । अस्य शवशरीरस्य आहुतिरूपत्वात् पुरोडाशादिवद् विदाहाद्यभावः प्रार्थते । यदा त्वम् एतच्छरीरं शृतम् हविर्योग्यं पक्वं करसि करोषि । ऋथा पाके । “शृतं पाके” इति कर्मणि कर्तरि वा निपातनात् शृभावः । करसीति । करोतेः औत्सर्गिकः शप् । लेटि वा अडागमः ऋ । हे जातवेदः जातमज्ञ अग्ने अथ शृतकरणानन्तरम् ईम् एनं पितृभ्यः उप पितृसमीपं प्र हिणुतात् प्रहिणु प्रेरय ॥

† A मेत् (omitting धे०). C वेदोद्येमेत्. B वेदोद्येमेत्. We with B K De. † P इमम्. P too, which however seems to correct it to इम् (=ईम्?).

1 So S'. The text in S' however, reads पितृभ्यः for पितृरूपं.

पञ्चमी ॥

यदा शृतं कृणवो जातवेदोथेममेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।

यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

यदा । शृतम् । कृणवः । जातवेदः । अथ । इमम् । एनम् । परि । दत्तात् । पितृभ्यः ।

यदो इति । गच्छति । असुनीतिम् । एताम् । अथ । देवानाम् । वशनीः । भवति ॥ ५ ॥

हे जातवेदः प्राप्तहविलक्षणधन अग्ने त्वम् एनं शृतम् पक्वं यदा कृणवः अकरोः अथ अनन्तरम् इदम् इदानीम् एनं दाहेन संस्कृतं पुरुषं पितृभ्यः परि दत्तात् प्रयच्छ । यद्वा परिदानं रक्षणाय दानम् इति प्रसिद्धेस्तस्य रक्षणाय प्रयच्छ । उ अपि च अयम् एतां प्रसिद्धाम् असुनीतिम् असून् प्राणान् नयति लोकान्तरम् इति असुनीतिः प्राणापहर्त्री देवता तां [यदा] गच्छति गच्छति अथ अनन्तरम् अयं देवानाम् द्योतमानानां स्वकीयानाम् इन्द्रियाणां वशनीः वशं नयतीति वशनीः । ॥ “सत्सूष्टिष” इत्यादिना क्षिप् ॥ चक्षुरादीन्द्रियाणां सूर्यादिदेवताप्रापको भवाति भवति ॥

पष्ठी ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद् बृहत् ।

त्रिष्टुब् गांयत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आपिता ॥ ६ ॥

त्रिऽकद्रुकेभिः । पवते । षट् । उर्वीः । एकम् । इत् । बृहत् ।

त्रिऽस्तुप् । गांयत्री । छन्दांसि । सर्वा । ता । यमे । आपिता ॥ ६ ॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमास्त्रयः त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते । तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थम् अभिषूयते ।

१ A °येममेनं. We with CKRBV Dc २ C° इदम् । इम्, for इमम् । ३ P गच्छति । C° गच्छति । ४ P भवति ।

सोम इति शेषः । ज्योतिष्टोमादीनाम् अननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भी-
त्या तेषु सोमोभिपूयत इत्यर्थः । तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः । “षण्मोर्वीरं-
हसस्मान्तु” [आश्व० १, २, १] इत्यत्राम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी च अहश्च
रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्च एताः षड् उर्व्यः । ता अपि एकमित् एकमेव
बृहत् महान्तं यमम् । उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः । अथ वा बृहत् इति
उत्तरत्र अन्वेति । बृहत् बृहती छन्दः तथा त्रिष्टुप् गायत्रीति च्छ-
न्दांसि । ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आर्पिता
आर्पितानि पर्यवसितानि । छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया
इत्यर्थः । ॥ ऋ. गतौ । “अर्तिह्रीं” इत्यादिना पुगागमः । “जु-
ष्टार्पिते च च्छन्दसि” इति आद्युदात्तत्वम् ॥

सप्तमी ॥

सूर्यं चक्षुषां गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छं पृथिवीं च धर्मभिः ।

अपो वां गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठ शरीरैः ॥ ७ ॥

सूर्यम् । चक्षुषा । गच्छ । वातम् । आत्मना । दिवम् । च । गच्छ । पृथि-
वीम् । च । धर्मभिः ।

अपः । वा । गच्छ । यदि । तत्र । ते । हितम् । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ ।
शरीरैः ॥ ७ ॥

हे मृत पुरुष त्वं सूर्यं देवं चक्षुषा चक्षुर्हारेण गच्छ । सूर्यप्राप्तौ च-
क्षुरेव द्वारम् । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इति [ऐ० आ० २,
४, २] पूर्वम् अक्षिणि आदित्यानुप्रवेशत् । तथा वातम् वायुं सूत्रात्मा-
नम् आत्मना । अत्र आत्मशब्देन मुख्यः प्राणोभिधीयते । तेन तं ग-
च्छ । अत्रापि “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” इति [ऐ० आ०
२, ४, २] श्रुतेः वातप्राप्तौ प्राण एव द्वारम् । एवं धर्मभिः शरीरधारकैः
इतरैरिन्द्रियैः दिवं [च] पृथिवीं च गच्छ । वा अथ वा अपो गच्छ

१ R चक्षुषा गच्छ. De चक्षुषा गच्छ changed to चक्षुषा गच्छ. We with A C. १ A
C K C १ B च गच्छ. We with B V De १ B V De वा. We with A K C R.

1 S' omits न in अननुष्ठाने. 2 S' भूत्वाक्षिणी.

उदकानि अन्तरिक्षं वा प्राप्नुहि । यदि तत्र अप्सु अद्देवतायां ते तव हितं भवेत् । अनेन तत्तत्स्थानप्राप्तेरैच्छिकत्वं सूचितं भवति । ओषधीषु वीहियवादिषु शरीरैः स्वावयवैः कर्मेन्द्रियैः । यद्वा पूजार्थं बहुवचनम् । शरीरेण स्थूलेन प्रति तिष्ठ प्रतिष्ठितो भव ॥

अष्टमी ॥

अजो भागस्तपसस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।

यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहेनं सुकृतांस्तु लोकम् ॥ ८ ॥

अजः । भागः । तपसः । तम् । तपस्व । तम् । ते । शोचिः । तपतु । तम् । ते । अर्चिः ।

याः । ते । शिवाः । तन्वुः । जातवेदः । ताभिः । वहु । एनम् । सुकृतांस्तम् । ऊं इति । लोकम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने अयम् अजस्तव भागः । अनुस्तरणीत्वेन अजस्य ह्य्यमानत्वाद् एवम् उच्यते । तं तपसा तापकेन तव तेजसा तपस्व संतापय । तम् एव अजं भागं ते तव शोचिः दीप्तिः तपतु संतापयतु । तम् एव अजं ते अर्चिः ज्वालालक्षणं तेजः तपतु ॥ एनम् अजस्य तापादिविषयताम् अभिधाय अथ प्रेतस्य अग्निमतलोकप्राप्तिम् आशास्ते । उ अपि च हे जातवेदः प्राप्तपशुलक्षणधनं त्वं ते याः शिवाः सुखकरास्तन्वः सन्ति । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ” [तै० ब्रा० १. १. ७. २] इत्यध्वर्युमन्त्रोक्ता विराट्स्वराडाद्याः शिवास्तन्वः सन्ति ताभिस्तनुभिः शरीरसुखकरीभिः एनं प्रेतं सुकृताम् पुण्यकृतां लोकम् स्थानं वह प्रापय ॥

नवमी ॥

यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तारिंक्षम् ।

अजं यन्तामनु ताः समृण्वतामपेतराभिः शिवर्तमाभिः शूतं कृधि ॥ ९ ॥

१ B यन्त०. We with A C K R V Dc. २ C शिवे. R शूतं changed to शिवे. We with A B K V Dc.

१ S' स्पदयपये for स्वावयवैः. २ S' अजाय for अजस्य. ३ S' ज्वालालक्षणतमेव for ज्वालालक्षणं तेजः. ४ S' तनुवाः.

याः । ते । शोचयः । रंहयः । जातुऽवेदुः । याभिः । आऽपृणासि । दिवम् ।
अन्तरिक्षम् ।

अजम् । यन्तम् । अनु । ताः । सम् । ऋण्वताम् । अथ । इतराभिः । शि-
वऽर्तमाभिः । शृतम् । कृधि ॥ ९ ॥

हे जातवेदः ते याः शोचयः । शोचयन्तीति शोचयः । तादृशा याः
सन्ति । तथा या रंहयः वेगवत्यः । ॥ रहि गतौ । औणादिक इ-
प्रत्ययः ॥ तन्वः सन्ति । किं च याभिस्तनूभिर्ज्वालारूपाभिः दि-
वम् अन्तरिक्षं च [आ] प्रीणासि पूरयसि तर्पयसि वा तास्तव त-
न्वो यन्तं गच्छन्तम् अजम् अनुस्तरणीलक्षणं समृण्वताम् संगच्छन्ताम् ।
अथ । अथेत्ययं प्रकारान्तरद्योतनार्थः । इतराभिस्तनूभिः शिवतराभिः
अत्यन्तसुखकराभिः अंमुं प्रेतं शृतम् पक्वं हवियोग्यं कृधि कुरु ॥

दशमी ॥

अवं सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान् ।

आयुर्वसान् उपं यातु शेषः सं गच्छतां तन्वाग् सुवर्चाः ॥ १० ॥ (०)

अवं । सृज । पुनः । अग्ने । पितृभ्यः । यः । ते । आऽहुतः । चरति ।
स्वधाऽवान् ।

आयुः । वसानः । उपं । यातु । शेषः । सम् । गच्छताम् । तन्वाग् । सुऽ-
वर्चाः ॥ १० ॥ (०)

हे अग्ने त्वम् एनं प्रेतं तव हविष्टेन कल्पितं पितृभ्यः पुनरव सृज
अत्यन्तं त्यज प्रयच्छ । पितृलोकस्थानायेत्यर्थः । यः प्रेतपुरुषः ते त्वयि
आहुतः आहुतित्वेन दत्तः स्वधावान् अस्माभिर्दत्ताभिः स्वधाभिस्तद्वाप्त-
सन् चरति गच्छति ॥ किं च शेषः । अपत्यनामैतत् । ॥ शेष इ-
त्यपत्यनाम शिष्यत इति [निरुक्तम् । ३. २. ॥ आयुर्वसानः] आ-

१ P P शिवम् । We with Cr. २ Cr चरति ।

1 Śāyaṇa's text too in S' has प्रीणासि. 2 S' has सत् for आयुर्वसानः and then a
space for about fifteen letters followed by यत्.

युष्मान् सन् उप यातु स्वगृहं प्रति गच्छतु । स च प्रेतः सुवर्चाः शो-
भनेन वर्चसा युक्तः सन् तन्वा पितृलोकावस्थानोचितेन शरीरेण सं
गच्छताम् युक्तो भवतु ॥ यद्वा चतुर्थपादोपि अपत्यविषयतया योजनी-
यः । तत्पक्षेपि स च शेषः सुवर्चाः सन् तन्वा स्त्रीयेन शरीरेण सं ग-
च्छताम् । अनेन पितृमृतिदुःखात् पुत्रस्य शरीरत्यागाभावो वर्चस्वित्वं च
प्रार्थितं भवति ॥

इत्यष्टादशकाण्डे द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

पितृमेधे “अति द्रव” इति अष्टानाम् ऋचां दह्यमानप्रेतशरीरोप-
स्थाने विनियोग उक्तः ॥

तथा एताभिरष्टभिर्दहनदेशं नीयमानं प्रेतशरीरम् अनुमन्त्रयेत् ॥

संचयनकर्मणि एताभिरष्टभिः हरिणीसंज्ञिकाभिर्ऋग्भिः अस्विपूर्णं कलशं
निखननप्रदेशं प्रति हरेयुः ॥

तत्र “अति द्रव” इति तिसृभिः प्रेतहस्तयोर्दीयमानं गोपशुवृक्कड्वयम्
अनुमन्त्रयेत् ॥

“स्योनासै भव” इति तिसृभिर्मुमुषुं यजमानम् अग्निहोत्रशालायाम्
आस्तीर्णेषु दर्भेषु स्थापयेत् ॥

तथा एताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः अग्नेरुत्तरपार्श्वे प्रेतस्य शरीरं शकटाद्
अवतारयेत् । इदं कर्म दहनस्थाने कर्तव्यम् ॥

तथा अस्विपूर्णकलशस्य भूमौ निखननपक्षे “स्योनासै भव” [१९]
इत्यृचा कलशम् अभिमन्त्र्य निखनेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अति द्रव श्वानां सारमेयौ चतुरक्षौ श्वलौ साधुनां पथा ।

अर्धा पितृन्सुविदत्रां अपीहि यमेन ये संधमादं मर्दन्ति ॥ ११ ॥

अति । द्रव । श्वानां । सारमेयौ । चतुःऽअक्षौ । श्वलौ । साधुनां । पथा ।

१ Or चतुःऽअक्षौ ।

१ S' दहनपक्षे. २ S' अग्निरुत्तरं.

अध । पितृन् । सुऽविद्वान् । अपि । इहि । यमेन । ये । सधुऽमादम् ।
मदन्ति ॥ ११ ॥

प्रेतः संबोध्यते । हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत सारमेयौ सरमा नाम दे-
वशुनी तस्याः पुत्रौ । ॥ “स्त्रीभ्यो ढक्” ॥ । चतुरक्षौ चत्वारि
अक्षीणि ययौः । एकैकस्य चतुरक्षत्वम् । ॥ “बहुव्रीहौ सकथ्य-
क्षणोः” इति पच् समासान्तः ॥ । शबलौ शबलवर्णौ । यद्वा ना-
मधेयम् एतत् । श्यामशबलसंज्ञकौ । शबलाविति द्विवचनेन श्यामोपि
विवक्ष्यते । स्मर्यते हि ।

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे तावहिंसकौ ।

इति । तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन ऋजुना पथा मार्गेण अति द्रव
अतीत्य गच्छ । अध अथ अनन्तरं सुविद्वान् । विद्वत्रशब्दो धनवाची ।
सुधनान् शोभनहवीरूपान् । यद्वा । ॥ वेत्तेः कर्त्तृन् प्रत्ययः ॥ । ज्ञा-
नवाची विद्वत्रशब्दः । संज्ञानान् पितृन् अपेहि । अपशब्दः उपोपसर्ग-
स्वार्थे । उपेहि । उपगच्छेत्यर्थः । यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः । अप-
वृज्य मार्गासीनौ श्वानौ वर्जयित्वा पितृन् इहि गच्छ । ॥ एतेल्लोठि
रूपम् ॥ । ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मा-
दन् तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादं सह तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति
तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति संबन्धः । ॥ “सध मादस्य-
योश्छन्दसि” इति सहस्य सधादेशः । मादयतेरेरजन्तो माद इति मा-
द्यतेर्वा व्यत्ययेन घञ् ॥

द्वितीया ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिपर्दी नृचक्षसा ।

ताभ्यां राजन् परि धेद्येनं स्वस्यसा अनमीर्व च धेहि ॥ १२ ॥

यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ । चतुऽर्क्षौ । पथिसदी इति पथिऽस-
दी । नृऽचक्षसा ।

१ G' यमऽरक्षितारौ. We separate the words with PP २ G' चतुऽर्क्षौ ।

१ S' शबलशबलवर्णौ. २ S' पक्° for कञ्च. ३ S' मार्गसिनौ

ताभ्याम् । राजन् । परिं । धेहि । एनम् । स्वस्ति । अस्मै । अनमीवम् ।
च । धेहि ॥ १२ ॥

यमरक्षितारौ यमो रक्षिता गोपायिता ययोः । ॥ “ऋतश्छन्दसि”
इति कवभावः । अन्तोदात्तप्रकरणे “त्रिचक्रादीनाम् उपसंख्यानम्”
इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिकं पुरम् उच्य-
ते । यमपुरस्य पालयितारौ । ॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदा-
त्तत्वम् ॥ चतुरश्रौ व्याख्यातम् । पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सी-
दन्तौ । ॥ “छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्” इति विहित इन् प्रत्ययः
सदेरपि व्यत्ययेन भवति ॥ नृचक्षसा नृचक्षंसौ नृणां गन्तृणां द्र-
ष्टारौ हे राजन् पितृणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वतेंते ताभ्या
श्वभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परि धेहि । परिदेहीत्यर्थः । रक्षणार्थं
दानं परिदानम् इत्युच्यते । किं च अस्मै त्वदीयं लोकं गच्छते [स्व-
स्ति] । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । अविनाशम् अनमीवम् अमीवो रोगः
वाधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥

तृतीया ॥

उरुणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनान् अनु ।

तावस्मभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुणसौ । असुतृपाँ । उदुम्बलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । अस्मभ्यम् । दृश्ये । सूर्याय । पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह ।

भद्रम् ॥ १३ ॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ । ॥ नासिकाशब्दस्य नस्भावः । सुप
आंकारः ॥ असुतृपाँ प्राणिनाम् असुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणाप-
हारकौ उदुम्बलौ । विस्तीर्णवलावित्यर्थः । ॥ पूर्वपदे वणोपजनशब्दा-
न्दसः ॥ यमस्य दूतौ प्रेय्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणि-
नः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः तेषां प्राणान् अपहर्तुं सर्वत्र संचरतः ।

1 S' नृचक्षौ. 2 Sāyana's text in S' does not read उरुणसा असु. 3 S' च for चरतः.

तौ दूतौ सूर्याय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ दृश्ये दर्शनाय । ॥ इगुपधात् कित् [उ० ४. ११९] इति औणादिक इप्रत्ययः । कित्वात् लघूपधगुणाभावः ॥ सूयं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रम् भन्दनीयम् असुम् पञ्चवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनर्दाताम् पुनः प्रयच्छताम् । ॥ ददा-तेश्चान्दसे लुङि “गातिस्वा०” इति सिचो लुक् । बाहुलकाद् अमा-ङ्योगेपि अडभावः ॥

चतुर्थी ॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेकं उपासते ।

येभ्यो मधुं प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १४ ॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एकं । उप । आसते ।

येभ्यः । मधुं । प्रधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १४ ॥

इदमादिभिः पञ्चभिर्दग्भिः म्रियमाणानां यजमानानां वर्तनम् अत्र प्रतिपाद्यते । एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगाय कुत्यारूपेण प्रवहति येषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि । “यत् सामानि सोम एभ्यः पवते” इति [तै० आ० २. १०. १] ॥ एके अन्ये पितरः घृतम् आज्यम् उपासते उपगच्छन्ति । उपभुञ्जत इत्यर्थः । येषां पुत्रादयो यजूषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति । “यद् यजूषि घृतस्य कूत्या” इति [तै० आ० २. १०. १] ॥ येभ्यः पितृभ्यः । ॥ तादृश्ये चतुर्थी ॥ उपभोगाय मधुं क्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । ये आचर्षणान् मन्त्रान् ब्रह्मयज्ञार्थम् अधीयते तेषां पितृन् प्रति [मधु] मधुकुत्या प्रवहति । तथा चा-

१ A B C R V Do प्रधावधि. K प्रधावधि. Gr प्र5धौ । अपि । P P प्र5धौ । अपि । We with Sâyana, प्रधौ can make no sense here. *Halâyudha* gives 'a well' as one of the senses of प्रधि, but I know of no Vedic passage in which the word means a well. Besides, अपि does not mean *in*, but *upon*, which will not do in the present passage. I prefer to follow Sâyana.

स्नायते । “यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कृत्याः” इति [तै० आ० २. १०. १] ।
तांश्चिदेव पूर्वोक्तान् सर्वान् एव हे म्रियमाण भ्रेत वा अपि गच्छतात्
अपिगच्छ मामुहि । ॥ “तुद्योः” इति हेस्तातङ् आदेशः ॥

पञ्चमी ॥

ये चित् पूर्वं ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ।

ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये । चित् । पूर्वं । ऋतऽसाताः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम् । तपःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १५ ॥

ये चित् ये च पूर्वं पूर्वपुरुषा ऋतसाताः ऋतम् सत्यं यज्ञो वा तेन
दत्ताः संभक्ता वा । ॥ सनतेर्निष्ठायां “जनसनखनां सन्मूलोः” इति
आत्वम् ॥ अत एव ऋतजाताः ऋतेन सत्येन जाता उत्पन्नाः
ऋतावृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति । तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान्
तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् ऋषीन् अतीन्द्रियार्थदर्शिनस्तान् हे यम य-
मवत् नियत यद्वा यमेन पितृराजेन नीयमान हे भ्रेत त्वम् अपि ग-
च्छतात् [अपिगच्छ मामुहि] ॥

षष्ठी ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्गियुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वर्गः । युयुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये जनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापै-
रप्रधृष्या भवन्ति । ये च तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वः स्वर्गं य-
युः यान्ति मामुवन्ति । ये च महः महत् तपः अन्यैर्दुष्करं राजसूयाश्च-

१ Or चक्रिरे ।

1 S' °धर्वाङ्गिरसो. 2 S' ऋततस्य वर्धकाश्च for ऋतस्य वर्धकाश्च. 3 S' has here a lacuna for about nine letters.

मेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति । एते येषु लोकेषु वर्तन्ते तेषु लोकेषु तांश्चिदेव तानेव तपस्विनः हे प्रेत अपि गच्छतात् अपिगच्छ ॥

सप्तमी ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्वर्जः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरासः । ये । तनूत्वर्जः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १७ ॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः । तेषु शूरासः शौर्यवन्तो ये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति । ये च तनूत्वर्जः शरीराणि तत्र ये त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् कृतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव हे प्रेत त्वम् इतो गच्छ । ते येषु उत्तमेषु लोकेषु निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

सहस्रणीधाः क्ववयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तर्पस्वतो यम तपोर्जाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रदनीयाः । क्ववयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तर्पस्वतः । यम् । तपुःऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ १८ ॥

सहस्रणीधाः सहस्रनयनाः क्ववयः क्वानदर्शिनो ये सूर्यम् आदित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेव उत्पन्नान् तान् ऋषीन् हे यम नियत शकटे बद्ध वा यमेन नीयमान वा हे प्रेत त्वम् अपि गच्छतात् अपि गच्छ ॥

नवमी ॥

स्योनासै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।

यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥ १९ ॥

स्योना । अस्मै । भव । पृथिवि । अनृक्षरा । निऽवेशनी ।

यच्छ । अस्मै । शर्म । सऽप्रथाः ॥ १९ ॥

हे पृथिवि प्रथिते भूमे वेदिरूपे त्वम् अनृक्षरा अनाधिका निवेशनी निविशन्ति अत्रेति निवेशनी शयनार्हा सती अस्मै मुमुर्षवे जनाय अस्थिरूपप्रेताय वा स्योना सुखकरी भव । किं च अस्मै पूर्वोक्ताय सप्रथाः [प्रथः] प्रख्यानं विस्तीर्णता तत्सहिता त्वं शर्म सुखं यच्छ देहि । ॥ दाण् दाने । “पाप्रा०” इत्यादिना यच्छादेशः ॥

दशमी ॥

असंवाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।

स्वधा याश्चकृषे जीवन् तास्ते सन्तु मधुश्च्युतः ॥ २० ॥ (८)

असमऽवाधे । पृथिव्याः । उरौ । लोके । नि । धीयस्व ।

स्वधाः । याः । चकृषे । जीवन् । ताः । ते । सन्तु । मधुश्च्युतः ॥ २० ॥

हे मुमुषो प्रेत वा असंवाधे । संवाधः संमर्दः । तद्रहिते उरौ विस्तीर्णे पृथिव्याः अग्निहोत्रवेदिलक्षणाया लोके लोक्यमाने स्थाने नि धीयस्व धापितो भव । ॥ दधातेः कर्मणि यक् ॥ पूर्वं त्वं जीवनं जीवनवान् याः स्वधाः स्वम् आत्मानं दधाति पुण्याति धिनोतीति स्वधा अन्नम् दैवानि हवींषि स्वधाकारेण दत्तानि पित्र्याणि हवींषि [च] चकृषे कृतवान् अस्ति । ॥ करोतेर्लिटि ऋादिनियमाद् इडभावः ॥ ताः स्वधाः ते तव मधुश्च्युतः मधुप्रवाहक्षारपित्र्यः सन्तु भवन्तु । उपलक्षणम् एतत् । मधुररसपृतसोमादिप्रवाहरूपा भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

१ R जीवान्ता°. ABCV जीवन्ता°. Dc जीवान्ता° corrected to जीवन्ता°. K °कृषे जीवन्ता°. The emendation is mine. २ C Dc मधुश्च्युतः changed to मधुश्च्युतः. R मधुश्च्युतः. ३ P P स्प्रथा । We with C°. ४ C° जीवन् । P P जीवन् । ५ C° °श्च्युतः ।

1 S' जीवन्तवन्. 2 S' °प्रवाहक्षार° for °प्रवाहक्षार°.

“ह्वयामि”[२१] इति आद्यायाः “स्योनास्मै भव”[१९] इत्यनया सह उक्तो विनियोगः ॥

“उत् त्वा वहन्तु”[२२] इत्यनया चित्तेर्दक्षिणपार्श्वे अंजं पशुं [वभाति । यथा दहते] तथा वभीयात् ॥

आहिताग्नेः संस्कारार्थं विहितेषु त्रिष्वग्निषु “अपेमम्”[२७] इत्यृचा आज्यं जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे बर्हिषि उदपात्रनिनयनानन्तरं “ये दस्यवः”[२८] इत्यृचा उभयत आ[दीप्तम् उल्मुकं निरस्येत्] । सूत्रितं हि । “यज्ञोपवीती ये दस्यव इत्युभयत आदीप्तम् उल्मुकं त्रिः प्रसव्यं परिह्वय निरस्यति” इति [कौ० ११. ८] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव “सं विशन्तु”[२९] इत्यनया आस्तीर्णे बर्हिषि तिलान् प्रकिरेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ह्वयामि ते मनसा मन इहेमान् गृह्णोः उर्प जुजुषाण एहि ।

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनं स्योनास्त्रा वाता उर्प वान्तु शग्माः ॥ २१ ॥

ह्वयामि । ते । मनसा । मनः । इह । इमान् । गृहान् । उर्प । जुजुषाणः ।

आ । इहि ।

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेनं । स्योनाः । वा । वाताः । उर्प ।

वान्तु । शग्माः ॥ २१ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव संबन्धि मनः अन्तःकरणम् अस्मदीयेन मनसा इह अस्मिन् लोके ह्वयामि आह्वयामि । इमान् अस्मदीयान् गृहान् येषु त्वाम् उद्दिश्य और्ध्वदेहिकं कर्म क्रियते तान् जुजुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । व्यत्ययेन शुः ॥ उ-
पैहि उपागच्छ । उपेत्य च संस्कारोत्तरकालं पितृभिः पितृपितामहप्रपि-

१ P इमाम् । इहात् । P इमाम् । गृहान् । G इमान् । गृह्णोः ।

1 S' अजपशु. 2 S' has a lacuna for some nine letters here. The restoration is based upon the Kesari. 3 So S'.

तामहैः सं गच्छस्व सापिण्ड्यकरणेन संगतो भव । ॥ “समो ग-
म्यच्छि” इति आत्मनेपदम् ॥ यमेन तद्राजेन च संगतो भ-
व । स्योनाः । ॥ षिवुं तन्तुसंताने । अस्माद् औणादिको नप्रत्ययः ।
“च्छोः शूडनुनासिके च” इति वकारस्य ऊडादेशः ॥ पितृलोक-
गमनसमये तव अध्वजन्यश्रमम् अपनेतुं संतताः नैरन्तर्येण वर्तमानाः
श्रमाः सुखकराः शैत्यमान्द्यसौरभ्ययुक्ता वाताः वायवस्त्वा त्वाम् उप
वान्तु उपगच्छन्तु । ॥ वा गतिगन्धनयोः । अदादिवात् शपो लुक् ॥

द्वितीया ॥

उत् त्वा वहन्तु मरुतं उदवाहा उदमुतः ।

अजेन कृष्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालिति ॥ २२ ॥

उत् । त्वा । वहन्तु । मरुतः । उदवाहाः । उदमुतः ।

अजेन । कृष्वन्तः । शीतम् । वर्षेण । उक्षन्तु । बाल् । इति ॥ २२ ॥

हे प्रेत मरुतः मरुतसंज्ञका देवास्त्वा त्वाम् उद्वहन्तु ऊर्ध्वम् आकाशे
वहन्तु धारयन्तु । यद्वा उदवाहसमभिव्याहारात् मरुच्छब्देन वायव उ-
च्यन्ते । वायवस्त्वाम् उपरिलोकं प्रापयन्तु इत्यर्थः । अपि च उदवाहाः
उदकं वहन्ति धारयन्तीति उदवाहा मेघाः । ॥ “पेषंवासवाह” इति
उदकशब्दस्य उदभावः ॥ अत एव उदमुतः उदकैर्भूमिं प्रावयन्तः
आर्द्राकुर्वन्तः । शीतम् शैत्यगुणं कृष्वन्तः कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टा मे-
घाः समीपवद्वेन अजेन सहितं त्वां वर्षेण वर्षजलेन उक्षन्तु सिञ्चन्तु ।
इतिशब्दः बाल् इत्यस्य अनुकरणशब्दतां द्योतयति । उक्षणसमये बाल्
इत्येवमात्मकः शब्दो यथा जायेत तथा उक्षन्तु इत्यर्थः । ॥ उक्ष से-
चने ॥

तृतीया ॥

उदहमायुरायुषे ऋषे दक्षाय जीवसे ।

१ B K उदमुतः. V उदमुतः (sic). De उदमुतः changed to उदमुतः. We with A C
Gr PR. २ P P पहतु ।

1 S' तद्राज्ञा for तद्राजेन. 2 S' पिबि for पितु.

स्वानं गच्छंतु ते मनो अर्धा पितृरुपं द्रव ॥ २३ ॥

उत् । अह्मम् । आयुः । आयुषे । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे ।

स्वानं । गच्छंतु । ते । मनः । अर्ध । पितृन् । उप । द्रव ॥ २३ ॥

हे प्रेत ते तदीयम् आयुः उदह्वं उच्चैःस्वरेण आह्वयामि । “इ-
न्दसि लुङ्लुङ्लिटः” इति लुङ् । “लिपिसिचिह्वथ” इति ह्वेः अङ्
आदेशः ॥ किमर्थम् । आयुषे जीवनाय क्रत्वे क्रत्वे यज्ञादिकर्म-
णे दक्षाय वलाय । यद्वा “प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः” इति
[तै० सं० २. ५. २. ४] श्रुतेर्दक्षक्रतुशब्दाभ्यां प्राणापानावभिधीयते । क्र-
त्वे अपाननव्यापाराय दक्षाय प्राणनव्यापाराय । प्राणवायोर्नासारन्भाद्
बहिर्निःसरणं प्राणनम् । अन्तराकर्षणम् अपाननम् । जीवसे जीव-
नाय प्राणधारणाय । ॥ सर्वत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ एतत् स-
र्वम् आयुषि सत्येव भवतीति तदाह्वानं कियत् इत्यर्थः । ते तदीयं मनः
स्वामं स्वकीयां तनुं संस्कारजन्यम् अभिनवशरीरं गच्छतु । अध अथ
शरीरप्राप्त्यनन्तरं पितृन् वस्वादिरूपान् उप द्रव उपलक्ष्य गच्छ । ॥ दु-
गतौ ॥

चतुर्थी ॥

मा ते मनो मासोर्माज्ञानां मा रसंस्य ते ।

मा ते हास्त तन्वुः किं चनेहे ॥ २४ ॥

मा । ते । मनः । मा । असोः । मा । अज्ञानाम् । मा । रसंस्य । ते ।

मा । ते । हास्त । तन्वुः । किम् । चन । इह ॥ २४ ॥

हे प्रेत पुरुष ते तव मनः मानसम् इन्द्रियं मा हास्त त्वां मा प-
रित्याशीत् । ॥ ओहाक् त्यागे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ य-

१ So ABCĀRVDe and not स्वां. २ BR गच्छंतु We with ACĀVDe. ३ So
we with ABCĀRVDe. See Rv. ४ PĀ स्वाम् । We with Cr which, however,
actually reads स्वान् । ५ Ā चनेह्.

1 B' °पानावित्यभिधीयते. 2 B' अनतराकर्षणम्.

डा । ॥ ओहाङ् गतावित्यस्य रूपम् ॥ । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु । तथा असोखदीयस्य प्राणस्य किं चन किमपि रूपं मा हास्त । अङ्गानाम् अवयवानां हस्तपादादीनां किमपि मा हास्त । तथा ते तव देहसंबन्धिनो रसस्य रुधिरादेः किमपि मा हास्त । इह अस्मिन् लोके ते तव तन्वः शरीरस्य किं चन किमप्यङ्गं मा हास्त । लोकान्तरे मनःप्राणादिसर्वाङ्गसहितशरीरयुक्तो भवेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

मा त्वां वृक्षः सं वाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।

लोकं पितृषु विचैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

मा । त्वा । वृक्षः । सम् । वाधिष्ट । मा । देवी । पृथिवी । मही ।

लोकम् । पितृषु । विच्चा । एधस्व । यमराजंसु ॥ २५ ॥

हे भ्रेत त्वा त्वां वृक्षः त्वदाश्रयभूतो मा सं वाधिष्ट संबाधं हिंसनं मा कार्षीत । ॥ वाधुं विलोडने । “माङि लुङ्” ॥ । तथा देवी द्योतमाना दानादिगुणयुक्ता वा मही महती पृथिवी त्वदाश्रयभूता भूमिस्त्रां मा सं वाधिष्ट । त्वं च यमराजसु यमो राजा ईश्वरो येषां ते यमराजानः तथाविधेषु पितृषु पितृदेवतासु लोकम् स्थानं विच्चा लब्ध्वा एधस्व वर्धस्व । ॥ विद् लाम्भे । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति क्त्वाप्रत्ययः । “एकाच उपदेशे” इति इट्प्रतिषेधः ॥

षष्ठी ॥

यत् ते अङ्गमतिहितं पराचैरपानः प्राणो य उ^१ वा ते परेतः ।

तत् ते संगत्य पितरः सर्नीडा घासाद् घासं पुनरा वैशयन्तु ॥ २६ ॥

१ R B Dc वाधिष्ट. K वाधिष्टे. We with ACV. २ P P यम । राजसु । ३ AB C उवातेपरेतः. K E उवातेपरैताः. Dc उवातेपरैताः changed to उवातेपरेतः. We with the corrected version of Dc. ४ A B K V Dc सर्नीडाहासादास. We with CE.

1 S' om. "वित्यस्य रूपम् । मा गच्छतु त्वां विहाय इह मा तिष्ठतु, and has instead a lacuna for about fifteen letters. 2 S' त्यदाश्रय". 3 S' वाध.

यत् । ते । अङ्गम् । अतिङ्हितम् । पराचैः । अपानः । प्राणः । यः । ऊं
इति । वां । ते । पराङ्ङेतः ।

तत् । ते । सम्ङ्गत्य । पितरः । सङ्गीडाः । घासात् । घासम् । पुनः ।
आ । वेशयन्तु ॥ २६ ॥

हे प्रेत ते तव यद् अङ्गम् शरीरं पराचैः पराङ्गुलम् अतिहितम्
अतीत्य स्थितम् । अतिक्रम्य गतम् इत्यर्थः । तस्मिन् शरीरे वर्तमानः
अपानः अपानवायुः प्राणः प्राणवायुः । उशब्दः अप्यर्थे । अपि वा
ये* च अन्ये चक्षुःश्रोत्रादिरूपाः सप्तशीर्षण्याः प्राणास्ते त्वदीयाः परेताः
परागताः । अपुनरावृत्तये शरीरान्निर्गता इत्यर्थः । ते त्वदीयं तत् सर्वं
सनीलांः समाननिलयाः पितरः पितृदेवताः संगत्य संधीभूत्वा । ॥ सं-
पूर्वाद् गमेः लो ल्यप् । “अनुदात्तोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपे
“ह्रस्वस्य पिति०” इति तुक् ॥ घासात् । अद्यते भुज्यते अस्मि-
न्निति घासः भोगायतनं शरीरम् । ॥ अद् भक्षणे । अधिकरणे
घञ् । “घञपोश्च” इति घस्लादेशः ॥ घासात् भोजनाधिकर-
णाच्छरीराद् घासम् भोजनाधिकरणम् अन्यच्छरीरं पुनरा वेशयन्तु अ-
भिप्रापयन्तु ॥

सप्तमी ॥

अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत् परि ग्रामादितः ।

मृत्युर्यमस्यासीद् दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार ॥ २७ ॥

अपं । इमम् । जीवाः । अरुधन् । गृहेभ्यः । तम् । निः । वहत् । परि ।
ग्रामात् । इतः ।

मृत्युः । यमस्य । आसीत् । दूतः । प्रचेताः । असून् । पितृभ्यः । गम-
याम् । चकार ॥ २७ ॥

जीवाः जीवन्तः प्राणधारिणो बान्धवा इमं प्रेतं गृहेभ्यः सकाशाद्

१ P P चा । ते । C० वा (sic) । ते । pointing to चा ते as the correct reading in the
Sauhita. २ None of our pada authorities have *इताः. ३ C० काम् ।

अपारुधन् । प्रेतशरीरम् अपागमयन्तु इत्यर्थः । ॥ रुधिर् आवरणे ।
 “इरितो वा” इति ज्ञेः अङ् आदेशः ॥ तं प्रेतदेहम् इतः अ-
 स्माद् ग्रामात् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । यद्वा परिहरणार्थः । हे वा-
 न्धवाः तं मृतदेहं परिहृत्य निर्वहंत ग्रामाद् निर्गमयत । कुत इत्यत
 आह । मृत्युः मारकः पुरुषो यमस्य राज्ञो दूतः कर्मकर आसीत् अ-
 भवत् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सः म्रियमाणस्य पुरुषस्य असून माणान्
 पितृभ्यः पितॄन् अनुप्रवेशयितुम् । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य [च] कर्मणि
 स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ गमयां चकार प्रापयामास । ॥ ग-
 मेर्ष्यन्तात् “कास्मत्ययाद्” इति आम् प्रत्ययः । कृजोऽनुग्रहयोगश्च ॥

अष्टमी ॥

ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादृश्वरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठानस्मात् प्र धमाति यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये । दस्यवः । पितृषु । प्रविष्टाः । ज्ञातिऽमुखाः । अहुतऽअदः । चरन्ति ।

पराऽपुरः । निऽपुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । अस्मात् । प्र । धमाति ।

यज्ञात् ॥ २८ ॥

ये दस्यवः उपक्षयकारिणो राक्षसा ज्ञातिमुखाः ज्ञातीनां मुखमिव मुखं
 येषां ते तथोक्ताः । ज्ञातिप्रतिरूपा इत्यर्थः । अत एव पितृषु पितृपि-
 तामहप्रपितामहेषु मध्ये प्रविष्टाः अहुतादः अहुतं लौकिकम् अन्नम् अ-
 दन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः । यद्वा अहुतावस्यमेव हविर्मायया अदन्तीति
 अहुतादः । चरन्ति पितृषु मध्ये वर्तन्ते । परापुरः परापृणन्ति पिण्डान्
 ददतीति परापुरः पिण्डदातारः पुत्राः । [निपुरः] निपृणन्ति नियमेन पि-
 ण्डदानादिकं कुर्वन्तीति निपुरः पौत्राः । ॥ पृ पालनपूरणयोः । इ-
 त्यस्माद् उभयत्र कर्तरि क्तिप् । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इति उच्चम ॥ ये
 [च] राक्षसाः पिण्डोदकदानादिना पालयितृन् पुत्रपौत्रादीन् भरन्ति ह-

१ CR दस्यवः. We with ABĒVDe. २ CR ज्ञातिमुखा अहुता° (without any
 accent on ज्ञातिमुखा) We with BĒVDe Cp

रन्ति । नाशयन्तीत्यर्थः । तान् मायाविनो राक्षसान् अग्निः अस्माद् यज्ञात् पितृन् उद्दिश्य क्रियमाणात् य धमाति प्रथमतु प्रकर्वेण निर्गमयतु । ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लेटि आडागमः । “प्रा-
मा” इत्यादिना धमादेशः ॥

नवमी ॥

सं विशन्तिह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्तु आयुः ।

तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योग् जीवन्तः शरदः पुरुचीः ॥२९॥

सम् । विशन्तु । इह । पितरः । स्वाः* । नः* । स्योनम् । कृण्वन्तः । प्रऽति-
रन्तः । आयुः ।

तेभ्यः । शकेम् । हविषा । नक्षमाणाः । ज्योक् । जीवन्तः । शरदः । पु-
रुचीः ॥ २९ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं स्वाः ज्ञातयो गोत्रजाः पितरः पि-
तृपितामहपितामहाः सं विशन्तु सम्यग् उपविशन्तु । उपविष्टास्ते स्यो-
नम् सुखम् अस्माकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः आयुः जीवनं प्रतिरन्ते । ॥ प्र-
पूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ । प्रवर्धयन्तु । चिरकालम् अस्मान् जीवयन्तु
इत्यर्थः । दक्षमाणाः वर्धमाना वयं तेभ्यः पितृभ्यो हविषा चरुपुरोडा-
शादिलक्षणेन शकेम परिचरितुं शक्ता भूयास । ॥ शक् शक्तौ इ-
त्यस्माद् आशिवि लिङि “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥ । पु-
रुचीः पुरु बहुलम् अञ्चन्ति गच्छन्तीति पुरुच्यः । ॥ अञ्चते: “ञ-
त्विग्” इत्यादिना क्तिन् । “अनिदिताम्” इति नलोपः । “अचः”
इति अकारलोपे “चौ” इति दीर्घः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति
डोष् ॥ । पुरुचीः वहीः शरदः संवत्सरान् । ॥ अत्यन्तसंयोगे

१ Some with A B C K R V Dc Cp in- प्रऽतिरन्ते । P P प्रऽतिरन्ते । Sivaana प्रतिरन्ते
But the recent in the Sūkhita as well as the context doubtless suggest प्रऽतिरन्ते
in the pada patha, which we accordingly adopt in spite of the pada MSS. Prof
Whitney has rightly adopted the correction in his *Index Verborum* to his edition
२ P P स्वाम् १, and Cp स्वान् १ for स्वा १ न ।

द्वितीया ॥ ज्योक् चिरकालं जीवन्तः पितृप्रसादाज्जीवितारो भवेम ॥
दशमी ॥

यां ते धेनुं निपृणामि यमुं ते क्षीर ओदनम् ।

तेना जनस्यासो भर्ता योवांसदजीवनः ॥ ३० ॥ (१)

याम् । ते । धेनुम् । निपृणामि । यम् । अं इति । ते । क्षीरे । ओदनम् ।

तेन । जनस्य । असः । भर्ता । यः । अत्र । असत् । अजीवनः ॥ ३० ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं यां धेनुस् दोग्धीं गां निपृणामि प्रयच्छामि । ॥ नि-
पूर्वः पृणातिः पित्र्ये दाने वर्तते ॥ । त्वाम् उद्दिश्य गां दत्तवान्
अस्मीत्यर्थः । तथा क्षीरे पयसि पक्वं यम् उ यं च ओदनं ते तुभ्यं नि-
पृणामि तेन धेनुसहितेन ओदनेन जनस्य जनिमतो लोकस्य भर्ता धा-
रयिता पोषयिता वा असः भवेः । ॥ इभृञ् धारणपोषणयोः ॥ यो
जनः अत्र अस्मिन् लोके अजीवनः जीवनरहितः असत् भवेत् । तस्य
जनस्येति संबन्धः । यद्वा अस्मिन् लोके जीवनरहितः असत् । पुरुषव्य-
त्ययः । स त्वम् इति संबन्धः । ॥ अस इति । अस्तेल्लेटि अंडा-
गमः । “इतश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पितृमेधे “अश्रावतीम्” [३१] इत्यृचा शवदाहानन्तरं त्वानं कृत्वा
नदीं तरतोऽनुमन्त्रयेत् । पिण्डपितृयज्ञे “ये निखाताः” [३४] इति द्वाभ्यां
द्वे समिधावादध्यात् । “शं तप” [३६] इत्यृचा प्रेतशरीरे पुत्रेण दत्तम्
अग्निं पुत्रो गोचिणो वा दीपयेयुः । “ददामि” [३७] इत्यनया का-
म्पीलशाखया दहनस्थानं संप्रोक्षेत् । “इमां मात्रां मिमीमहे” [३९]
इत्यादिभिः सप्तभिः श्मशानदेशं प्रतिदिशं मिमीते । दिष्टिवितस्त्र्यादिभिः

१ K C °वांसद्°. We with A B R V Dc. २ Gp ओदने ।

1 S' आडागमः. 2 S' नदीतरोनो° for नदी तरतोनु° which is conjectural. Kaushya
has: अश्रावतीमिति नदी तारयते । Kcs'ava: अश्रावतीत्यृचा नदीतरतामनुमन्त्रयेत् । 3 S'
मिमीत.

प्रमाणैः सप्त दक्षिणतो निमीते । सप्त उत्तरतः । पञ्च पुरस्तात् । पञ्च
पश्चात् इत्यादिश्रमेणेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्वावतीं प्रतर या सुशेवाक्षाकं वा प्रतरं नवीयः ।

यस्ता जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद् विदत भागधेयम् ॥३१॥

अश्वऽवतीम् । प्र । तर । या । सुशेवा । अक्षाकम् । वा । प्रतरम् । नवीयः ।

यः । त्वा । जघान । वध्यः । सः । अस्तु । मा । सः । अन्यत् । विदत् ।

भागधेयम् ॥ ३१ ॥

हे प्रेत अश्वावतीम् अश्वा अस्यां सन्तीति अश्वावती अश्वानाम् आ-
करभूता नदी । ॥ “[मन्त्रे] सोमाश्वेन्द्रियं” इति मतौ दीर्घः ॥ सं-
ज्ञाशब्दोपम । एतत्संज्ञां नदीं प्र तरयं प्रकर्षेण तारय उत्तारय । सा
च नदी सुशेवा अस्मभ्यं सुसुखा भवतु । तथा अक्षाकं वा । वाश-
ब्दश्चायं । अक्षाकम् अक्षैः भङ्गुरूपेण दुष्टमृगनिषेवितं नवीयः नवत-
रम् अहृष्टपूर्वम् अरण्यमपि प्रतरम् प्रकर्षेण तरामि । हे प्रेत त्वा त्वां
यः पुरुषः जघान स वध्यः वधाहः अस्तु भवतु । स घातकः पुरुषः
अन्यद् भागधेयम् पूर्वम् उपभुक्त्वाद् अन्यद् उपभोग्यं वस्तु मा विदत मा
लभताम् । निर्धनो भवत्वित्यर्थः । ॥ विदु लामे । अस्मात् माहि
लुडि आत्मनेपदैकवचने लृदिन्वात् छेः अह् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

यमः परोवरो विवस्वान् ततः परं नार्तिं पश्यामि किं चन ।

यमे अध्वरो अधि मे निर्विष्टो भुवो विवस्वान् न्वाततान ॥ ३२ ॥

२ Gr अक्षाकम् । १ P Gr वध्यः । ३ A K G R परोवरो विवः, De यमः परोवरो
विवस्वान् changed to यमः परोवरो विवस्वान्, Gr यमः । पुरः । अवरः । विवस्वान् । B V
यमः परोवरो विवस्वान्, We with B V De ४ C भुवो विवस्वान्, We with A B K
R V.

1 S' अकार° for आकार°. 2 S' अहृष्टपूर्वरण्यमपि.

यमः । परः । अवरः । विवस्वान् । ततः । परम् । न । अति । पश्यामि ।
किम् । चन ।

यमे । अध्वरः । अधि । मे । निऽविष्टः । भुवः । विवस्वान् । अनुऽजात-
तान ॥ ३२ ॥

यमः विवस्वतः पुत्रः परः तेजसा अधिको भवत् । विवस्वान् यमस्य
पिता आदित्यः अवरः तेजसा निकृष्टो भवत् । यमस्तेजसा पितुरपि अ-
धिको भवद् इत्यर्थः । ततः तस्माद् यमात् परम् उत्कृष्टं किं चन कि-
मपि प्राणिजातं नाति पश्यामि अतिक्रान्तं न जानामि । तस्मिन् सर्वो-
त्कृष्टे यमे मे मदीयः अध्वरो यज्ञः अधि निविष्टः अधिकम् अवस्थितः ।
तन्नीतिकरो वर्तत इत्यर्थः । यज्ञस्य सिद्धये विवस्वान् तत्पिता सूर्यः भुवः
भूमदेशान् अन्वाततान् स्वकिरणैर्विस्तारितवान् । ॐ तनु विस्तारे ॥

तृतीया ॥

अपांगूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सर्वर्णामदधुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद् यत् तदासीदजर्हाद् द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ ३३ ॥

अप । अगूहन् । अमृताम् । मर्त्येभ्यः । कृत्वा । सर्वर्णाम् । अदधुः ।
विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजर्हात् । जं इति । द्वा ।
मिथुना । सरण्यूः ॥ ३३ ॥

“त्वष्टा दुहिते” [१. ५३] इत्यत्र इतिहासोभिहितः । सोऽत्र ऋगर्ष-
प्रतिपत्तये पुनः स्मर्यते । त्वष्टदुहिता सरण्युर्नाम विवस्वत आदित्याद्
यमौ मिथुनौ जनयांचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमी चेत्याहुरैति-
हासिकाः । माध्यमिकोऽग्निर्माध्यमिका वाक् चेति नैरुक्ताः । ततः सर-

१ B °मृतान् for °मृतां. Do °मृतान् changed to °मृतां. P P अमृताम् l. G° अमृतां l.
We with A B G K. २ P अगूहम् l. G° गूहन् (sic) l. ३ G° सरण्यूः l.

1 S' अधिको भवतु. 2 S' निकृष्टो भवतु. 3 S' अतः. 4 S' has यज्ञस्य repeated.
5 S' has त for ततः.

प्युस्तहेजः असहमाना स्वसमानरूपाम् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । सोऽपि विवस्वान् तज्जानन् आश्वमेव रूपं कृत्वा तां समभवत् । ततः अश्विनौ जज्ञाते । प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्याद् मनुर्जज्ञ इत्ययम् अर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यो मनुष्येभ्यः अमृतान् मरणधर्मरहितान् आत्मनः देवा अपागूहन् तिरोहितान् अकुर्वन् । अमृतत्वप्रापकं स्वकीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन् । ॥ गुह्र संवरेणे ॥ । तथा सवर्णाम् समानरूपाम् अन्यां स्त्रियं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः आधारयन् । प्रायच्छन्नित्यर्थः । उत अपि च सरण्यवा यद् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतम् आसीत् तत् अश्विनौ अभरत् समभरत् । उदपादयद् इत्यर्थः । यद्वा अश्वभूतयोः सरण्युविवस्वतोऽर्थद् रेत आसीत् तद् अश्विनावजनयद् इत्यर्थः । सा च सरण्युस्त्वष्ट्रदुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसात्मकौ अजहात् पर्यत्यजत् । ॥ ओहाक् त्यागे ॥ । उशब्दः अवधारणे । ॥ द्वा मिथुनेत्यत्र “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

ये निखाता ये परोत्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः ।

सर्वास्तानंश्च आ वह पितृन् हविषे अक्षवे ॥ ३४ ॥

ये । निऽखाताः । ये । पराऽउत्ताः । ये । दग्धाः । ये । च । उद्धिताः ।

सर्वांन् । तान् । अश्ने । आ । वह् । पितृन् । हविषे । अक्षवे ॥ ३४ ॥

ये पितरः भूमौ निखाताः निखननसंस्कारेण संस्कृताः । ॥ खनु अवधारणे । कर्मणि निष्ठा । “जनसन्खनां सन्खलोः” इति आत्मन् ॥ । ये च पितरः परोत्ताः परावपनं दूरदेशे काष्ठवत्परित्यागः । तेन संस्कृताः । ये च दग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च उद्धिताः संस्कारोत्तरकालम् ऊर्ध्वदेशे पितृलोके स्थिताः । एवं बहुविधाव-

१ P P उद्धिताः । We with Gr.

१ S' प्रच्छादयन् for प्राच्छादयन्, २ S' om श्वेत्यत्र वा छन्दसि इति पू° and has a lacuna for ten letters instead

स्थितान् तान् सर्वान् पितॄन् हविषे अन्तवे अस्माभिर्दत्तं हविर्भक्षयितुम् हे
अग्ने आ वह आनय । ३३ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः
संप्रदानत्वात् हविःशब्दाच्चतुर्थी । अद् भक्षणे इत्यस्मात् “तुमर्थे सेसेन्”
इति तवेन् प्रत्ययः ३३ ॥

पञ्चमी ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधर्या मादयन्ते ।

त्वं तान् वेत्स्य यदि ते जातवेदः स्वधर्या यज्ञं स्वधितिं जुषन्ताम् ॥३५॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अनग्निदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधर्या । मादयन्ते ।

त्वम् । तान् । वेत्स्य । यदि । ते । जातवेदः । स्वधर्या । यज्ञम् । स्वधि-

तिम् । जुषन्ताम् ॥ ३५ ॥

ये पितरः अग्निदग्धाः अग्निना संस्कृताः । ये च अनग्निदग्धाः अ-
ग्निदाहरहितेन खननादिसंस्कारेण संस्कृता दिवः द्युलोकस्य मध्ये स्वध-
या । अन्ननामैतत् । पुत्रादिभिर्दत्तेन पिण्डरूपेण हविषा । यद्वा स्वधा-
कारोपलक्षितेन पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणा मादयन्ते ह्यष्टास्तृता वर्तन्ते हे
जातवेदः जातानां वेदितरग्ने त्वं तान् सर्वान् पितॄन् यदि वेत्स्य जा-
नासि । “यदि वेदाः प्रमाणं स्युः” इतिवद् निश्चये यदिशब्दः । तमेव
तान् निश्चयेन जानासीत्यर्थः । ते सर्वे स्वधायाः संबन्धिनम् अस्मदीयं
यज्ञं स्वधितिम् । स्वधा संजाता यस्य स तथोक्तः । ३३ तारक्तादित्वाद्
इतच् प्रत्ययः ३३ । यद्वा स्वर्जातिभिः पुत्रपौत्रादिभिः हितं विहितं
कृतम् ईदृशं यज्ञं जुषन्ताम् सेवन्ताम् ॥

पष्ठी ॥

शं तंप् मारिं तपो अग्ने मा तन्वं १ तपः ।

वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्धरः ॥ ३६ ॥

१ CB यदि ते जातवेदः. Or ते। Dc यदि ते जातवेदः changed to यदि ते जातवेदः. We with A KR. २ Or अग्निदग्धाः. We with the Samhitā. ३ ABCR Dc तन्वं १ तपः. Or तपः. Only V recites: तन्वं तपः. The latter is the correct accent, but requires further confirmation.

शम् । तप । मा । अति । तपः । अग्ने । मा । तन्वाम् । तपः ।

वनेषु । शुष्मैः । अस्तु । ते । पृथिव्याम् । अस्तु । यत् । हरः ॥ ३६ ॥

हे अग्ने शम् सुखं यथा भवति तथा प्रेतशरीरं तप दह । मा अति तपः अतितापं मा कार्पीः । अतिदहने हि अस्वीन्यपि भस्मीभवन्ति तेषां संचयनादिसंस्कारेण प्रतिविधानाद् अतिदाहो निषिध्यते । तथा तन्वंः शरीराणि अस्मत्संवन्धीनि मा तपः मा धाक्षीः । तथा ते त्वदीयः शुष्मः शोषको ज्वालासमूहो वनेषु अरण्येषु अस्तु भवतु । हरः रसहरणशीलं यत् त्वदीयं तेजस्तत् पृथिव्याम् भूम्याम् अस्तु भवतु ॥

सप्तमी ॥

ददाम्यस्मा अवसानंमेतद् य एष आगन् मम चेदभूद्विह ।

यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥

ददामि । अस्मै । अवसानम् । एतत् । यः । एषः । आऽअगन् । मम ।

च । इत् । अभूत् । इह ।

यमः । चिकित्वान् । प्रति । एतत् । आह । मम । एषः । राये । उप । ति-

ष्ठताम् । इह ॥ ३७ ॥

यमो ब्रूते । अस्मै मृताय पुरुषाय अवसानम् । अवस्यन्ति निवसन्ति अस्मिन्निति अवसानम् आवासस्थानम् । एतत् स्थानं ददामि [यत् यस्मात् कारणात् एष पुरुषः आगन् मत्समीपम् अगमत् । ङ्ग-मेलुङि “मन्वे घस” इति छेलुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ङ् । स च आगतः पुरुषः इह अस्मिन् लोके मम संवन्धी अभूचेत् । यदि मत्संवन्धी मत्परिचरणशीलो भवेद् इत्यर्थः । तदा अस्मै आगतायेति पूर्वेण संवन्धः । एवं चिकित्वान् जानन् यमो मृतं पुरुषं प्रति एतद् वाक्यम् आह ब्रवीति । एषः मत्समीपम् आगतः पुरुषः

१ See foot-note १ on the previous page. २ Cp शुष्मैः । ३ Cp अस्तु । ४ Cp अति ।

1 S' has ददाम् for ददामि and then a henna for about ten letters. 2 This यत् is supplied from S'yan's text which reads यदेष instead of य एष.

रायः । ॠरै शब्दे ॠ । रायति स्तौतीति रायः मम स्तोता भू-
त्वा इह अस्मिन् मदीये लोके उप तिष्ठताम् सेवताम् ॥

अष्टमी ॥

इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासाति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ३८ ॥

इमाम् इति इदंशब्देन सूत्रोक्ता मात्रा अभिनयेन प्रदर्श्यते । इमाम् एतावतीं श्मशानदेशस्य मात्राम् परिमाणं मिमीमहे अरत्तिप्रादेशादिमितेन दण्डेन परिच्छेदयामः । ॠमाङ् माने ॠ । यथा येन प्रकारेण अपरम् अन्यत् श्मशानकर्म मां मां न आसाति नासीत् न प्राप्नुयात् । ॠआस उपवेशने । अस्मात् लेटि आडागमः । “वैतोन्यत्र” इति ऐकारः ॠ । तथा मिमीमह इति संबन्धः । श्मशानकर्नाप्राप्तेरवधिम् आह शते शरत्स्विति । शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु अस्माकं जीवनं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ततः पुरा शतसंवत्सरमध्ये नो नैव अस्मान् श्मशानकर्म प्राप्नोतु । अकालमृतिरस्माकं मा भूद् इत्यर्थः ॥ एवम् उत्तरे षण्मन्त्रा व्याख्येयाः ॥

नवमी ॥

प्रेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ३९ ॥

प्र । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासाति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ३९ ॥

प्रेत्येतावान् अत्र विशेषः । प्रकर्षेण मिमीमहे इति श्मशानदेशमानस्य प्रकर्षगुणः प्रतिपाद्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१ Or मासते.

१ S' सशानः. २ S' एतावान् for प्रेत्येतावान्.

दशमी ॥

अपेमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४० ॥ (१०)

अप । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४० ॥ (१०)

अत्र अप इत्युपसर्गेण अपगतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । तद्दोषाश्च श्मशानलक्षणे निषिध्यन्ते । यथाह भारद्वाजः । “दहनदेशं जोषयते दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणम् अनिरिणम् असुषिरम् अनूपरम् अभङ्गुरम्” इत्यादिना । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वीमां मात्रां मिमीमहे” इति आदितश्चतसृणाम ऋचां श्मशानप्रमाणकरणे विनियोग उक्तः ॥

“अमासि मात्राम्” [४५] इति तिसृभिः पूर्वोक्तप्रकारेण मितं श्मशानप्रदेशम् अनुमन्त्रयेत् ॥

“उदन्वती” [४६] इति द्वाभ्यां प्रेतम् उत्थाप्य शकटे शयने वा निदध्यात् ॥

“ये नः पितुः पितरः” [४९] इति द्वाभ्यां प्रेतशरीरे संदीपितेऽग्नौ याम्यहोमं कुर्यात् ॥

“इदमिद् वा” [५०] इति तिसृभिः श्मशानदेशं विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

वीमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४१ ॥

वि । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४१ ॥

अत्र वीत्युपसर्गेण श्मशानदेशमानस्य विशिष्टगुणयोगः प्रदर्शितः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

निरिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४२ ॥

निः । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासाति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४२ ॥

अत्र निरित्युपसर्गेण निर्गतदोषता मानस्य प्रतिपाद्यते । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥

तृतीया ॥

उदिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४३ ॥

उत् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासाति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४३ ॥

उद् इत्युपसर्गेणात्र मानस्य उक्तर्षगुणोभिधीयते । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाति ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥

सम् । इमाम् । मात्राम् । मिमीमहे । यथा । अपरम् । न । मासाति ।

शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४४ ॥

इमां श्मशानदेशस्य मात्रां सं मिमीमहे । उदीरितगुणयोगेन सम्यग्
मिमीमहे । अत्र प्रत्युचं यथापरं न मासाति इत्यादिरावर्त्यते । तस्या-
यम् अभिप्रायः । पुनःपुनःप्रार्थनया आदरातिशयद्योतिन्या प्रार्थ्यमानोऽर्षः
सर्वथा सिध्यतीति । गतम् अन्यत् ॥

१ Or मासते ।

1 S' स्मशान°. 2 S' तत्र. 3 S' om. °महे । अत्र प्रत्युचं यथा° and has instead a lacuna for about twelve letters.

पञ्चमी ॥

अमांसि मात्रां स्वरिगामायुष्मान् भूयासम् ।

यथापरं न मासांतै शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४५ ॥

अमांसि । मात्रांम् । स्वरिः । अगाम् । आयुष्मान् । भूयासम् ।

यथा । अपरम् । न । मासांतै । शते । शरत्सु । नो इति । पुरा ॥ ४५ ॥

मात्राम् श्मशानदेशस्य परिमाणम् अमांसि परिच्छेदितवान् अस्मि ।
उदीरितरीत्या समीचीनं मानम् अङ्कषीत्यर्थः । ॥ माद् माने इत्य-
स्मात् लुङि उत्तमैकवचने रूपम् ॥ । तेन मानेन स्वः अगाम् स्व-
र्गं लोकं गतोस्मि । भाविस्वर्गलोकप्राप्तिस्तस्य मानस्य फलम् इत्यर्थः ।
यद्वा । ॥ अन्तर्भावितण्यर्थे एतिर्वर्तते ॥ । अगाम् अगमयम्
इत्यर्थः । ॥ “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ । तेन च मान-
नकर्मणा अहम् आयुष्मान् शतसंवात्सरपरिमितेन आयुषा युक्तो भूया-
सम् । यथापरं न मासांतै इत्यादि प्रागुक्तार्थम् ॥

षष्ठी ॥

प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्हृशये सूर्याय ।

अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितृन् गच्छ ॥ ४६ ॥

प्राणः । अपानः । विऽआनः । आयुः । चक्षुः । हृशये । सूर्याय ।

अपरिऽपरेण । पथा । यमऽराज्ञः । पितृन् । गच्छ ॥ ४६ ॥

मुख्यप्राणस्य तिस्रो वृत्तयः प्राणाद्याः । मुखेनासिकाभ्यां बहिर्निःस-
रन् वायुः प्राणः । अन्तर्गच्छन् अपानः । मध्यस्थः सन् अशितपीता-
दिकं विविधम् आनिति कृन्त्रदेहं व्यापयतीति व्यानः । आयुः जीवनं
शतसंवात्सरपरिमितम् । चक्षुः नीलपीतादिदर्शनसाधनम् इन्द्रियम् । ए-
तच्च उपलक्षणम् अन्येषाम् इन्द्रियाणाम् । सर्वम् एतद् अनुक्तानां सू-

१ Cr मासंतै. २ PP यथा । Cr पथा. The Saṁhitā MSS. all give पथा and not यथा.

याय । ऋषयश्चै चतुर्षीः । सूर्यस्य दृश्ये दर्शनाय भवतु ।
 प्राणादिभिः सहिताः सूर्यं पश्यन्तश्चिरकालम् अवतिष्ठेमहीत्यर्थः ॥ हे मृ-
 तपुरुष त्वं यमराजः यमश्चासौ राजा यमराजा तस्य स्वभूतेन अप-
 रिपरेण । परिपरिणः पर्यवस्थातारश्चोराः । तद्रहितेन पथा मार्गेण पि-
 तृन् गच्छ प्राप्नुहि ॥

सप्तमी ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हिवा डेषांस्पनपत्यवन्तः ।

ते द्यामुदित्वाविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥ ४७ ॥

ये । अग्रवः । शशमानाः । पराड्युः । हिवा । डेषांसि । अनपत्यवन्तः ।

ते । द्याम् । उदित्वा । अविदन्त । लोकम् । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । दी-
 ध्यानाः ॥ ४७ ॥

शशमानाः । शशमानः शंसमान इति यास्कः [नि० ६, ८] । य-

द्वा ऋशश पुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् ॥ पुतगमनशीला
 अग्रवः अग्रगामिनो ये पितरः अनपत्यवन्तः अपत्यरहिता डेषांसि डे-
 षणीयानि पापानि हिवा त्यक्त्वा परेयुः पराजग्मुः । अमृषतेत्यर्थः । ते
 पितरो द्याम् अन्तरिक्षम् उदित्य उज्ज्वलं ऊर्ध्वं गत्वा नाकस्य दुःखसंस्पर्श-
 रहितस्य स्थानस्य पृष्ठे उपरिभागे । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा
 दीध्यानाः दीप्यमाना लोकम् सुकृतफलोपभोगस्थानम् अविदन्त अल-
 भन्त । ऋविद्वा लाम्बे । लृदित्वाद् आत्मनेपदेषु व्यत्ययेन ह्येः अह्
 आदेशः । यद्वा लृङि “अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥

अष्टमी ॥

उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।

तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

१ CR अग्रवः. De अग्रवः corrected to अग्रवः. We with BKV Gr. २ Or अविद-
 न्त । ३ ACR उदन्वती. De उदन्वती corrected to उदन्वती. Cr उदन्वती । We
 with BKV De.

1 S' अपतिष्ठतदी° for अवतिष्ठेमही°.

उदन्वती । द्यौः । अवमा । पीलुमती । इति । मध्यमा ।

तृतीया । ह । म्रद्यौः । इति । यस्याम् । पितरः । आसते ॥ ४८ ॥

पितृलोकस्य सर्वोत्कृष्टतां वक्तुं दिवस्रैविध्यं प्रतिपाद्यते । अवमा अ-
धःकक्ष्यां गता द्यौः उदन्वती उदकवती यस्याम् अवस्थिता मेघाः प्रव-
र्षन्ति । तस्या उदन्वतीति संज्ञेत्यर्थः ॥ मध्यमा मध्यकक्ष्यां गता द्यौः
पीलुमती इत्युच्यते । पालयन्तीति पीलवः ग्रहनक्षत्रादियः । ते यस्यां
सन्तीति पीलुमती । तृतीया ह । होशब्दः प्रसिद्धौ । म्रद्यौरिति प्रसि-
द्धा । म्रकृष्टफलोपेता द्यौः म्रद्यौः । यस्यां तृतीयस्यां दिवि नाकपृष्ठान्त्ये
स्याने पितरः पितृदेवता आसते निवसन्ति ॥

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वान्तरिक्षम् ।

य आक्षियन्ति पृथिवीमुत्त द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमस्ता विधेम ॥ ४९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु ।

अन्तरिक्षम् ।

ये । आऽक्षियन्ति । पृथिवीम् । उत्त । द्याम् । तेभ्यः । पितृभ्यः । नमस्ता ।

विधेम ॥ ४९ ॥

नः अस्माकं पितुस्त्रातस्य ये पितरः जनकाः । ये च पितामहास्त-
जनकाः । पूजार्थं बहुवचनम् । ये च अन्ये उरु विस्तीर्णम् अन्तरि-
क्षम् आविविशुः आविष्टवन्तः । ये च पृथिवीम् आक्षियन्ति अभिनिव-
सन्ति । पृथिव्यां वर्तन्त इत्यर्थः । उत्तशब्दः अप्यर्थे । ये च द्याम् स्व-
र्गलोकम् आक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । इत्थं लोकत्रयं व्याप्य वर्तन्त
इत्यर्थः । तेभ्यः सर्वेभ्यः पितृभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । न-
मस्ता । नम इति अन्ननाम । हविर्लक्षणेन अन्नेन नमस्कारेण वा विधे-
म परिचरेम । ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ ॥

१ See foot-note १ on the previous page.

1 S' मध्यकक्षा°. 2 S' has a lacuna of about seventeen letters here.

दशमी ॥

इदमिद् वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येति भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (११)

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । दिवि । पश्यसि । सूर्यम् ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

हे मृतपुरुष इदम् इद् वा उ इदमेव खलु तव जीवनम् यद् अस्माभिः श्राद्धेषु दीयते । अपरम् अन्यद् न किञ्चिद् अस्ति । अत्रैव श्मशानदेशे निवसन् सूर्यं दिवि आकाशे पश्यसि ॥ उत्तरोर्ध्वः परोक्षकृतः । यथा येन प्रकारेण माता जननी सिचा चेलाञ्जलेन स्वकीयं पुत्रम् अभिवृणोति आच्छादयति हे भूमे पृथिवि एनं श्मशानस्थं मृतम् अभ्यूर्णुहि स्वतेजसा प्रच्छादय । शीतवातोष्णादिकं यथैनं न प्राप्नोति तथा त्वत्स्वरूपे अन्तर्भावयेत्यर्थः । ॥ ऊर्णुञ् छ्वादने ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इदमिद् वै” इति ऋचोराद्ययोः श्मशानदेशे शलाकाभिश्चयनकर्मणि विनियोग उक्तः ॥

“अग्नीषोमा पथिकृता” [५३] इति तिसृभिः प्रेतम् उत्थाप्य दहनाय शकटे निदध्यात् ॥

“इमौ युनज्मि” [५६] इत्यनया सप्रेते शकटे वृषभद्वयम् अभिमन्त्र्य युज्यात् ॥

“एतत् त्वा वासः” [५७] इत्यनया वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं प्रच्छादयेत् ॥

“अग्नेर्वर्म” [५८] इत्यनया सप्तच्छिद्रया गोविपया] प्रेतमुखं प्रच्छादयेत् ॥

“दण्डं हस्तात्” [५९] इत्यनया प्रेतब्राह्मणहस्ताद् वेदयाष्टिं पुत्रो गृहीयात् ॥

“धनुर्हस्तात्” [६०] इत्यनया प्रेतक्षत्रियहस्ताद् धनुर्गृहीयात् ॥

१ C सिचा अभ्येति. We with A B R Dc. २ C: पश्यसि ।

तत्र प्रथमा ॥

इदमिद् वा उ नापरं जरस्यन्यदितोपरम् ।

जाया पतिमिव वाससाभ्येनिं भूम जर्णुहि ॥ ५१ ॥

इदम् । इत् । वै । ऊं इति । न । अपरम् । जरसि । अन्यत् । इतः । अपरम् ।

जाया । पतिम् । इव । वाससा । अभि । एनम् । भूमे । जर्णुहि ॥ ५१ ॥

जरसि जरायां जीर्यदवस्पायां यद् अन्नादिकम् उपभुक्तम् इदम् इद् वा उ इदमेव खलु परिशिष्टम् नापरम् अन्यद् भोक्तव्यम् अस्ति । इतः अस्मात् श्मशानदेशाद् अन्यत् स्थानमपि अस्य न विद्यते अपरं कार्यजातमपि अस्य न संभवति । इत्थं श्मशाने परित्यक्तम् एनम् हे भूमे जाया भार्या पतिं वाससेव अभ्यर्णुहि अभिप्रच्छादय ॥

द्वितीया ॥

अभि त्वोणोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।

जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अभि । त्वा । ऊणोमि । पृथिव्याः । मातुः । वस्त्रेण । भद्रया ।

जीवेषु । भद्रम् । तत् । मयि । स्वधा । पितृषु । सा । त्वयि ॥ ५२ ॥

मातुः सर्वजनन्याः भद्रया । ॥ यद्व्यर्थे तृतीया ॥ भद्रायाः

कल्याण्याः पृथिव्याः भूम्याः संबन्धिना वस्त्रेण वाससा हे मृतपुरुष त्वा त्वाम् अभि प्रोणोमि अभिप्रच्छादयामि । जीवेषु प्राणधारिषु जीवद-
वस्त्रा[वत्सु मनुष्येषु मध्ये यद्] दानाय [भद्रम्] शोभनं वस्त्रस्ति तन्मयि संस्कर्तरि भवतु । पितृषु पितृदेवतासु या स्वधा विद्यते । स्वधेति अ-
दनाम । स्वधाकारेण ह्ययमानं हविर्लक्षणम् अन्नं यद् अस्ति सा स्वधा त्वयि । मृतपुरुषे भवतु । यद्वा स्वैर्ज्ञातिभिर्धीयते विधीयत इति स्वधा पिण्डोदकदानादिरूपा पितृवृत्तिकरी क्रिया स्वधा । सा त्वयि भव-
त्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधधुर्वि लोकम् ।

उप प्रेष्यन्तं पूषणं यो वहांत्यज्ञोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा । पथिऽकृता । स्योनम् । देवेभ्यः । रत्नम् । दधधुः । वि । लोकम् ।

उप । प्र । ईष्यन्तम् । पूषणम् । यः । वहांति । अज्ञऽयानैः । पथिऽभिः ।

तत्र । गच्छतम् ॥ ५३ ॥

अग्नीषोमा अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । ॥ “सुपां सुलुकं”

इति पूर्वसवर्ण आकारः ॥ । पथिकृता पन्थानं पुण्यलोकगमनसाधनं

मार्गं कुरुत इति पथिकृतौ । ॥ तेनैव सूत्रेण विभक्तेराकारः ॥ ।- एवं-

गुणविशिष्टावग्नीषोमौ स्योनम् सुखकरं रत्नम्-रमणीयं यद्वा रत्नवद् उ-

त्कृष्टं लोकम् स्वर्गाख्यं देवेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । देवा-

नाम् अर्थे वि दधतुः चक्रतुः । ॥ “छन्दसि परेपि” इति उपस-

र्गस्य परत्र प्रयोगः ॥ । यद्वा । पुरुषव्यत्ययः । हे पथिकृतावग्नीषो-

मौ देवेभ्यः देवार्थं देवान् उद्दिश्य होतुं रत्नम् रमणीयं लोकम् स्यात्

यि दधधुः युवां कृतवन्तौ स्यः । श्रूयते हि । “राजानौ वा एतौ दे-

वतानां यद् अग्नीषोमौ । अनन्तरा देवता इज्येते देवताना विधृत्यै”

इति [तै०सं० २. ६. २. २] । यो लोकः उप समीपे प्रेष्यन्तम् प्रगच्छ-

न्तं पूषणम् पूषाख्यं देवम् यद्वा सर्वप्राणिनां पोषकं सूर्यं वहांति वह-

ति धारयति तत्र तस्मिन् लोके अज्ञयानैः अज्ञसा आर्जवेन यान्ति

१ R दधतुः. De दधतुः corrected to दधधुः. We with A B C K P P V De २ A

B C K R V प्रेष्यन्तं. De reads उपप्रेष्यन्तं corrected from उपप्रेष्यन्तं. ३ V वहांत्यज्ञोयाने..

K वहांत्यज्ञोयानैः (sic) B C R वहांत्यज्ञोयाने. De वहांत्यज्ञोयाने: corrected to वहांत्य-

ज्ञायानैः, where it must doubtless have been intended to cancel not only the २ but

the १ al o from the जो, but where the १ appears to have remained intact by over-

sight. If this conjecture is right the reading of V must be the result of a similar

incomplete correction of १ MS A, S'ayana and S'ayana's text have वहांत्यज्ञायानैः.

४ P P प्र । ईष्यन्तम् । Ce प्र । ईष्यन्तम् । The accent on ईष्यन्तम् is mine

गच्छन्ति एभिरिति अज्ञयानाः । तैः पथिभिर्गच्छतम् इमं प्रेतं गमय-
तम् । ॥ प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते ॥

चतुर्थी॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददात् पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविद्वित्रियेभ्यः ॥ ५४ ॥

पूषा । त्वा । इतः । च्चवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।
सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददात् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुवि-
द्वित्रियेभ्यः ॥ ५४ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां विद्वान् जानन् पूषा एतत्संज्ञको देवः इतः अस्मात्
स्यानात् प्र च्चावयतु निर्गमयतु । कीदृशः पूषा । अनष्टपशुः अनष्टा
अहताः पशवो येन स तथोक्तः । स खलु गवादिपशूनां पोषयिता ।
“पूषा पोषयतु” [तै० ब्रा० १. ६. २. २] “पूषा गा अन्वेतु नः पूषा र-
क्षत्वर्षतः” इत्यादिश्रुतेः [ऋ० ६. ५४. ५] । भुवनस्य भूतजातस्य गो-
पाः गोपायिता । ॥ गुपू रक्षणे । “गुपूधूपविच्छि” इति आयम-
त्वयः । क्विपि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति नं स्थानिवद् भवतीति त-
स्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् “लोपो व्योर्बलि” इति यकारलोपः ॥ स
पूषा त्वा त्वाम् एतेभ्यः पितृभ्यः । एतच्छब्देन संनिहितार्थवाचिना मृत-
पुरुषसंबन्धिनः पितरः परामृश्यन्ते । त्वदीयेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहे-
भ्यः परि ददात् परिददातु । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । ॥ तथो-
गे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । “अग्नये त्वा परिददामि” [कौ० ७. ७]
इत्यादौ तथा दर्शनात् । परिपूर्वाद् ददातेर्लेटि आडागमः । “इतश्च
लोपः” इति इकारलोपः ॥ तथा अग्निदेवः दहनसंस्कारेण त्वा
सुविद्वित्रियेभ्यः । सुविद्वं शोभनविज्ञानम् यद्वा सुखेन लब्धव्यं धनं सु-

१ A K̄ “पितृभ्यो अग्निः”. C “पितृभ्यो अग्निः” (for “पितृभ्योऽग्निः” ?). We with B R V

Do. २ Or प्रविद्वान् । P P̄ प्र । विद्वान् ।

1 S' लोपः. 2 S' प्रतिवस्तानि for प्रति न स्थानि.

विदन्नम् सुष्ठु विशेपेण दानं वा । ६ आह च यास्कः । सुविदन्नं
 धनं भवति विन्दतेवैकोपसर्गाद् ददाते[र्वा] स्याद् द्युपसर्गात् । इति नि०
 ७. ९ ६ । तदर्हाः सुविदत्रियाः । तेभ्यो देवेभ्यः परि ददातु ॥

पञ्चमी ॥

आयुर्विश्वायुः परिं पातु त्वा पूषा त्वां पातु मपथे पुरस्तात् ।

यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परिं । पातु । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । मऽपथे ।
 पुरस्तात् ।

यत्र । आसते । सुऽकृतः । यत्र । ते । ईयुः । तत्र । त्वा । देवः । सऽविता ।
 दधातु ॥ ५५ ॥

आयुः [एतन्नामको जीवनाभिमानी देवः त्वा त्वां परि पासति] परि-
 पातु । कीदृश आयुः । विश्वायुः सर्वजीवनवान् । तथा पूषा] जीवपो-
 पको देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मपथे पथो गमनमार्गस्य प्रारम्भे त्वा
 त्वां पातु रक्षतु । यत्र यस्मिन् स्वर्गे लोके सुकृतः पुण्यकृतः आसते
 उपविशन्ति ते सुकृतो यत्र यस्मिन् स्वर्गसंविन्धिनि देशे नाकपृष्ठाख्ये ईयुः
 जग्मुः तत्र देशे देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वप्रयत्न एतत्संज्ञकः हे
 प्रेत त्वा त्वां दधातु धारयतु स्थापयतु ॥

षष्ठी ॥

इमौ युनञ्मि ते चह्री असुनीताय वोढवे ।

ताभ्यां यमस्य सार्दनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥

इमौ । युनञ्मि । ते । चह्री इति । असुनीताय । वोढवे ।

ताभ्याम् । यमस्य । सार्दनम् । समऽइति । च । अव । गच्छतात् ॥ ५६ ॥

हे मृतपुरुष चह्री बोढारौ इमौ अनङ्गाही ते तव वहनाय युनञ्मि

१ Ce ते । २ P P युनञ्मि । Ce युनञ्मि । ३ P गच्छतात् ।

1 So the text in S'. All our MSS. and vaidikas read पातु. 2 S' पयोन्मन'.
 3 S' सवै.

अनसि संयोजयामि । किमर्थम् । असुनीताय असवः प्राणा नीता य-
स्मात् सः असुनीतो गतप्राणो देहः [तस्मै] । ॥ “क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ । त्यक्तप्राणं शरीरं
बोद्धवे बोद्धुम् । यद्वा सुष्ठु नेतव्यः सुनीतः न सुनीतः असुनीतः । दुर्बह
इत्यर्थः । तादृशं शवं बोद्धुम् । ॥ वहेः “तुमर्थे सेसेन्” इति तु-
मर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ । ताभ्याम् अनहुद्वा यमस्य संबन्धि सदनम्
गृहम् इति अनेन प्रकारेण समं अव गच्छतात् सम्यग्जानीहि ॥

सप्तमी ॥

एतत् त्वा वासः प्रथमं न्वागन्पैतदूह यदिहाविभः पुरा ।

इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान् यत्र ते दत्तं बहुधा विवन्धुषु ॥ ५७ ॥

एतत् । त्वा । वासः । प्रथमम् । नु । आ । अगन् । अर्प । एतत् । ऊह ।

यत् । इह । अविभः । पुरा ।

इष्टापूर्तम् । अनुसंक्राम । विद्वान् । यत्र । ते । दत्तम् । बहुधा । विवन्धु-
षु ॥ ५७ ॥

एतत् इदं संनिहितं प्रथमम् मुख्यं वासस्त्वा त्वां नु अद्य आगन्
आगमत् प्राप्नोत् । ॥ गमेर्लुङि “मन्त्रे यत्” इति ज्ञेर्लुक् । “मो
नो धातोः” इति नत्वम् ॥ । एतद् वासः अपोह परित्यज । इह
अस्मिन् भूलोके पुरा पूर्वस्मिन् जीवनकाले यद् वासः अविभः अधार-
यः । एतत् इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ विभर्तेर्लुङि सिपि “भृजाम
इत्” इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥ । विद्वान् जानन् मोहरहितो भूत्वा
इष्टापूर्तम् इष्टम् श्रुतिचोदितम् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि कर्म पूर्तम् स्मृत्यु-
दितं यापीकूपतटाकादिनिर्माणम् तद् उभयं स्वात्मना कृतम् अनुलक्ष्य
संक्राम गच्छ संप्राप्नुहि । यत्र यस्मिन्निष्ठापूर्ते क्रियमाणे वन्धुषु बान्धवज-

१ A B K C प्रथमं. De प्रथमं corrected to प्रथमं. We with R V. १ P पुरां ।

1 S' असुनीताय for असुनीताय. Sāyana's text too has असुनीताय. 2 S' समजा-
नीहि. 3 S' omits the anuvāsa in स्मृत्युदितं.

नेषु बहुधा बहुप्रकारं ते त्वया विशेषेण धनं दत्तम् दक्षिणात्वेन वित्ती-
र्णम् । अभवद् इत्यर्थः । तादृशम् इष्टापूर्तम् इति संबन्धः ॥

अष्टमी ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्व्यस्व सं मोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।

नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा जह्मपाणो दधृक् विध्वंसन् परीङ्क्ष्याति ॥ ५८ ॥

अग्नेः । वर्मं । परि । गोभिः । व्यस्व । सम । प्र । ऊर्णुष्व । मेदसा । पी-
वसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जह्मपाणः । दधृक् । विध्वंसन् । परिङ्क्ष-
याति ॥ ५८ ॥

हे मेत गोभिः । अवयवेषु अवयविशब्दः । अनुस्तरण्या गोः संब-
न्धिभिरवयवैः अग्नेः दाहकस्य वहेः वर्म वारकं कवचं परि व्यस्व प-
रितः [संवृणु । यथाग्नेर्ज्वालाभिर्दग्धो न भवसि] तथा गोसंबन्धिभि-
रवयवैः संवृतो भवेत्यर्थः । ॥ व्येञ् संवरणे । संब्यानक्रियाफलस्य
आत्मगामित्वात् “स्वरितञितः” इति व्ययतेरात्मनेपदम् ॥ उक्त
एवाथो विधियते । पीवसा पीवरेण सूलेन मेदसा मेदोधातुरूपया च-
पया सं मोर्णुष्व । यद्वा मेदसा वपया [पीवसा] अन्येन च पीवरेणाङ्गेन
सं मोर्णुष्व हे मेत आत्मानं सम्यक् प्रच्छादय । प्रच्छादनाभावे भीतिं
दर्शयति नेद् इति । धृष्णुः धर्षकः अभिभवनशीलो हरसा रसहरणशी-
लेन तेजसा जह्मपाणः अत्यथै हृष्यन् दधृक् प्रगल्भः एवंगुणविशिष्टोभिः
त्वा त्वां विध्वंसन् विशेषेण दग्धुम् इच्छन् परि परितः नेत् ईङ्क्ष्याति
ईङ्क्षनं चलनं दाहासहिष्णुतया इतस्ततः पतनम् तत्रैव कुर्यात् । महाभी-
तिकारम् ईङ्क्षनं तव मा भूद् इत्यर्थः । ॥ नेत् इति निपातः प-

१ B नर्वा for नेत् त्वा. We with A C K R V De. २ B K V “घृष्यन्”, De “घृष्यन्सी”
changed to घृष्यन्सी. We with A C R. ३ C R “परीप्रायति. We with B K V.
४ C विध्वंसन्. 1. P P विध्वंसन्. 1.

1 S' विश for विशेषेण. 2 S' has a lacuna for some sixteen letters here.

रिभये^१ वर्तते । उक्तं हि यास्केन । अथापि नेत्येष इद् इत्येतेन संप्रयुज्य-
ते परिभये [नि० १, १०] इति । ईङ्कतिर्गत्यर्थः । उख उखि वख वखि
इत्यादिषु गत्यर्थेषु इख इखि ईखि इति पठितत्वात् । तस्मात् लेटि आ-
हागमः । “वैतोव्यत्र” इति ऐकारः ॥

नवमी ॥

दण्डं हस्ताद्वाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा वलेन ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ५९ ॥

दण्डम् । हस्तात् । आऽददानः । गतऽसोः । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । वलेन ।
अत्र । एव । त्वम् । इह । वयम् । सुऽवीराः । विश्वाः । मृधः । अभिऽमा-
तीः । जयेम ॥ ५९ ॥

समावर्तनप्रभृति समन्तकं दण्डधारणं ब्राह्मणस्य विहितम् । स द-
ण्डः अस्मिन् काले पुत्रादिना धारणाय स्वीकार्य इति प्रतिपाद्यते । ग-
तासोः गता असवः प्राणा यस्मात् स तपोक्तः तथाविधस्य ब्राह्मणश-
वस्य हस्ताद् वैणवं दण्डम् आददानः स्वीकुर्वन्नहं श्रोत्रेण शब्दश्रवण-
साधनेन्द्रियजनितेन वर्चसा श्रुताध्ययनसंभूतेन तेजसा तत्कृतेन वलेन च
सह । भवामीति शेषः ॥ अत्र अस्मिन् दहनदेश एव हे प्रेत त्वम् भ-
व वर्तस्व । वयं तु इह अस्मिन् भूलोके सुशेवाः सुसुखाः सन्तः विश्वाः
सर्वा मृधः संप्रामान् अभिमातीः अभिमन्यमानान् हिंसकान् शत्रून् ज-
येम अभिभवेम ॥

दशमी ॥

धनुर्हस्ताद्वाददानो मृतस्य सह श्रोत्रेण वर्चसा वलेन ।

समागृभाय वसु भूरिं पृष्टमर्वाङ् त्वमेद्गुपं जीवलीकम् ॥ ६० ॥ (१२)

धनुः । हस्तात् । आऽददानः । मृतस्य । सह । श्रोत्रेण । वर्चसा । वलेन ।

१ R समागृभाय. Cp समऽआगृभाय । We with ABCRV C^o D^o १ KR २२
मेद्गुपं. D^o स्वमेद्गुपं corrected to २२मेद्गुपं. We with ABCV D^o

[द्वितीया] ॥

उदीर्घं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।

हस्तग्राभस्यं दधिपोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं वभूथ ॥ २ ॥

उत् । ईर्घ्वं । नारि । अभि । जीवऽलोकम् । गतऽअसुम् । एतम् । उप ।

शेषे । आ । इहि ।

हस्तऽग्राभस्यं । दधिपोः । तव । इदम् । पत्युः । जनिऽत्वम् । अभि ।

सम् । वभूथ ॥ २ ॥

हे नारि धर्मपति जीवलोकम् जीवानां जीवतां प्राणधारिणां लोकः । लोक्यते अनुभूयते जन्मान्तरकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखात्मकम् अस्मिन्निति लोकः भूलोकः । “उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्” इति श्रुतेः । तथाविधं जीवलोकम् अभिलक्ष्य उदीर्घं उद्गच्छ । पत्युः सकाशाद् उच्छिष्ट । ॥ ईर् गतौ कम्पने च । “अदिप्रभृतिभ्यः शपः” इति शपो लुक् ॥ गतासुम् गता असयः प्राणा यस्मात् स तथोक्तः तथाविधम् एतं पतिम् उप शेषे उपेत्य तेन सार्धं शयनं करोपि । ॥ शीर्ङ् स्वप्ने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ अयम् अर्थः । पूर्वम् अदृष्टार्थम् अनुगमनम् उक्तम् । इदानीं शास्त्राविरोधिदृष्टफलानुरोधेन तत्र उत्थानं प्रतिपाद्यते । दृष्टफलाभावप्रतिपत्त्यर्थं गतासुम् इति विशेषणम् । उपशयने दृष्टप्रयोजनं नास्तीत्यतः एहि पत्युः सकाशाद् आगच्छ ॥ जीवनावस्थायामेव पतिसकाशात् सर्वम् ऐहिकं पुत्रादिलक्षणम् अभिप्राप्तम् अतोपि हेतोरागच्छेति प्रतिपाद्यते हस्तग्राभस्येति । हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राभः पाणिग्रहणकर्ता [तस्य] । ॥ ग्रह उपादाने इत्यस्मात् “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । “हग्रहोर्भश्छन्दसि” इति भत्वम् ॥ दधिपोः धारयितुः तव पत्युः इदं जनित्वम् अपत्यादि-

१ V K̄ दिधिपोः. De दधिपोः changed to दिधिपोः. P P̄ दिधिपोः. 1. Oe दिधिपोः. 1. We with OR.

1 S' has a lacuna of four letters in place of करोपि । सी०. 2 S' has a lacuna for about fifteen letters before उपशयने.

रूपेण जन्मत्वम् अभि सं वभूष अभिसंप्राप्तासि । ॥ “वभूषातत-
न्य जगृभ्म ववर्षेति निगमे” इति इडभावो निपात्यते ॥

“अपश्यं युवतिम्” इति द्वाभ्याम् चतुर्भ्यां चित्तौ पार्श्वतः परिणी-
यमानां गाम् अनुमन्त्रयते । तत्र आद्या

सूक्ते तृतीया ॥

अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः परिणीयमानाम् ।

अन्धेन यत् तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥ ३ ॥

अपश्यम् । युवतिम् । नीयमानाम् । जीवाम् । मृतेभ्यः । परिणीयमानाम् ।

अन्धेन । यत् । तमसा । प्रावृता । आसीत् । प्राक्तः । अपाचीम् । अनयम् ।

तत् । एनाम् ॥ ३ ॥

युवतिम् यौवनावस्योपेतां नीयमानाम् शवसमीपं प्राप्यमाणां जीवाम्
जीवनां मृतेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । त्यक्तप्राणेभ्यः पुरुषे-
भ्यः मृतपुरुषार्थं परिणीयमानाम् दारुचित्यध्यादिसहितं शवं परितः प्र-
सव्यं नीयमानां गाम् अनुस्तरण्याख्याम् अपश्यम् पश्यामि अवलोक-
यामि । ॥ “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्तमाने लङ् ॥ । जी-
वदवस्थापन्नाया युवतेर्गौः शवपरिणयनम् अयुक्तम् इति जानामीत्यभिप्रायः ।
अनुस्तरणी सा गौः यत् यस्माद् अन्धेन दृष्ट्युपघातकेन गाडेन तमसा
तमिस्रेण अज्ञानलक्षणेन प्रावृता प्रकर्षेण वेष्टिता आसीत् । हिताहितवि-
भागं स्वयं न जानातीत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः एनां गां प्राक्तः पूर्वदे-
शात् शवसमीपाद् अपाचीम् अपाङ्गुलीं शवात् पराङ्गुलीम् अस्मदभि-
मुखीम् अनयम् प्रापयामि । ॥ पूर्ववत् लङ् ॥

चतुर्थी ॥

प्रज्ञानत्यङ्घ्रि जीवलोकं देवानां पन्थांमनुसंचरन्ती ।

१ P P R जीवामृतेभ्यः. We with C K V Dc. २ Cp. युवतीम् । ३ P P जीवाम् ।
मृतेभ्यः । ४ K प्रज्ञानत्यङ्घ्रि. We with A B C R V Dc.

1 S' वातिन for घातकेन. 2 S' घ for न.

संमऽआगृभाय । वसु । भूरि । पुष्टम् । अर्वाङ् । त्वम् । आ । इहि । उ-
र्ष । जीवऽलोकम् ॥ ६० ॥ (१२)

मृतस्य त्वक्तप्राणस्य क्षत्रियस्य हस्ताद् धनुश्चापम् आददानः गृह्ण-
हं क्षत्रेण क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् क्षत्रजातेरसाधारणं तेजः तेन ते-
जसा [वर्चसा] पराभिभवसमर्पेण वीर्येण तत्कृतवलेन च सह युक्तो भ-
वामि ॥ भूरि बहुलं पुष्टम् पोषकं वसु धनम् अस्मभ्यं दातुं सनागृभा-
य सम्यग् अभिमुखं गृहाण आदत्स्व । ऋग्रह उपादाने । “ छ-
न्दसि शायजपि ” इति हल उन्तरस्य श्राप्प्रत्ययस्य शायजादेशः ॥ ए-
वं धनं गृहीत्वा जीवलोकम् जीवानां लोकं भूलोकम् उपलक्ष्य अर्वाङ्
अस्मदभिमुखः सन् त्वम् एहि आगच्छ । आगत्य अस्मभ्यम् इष्टप-
नादिकं प्रयच्छेत्पर्यः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डस्य द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । [तत्रं प्रथमं] सूक्तस्य आद्यया चितौ भा-
र्यां प्रेतेन सह संवेशयेत् । ऋक्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

इयं नारीं पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उर्ष त्वा मर्यं प्रेतम् ।

धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ १ ॥

इयम् । नारी । पतिऽलोकम् । वृणाणा । नि । पद्यते । उर्ष । त्वा । मर्यं ।
प्रऽइतम् ।

धर्मम् । पुराणम् । अनुऽपालयन्ती । तस्यै । प्रऽजाम् । द्रविणम् । च । इ-
ह । धेहि ॥ १ ॥

१ See note १ on the previous page. २ A B K V °पादप्यंती. De °पादप्यंती, the व being changed from some other letter. We with CR. ३ B धेहि. We with A C K R V De. ४ P °पादप्यंती. C °पादप्यंती.

1 S' क्षत्रियेण. 2 S' has a hanta for twelve letters in place of तत्र प्रथमं. 3 S' भार्या.

इयं पुरोवर्तिनी नारी स्त्री । ॥ “नृनस्योर्वृद्धिश्च” इति शार्ङ्ग-
 र्वादिपु पाठात् ङीन् प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्त-
 त्वम् ॥ पतिलोकम् पत्युलोकः पतिलोकः पत्या अनुष्ठितानां या-
 गदानहोमादीनां फलभूतं स्वर्गादि स्थानम् तं पतिलोकं वृणाना सहधर्म-
 चारिणीत्वेन संभजमाना । ॥ वृङ् संभक्तौ । लटः शानच् । ज्ञ्यादि-
 त्वात् श्रा प्रत्ययः । “चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ एवंभूता स्त्री
 हे मर्त्य मरणधर्मन् मनुष्य प्रेतम् प्रकर्षेण गतम् अस्माद् भूलोकाद् वि-
 निर्गतं त्वा त्वाम् उप नि पद्यते समीपे नितरां गच्छति । अनुमरणार्थं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । ॥ पद गतौ । दिवादित्वात् श्यन् प्रत्ययः ॥ क-
 स्माद्धेतोरित्याह । पुराणम् पुरातनम् अनादिशिष्टाचारसिद्धं स्मृतिपुरा-
 णादिप्रसिद्धं वा । ॥ “पुराणप्रोक्तेषु” इत्यत्र पुराणेति निपातनात्
 तुडभावः ॥ धर्मम् सुकृतम् अनुपालयन्ती । आनुपूर्व्येण संमदा-
 याविच्छेदेन परिपालनम् अनुपालनम् । तत् कुर्वती । ॥ “लक्षण-
 हेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ स्मृतिपुराणादिप्रसिद्ध-
 धर्मस्य अनुमरणजन्यस्य अनुपालनाद्धेतोरित्यर्थः । स्मर्यते हि ।

भर्तारम् उद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम् ।

व्यालग्राही यथा सर्पं बलाद् उद्धरते विलात् ।

इति । तस्यै तथाविधायै अनुमरणं कृतवत्यै स्त्रियै इह अस्मिन् भूलोके
 जन्मान्तरे लोकान्तरेपि प्रजाम् । प्रजायत इति प्रजा । ॥ “उपसर्गे
 च संज्ञायाम्” इति जनेर्ङप्रत्ययः ॥ तां पुत्रपौत्रादिरूपां द्रविणम्
 धनं च धेहि प्रयच्छ । अनुमरणप्रभावाज्जन्मान्तरेपि स एव तस्याः प-
 तिर्भवतीत्यर्थः । ॥ हुधाञ् दानधारणयोः । “ध्वसोरेद्वावभ्यासलो-
 पश्च” इति एच्चाभ्यासलोपौ ॥ ॥

उपनिपद्यमाना सा यदि इह लोके पुनर्जीवितुम् इच्छेत् तदा “उ-
 दीर्घ” इत्यनया द्वितीययर्चा प्रेतेन सह संविष्टां ताम् अभिमन्व्य उ-
 न्यापयेत् ॥ पाठस्तु

1 S' फलभूतं for फलभूतं. 2 S' inserts स्मर्यते हि after “भवतीत्यर्थः, but quotes no
 smṛiti. Śāyaṇa might have intended to fill in but probably never filled in the
 blank by a suitable quotation.

अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम् ॥ ४ ॥

प्रजानती । अङ्ग्रे । जीवलोकम् । देवानाम् । पन्थाम् । अनुसंचरन्ती ।
अयम् । ते । गोऽपतिः । तम् । जुषस्व । स्वःऽगम् । लोकम् । अधि ।
रोहय । एनम् ॥ ४ ॥

हे अङ्ग्रे । गोनामैतत् । अहन्तव्ये हे गौः जीवलोकम् जीवानां लोको
जीवलोकः भूलोकः । तं प्रजानती प्रकर्षेण जानाना । ३ ज्ञा अ-
वबोधने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । “ज्ञाननोर्जा” इति जादेशः ।
“श्राभ्यस्तयोरतः” इति आह्लोपः । “उगितश्च” इति डीप् । “श-
तुरनुमः” इति नद्या उदात्तत्वम् ३ । तथा देवानाम् इन्द्रादीनां
पन्थाम् पन्थानं मार्गं यज्ञलक्षणम् अनुसंचरन्ती अनुलक्ष्य गच्छन्ती क्षी-
रदध्यादिहविर्निष्पादयन्ती । त्वम् आगच्छेति शेषः । ते तव अयं गोप-
तिः गोस्वामी । तं जुषस्व सेवस्व । एनं मृतं पुरुषं स्वर्गं लोकम् अधि
रोहय प्रापय ॥

पितृमेधे चतुर्थेऽहनि संचयनाख्ये कर्मणि “उप द्यामुप वेतसम्”
इति पञ्चमीपद्यीभ्यां मन्त्रीक्ता ओषधीरभिमन्त्र्य ताभिः क्षीरेण ब्राह्मण-
स्य अस्पीनि जवसिद्धेत् । तांश्च ओषधयः वेतसाश्च कर्णी[च] नदीफेनं
च अवका च गर्हका च बृहद्दूर्वा च मण्डूकपर्णी चेत्येवमाद्याः ॥

पञ्चमी ॥

उप द्यामुप वेतसमर्वतरो नदीनाम् ।

अग्ने पिष्टमपामसि ॥ ५ ॥

१ B वेतसु°. We with C V. De वेतसु° changed to वेतसु°. २ B K V De पितृ-
म°. We with A C R.

1 S' चतुर्थे इति for चतुर्थेऽहनि. 2 So Kesava too: उपद्यामुप वेतसमिति द्वे शं ते नी-
हार इत्येतत् । एताभिर्ग्रामिमन्त्रोक्तानाम् ओषधीनाम् उदके क्षीरे चैव अत्र कृत्या अभिमन्त्र्य ब्राह्मण-
स्यास्पीनि निरिश्रुति । मन्त्रीक्ता ओषधय उच्यन्ते । वेतसश्च कर्णश्च नदीफेनश्च अवका च गर्हक-
का च बृहद्दूर्वा च धात्राशफेनश्च मण्डूकपर्णी च श्रुतिका च । एता मन्त्रोक्ता ओषधयः ॥ (XI-3)
3 After this S' has a lacuna for about sixteen letters and omits the text of the next
(5th) verse giving merely the commentary. 4 S' omits चेत°. 5 This portion is
in S' mixed up with the commentary on verse 5.

उप । घाम् । उप । वेतसम् । अवतऽतरेः । नदीनाम् ।
अग्ने । पित्तम् । अपाम् । अस्ति ॥ ५ ॥

नदीनाम् नदनशीलानाम् अपाम् । नदनाद्य इति यास्कः [नि० २, २४] । मन्त्रवर्णश्च भवति । “अहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्य” इति [३, १३, १] । ॠपचादिषु नदद् इति पाठात् “टिह्वाणञ्” इत्यादिना ङीप् ॥ नदनशीलानाम् अपां संवन्धिनीं घाम् उप । [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] । जलस्योपरि प्ररूढा भूसंस्पर्शरहिता अवका उच्यन्ते । तत्समीपे । तथा वेतसम् उप । वेतसो नदीतीरगतो वृक्षविशेषः । तस्य समीपे । यद्वा सप्तम्यर्थप्रतिपादकावुषशब्दौ । अवकासु वेतसे चेत्यर्थः । अवत्तरः अतिशयेन अवन् रक्षणसमर्थः सारभूतांशो विद्यते । वेतसस्य च अवकानां च अप्सारत्वं तैत्तिरीये समास्नायते । “अपां वा एतत् पुष्पं यद् वेतसः । अपां शरोऽवका । वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति” इति [तै० सं० ५, ४, ४, २] । हे अग्ने त्वमपि अपां पित्तम् अप्संवन्धी पित्तधातुरसि । “शुचिरपित्तम् और्वस्तु” इति अभिधानकारः । यतस्त्वम् अपां संवन्ध्यसि अतस्त्वाम् अप्संवन्धिनीभिः अवकावेतसशाखानदीफेनवृहदूर्वाद्योषधीभिः शमयामीति शेषः । ओषधयः केशवेन पङ्क्तिकारेण परिगणिताः । वेतसाश्च कर्णौ [च] नदीफेनं चावका च बर्हका च वृहदूर्वा च मण्डूकपर्णी चेति । ॠ अवत्तर इति । अव रक्षणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । ततः प्रकर्षार्थे तरप् ॥

पृष्ठी ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।

१ Cr वेतसम् । २ Cr अवत्तरः । ३ Cr पित्तम् । P पित्तम् । P पित्तम् ।

1 In S' the words from तस्य to मण्डूकपर्णीत्वेवनाद्याः in the introductory paragraph of the comment on this verse are found in place of the words [अत्र द्योशब्दः अवकावाची] which we have restored from guess. 2 S' om. ओषधः. 3 S' कर्णौ. Kes'ava कर्णश्च. 4 Kes'ava गरुहेरुका.

क्याम्बूरत्र रोहत्तु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा ॥ ६ ॥

यम् । तम् । अत्रे । समऽअर्दहः । तम् । ऊं इति । निः । वापय । पुनः ।

क्याम्बूः । अत्र । रोहत्तु । शाण्डदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं यं पुरुषं समदहः सम्यग् दग्धवान् असि तमु तं खलु तं पुनर्निर्वापय निर्वृतं सुखितं कुरु । दाहजनितौष्णपरिहारेणेत्यर्थः । एतदर्थमेव हि पूर्वम् अपां पित्तम् असीति अग्नेरध्कार्यत्वम् उक्तम् । ॥ निरुपसृष्टाद् “वा गतिगन्धनयोः” इत्यस्मात् किञ्चि “०जातां पुङ्गौ” इति पुगागमः ॥ दाहनिर्वापणस्य परां काष्ठाम् आह क्याम्बूरित्युत्तरार्धेन । अत्र अस्मिन् दहनप्रदेशे क्याम्बूः ओषधिविशेषः रोहत्तु प्ररोहत्तु उत्पद्यताम् । तथा शाण्डदूर्वा जलसमीपे उत्पद्यमाना अण्डाकृतिमूलसहिता दीर्घकाण्डा वा दूर्वा शाण्डदूर्वा सा बृहदूर्वेत्युच्यते । सा व्यल्कशा अल्काः शास्ताः । ॥ शी मत्वर्षीयः ॥ विविधशास्त्रोपेता । रोहत्विति संबन्धः ॥

“इदं त एकम्” इत्यनया सप्तम्या आहिताग्नेः प्रेतस्याग्ने अग्नित्रयं धारयित्वा अनुमन्त्रयते ॥ तत्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विश्व ।

संवेशने तन्वा इ चारुं एधि म्रियो देवानां परमे सधस्ये ॥ ७ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊं इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा ।

सम् । विश्व ।

सम्ऽवेशने । तन्वा । चारुः । एधि । म्रियः । देवानां । परमे । स-

धस्ये ॥ ७ ॥

१ BKV अल्कशा. De अल्कशा. C? विऽअल्कशा । We with AKCR. २ BO संवेशने. C? सम्ऽवेशने । PP सम्ऽवेशने । We with AKRVDe. ३ KKV तन्वा । De तन्वा । चारुं changed to तन्वा । चारुं. We with ABCR.

1 S' परिहारेत्यर्थः. 2 S' सो.

हे प्रेत ते तव परलोकगमनाय इदम् एकम् गार्हपत्याख्यं ज्योतिः ।
 तथा परः परस्तात् ते तव । उशब्दः अप्यर्थे । अन्वाहार्यपचनाख्यम-
 पि एकं ज्योतिः । तृतीयेन त्रित्वसंख्यापूरकेण ज्योतिषा आहवनीयाख्ये-
 न सं विशस्व संगतो भव । साकल्येन आत्मानम् आहवनीयं गमये-
 त्यर्थः । इत्थम् अग्निसंवेशने सति तन्वा संस्कारजनितेन देवशरीरेण
 चारुः शोभनः एधि भव । ॥ अस भुवीत्यस्मात्प्रोक्ति “ध्वसोरेद्वा-
 [वभ्यासलोपश्च” इति अ]कारस्य एत्वम् । तस्य “असिद्धवद् अत्रा
 भात्” इति असिद्धत्वात् “हुद्गल्भ्यः” इति हेर्धित्वम् ॥ ततः
 परमे उत्कृष्टे सधस्ये सहस्थाने देवलोके देवानाम् इन्द्रादीनां प्रियः प्री-
 तिविषयो भव । ॥ सह तिष्ठन्ति अस्मिन्निति सधस्यः । “घञर्थे
 कविधानम्” इति अधिकरणे तिष्ठतेः कप्रत्ययः । “सध मादस्योश्च-
 न्दसि” इति सहस्य सधादेशः ॥ यद्वा अग्निसंस्कारजनितदेवश-
 रीरेण चारुर्भूत्वा देवलोके देवानां प्रिय एधीत्येकवाक्यता ॥

“उत्तिष्ठ मेहि” इत्यष्टम्या “प्र च्यवस्व” इति नवम्या च दहनप्र-
 देशं नेतुं प्रेतम् उत्थापयेत् ॥

तत्र अष्टमी ॥

उत्तिष्ठ मेहि प्र द्रवौकः कृणुष्व सलिले सधस्ये ।

तत्र त्वं पितृभिः संविद्वानः सं सोमेन मर्दस्व सं स्वधाभिः ॥ ८ ॥

उत् । तिष्ठ । प्र । इहि । प्र । द्रव । ओकः । कृणुष्व । सलिले । सधस्ये ।

तत्र । त्वम् । पितृभिः । समऽविद्वानः । सम् । सोमेन । मर्दस्व । सम् ।

स्वधाभिः ॥ ८ ॥

हे प्रेत त्वम् उत्तिष्ठ अस्मात् स्थानाद् ऊर्ध्वं तिष्ठ । ॥ “उदो-
 नूर्ध्वकर्मणि” इति पर्युदासात् तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः ॥ उत्थाना-
 नन्तरं मेहि प्रगच्छ । ततः प्र द्रव प्रकषेण धाव । शीघ्रं गच्छेत्यर्थः ।
 सलिले । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षे सधस्ये सहस्थाने अलौकिके ओ-

1 S' has a blank space for some eight letters before संगतो. 2 S' inserts a व before अग्निः. 3 S' वाचकता for वाक्यता.

रयिं मे विश्वे नि यच्छन्तु देवाः स्योना मापः पवनैः पुनन्तु ॥ ११ ॥
वर्चसा । माम् । सम । अनन्तु । अग्निः । मेधाम् । मे । विष्णुः । नि । अ-
नन्तु । आसन् ।

रयिम् । मे । विश्वे । नि । यच्छन्तु । देवाः । स्योनाः । मा । आपः । प-
वनैः । पुनन्तु ॥ ११ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः मा मां वर्चसा तेजसा समनक्तु सं-
योजयतु । ॥ अञ्जू व्यक्तिस्लक्षणगतिषु । रुधादित्वात् श्रम् । “शा-
न्नलोपः” इति नलोपः ॥ तथा विष्णुः मे मम आसन् आसनि
आस्ये मुखे मेधां नि अनक्तु नितरां संयोजयतु । ॥ “पहन” इ-
त्यादिना आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या
लुक् ॥ तथा विश्वे देवाः स्योनार्म सुखकर्त्री रयिम् धनं मे मर्हं
नि यच्छन्तु नियतां कुर्वन्तु । ॥ यम उपरमे । “इषुगमियमां छः”
इति छत्वम् ॥ यद्वा नियमेन ददतु । ॥ दाण् दाने इत्यस्य
“पाप्मा” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ तथा आपः उदकानि पवनैः
शोधनसाधनैः स्वांशैः [मा] मां पुनन्तु पूतं शुद्धं कुर्वन्तु ॥

“मित्रावरुणा परि माम्” इति द्वितीयया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे पाणी
कर्ता मक्षालयेत् । तत्पाठस्तु

[द्वितीया] ॥

मित्रावरुणा परि मामधातामादित्या मा स्वरवो वर्धयन्तु ।

वर्चो म इन्द्रो न्युनक्तु हस्तयोर्जरदांष्टिं मा सविता कृणोतु ॥ १२ ॥

मित्रावरुणा । परि । माम् । अधाताम् । आदित्याः । मा । स्वरवः । व-
र्धयन्तु ।

वर्चः । मे । इन्द्रः । नि । अनन्तु । हस्तयोः । जरत्अष्टिम् । मा । सवि-
ता । कृणोतु ॥ १२ ॥

मित्रावरुणा मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । ॥ “देवताद्वन्द्वे च”
इति पूर्वपदस्य जानङ् आदेशः । “सुपां सुलुक्” इति पूर्वसवर्णदी-
र्घः ॥ अहरभिमानी देवो मित्रः । वरुणो रात्र्यभिमानी । ता-
वुभौ मां पर्यधाताम् परितो धारयताम् । यद्वा वस्त्रादिना परिहितं कु-
रुताम् ॥ तथा आदिन्याः अदितेः पुत्रा अन्ये देवाः स्वरवः । ॥ स्वृ
शब्दोपतापयोः । शृस्वृत्तिहीत्यादिना [उ० १. १०] उपत्ययः ॥ स्वर-
वः शोभनशब्दं कुर्वाणाः यद्वा अस्मच्छत्रुविषयम् उपतापं कुर्वन्तो मा
मां वर्धयन्तु ॥ अपि च इन्द्रो देवः मे मम हस्तयोर्वर्चः वलं नि अ-
नक्तु नियोजयतु । बाहुजातत्वाद् इन्द्रस्य बाहुवलं तत्प्रसादाल्लभ्यम् इ-
त्यभिप्रायः ॥ सविता सर्वस्य प्रसविता देवी मा मां जरदष्टिम् जीर्यद-
वस्यभोजनं दीर्घायुषं कृणोतु करोतु ॥

तृतीया ॥

यो ममारं प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयार्यं प्रथमो लोकमेतम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ १३ ॥

यः । ममारं । प्रथमः । मर्त्यानाम् । यः । प्रेयार्यं । प्रथमः । लोकम् ।
एतम् ।

वैवस्वतम् । समऽगमनम् । जनानाम् । यमम् । राजानम् । हविषां । स-
पर्यत ॥ १३ ॥

यो यमो राजा मर्त्यानाम् मरणधर्मणां मनुष्याणां मध्ये स्वयमपि
एकः सन् प्रथमः प्रथमभूतो ममार [मरणं प्राप्तवान् । ॥ मृद्
प्राणत्यागे । “म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च” इति नियमात् लिटः परस्मैप-
दम् ॥ एतं लोकं यो यमो राजा प्रथमः प्रथमभूतः प्रेयाय प्र-
गतवान् । प्रथमं मरणम् पश्चात् लोकान्तरप्राप्तिः इत्युभयं यमोपज्ञम्
आसीद् इत्यर्थः । अत एव यमस्य मनुष्यवत् कामयितृत्वादिकं यागाद्

१ P P' प्रेयाय । Cr' प्रेयार्यं.

१ S' त्यप्रसादात्.

कः गृहं कृणुष्व कुरु । ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । “धिन्विकृण्व्योर
च” इति उपत्ययः ॥ तत्र तस्मिन् लोके त्वं पितृभिः बर्हिपद-
शिषान्नाख्याभिः पितृदेवताभिः संविदानः संजानानः ऐकमत्यं गतः सन्
सोमेन सं मदस्व । ॥ मद तृत्तियोगे ॥ सोमयानेन तृप्ते भ-
वेत्यर्थः । सोमयागेषु हि नाराशंसाख्यः सोमरसस्य भागः पितृणाम्
अस्ति । तदुपभोगेन आत्मानं हर्षयेति भावः । यद्वा सोमेन राज्ञा पि-
तृणाम् अधिपतिना सह मदस्वेत्यर्थः । तथा स्वधाभिः स्वधाकारसहितैः
आह्वैः पुत्रादिभिः कृतैः सं मदस्व । ॥ संविदान इति । विद ज्ञा-
ने । “समो गम्यच्छि” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥

“प्र च्यवस्व” इत्यनया प्रेतस्य गात्राणि इतस्ततश्च व्याकुलीकुर्यात् ॥
तत्पाठस्तु

[नवमी] ॥

प्र च्यवस्व तन्वमं सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम् ।

मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमैर्जुषसे तत्र गच्छ ॥ ९ ॥

प्र । च्यवस्व । तन्वमि । सम । भरस्व । मा । ते । गात्रा । वि । हायि । मो
इति । शरीरम् ।

मनः । निविष्टम् । अनुसंविशस्व । यत्र । भूमैः । जुषसे । तत्र । गच्छ ॥ ९ ॥

हे प्रेत त्वं प्र च्यवस्व अस्मात् स्थानात् प्रच्युतो भव । तदर्थं तन्वम्
शरीरं हस्तपादादिसहितं सं भरस्व संभृतम् एकीभूतं कुरु । ते तव गा-
त्रा गात्राणि हस्तपादादीनि मा वि हायि परित्यक्तानि मा भूवन् ।
तथा शरीरम् अवयविभूतो मध्यदेहश्च मो मीव त्पाक्षीः । यत्र यस्मिन्
स्थाने तदीयं मनो निविष्टम् अवस्थितं मनसो विषयभूतं तत् स्वर्गादि-
लक्षणम् अनुसंविशस्व संग्रविष्टो भव । तथा यत्र यस्यां भूमौ भूमदेशे
जुषसे प्रीयसे । ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ तत्र गच्छ । तं
भूमदेशं प्रामुहीत्यर्थः ॥

१ P P भूमैः । C P भूमैः ।

1 S' एकमस्य. 2 S' पान्यादिः.

पिण्डपितृयज्ञे “वर्चसा माम्” इति दशम्या उत्तरसूक्तस्य आद्यया
 आचामेत् । “वर्चसा माम् इत्याचामति” इति हि सूत्रितम् [कौ०
 १. २] ॥

दशमी ॥

वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन ।

चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु ॥ १० ॥ (११)

वर्चसा । माम् । पितरः । सोम्यासः । अञ्जन्तु । देवाः । मधुना । घृतेन ।

चक्षुषे । मा । प्रतरम् । तारयन्तः । जरसे । मा । जरदष्टिम् । वर्ध-

न्तु ॥ १० ॥ (११)

पितरः पितृदेवताः सोम्यासः सोम्याः सोमार्हाः । ॥ “सोमम्
 अर्हति यः” इति सोमशब्दाद् अर्हार्थं यप्रत्ययः । “आज्जसेरसुक्” ॥ त-
 याविधाः पितरो मां यजमानं वर्चसा तेजसा अञ्जन्तु अक्तं संश्लिष्टं कु-
 र्वन्तु । तथा देवाः विश्वे देवा मधुना माधुर्योपेतेन घृतेन दीप्तिकरेण
 आज्येन माम् अञ्जन्तु । अपि च चक्षुषे दर्शनाय मा मां प्रतरम् प्र-
 कृष्टतरं तारयन्तः सावयन्तः । दीर्घकालदर्शनार्थं रोगादिभ्यो मां व्याव-
 र्तयन्त इत्यर्थः । तथा जरसे जरायै मा मां जरदष्टिम् जरती जीर्णा अ-
 ष्टिः अशनं यस्य । ॥ जृप् वयोहानी । “जीर्यतेरतृन्” इति भूतेषु
 अतृन् प्रत्ययः । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति जराशब्दस्य ज-
 रस् आदेशः । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ जरार्थम् वायता कालेन जरा
 भवति तावत्कालपर्यन्तं मां जरदष्टिं कृत्वा वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

[इति] अष्टादशकाण्डस्य तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“वर्चसा माम्” इति आद्याया ऋचः पूर्व्या ऋचा सह उक्तो वि-
 नियोगः । तत्पाठस्तु

[प्रथमा] ॥

वर्चसा मां समनक्तन्निर्मेधां मे विष्णुर्नक्तासन् ।

राज्यप्राप्तिश्च आम्नायते । “यमो वा अकामयत पितॄणां राज्यम् अभि-
जयेयम् इति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत्” इति [तै० ब्रा०
३. १. ५. १४] । इत्थं यः यमो राजा मरणपूर्वकं प्रथमं प्रेयाय अस्मा-
ह्लोकात् प्रगतो बभूव तं वैवस्वतम् विवस्वान् आदित्यः तस्य पुत्रं ज-
नानाम् जनिमतां प्राणिनां संगमनम् संगच्छन्ते अस्मिन्निति संगम-
नः । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ जनिमद्भिः सर्वैः प्राणिभिः सं-
प्राप्यम् इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टं यमं राजानम् ईश्वरम् । प्राणिकृतसु-
कृतदुष्कृतानुरूपेण शिक्षाकरम् इति यावत् । हविषा आज्यपुरोडाशादिना
सपर्यत पूजयत् । हे ऋत्विज इति शेषः । ॥ सपर पूजायाम् ।
“कण्वादिभ्यो यक्” इति यक् प्रत्ययः ॥ अथ वा प्रथमः प्रथ-
मभावी कल्यादौ वर्तमानो यो जनः प्राणी ममार यश्च जनः प्रथमः
कल्यादौ वर्तमानः एतं लोकं यमस्य स्वभूतं प्रेयाय प्रगतवान् । तदाप्र-
भृति वर्तमानानां सर्वेषां जनानां संगमनम् संग्राप्यं राजानम् इत्यादि
पूर्ववत् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “परा यात” इति चतुर्थ्या ऋचा पितॄन् विसर्जयेत् ।
तत्याठस्तु

[चतुर्थी] ॥

परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।

दुक्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात् ॥ १४ ॥

परा । यात् । पितरः । आ । च । यात् । अयम् । वः । यज्ञः । मधुना ।
सम्ऽअक्तः ।

दुक्तो इति । अस्मभ्यम् । द्रविणा । इह । भद्रम् । रयिम् । च । नः । स-
र्ववीरम् । दधात् ॥ १४ ॥

हे पितरः पितृदेवताः अस्माभिः कृतेन पितृयज्ञरूपेण कर्मणा संतु-
ष्टाः सन्तः परा यात परागच्छत । पराङ्मुखाः स्वस्थानं गच्छतेत्यर्थः ।

। S' *अभिजयेदिति.

पुनर्यागार्थम् अस्माभिराहूताः सन्तः आ यात च आगच्छत च ॥ इदानीं परागमने कारणम् आह । वः युष्मभ्यं मधुना मधुरेण आज्येन । “एतद् वै मधु दैव्यं यद् आज्यम्” इति हि ऐतरेयकम् [ऐ० ब्रा० २. २] । समक्तः सम्यक् संसिक्तः अयं यज्ञः अस्माभिर्दत्तः ॥ तं स्वीकृत्य अस्मभ्यम् अस्मदर्थं भद्रम् कल्याणं द्रविणा द्रविणं धनम् इह अस्मिन् गृहे दधात धारयत ॥ तथा सर्ववीरम् वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजास्रैः सर्वैरुपेतं रविम् प्रजापश्वादिरूपं धनं नः अस्माकं दधात धारयत । ॥ “तप्तनप्तनयनाश्च” इति तस्य तवादेशः । पिप्त्वेन द्विच्चाभावाद् आह्लोपाभावः ॥

पञ्चमी ॥

कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोमर्षर्चनानाः ।

विश्वामित्रोयं जमदग्निरत्रिर्वनु नः कश्यपो वामदेवः ॥ १५ ॥

कण्वः । कक्षीवान् । पुरुमीढः । अगस्त्यः । श्यावऽश्वः । सोमर्षी । अर्चनानाः ।

विश्वामित्रः । अयम् । जमदग्निः । अत्रिः । अर्चन्तु । नः । कश्यपः । वामदेवः ॥ १५ ॥

कण्वादयो द्वादशसंख्याका ऋषयो नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । कण्वः शब्दार्थः । ॥ अशूप्रुषिलटिकणित्खटिविशिभ्यः कन् [उ० १. १४९] इति कन् प्रत्ययः ॥ [निच्चाद् आद्युदात्तः] कण्वशब्दः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते [नि० २. २] इति यास्कः । तद्वान् कक्षीवान् । ॥ “आसन्दीवद् अष्टीवच्चकीवत् कक्षीवत्” इति मतुपि निपात्यते ॥ पुरुमीढः । ॥ मिह सेचने इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा ॥ पुरुणि मीढानि सिक्तानि अपत्यानि यस्य स तथोक्तः । यद्वा मीढम् इति धननाम । पुरुणि मीढानि धनानि यस्य स तथोक्तः । बहुधन इत्यर्थः । अगस्त्यः प्रसिद्धः । श्यावाश्वः श्यावाः कृष्णवर्णा

1 S' has a hira for about ten letters, after which it reads, यान्तः कण्वशब्दः.

2 S' om. °पि निष्ठा । पुरुणि मीढानि.

अथा यस्य स तथोक्तः । सोभरी प्रसिद्धः । अर्चनानाः अर्चनम् अर्चनी-
यम् अनः शकटं यस्य स तथोक्तः । संज्ञाशब्दोयम् । स च अत्रीणां प्र-
वरमध्ये पद्यते । “आत्रेयार्चनानसश्यावाश्रेति । श्यावाश्ववद् अर्चनानस-
वद् [अत्रिवत्]” इति । विश्वामित्रः । विश्वं सर्वं जगत् मित्रं यस्य स
तथा । ॥ “मित्रे चर्षी” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ । अपम्
इति इदंशब्देन पुरोवर्तिवस्तुवाचिना सर्वजनसंनिहितत्वेन सर्वमित्रत्वम् उ-
पपाद्यते । जमदग्निः । ॥ जमतिर्ज्वलतिकर्मा ॥ । जमन्तो ज्व-
लन्तः अग्नयो यस्य स तथोक्तः । अत्रिः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौ-
तिकभेदभिन्नास्त्रिविधा दुःखानुभवा यस्य न विद्यन्ते स तथा । अत एव
यास्को निरवोचत । तस्माद् अत्रिर्न त्रय इति [नि० ३, १७] । क-
श्यपः । आद्यन्तवर्णविपर्ययः । सर्वं जगत् सर्वदा सौहृत्मेण पश्यतीति
कश्यपः । श्रूयते हि । “कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्य-
तीति सौहृम्यात्” इति [तै० आ० १, ८, ८] । वामदेवः । वामो व-
ननीयो देवो द्योतकोस्ति तच्चविषये बोधो यस्य स तथा । स खलु
गर्भावस्य एव सन् उत्पन्नतत्त्वज्ञानः स्वस्य सार्वान्त्र्यम् अनुसंदधौ ।
श्रूयते हि । “अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति । [षट् ४, २६, १] ॥

पठे ॥

विश्वामित्रं जमदग्ने वसिष्ठं भरद्वाजं गोतमं वामदेव ।

शुद्धिर्नां अत्रिरग्रभीक्ष्णोभिः सुसंशासः पितरो मृडता नः ॥ १६ ॥

विश्वामित्र । जमत्तुडग्ने । वसिष्ठ । भरत्तुडवाज । गोतम । वामत्तुडेवं ।

शुद्धिः । नः । अत्रिः । अग्रभीत् । नमःतुभिः । सुसंशासः । पितरः । मृ-

डता । नः ॥ १६ ॥

१ BCV शुद्धिर्नां. De शुद्धि° changed to शुद्धि°. We with A K R. २ K सुसंशासः.
A B R V सुसंशासः. पितरः. C सुसंशासः. पितरो. De सुसंशासः. पितरः corrected to सु-
संशासः. पितरो. C सुसंशासः । पितर । We with A B R V G. ३ C वामत्तुडेवं ।
४ C शुद्धिः ।

। S पर्यक् २ S' द्योतकत्वात् for द्योतकोऽस्ति.

पूर्वाधेन षट्स्व्याका ऋषयः संवोध्यन्ते । तत्र वसिष्ठो वसुमत्तमः एत-
न्नामा ऋषिः । भरणाद् भारद्वाज इति यास्कः [नि० ३. १७] । अ-
न्ये शब्दा उक्तार्थाः । मृडता नः इत्येतद् वक्ष्यमाणं पदद्वयम् अत्रापि सं-
वध्यते । हे विश्वामित्रादय ऋषयः नः अस्मान् मृडत सुखयत । अग्निः
एतत्संज्ञो महर्षिर्नः अस्माकं शर्दिः छर्दिः । गृहनामैतत् । ॥ उच्छु-
दिर् दीप्रिदेवनयोः इत्यस्माद् अर्चिशुचिहुसुपिष्ठादिछर्दिभ्य इसिः [उ०
२. १०७] इति इसिप्रत्ययः । वर्णव्यत्ययः ॥ नः अस्मदीयं गृहम्
अग्रभीत् अग्रहीत् । रक्षणार्थं गृहीतवान् इत्यर्थः । ॥ ग्रह उपादा-
ने । “ह्यग्रहोर्भः” इति भत्वम् ॥ यद्वा शर्दतिर्वलकर्मा । शर्द-
यति वलयतीति शर्दिः । एवंगुणविशिष्टः अत्रिर्नः अस्मान् अग्रहीत् आ-
त्मीयत्वेन गृहीतवान् । अथ वा शर्दिर्नाम कश्चिद् ऋषिः । अन्यत् प-
र्ववत् । तथा नमोभिः नमस्कारैः । यद्वा अन्ननामैतत् । दीयमानैरन्नैः
कव्यरूपैर्हेतुभिः हे पितरः पितृदेवताः यूयं सुशंसांसः सुष्टु शंसितुं स्तोतुं
शक्याः । ॥ शंसु स्तुतौ इत्यस्मात् “ईषद्दुःसुषु०” इति कर्मणि खल्
प्रत्ययः । “आञ्जसेरसुक्” ॥ सुष्टुताः संस्तुताः सन्तः नः मृडत
अस्मान् सुखयत । ॥ मृडत । मृडं] सुखने ॥

शबदहनदिवसे रात्रौ रिक्तकलशभजनकर्ता “कस्ये मृजानाः” इति
सप्तमीम् ऋचं जपेत् । ऋक्पाठस्तु

[सप्तमी] ॥

कस्ये मृजानां अतिं यन्ति रिप्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।

आप्यार्यमानाः प्रजया धनेनार्थं स्वामि सुरभर्यो गृहेषु ॥ १७ ॥

कस्ये । मृजानाः । अतिं । यन्ति । रिप्रम् । आयुः । दधानाः । प्रतरम् ।
नवीयः ।

१ A B C R V have कस्ये मृजाना. Dc कस्ये मृजाना changed to कस्ये मृजाना. Gc
कस्ये । मृजानाः । P P कस्ये । मृजानाः । K कस्ये मृजाना. २ Gc आयुः ।

1 S' शर्दति°. 2 S' शर्दयति. 3 S' omits हे in हेतुभिः. 4 S' has after से a
lacuna for about sixty letters at the end of which occurs सुप्रपते instead of सुप्राने.
5 S' रिक्तकलशभजन कर्ता. Neither Kausika nor the Kevali throws light
on the passage.

आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । अर्थे । स्याम् । सुरभयः । गृ-
हेषु ॥ १७ ॥

कसः कीकसः । ॥ कीशब्दलोपश्छान्दसः ॥ कसम् अर्ह-
तीति कस्यो दहनदेशः तस्मिन् मृजानाः वान्धवमृतिजनितं दुःखम् उ-
पलिपन्तः । परित्यजन्त इत्यर्थः । रिप्रम् । पापनामैतत् । शवसंस्पर्श-
जनितं पापम् । ॥ रुरपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः इति हि नि-
रुक्तम् [नि०४, २१] ॥ मरणनिमित्तं पापम् अति यन्ति अतीत्य
गच्छन्ति । इति प्रथमः पादः परोक्षकृतः । यद्वा पुरुषव्यत्ययः । अती-
मः । अतीत्य गच्छाम इत्यर्थः । ॥ इण् गतौ । अदादित्वात् शपो
लुक् । “इणो यण्” इति यण् आदेशः ॥ यतो वयम् उक्तरा-
त्या दुःखम् अतिक्रान्तास्ततो हेतोः नवीयः अतिशयेन नवम् उत्कृष्टम्
आयुः जीवितं प्रतरम् प्रकृष्टतरं दधानाः । दीर्घकालजीवनं धारयन्त इ-
त्यर्थः । एवम् अनेन द्वितीयपादेन चिरकालजीवनं प्रार्थितम् ॥ जीवत
एव पुरुषस्य प्रजापत्याद्यपेक्षेति तृतीयेन पादेन प्रतिपाद्यते । प्रजया पु-
त्रपौत्रादिरूपया धनेन कनकरजतादिलक्षणं गवाश्वादिकं च धनम् तेन
आप्यायमानाः वर्धमाना भवेम ॥ अथ अथ जनन्तरं गृहेषु सुरभयः
शोभनगन्धोपेताः श्लाघ्यगुणयुक्ताः स्याम भवेम ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अञ्जते व्यञ्जते” इति ऋचा पिण्डेषु धृतेन अभिपा-
रणं कुर्यात् । सैषा सूक्ते

अष्टमी ॥

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।

सिन्धोरुच्छ्वासे पतर्यन्तमुदार्षं हिरण्यपाषाः पशुमांसु गृह्णते ॥ १८ ॥

अञ्जते । वि । अञ्जते । सम । अञ्जते । क्रतुम् । रिहन्ति । मधुना । अभि ।

अञ्जते ।

१ P P अध्यायाम् । for अथ । स्याम् ।

१ S, S'. Should not we rather read उपलिपन्तः ? २ S' इति for इत्यर्थः.

सिन्धोः । उतऽश्वासे । पतर्यन्तम् । उक्षणम् । हिरण्यऽपावाः । पशुम् ।
आसु । गृह्णते ॥ १८ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः कर्मिणो जना धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं प्राप्य तत्र या-
गहोमादिसुकृतजनितं फलं भुञ्जत इति स सोमः अनया स्तूयते । सो-
मयागं प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः अञ्जते यजमानम् अञ्जनेन संस्कुर्वन्ति ।
तथा च ऐतरेयकम् । “आञ्जन्येनम् । तेजो वा एतद् अक्षोर्यद् आञ्जनम् ।
सतेजसमेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति” इति [ऐ० ब्रा० १. ३] । ॥ अञ्जु
व्यक्तिम्लक्षणगतिषु । “श्वसोरह्योपः” इति अकारलोपः ॥ त-
स्याञ्जनस्य लौकिकाद् वैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते व्यञ्जत इति । विविधम् अ-
ञ्जते । लौकिकाद् अञ्जनाद् अन्येन प्रकारेण यजमानस्याक्षणोरञ्जनं कु-
र्वन्तीत्यर्थः । तद्व्यकारश्च तैत्तिरीये समान्नायते । “दक्षिणं पूर्वम् आङ्गे ।
सर्वं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते” [तै० सं० ६. १. १. ६] इत्यादिना । तथा
समञ्जते सम्यग् अक्तं कुर्वन्ति । उक्तस्याञ्जनस्य सम्यक्त्वविशेषणप्रतिपादे-
नाय पुनरनुवादः । तथा ऋतुं रिहन्ति । ऋतुः सोमयागसंकल्पः । तं
लिहन्ति आस्वादयन्ति । ॥ लिह आस्वादाने । कपिलकादित्वात् लव-
विकल्पः ॥ सोमेन यक्ष्य इत्येवमात्मकं वचो यजमानम् उच्चारय-
न्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन नवनीतेन अभ्यञ्जते अभ्यक्तंशरीरं कुर्व-
न्ति । तथा च ऐतरेयकम् । “नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति । स्वेनैवैनं तद् भा-
गधेयेन समर्धयन्ति” [ऐ० ब्रा० १. ३] इति ॥ यद्वा अञ्जनादिसंस्कारैः
सोम एव स्तूयते । सोमयागे प्रवृत्तां ऋत्विग्यजमानाः सोमम् अञ्जते
दीक्षणीयादिषु ह्यमानेनाज्येन सोममेव अञ्जन्ति । संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥
तथा व्यञ्जते दण्डकृष्णाजिनादिदीक्षाव्यञ्जनद्रव्येण यजमानद्वारा तमेव सोमं
संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ तथा समञ्जते सोमयागोपयुक्तं यूपं सम्यग् आमूलाग्रम्
अञ्जते । तेन च समञ्जनेन यूपद्वारा सोम एव संस्कृतो भवतीत्यर्थः ॥

1 S' वर्त प्रथमसृजः for प्रवर्तयन्तः प्रथमम् ऋत्विजः. 2 S' वाचा. 3 S' अन्यक्तंशरीरे.
4 S' has a blank space for about nine letters in place of °अञ्जित । स्वेनैवैनं तद्. 5 S'
सोमयागप्रवृत्त्य. 6 S' अञ्जति.

ऋतुं लिहन्ति । यूपवान् यागः ऋतुः । अत्र तत्साधनभूतः सोमो लक्ष्य-
ते । ऋतुम् सोमं लिहन्ति ऋयाभिषवादिसंस्कारपूर्वकं सोमम् अग्नौ हु-
त्वा हुतशेषं लिहन्ति । आस्वादयन्तीत्यर्थः । मधुना माधुर्योपेतेन क्षी-
रादिना श्रयणद्रव्येण तं सोमम् अभ्यञ्जते अभितः अक्तं संयुक्तं संस्कृतं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दिवि स्थितश्चन्द्र एव लतारूपसोमात्मना पृथिव्याम् अव-
स्थित इति प्रतिपादयति सिन्धोरुच्छ्वास इति । सिन्धोः स्पन्दनशीलस्य
समुद्रस्य [उच्छ्वासे] । उच्छ्वास उद्गमः अभिवृद्धिः । तस्मिन् समये प-
तयन्तम् गच्छन्तम् । उद्यन्तम् इत्यर्थः । ३ पत गतौ । चुरादिरद-
न्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् उपधावृद्धयभावः ३ । उद्गणम्
सेक्तारम् अमृतमयैः किरणैरभिषिञ्चन्तम् । यद्वा सिन्धोः स्पन्दनशील-
स्य वसतीवरीजलस्य उच्छ्वासे उद्गमे सति अभिषवकाले पतयन्तम् गच्छ-
न्तम् । अभिषवसंस्कारेण द्रवीभवन्तम् इति यावत् । उद्गणम् सेक्तारं
सर्वजगदुत्पत्तेः आहुतिद्वारा वीजभूतम् इत्यर्थः । सर्यते हि ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् उपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० ३. ७६] । तथा पशुम् । पश्यति सर्वं जगत् स्वकिरणैः प्र-
काशयतीति पशुश्चन्द्रमाः । ३ पशुः पश्यतेरिति यास्कः [नि० ३.
१६.] ३ । एवंगुणविशिष्टं सोमं रसात्मना अवस्थितं हिरण्यपावाः
हिरण्येन पावपन्तीति हिरण्यपावाः अभिपोतार ऋत्विजः । अभिषवपा-
वनादिषु तेषां हिरण्यपाणित्वं भगवता आपस्तम्बेनोक्तम् । “हिरण्य-
पाणिरभिपुणोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्तप्रदेशः” इति [आप० १२. ७.
१२] । आसु स्वालीषु । सोमयागे हि प्रधानभूतानाम् आश्रयणा-
दीनां ग्रहणां ग्रहणाय चतस्रः स्वात्यो विहिताः । तासु गृभ्णन्ते गृ-
ह्णते । उपलक्षणम् एतत् । स्वात्युपलक्षितग्रहचमसपात्रेषु सोमरसग्रहणेन
संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

एवं पितृदेवताभूतसोमाजनलिङ्गात् पिण्डाभिषारणे विनियोग उपपन्नः ॥

1 B' प्रतिपादयति. 2 B' प्रसाहुतिः and omits 'ग् आदित्य'. 3 B' has दितः for
विहिताः and leaves a blank space for four letters after स्वात्यो.

नवमी ॥

यद् वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयंशसो हि भूतं ।

ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदये ह्यमानाः ॥ १९ ॥

यत् । वः । मुद्रम् । पितरः । सोम्यम् । च । तेनो इति । सचध्वम् । स्वयं-
शसः । हि । भूतं ।

ते । अर्वाणः । कवयः । आ । शृणोत । सुविदत्राः । विदये । ह्यमानाः ॥ १९ ॥

हे पितरः वः युष्माकं संबन्धि मुद्रम् मोदकं हर्षजनकम् । ॥ मुद्रं हर्षं इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिना [उ० २. १३] रक् ॥ यद्वा मुद्रम् हर्षं राति ददातीति मुद्रम् । ॥ “आतोनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः ॥ प्रीतिकरं यद् धनम् सोम्यम् सोमार्हं च विद्यते तेनो [तेनैव धनेन सह ययं] सचध्वम् अस्माभिः संगता भवत । ॥ षच समवाये ॥ तादृग् धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुरुच्यते । हि यस्माद् ययं स्वयंशसः स्वापत्तयशस्का [भूत] भवथ । तस्माद् इष्टफलदानं भवतां युक्तम् इत्यर्थः ॥ ते ययम् अर्वाणो गन्तारः कवयः क्रान्तदर्शनाः सुविदत्राः शोभनज्ञानाः शोभनधना वा विदये यज्ञे ह्यमानाः अस्माभिराह्यमाना आ शृणोत अस्मदाह्वानं शृणुत । ॥ श्रुश्रवणे । लोटि तस्य तवादेशः ॥

दशमी ॥

ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिपाचो दधानाः ।

दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्वासद्यास्मिन् वर्हिधि मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये । अत्रयः । अङ्गिरसः । नवग्वाः । इष्टावन्तः । रातिऽस्तार्चः । दधानाः ।

१ C K R P P De भूतम्. We with B V. २ B C K R V De सुविदत्रा. C सुविदत्राः । There is no manuscript or Vaidika authority for the necessary correction to सुविदत्रां. See Rv. ३ C पितरः । ४ C भूत । P P भूतम् । ५ R B V अत्रयोर्णि०. De ये अत्रयो अणि० changed to ये अत्रयोर्णि०. We with A C K.

1 S चाति. 2 S तनोतन and then a lacuna for some ten letters in place of तेनो [तेनैव धनेन सह ययं].

दक्षिणाऽवन्तः । सुऽकृतैः । ये । ऊं इति । स्य । आऽसद्यं । अस्मिन् । व-
हिषि । मादयध्वम् ॥ २० ॥ (१४)

ये पितरो यूयम् अत्रयः अत्रिगोत्रोत्पन्नाः । ये वा अङ्गिरसः अङ्गि-
रोगोत्रजाः । यद्वा अत्रिमहर्षिरूपेण अङ्गिरोरूपेणावस्थिताः । नवग्वाः
अभिनवगमनाः । अथ वा अङ्गिरसो हि केचन सत्त्वयोगं कुर्वाणा न-
वभिर्मासैः [स्वर्गं] गतास्ते नवग्वा उच्यन्ते । अपरे दशभिर्मासैर्गतास्ते
दशग्वाः । तथा चाम्नायते । “नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वा-
सो अभ्यर्चन्त्यर्कैः” इति [ऋ० ५, २९, १२] । इष्टावन्तः इष्टाः दर्श-
पूर्णमासादिशागास्तद्धन्तः इष्टावन्तः । रातिपाचः रातिर्दानम् तत् सचन्ते
समवयन्तीति दक्षिणादानयुक्तक्रिया रातिपाच इत्युच्यन्ते । ता दधानाः
धारयन्तः । ये च अन्ये हे पितरो यूयं दक्षिणावन्तः दक्षिणादानयुक्ताः
सुकृतः पुण्यकृतः स्य भवथ । उशब्दः अप्यर्थे । अस्मिन् वहिषि यज्ञे
आस्तीर्णे दमे वा आसद्य उपविश्य ते सर्वे यूयं मादयध्वम् अस्मदी-
येन हविषा तृप्ता भवत ॥

[इति] अष्टादशकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अथा यथा नः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचां प्रेतोपस्थाने वि-
नियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रतासो अन्नं ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन् दीर्घत उक्थशसः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपे व्रत ॥ २१ ॥
अर्थ । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रतासः । अन्ने । ऋतम् । आऽश-
शानाः ।
शुचि । इत् । अयन् । दीर्घतः । उक्थऽशसः । क्षामे । भिन्दन्ताः । अरुणीः ।
अपे । व्रत ॥ २१ ॥

{ P शसः । २ P क्षामा ।

1 S' सप्रयोग.

अथ अथ अनन्तरम् । यद्वा अप्यर्थः अधेति निपातः । अपि च यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं पितरः पितृपितामहाः । यद्वा अस्माकं पितृभूता अङ्गिरसः परासः । परशब्दः उत्कृष्टवाची । ॥ “आञ्ज-सेरसुक्” ॥ । परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः पुराणाः हे अग्ने त्वत्प्रसा-दाद् ऋतम् यज्ञम् आशशानाः व्याप्नुवन्तः । ॥ अशू व्याप्तौ इत्य-स्मात् कानचि रूपम् ॥ । एवंभूतास्ते शुचि दीप्तं स्थानं नाकपृ-ष्ठाख्यम् अयन् अगच्छन् । इच्छब्दः अवधारणे । ॥ इण् गतौ । अस्मात् लङि पूर्वम् “इणो यण्” इति यणि कृते तस्य असिद्धवद्भा-वेन प्राप्तस्य आठशब्दान्दसात्वाद् निवृत्तौ अडागम एव भवति ॥ । दी-ध्यतः दीप्यमानाः । ॥ दीधीद् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्मात् लट् । व्य-त्ययेन शवादेशः ॥ । उक्थशासः । उक्थानि शस्त्राणि । तेषां शंसि-तारः एवंगुणविशिष्टास्ते पितरः क्षमा रात्रिः तत्संबन्धि तमः क्षाम शार्वरं तमो भिन्दन्तः स्वतेजसा निवर्तयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा उषसः उषः-कालान् अप व्रन् अपावृण्वन् प्रांकाशयन् ॥ यद्वा पणिनामानोऽसुरा अङ्गिरसां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य भूम्यां विलं प्रावेशयन् अङ्गिरस-स्तज्जानन्तः इन्द्रसहाया विलं विवृत्त्य ता गा अलभन्तेत्याख्यायिका । तद् एतद् उच्यते । क्षाम क्षमां भूमिं भिन्दन्तः विदारयन्तः अरुणीः अरुणवर्णा गा अप व्रन् अपावृण्वन् विलहारापवरणेन अलभन्तेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रं सुवीं गव्यां परिषदं नो अकन् ॥ २२ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । वावृधन्तः । इन्द्रम् । सुवीम् । गव्याम् । परिऽसदम् ।

नः । अकन् ॥ २२ ॥

सुकर्माणः शोभनकर्माणः सुरुचः सुदीप्तयो देवयन्तः देवान् आत्मन

इच्छन्तः अयो न । नेति उपमार्थे । यथा अयस्कारा अयो धमन्ति धमनेन परिशुद्धं कुर्वन्ति एवं स्वकीयं जनिम जन्म धमन्तस्तपसा शोधयन्तो देवाः देवात्वं प्राप्ताः अग्निम् गार्हपत्यादिकं शुवन्तः दीपयन्तः सामिधेनीभिः प्रज्वालयन्तः इन्द्रं ववृधन्तः स्तुतिभिर्वर्धयन्तः उर्वीम् महतीं गव्याम् गवां समूहम् । ॥ “खलगोरघात” इति समूहार्थे यमत्ययः ॥ नः अस्माकं परिषदम् परितः सीदन्तीम् अकन् अकार्षुः । ॥ डुकृञ् करणे । “मन्त्रे घस” इत्यादिना ह्येर्लुक् ॥

तृतीया ॥

आ यूथेव धुमतिं पश्वो अख्यद् देवानां जनिमान्त्युग्रः ।

मतींसश्चिदुर्वशीरकृप्रन् वृधे चिदुर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥

आ । यूथाऽइव । धुऽमतिं । पश्वः । अख्यत् । देवानाम् । जनिम । जन्ति । उग्रः ।

मतींसः । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ २३ ॥

उग्रः उद्गूर्णबलोर्यमग्निः देवानाम् यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां जनिम जन्म प्रादुर्भावम् जन्ति जन्तिके समीपे । ॥ “कादिलोपो बहुलम् इति वक्तव्यम्” इति जन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥ आं अख्यत् अभिपश्यति । आभिमुख्येन ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । यूथेव धुमति पश्व इति तत्र दृष्टान्तः । यूथा इव । ॥ सप्तम्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ यूथे समूहे धुमति शब्दवति गवां संपे पश्वः पशून् आत्मीयान् गवादीन् यथा

१ A B C R यूथेव धुमतिं. K V यूथेव धुमतिं. Dc यूथेव धुमतिं corrected to यूथेव धुमतिं which we adopt. P धुम् । अपि । P धुम् । गति । C धुम् । गति । There can be no doubt that the older Atharva-reading was यूथेव धुमतिं i. e. यूथाऽइव । धुम् । गति । and that it was afterwards corrected to यूथेव धुमतिं in conformity with the *Rigveda* (IV. 2. 18). १ B °मान्त्युग्रः. K C V °मान्त्युग्रः. A R °मान्त्युग्रः. P उग्र । C उग्रः । P उग्रः । Dc corrects °मान्त्युग्र to °मान्त्युग्रः. The MSS. oscillate between the उग्र of the *Rigveda* and उग्रः peculiar to the *Atharva-veda*. १ P अख्यत् ।

1 S' गवादीयान्,

स्वामी पश्यति तद्वत् । अयं देवसंघे यष्टव्यान् जानातीत्यर्थः ॥ यद्वा दा-
हकोष्णिः संबोध्यः । हे अग्ने त्वया दत्तमानोऽयं यजमानस्त्वत्प्रसादाद् उ-
ग्रः उन्नूर्णवलः क्षुमति शब्दवति पशुसंघे पश्वः पशूनां यूषा यूषानीव
देवानां जनिम आख्यत् अभिपश्यतीति । देवलोकं गतस्य तस्य देवा अ-
न्निके प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ मर्त्यासश्चित् मर्त्या अपि मनुष्यजातीया अपि
त्वत्प्रसादाद् उर्वशीः उर्वश्यांश्चा अप्सरसः अकृमन् अकल्पयन् । उपभोक्तुं
समर्था भवन्तीत्यर्थः । ॥ कृपू सामर्थ्ये इत्यस्मात् लुङि स्त्रेः अङ् आ-
देशः । “बहुलं ह्रन्दसि” इति रुडागमः ॥ । ततश्च त्वत्प्रसादाद्
देवत्वं प्राप्तः अयं स्वामी भूत्वा उपरस्य उन्नस्य गर्भाशये निषिक्तस्य
आयोः मनुष्यस्य गर्भावस्थस्य वृधे चित् वर्धनाय च । भवतीति शेषः ।
पितृप्रसादात् पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिरिति भावः ॥

चतुर्थी ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूमं ऋतमवस्रनुषसो विभातीः ।

विश्वं तद् भद्रं यदवन्ति देवा वृहद् वदेम विदधे सुवीराः ॥ २४ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवस्रन् । उपसः । विऽभातीः ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । वृहत् । वदेम । विदधे ।

सुऽवीराः ॥ २४ ॥

हे अवस्त्रं अवनवंत् यालक अग्ने ते तुभ्यम् अकर्म परिचरणम्
अकार्पम् । ॥ “मन्त्रे षस०” इत्यादिना ह्येर्लुक् ॥ । अतस्त्व-
त्प्रसादात् स्वपसः शोभनकर्माणः अभूम अस्माभिः कृतानि यागहोमदा-
नादीनि कर्माणि शोभनानि फल[युक्तानि] येषां तथोक्ता अभयाम । अ-
स्मत्कर्माणि फलयुक्तानि भवन्ति[त्यर्थः] ॥ तथा विभातीः विभात्यः व्युच्छ-
न्त्य उपसश्च ऋतम् । सत्यनामैतत् । सत्यं यागदानादिकर्मफलम् । कु-
र्वन्तु इति शेषः ॥ यत् शास्त्रविहितं कर्म देवा अवन्ति रक्षन्ति तद् वि-

१ B K R A V De अभूमूर्तमं. We with G. २ Cr अवस्रन् ।

१ S' य इष्टव्यान्. २ S' उर्वश्याःपा for उर्वश्याया. ३ S' भपती०. ४ S' अयतस्वन्.
५ S' has here a lacuna for some fifteen letters.

श्वम् सर्वं भद्रम् कल्याणं भवति । वयमपि सुवीराः शोभनपुत्रादियुक्ताः
सन्तो विदधे यज्ञे बृहत् महत् स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

“इन्द्रो मा मरुत्वान्” इत्यादिभिः एकादशभिर्ऋग्भिः श्मशानचय-
नकर्मणि आज्यं जुहुयात् ॥

तथा “इन्द्रो मा मरुत्वान्” इत्यादिपञ्चभिर्ऋग्भिः प्रेतशरीरे अग्नि-
दानानन्तरम् आज्येन सारस्वतहोमान् कुर्यात् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्यां दिशः पातु वाहुच्युतां पृथिवीं द्यामिवोपरिं ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २५ ॥

इन्द्रः । मा । मरुत्वान् । प्राच्याः । दिशः । पातु । वाहुऽच्युतां । पृथिवीं ।
द्यामऽइव । उपरिं ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २५ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्याकैर्देवैः सहितः इन्द्रो मा मां
संस्कर्तारं प्राच्या दिशः प्राचीदिक्संवन्धिभयहेतोः पातु रक्षतु । तत्र दृ-
ष्टान्तः । वाहुच्युतां वाहुभ्यो दातृसंवन्धिभ्यश्च्युता विनिर्गता । यद्वा वा-
हुषु प्रतिग्रहीतृसंवन्धिषु च्युता प्राप्ता । उदकपूर्वं दत्तेत्यर्थः । तादृशी
दातृसाकृता पृथिवी द्यामिव यथा द्याम् दिवं स्वर्गं भूदानप्राप्यम् उ-
परि आगामिनि काले दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् उपभोग्यं लोकं पाति त-
द्वात् । मां पातिविति संवन्धः ।

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ।

इति ॥ अपि च लोककृतः लोकस्य पुण्यफलभूतस्य स्वर्गादेः कर्तृन् प-
थिकृतः तत्राप्तमुपायभूतस्य मार्गस्य कर्तृन् यजामहे हविषा पूजयामः ।

हे देवाः [ये] यूयं देवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये हुतभागाः हुतः स्वाहा-
कारवषट्काराभ्याम् अग्नौ प्रक्षिप्तो हविर्भागः अंशो येषां ते हुतभागा
इह अस्मिन् पितृमेधकर्मणि स्य भवथ । तान् देवान् लोककृत इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहुच्युतां पृथिवीं द्यामि-
वोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २६ ॥

धाता । मा । निःऽऋत्याः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युतां ।
पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २६ ॥

धाता सर्वस्य जगतो विधाता धारयिता या एतत्संज्ञो देवः निर्ऋ-
त्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पापदेवता । तद्युक्ताया दक्षिणाया दिशो
मा मां पातु दक्षिणदिगवस्थिताद् रक्षःपिशाचादेर्मां संस्कर्तारं रक्षतु ॥
बाहुच्युतेत्यादेः पूर्ववद् योजना ॥

सप्तमी ॥

अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु बाहुच्युतां पृथिवीं द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २७ ॥

अदितिः । मा । आदित्यैः । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । बाहुऽच्युतां । पृ-
थिवी । द्यामऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ २७ ॥

अदितिः अदीना देवमाता । सा आदित्यैः स्वपुत्रैः सह प्रतीच्या

दिशः सकाशात् मा मां पातु प्रत्यग्दिगवस्थितरक्षःपिशाचादेर्मा रक्षत्वित्यर्थः ॥ अन्यद् उक्तार्थम् ॥

अष्टमी ॥

सोमो मा विश्वैर्देवैरुदीच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २८ ॥

सोमः । मा । विश्वैः । देवैः । उदीच्याः । दिशः । पातु । बाहुच्युता ।

पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २८ ॥

विश्वैः सर्वैः [देवैः] सह सोमः [एतन्नामको देवः] मा माम् उदीच्या दिशः पातु उत्तरदिगवस्थिताद् राक्षसादेः श्मशानवासिनः सकाशाद् रक्षतु ॥

नवमी ॥

धर्ता ह त्वा धरुणो धारयाता ऊर्ध्वं भानुं सविता द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २९ ॥

धर्ता । ह । त्वा । धरुणोः । धारयातै । ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इ-

ह । स्य ॥ २९ ॥

धरुणः सर्वस्य जगतो धारयिता धर्ता एतत्संज्ञक ऊर्ध्वदिगभिमानो देवः हे प्रेत त्वा त्वाम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वदिगवस्थितं लोकान्तरं गन्तुम् उद्यतम् ऊर्ध्वमुखं वा धारयातै धारयतु । ५ “लेटोडाटौ” इति आडागमः । “वैतोन्वत्र” इति ऐकारः ५ । तत्र दृष्टान्तः । स-

1 S' has here a space for about five letters. 2 S' सशतम्. 3 S' inserts उपरि हे ऊर्ध्वोपां दिशि before धरुणः.

विता सर्वमेकः सूर्यः भानुम् दीप्तां द्याम् द्युलोकं यथा उपरि धारयति
तद्वद् इत्यर्थः ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दशमी ॥

प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथिवी
द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ ३० ॥ (१५)

प्राच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । सम्ऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।

बाहुऽच्युता । पृथिवी । द्याम्ऽइव । उपरि ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्व ॥ ३० ॥ (१५)

प्राच्यां दहनदेशात् पूर्वस्यां दिशि पुरा पूर्वं संवृतः संछादितः कम्ब-
लेन आवेष्टितोहम् यद्वा पूः शरीरम् तेन संवृतः सशरीर एव सन् हे
मेत त्वा त्वां स्वधायाम् पितृणां तृप्तिकरी देवता स्वधा तस्याम् आ द-
धामि स्थापयामि । संस्कारकर्मणा भेतत्वप्रच्युतिपूर्वकं पितृदेवतात्वं गम-
यामीत्यर्थः । बाहुच्युता दातृबाहुभिः प्रच्युता ब्राह्मणेभ्यो दत्ता पृथिवी
उपरि उपरिष्ठादेशस्थितां द्याम् दिवं नाकप्रष्टारख्यं स्थानं यथा पालयति ।
यद्वा उपरि आगामिनि काले भूदानप्राप्यां दिवं यथा दत्ता पृथिवी
पालयति तथा त्वां सैव पृथिवी पालयत्वित्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“दक्षिणायां त्वा दिशि” इत्यादितः पञ्चानाम् आज्यहोमे अभिमन्त्र-
णे च विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युतां पृथि-
वी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पयिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३१ ॥
 दक्षिणायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
 वाहुऽच्युता । पृथिवी । घामऽइव । उपरि ।
 लोकऽकृतः । पयिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्य ॥ ३१ ॥

हे प्रेत त्वा त्वां दक्षिणायां दिशि दक्षिणदिग्भागे पुरा पूर्वमेव संवृ-
 तः आत्तरक्षार्थं कम्बलादिना प्रावृतः स्वधायाम् पितृदेवतायाम् आ द-
 धामि स्थापयामि । स्वधाकारभाजं करोमीत्यर्थः ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

द्वितीया ॥

प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम् दधामि वाहुच्युता पृथिवी
 घामिवोपरि ।

लोककृतः पयिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३२ ॥
 प्रतीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
 वाहुऽच्युता । पृथिवी । घामऽइव । उपरि ।
 लोकऽकृतः । पयिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्य ॥ ३२ ॥

दहनदेशात् पश्चिमायां दिशि पुरा संवृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम् दधामि वाहुच्युता पृथिवी
 घामिवोपरि ।

लोककृतः पयिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३३ ॥
 उदीच्याम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
 वाहुऽच्युता । पृथिवी । घामऽइव । उपरि ।

लोककृतः । पृथिवीकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।
स्य ॥ ३३ ॥

उदीच्याम् उत्तरस्यां दिशि ॥ अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

भुवायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम्ना दधामि वाहुच्युतां पृथिवी
द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पृथिवीकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३४ ॥

भुवायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
वाहुच्युतां । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।

लोककृतः । पृथिवीकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।
स्य ॥ ३४ ॥

भुवा स्थिरा अधरा दिक् । तस्यां दिशि ॥ गतम् अन्यत् ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायाम्ना दधामि वाहुच्युतां पृथिवी
द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पृथिवीकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् । त्वा । दिशि । पुरा । समऽवृतः । स्वधायाम् । आ । दधामि ।
वाहुच्युतां । पृथिवी । द्यामऽइव । उपरि ।

लोककृतः । पृथिवीकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः । इह ।
स्य ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वायाम् उपरितन्यां दिशि हे प्रेत त्वा त्वां स्वधायाम् स्वधाकारे
आ दधामि स्थापयामि पुरा पूर्वमेव संवृतः प्रावृतोऽहम् ॥ वाहुच्युता
पुण्यकृतां वाहुभिर्दत्ता पृथिवी च त्वां पातु । उपर्यवस्थितां द्यामिव दा-

नफलभूतं स्वर्गं यथा सा पालयति तद्वत् ॥ लोककृतः स्वर्गादिलोकस्य
कर्तृन् यजामहे हविर्भिः पूजयामः । देवानाम् हविर्भुजां मध्ये हे देवाः
ये यूयम् इह अस्मिन् लोके हुतभागाः स्य भवथ ॥

षष्ठसप्तमौ द्वौ यजुर्मन्त्रौ ॥

धर्तासि धरुणोसि वंसगोसि ॥ ३६ ॥

धर्ता । असि । धरुणः । असि । वंसगः । असि ॥ ३६ ॥

उदूपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥ ३७ ॥

उदूपूः । असि । मधुपूः । असि । वातपूः । असि ॥ ३७ ॥

हे अग्ने त्वं धर्तासि सर्वेषां धारयितासि । धरुणः । धारयत इति धरु-
णः । ३ धारोर्णिलुक् च [उ० ३, ५६] इति उनन् प्रत्ययः ३ । गा-
र्हपत्यादिरूपेण सर्वैर्धार्यमाणोसि । वंसगः वननीयगतिर्वृषभः असि भ-
वसि । तथा “चत्वारि शृङ्गा” इत्यस्याम् ऋचि [ऋ० ४, ५६, ३]
वृषभरूपकल्पनाग्नेः समान्नाता । अत एव “तिग्मशृङ्गो न वंसगः”
इति अन्यत्रापि [ऋ० ६, १६, ३९] आम्नातम् ॥ तथा हे अग्ने त्वम्
उदपूः उदकस्य पूरयितासि । तथा मधुपूः मधुनो माक्षिकस्य पूरयि-
ता असि भवसि । तथा वातपूः वातस्य प्राणात्मकस्य वायोः पूरयिता
असि भवसि । एवंगुणविशिष्टत्वात् इमं यजमानं पालयेत्पर्यः ॥

सोमयागे हविर्धानाख्यशकटे प्रवर्त्यमाने “इतश्च मा” इति द्वाभ्याम्
अभिमन्त्रयेत् । तथा च वैतानं सूयम् । “हविर्धाने प्रवर्त्यमाने इतश्च
मेति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयेत्” इति [वै० ३, ५] ॥

अष्टमी ॥

इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यद्वैतम् ।

प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तो आ सीदतां स्वमु लोकं विदाने ॥ ३८ ॥

१ C cancels 'म्' and reads यद्वैतम्. We with A B R K V De. २ AC देवयन्तो correct-
ed to देवयन्तु. We with B K R V De, and Sāyana's text. ३ A K B R V De सीदतां.
C सीदतुं. P P सीदताम् । Or सीदताम् ।

1 S' has a blank space for about twelve letters instead of धर्तासि सर्वेषां धा°.

इतः । च । मां । अमुताः । च । अयताम् । यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने
इति । यत् । ऐतम् ।

प्र । वाम् । भरन् । मानुषाः । देवऽयन्ताः । आ । सीदताम् । स्वम् । जं इ-
ति । लोकम् । विदानि इति ॥ ३८ ॥

इतश्च इतः अस्माद् भूलोकाद् अमुतश्च अमुप्मात् स्वर्गलोकात् लोक-
द्वयावस्थिताद् भयहेतोः मा मां यजमानम् अवताम् हविर्धाने रक्षताम् ।
इति परोक्षकृतो निर्देशः ॥ अथ प्रत्यक्षकृतः । [हे] हविर्धाने यमे इव
यमले युगपद् उत्पन्ने अपत्ये इव यतमाने समानव्याप्तियमाणे जगतः पो-
षणाय प्रयत्नं कुर्वाणे [यत् यस्मात् कारणाद् युवाम् ऐतम् गच्छथः] ॥
वाम् युवाभ्यां देवयन्तः देवान् आत्मन इच्छन्तो मानुषाः मनुष्या ऋत्वि-
ग्यजमानाः प्र भरन् हवींषि समभरन् । तदानीं युवां स्वम् स्वकीयं
लोकम् स्थानं विदानि जानती आ सीदताम् उपविशतम् । उ इति
पदपूरणः ॥

नवमी ॥

स्वांसस्ये भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्मं पूर्वं नमोभिः ।

विं श्लोकं एति पृथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतांस एतत् ॥ ३९ ॥

स्वांसस्ये इति सुऽआसंस्ये । भवतम् । इन्दवे । नः । युजे । वाम् । ब्रह्मं । पूर्वंम् ।
नमःऽभिः ।

वि । श्लोकः । एति । पृथ्याऽइव । सूरिः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतांसः । एतत् ॥ ३९ ॥

हे हविर्धाने नः अस्माकम् इन्दवे सोमाय स्वांसस्ये सुखासनस्ये सु-
स्थिरे भवतम् । अहं च वाम् युवयोः पूर्वंम् पूर्वकाले भवं विरंतनं
ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं नमोभिः नमस्कारैः सहितं युजे युनज्मि । यद्वा

१ Cp मा १. २ See note १ on previous page.

१ S' इतश्च लोपः for इतश्च. २ S' insert- अथ प्रत्यक्षकृतो निर्देशः before अथ प्रत्यक्ष-
कृतः. ३ S' has no empty space in place of this bracket. ४ S' विजाने for विदाने.
५ S' जानत्यो for जानती.

नमोभिः नमस्कारप्रतिपादकैर्मन्त्रैरित्यर्थः । श्लोकः श्लोकनीयस्तुतिसंघः
 व्येति विशेषेण युवां गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । पथ्या सूरिरिव । पथो-
 नपेतं पथम् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
 र्घः ॥ पथोनपेतेन धर्मेण सूरिः विद्वान् अभिमतं फलं प्राप्नोति
 तद्वद् इत्यर्थः ॥ एतत् अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अमृतासः अमृता मरण-
 रहिता विश्वे सर्वे देवाः शृण्वन्तु आकर्णयन्तु । ॥ श्रु श्रवणे । “श्रु-
 वः श्रु च” इति श्रुप्रत्ययः शृभावश्च ॥

“त्रीणि पदानि” इत्यनया दंढ्यमानं प्रेतशरीरं बान्धवा उपतिष्ठेरन् ॥
 दशमी ॥

त्रीणि पदानि रूपो अन्वरोहचतुष्पदीमन्वैतद्वेतेन ।

अक्षरेण प्रति निमीते अर्कमृतस्य नाभावभि सं पुनाति ॥ ४० ॥ (१५)

त्रीणि पदानि रूपः । अनु । अरोहत् । चतुःऽपदीम् । अनु । ऐतत् । ज्ञेतेन ।
 अक्षरेण । प्रति । निमीते । अर्कम् । मृतस्य । नाभा । अभि । सम् ।

पुनाति ॥ १० ॥ (१५)

रुष्यति मुह्यतीति रूपो मृतः पुरुषः । ॥ युप रूपं लुप विमोह-
 ने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ त्रीणि त्रिसंख्याकानि पदानि

† A C रूपो. C० रूप. 1. P रूपा. 1. We with B K R P V De २ What can this
 be? A B K R De read as above C “मन्वैतद्वेतेन” changed to “मन्वैतद्वेतेन”. The two
 pada manuscripts P P have पतत् । C० has पेत 1. But all the Saṁhitā MSS. (and
 Śāyana’s text also) read “मन्वैतद्वेतेन”. The *Rigveda* has: पञ्च पदानि रूपो अन्वरोहं
 चतुष्पदीमन्वैमि ज्ञेतेन. In our passage the sandhi ought to give us “मन्वैतद्वेतेन” and
 the accent “मन्वैतद्वेतेन”, if पुतत् the pronoun is meant. एतद्वेतेन as a compound
 would be very un-Vedic. Is पुतत् a later corruption of पेत which C once read and
 which C० actually reads? That seems probable, and would give us पेत as the
 pada version, and would consist with the metre as it would be equivalent to a
 metrical elongation अहत् or आहत्. If my conjecture is right, the corruption of पेत
 into पेतत् (which the pada-writers could only equate with the absurd पतत्) is
 much older than the time of Śāyana.

1 S' दारामानं. 2 S' सेपेति. 3 S' leaves a blank space for about thirteen letters
 after the word पदानि.

द्युस्थानानि अन्वरोहत् क्रमेण आरूढवान् । प्राप्तवान् इत्यर्थः । केन साधनेन इत्याह । एतत् एतेन अनुष्ठीयमानेन व्रतेन कर्मणा पैतृभेधिकसंस्कारेण चतुष्पदीम् चत्वारः पादा यस्याः सा तथोक्ता ताम् अनुस्तरण्याख्यां गाम् अनुलक्ष्य । अन्वरोहद् इति संबन्धः । संस्कारमाहात्म्येन मृतो लोकत्रयं व्याप्नोद् इत्यर्थः । अक्षरेण । अश्रुते व्याप्नोति स्वफलभूतं स्थानम् इत्यक्षरं स्वार्जितं सुकृतम् । यद्वा क्षरो विनाशः । तद्रहितम् । तेन स्वार्जितेन सुकृतेन । यद्वा परिच्छेदकशरीरे त्यक्ते अक्षरेण व्यापकेन विनाशरहितेन आत्मस्वरूपेण अर्कम् अर्चनीयं सुकृतफलं स्वर्गादिकं सूर्यमेव वा प्रति मिमीते प्रतिमुखं मिमीते परिच्छिनत्ति । व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिमानं प्रतिविम्बम् । सूर्यस्य प्रतिविम्बं भवति । सूर्यसदृशो भवतीत्यर्थः । ऋतस्य योनौ । ऋतम् इति सत्यस्य उदकस्य यज्ञस्य वा नामधेयम् । तस्य योनिः उत्पत्तिस्थानं सूर्यमण्डलम् तत्र अभि अभितः सर्वतः आभिमुख्येन वा सं पुनाति सम्यक् पूतो वर्तते ॥

[इति] नृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“देवेभ्यः कम्” इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र “त्वमग्न ईळितः” इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आदध्यात् । “त्वमग्न ईळितः [१८. ३. ४२] आ त्वाग्ने [१८. ४. ८८] इत्यादधाति” इति हि [कौ० ११. १०] सूत्रम् ॥

“अग्निष्वात्ताः पितरः” [४४] इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“उपहृता नः पितरः” [४५] इति उत्तराभ्यां द्वाभ्यां च पिण्डपितृयज्ञे बर्हिः स्तृणीयात् ॥

“ये तातृषुः” [४७] इत्युचा “ये सत्यासः” [४८] इत्युत्तरया च पिण्डपितृयज्ञे समिधावादध्यात् ॥

“उप सर्प” [४९] इति तिसृभिर्बृग्भिः श्मशानदेशं शलाकाभिः इष्टकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

1 S' स्वाश्रुते for मृते. 2 S' अक्षरे for क्षरे. 3 S' तिसृक्षरेण for अक्षरेण. 4 S' स्वशान.

तत्र प्रथमा ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरिच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः । कर्म । अवृणीत । मृत्युम् । प्रजायै । किम् । अमृतम् । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिः । यज्ञम् । अतनुत् । ऋषिः । प्रियाम् । यमः । तन्वम् । आ ।

रिरिच ॥ ४१ ॥

देवेभ्यः दीव्यन्तीति देवाः इन्द्रादयः । तेभ्यः । ह्यतादर्थ्ये चतु-
र्थी ह्य । तदर्थं कर्म कीदृशं मृत्युम् अवृणीत सृष्ट्यादौ विधाता वृत्त-
वान् । देवानाम् अर्थे स्रष्टा कर्मणि मरणहेतुं न कृतवान् इत्यर्थः काक्षा
द्योत्यते । अतो देवानां मृत्युसंबन्धविरहात् तेषाम् अमृतत्वम् उत्पत्तिसि-
द्धम् इत्यर्थः । प्रजायते उत्पद्यत इति प्रजा मनुष्यादिरूपा । तस्यै वेधाः
[किम्] किंकारणम् अमृतम् अमरणं न अवृणीत न वृत्तवान् । म-
नुष्यादीनां देववद् अमृतत्वं न कृतवान् । तत्र कारणं किमपि नास्तीत्य-
र्थः । प्रजापतिना केचन इन्द्राद्याः अमृताः स्रष्टाः मनुष्याद्याः प्राणि-
नो मरणधर्मोपेताः कल्पिताः । अतो देवानाम् अमरणं मनुष्याणां म-
रणं च अनादिसिद्धम् । अतस्तत्र कारणगवेषणं न कार्यम् इत्यर्थः ॥
बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः स्वामी ऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा
यज्ञम् सोमयागम् अतनुत अकरोत् । भूलोके ऋषिरूपेणावस्थितो बृहस्प-
तिः स्वस्य ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तये तन्मनुष्यायभूतं यज्ञं कृतवान् इत्य-
र्थः । श्रूयते हि । “बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधाम् गच्छेयम् इति ।
स एतं बृहस्पतिं स्वम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत्” इति तै०
ब्रा० २. ७. १. २] । बृहस्पतेः प्रियां तन्वम् प्रेमास्पदं मानुषं शरीरं य-
मो वैवस्वतः आ रिरिच आसमन्ताद् रिक्तं निःसारं मृतं कृतवान् । ऋ-
षिरूपेणावस्थितस्य बृहस्पतेरपि यमः प्राणान् अपाहार्षात् किल किमु व-
क्तव्यम् अन्येषां मनुष्यादीनां यमः प्राणान् अपहरतीति । यद्वा नावृ-

पीत इति पूर्वत्रापि संबध्यते । देवानां कं मृत्युं नावृणीत । सर्वमपि मृत्युं वृतवान् । अतस्तेषामं अमृतत्वसिद्धये तैः प्रार्थितो बृहस्पतिः ऋषिर्भूत्वा यज्ञम् अतनुत् । तस्माद् यज्ञात् ते देवा अमृताः संपन्नाः । तथा प्रजायै मनुष्यादिरूपायै किमपि अमृतं नावृणीत अतः सा मर्त्या भूता । तस्माद् यमो मनुष्यादिशरीरम् आरेचितवान् इति ॥

द्वितीया ॥

त्वमग्न ईडितो जातवेदोवाङ्मुष्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ ४२ ॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । जातवेदः । अवाद् । हुष्यानि । सुरभीणि । कृत्वा ।

प्र । अदाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयता-
ता । हवींषि ॥ ४५ ॥

हे जातवेदः जातानां जनिमतां प्राणिनां वेदितः हे अग्ने ईडितः अस्माभिः स्तुतस्त्वं हुष्यानि अस्मदीयानि चरुपुरोडाशादीनि सुरभीणि सुगन्धीनि रसवन्ति कृत्वा अवाद् देवेभ्यो वह । ॥ “छन्दसि लुङ्ल-ङ्लिटः” इति लोट्त्वे लुङ् । वह प्रापणे इत्यस्मात् लुङि सिपि “व-हुलं छन्दसि” इति इडभावे “श्लो श्लि” इति सिजलोपः । “हल्-ङ्पाचभ्यः” इति सलोपे रूपम् ॥ तथा पितृभ्यः पितृदेवताभ्यः स्वधया स्वधाकारेण सह कव्यसंज्ञकानि हवींषि प्रादाः प्रदत्तवान् असि । ते च पितरस्त्वया दत्तानि कव्यानि हवींषि अक्षन् अभुञ्जत । ॥ अ-द भक्षणे । “लुङ्सनोर्घसृ” इति घस्तादेशः । “मन्त्रे घसह्वर” इत्यादिना श्लेर्लुक् । “गमहनजनखनघसां लोपः” इति उपधालोपः । चत्वंयत्वे ॥ हे देव द्योतमान अग्ने त्वमपि प्रयता प्रयतानि प्रक-र्षेण अस्माभिर्दत्तानि हवींषि अद्धि भुङ्क्षु । ॥ अद भक्षणे । “हु-क्षत्भ्यो हेर्धिः” इति हेर्धिरादेशः ॥

तृतीया ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्ये रयिं धत्त द्वांशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत् त इहोर्जं दधात् ॥ ४३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्ये । रयिम् । धत्त । द्वांशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत् । ते । इह । ऊर्जम् । द्-
धात् ॥ ४३ ॥

हे पितरः अरुणीनाम् अरुणवर्णानां मातृणाम् उपस्ये उत्सङ्गे आ-
सीनासः आसीना उपविशन्तो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मरणधर्मणे य-
जमानाय रयिम् धनं धत्त दत्त प्रयच्छत् ॥ पुत्रेभ्यः । पुंनासो नरकात्
त्रायन्त इति पुत्राः । तेभ्यः अस्मभ्यं तस्य वस्वः । ऋकर्मणि ष-
ष्ठी ङ् । तत् प्रसिद्धं वसु धनं प्रयच्छत् दत्त । ङ्दाण् दाने ।
“पाद्माभ्या[स्यान्ना]दाण्” इत्यादिना यच्छादेशः ङ् ॥ हे पितरः ते
यूयम् इह अस्मिन् भूलोके ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् अस्मभ्यं दधात्
धत्त ॥

चतुर्थी ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत् सदःसदः सदत् सुमनीतयः ।

अत्तो हवीषि प्रयत्तानि वहिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात् ॥ ४४ ॥

अग्निष्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत् । सदःऽसदः । सदत् । सुऽ-
मनीतयः ।

अत्तो इति । हवीषि । प्रयत्तानि । वहिषि । रयिम् । च । नः । सर्वऽवी-
रम् । द्धात् ॥ ४४ ॥

हे अग्निष्वात्ताः [पितरः] । पितरो द्विविधाः । वहिषदः अग्निष्वात्ता-
श्चेति । तेषां भेदस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नातः । “पितृन् वहिषदो यज-

१ B V वसु. Do वसुः changed to वसु. Cr वसु । P P वसुः । We with A C K
R. २ So we read with A B C K R V De.

“ति । ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः तानेव तद् यजति ॥ पितॄन्
 “अग्निष्वात्तान् यजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ताः”
 इति [तै० ब्रा० १, ६, ९, ६] । कृतसोमयागाः पितरो बर्हिषत्संज्ञकाः अ-
 कृतसोमयागास्तु अग्निष्वात्तसंज्ञका इत्यर्थः । हे एतत्संज्ञकाः पितरः इह
 अस्मिन् यज्ञे आ गच्छत ॥ हे सुप्रणीतयः । प्रणीतिः प्रकृष्टं फलप्राप-
 णम् । शोभना प्रणीतिर्येषां ते तथोक्ताः । आगतास्ते यूयं सदःसदः ।
 सीदन्ति अस्मिन्निति सदः उपवेशनस्थानम् पितृपितामहप्रपितामहादीनां य-
 द्यत् स्थानं परिकल्पितं तत् स्थानं सदत प्राप्तु । स्वस्वे स्थाने उपविशते-
 त्यर्थः ॥ बर्हिषि यज्ञे प्रयतानि यज्ञानि यद्वा शुद्धानि हवींषि चरुपुरोडा-
 शादीनि अन्नं भक्षयत ॥ हविरदनेन संतुष्टा यूयं नः अस्मभ्यं सर्ववीरम्
 सर्वैर्वीरैरुपेतं रयिम् धनं दधातुं धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः । ३३ दुधान्
 दानधारणयोः । लोटि “तन्नप्रनधनाश्च” इति तस्य तन्वादेशः ॥

पञ्चमी ॥

उपहृता नः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिं श्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ४५ ॥

उपहृताः । नः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधिं । श्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अ-

स्मान् ॥ ४५ ॥

नः अस्माकं पितरः उपहृताः समीपम् आहृताः ॥ सोम्यासः सो-
 म्याः सोमार्हा एवंगुणविशिष्टाः पितृपितामहप्रपितामहाः बर्हिष्येषु बर्हि-
 षि यज्ञे भवा बर्हिष्याः तेषु प्रियेषु प्रीतिविषयेषु निधिषु निधीयमाने-
 षु हविःषु सन्तु प्रागुदीरितास्ते पितरः आ गमन्तु आगच्छन्तु ॥ इह
 अस्मिन् यज्ञे ते पितरः श्रुवन्तु अस्मदीयं स्तोत्रं श्रुवन्तु । ३३ श्रु-
 त्रयणे । “बहुलं हृन्दसि” इति विकरणस्य लुक् ३ । अधिं श्रु-

१ C० श्रुवन्तु ।

१ B' सीदति.

वन्तु अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । अधिवचनेन अस्मान् स्वीकुर्वन्तु ।
न केवलम् अधिवचनमात्रम् अपि तु ते पितरः अस्मान् अवन्तु ऐहि-
कामुष्मिकफलप्रदानेन रक्षन्तु ॥

षष्ठी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्ममः संरराणो हवीष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममन्तु ॥ ४६ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । अनुजहिरे । सोमंऽपीथम् ।
वसिष्ठाः ।

तेभिः । ममः । संरराणः । हवीषि । उशन् । उशतऽभिः । प्रतिऽका-
मम् । अन्तु ॥ ४६ ॥

नः अस्माकं पितुर्जनकस्य ये पितरः सन्ति ये च पितामहास्तज्जनका
वसिष्ठाः वसुमत्तमाः एवंगुणविशिष्टा ये पितृपितामहप्रपितामहाः सो-
मपीथम् सोमपानम् अनुजहिरे अनुक्रमेण हरन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति स्म
तेभिस्तैः पितृभिः संरराणः सह रममाणो यमः उशन् कामयमानः उ-
शद्भिः कामयमानैस्तैः पितृभिः सह हवीषि अग्नीदीवानि चरुपुरोडाशा-
दीनि हवीषि प्रतिकामम् । कामः अभिलाषः । अभिलाषं प्रति । अ-
भिलाषानुसारेणेत्यर्थः । अन्तु भक्षयतु ॥

सप्तमी ॥

ये तातृपुद्वेवत्रा जेहमाना होत्राविद् स्तोमंतष्टासो अकैः ।

आग्ने याहि सहस्रं देवयन्दैः सत्यैः कविभिर्वापिभिर्ममसद्भिः ॥ ४७ ॥

ये । तातृपुः । देवऽत्रा । जेहमानाः । होत्राऽविदः । स्तोमंऽतष्टासः । अकैः ।

१ R V Do अनुजहिरे. A B अनुजहिरे. C अनुजहिरे. R अनुजहिरे. Or अनुजहिरे ।
P P अनुजहिरे । Sáyana's text : अनुजहिरे. The *Agveda* reading is अनुहिरे, of
which अनुजहिरे may be a perversion. २ Cr सोमंऽपीथम् । ३ Cr देवत्रा ।

१ S' आधिक'. २ S' वसिष्ठाः. ३ S' पितृभिः सह संरराणः रममाणः.

आ । अग्ने । याहि । सहस्रम् । देवऽवन्दैः । सत्यैः । कविऽभिः । ऋषिऽभिः । धर्मसत्ऽभिः ॥ ४७ ॥

देवत्रा देवेषु जेहमानाः । ॥ जेह प्रयत्ने ॥ प्रयतमानाः व्याप्रियमाणा होत्राविदः होत्राः सप्त वषट्कर्तारः । तत्कृतान् यागान् जानन्तः अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमतटासः स्तोमस्य स्तुतेः [कर्तारः स्तोमकर्तारः । ॥ तद्यु तं] नूकणे । तस्मात् कर्तारि [निष्ठा] ॥ एवंगुणविशिष्टा ये पितरः तातृषुः तृष्यन्ति पिपासन्ति । तैर्देववन्दैः देवान् वन्दन्ते प्रणमन्तीति देववन्दाः [तैः] सत्यैः सत्यफलैः कविभिः कान्तदर्शिभिर्ऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभिः धर्मसद्भिः धर्मः प्रवर्ग्यः तदुपलक्षिते सोमयागे सीदन्तीति धर्मसदः । ॥ सहार्चयोगे तृतीया ॥ एवंगुणविशिष्टैः पितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अस्माकं सहस्रम् अपरिमितं धनं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ । आगत्य च अस्मदीयेन हविषा पितृणां तृषं निवर्तयेति भावः ॥

अष्टमी ॥ .

ये सत्यासो हविरदो हविष्यां इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।

आग्ने याहि सुविदत्रैभिरर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्धर्मसद्भिः ॥ ४८ ॥

ये । सत्यासः । हविःऽअदः । हविःऽपाः । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेण ।

आ । अग्ने । याहि । सुविदत्रैभिः । अर्वाङ् । परैः । पूर्वैः । ऋषिभिः ।

धर्मसत्ऽभिः ॥ ४८ ॥

ये पितरः सत्यासः सत्याः सत्प्रभवाः सत्यभाषणोपेता वा हविरदः हवींषि चरुपुरोडाशादीनि अदन्ति भक्षयन्तीति हविरदः । हविष्याः हविः सोमरसं पिबन्तीति हविष्याः । तुरेण त्वरमाणेन शत्रूणां हिंसकेन

! Or ऋषिभिः । Is not the मध्योदात्त to be accounted for by the fact that the *Rigveda* reading (पितृभिः *Rig.* 15. 9, 10) is मध्योदात्त? १ A B हविष्या, but might be intended for हविष्या. We with C K R V Dc.

1 S' leaves a blank space for about ten letters. 2 S' चन्द्रे.

वा इन्द्रेण देवैः अन्यैश्च सरथम् समानो रथो यथा भवति तथा । वर्तन्त इति शेषः । इन्द्रेण देवैः सह एकं रथम् उपासुता वर्तन्त इत्यर्थः । तैः सुविद्वेभिः सुविद्वैः शोभनधनैः शोभनप्रज्ञैर्वा परैः उक्तृष्टैः पूर्वैः पूर्वपुरुषैः पितृपितामहप्रपितामहैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः धर्मसद्भिः यज्ञे सीदद्भिः एवंगुणविशिष्टपितृभिः सह हे अग्ने त्वम् अर्वाङ् असदभिमुखः सन् आ याहि [आ]गच्छ ॥

नवमी ॥

उप सर्प मातरं भूमिमेतानुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवांम् ।

ऊर्णम्रदाः पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

उप । सर्प । मातरम् । भूमिम् । एताम् । उरुव्यचसम् । पृथिवीम् सुशेवांम् ।

ऊर्णम्रदाः । पृथिवी । दक्षिणावते । एषा । त्वा । पातु । प्रपथे । पुरस्तात् ॥ ४९ ॥

हे प्रेत मातरम् जननीम् एतां भूमिम् उप सर्प उपगच्छ । कीदृशीम् । उरुव्यचसम् । ॥ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ । विस्तीर्णव्यापनां पृथिवीम् प्रथितां प्रख्यातां सुशेवाम् सुसुखाम् ॥ एषा त्वया उपसृष्टा पृथिवी दक्षिणावते दक्षिणा अस्य सन्तीति दक्षिणावान् बह्वीभिर्यज्ञसंवन्धिनीभिर्दक्षिणांभिर्युक्ताय तुभ्यम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णाभिर्विरचितकम्बलवन्मदीयसी मारुदेन सुखकरी सती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पूर्वमेव वा प्रपथे पथो मार्गस्य मारम्भः प्रपथः । ॥ “ऋक्पूरव्यूः” इति अकारः समासान्तः ॥ । तत्र वर्तमानं त्वा त्वां पातु रक्षतु ॥

दशमी ॥

उच्छ्रंखस्व पृथिवि मा नि बांधवाः सृपायनास्रै भव सूपसर्पणां ।

माता पुत्रं यथा सिचाम्येनि भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ (१०)

उत् । श्चञ्चस्व । पृथिवि । मा । नि । वाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव । सुऽउपसर्पणा ।

माता । पुत्रम् । यथा । सिचा । अभि । एनम् । भूमे । जर्णुहि ॥ ५० ॥

हे पृथिवि भूदेवते त्वम् उच्छृञ्चस्व । ॥ श्चञ्चतिर्गतिकर्मा ॥ उच्छृणावयवा पुलकिता भव । एनम् उपसृप्तं पुरुषं मा नि वाधथाः काकेश्येन मा वाधस्व । अपि च अस्मै पुरुषायः सूपायना सुखेन उपगन्तुम् अर्हा सूपसर्पणा शोभनोपसर्पणयुक्ता च भव । यथा येन प्रकारेण माता जननी स्वकीयं पुत्रं सिचा चेलाञ्चलेन अभिच्छादयति तथा एनं त्वाम् उपगतं पुरुषम् हे भूमे त्वमपि अभ्यूर्णुहि अभितः प्रच्छादय । यथा अस्य शीतवातोष्णादिजनितदुःखं न भवति तथा एनं त्रायस्वेत्यर्थः । ॥ ऊर्णुञ्छादने । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“उच्छृञ्चमाना” [५१] इत्याद्याया ऋचो विनियोग उक्तः ॥

पात्रचयनकर्मणि यजमानस्य उदरे इडापात्रं निधाय “इमम् अग्ने” [५३] इति द्वाभ्याम् अनुमन्त्रयते ॥

यदि आहिताग्निः एकाग्निर्वा सर्पव्याघ्रादिभिर्म्रियेत तर्हि “यत् ते कृष्णः शकुनः” [५५] इत्यनया सर्पदंशनस्यानं दंष्ट्रादिकृतव्रणस्यानं वा अग्निना दहेत् ॥

“पयस्वतीः” [५६] इति ऋचा शवदहनानन्तरं स्नानं कुर्यात् ॥

“शं ते नीहारः” [६०] इत्यनया अभिमन्त्रिताभिर्जलक्षीरमिश्रिताभिरोषधीभिर्ब्राह्मणस्य अस्थीनि सिञ्चेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

उच्छृञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृहासो घृतधृतः स्योना विश्वाहास्यै शरणाः सन्तव्र ॥ ५१ ॥

उत्सृज्यमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रम् । मितः । उप । हि ।
अर्थन्ताम् ।

ते । गृहासः । धृतश्च्युतः । स्योनाः । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । सन्तु ।
अत्र ॥ ५१ ॥

उच्छ्रयमाना उच्छ्रयमानावयवा पुलकितशरीरा पृथिवी सु तिष्ठतु सु-
खेन अवतिष्ठताम् । तत्र श्मशानदेशे सहस्रम् सहस्रसंख्याका अपरिमि-
ता मिथः मीयमानाः स्थाप्यमाना ओषधयः उप श्रयन्ताम् उपेत्य आ-
श्रिता भवन्तु । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् ओषधिवनस्पतयस्तत्र उ-
पाश्रितास्तस्मात् ते धृतश्च्युतः धृतस्त्राविणः अत एव स्योनाः सुखकरा अ-
स्मै मृतपुरुषाय गृहासः गृहाः विश्वाहा सर्वाणि अहानि । ३ अ-
त्यन्तसंयोगे द्वितीया ३ । सर्वकालम् अत्र श्मशानदेशे शरणाः रक्ष-
काः सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

उत्तै स्तभ्रामि पृथिवीं त्वत् परीमं लो॒कं नि॒दध॒न्तो अ॒हं रि॒पे॒मं ।

ए॒तां स्यू॒णां पि॒तरौ॑ धा॒रय॒न्ति ते॒ तत्र॑ य॒मः सा॒द॒ना ते॒ कृ॒णोतु ॥ ५२ ॥

उत् । ते । स्त॒भ्रा॒मि । पृथि॒वीम् । त्वत् । परि॑ । इ॒मम् । लो॒कम् । नि॒द॒ध॒-
धत् । मो इति॑ । अ॒हम् । रि॒पे॒मं ।

ए॒ताम् । स्यू॒णाम् । पि॒तरः॑ । धा॒र॒य॒न्ति । ते । तत्र॑ । य॒मः । सा॒द॒ना । ते ।
कृ॒णो॒तु ॥ ५२ ॥

हे मृतपुरुष ते तुभ्यं त्वदर्पम् इमां पृथिवीम् उत् ऊर्ध्वं स्तभ्रामि
धारयामि । ३ एभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे । ऋषादित्वात् आ प्रत्य-
यः ३ ॥ त्वत् परि तव परितः इमं लोकम् सर्वमाप्पधिष्ठितं भूलोकं

१ Cr अर्थन्ताम् । २ Cr अच्युतः । P अच्युतः । P अच्युतः । ३ Cr अस्मै । ४ R लोकं.
De लोकं changed to लोक P लोकम् । P लोकम् । We with ABCD: K P V. ५ A
BCRVD रिपे॒मं. P P रिपे॒मं. Cr रिपे॒मं. We with K.

१ S' मनापयया पा. २ S' स्मशानं. ३ Sivan's text too: मिथः.

निदधत् निक्षिपन् अहं मो रिषम् मैव हिंसितो भूवम् ॥ तत्र तस्याम्
उत्तम्भनेन धृतायां भूम्यां ते त्वदर्थं पितरः पितृदेवताः एतां प्रसिद्धां
स्यूणां तव गृहनिर्माणाय धारयन्ति स्थापयन्ति । यमस्तत्र ते तव साद-
ना सदनानि गृहाणि कृणोतु करोतु । ॥ “शेश्छन्दसि बहुलम्”
इति शैलोपः ॥

तृतीया ॥

इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।

अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ५३ ॥

इमम् । अग्ने । चमसम् । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानाम् । उत ।
सोम्यानाम् ।

अयम् । यः । चमसः । देवपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । माद-
यन्ताम् ॥ ५३ ॥

हे अग्ने इमं चीयमानं चमसम् भक्षणसाधनम् इडापात्रं मा वि जि-
ह्वरः कुटिलं मा कार्षीः । ॥ इह कौटिल्ये । अस्माण्यन्तात् लुङि
चङि रूपम् । “न माङ्योगे” इति अडभावः ॥ यश्चमसो दे-
वानाम् अद्यादीनां प्रियः प्रीतिकरः । उत अपि च सोम्यानाम् सो-
मार्हाणां पितॄणां प्रियः । “उपहृता नः पितरः सोम्यासः” इति हि
उक्तम् [४५] । देवपानः देवाः पिवन्ति अनेन अमृतम् इति देवपानः ॥
एवंगुणविशिष्टो योयं चमसस्तस्मिन् अमृताः अमरणधर्माणः सर्वे देवा इ-
न्द्रादयो मादयन्ताम् माद्यन्तु । तत्रत्यहविरास्वादनेन तृप्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाविभर्वाजिनीवते ।

तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भृक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानाम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा । पूर्णम् । चमसम् । यम् । इन्द्राय । अविभः । वाजिनीवते ।

१ R यमिन्द्रा०, De यमिन्द्रा० changed to यमिन्द्रा० We with A B C R V. २ C? वा-
जिनीवते ।

तस्मिन् । कृणोति । सुकृतस्य । भक्षम् । तस्मिन् । इन्दुः । पवते । विश्व-
दानीम् ॥ ५४ ॥

अथर्वा [एतन्नामकः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा कश्चिद् ऋषिः] वाजिनीवते
वाजः अन्नम् हविलक्षणम् अस्याम् अस्तीति वाजिनी यज्ञक्रिया । त-
द्धते इन्द्राय पूर्णम् सोमादिहविषा पूरितं यं चमत्तम् अविभः भृत-
वान् । ॥ विभतेर्लडिः प्रथमैकवचने रूपम् ॥ इन्द्रमीत्यर्थं ह-
विर्भिः पूर्णं यं चमसं संभृतवान् इत्यर्थः । तस्मिन् चमसे सुकृतस्य सुष्टु
कृतस्य यज्ञस्य संवन्धि भक्षम् भक्षणं हुतशिष्टहविषो भक्षणं कृणोति क-
रोति । ऋषिणां गण इत्यर्थः । तथा तस्मिन् अथर्वकृते चमसे विश्व-
दानीम् सर्वदा इन्दुः सोमः पवते अमृतरसात्मकः स्रवति । ॥ पूङ्
पवने । भौवादिकः । विश्वदानीम् इति । विश्वशब्दाद् दानीं प्र-
त्ययः ॥

पञ्चमी ॥

यत् ते कृष्णः शकुन आनुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद् विश्वाद्गदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणो आविवेश ॥ ५५ ॥

यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आनुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा ।
श्वापदः ।

अग्निः । तत् । विश्वंऽअत् । अग्दम् । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्म-
णान् । आऽविवेश ॥ ५५ ॥

हे पुरुष ते त्वदीयं यत् अङ्गं कृष्णः कृष्णवर्णः शकुनः पक्षी काका-
दिः आनुतोद व्यपितं दष्टं कृतवान् । ॥ तुद व्यपने ॥ तथा
पिपीलः विपदंष्ट्रः पिपीलिकाविशेषः उत वा अपि वा सर्पः श्वापदः
शुनः पदानीय पदानि यस्य स श्वापदो व्यामादिः आनुतोदेति सर्वत्र
संवध्यते । तद् अङ्गं विश्वात् विश्वं सर्वम् अस्तीति विश्वात् सर्वभद्रकः

१ C' या १. २ C' विश्वंऽअत् ।

१ S' अग्दमेकः. २ S' अग्दमेवाथ for अग्न्य संवन्धि. ३ S' *दष्टः for *दंष्ट्रः.

अग्निः अगदम् गदो रोगः तद्रहितं कृणोतु करोतु । यः सोमः ब्राह्म-
णान् ऋत्विग्यजमानान् आविवेश रसरूपेण अन्तः प्रविष्टवान् तादृशः
सोमोपि । अगदं कृणोत्विति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्नामकं पर्यः ।

अथां पर्यसो यत् पर्यस्त्रेण मा सह शुम्भतु ॥ ५६ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकम् । पर्यः ।

अपाम् । पर्यसः । यत् । पर्यः । तेन । मा । सह । शुम्भतु ॥ ५६ ॥

ओषधयः षीहियवाद्याः प्रसिद्धाः याश्च अन्याः फलपाकान्ताः ताः स-
र्वाः पर्यस्वतीः अस्मदर्षं पर्यस्वत्वः । पर्यःशब्देन सारभूतोऽश उच्यते ।
सारवत्यो भवन्तु । ॥ असि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ मा-
मकम् मत्संबन्धि मम शरीरस्थितं यत् पर्यः सारभूतं वलं तदपि पर्यस्वत्
सारवद् भवतु । तथा अपाम् उदकानां संबन्धिनः पर्यसः सारभूतांशस्य
यत् पर्यः सारभूतः उत्कृष्टोऽशः स तेन ओषध्यादिगतेन संवेण पर्यसा
सह मा मां शुम्भतु शोभनं करोतु । जलाभिमानी वरुणः स्नानेन
मां शोधयत्विति भावः । ॥ शुभ शुम्भ दीप्तौ ॥

सप्तमी ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवो अनमीषाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्ने ॥ ५७ ॥

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषां । सम् ।

स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवः । अनमीषाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु । जनयः । योनिम् ।

अग्ने ॥ ५७ ॥

१ B V शुभत. De शुम्भतु changed to शुम्भत. We with BCKRP. २ B योनिमग्ने.
We with ARSV De (as given at Book XII. 2. 31).

१ S' omits °ऽशः स तेन.

“इमा नारीः” इत्येषा सप्तमी पूर्वम् आन्ताता[१२.२.३१] । तत्रैव व्याख्याता ॥ अर्थस्तु । इमाः प्रेतकुलोत्पन्ना नार्यः वैधव्यरहिताः सुपतिकाः सत्यः सर्पिर्मिश्रेण आञ्जनेन संस्पृष्टा भवन्तु । अश्रुरहिता रोगरहिताः शोभनाभरणा अपत्यजनन्यः अपत्योत्पादनाय योनिम् आ रोहन्त्विति ॥

अष्टमी ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमिन् ।

हित्वावंचं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

सम् । गच्छस्व । पितृभिः । सम् । यमेन । इष्टापूर्तेन । परमे । विड-
ओमन् ।

हित्वा । अंचम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि । सम् । गच्छताम् । त-
न्वा । सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

हे मृतपुरुष त्वं पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः सं गच्छस्व पैतृमे-
धिकेन सापिण्ड्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना संगतो भव । पितृषु
मध्ये प्राप्तस्यानो] भवेत्यर्थः । यस्तेषां राजा यमः तेनापि सं गच्छ-
स्व । तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकादपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके
नाकष्टृष्टाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूर्तेन । इष्टम् प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं
यागहोमदानादि । पूर्तम् स्मृतिपुराणागमचोदितं वापीकूपतटाकदेवागार-
निर्माणादि । तेन उभयेन सं गच्छस्व । तत्फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः । तथा
अवद्यम् पापं हित्वा त्यक्त्वा अस्तम् । गृह्णामैतत् । उत्तमलोकस्थितं
गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि ॥ सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्ग-
लोकभोगयोग्येन शरीरेण सं गच्छताम् संयुज्यताम् । ॥ “समो ग-
म्यच्छि” इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकाद् आत्मनेपदम् ॥

१ K O R चंय. We with A B V Dc The word occurs else here in the Atharva
and is accented अचंयम्. २ C अचंयम्. ३ C गच्छस्व ।

1 S has a lacuna here for about twelve letters 2 S' हस्तम्.

नवमी ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वान्तरिक्षम् ।

तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वुः कल्पयाति ॥ ५९ ॥

ये । नः । पितुः । पितरः । ये । पितामहाः । ये । आऽविविशुः । उरु ।
अन्तरिक्षम् ।

तेभ्यः । स्वराट् । असुनीतिः । नः । अद्य । यथाऽवशम् । तन्वुः । क-
ल्पयाति ॥ ५९ ॥

नः अस्माकं पितुः जनकस्य ये पितरः जनका ये च पितामहास्ते-
षामपि उत्पादयितारः । पूजार्थं बहुवचनम् । पितृपितामहमपितामहा इ-
त्यर्थः । ये च अन्ये गोत्रजा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आविविशुः आ-
विष्टाः प्रविष्टाः । तेभ्यः । ऋषयश्चै चतुर्थाः । तेषां तन्वः
शरीराणि अद्य इदानीं स्वराट् स्वयमेव राजा असुनीतिः असूनां नेता
एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं यथावशम् यथाकामं कल्पयाति कल्पयतु ।
तत्रतत्र फलोपभोगाय शरीराणि संपादयत्वित्यर्थः ॥

दशमी ॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते मुखार्च शीयताम् ।

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति ।

मण्डूक्यं१पु शं भुव इमं स्व१ग्निं शंमय ॥ ६० ॥ (१८)

शम् । ते । नीहारः । भवतु । शम् । ते । मुखा । अर्च । शीयताम् ।

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मण्डूकी । अ०ऽसु । शम् । भुवः । इमम् । सु । अग्निम् । श-

मय ॥ ६० ॥

हे प्रेतपुरुष नीहारः अवश्यायः ते तव शं भवतु सुखकरो भवतु ।

१ K V De मण्डूक्यां । R मण्डूक्या (no kamya). C has no kamya and reads म-
ण्डूक्यं. २ C ह्लादिके । ह्लादिका°. P ह्लादिके । ह्लादिका° । ३ Or सम् ।

दाहजनितम् औष्ण्यं शमयत्वित्यर्थः । तथा मुष्वां विमुद्गूपेण स्रवन् उ-
त्तः ते तव शमं सुखं यथा भवति तथा अयं शीयताम् अवपततु । अ-
धोमुखं स्रवत्वित्यर्थः ॥ हे शीतिके शीतस्य कारिणि । ओषधिविशेषस्ये-
यं संज्ञा । हे शीतिकावति शीतिकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि हे हार्दके ह्य-
दः सुखम् तत्कारिणि ओषधे हे ह्यार्दकावति ह्यार्दकाख्यौषधियुक्ते पृथिवि
मण्डूक्यां मण्डूकस्य स्त्री मण्डूकी तथा । यद्वा मण्डूकपर्णाख्यया ओष-
ध्या अंस्य दग्धस्य पुरुषस्य शं भवं । दाहशमनहेतुर्भवेत्यर्थः । तदर्धम्
इमं दाहकम् अग्निं सुष्टु शमय शान्तं कुरु ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“विवस्वान् नः” [६१] इत्यादिभिः सप्तभिर्ऋग्भिः श्मशानचयनकर्मणि
कर्ता सर्वे गोत्रिणश्च श्मशानस्य पश्चाज्जागे स्यत्वा प्रेतम् उपतिष्ठेरन् ॥

पितृमेधे चतुर्षेऽहनि वैवस्वते स्यालीपाके “विवस्वान् नो अभयम्”
इति द्वाभ्यां प्रत्यृचं द्वे आहुती जुहुयात् । युक्ताभ्यां तृतीयाम् आहुतिं
कुर्यात् ॥

तथा एताभ्यामेव हुतशेषम् अभिमन्त्र्य समानोदका गोत्रिणः कर्तारं
प्राशयेयुः ॥

संचयने “विवस्वान् नः” इति व्यृचम् “इन्द्रं क्रतुम्” [६७] इत्येतां
च स्वस्त्वयनार्थं जपेत् ॥

“यास्ते धानाः” [६९] इति द्वाभ्यां तिलमिश्रा धाना अस्त्राम् उप-
रि आदध्यात् । “पुनर्देहि” [७०] इति षट्चा अस्तीनि वृक्षमूलाद् आ-
ददेत् यदि अस्तीनि वृक्षमूले पूर्वं स्थापितानि स्युः ॥

“आ रभस्व” [७१] इति तिसृभिः प्रेतशरीरे दत्तम् अग्निं काष्ठैर्दीपयेयुः ॥

“ये ते पूर्वे परगताः” [७२] इति षट्चा सर्पिर्मधुभ्यां चरुम् अ-
भिमन्त्र्य जस्यिसमीपे निदध्यात् ॥

तथा पिण्डपितृयज्ञे अनया निरुमानां पिण्डानाम् उपरि पृतधारां
निनयेत् ॥

1 S' पृष्ठा. 2 Śāyana's text: ह्यार्दके: ह्यार्दकावति, but he explains ह्यार्दके and ह्यार्द-
कावति respectively. 3 S' स्वशानं. 4 S' पृष्ठमूढं.

तत्र प्रथमा ॥

वि॒वस्वा॑न् नो॒ अभ॑यं कृ॒णोतु॑ यः सु॒त्रामा॑ जी॒रदा॑नुः सु॒दानुः॑ ।

इ॒हेमे॑ वी॒रा व॒हवो॑ भवन्तु गोम॒दश्व॑व॒न्मर्य॑स्तु पु॒ष्टम् ॥ ६१ ॥

वि॒वस्वा॑न् । नः । अभ॑यम् । कृ॒णोतु॑ । यः । सु॒त्रामा॑ । जी॒रदा॑नुः । सु॒दानुः॑ ।

इ॒ह । इ॒मे । वी॒राः । व॒हवः॑ । भ॒वन्तु॑ । गो॒दम॑त् । अश्व॑वत् । मर्यि॑ । अ-

स्तु॑ । पु॒ष्टम् ॥ ६१ ॥

वि॒वस्वा॑न् एतत्संज्ञक आदित्यो नः अस्माकम् अभयम् मरणजनित-
भीतिराहित्यं कृ॒णोतु॑ करोतु । तथा जी॒रदानुः॑ जीवनस्य कर्ता । ॥ जी-
व प्राणधारणे । “जीवे रदानुक्” इति ॥ यद्वा ॥ रकि ज्यः
सं॒प्रसार॑णम् इति [उ० २, २३.] ज्या वयोहानौ इत्यस्माद् रक् प्रत्ययः
सं॒प्रसार॑णं च ॥ जी॒रस्य॑ वयोहानेर्दाता जी॒रदानुः॑ । सु॒दानुः॑ शो-
भनदानुः । एवंगुणविशिष्टो यः सु॒त्रामा॑ सु॒ष्टु त्रा॑ता एतत्संज्ञको देवः
सोपि अस्माकम् अभयं कृ॒णोत्विति॑ संबन्धः ॥ इह अस्मिन् लोके इमे
वी॒राः पु॒त्रपौ॑त्रादयः अस्माकं व॒हवः॑ बहुला भवन्तु । तथा गोम॑त् व-
हुभिर्गोभिर्युक्तम् अश्व॑वत् व॒ह्वश्वो॑पेतं पु॒ष्टम् पो॑षकं धनं मयि आत्मनि
अस्तु भवतु । मरणजनितभीतिपरिहारेण पु॒त्रपौ॑त्रादिसमृद्धिर्धनसमृद्धिश्च
अस्माकं भवत्वित्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

वि॒वस्वा॑न् नो॒ अमृ॑त॒त्वे द॑धातु परैतु मृत्यु॒र्मृतं॑ न॒ एतु॑ ।

इ॒मान् र॑क्षतु॒ पुरु॑षा॒ना अ॑रि॒ग्णो॒ मो षे॑षाम॒सवो॑ य॒मं गुः॑ ॥ ६२ ॥

वि॒वस्वा॑न् । नः । अ॒मृ॒त॒त्वे । द॑धातु । परा॑ । एतु॑ । मृत्युः । अ॒मृ॒तम् ।

नः । आ । एतु॑ ।

१ BKV वि॒वस्वा॑न्तो. De वि॒वस्वा॑न्तो changed to वि॒वस्वा॑न्तो. We with ACKR.

1 See the *Kāśikā* on *Pāṇini VI. 1. 66*

इमान् । रक्षतु । पुरुषान् । आ । जरिम्णः । मो इति । सु । एषाम् । असंबः । यमम् । गुः ॥ ६२ ॥

“ विवस्वान् आदित्यो नः अस्मान् अमृतत्वे अमरणत्वे दधातु स्थापयतु ॥ तत्रसादात् मृत्युः मरणकारी देवः परैतु पराञ्छुखो गच्छतु । अमृतम् अमरणं नः अस्मान् एतु प्राप्नोतु ॥ आ जरिम्णः । जराया भावो जरिमा । जरावस्यापर्यन्तम् इमान् अस्मदीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीन् रक्षतु पालयतु ॥ एषां पुरुषाणाम् असंबः प्राणाः सु सुप्तु मो मैव यमम् वैवस्वतं गुः गच्छन्तु । विवस्वता यमस्य पित्रा रक्षितत्वाद् इति भावः । ॐ इण् गतौ । माङि लुङि “इणो गा लुङि” इति गादेशः ॥

तृतीया ॥

यो दुभे अन्तरिक्षे न मूहा पितृणां कविः प्रमतिर्मतीनाम् ।

तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥ ६३ ॥

यः । दुभे । अन्तरिक्षे । न । मूहा । पितृणाम् । कविः । प्रमतिः । मतीनाम् ।

तम् । अर्चत । विश्वमित्राः । हविःभिः । सः । नः । यमः । प्रतरम् । जीवसे । धात् ॥ ६३ ॥

यो यमः कविः प्रान्तदर्शी प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धिः मूहा स्वमहिम्ना मतीनाम् मन्त्रणा स्तोत्राणां पितृणाम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्ये पष्ठी ॥ पितृन् अन्तरिक्षेण अ-

१ Or मयः । २ A O अन्तरिक्षेण (double-s for अन्तरिक्षे न). De अन्तरिक्षेण changed to अन्तरिक्षे न. R अन्तरिक्षेण (double-s for अन्तरिक्षे न). We with B K P P V. Sāyana's own text is अन्तरिक्षेण (i.e. अन्तरिक्षे न), but his interpretation is certainly wrong. ३ So B O K R V De. Sāyana takes it as a vocative. But it can be taken as a nominative. ४ Or दुभे ।

1 Sāyana's reading in his text too: अमृतं न एतु, not अमृतं न येतु. 2 S' मन्त्रणां स्तोत्राणां पितृणां for मन्त्रणां स्तोत्राणां पितृणां.

नारा शान्तेन लोकेन दधे धारयति हे विश्वमित्राः सर्वजनमित्रभूता
ब्राह्मणाः तं तादृशं यमं हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः अर्चत पूजयत ॥ सो-
र्चितो यमो नः अस्मान् जीवसे जीवनाय प्रतरम प्रकृष्टतरं धातु दधा-
तु धारयतु । ॥ प्रशब्दात् तरप् । “अमु च च्छन्दसि” इति अ-
मु प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

आ रोहत् दिवमुत्तमामृषयो मा विभीतन ।

सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ ६४ ॥

आ । रोहत् । दिवम् । उत्तमाम् । ऋषयः । मा । विभीतन् ।

सोमपाः । सोमपायिनः । इदम् । वः । क्रियते । हविः । अगन्म । ज्यो-
तिः । उत्तमम् ॥ ६४ ॥

हे ऋषयः मन्त्रदर्शिनो मनुष्याः उत्तमाम् उत्कृष्टां दिवम् स्वर्गम् आ
रोहत यज्ञदानादिसत्कर्मभिः प्राप्तुत । मा विभीतन भयं मा प्राप्नु-
त । ॥ विभेतेलोटि “तप्तनप्तनघनाश्च” इति तस्य तनादेशः ॥ ऋ-
षयो विशेष्यन्ते । सोमं पिबन्तीति सोमपाः । स्वयं कृतसोमयागा इ-
त्यर्थः । सोमपायिनः अन्यानपि यजमानान् सोमं पाययन्तीति सोमपा-
यिनः । सोमयागस्य कारयितार इत्यर्थः । दिवम् आरूढानां वः यु-
ष्माकम् इदं हविः क्रियते । तेन हविषा यूयं सुखेन दुर्लोके वर्तध्वम्
इत्यर्थः । वयं च युष्मत्प्रसादाद् उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः प्रकाशं चि-
रकालजीवनम् अगन्म गच्छेम ॥

पञ्चमी ॥

म केतुना बृहता भ्रात्यग्निरा रोदसी वृषभो रौरवीति ।

दिवश्चिदन्तादुपमामुदानहपामुपस्ये महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥

म । केतुना । बृहता । भ्राति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रो-
रवीति ।

हे प्रेत ते तुभ्यं त्वदर्यम् अपूपापिहितान् अपूपैरपिहितान् द्वादितान्
यान् कुम्भान् घृतमध्वादिपूर्णान् देवा अधारयन् तवोपभोगाय धारित-
वन्तः ते कुम्भाः स्वधावन्तः अन्नवन्तः मधुमन्तः मधुनोपेता घृतश्रुतः
घृतसाविणश्च ते तुभ्यं सन्तु भवन्तु ॥

नवमी ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।

तास्ते सन्तु विम्बीः प्रम्बीस्तास्ते यमो राजानुं मन्यताम् ॥ ६९ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमिश्राः । स्वधाऽवतीः ।

ताः । ते । सन्तु । विऽम्बीः । प्रऽम्बीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनुं ।

मन्यताम् ॥ ६९ ॥

हे प्रेत ते तुभ्यं तिलमिश्राः तिलैर्मिश्रिताः स्वधावतीः स्वधाकारवतीः
स्वधोदकवतीर्वा या धानाः । भृष्टयवा धाना उच्यन्ते । अनुकिरामि
आनुपूर्व्येण विक्षिपामि । समर्पयामीत्यर्थः । ॠकृ विशेषे । तुदा-
दित्वात् शप्रत्ययः ॥ ता धानास्ते तुभ्यं विम्बीः विम्ब्यः विविधा
भवन्त्यः विभुत्वगुणोपेता वा प्रम्बीः प्रम्ब्यः प्रभवन्त्यः तृप्तिजननसमर्था-
श्च सन्तु भवन्तु ॥ राजा राजमान ईश्वरो यमः ते तव ता धाना अ-
नु मन्यताम् भोक्तुम् अनुजानातु । ॥ विभुशब्दात् प्रभुशब्दाच्च “वो-
तो गुणवचनात्” इति ङीप् । जसि “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥

दशमी ॥

पुनर्देहि वनस्पते य एप निहितस्त्वयि ।

यथा यमस्य सार्दन् आसति विदधा वर्दन् ॥ ७० ॥

पुनः । देहि । वनस्पते । यः । एपः । निऽहितः । त्वयि ।

यथा । यमस्य । सार्दन् । आसति । विदधा । वर्दन् ॥ ७० ॥

१ K मन्यताम्. We with ABORV De.

1 S' ते कुम्भान् for ते कुम्भाः. 2 S' मयलाः.

हे वनस्पते वृक्षविशेष त्वयि य एषः अस्थ्यात्मकः पुरुषो निहितः नि-
क्षिप्तः पूर्वम् तं पुनर्देहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । किमर्थम् इति चेत् उच्यते ।
यथा येन प्रकारेण यमस्य राज्ञः सद्ने गृहे विदया विदयानि विज्ञा-
नानि । यद्वा यज्ञनामैतत् । यज्ञात्मकानि स्वार्जितानि कर्माणि वदन्
ब्रुवन् प्रकाशयन् आसात्त आसीत् उपविशेत् । तदर्थं पुनर्देहीत्यर्थः ॥

एकादशी ॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वद्धरो अस्तु ते ।

शरीरमस्य सं द्वाहयैनं धेहि सुकृतांमु लोके ॥ ७१ ॥

आ । रभस्व । जातवेदः । तेजस्वत् । हरः । अस्तु । ते ।

शरीरम् । अस्य । सम । द्वाह । अयं । एनम् । धेहि । सुकृताम् । जं
इति । लोके ॥ ७१ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां प्राणिनां वेदितरज्ञे आ रभस्व मृ-
तं दग्धुम् उपक्रमस्व ॥ ते तव तेजस्वत् तेजोभिर्ज्वालाभिर्युक्तं हरः र-
सहरणशीलं दहनसामर्थ्यम् अस्तु भवतु ॥ अस्य मृतस्य शरीरं सं दह
सम्यग् दह । यथा भस्मसाद् भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ अथ शरीरद-
हनानन्तरम् एनं पुरुषं सुकृताम् पुण्यकृतां लोके स्वर्गे धेहि स्थापय ।
यत्र पुण्यकृतो निवसन्ति तं लोकं प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वादशी ॥

ये ते पूर्वे पराङ्गता अपरे पितरश्च ये ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्येति शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

ये । ते । पूर्वे । पराङ्गताः । अपरे । पितरः । च । ये ।

तेभ्यः । घृतस्य । कुल्या । एतु । शतधारा । विडुन्दती ॥ ७२ ॥

ते प्रसिद्धा ये पूर्वे पूर्वभाविनः पूर्वम् उत्पन्ना ज्येष्ठाः पितरः पराङ्-

१ K कुल्येतु Dc कुल्येतु changed to कुल्येतु. Cf कुल्या । B कुल्येतु. We with A
CBV.

दिवः । चित् । अन्तात् । उपऽमाम् । उत् । आन्द् । अपाम् । उपऽस्यै ।
महिषः । ववर्धे ॥ ६५ ॥

अयम् अग्निः केतुना केतयित्रा ध्वजेन बृहता महता धूमेन प्र भाति
प्रकर्षेण दीप्यते ॥ तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अभिलक्ष्य वृषभः
कामानां वर्षकः अयम् अग्नी रोरवीति मृशं शब्दं करोति ॥ माम् उप
मत्समीपे दिवश्चिदन्तात् । चिच्छब्दः अप्यर्थे । आकाशस्य पर्यन्तादपि
अयम् अग्निः उदानद् ऊर्ध्वं व्याप्नोत् ॥ तदनन्तरम् अपाम् उदकानाम्
उपस्ये उपस्थाने अन्तरिक्षप्रदेशे महिषः । महन्नामैतत् । महान् भूत्वा वव-
र्धे ववृधे । प्रवृद्धोभूद् इत्यर्थः । ३ वृधु वृधौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

पष्ठी ॥

नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षुं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

नाके । सुऽपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा । वेनन्तः । अभिऽअच-
क्षत । त्वा ।

हिरण्येऽपक्षम् । वरुणस्य । दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

कं सुखम् अकं दुःखम् । नास्मिन् अकम् अस्तीति नाकः । ३ “न-
भ्राणनपात्” इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः ३ । तस्मिन् नाके स्व-
र्गलोके पतन्तम् गच्छन्तं सुपर्णम् शोभनपतनम् उपलक्ष्य हृदा मन-
सा वेनन्तः । ३ वेनतिः कान्तिकर्मा ३ । कामयमानाः हे प्रेत
त्वा त्वां यत् यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीम् हिरण्यपक्षम् हि-
रण्यपक्षोपेतं वरुणस्य एतत्संज्ञस्य देवस्य दूतम् । वरुणः खलु सत्यानृत-
विभागेन प्राणिनां शिक्षकः । श्रूयते हि । “यासां राजा वरुणो या-
ति मध्ये सत्यानृते अयपश्यन् जनानाम्” इति [ऋ० ७, ४९, ३] ।

१ P उपऽमाम् । P उप । माम् । C उप । माम् । २ R सुपवृत्पतंतं. Dc सुपवृत्पतंतं
changed to सुपवृत्पतंतं. O सुपवृत्पतंतं. ३ B हृदा. Dc हृदा changed to हृदा. Wo
with A C K R V. ४ So P P Cr. ५ O हिरण्येऽपक्षम् ।

१ B om. "त्वादि". २ B इदानीं.

“अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति” इति च [तै० ब्रा० १. ७. २. ६] । अतो वरुणस्य शिक्षकत्वात् तत्समीपे दूतवद् वर्तमानम् इत्यर्थः । यमस्य योनौ गृहे शकुनम् शकुनिवद् वर्तमानं भुरण्युम् भर्तारम् । हे मृत त्वं पश्यन्तीति शेषः ॥

सप्तमी ॥

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ ६७ ॥

इन्द्रं । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षां । नः । अस्मिन् । पुरुहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशी-

महि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव क्रतुम् कर्म सोमयागादिलक्षणम् यद्वा तद्विषयं ज्ञानं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर यथा येन प्रकारेण पिता पुत्रेभ्यः अभिमतं फलम् आहरति तद्वत् ॥ हे पुरुहूत पुरुभिर्यजमानैराहूत अस्मिन् यामनि याने संसारगमने नः अस्मान् शिक्ष अनुशान्धि । यद्वा शिक्षतिर्दानकर्मा । नः अस्मभ्यम् अभिमतफलं प्रयच्छेत्यर्थः । वयं च त्वत्प्रसादात् जीवाः चिरकालजीवनोपेता ज्योतिः प्रकाशम् इह लोकसुखानुभवम् अशीमहि प्राप्नुयाम ॥

अष्टमी ॥

अपूपार्पिहितान् कुम्भान् यांस्तै देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधाऽर्वन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः ॥ ६८ ॥

अपूपऽर्पिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । अधारयन् ।

ते । ते । सन्तु । स्वधाऽर्वन्तः । मधुमन्तः । घृतश्रुतः ॥ ६८ ॥

१ AB °पिहिता कुं. We with CKRVDe. २ BCKRVDe अधारयन्. We with Cp. ३ Cp °श्रुतः ।

1 B' omits °राहूत अस्मिन् यामनि, and leaving a blank space for about eight letters reads यानि यान संसार° &c.

ताः पराञ्छुखं गताः । अपुनरावृत्तये गता इत्यर्थः । ये च अपरे अ-
परभाविनः पश्चाद् उत्पन्नाः पितरः तेभ्यः सर्वेभ्यः । ३ तादर्थ्यं च-
तुर्षी ३ । घृतस्य कुल्या क्षरणशीलस्य सर्षिषः कुल्या एतु गच्छतु ।
कुल्या कृत्रिमा सरित् इति निघण्टुः । घृतपूर्णा कुल्या प्रवहत्वित्यर्थः ।
कीदृशी सा । शतधारा शतसंख्यधाराभिरुपेता । अत एव व्युन्दती
विविधम् आद्रीं कुर्वती ॥

त्रयोदशी ॥

एतदा रोह वयं उन्मृजानः स्वा इह बृहदु दीदयन्ते ।

अभि मेहि मध्यतो माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र ॥७३॥ (१५)

एतत् । आ । रोह । वयः । उन्मृजानः । स्वाः । इह । बृहत् । ऊं इति ।
दीदयन्ते ।

अभि । म । इहि । मध्यतः । मा । अप । हास्याः । पितृणाम् । लोकम् ।
प्रथमः । यः । अत्र ॥ ७३ ॥ (१५)

हे मृतपुरुष एतत् परिदृश्यमानं संनिहितं वयः । वियन्ति गच्छन्ति
अस्मिन्निति वयः अन्तरिक्षम् । एतद् आ रोह आरूढो भव । किं कु-
र्वन् । उन्मृजानः उन्मार्जनं कुर्वन् । शरीराद् उक्लमणेन स्वात्मानं शो-
धयन्नित्यर्थः ॥ स्वाः ज्ञातयः इह अस्मिन् लोके बृहत् अधिकं दीदयन्ते
दीप्यन्ताम् । समृद्धा निवसन्तु । ३ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ३ । उ-
शब्दः पदपूरणः ॥ आरोहणार्थं मध्यतः बन्धुजनमध्याद् अभि मेहि लो-
कान्तरम् अभिलक्ष्य प्रकर्षेण गच्छ ॥ अत्र अस्मिन् द्युलोके मः पितृणां
संबन्धी प्रथमः मुख्यो लोकः तं लोकं मा अप हास्याः मा परित्य-
जेः । चिरं तत्रैव निवसेत्यर्थः । ३ ओहाक् त्यागे ३ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

अष्टादशकाण्डे तृतीयेनुवाकः ॥

१ A B O K R V उन्मृजानः. De उन्मृजानः changed to उन्मृजानः. Cr इत्सुमृजानः. 1.
We with Cr and the original reading of De.

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः”
इत्यादिभिः पञ्चदशभिर्ऋग्भिश्चित्तिस्वम् आहिताग्निं प्रेतम् उपतिष्ठेत् ॥

“आ रोहत जनित्रीम्” [१] इत्यनया ऋचा देशान्तरमृतस्य आ-
हिताग्नेरेकाग्नेश्च अरणिद्वयम् अग्नौ प्रतापयेत् ॥

“जुहूर्दाधार द्याम्” [५] “भुव आ रोह” [६] इत्याभ्याम् ऋ-
ग्भ्यां प्रेताङ्गेषु प्रक्षेप्याणि यज्ञपात्राणि अनुमन्त्रयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।

अवाह्व्येषितो हव्यवाह ईजानं युक्ताः सुकृता धत्त लोके ॥ १ ॥

आ । रोहत । जनित्रीम् । जातवेदसः । पितृयाणैः । सम् । वः । आ ।
रोहयामि ।

अवाट् । ह्व्या । इषितः । हव्यवाहः । ईजानम् । युक्ताः । सुकृताम् ।
धत्त । लोके ॥ १ ॥

हं जातवेदसः । वैतानिकाश्रयपेक्षया बहुवचनम् । “पश्चा हि स
तर्हि भवति” इति श्रुतेः प्रत्यहं होमानन्तरम् आहवनीयशक्तेर्गाह-
पत्येऽनुप्रवेशाद् एतद्योनेर्दक्षिणाग्नेश्च तत्रैवानुप्रवेशाद् बहुवदुक्तिः । स्मा-
र्ताग्निपक्षे पूजार्थां बहुवचनम् । जातानि भूतानि विदन्ति जातैः प्रा-
णिभिर्विद्यन्ते ज्ञायन्त इति वा जातवेदसः । ऋकर्तरि कर्मणि
वा असुन् ३ । यद्वा वेद इति धननाम । जातस्य प्राणिमात्र-
स्य वेदो धनं येष्योऽग्निभ्यो भवति । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेषां वैदि-

१ So ABC²RVDe Cr. २ So BC²RVDe Cr. Sāyana takes हव्यवाहः as
the singular, but that is not necessary. The plural suits the passage well and con-
sists with the accent of the MSS. In *Taittiriya Brāhmaṇa* 3. 1. 2. 11 it is doubt-
ful whether हव्यवाहौ is the dual of हव्यवाह् or of हव्यवाह. See Rv. १ Cr इषितः ।
P² इषितः । ४ So Cr.

1 S' प्रक्षेप्याणि. 2 S' एतयोनेर्द°.

कानां स्मार्तानां च कर्मणाम् अग्निसाध्यत्वात् तत्कर्मफलस्य प्रापयितारः
हे गार्हपत्यादयोऽग्नयः जनित्रीम् स्वोत्पादिकाम् अरणिम् । ॥ “ज-
निता मन्त्रे” इति निपातनात् णिलोपः । प्रत्येकविवक्षया एकवच-
नम् ॥ । आ रोहत शक्त्यात्मना प्रविशत ॥ अहमपि अरणी आ
रोहतो वः युष्मान् पितृयाणैः । पितरो यान्ति एभिः पथिभिः पित्र्यं
लोकम् इति पितृयाणाः पन्थानः । ॥ करणे ल्युट् ॥ । द्वि-
विधो हि मार्गः देवयानः पितृयाण इति । देवलोकप्राप्तिसाधनभूतो दे-
वयानः । पितृलोकप्रापक इतरः । तत्र तैः पितृयाणैः समा रोहयामि
सम्यक् विधिपूर्वकम् अधिरोहयामि अरण्योः । अग्नीनां तत्रानुप्रवेशे प-
था भाव्यम् इति पितृसंबन्धात् पन्थास्तादृश उक्तः । आहिताग्नेर्मृतत्वाद्
उत्तरत्र तेन अग्निभिः साध्यानां कर्मणां अभावात् समारोपणम् ॥ इतः
पूर्वं तु हव्यवाहः । द्विविधं हि हविः । दैवं हविर्हव्यम् पित्र्यं हविः
कव्यम् । पूर्वं पित्र्यहविःसंबन्धाभावात् हव्यम् इत्युक्तम् । हव्यं दैवं ब-
हतीति हव्यवाहः अग्निः । ॥ “कर्मण्यण्” । हविव्योढृत्वाकारेण
एकत्वाद् एकवचनम् ॥ । अक्षिरपि द्विविधः । हव्यवाहनः कव्यवा-
हन इति । इपितां इपितानि इष्टानि । ॥ “तीषुसह” इति इडा-
गमः ॥ । तत्फलसाधनत्वेन अभिमतानि यजमानेन दत्तानि हव्या
हव्यानि हवींषि अवाट् अवाधीत् । उद्दिष्टान् देवान् प्रापिपत । ॥ व-
हेर्लुङि सिच् । “वदव्रज” इति हलन्तालक्षणा वृद्धिः । “बहुलं ह-
न्दसि” इति इडभावः । “श्लो शलि” इति सकारलोपः । “ह-
ल्ह्या” इत्यादिना तिपो लोपे ढत्वजशत्वचत्वानि ॥ । अतः हे
अग्नयः यूयं युक्ताः परस्परं समवेताः सन्तः ईजानम् येन यूयम् आहि-
ता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं देशान्तरे मृतं यजमानं सुकृताम् सुकृतकर्मणां
लोके स्थाने धत्त धारयत स्थापयत । ॥ ईजानम् इति । यजेर्लिट्
कानचि “वचिस्वपि” इति संप्रसारणे “लिट्यभ्यासस्य” इति अ-
भ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ । यद्वा हे जातवेदसः जनित्रीम् अरणीम्

आ रोहत आहवनीयादिशक्तिरूपेण । अरणी आरूढवतो वः युष्मान्
 पितृयाणैर्मार्गैः समा रोहयामि । पुण्यलोकम् इति शेषः । यजमानस्य
 देशान्तरे मरणात् तत्रतिनिधिवेन तदाहितानाम् अग्नीनां परलोकनय-
 नम् । अत एव अग्नीनामपि पितृयाणः पन्था उक्तः । गार्हपत्याद्या-
 कारेण परलोकनयने तदर्थं हविषोऽपेक्षितत्वात् हविःसद्भावं तन्नेतारम्
 अग्निं च दर्शयति । हव्यवाहः । अत्र हविषः अग्निदेवत्वत्वात् हव्यम् इ-
 त्युक्तम् । तद्वहतीति हव्यवाहः अग्निः । इषिता इषितानि । ॥ इष
 गताविति धातुः ॥ अस्माभिः संस्कर्तृभिः प्रेषितानि मत्तानि हव्या
 हव्यानि अवाट् अवाक्षीत् वक्ष्यति प्रापयिष्यति युष्मान् । ॥ वहेरञ्छा-
 न्दसो लुङ् ॥ एवं पुण्यलोकं प्रापिताः हविर्भिः प्रीणयिष्यमाणाश्च
 हे अग्नयः यूयं युक्ताः समाहिताः सन्तः । ॥ युज समाधौ इति
 धातुः ॥ ईजानम् इष्टवन्तं पुण्यलोके स्थापयतेति ॥

द्वितीया ॥

देवा यज्ञमृतवः कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं स्रुचो यज्ञायुधानि ।

तेभिर्याहि पृषिभिर्देवयानैर्यैरीजानाः स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥

देवाः । यज्ञम् । मृतवः । कल्पयन्ति । हविः । पुरोडाशम् । स्रुचः । य-
 ज्ञायुधानि ।

तेभिः । याहि । पृषिभिः । देवयानैः । यैः । ईजानाः । स्वर्गम् । य-
 न्ति । लोकम् ॥ २ ॥

देवाः इन्द्राद्या यष्टव्या देवताः मृतवः वसन्ताद्याश्च कालाः यज्ञं क-
 ल्पयन्ति कुर्वन्ति । स्वयं हविःस्वीकारार्थं यष्टृणां च फलसिद्धयर्थं यज्ञं निं-
 र्मिमते । तत्स्वरूपं दर्शयति । हविः । चर्वाज्यसोमलक्षणं हविः । पुरोडा-
 शम् पिष्टमयम् । स्रुचः । उपलक्षणम् एतत् । जुह्वादीनि यज्ञोपयुक्तानि ।
 यज्ञायुधानि पात्राणि आयुधवद् आयुधानि । यथा योद्धारः आयोधन-

1 S' प्रेतानि° for प्रेषितानि°. 2 S' यज्ञमिममयते. 3 S' दर्शयतीति. 4 S' आयु-
 धानि for यज्ञायुधानि.

साधनैः शस्त्रादिभिर्द्विषो निघ्नन्ति एवं यष्टारोपि एतैः स्रुगादिपात्रैर्यज्ञविद्धे-
पकारिणः स्वोपद्रवकारिणश्च परिहरन्तीति आयुधत्वोपचारः । एवं देवर्तु-
निर्मितपुरोडाशयज्ञायुधात्मकयज्ञम् अनुष्ठितं वन् हे आहिताग्ने भ्रेत त्वं [दे-
वयानैः] देवा यान्ति एभिरिति देवयानास्तैर्देवलोकप्राप्तिसाधनैस्तेभिस्तैः
पथिभिः मार्गैः याहि गच्छ । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । ईजानाः इष्टव-
न्तः कृतयज्ञाः पुरुषा यैः पथिभिः स्वर्गम् सुखात्मकं लोकम् स्थानं य-
न्ति गच्छन्ति ॥

तृतीया ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।

तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्रादित्या मधुं भक्षयन्ति तृतीये नाके अग्नि-
वि श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्यं । पन्थाम् । अनुं । पश्य । साधु । अङ्गिरसः । सुकृतः । येन । यन्ति ।
तेभिः । याहि । पथिभिः । स्वःऽगम् । यत्र । आदित्याः । मधुं । भक्षय-
न्ति । तृतीये । नाके । अग्नि । वि । श्रयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाम् पन्थानम् । ३ सुपो डादे-
शः ३ । साधु सम्यक् । पथो वा विशेषणम् । ३ सुपो लु-
क् ३ । साधुं समीचीनम् अर्धिरादिमार्गम् अनु पश्य अनुक्रमेण
जानीहि । ३ पश्यतिज्ञानार्थः ३ । सुकृतः सुकर्माणः अङ्गिरसः
एतत्संज्ञका महर्षयः अङ्गारोत्पन्नाः । “येद्वारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभ-
वन्” इति ऐतरेयकथ्युतेः [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । येन यथा यन्ति स्वर्ग-
लोकम् । अङ्गिरसां सत्त्वयागानुष्ठानेन स्वर्गलोकप्राप्तिः ऐतरेयके श्रूयते ।
“अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्त्वम् आसते” इति । “तं स्वर्ग-
न्नोद्युज्जेतत् ते द्यादण सहस्रम् इति” [इति ऐ० ब्रा० ५. १४] । तेभिः

१ K तेभ्यो वा०. De तेभिर्या० changed to तेभ्यो वा०. We with BRVO Cr. १ K
अग्नि विभ्रयम्. We with BRVD Cr. १ Cr भक्षयन्ति ।

१ S 'द्विरे.' २ S अनुष्ठित for अनुष्ठितयन्. ३ S येनि०.

तैः पचिभिः मार्गैः स्वर्गं याहि । प्रेत एव संबोध्यते । यत्र यस्मिन् स्वर्गे
 आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः मधु मधुवतीतिकरं मधुरम् अमृतं भक्षय-
 न्ति आस्वादयन्ति । गत्वा च तृतीये त्रित्संख्यापूरके उत्तमे नाके । कम-
 सुखम् । अकम् दुःखम् । न विद्यते अकं यस्मिन् । ॥ “नभ्राण-
 पात्” इति नाकशब्दो नलोपाभावेन निपातितः । अधिः सप्तम्यर्था-
 नुवादी ॥ तस्मिन् सुखात्मके स्वर्गे वि श्रयस्व विञ्चितः प्रतिष्ठितो
 भव । यद्वा स्वर्गस्य लोकस्य उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिवृत्तात् तृतीये
 नाके इत्युक्तम् । तथा च ऐतरेयकम् । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः”
 इति [ऐ० ब्रा० २. १७.] । मन्त्रवर्णोपि “तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रौरुत दून”
 [ऋ० २. २७. ८] इति । तथा “यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्य-
 मस्याम् अवमस्याम् उत स्यः” इति च [ऋ० १. १०८. १०] ॥

चतुर्थी ॥

त्रयः सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपिञ्चिताः ।
 स्वर्गा लोका अमृतेन विष्टा इषमूर्ज यजमानाय दुहाम् ॥ ४ ॥
 त्रयः । सुऽपर्णाः । उपरस्य । मायू इति । नाकस्य । पृष्ठे । अधि । विष्ट-
 पि । ञ्चिताः ।
 स्वऽङ्गाः । लोकाः । अमृतेन । विऽस्याः । इषम । ऊर्जम् । यजमानाय ।
 दुहाम् ॥ ४ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः सुपर्णाः सुपतना अग्निसूर्यसोमाः उपरस्य । “उ-
 पर उपलो मेघो भवति” इति यास्कः [नि० २. २१] । तस्य मेघस्य
 संबन्धिनौ मायू । ॥ मायुशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः ॥ मायुमनौ
 शब्दकारिणौ वायुपर्जन्यौ । तौ हि मेघसंबन्धेन शब्दकारिणौ । एते अ-
 श्यादयः अधिष्ठातृदेवाः क्रमेण नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिभागे तृतीय-
 कक्ष्यायां विष्टपि । विष्टपशब्दः अन्तरिक्षवचनः । ॥ सप्तम्येकवचने

१ C विष्ट. We with R V R De Cr १ Cr नाकस्य ।
 १ S' नाकशब्देन नाकशब्दे for नाकशब्दे. २ S' om. भय । यद्वा स्वर्गं. ३ S' अयं for परं. ४ S' मायुः for मायुं.

अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ । तस्मिन् विष्टपे अधि त्रिताः । अश्यादयः
स्वर्गलोकम् वायुपर्जन्यावन्तरिक्षलोकम् अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । एतैरश्यादिभि-
रधिष्ठिताः स्वर्गाः सुखात्मका लोकाः स्वकर्मभिरार्जिताः । कर्मभेदात् फ-
लवैविध्येन उत्तमादिभेदेन वा स्वर्गा लोका इति बहुवचनम् । अमृते-
न अमरणसाधनेन सुधारसेन विष्टाः व्याप्ताः पूर्णाः । ॥ विष्णु व्या-
प्तौ । अस्मात् निष्ठाप्रत्ययः ॥ । यजमानाय यज्ञं स्मार्तं वैदिकं वा
अनुष्ठितवते प्रेताय इषम् इष्यमाणम् अन्नम् ऊर्जम् बलकरम् अन्नरसं
च दुहाम् दुहतां प्रयच्छन्तु । ॥ दुहेलोटि इत्य अदादेशः । “आम्
एतः” । “लोपस्त आत्मनेपदेषु” इति तकारलोपः । “बहुलं छन्द-
सि” इति ज्ञादेशस्य तस्य रुडागमः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

जुह्वादींधारं द्यामुपभृदन्तरिक्षं भुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।

प्रतीमां लोका धृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामकामं यजमानाय दुहाम् ॥ ५ ॥

जुह्वः । दाधार । द्याम् । उपभृत् । अन्तरिक्षम् । भुवा । दाधार । पृथि-
वीम् । प्रतिष्ठाम् ।

प्रति । ईमाम् । लोकाः । धृतपृष्ठाः । स्वःऽगाः । कामम्ऽकामम् । यज-
मानाय । दुहाम् ॥ ५ ॥

जुह्वः जुहोति ह्यते वा अनया हविरिति जुह्वहोमसाधनभूतः पात्र-
विशेषः । ॥ जुहोतेवे च इति क्विप् द्विर्वचनं चकाराद् धातोर्दी-
र्घश्च ॥ । द्याम् द्युल्लोके दाधार धृतवती । ॥ धरतेभौवादि-
कस्य लिटि तुजादित्वाद् अभ्यासस्य दीर्घः ॥ । उपभृत् उप स-
मीपे जुह्वाः श्रियते धार्यत इति उपभृत् एतत्संज्ञकः पात्रविशेषः अ-
न्तरिक्षम् अन्तरा द्यान्तं मध्यमलोकं धरति । भुवा वर्हिषि आसा-

१ ABCĀRVDe प्रतीमां which I believe is for प्रतिमां, with the ति elongated. P
प्रतिष्ठाम्। G प्रतिष्ठाम्। We with Śāyana. २ BV श्लोका. We with ACĀR.
३ ई दुहाम्. We with ABCRVDe.

1 S' inserts उत्तेहि before अनुतेन.

दनम् आरभ्य यज्ञपरिसमाप्तेरचलेभावा ध्रुवा प्रतिष्ठिता एतत्संज्ञका सुक्
प्रतिष्ठाम चराचरात्मकस्य जगत आश्रयभूतां पृथिवीम् प्रथितां भूमिं दा-
धार । एवं जुह्वाद्यास्तिस्रः सुचो द्युलोकादिधारकत्वेन प्रशस्ताः ॥ इमान्
ध्रुवपा धारितां पृथिवीं प्रति अभिलक्ष्य घृतपृष्ठाः । ४४ घृ क्षरणदी-
प्त्योः ४५ । दीप्तोपरिभागाः सर्वतो ज्योतिष्मन्तः स्वर्गाः सुखात्मका
लोकाः । कक्ष्यात्रयवत्त्वाद् बहुवचनम् । यजमानाय इष्टवते कामका-
मम् । ४६ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्भावः ४७ । काम्यमानानि
सर्वाणि फलानि दुहाम् ॥ पूर्वस्मिन् मन्त्रे तृतीये नाके अधिं वि अ-
यस्तेति उत्तमं स्वर्गं लोकम् आरूढवतो यजमानस्य स्वकर्माजिताः पु-
ण्यलोकाः सुकृतफलं मयच्छन्तु इत्युक्तम् । अस्मिन्सु मन्त्रे पुण्यक्षयानन्तरं
मर्त्यलोकं प्राप्तवतः अस्वैवाहिताग्नेः पूर्वजन्मार्जितसुकृतवासनावलाद् इह
लोकेपि पुनः स्वर्गलोकप्रापकाणि यज्ञादीनि समीचीनानि कर्माणि भ-
वन्तु इत्याशास्यते । तथा च भगवतोक्तम् ।

त्रैविद्या मां सोमपाः [पूतपापा] यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्रलोकम् अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥

इति [भ० गी० ९, २०, २१] ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शश्वतोः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

इति च [भ० गी० ६, ४३] ॥

पृष्ठी ॥

ध्रुव आ रोह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तरिश्चमुपमृदो क्रमस्य ।

१ A B R K ध्रुव. C ध्रुव. Cr ध्रुवे । P P ध्रुवे । We with V Dc. Do once read ध्रुव
आ०. २ C K R ध्रुवमुपमृदा. We with Dc Cr. Do once read ध्रुवमुपमृदा.

1 S' समाप्तेः चल् for समाप्तेरचल. 2 S' om. °धि वि अय°. 3 S' प्रयीषिता.

जुहुं द्यां गच्छ यजमानेन साकं सुवेण वस्तेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धु-
स्वाहणीयमानः ॥ ६ ॥

धुवे । आ । रोह । पृथिवीम् । विश्वभोजसम् । अन्तरिक्षम् । उपभृत् ।
आ । क्रमस्व ।

जुहुं । द्याम् । गच्छ । यजमानेन । साकम् । सुवेण । वस्तेन । दिशः ।
प्रपीनाः । सर्वाः । धुस्व । अहणीयमानः ॥ ६ ॥

हे धुवे एतन्नामधेये सुक् । ॥ “आमन्त्रितस्य च” इति पाष्ठी-
कम् आद्युदात्तत्वम् ॥ विश्वभोजसम् विश्वस्य भोजयित्रीं सस्यादि-
द्वारेण विश्वभोगाधिकरणभूतां वा पृथिवीम् आ रोह अधितिष्ठ । यज-
मानेन साकम् इति तृतीयवाक्ये समाम्नातस्य सर्वत्रानुपङ्गः । यजमा-
नोपि पृथिवीम् अधितिष्ठतु । ॥ “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति तृती-
या ॥ धुवा नाम सुक् बर्हिषि आसादिता यज्ञपरिसमाप्तिपर्यन्तम्
आज्येन संपूर्णं अविचलिता वर्तते । पृथिव्यपि स्थिरा । अतस्तस्या सां
अधिष्ठात्रीत्युच्यते ॥ हे उपभृत् अन्तरिक्षम् मध्यमलोकम् आ क्रमस्व
आकाम । ॥ ज्योतिरुद्गमनाभावेपि “आङ उद्गमने” इति आहू-
र्वात् क्रमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ अध्वर्युणा हि हस्ताभ्यां जुहू-
रुपभृच्च यागकाले धार्यते । तत्र उपभृत् सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन
जुहा जुहोति । अतोत्र जुहा उपभृत् अधस्तानीति मध्यमलोकाधि-
ष्ठातृत्वेन उच्यते ॥ हे जुहुं द्याम् दिवं यजमानेन साकम् सह गच्छ । हे
धुवादिसुचः यूयं क्रमेण पृथिव्यादिलोकान् यजमानेन अधिष्ठापयतेत्यर्थः ॥
अथ प्रत्यक्षवदुक्तिः । एवं सुग्भिर्लोकत्रयं प्रापितो यजमानस्वम् अहणीय-
मानः । ॥ “हणीद् रोपे लज्जायाम्” इति कण्वादौ पठ्यते ॥ क-

१ B जुहु. R जुहु. De जुहु changed to जुहु. We with O K V D. २ B अहणीयमानः
A अहणीयमानाः. We with B C K R P P V Dc. ३ See foot-note on the previous
page.

1 S' यत् for अत्. 2 S' या for सा. 3 S' inserts साकम्क इति उवाचत्वम् after उ-
पभृत्. 4 S' उपभृत् for उपभृत्. 5 S' अधस्तानीति. 6 S' जुहुः which is also the
reading of Śāyana's text. 7 S' लोकात्.

धम अहं व्याप्ता दिशः अभिलषितानि दुहीयेति विचिकित्ताम् अकुर्वन्
स्रुवेण वत्सेन वासवद् वत्सः वत्सो यथा प्रथमं स्रुवपानेन मातरं पीनोर्मां
करोति तद्वत् स्रुवोपि सर्वाणि जुह्वादीनि पात्राणि आज्यपूरितानि करो-
तीति वत्सत्वेन रूपितः । वत्सरूपेण स्रुवेण प्रपीनाः प्रकर्षेण प्रवृद्ध[स्त्र-
नीः । प्र]क्षुतस्तनीरित्यर्थः । ताः सर्वा दिशः प्राच्याद्या दश दिशः
कर्म धुक्व अभिलषितानि फलानि । ॥ दुहिर्द्विकर्मकः । प्रपीना इ-
ति । प्यायतेनिष्ठायां पीभावः । “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ॥

सप्तमी ॥

तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति ।

अत्रादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । तरन्ति । प्रवतः । महीः । इति । यज्ञकृतः । सुकृतः । येन । यन्ति ।

अत्र । अदधुः । यजमानाय । लोकम् । दिशः । भूतानि । यत् । अकल्पयन्त ॥ ७ ॥

तीर्थैः । ॥ तरन्ति दुष्कृतानि एभिरिति करणे क्थन् प्रत्य-

यः ॥ । तरणसाधनैर्यज्ञादिभिः प्रवतः । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि

धात्वर्थे” इति वतिप्रत्ययः । वतेः अव्ययत्वेपि अर्चग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्या-

योगः ॥ । प्रवतः प्रकृष्ट महीः महतीः आपदस्तरन्ति अतिक्रामन्ति

इति एवं यज्ञादीनि आपदुत्तरकाणि भवन्तीति बुद्ध्या यज्ञकृतः यज्ञं वै-

दिकं स्मार्तं च कुर्वाणा अत एव सुकृतः सुकृतकर्माणो येन पथा यन्ति

प्राप्नुवन्ति पुण्यलोकम् अत्र अस्मिन् पुण्यलोकप्राप्तिसाधने पथि तं पन्था-

नम् अनुसृत्य आगच्छते यजमानाय तदर्थं लोकम् पुण्यार्जितम् अदधुः वि-

दधतु यज्ञकृतः सुकृतकर्तारः दिशो भूतानि वा । ॥ दधातेरञ्जन्दसो

लुङ् ॥ । यत् ॥ सुयो लुक् ॥ । यं लोकं दिशः “स्रुवेण

वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा धुक्व” इति पूर्वमन्त्रे अभिलषितफलप्रदत्वेन

उपवर्णिता दिशः भूतानि भवनवन्ति सर्वदिगवस्थितप्राणिजातानि [च] अ-

कल्पयन्त यजमानार्थं समपादयन् । तं लोकम् अदधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

१ Or प्रवता ।

१ B' मातरप्रेषान्नीप्री. २ B' पुण्यं लोकं.

अष्टमी ॥

अङ्गिरसामयनं पूर्वं अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणानामयनं
दक्षिणाग्निः ।

महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्वं उप याहि शग्मः ॥ ८ ॥

अङ्गिरसाम् । अयनम् । पूर्वं । अग्निः । आदित्यानाम् । अयनम् । गा-
र्हपत्यः । दक्षिणानाम् । अयनम् । दक्षिणऽअग्निः ।

महिमानम् । अग्नेः । विहितस्य । ब्रह्मणा । समऽअङ्गः । सर्वः । उप ।
याहि । शग्मः ॥ ८ ॥

परितश्चिताम् आहिताग्नेर्गार्हपत्यादयोऽन्नयो विद्वता यथाप्रदेशं वर्तन्ते ।
तेऽन्नयः अभिलषितमदा भवन्तु इत्ययम् अर्थः इत उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिपा-
द्यते । अङ्गिरसाम् अयनं नाम सत्तात्मकः क्रतुविशेषः । स एव पूर्वः
पूर्वस्यां दिशि वर्तमानोग्निः आहवनीयः । आदित्यानाम् अयनम् एत-
त्संज्ञकः सत्तयागः गार्हपत्योग्निः । ॥ “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः”
इति ज्यप्रत्ययः ॥ दक्षिणानाम् दक्षा एव दक्षिणाः दक्षाणाम् अ-
यनं सत्तविशेषः स एव दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानोग्निः ॥ ए-
वं ब्रह्मणा मन्त्रेण मन्त्रसाध्यसत्तयागात्मना वा विहितस्य निर्मितस्य पृ-
थगायतनेषु स्थापितस्य अग्नेर्महिमानम् आहवनीयादिसंज्ञाभिर्व्यवह्रियमा-
णां विभूतिं समङ्गः संहतावयवः सर्वः संपूर्णावयवः अतः शग्मः । सु-
खनामैतत् । सुखितः सन् उप याहि । सर्वैरग्निभिर्दह्यमानः प्रेत ए-
वम् उच्यते ॥

नवमी ॥

पूर्वं अग्निर्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं यश्चात् तपतु गार्हपत्यः ।

दक्षिणाग्निष्टे तपतु शर्म वमोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशोदिशो
अग्ने परि याहि घोरात् ॥ ९ ॥

पूर्वः । अग्निः । त्वा । तपतु । शम् । पुरस्तात् । शम् । पश्चात् । तपतु ।
गार्हपत्यः ।

दक्षिणऽअग्निः । ते । तपतु । शर्म । वर्म । उत्तरतः । मध्यतः । अन्तरि-
क्षात् । दिशःऽदिशः । अग्ने । परि । पाहि । घोरात् ॥ ९ ॥

हे अग्निभिर्दह्यमान प्रेत पूर्वा अग्निः पूर्वस्यां दिशि दीप्यमान आ-
हवनीयः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि शम् सुखं यथा तथा त्वा त्वां त-
पतु तापयतु दहतु । तथा गार्हपत्यः गृहपतिना यजमानेन आहितः
सर्वाग्नीयोनिभूतोऽग्निः पश्चात् पश्चिमभागे शम् सुखं तपतु त्वां दहतु ।
दक्षिणाग्निः दक्षिणस्यां दिशि निहितोऽग्निस्ते त्वदर्थं शर्म सुखं यथा तथा
वर्म कवचं पराभेद्यं यथा तथा तपतु । कवचं यथा सर्वधारकम् यद्वा
शर्म गृहम् गृहं यथा सर्वाच्छादकम् एवं सर्वं त्वदीयशरीरम् आवृत्य
दहत्वित्यर्थः ॥ अथ अग्नेः प्रत्यक्षस्तुतिः । हे अग्ने । आहवनीयाद्यनुगतत्वा-
कारेण एकवचनम् । उत्तरतः । ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ उत्तरस्या
दिशः । ॥ “तसिल्लादिष्वाकृत्वसुचः” इति पुंवङ्गावः ॥ “ म-
ध्यतः पूर्वादीनां चतसृणां मध्यमदेशाद् अन्तरिक्षात् आकाशाद् दिशो-
दिशः सर्वस्या अवान्तरदिशः परि पाहि परितो रक्ष ॥ न केवलं दि-
शो भ्रन्ति किं तु तत्रस्यो भयंकरः पुरुषो हिनस्ति । तथा च महार-
ण्यं प्रस्तुत्य मन्त्रवर्णः । “न वा अरण्यानिर्हन्यन्वश्रेन्नाभिगच्छति”
इति [ऋ० १०, १४६, ५] । अतो भीतिकारणम् आह घोरादिति । घो-
रात् क्रूरात् हिंसकात् परि पाहि । ॥ “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इति
सर्वत्र अपादानसंज्ञा । “अपादाने पञ्चमी” इति पञ्चमी ॥

दशमी ॥

यूयर्मग्ने शंतमानिस्तनूभिरीजानमभि लोकं स्वर्गम् ।

१ C० दक्षिणऽअग्निः ।

१ S' भूताग्निः, २ S' त्वर्थ. ३ S' पुरा, ४ S' सर्वधारकम् 50: सर्वधारकम्.

अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो वहाय यत्र देवैः सधमादं मदेन्ति ॥ १० ॥ (१०)
 यूयम् । अग्ने । शमस्तमाभिः । तनूभिः । ईजानम् । अभि । लोकम् ।
 स्वऽगम् ।

अश्वोः । भूत्वा । पृष्टिऽवोहः । वहाय । यत्र । देवैः । सधमादेम् । मदे-
 दन्ति ॥ १० ॥ (१०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्यैवाग्नेहोधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् ।
 पृथगायतनेषु स्थापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः श-
 रीरैः । त्रिविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभयस्तन्वस्तै-
 त्तिरीयके श्रूयन्ते । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते
 “मा विशतां ते मा जिन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विभूश्च परिभूश्च ।
 “प्रभ्वी च प्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः” इत्यादि [तै० ब्रा०
 १.१.७.३] । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । शुचं तृष्णा च । अस्तुक्
 “चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते
 “अग्ने घोरास्तनुवः” इति [तै० ब्रा० ४.२२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः स-
 ह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सु-
 खेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अभि वहाय अभिगमयत । अग्नित्रयस्य
 गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो भूवेति । प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा ।
 पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरश्वैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं
 वहन् प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधा-
 भवन्तो यूयम् एनम् आहितान्नि स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । ह्रव-
 हतेल्लेष्टि आडागमः ह्र । यत्र यस्मिन् स्वर्गं लोके देवैः अमृतपैः
 सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेमं हृष्यास्म । उपस्तो-
 त्नु गोत्रिणोऽपेक्ष्य उत्तमपुरुषी बहुवचनं च । ह्र “सध मादस्य-

१ ABCDE V अश्वो. PP अश्वोः । C अश्वोः । Dc reads अश्वोः corrected from
 अश्वो. २ V पृष्टिवाहो वहा. Dc अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो changed to अश्वो भूत्वा पृष्टिवाहो.
 Cp पृष्टिऽवाहः । O K R पृष्टिवाहो वहाय. We with A B V Dc. ३ C मदेति changed
 to मदेन्ति.

योश्छन्दति” इति सहस्य सधादेशः । मदेमेति । माद्यतेः आशीर्लिङि
“लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ४ ॥

[इति] चतुर्थैनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शमग्ने” इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चितिस्थाहिता-
भ्युपस्थाने विनियोग उक्तः । “ईजानश्चितमारुदत्” [१४] इति डा-
भ्याम् ऋग्भ्यां चित्तावुत्तानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत् । “अपू-
पवान् क्षीरवान्” [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसं-
ख्याकांश्चरुन् अभिमन्त्र्य अस्त्रां समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं
मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमग्ने पश्चात् तपं शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छर्मधरात् तपेनम् ।

एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेनं धेहि सुकृतांमु लोके ॥ ११ ॥

शम । अग्ने । पश्चात् । तप । शम । पुरस्तात् । शम । उत्तरात् । शम । अ-

धरात् । तप । एनम् ।

एकः । त्रेधा । विहितः । जातवेदः । सम्यक् । एनम् । धेहि । सुकृ-

तांम् । ऊं इति । लोके ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं पश्चात् । ४ “पश्चात्” इति निपातितोयं श-

ब्दः ४ । पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शम सुखं तप दह । पुरस्तात्

पूर्वभागे शम । तपेत्यनुपङ्गः । उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे । अधरात् । अ-

धरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनी दक्षिणां दिग् उच्यते । ४ उभयत्र

“उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ४ । वाक्यभेदात् शं-

पदस्य आवृत्तिः । एनम् आहिताग्निं तप ॥ हे जातवेदः जातानां वेदि-

तरग्ने त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिप्रकारं स्वां-

१-४ C तप. We with B E V De. २-४ KCR जातवेदः. C appears to have read जा-
तवेदाः once. We with B De V. ३-४ K लोकं. We with B C R V De.
1 S' अरुधत्ता. 2 S' योगिना. 3 S' दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S' स्थापिरुधत्ते.

अश्वो भूत्वा प्रष्टिवाहो वहाय यत्र देवैः सधमादं मदेन्ति ॥ १० ॥ (२०)
 यूयम् । अग्ने । शमऽर्तमाभिः । तनूभिः । ईजानम् । अभि । लोकम् ।
 स्वःऽगम् ।

अश्वोः । भूत्वा । प्रष्टिऽवाहोः । वहाय । यत्र । देवैः । सधऽमादम् । मं-
 देन्ति ॥ १० ॥ (२०)

हे अग्ने यूयम् । एकस्यैवाग्नेस्त्रेधाभवनाद् यूयम् इति बहुवचनम् ।
 पृथगायतनेषु स्वापिता यूयं शंतमाभिः अत्यन्तं सुखकरीभिस्तनूभिः श-
 रीरैः । द्विविधाः खलु अग्नेस्तन्वः घोराश्च शिवाश्चेति । उभयस्तन्वस्तै-
 त्तिरीयके श्रूयन्ते । “ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट् च स्वराट् च ते
 “मा विशतां ते मा जिन्वताम् । सम्राट् चाभिभूश्च । विभूश्च परिभूश्च ।
 “प्रभवी च प्रभूतिश्च । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः” इत्यादि [तै० ब्रा०
 १. १. ७. ३] । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच तृणा च । अस्तुक्
 “चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते
 “अग्ने घोरास्तनुवः” इति [तै० आ० ४. २२] । तत्र शिवाभिस्तनूभिः स-
 ह ईजानम् येन यूयम् आहिता इष्टाश्च तम् इष्टवन्तं पुरुषं स्वर्गम् सु-
 खेन गन्तव्यं सुखात्मकं लोकम् अभि वहाय अभिगमयत । अग्नित्रयस्य
 गन्तव्यप्रापणे दृष्टान्तम् आह अश्वो भूत्वेति । प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा ।
 पुरस्ताद् एकः पश्चाद् द्वौ इत्येवं त्रिभिरश्वैर्युक्तो दैवो रथः प्रष्टिः । तं
 वहन् प्रष्टिवाहः अश्वो भूत्वा । समष्टिरूपेण एकवचनम् । एवं त्रिधा-
 भवन्तो यूयम् एनम् आहितान्नि स्वर्गं लोकम् अभिगमयतेति । इव-
 हतेल्लेष्टि जाडागमः ॥ यत्र यस्मिन् स्वर्गं लोके देवैः अमृतपैः
 सधमादम् सह मदो यस्मिन् कर्मणि तथा मदेमं दृष्यास । उपस्तो-
 वृन् गोत्रिणोऽपेक्ष्य उत्तमपुरुषो बहुवचनं च । ॥ “सध मादस्व-

१ A B C K R V अश्वोः । P P अश्वोः । C P अश्वोः । Dc reads अश्वोः corrected from
 अश्वोः । २ V प्रष्टिवाहो वहाः । Dc अश्वो भूत्वा प्रष्टिवाहो changed to अश्वो भूत्वा प्रष्टिवाहोः ।
 C P प्रष्टिवाहः । C K R प्रष्टिवाहो वहाय । We with A B V Dc. ३ C P मदेति changed
 to मदेन्ति.

1 So S', and the printed text also. 2 S' 'पुरुषे.

योश्चन्दसि” इति सहस्र सधादेशः । मदेमेति । माद्यतेः आशीर्लिङि
 “लिङ्याशिष्यह्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शमन्ने” इति द्वितीयसूक्ते आदितः पञ्चानाम् ऋचां चितिस्याहिता-
 श्युपस्थाने विनियोग उक्तः । “ईजानश्चितमारुक्षत्” [१४] इति ङा-
 भ्याम् ऋग्भ्यां चितावुद्धानम् आहितं प्रेतं कर्ता अनुमन्त्रयेत् । “अपू-
 यवान् क्षीरवान्” [१६] इति नवभिर्ऋग्भिर्मन्त्रोक्तद्रव्ययुतान् नवसं-
 ख्याकांश्चरन् अभिमन्त्र्य अस्त्रां समीपे पश्चिमदिक्प्रभृत्यष्टसु दिक्षु एकं
 मध्य इति क्रमेण निदध्यात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

शमन्ने पश्चात् तपं शं पुरस्ताच्छर्मुत्तराच्छर्मधरात् तपेनम् ।

एकत्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेनं धेहि सुकृतांमु लोके ॥ ११ ॥

शम् । अन्ने । पश्चात् । तप । शम् । पुरस्तात् । शम् । उत्तरात् । शम् । अ-
 धरात् । तप । एनम् ।

एकः । त्रेधा । विहितः । जातवेदः । सम्यक् । एनम् । धेहि । सुकृ-
 तांम् । ऊं इति । लोके ॥ ११ ॥

हे अन्ने त्वं पश्चात् । ॥ “पश्चात्” इति नियातितोयं श-
 ब्दः ॥ पश्चिमभागे गार्हपत्यः सन् शम् सुखं तप दह । पुरस्तात्
 पूर्वभागे शम् । तपेत्यनुषङ्गः । उत्तरात् उत्तरदिक्प्रदेशे । अधरात् । अ-
 धरशब्देनात्र उत्तरप्रतियोगिनी दक्षिणां दिग् उच्यते । ॥ उभयत्र
 “उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ वाक्यभेदात् शं-
 पदस्य आवृत्तिः । एनम् आहिताग्निं तप ॥ हे जातवेदः जातानां वेदि-
 तरन्ने त्वं पूर्वम् एकोपि त्रेधा विहितः गार्हपत्यादिरूपेण त्रिप्रकारं स्वां-

१ R C तप. We with BRV De. २ R CE जातवेदः. C appears to have read जा-
 तवेदाः once. We with B De V. ३ R लोफं. We with B C R V De.

1 S' अस्थाना. 2 S' श्योगिता. 3 S' दक्षिण इति for दक्षिणा. 4 S' स्थापित्वं.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १७ ॥

अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
स्य ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरुणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् । १ भू-
म्नि मनुप् । “छन्दसीरः” इति मनुषो वत्वम् १ । दधियोगो द्वि-
तीयचरोर्विशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १८ ॥

अपूपऽवान् । द्रप्सऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
इह । स्य ॥ १८ ॥

द्रप्सा दधिकणाः । तद्वत्त्वम् अस्य चरोर्विशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ १९ ॥

अपूपऽवान् । घृतऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
इह । स्य ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोऽस्मास्तीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥२०॥ (२१)

अपूपऽवान् । मांसऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २० ॥ (२१)

मांसवत्त्वम् अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अपूपवानन्नवांश्चरुः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचाम् अस्थिसमीपे मन्त्रोक्तचरुस्थापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

“अपूपापिहितान्” [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुम्भान् अभिमन्त्रयेत् । मिश्रा घाना आदध्यात् ॥

“द्रप्सश्चस्कन्द” [२६] इत्यनया अग्निष्टोमादिऋतुषु बहिष्पवमानप्रसर्पणकाले वैमुपहोमं कुर्यात् ॥

“शतधारम्” [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शतच्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्थीनि आसावयेत् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पृथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥ २१ ॥

अपूपऽवान् । अन्नऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पृथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्य ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनीयम् ओदनम् स्यालीपके चरौ पात्रान्तरपकम् ओदनं प्रदोषव्यम् इत्यर्षः । ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

१ C' मांसऽवान्.

१ S' मांसत्वम्. २ S' भुंभान् for *डुग्भान्. ३ S' *पाके for *पके.

त्वाद् गुणाभावः ३ । किमर्थम् नाकस्य दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृष्ठे
उपरिभागे दिवम् तृतीयकक्ष्यारूपं द्युलोकम् । “त्रयो वा इमे त्रिवृतो
लोकाः” इति श्रुतेः [ऐ० ब्रा० २, १७] एकैकस्य लोकस्य त्रिवृत्त्वाद्
एकस्यापि स्वर्गलोकस्य उत्तमाधममध्यभेदेन त्रैविध्यम् । मध्यमायाः स्व-
र्गकक्ष्यायाः परमां तृतीयकक्ष्याम् उत्पत्तिष्यन् । उत्पत्तनाद्धेतोरित्यर्थः ।
तस्मै दिवम् उत्पत्तिष्यते सुकृते सुकृतकर्मणे तदर्थं नभसः मध्याकाशस्य
ज्योतिषीमान् ज्योतिष्मान् प्रकाशकः देवयानः देवा यान्ति अनेनेति सः
स्वर्गः सुखेन गन्तव्यः परमः स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतो वा पन्थाः मार्गः प्र
भाति प्रकर्षेण दीप्यतां प्रकाशताम् । ३ भातेः पञ्चमलकारः ३ ॥

पञ्चमी ॥

अग्निहोताध्वर्युष्टे बृहस्पतिरिन्द्रो ब्रह्मा दक्षिणतस्ते अस्तु ।

हुतोयं संस्वितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥

अग्निः । होता । अध्वर्युः । ते । बृहस्पतिः । इन्द्रः । ब्रह्मा । दक्षिणतः ।
ते । अस्तु ।

हुतः । अयम् । समऽस्वितः । यज्ञः । एति । यत्र । पूर्वम् । अयनम् । हु-
तानाम् ॥ १५ ॥

हे चित्तस्य प्रेत ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अग्निहोता वषट्कर्ता एतत्सं-
ज्ञक ऋत्विग् अस्तु । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालको देवः अ-
ध्वर्युः अध्वरं यज्ञं यजमानस्य कामयमानः एतत्संज्ञक ऋत्विग् अ-
स्तु । ३ अध्वरशब्दात् “ह्रन्दसि परेच्छायाम्” इति क्यच् । “कप्य-
ध्वरपृतनस्यर्चि लोपः” इति अन्यलोपः । “क्याच्छ्रन्दसि” इति उभ-
त्ययः । अध्वर्युष्ट इत्यत्र “युष्मत्तद्यतद्युःषु” इति सांहितिको मूर्धन्यादे-
शः ३ । इन्द्रो दक्षिणस्यां दिशि आसीनो ब्रह्मा एतत्संज्ञक ऋत्विक्
ते तव पितृमेधाख्ये यज्ञे अस्तु भवतु । अस्मिन् प्रेतसंस्काररूपपितृमेधे

१ B हुतो २यं. A V हुतो १यं. Dc १ added sub-sequently. C K R have no kampa.
We with C K R. २ K संस्वितो. Dc संस्वितो changed to संस्वितो. We with C R
V. ३ C १ पृहस्पतिः ।

अस्यादीनां होत्रादिमहर्षिग्भावेन रूपणम् अस्य कर्मणो वैकल्याभावद्यो-
तनायेति मन्तव्यम् । होत्रादिकीर्तनम् अन्येषाम ऋत्विजाम् उपलक्षणा-
र्थम् । एवं होत्रादिरूपैरश्यादिभिरनुष्ठितोयं यज्ञः पितृमेधास्थः संस्थितः
समापितः सन् एति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति । यत्र य-
स्मिन् स्थाने हुतानाम् इष्टानां यज्ञानां पूर्वम् पूर्वकालीनम् अयनम्
गमनं प्राप्तिर्विद्यते । यज्ञस्य उत्तमलोकमाप्त्या तत्संस्कृतस्य पुरुषस्य स्व-
र्गलोकप्राप्तिरुक्तेत्यनुसंधेयम् ॥

षष्ठी ॥

अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ १६ ॥

अपूपवान् । क्षीरवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोककृतः । पथिकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतभागाः ।

इह । स्व ॥ १६ ॥

अपूपवान् गोधूमादिपिष्टविकारा अपूपाः तद्वान् । क्षीरवान् क्षीरं गो-
पयः तद्वान् । चरुः कुम्भ्यां पक्व ओदनः इह अस्मिन् संचयनकर्मणि
अस्त्रां समीपे पश्चिमदिग्भागे आ सीदतु आसन्नो भवतु ॥ चर्वासादन-
मेव देवानां प्रीणनकारीति दर्शयति । लोककृतः संस्क्रियमाणस्य प्रेतस्य
लोकं स्वर्गं कुर्वन्तीति लोककृतः तान् पथिकृतः गन्तव्यस्थानस्य मार्गक-
र्तुन् मार्गप्रदर्शकान् देवान् यजामहे प्रीणयामः । इह अस्मिन् संचयन-
कर्मणि अपूपक्षीरयुक्तचर्वासादने देवानां यष्टव्यानाम् इन्द्रादीनां मध्ये
ये यूपं हुतभागाः हुतं हविः । भागः भजनीयोऽशः । ४ कर्मणि
घञ् ४ । हविर्भागवन्तः स भवथ तान् यजामहे ॥ एवम् उत्तरेऽष्टौ
पर्याया व्याख्येयाः । विशेषस्तु वक्ष्यते ॥

सप्तमी ॥

अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह सीदतु ।

१ Cr स्थ 1.

1 S' दर्शयति. 2 S' वा for ये.

पितः एनम् अन्वादिष्टम् अश्याहितं प्रेतम् । उशब्दः अवधारणे । सु-
कृताम् सुकृतकर्मणां लोके स्थाने स्वर्गाख्य एव सम्यक् समीचीनं यथा
तथा धेहि स्वापय । सम्यक्त्वं नाम अविकलं चिरकालावस्थायितम् ॥

द्वितीया ॥

शमन्नयः समिद्धा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।

शृतं कृण्वन्त इह मावं चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

शम । अन्नयः । समऽईद्धाः । आ । रभन्ताम् । प्राजाऽपत्यम् । मेध्यम् ।
जातवेदसः ।

शृतम् । कृण्वन्तः । इह । मा । अवं । चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

आभ्याम् अग्नीन् संभूय प्रार्थयते । जातवेदसः जातानां वेदितारो-
न्नयः समिद्धाः सम्यक् प्रदीपिताः सन्तः प्राजापत्यम् प्रजापतिदेवत्यं
मेध्यम् मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः तदर्हम् इमं प्रेतरूपं पशुं सैमा रभ-
न्ताम् संस्पृशन्तु परितो दहन्तु । इह अस्मिन् दहनकर्मणि शृतम् प्राजा-
पत्यम् इमं यज्ञार्हं पशुं पकं कृण्वन्तः कुर्वन्तः मा अवं चिक्षिपन् अवक्षि-
प्तम् अवकीर्णं मा कुर्वन्तु । यथा निरवशेषं दहते तथेति । ३ “सा-
स्य देवता” इत्येतस्मिन्नर्थे “पत्युत्तरपदाण्यः” इति ण्यः । शृतम् इ-
ति । आ पाके इत्येतस्मात् कर्मकर्तरि निष्ठायां “शृतं पाके” इति नि-
पातनात् शृभावः ३ ॥

तृतीया ॥

यज्ञ एति विततः कल्पमानं ईजानमभि लोकं स्वर्गम् ।

तमन्नयः सर्वैरुतं जुपन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।

शृतं कृण्वन्त इह मावं चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

१ R विततः कल्पमानं. C विततः कल्पमानं. D विततः कल्पमानं changed to विततः क-
ल्पमानं. G विततः । कल्पमानः 1. We with B K V De. २ K जातवेदसः. We with B
C R V D. ३ K कृण्वन्त इह. We with B C R V De.

1 S' द्वाय for द्वयम्. 2 S' ताः स्पृशन्तु for संस्पृशन्तु. 3 S' वि for मय. 1 S'
न for भय.

यज्ञः । एति । विंऽततः । कल्पं॑मानः । ई॒जान॑म् । अ॒भि । लो॒कम् । स्वः॒ऽगम् ।
तम् । अ॒ग्नयः॑ । सर्वे॑ऽहुतम् । जु॒षन्तो॑म् । प्रा॒जा॒ऽपत्य॑म् । मे॒र्ध्यम् । ज्ञा-
त॒ऽवेद॑सः ।

शृतम् । कृ॒ण्वन्तः॑ । इ॒ह । मा । अ॒व । चि॒क्षि॒पन् ॥ १३ ॥

विततः प्राच्योदीच्याङ्गैर्विस्तृतः कल्पमानः इष्टं प्रदेशं प्रापयितुं स-
मर्थो यज्ञः पितृमेधाख्यः ईजानम् इष्टवन्ताम् एनं स्वर्गम् सुखात्मकं
लोकम् अभ्येति । ४ अन्तर्भावितण्यर्थोयम् एतिः ४ । अभिगम-
यति अभिप्रापयति ॥ अतो जातवेदसः अग्नयः प्राजापत्यं मेर्ध्यं तम्
ईजानं प्रेत रूपं पशुं सर्वहुतम् सर्वः निरवशेषः हुतो दग्धः तं जुषन्ताम्
सेवन्ताम् ॥ शृतम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

ई॒जान॑श्चिते॒मारु॑क्षद्भि॒र्नाक॑स्य पृ॒ष्ठाद् दि॒वं॑मु॒त्पति॑ष्यन् ।

तस्मै॒ प्र भा॑ति॒ नभ॑सो॒ ज्योति॑षी॒मान्स्वर्गः॑ प॒न्थाः सु॒कृते॑ दे॒व॒यानः॑ ॥ १४ ॥

ई॒जानः॑ । चि॒तम् । आ । अ॒रु॒क्षत् । अ॒ग्निम् । ना॒कस्य॑ । पृ॒ष्ठात् । दि॒वं॑म् ।
उ॒त्प॑ति॒ष्यन् ।

तस्मै॑ । प्र । भा॒ति॒ । नभ॑सः । ज्योति॑षी॒ऽमान् । स्वः॒ऽगः । प॒न्थाः । सु॒कृ-
ते॑ । दे॒व॒ऽयानः॑ ॥ १४ ॥

ईजानः इष्टवान् अग्नयः चितम् विषमसंख्याकाभिः शलाकाभिरिष्टका-
भिर्वा वयनेन संस्तुतम् अग्निम् प्रदेशम् । इष्टकचितः प्रदेशः अग्निरि-
त्युच्यते । उक्तं ऋ भगवता आपस्तम्बेन । “अग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्त-
रेषु क्रतुषग्निः” इति [आप० २५.४] । तम् आ अरुक्षत् आरूढ-
वान् । ४ हेर्लुङि “शल इगुपधाद् अनिटः” इति क्तः । कि-

१ See foot-note on the previous page. २ P सं । रभन्ताम् । for सर्वेऽहुतम् । जुषन्ताम् ।
३ R V De अग्नि- We with CRPP. ४ R दिवु०. We with CRV De. ५ Cr
उत्पतिष्यन् ।
18' वेदिन रेपु.

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ १७ ॥
 अपूपऽवान् । दधिऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्व ॥ १७ ॥

अपूपसाहित्यं सर्वेषां चरूणां साधारणम् । दधिवान् दधिमान् । ॠभू-
 म्नि मनुप् । “छन्दसीरः” इति मनुषो बत्वम् ॠ । दधियोगो द्वि-
 तीयचरोविशेषः ॥

अष्टमी ॥

अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह सीदतु ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ १८ ॥
 अपूपऽवान् । द्रप्सऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
 इह । स्व ॥ १८ ॥

द्रप्सा दधिकणाः । तद्वच्चम् अस्य चरोविशेषः ॥

नवमी ॥

अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह सीदतु ।
 लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ १९ ॥
 अपूपऽवान् । घृतऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः ।
 इह । स्व ॥ १९ ॥

घृतवान् घृतं भूयोऽस्यास्तीति घृतवान् ॥

दशमी ॥

अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥२०॥ (११)
 अपूपऽवान् । मांसऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।
 लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।
 स्व ॥ २० ॥ (११)

मांसवत्त्वं अस्य विशेषः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अपूपवानन्नवांश्चरुः” इति आदितश्चतसृणाम् ऋचाम् अस्थिसमीपे
 मन्त्रोक्तचरुस्वापनकर्मणि उक्तो विनियोगः ॥

“अपूपापिहितान्” [२५] इत्यनया पूर्वस्थापितान् नवचरुकुम्भान् अ-
 भिमन्त्रयेत् । मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

“द्रव्यश्चस्कन्द” [२६] इत्यनया अग्निष्टोमादिऋतुषु वहिष्पवमानप्रस-
 र्पणकाले वैमुपहोमं कुर्यात् ॥

“शतधारम्” [२९] इति द्वाभ्याम् ऋग्भ्याम् अभिमन्त्रितेन शत-
 च्छिद्रपात्रपतितोदकेन अस्मीनि आसावयेत् ॥

तत्र प्रथमां ॥

अपूपवानन्नवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्व ॥ २१ ॥

अपूपऽवान् । अन्नऽवान् । चरुः । आ । इह । सीदतु ।

लोकऽकृतः । पथिऽकृतः । यजामहे । ये । देवानाम् । हुतऽभागाः । इह ।

स्व ॥ २१ ॥

अन्नम् अदनोयम् ओदनम् स्यालीपके चरौ पात्रान्तरपकम् ओदनं
 प्रक्षोभ्यम् इत्यर्थः । ओदनान्तरयुक्तश्चरुरिति यावत् ॥

१ C' मासऽयान्.

1 S' मांसवत्त्वं. 2 S' भुम्भान् for कुम्भान्. 3 S' पात्रे for पके.

द्वितीया ॥

अ॒पूप॒वान् मधु॑मांश्च॒रुरेह॑ सी॒दतु॑ ।

लोक॑कृतः प॒थि॒कृतो॑ य॒जामहे॑ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्व ॥ २२ ॥

अ॒पूप॒ऽवान् । मधु॑ऽमान् । च॒रुः । आ । इ॒ह । सी॒दतु॑ ।

लोक॑ऽकृतः । प॒थि॒ऽकृतः । य॒जा॒महे॑ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्व ॥ २२ ॥

मधुमान् मधु माक्षिकं तद्वान् ॥

तृतीया ॥

अ॒पूप॒वान् रस॑वांश्च॒रुरेह॑ सी॒दतु॑ ।

लोक॑कृतः प॒थि॒कृतो॑ य॒जामहे॑ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्व ॥ २३ ॥

अ॒पूप॒ऽवान् । रस॑ऽवान् । च॒रुः । आ । इ॒ह । सी॒दतु॑ ।

लोक॑ऽकृतः । प॒थि॒ऽकृतः । य॒जा॒महे॑ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्व ॥ २३ ॥

रसवान् रसाः स्वाङ्गम्ललवणतिकोषणकपायाख्याः पट्टंख्याकाः तद्वान् ॥

चतुर्थी ॥

अ॒पूप॒वानं॑प॒वांश्च॒रुरेह॑ सी॒दतु॑ ।

लोक॑कृतः प॒थि॒कृतो॑ य॒जामहे॑ ये दे॒वानां॑ हु॒तभा॑गा इ॒ह स्व ॥ २४ ॥

अ॒पूप॒ऽवान् । अ॒र्प॑ऽवान् । च॒रुः । आ । इ॒ह । सी॒दतु॑ ।

लोक॑ऽकृतः । प॒थि॒ऽकृतः । य॒जा॒महे॑ । ये । दे॒वाना॑म् । हु॒तऽभा॑गाः । इ॒ह ।
स्व ॥ २४ ॥

अर्पणवान् । भिन्नप्रकृतिका अपूपा विवक्षिताः । तद्वान् चरुः इह म-
ध्यमदेशे आ सीदतु ॥ लोककृत इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ So GĀRPPĪVDe Cr.

1 All our authorities of the Sāhita and pada texts have अपवान् and not अप-
पवान् for the second word as explained by Śiṅana.

पञ्चमी ॥

अपूपापिहितान् कुम्भान् यांस्ते देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः ॥ २५ ॥

अपूपऽअपिहितान् । कुम्भान् । यान् । ते । देवाः । अधारयन् ।

ते । ते । सन्तु । स्वधाऽवन्तः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्रुतः ॥ २५ ॥

पूर्वानुवाके व्याख्यातैषा [३. ६८] । अपूपापिहितान् अपूपैराच्छादितान् यान् कुम्भान् चरूपूर्णान् नवकलशान् देवाः तत्तद्विभागिनो मन्त्रोक्ता देवताः ते संचितास्विरूप हे प्रेत त्वदीयान् अधारयन् स्वस्वभागेन धारितवन्तः स्वीकृतवन्तः ते हुतभागैर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीताः कुम्भस्याश्रयः ते परलोकप्राप्तवन्ते तुभ्यं स्वधावन्तः स्वम् आत्मानं दधाति पुष्पाति धिनोतीति [वा] स्वधा अन्नम् तद्वन्तः सन्तु । मधुमन्तः मधुसहिताः घृतश्रुतः बह्वाज्यक्षारिणो भवन्तु । भवदीयास्विसमीपे स्थापिताश्रयः परलोकं प्राप्तस्य तव प्रीणनाय बह्वन्नराशयो मधुघृतकुल्यायुक्ता भवन्तु इत्यर्थः ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावन्तीः ।

तास्ते सन्तुद्भीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानुं मन्यताम् ॥ २६ ॥

याः । ते । धानाः । अनुऽकिरामि । तिलऽमिश्राः । स्वधाऽवन्तीः ।

ताः । ते । सन्तु । उतऽद्भीः । प्रऽद्भीः । ताः । ते । यमः । राजां । अनुं ।

मन्यताम् ॥ २६ ॥

अक्षितिं भूर्यसीम् ॥ २७ ॥

अक्षितिम् । भूर्यसीम् ॥ २७ ॥

षष्ठी ॥ हे संचितास्विरूप प्रेत ते त्वदर्थं तिलमिश्राः कृष्णतिलयुक्ताः

१ Here B reads अधारयन् and not अधारयन्, which shows that here as well as at ३, ६८ above we should read अधारं. २ See hymn ३. ६८ above. ३ B V *किरामि तिलमिश्राः. De *मिं तिलमिश्राः changed to *मिं तिलमिश्राः. We with C K R.

स्वधावतीः अन्नवतीर्या धानाः भृष्टयवान् अनुकिरामि अनुक्रमेण विकि-
रामि अनूचीनं वा विक्षिपामि ता धानास्ते परलोकं प्राप्तवतस्तव प्रीण-
नाय अंभवीः । महन्नामैतत् । महंत्यो भवन्तु । प्रभवीः प्रभूताश्च सन्तु भ-
वन्तु । ॥ “भुवश्च” इति डीप् । प्रभ्वीरिति । “वा इन्दसि” इ-
ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । ता महतीः प्रभूताश्च धानास्ते तव भोगाय
यमः नियन्ता पितृणां राजा अनु मन्यताम् अनुजानातु । अनुमतेर्निर-
वधित्वं दर्शयति अक्षितिं भूयसीम् इति । भूयसीम् अत्यन्तं बहुम् अक्षि-
तिम् अक्षयम् । बहुकालपर्यन्तम् इति यावत् । ॥ “कालाध्वनोः”
इति द्वितीया ॥ । यथा लोके नगरे तिष्ठन् पुरुषः स्वीयं बहुधनं पु-
रः स्वामिनोनुज्ञया भुङ्क्ते एवं यमराज्यं प्राप्तवतः प्रेतस्य अन्नभोगाय
पितृराजस्य यमस्य अनुज्ञा प्रार्थ्यते ॥

द्रुप्तश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वं ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रुप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २६ ॥

द्रुप्तः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अनु ।

यः । च । पूर्वं ।

समानम् । योनिम् । अनु । समऽचरन्तम् । द्रुप्तम् । जुहोमि । अनु ।

सप्त । होत्राः ॥ २६ ॥

सप्तमी ॥ पितृत्वं प्राप्तं जना धूमादिर्मार्गेण पितृलोकम् आसाद्य तत्र
सोमयागनितं सुकृतफलम् उपभुञ्जत इति अस्मिन् पित्र्ये प्रकरणे सोमे
स्थितस्य उदकस्य कणः सोमो वा अनया स्तूयते । द्रुप्तः सोमरस-
स्थितोदककणः पृथिवीम् भूमिं द्याम् दिवं च अनुलक्ष्य चस्कन्द स्कन्नो
विप्रकीर्णो भवति । ॥ लक्षणापेक्षे अनुः कर्मप्रयचनीयः । “कर्मप्रव-
चनीययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया ॥ । श्रावभिरभिवचकाले भूमौ

१ P P २। ह्रं १। We with Or.

१ S' मदेत्सो. २ S' नगरो. ३ S' धूमादि for धूमादि. ४ S' om. स्कन्द from च-
स्कन्द. ५ S' "कीर्णापयनु.

सोमरसः स्कन्दति । दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति धारापातसमये अन्तरिक्षे सोमकणो विप्रकीर्णो भवतीति यावत् । एतदेव उच्यते इमं च योनिम् इति । इमं योनिम् सर्वस्य चराचरात्मकस्य जगतः कारणं पृथिवीम् अनुलक्ष्य तथा पूर्वः पूर्वम् उत्पन्नो यो द्युलोकस्तम् अनु । ४ परस्परसमुच्चयाथौ चकारौ । योनिशब्दः पुंलिङ्गोपि विद्यते ॥ । समानम् एकविधं योनिम् द्यावापृथिवीलक्षणं स्थानम् अनुलक्ष्य संचरन्तम् समन्ताद् विप्रकीर्णं द्रप्तम् सोमरसकणं सप्त सप्तसंख्याका होत्राः । वषट्कर्तृणां संज्ञा होत्रा इति । सप्त होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राग्नीध्राच्छावाकसंज्ञकान् वषट्कर्तृन् अनुलक्ष्य कृत्य जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । उत्तरत्र होत्रादिवषट्कारे सोमरसः अध्वर्युभिर्हूयते । तदर्थं स्कन्तं सोमरसं द्रप्तदेवतार्थं करोमीत्यर्थः । वाजसनेयब्राह्मणे खलु एष द्रप्तः आदित्यात्मना स्तुतः । तथा च जान्नायते । “असौ वा आदित्यो द्रप्तः । स “दिवं च पृथिवीं च स्कन्दति । इमं च योनिमनु यश्च पूर्वं इति । इमं “[च] लोकम् अमुं चेत्येतत् । समानं योनिमनु संचरन्तम् इति । समानं “ह्येष एतं योनिमनु संचरति । द्रप्तं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति । असौ “वा आदित्यो द्रप्तः । दिशः सप्त होत्राः । अमुं तदादित्यं दिक्षु प्र- “तिष्ठापयति” इति [श० ब्रा० ७, ४, १, २०] ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रयिम् ।

ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुहते दक्षिणां सप्तमातरम् ॥ २९ ॥

शतधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते । अभि ।

चक्षते । रयिम् ।

ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सर्वदा । ते । दुहते । दक्षिणाम् । स-

प्तमातरम् ॥ २९ ॥

अष्टमी ॥ शतधारम् शतसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तम् अत एव

१ Cr पुच्छति ।

१ S' °करणो. २ S' om. °म् अनुलक्ष्य तथा. ३ S' संचरति. ४ S' om. °दिवं.

वायुम् । ॥ लुप्तमात्रर्षीयः ॥ । वायुमन्तम् । सच्छिद्रे वस्तुनि
 वायुर्वाति । यद्वा वायुम् वातारं चरन्तं वायुवदेव कुम्भोपि हस्ताद्वस्त-
 प्रापणेन सर्वदा चरति तम् अर्कम् अर्चनीयं स्वर्विदम् स्वः स्वर्गस्य ल-
 म्भकम् एतं कुम्भं नृचक्षसः नृणां द्रष्टारो देवास्ते तदर्थम् । ॥ यु-
 प्मच्छब्दस्य “तेमयावेकवचनस्य” इति ते इत्यादेशो व्यत्ययेन उदा-
 त्तः ॥ । हे प्रेत तदर्थं रयिम् धनम् अभि चक्षते पश्यन्ति जान-
 न्ति । एतं कुम्भं तव धनम् इत्येव जानन्ति । ये गोविणः संस्कर्तारः
 पृणन्ति अस्विरूपं त्वां कुम्भोदकेन प्रीणयन्ति प्र यच्छन्ति च कुम्भोदकं
 ते सप्तमातरम् सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यांस्ताम् यद्वा
 सप्तसंख्याका मातारः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति [य-
 स्याः] तादृशीम् । अथ वा मातारः परिच्छेत्तारो यस्याम् एकधा दत्तां
 सप्तधा मान्ति परिच्छिन्दन्ति ताम् । ॥ “ऋतश्छन्दसि” इति कपः
 प्रतिषेधः ॥ । तथाविधां दक्षिणां सर्वदा दुहते दुहते । उदकेन आ-
 म्लावनं नाम दक्षिणादोहनम् इत्यर्थः । ॥ दुहेर्लटि ङस्य “बहुलं छ-
 न्दसि” इति रुडागमः ॥ ॥

कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ।

ऊर्जं मर्दन्तीमर्दिन्ति जनेषु मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ३० ॥ (१२)

कोशम् । दुहन्ति । कलशम् । चतुःऽविलम् । इडाम् । धेनुम् । मधुम-
 तीम् । स्वस्तये ।

ऊर्जम् । मर्दन्तीम् । अर्दिन्तिम् । जनेषु । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे ।

विऽव्योमन् ॥ ३० ॥ (१२)

नवमी ॥ चतुर्विलम् । शतसंख्याकाच्छिद्रस्य कुम्भस्य चतुर्णां छिद्राणाम्
 अवमुत्प स्तुतिः । चतुश्छिद्रं चतुःस्तनं कोशम् कोशवत् कोशः । कोशो
 यथा धनकनकादिसंपूर्णस्तद्वत् पयःपूर्णं कलशम् कुम्भं कुम्भोपमम् ऊपः

१ Or पूडाम् ।

१ S' यथाः तथाऽत्र for यथास्ताम् यथा. २ S' दत्ता. ३ S' *संपूर्ण.

मधुमतीम् मधुररसक्षीरयुक्ताम् इडाम् । धेनुनामैतत् । एतत्संज्ञकां धेनुम् ।
 यद्वा इडा भूमिः । भूमिरूपां धेनुं दुहन्ति । ॥ दुर्हिर्विकर्मकः ॥ कि-
 मर्थम् । स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । प्रेतस्य सर्वदा परलोकनिवा-
 साय । चतुश्चिद्रकलशोदकेन आस्नायनं नाम चतुःस्तनधेनुदोहनमेवेत्यर्थः ।
 मदन्तीम् मदयन्तीं तोषयन्तीम् अदितिम् अखण्डनीयाम् ऊर्जम् बलक-
 रम् अन्नं जनेषु पितृत्वं प्राप्तेषु मध्ये हे अग्ने मा हिंसीः पितृणां म-
 ध्ये एतस्य प्रेतस्य भोगाय अन्नं मा च्छेत्सीः । परमे व्योमन्निति पदद्वयं
 कलशं दुहन्तीत्यनेन संबन्धनीयम् । परमे उत्कृष्टे व्योमन् । ॥ स-
 प्रम्या लुक् । “न डिसंबुद्धोः” इति नलोपाभावः ॥ व्योम-
 नि आकाशे शतच्छिद्रं कलशं दुहन्तीति ॥

[इति] चतुर्धेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“एतत् ते देवः” इति सूक्तस्य आद्यया ऋचा वासोऽभिमन्त्र्य प्रेतं
 प्रच्छादयेत् ॥

“धाना धेनुरभवत्” [३२] “एतास्ते असौ धेनवः” [३३] “ए-
 नीर्धाना हरिणोः” [३४] इति तिसृभिर्ऋग्भिः अस्थाम् उपरि तिल-
 मिश्रा धाना आदध्यात् ॥

पितृमेधे द्वितीयेऽहनि “वैश्वानरे हविः” [३५] इत्यनया दहनस्थान-
 संनिधौ अन्यवत्ताया गोः पयः पयसि शृतं स्थालीपाकं वा जुहुयात् ॥

“सहस्रधारम्” [३६] इत्यनया अभिमन्त्रितेन सहस्रच्छिद्रपात्रपतितो-
 दकेन अस्वीन्याह्लावयेत् ॥

“इदं कसाम्बु” [३७] इत्यनया गतं स्यापितानि अस्वीनि गोत्रिणः
 सर्वे वा ईक्षेरन् । कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् ॥

“इहैवैधि” इत्यनया पिण्डपितृयज्ञे दीपयोः काष्ठयोरेकं हत्वा पासुषु
 प्रक्षिपेत् । सूत्रितं हि । “द्वे काष्ठे गृहीत्वा उशन्तः [१८. १. ५६] इ-
 “त्यादीपयति । आदीपयोरेकं प्रतिनिदधाति । इहैवैधि धनसनिः [१८.
 “४. ३८] इत्येकं हत्वा पांसुष्वाधाय” इति [कौ० ११. ८.] ॥

“पुत्रं पौत्रम्” [३९] इत्यृचा पिण्डपितृयज्ञे पिण्डदानानन्तरम् आ-
चामेत् ॥ “आपो अग्निम्” [४०] इत्युत्तरया अद्भिरग्निम् अवसिञ्चेत् ॥
सूत्रितं हि । “आपो अग्निम् इत्यद्भिरग्निम् अवसिञ्च्य पुत्रं पौत्रम्
अभितर्पयन्तीरित्याचामति” इति [कौ० ११.९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतत् ते देवः सविता वासो ददाति भर्तवे ।

तत् त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥

एतत् । ते । देवः । सविता । वासः । ददाति । भर्तवे ।

तत् । त्वम् । यमस्य । राज्ये । वसानः । तार्प्यम् । चर ॥ ३१ ॥

हे भेत ते तव सविता सर्वस्य प्रेरको देवः एतत् इदं वासः वस्त्रं
भर्तवे भरणाय आच्छादनाय ददाति प्रयच्छति । त्वं च तत् तार्प्यम्
तर्पणार्हं प्रीतिकरम् । यद्वा तृपा नाम तृणविशेषः । तन्निर्मितं घृताक्तं
वस्त्रं तार्प्यम् इति अन्ये वदन्ति । तद् वस्त्रं वसानः आच्छाद-
यन् । ॥ वस आच्छादने । आदादिकः अनुदात्तेत् ॥ यमस्य
प्रेताधिराजस्य राज्ये चर परिभ्राम्य ॥

द्वितीया ॥

धाना धेनुरभवद् वत्सो अस्यास्तिलोभवत् ।

तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुषं जीवति ॥ ३२ ॥

धानाः । धेनुः । अभवत् । वत्सः । अस्याः । तिलः । अभवत् ।

ताम् । वै । यमस्य । राज्ये । अक्षिताम् । उषं । जीवति ॥ ३२ ॥

धाना भृष्टयवः धेनुः प्रीणयित्री गौरभवत् । अस्या धेनुरूपाया धा-
नायास्तिलः वत्सोऽभवत् । तां वत्सरूपतिलसहितां धेनुरूपां धानां य-

१ A B K V ददानु. De ददाति changed to ददातु. We with C Gr. २ C नस्तार्प्यं चर,
the र्प्यं being for र्प्यं, and the accent on र्प्यं being wrongly omitted. B नस्तार्प्यं. V
नस्तार्प्यं. De वसानस्तार्प्यं चर changed to वसानस्तार्प्यं चर. We with A K R Gr. ३ De
अस्यास्तिलो° changed to अस्यास्तिलो°. B V G अस्यास्तिलोभ°. We with K R.

मस्य राज्ये अक्षिताम् क्षयरहिताम् उप जीवांति उपजीवेद् अयं प्रे-
तः । ॥ जीवतेलेटि आडागमः ॥ वैशब्दः प्रतिद्विद्योतनार्थः ।
यद्वा । ॥ तिङां तिङो भवन्तीति हेस्तिवादेशः ॥ उपजीव हे
प्रेत त्वम् इति । ॥ अक्षिताम् । क्षि क्षये । “निष्ठायाम् अप्यद-
र्थे” इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । ण्यदर्थो भावकर्मणी । अत एव
दीर्घाभावाद् नत्वाभावः ॥

तृतीया ॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुषा भवन्तु ।

एनीः श्येनीः सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वात्र ॥ ३३ ॥

एताः । ते । असौ । धेनवः । कामदुषाः । भवन्तु ।

एनीः । श्येनीः । सरूपाः । विरूपाः । तिलवत्साः । उप । तिष्ठन्तु ।

त्वा । अत्र ॥ ३३ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे असौ अमुकनामधेय प्रेत ते तव एता
धानाः कामदुषाः कामं काम्यमानं फलं दुहन्तीति कामदुषाः । ॥ “दु-
हः कव्यश्च” इति कप् प्रत्ययो घञ् अन्तादेशः ॥ इष्टफलदां धेनवो
भवन्ति । ता एव विशिनष्टि । एनीः । एतः संध्यावर्णः । श्येतः शु-
भ्रवर्णः । ॥ उभयत्र “वर्णाद् अनुदात्तात्” इति ङीञ्कारौ । “वा
छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्यः संध्यावर्णाः शुभ्रारुणव-
र्णाः श्येन्यो धवलवर्णाः सरूपाः समानरूपाः विरूपाः विविधरूपाः ति-
लवत्साः तिलात्मकवत्सहिता धेनुरूपा धानाः अत्र अस्मिन् यमराज्ये
हे प्रेत त्वा त्वाम् उप तिष्ठन्तु अभिमतफलदोहनार्थं समीपे सेवन्ताम्
परिचरन्तु ॥

१ So B C K̄ R V D c P P̄. Cc alone has भवति । २ B C V विरूपास्तिलवत्सा. Dc
विरूपास्तिलवत्सा changed to विरूपास्तिलवत्सा. Cc तिलवत्साः । We with R K̄
and Cc.

१ B' °फलदां.

चतुर्थी ॥

एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीधेनवस्ते ।

तिलवत्सा ऊर्जमस्रै दुहाना विश्वाहा सन्वैनपस्फुरन्तीः ॥ ३४ ॥

एनीः । धानाः । हरिणीः । श्येनीः । अस्य । कृष्णाः । धानाः । रोहिणीः ।
धेनवः । ते ।

तिलवत्साः । ऊर्जम् । अस्रै । दुहानाः । विश्वाहा । सन्तु । अनपस्फु-
रन्तीः ॥ ३४ ॥

पूर्वमन्त्रोक्तोर्थः अनया विवियते । एनीश्येनीशब्दौ व्याख्यातौ । हरि-
णीः हरिण्यः हरितवर्णाः । कृष्णाः अतिभर्जनात् कृष्णवर्णाः । रोहिणीः
रोहितवर्णा अरुणवर्णाः । ॥ सर्वत्र पूर्ववद् ङीम्नकारदीर्घाः ॥ धे-
नुरूपा धानाः अस्य ते तव भवन्ति । तास्तिलवत्सा धेनवो विश्वाहा
सर्वेषु अहःसु । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्वितीया ॥ अ-
नपस्फुरन्तीः अनपस्फुरन्त्यः । अपस्फुरणं नाम नाशः । अविनश्यः
अक्षीणाः सत्यः अस्रै अस्थिरूपाय ते तव ऊर्जम् बलकरम् अन्नं दु-
हानाः प्रयच्छन्त्यः सन्तु भवन्तु ॥

पञ्चमी ॥

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्तम ।

स विभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् विभर्ति पिन्वमानः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरे । हविः । इदम् । जुहोमि । साहस्रम् । शतधारम् । उत्तमम् ।

सः । विभर्ति । पितरम् । पितामहान् । प्रपितामहान् । विभर्ति । पिन्व-
मानः ॥ ३५ ॥

१ ई एनी°. De एनी° changed to एनी°. We with C B R V. २ B तिलवत्सा. De तिलवत्सा changed to तिलवत्सा. We with C K R V Gr. ३ ई सन्वैनपस्फुरन्ती. De सन्वैनपस्फुरन्ती changed to सन्वैनपस्फुरन्ती. P अनपस्फुरन्ती । P अनपस्फुरन्ती । O अनपस्फुरन्ती. We with C R B V, except that C R omit the visarga after एन्ती, which vi-arga we take from P V De and Sāyana.

1 S' क्षीणाः for अक्षीणाः.

वैश्वानरे विश्वनरहितो विश्वानरः । ॥ “नरे संज्ञायाम्” इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः । तस्मिन् अग्नौ इदं पयोरूपं स्यालीपाकरूपं वा हविः जुहोमि प्रक्षिपामि । हविर्विशिनष्टि । साहस्रम् सहस्रविधोदकप्रवाहयुक्तम् । ॥ “तपःसहस्राभ्यां विनीनी” । “अण् च” इति मत्वर्थीयः अण् मत्वयः ॥ शतधारम् शत-प्रवाहोपेतम् । अवयुत्य स्तुतिः । उत्तमम् प्रस्रवणम् । यथा एवंविध उत्तः स्वोपजीविनः प्राणिनः प्रीणयति एवम् इदं हविः नानाविधं सत् पितृन् पुण्यातीति उत्सात्मना रूपितम् ॥ पिन्वमानः । ॥ पिविरिद-न्तः प्रीणनार्थो भौवादिकः । इदित्वानुम् ॥ हविषा प्रीतः स वैश्वानरोऽग्निः पितरम् पितृत्वं प्राप्तं स्वजनकं प्रेतं पितामहान् पितुः पि-तृन् विभर्ति प्रीणयति । तथा प्रपितामहान् प्रकृष्टान् पितामहान् स्वपि-तुः पितामहान् । यदुवचनेन पितामहादीन् सर्वान् स्ववंश्यान् । विभ-र्ति पुण्यातीति । ॥ “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” इति पिता-महशब्दो निपातितः ॥

पद्यी ॥

सहस्रधारं शतधारमुत्तमक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे ।

जर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः ॥ ३६ ॥

सहस्रधारम् । शतधारम् । उत्तमम् । अक्षितम् । विऽअच्यमानम् । स-लिलस्यं । पृष्ठे ।

जर्जम् । दुहानम् । अनपस्फुरन्तम् । उपं । आसते । पितरः । स्वधा-भिः ॥ ३६ ॥

सहस्रधारम् सहस्रसंख्याकच्छिद्रपतितोदकप्रवाहयुक्तं शतधारम् । अव-युत्यैव स्तुतिः । उत्तमम् । उत्सवद् उत्तः । उत्तोपमं कलशम् अक्षितम्

१ B भानं. De व्यच्यमानं (sic) changed to व्यच्यमानं. P P विऽअच्यमानम्. Cr विऽअच्य-मानम्. We with A C K R V Cr. २ K मुपासते. De स्फुरन्तमुपासते changed to स्फुरन्तमुपासते. We with B C R V.

1 S' स्वे°. 2 S' अवयुत्यैव for अवयुत्यैव.

क्षयरहितम् उदकपूर्णं सलिलस्य अन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरिभागे व्यच्यमानम् । ॥ व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ । व्यामुवन्तम् । आकाशे धार्यमाणम् इति यावत् । जर्गम् बलकरम् अन्नम् । अन्नसाधनोदकम् इति यावत् । दुहानम् क्षारयन्तम् अनपस्फुरन्तम् बहुच्छिद्रसाहित्येपि अविदीर्यमाणं सम्यक् शोभमानं वा सहस्रच्छिद्रं कुम्भं पितरः प्रेतभूताः । ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ । स्वधाभिः । ॥ हेतौ तृतीया ॥ । स्वर्गीणनसाधनैरन्नैर्हेतुभिः उपासते सेवन्ते उपगच्छन्ति ॥

सप्तमी ॥

इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत् सजाता अवं पश्यतेतं ।

मर्त्योयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सवन्धु ॥ ३७ ॥

इदम् । कसाम्बु । चयनेन । चितम् । तत् । सजाताः । अवं । पश्यत ।

आ । इत् ।

मर्त्यः । अयम् । अमृतत्वम् । एति । तस्मै । गृहान् । कृणुत । यावत्सवन्धु ॥ ३७ ॥

हे सजाताः सहजन्मानः समानकुले जाता गोत्रिणः यूयं चयनेन संचयनकर्मणा चितम् संचितम् एकत्र समूहीकृतं तद् इदं कसाम्बु कसाः कीकसाः असीनि । ॥ आदिवर्णलोपश्छान्दसः ॥ । कसांश्च अम्बूनि च कसाम्बु । ॥ इन्द्रैकवद्भावः ॥ । पूर्वमन्त्रेण अश्राम उदकेन आत्मावनम् उक्तम् । उदकात्मावितान्य[सीनि अयं पश्यत अवधानेन ईदध्वम् । एत आगच्छत ॥ अयं मर्त्यः मरणधर्मा प्रेतः अमृतत्वम् एति अमरणधर्म] प्राप्नोति । तस्मै तदर्थं गृहान् स्नानानि कृणुत कुरुत । यावत्सवन्धु यावन्तः सवन्धवः समानगोत्रा भवथ ते

१ B K चित्त. P चित्तम् । We with A O R V De Or P. २ Stryana's text in S' alone reads पश्यतेत. All our Saṁhitā-MSS. correctly read पश्यतेत, and the pada-MSS. पश्यत् । धा । इत् । ३ K C मर्त्यो ३°. De मर्त्योयमं changed to मर्त्योयमं and rechanged to मर्त्योयमं. We with B R V De.

1 S' दुहानां. 2 S' एतंचयनं for संचयनं. 3 S' कसांश्च.

सर्वे यूयं तस्मै प्रेताय गृहान् कुरुतेति । तस्यास्थिनिरीक्षणमेव परलोके स्नानकरणम् इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

इहैवैधिं धनसन्निरिहचित्त इहकृतुः ।

इहैधिं वीर्यवत्तरो वयोधा अपराहतः ॥ ३८ ॥

इह । एव । एधि । धनसन्निः । इहचित्तः । इहकृतुः ।

इह । एधि । वीर्यवत्तरः । वयोऽधाः । अपराहतः ॥ ३८ ॥

हे दीप्तपांसुष्वहित उल्मुक त्वम् इहैव पांसुलक्षणे प्रदेश एव एधि भव । धनसन्निः अस्माकं धनस्य दाता भव । ॥ “छन्दसि वनसन्नरक्षिमयाम्” इति सनोतेः इन् प्रत्ययः ॥ इह अस्मिन् प्रदेशे चित्तः प्रज्ञातो भव । ॥ चित्ती संज्ञाने । कर्मणि निष्ठा । “श्रीदितो निष्ठायाम्” इति इडभावः ॥ इह कृतुः कर्म अस्मदीयकर्मसंपादको भव । तथा इहैव प्रदेशे वीर्यवत्तरः अत्यन्तं बलवान् वयोधाः । वय इति अन्ननाम । तस्य धाता विधाता अपराहतः शत्रुभिरपराजितश्च सन् एधि भव । ॥ अस्तेलोटि हौ रूपम् ॥

नवमी ॥

पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।

स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

पुत्रम् । पौत्रम् । अभितर्पयन्तीः । आपः । मधुमतीः । इमाः ।

स्वधाम् । पितृभ्यः । अमृतम् । दुहानाः । आपः । देवीः । उभयान् । तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।

स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥ ३९ ॥

मधुमतीः मधुररसोपेता इमा आचमन्तार्हा आपः पुत्रम् अव्यवहितं

१ K̄ वैधि धनसनि°. De °वैधि धनसनि° changed to °वैधि धनसनि°. We with BCR V De. २ K̄ वीर्यवत्तरो. De वीर्यवत्तरो changed to वीर्यवत्तरो. We with BCR V De. ३ C° धनसनिः । v K̄ पौत्रमनि°. De पौत्रमनि° changed पौत्रमनि°. We with BCR V De.

1 S' उन्मुक. 2 Śāyana's text reads : इहैवैधि वीर्यवत्तरो.

पुमपत्यं पौत्रम् पुत्रस्य पुमपत्यम् । ॥ उभयत्र एकवचनम् अत-
न्त्रम् । लिङ्गं तु विवक्षितम् ॥ पुत्रान् पौत्रांश्च अभितर्पयन्तीः अ-
भितः सर्वतस्तर्पयन्त्यः प्रीणयन्त्यो भवन्ति यतः अतः पितृभ्यः स्वीयेभ्यः
पिण्डोपजीविभ्यः अमृतम् अमरणसाधनं स्वधाम् आत्मप्रीणनकरम् अ-
न्नं दुहानाः प्रयच्छन्त्यो देवीः देव्यो द्योतमाना आपः आचमनीया उ-
भयान् पुत्रान् पौत्रांश्च उभयविधान् तर्पयन्तु वर्धयन्तु । अथ वा उभ-
यशब्देन स्वीया मातृपितामह्यादयः पितृवंश्याश्च विवक्ष्यन्ते । तान् उभय-
विधांस्तर्पयन्तु । पिण्डदानानन्तरं क्रियमाणेन अनेन आचमनकर्मणा तृ-
प्तान् कुर्वन्तु । ॥ अस्मिन् पक्षे पितृभ्य इत्यत्र “पिता मात्रा” इति
एकशेषो द्रष्टव्यः ॥

दशमी ॥

आपो अग्निं प्र हिणुत पितृरूपेभ्यं यज्ञं पितरो मे जुषन्ताम् ।

आसीनामूर्जमुप ये सचन्ते ते नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छान् ॥ ४० ॥ (११)

आपः । अग्निम् । प्र । हिणुत । पितृन् । उप । इमम् । यज्ञम् । पितरः ।
मे । जुषन्ताम् ।

आसीनाम् । ऊर्जम् । उप । ये । सचन्ते । ते । नः । रयिम् । सर्ववीरम् ।
नि । यच्छान् ॥ ४० ॥ (११)

हे आपः अवसेचनसाधनभूता यूयम् अग्निम् युष्माभिरवसिच्यमानं द-
क्षिणाग्निं पितृन् पितृपितामहादीन् उप । उपशब्दः समीपवचनः । पितृ-
णां समीपं प्र हिणुत प्रेषयत । बर्हिर्देवान् पिण्डान् दातुम् इति शेषः ॥
मे मदीयम् इमम् इदानीम् अनुष्ठीयमानं यज्ञम् पिण्डपितृयज्ञाख्यं पि-
तरः मदीया जुषन्ताम् सेवन्ताम् । पिण्डान् आस्वादयन्तु । ये पितरः
आसीनाम् उपविष्टाम् । ॥ आस उपवेशने । “ईदासः” इति ई-
कारः ॥ बर्हिषि आसादिताम् ऊर्जम् बलकरपिण्डलक्षणम् अन्नम्

। ABCKKRPV De यच्छात्. We with Cr. २ Cr ऊर्जे । उभये । सुचन्ते । for
ऊर्जम् । उप । ये । सचन्ते ।

। S' भवति.

उप सचनो स्वीकर्तुं समीपे समवयन्ति ते पितरो नः अस्मभ्यं सर्ववी-
रम् । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्रपौत्रादयः । बहुपुत्रादिसहितं रयिम्
धनं नि यच्छान् नियच्छन्तु प्रयच्छन्तु । नियमनं नाम स्वैर्येण अवस्था-
पनम् । ॐ यमेलेंटि “इत्तश्च लोपः परस्मैपदेषु” इति इकारलोपः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“समिन्धते” इति आद्यया ऋचा पिण्डपितृयज्ञे समिधम् आद-
ध्यात् । सूत्रितं [हि] । “उपसमादधाति ये निखाताः [१८. २. ३४]
समिन्धते [१८. ४. ४१] ये तातृपुः [१८. ३. ४७] ये सत्यासः” [१८.
३. ४८] इति [कौ० ११. ८.]

“यास्ते धानाः” [४३] इत्यस्या अस्विषु तिलमिन्धानाधिकिरणे वि-
नियोग उक्तः ॥

“इदं पूर्वम्” [४४] इत्यनया दहनार्थं प्रेतम् उत्थाप्य शकटे निदध्यात् ॥

“सरस्वतीं देवयन्तः” [४५] इति तिसृणां प्रेतशरीरे अग्निदानानन्तरं
सारस्वतहोमे विनियोग उक्तः ॥

“पृथिवीं त्वा” [४६] इत्यनया सवयज्ञेषु मृत्तोमयादिना चरुस्थालीम्
आलिम्पेत् । “पृथिवीं त्वा पृथिव्याम् इति कुम्भीम् आलिम्पति” इति
[कौ० ८. २.] सूत्रं प्रमेव प्रदर्शितम् ॥

“आ प्र ज्वेषाम्” [४९] इति ऋचा प्रेतवाहनवृषभौ अभिमन्त्र्य
कर्ता गृहीयात् ॥

पितृमेध एव चतुर्थेऽहनि “एयमगन्” [५०] इति ऋचा दक्षिणारूपां
गाम् अभिमन्त्र्य प्रतिगृहीयात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतमियंम् ।

स वेदुर्निर्हितान् निर्धीन् पितृन् परावर्तो गतान् ॥ ४१ ॥

सम् । इन्धते । अमर्त्यम् । हव्यवाहम् । घृतमियंम् ।

सः । वेदुः । निर्हितान् । निर्धीन् । पितृन् । परावर्तः । गतान् ॥ ४१ ॥

अमर्त्यम् अमरणधर्माणं घृतप्रियम् प्रियं प्रीतिकरं घृतम् आज्यं यस्य । ५ “वा प्रियस्य” इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पनाद् अत्र परनिपातः ५ । आज्येन अग्निः प्रवृद्धज्वालो भवतीति घृतप्रियत्वम् । हव्यवाहम् हव्यस्य हविषो घोढारम् अग्निं समिन्धते समिन्धनसाधनैः काष्ठैः सम्यग् दीपयन्ति कर्तारः । ५ इन्धेल्लिटि बहुवचने रूपम् ५ । यद्वा ५ तस्मादेव धातोर्लटि अंडागमः ५ । समिद्धिः समिन्धीत । यतः सोमिः निहितान् भूमौ स्थापितान् निधीन् निक्षेपान् । लुप्तोपमम् एतत् । यथा भूर्म्यां निगूढा निधयः प्रदर्शकेन विना न प्रकाशन्ते एवं पितरोपि पुरःस्फूर्तिका न भवन्ति । निधीनिव स्थितान् परावतः । परावच्छब्दो दूरवाची । ५ पराशब्दाद् “उपसर्गाच्छन्दसि०” इति वतिप्रत्ययः ५ । अतिदूरान् देशान् गतान् प्राप्नान् पितृन् वेद जानाति । अस्य पितरः अत्र देशे वर्तन्त इति सम्यग् जानाति । ५ वेत्तेः “विदो लटो वा” इति तिपो णल् आदेशः ५ । अतः समिन्धत इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यं ते म॒न्थं यमो॑द॒नं यन्मांसं॑ नि॒पृणा॑मि ते ।

ते ते सन्तु॑ स्व॒धाव॑न्तो म॒धुम॑न्तो घृ॒तश्चु॑तः ॥ ४२ ॥

यम् । ते । म॒न्थम् । यम् । अ॒ोद॒नम् । यत् । मांसम् । नि॒ऽपृणा॑मि । ते ।

ते । ते । स॒न्तु । स्व॒धाऽव॑न्तः । म॒धुऽम॑न्तः । घृ॒तऽश्चु॑तः ॥ ४२ ॥

मेतस्य हि प्रीणनाय सक्तुमन्थादयः प्रदीयन्ते । “ये अन्नयः [३, २१, १] इति दशर्चेन पलाशपर्णैः सक्तुमन्थं विकिरेत्” इति हि सूत्रम् [कौ० ११, ३] । “अपूपवान् मांसवान्” [२०] इति “० अन्नवान्” [२१] इति च मन्त्रयोर्मांसान्नदानं विहितम् । उपलक्षणम् एतत् क्षी-

१ KCR ते म॒न्थं. De यं ते म॒न्थं changed to यं ते म॒न्थं. Ce म॒न्थम् 1. Elsewhere the word is म॒न्थः. As for the passage in the kunda (३, २.) it is no authority at all. We with V De. २ K पृणामि ते. De पृणामि ते changed to पृणामि ते. We with BCR V De. ३ Ce ०ऽयुतः 1.

1 S' आदा'. 2 S' म्यां for म॒न्थां. 3 S' has अतः before निधीनिव.

रौदनदध्योदनतिलमिश्रधानादेः । यन्मन्धादिकम् हे भ्रेत ते तुभ्यं निष्पृ-
णामि ददामि । निपरणं नाम पित्र्योपवीतिना पराचीनपाणिना पित्र्यं
चोदितद्रव्यस्य प्रक्षेपः । ते मन्धादयः ते तव स्वधावन्तः बह्वन्ता [मधुम-
न्तः] मधुयुक्ता [घृतश्रुतः] घृतसहिताश्च [सन्तु] भवन्तु ॥

तृतीया ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावन्तीः ।

तास्ते सन्तुङ्घीः प्रुम्भीस्तास्ते यमो राजानुं मन्यताम् ॥ ४३ ॥

याः । ते । धानाः । अनुङ्किरामि । तिलमिश्राः । स्वधावन्तीः ।

ताः । ते । सन्तु । उतुङ्घीः । प्रुङ्घीः । ताः । ते । यमः । राजा । अनुं ।

मन्यताम् ॥ ४३ ॥

“यास्ते धानाः” इति तृतीया ऋग् असिन्नेवानुवाके तृतीयसूक्ते व्या-
ख्याता [२६] ॥

चतुर्थी ॥

इदं पूर्वमपरं नियानं येनां ते पूर्वं पितरः परेताः ।

पुरोगवा ये अभिशाचो अस्व ते त्वां वहन्ति सुकृतासु लोकम् ॥ ४४ ॥

इदम् । पूर्वम् । अपरम् । निऽयानम् । येन । ते । पूर्वं । पितरः । पराऽइताः ।

पुरऽगवाः । ये । अभिऽशाचः । अस्व । ते । त्वा । वहन्ति । सुऽकृताम् ।

जं इति । लोकम् ॥ ४४ ॥

इदं नियानम् । नीचीनं पराङ्मुखं यान्ति अनेन भ्रेता इति नियानं
शकटम् । इदं पुरोवर्तिं भ्रेतवहनाय संनद्धं नियानं शकटं पूर्वम् पुरातनम्
अपरम् अद्यतनं च । पूर्वेषां भ्रेतानां वहनाय एतदेव शकटम् अपरे-

१ B ०या. C ०या. We with RV Dc. २ KRC अभिशाचो. Dc अभिशाचो changed
to अभिशाचो. V with Sāyana. P P अभिशाचः । C अभिशाचः । अभिशाचः ap-
pears to be the ancient reading of the Atharva.

1 S' क्षीरोदन°. 2 S' पूर्वभावनं for अद्यतनं.

षाम् इदानींतनानामपि इदमेव शकटम् इति पूर्वम् अपरं चेत्युच्यते ।
पूर्वत्वमेव उपपादयति । येन शकटेन ते तव पूर्वं पुरातनाः पितरः प-
रेताः इतः पराङ्मुखं गताः ॥ अस्य अपरस्य इदानीं संनद्धमानस्य श-
कटस्य अभिषांचः अभितः पार्श्वद्वये सचमानाः संगच्छमानाः पुरोगवाः
शकटस्य पुरस्ताद्भागे धुरि युज्यमानाः अनङ्गाहो ये सन्ति । ॥ “गो-
रतद्धितलुकि” इति टच् समासान्तः ॥ ते पुरोगवास्त्वा त्वां सु-
कृताम् सुकृतकर्मणाम् । उशब्दः अवधारणे । लोकमेव वहन्तुं प्राप-
यन्तु । ॥ वहिर्द्विकर्मकः ॥

पञ्चमी ॥

सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे त्वायमानि ।

सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४५ ॥

सरस्वतीम् । देवऽयन्तः । हवन्ते । सरस्वतीम् । अध्वरे । त्वायमानि ।

सरस्वतीम् । सुऽकृतः । हवन्ते । सरस्वती । दाशुषे । वार्यम् । दात् ॥ ४५ ॥

“सरस्वतीं देवयन्तः” [१८, १, ४१] इति पञ्चम्याद्यास्तिस्र च्चः अ-
सिन्नेव काण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमे सूक्ते व्याख्याताः ॥

षष्ठी ॥

सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनर्क्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेङ्गस्मे ॥ ४६ ॥

सरस्वतीम् । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञम् । अभिनर्क्षमाणाः ।

आऽसद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् । अनमीवाः । इषः । आ । धे-
ङ्गि । अस्मे इति ॥ ४६ ॥

सप्तमी ॥

सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।

सहस्रार्यमिदो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥

सरस्वति । या । स॒ऽऱथ॑म् । य॒यार्थ॑ । उ॒क्थैः । स्व॒धाभिः । दे॒वि । पि॒तृ॒ऽभिः ।
म॒द॑न्ती ।

सह॒स्र॒ऽअ॒र्ध॑म् । इ॒डः । अ॒त्रं । भा॒गम् । रा॒यः । योष॑म् । य॒ज॑मानाय । धे॒-
हि ॥ ४७ ॥ .

अष्टमी ॥

पृथि॒वीं त्वा॑ पृथि॒व्यामा॑ वेश्यामि दे॒वो नो॑ धा॒ता प्र॑ ति॒रा॒त्यायुः ।

परा॑प॒रेता॑ वसु॒विद् वो॑ अ॒स्वधा॑ मृ॒ताः पि॒तृषु॑ सं भ॒वन्तु ॥ ४८ ॥

पृथि॒वीम् । त्वा॑ । पृथि॒व्याम् । आ । व॑श्यामि । दे॒वः । नः । धा॒ता । प्र॑ ।
ति॒रा॒ति । आ॒युः ।

परा॑ऽप॒रैता॑ । वसु॒ऽवित् । वः । अ॒स्तु । अ॒र्ध॑ । मृ॒ताः । पि॒तृषु॑ । सम् । भ॒-
व॑न्तु ॥ ४८ ॥

पृथिव्याम् पृथिवीविकारभूतायां कुम्भ्यां पृथिवीम् हे मृत्तिके त्वा
त्वां मृदम् आ वेश्यामि आलिम्पामि । मृत्तोमयादिलेपनेन चरुस्वार्ली
त्वा ईषद् दृढां करोमि । धाता विधाता सर्वस्य देवो नः अस्माकं
सवयज्ञानुष्ठातृणाम् आयुः जीवनं प्र तिराति । १ प्रपूर्वस्तिरतिवर्ध-
नार्थः २ । प्रतिरनु प्रवर्धयतु । ३ प्रपूर्वात् तिरतेल्लेटि आडाग-
मः ४ । हे परापरेताः परावतं दूरदेशं पराञ्छुखम् इतो गता हे
पितरः वः युष्माकं वसुवित् वसु अन्नलक्षणं धनम् तस्य लम्भयित्री प्रा-
पयित्री [अस्तु] भवतु । एषा मृदालिप्ता चरुकुम्भीति लभ्यते ॥ अ-
थ परोक्षस्तुतिः । अध अथ चरुस्वाहाकारानन्तरं पितृषु पितृत्वं प्राप्तेषु
पुरातनेषु स्वपूर्वजेषु अमृताः अमरणधर्माणः सन्तः सं भवन्तु संप्राप्ताः
संयुक्ता भवन्तु । इदानींतनाः पितरः स्वपूर्वजान् पितृन् संयुञ्जन्तु । ५ भ-
वतिरत्र प्राप्त्यर्थः ६ ॥

१ P पराऽप॒रैता॑ । O परा॑ऽप॒रैता॑ ।, probably a refinement of परा॑ऽप॒रैता॑ mis-
written for परा॑ऽप॒रैता॑ = परा॑ऽप॒रैता॑.

1 S' inserts पृथि॒वीं after मृत्तिके. 2 S' त्येपदृढां for त्वा॑ ईषद् दृढां. 3 Sāyana's
text too is परा॑ऽप॒रैताः. 4 S' भयित्री for लम्भयित्री. 5. S' संयु॒ञ्जन्तु.

नवमी ॥

आ प्र च्वेषामप तन्मृजेयां यद् वामभिभा अत्रोचुः ।

अस्मादेतमभ्यौ तद् वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम ॥ ४९ ॥

आ । प्र । च्वेषाम् । अप । तत् । मृजेयाम् । यत् । वाम् । अभिभाः ।
अत्र । ऊचुः ।

अस्मात् । आ । इतम् । अभ्यौ । तत् । वशीयः । दातुः । पितृषु । इहभो-
जनौ । मम ॥ ४९ ॥

हे प्रेतवाहनवृषभौ युवाम् आ अस्मदभिमुखं प्र च्वेषाम् शकटात्
प्रच्युतौ विद्युतौ भवेतम् । ॥ च्युद् पुङ् गतौ । भौवादिक आत्म-
नेपदी ॥ तत् वक्ष्यमाणं निन्दारूपं वाक्यम् [अप मृजेयाम्] अ-
पमार्जयतं शोधयतम् । ॥ मृजेलोँटि व्यत्ययेन शः । “आतो डि-
तः” इति इयादेशः ॥ किं तद् अपमार्जनीयं तद् आह । अ-
भिभाः अभिभावका दूपकाः पुरुषाः । ॥ अभिपूर्वाद् भवतेः “डो-
न्यत्रापि दृश्यते” इति डः ॥ अत्र अस्मिन् प्रेतवाहनकर्मणि वाम्
युवां यद् ऊचुः पुंगवौ किल अस्पृश्यम् अनिरीक्ष्यं प्रेतम् ऊढवन्तौ
इत्यादिनिन्दारूपं यद् वाक्यम् उदितवन्तस्त्रच्छोधयतम् इति । अतो
हेतोः हे अभ्यौ अहन्तव्यौ हे वृषभौ युवाम् अस्मात् निन्दानिमित्ताच्छ-
कटाद् एतम् आगच्छतम् । तत् आगमनं वशीयः श्रेष्ठं भवति युवयोः ।
ततः इहं अस्मिन् पितृमेधे पितृषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ पितृवि-

१ K* ममिजा. We with A C B R V De. २ B अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह
भोजनौ मम. So A except that it has अभ्यौ. K* V अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्वि-
हभोजनौ मम; V (reads तद् !). C अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम.
De अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम, changed to अस्मादेतमभ्यौ तद्वशी-
यो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. E अस्मादेतमभ्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विहभोजनौ मम. ३ C
यत् । for यत् । याम् । P P यत् । याम् । ४ C अस्मात् । P P अस्मात् । ५ C इतम् ।
६ C अभ्यौ । P P अभ्यौ । ७ C वशीयः । P यशायः । P वशीयः ।

षये पितृन् उद्दिश्य दातुः अग्निं प्रदातुः हविः प्रदातुर्वा मम भोजनौ
भोजयितारौ पालयितारौ भवतम् इति ॥

दशमी ॥

एयमग्नं दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुषा वयोधाः ।

यौवने जीवानुपपृञ्चती जरा पितृभ्य उपसंपराणयादिमान् ॥५०॥ (२४)

आ । इयम् । अग्नं । दक्षिणा । भद्रतः । नः । अनेन । दत्ता । सुदुषा ।
वयःऽधाः ।

यौवने । जीवान् । उपऽपृञ्चती । जरा । पितृभ्यः । उपऽसंपराणयात् । इ-
मान् ॥ ५० ॥ (२४)

इयं दक्षिणा गोरूपा नः अस्मान् संस्कर्तुं भद्रतः कल्याणात् प्रदे-
शाद् आ अग्न आगच्छति । ॥ गमेलुङि “मन्त्रे घस०” इति
ह्रैर्लुक् । “हृड्या०” इत्यादिना तिपो लोपे “मो नो धातोः” इति
नत्वम् ॥ अनेन प्रेतेन दत्ता वितीर्णा सुदुषा सुष्टु दोग्धी वयो-
धाः । वय इति अन्ननाम । अन्नस्य क्षीरलक्षणस्य विधात्री प्रदात्री
गोरूपा दक्षिणा यौवने । युवत्या भावो यौवनम् । ॥ “हायनान्तपु-
वादिभ्योण्” इति अण् प्रत्ययः ॥ यौवनं नाम शरीरस्य मध्या-
वस्था तस्याम् । लुप्तोपमम् एतत् । यौवन इव वार्धके जरा उपपृ-
ञ्चती [आत्मानं जरया] संपर्चयन्ती संयोजयन्ती । अपिशब्दः अध्या-
हार्यः । [संयोजयन्त्यपि] यौवने वर्तमानेव जीवात् जीवतु । किं च गो-
रूपा दक्षिणा पितृभ्यः पूर्वजेभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्षी ॥ इ-
मान् अधुना संस्क्रियमाणान् पितृन् उप समीपं संपराणयात् सन्त्यक्
पराद्भुखं नयतु पूर्वजान् प्रापयतु । ॥ उभयत्र लेटि आडागमः ॥

[इति] चतुर्षेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

१ B V D० यौवने. K E यौवने. We with A C. २ K० पृञ्चन्ती. ३ B V उपसंपरा०.
K उपसंपरा०. D० उपसंपरा० changed to उपसंपरा०. We with A C R C.

1 S' °लवणस्य. 2 S' संवर्चयन्ती. 3 Śāyana's text also has : जीवादुपपृञ्चती.

“इदं पितृभ्यः” इति [५१] प्रथमायाः प्रथमार्धेन चित्तिकाष्ठानाम् उपरि दर्भान् स्तृणाति । उत्तरार्धेन आस्तीर्णदर्भाया चित्तौ प्रेतम् उ-
ज्ञानशयं कुर्यात् ॥

तथा श्मशानचयनकर्मणि “इदं पितृभ्यः” इत्यर्धेन गते दर्भान् स्तृ-
णीयात् । “तदा रोह” इत्युत्तरार्धेन अस्मीनि तस्मिन् गते निदध्यात् ॥

“एदं बर्हिः” इति [५२] ऋचा कुले ज्येष्ठः अस्मीनि यथापरु सं-
चिनुयात् ॥

“पर्णो राजा” इति [५३] ऋचा “अपूपवान् क्षीरवान्” इति म-
न्त्रोक्तान् प्रतिदिशं मध्ये च स्थापितान् नव चरुन् शतच्छिद्रसहस्रच्छि-
द्रादिपात्राणि च मध्यपलाशपत्रैराच्छादयेत् ॥

“ऊजो भागः” इति [५४] ऋचा चरुन् पात्राणि च पाषाणैरिष्ट-
काभिर्वा पिदध्यात् ॥

“यथा यमाय” इति [५५] ऋचा शलाकाभिरिष्टकाभिर्वा प्रसव्यं
चितं श्मशानप्रदेशं कुट्टयेयुः । सर्वत्र कर्तुरेव मन्त्रवचनम् । तत्र पितृगृ-
हम् [उन्नतं] कुर्यात् “उन्नतं स्वर्गकामस्य” [इति] श्रुतेः ॥

“इदं हिरण्यम्” इति [५६] प्रथमार्धेन प्रेतहस्ते विद्यमानं हिर-
ण्यम् आज्येन अभिषार्य ज्येष्ठपुत्रेण अज्ञावादीपयेत् । “स्वर्गं यतः” इ-
त्युत्तरार्धेन पुत्रः प्रेतहस्तं मार्जयेत् ॥

“ये च जीवाः” इति [५७] ऋचा सर्पिर्मधुसहितं चरुडयम् अ-
भिमन्त्र्य अस्थिसमीपे निदध्यात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे अनया बर्हिषि पित्रर्थं दत्तान् पिण्डान् घृतेन अभि-
धारयेत् ॥

“धृषा मतीनाम्” [५८] इत्यादीनां तिसृणां पितृमेध एव काण्डोक्तो
विनियोगोऽनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं पितृभ्यः प्र भ्रामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।

१ So B C K R V De. Śāyana's accent ought to be °जीवं° as he reads जीवन्.

1 S' °यमेत्यथा.

तदा रोहं पुरुषं मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ॥ ५१ ॥
इदम् । पितृभ्यः । प्र । भरामि । वहिः । जीवम् । देवेभ्यः । उत्तरम् ।
स्तृणामि ।

तत् । आ । रोह । पुरुष । मेध्यः । भवन् । प्रति । त्वा । जानन्तु । पितरः ।
पराऽइतम् ॥ ५१ ॥

पितृभ्यः पित्रर्थम् इदं वहिः प्र भरामि ग्रहरामि आस्तृणामि । त-
स्मिन्नास्तीर्णं वहिषि देवेभ्यः देवार्थं जीवन् जीवनवान् अहं संस्कर्ता
उत्तरम् उपरितनं वहिः स्तृणामि । ॥ स्तृब् [आच्छादने ॥ हे
पुरुष त्वं मेध्यः ।] मेधो यज्ञः पितृमेधाख्यः । तदर्हो भवन् तत् वहिः
आ रोह जातिष्ठ । ॥ भवतेः शत्रुत्वं पदं भवन्निति ॥ पि-
तरः पूर्वजाः परेतम् इतः पराङ्मुखं गतं त्वा त्वां प्रति जानन्तु अनु-
जानन्तु । वहिरारोहणाय अस्मदीयोयं पितृलोकं प्राप्नोत्विति स्मरन्तु इ-
त्यर्थः । ॥ “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति आध्यानपर्युदासाद्
आत्मनेपदाभावः ॥

द्वितीया ॥

एदं वहिरंसदो मेध्योभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।

यथापरु तन्वै सं भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥

आ । इदम् । वहिः । असदुः । मेध्यः । अभूः । प्रति । त्वा । जानन्तु ।
पितरः । पराऽइतम् ।

यथाऽपरुं । तन्वैम् । सम । भरस्व । गात्राणि । ते । ब्रह्मणा । कल्पयामि ॥ ५२ ॥

हे मेत त्वम् इदं चितावास्तीर्णं वहिः आ असदः आरुह्यः । ॥ स-

१ R तथा for तदा. २ R CE मेध्यो. De मेध्यो changed to मेद्यो. We with V De.
३ P P पुरुष । मेध्यः । C P पुरुमेध्यः. Our Sāhita authorities and Śāyana's text :
पुरुमेध्यो, and not पुरुमेद्यो. ४ ABCERVD C P पुह. P P पुह. We with
Śāyana. See IX.5.4. ५ C P असतः । ६ C P परि । P P प्रति ।

1 S' पित्र्यर्थम्.

देर्लदित्वात् स्त्रेः अङ् ॥ अतो मेध्यः पितृमेधयज्ञार्हः अभूः । द-
हनेन संस्कृतोभूरिति यावत् ॥ प्रति त्वेति षादो व्याख्यातः । जान-
न्त्विति लोडन्तं पदं भूतकालपरतया व्याख्येयम् । अथ [वा] क्रिय-
माणास्थिसंचयनार्थम् अनुजानन्त्विति यथास्थितम् अस्तु ॥ तन्वम् त-
नूम् अस्तिरूपां यथापरम् । परुशब्दः पर्ववाची । यथापर्व जीवदवस्था-
यां येन संनिवेशेन अस्थीनि संहितानि तं निवेशम् अनतिक्रम्य । ॥ प-
दार्थानतिवृत्तौ अव्ययीभावः ॥ सं भरस्व संहरस्व । ॥ “ह-
ग्रहोर्भः” ॥ संधेहि ॥ अहमपि कुले ज्येष्ठः ते तव गात्राणि
अङ्गानि अस्तिरूपाणि ब्रह्मणा मन्त्रेण कल्पयामि पूर्वस्थितपर्वानतिक्रमेण
समर्थानि संहितानि करोमि ॥

तृतीया ॥

पर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।

आयुर्जावेभ्यो विदधद् दीर्घायुत्वायं शतशारदाय ॥ ५३ ॥

पर्णः । राजा । अपिधानम् । चरूणाम् । ऊर्जः । बलम् । सहः । ओजः ।

नः । आ । अगन् ।

आयुः । जीवेभ्यः । विदधद् । दीर्घायुत्वायं । शतशारदाय ॥ ५३ ॥

चरूणाम् “अपूपवान् क्षीरवान्” [१६] इति मन्त्रोक्तद्रव्ययुतानां नवा-
नां चरूणां पिधानम् आच्छादनभूतः । ॥ “वटि भागुरिरह्लोपम् अ-
वाप्योरुपसर्गयोः” इति अपिशब्दस्य आदिवर्णलोपः ॥ पर्णः पला-
शवृक्षः पलाशो राजा यज्ञियत्वात् सर्ववृक्षाणाम् अधिपतिः नः अस्मा-
कम् ऊर्जः ऊर्जयति बलवन्तं करोतीति ऊर्जः अन्तरसः । ॥ ऊर्जं बलमा-
णने । अस्मात् ष्यन्तात् पचाद्यच् ॥ बलम् शरीरं बाह्यं च मनु-
ष्यसंपत्त्यादिलक्षणं द्विविधं बलं सहः शत्रुधर्षणसामर्थ्यम् । ॥ स-
हतेरभिभवार्थाद् असुन् ॥ ओजः तेजः शरीरकान्तिः सर्वधा-

१ V “जीवेभ्यो विदधद्”. De जीवेभ्यो विदधद् changed to जीवेभ्यो विदधद्. We with C
KR Gr. The reading of V and De is logically better. But C KR Gr are supported
by Śāyana and we therefore follow them. २ So our pada-MSS. ३ P विदधात्.

त्वान्तरभूतः शरीरधारकोष्ठमधानुर्वा आ अगन् । सकलचरुपिधायकः
 पलाशपर्णः अस्माकम् ऊर्जवलाद्यात्मक एव आगच्छतु । यद्वा ऊर्जो ब-
 लम् इत्यादीनि द्वितीयान्तानि पदानि । अन्नादीनि दातुम् आगच्छतु इति
 क्रियाध्याहारेण योज्यम् । ॥ गमेलुङि हेर्लुक् ॥ न केवलम्
 अन्नादिदानं किं तु जीवेभ्यः जीवनवद्भ्यः अस्मभ्यम् आयुः जीवनं [विद-
 धत्] विदध्यात् मयच्छतु । ॥ दधातेर्लेटि श्चुः । “घोलोपो लेटि वा”
 इति धातोः आकारलोपः । “लेटोडाटौ” इति अडागमः ॥ श-
 तशारदाय । शरच्छब्दः संवत्सरवाची । शतसंवत्सरपरिमिताय । ॥ उ-
 त्तरपदवृद्धिशब्दान्दसी ॥ दीर्घायुत्वाय दीर्घायुद्वाय । ॥ ष्टपोद-
 रादिवाद् अन्त्यलोपः ॥ चिरकालजीवनाय ॥

चतुर्थी ॥

ऊर्जो भागो य इमं अजानाश्मानानामाधिपत्यं जगाम ।

तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः । भागः । यः । इमम् । अजानं । अश्मां । अन्नानाम् । आधिप-
 त्यम् । जगाम् ।

तम् । अर्चत । विश्वमित्राः । हविःभिः । सः । नः । यमः । प्रतरम् ।
 जीवसे । धात् ॥ ५४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य अस्थिसमीपस्थापितचरुलक्षणस्य भागः संभक्ता । ॥ क-
 र्तरि व्यत्ययेन षञ् ॥ यो यमः इमं प्रेतं अजान जनयामास ।
 येन च यमेन अश्मा यमदेवत्यचरुपिधायकः पाषाणः अन्नानां चरु-
 णाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम् उपर्यवस्थायित्वं जगाम प्राप्तवान् । हे
 विश्वमित्राः विश्वं मित्रं येषां ते सकलोपकारिजनवन्तो हे वान्धवाः तं

१ K भागे. We with ABCRV De. २ K °वाध्यामधिपत्यं जगाम. B °श्माभानामा-
 धिपत्यं जगाम. V °श्माभानामधिपत्यं जगाम. De °श्माभानामधिपत्यं जगाम corrected to °श्मा-
 भानामधिपत्यं जगाम. We with AGR. ३ So we with BCKRV De. ४ Cr अधिप-
 त्यम् । P अधिपत्यम् । P अधिपत्यम् । ५ Cr जगाम ।

1 S' इत्यादि. 2 S' has here a blank space of two or three letters in place of येन
 च यमेन अ°. 3 S' °देवेभ्यः षञ्.

यमं हविर्भिरर्चत प्रीणयत । ॐ अर्चतिर्भौवादिकः ॐ । स यमः
नः अस्मान् प्रतरन् प्रकृष्टं जीवसे जीवनाय धात् विदधानु । अयम्
अथर्वः पूर्वानुवाके व्याख्यातः [१८.३.६३.] ॥

पञ्चमी ॥

यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।

एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोसंत ॥ ५५ ॥

यथा । यमाय । हर्म्यम् । अवपन् । पञ्च । मानवाः ।

एव । वपामि । हर्म्यम् । यथा । मे । भूरयः । असंत ॥ ५५ ॥

पञ्च पञ्चसंख्याक्ता मानवाः मनोरपत्यादिजनाः । निषादपञ्चमाश्वत्त-
रो वर्णाः पञ्च जना इति हि यास्कः [नि० ३.८] । अथ वा देवमनु-
ष्यादयः पञ्च जनाः । तथा च ऐतरेयकब्राह्मणे समान्नायते । “सर्वेषां वा
“एतत् पञ्चजनानाम् उक्त्यं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां
“च । एतेषां वा एतत् पञ्चजनानाम् उक्त्यम्” इति [ऐ० ब्रा० ३.३१] ।
एते पञ्च जना यथा येन प्रकारेण यमाय प्रेताधिपतये हर्म्यम् निवास-
स्थानं सौधम् अवपन् निर्मितवन्तः एव एवं हर्म्यम् स्थानम् उन्नतं पितृ-
गृहम् आं वपामि मृत्तिकया संपादयामि प्रेतनिवासार्थं विदधामि । यथा
येन प्रकारेण मे मदीया बान्धवा द्युपं भूरयः बहवः असत स्यात् ।
प्रेतोन्नतस्थानाकरणे बान्धवानां प्रत्यवायो भवतीति उन्नतपितृगृहकर-
णम् । ॐ जस्तेल्लेति अडागमः ॐ ॥

पष्ठी ॥

इदं हिरण्यं चिमृष्टि यत् ते पिताविभः पुरा ।

स्वर्गे यतः पितुर्हस्तं निर्मृष्टि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

१ ABCRVDc संस्तः. PP असतः t. We with Cr. १ CK² पितुः. Dc पितुः
corrected to पितुः. Cr पितुः t. We with R V. १ K निर्मृष्टि दक्षिः. We with CR
VDc.

१ S' प्रत्यवायकारणे. २ S' has a blank space for about four letters instead of
उन्नतपि.

इदम् । हिरण्यम् । विभृहि । यत् । ते । पिता । अविभः । पुरा ।
स्वःऽगम् । यतः । पितुः । हस्तम् । निः । मृद्धि । दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

हे प्रेत इदं हिरण्यम् सुवर्णनिर्मितम् अङ्गुलीयं पिष्टं हि पूरय । आज्येन अभिधारयेत्यर्थः । ॥ पृ पालनपूरणयोः । जौहोत्यादिकः । “अतिपिपत्योश्च” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् ॥ यत् हिरण्यं ते तव पिता पुरा पूर्वम् अविभः भृतवान् हस्ते धारितवान् । ॥ हुभृञ् धारणपोषणयोः । [शपः] श्चुः । “भृजाम् इत्” इति अभ्यासस्य इत्त्वम् । त्विपि धातोर्गुणे “हल्ङ्या०” इत्यादिना त्विपो लोपे विसर्जनीयः ॥ स्वर्गम् सुखेन गन्तव्यं कर्माजितं लोकं यतः गच्छतः पितुः जनकस्य दक्षिणं हस्तं निर्मृद्धि निर्माजय शोधय । हिरण्यस्य दक्षिणहस्ते धारणात् तस्य प्रमार्जनम् । ॥ मृजेः आदादिकात् लोटि हित्वधित्वादिकार्याणि ॥

सप्तमी ॥

ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्यात् मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

ये । च । जीवाः । ये । च । मृताः । ये । जाताः । ये । च । यज्ञियाः ।

तेभ्यः । घृतस्य । कुल्यात् । एतु । मधुधारा । विऽउन्दती ॥ ५७ ॥

ये जीवाः जीवन्तः ये मृताः परासवः । समुच्चयार्थाश्चकाराः । ये जाताः जनिमन्तः उत्पन्नाः ये यज्ञियाः जनिष्यमाणाः जज्ञिम् उत्पात्तिं यान्ति गच्छन्तीति जज्ञियाः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । “आहगमहनजनः०” इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावाद् द्विवचनादि कार्यम् । जज्ञिपदोपपदाद् यातेर्विच् प्रत्ययः ॥ तेभ्यः जीवादिभ्यः सर्वेभ्यस्तद-

१ See foot-note २ on the previous page. २ B K C V De कुल्येत् । We with R Cr. ३ R मधुधारा. CV मधुधारा. De मधुधारा corrected to मधुधारा. Ce मधुधारा changed to मधुधारा । We with K B. ४ P P कुल्या । Cr कुल्या ।

र्थं मधुधाराः मधुप्रवाहान् व्युन्दती विशेषेण सिञ्चती अभिवर्षन्ती घृतस्य आज्यस्य कुल्या कृत्रिमा सरित् एतु तत्प्रीणनाय गच्छतु ॥

अष्टमी ॥

वृषां मतीनां पवते विचक्षणः सूरौ अह्नां प्रतरीतोषसां दिवः ।

प्राणः सिन्धूनां कलशां अचिक्रद्विन्द्रस्य हार्दिमाविशन्मनीषया ॥५६॥

वृषां । मतीनाम् । पवते । विचक्षणः । सूरः । अह्नाम् । प्रतरीतां । उपसांम् । दिवः ।

प्राणः । सिन्धूनाम् । कलशान् । अचिक्रदत् । इन्द्रस्य । हार्दिम् । आविशन् । मनीषया ॥ ५६ ॥

पितृत्वं प्राप्ताः पुरुषा धूमादिमागेण पितृलोकं प्राप्य सोमयागादिजनितसुकृतफलम् उपभुञ्जते । अतः अनया पितृप्रकरणे सोमः स्तूयते । मतीनाम् मन्तृणां स्तोत्राणां वृषा वर्षिता अभिमतफलवर्षकः मतीनाम् स्तुतीनां वा वर्षकः स्तुतिविषये विचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वस्य सर्वैर्वा द्रष्टव्यः सोमः पवते । ॥ पवतिर्गतिकर्मा ॥ गच्छति दशपवित्रात् सन्दते । यद्वा । ॥ पूञ् पवने । अत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शप् ॥ पूयते शोध्यते अध्वर्युभिः । अह्नाम् । अहोरात्राणाम् इत्यर्थः । सूरः प्रेरयिता निष्पादयिता । ॥ पू प्रेरणे । औणादिको रक् प्रत्ययः ॥ उपसाम् उपःकालानां दिवः चुलोकस्य च प्रतरीता मवर्षयिता । ॥ तरतेस्तृचि “वृतो वा” इति इडागमस्य दीर्घः ॥ सिन्धूनाम् सन्दमानानां वसतीवरीणाम् अपां प्राणः प्राणभूतः स्नात्स्वरूपत्वेन कर्ता सोमः कलशान् द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयान् ऐन्द्रवायवादिग्रहान् वा । अभिलक्ष्य इत्यध्याहारः । अचिक्रदत् अत्यन्तं शब्दायते । अष वा कलशान् अचिक्रदत् धारापातध-

1 C प्रतरीता उपसां. E प्रतरीत उपसां. Dc प्रतरीत उपसां corrected to प्रतरीतेपसां. P P प्रतरीताः । Cc प्रतरीताः । We with A B K V Dc.

निना तद्धतः करोति । यद्वा कलशान् अचिक्रदत् कामयते ॥ ततः इन्द्रस्य सवनत्रये यष्टव्यस्य हार्दिमं । हृदयम् इत्यर्थः । हृदयमेव हार्दिमं । ॥ पृथ्वादिषु पाठो द्रष्टव्यः । स्वार्धिकश्चेमनिच् अवगन्तव्यः ॥ हृदययुक्तं जठरं वा मनीषया मनस ईषया यथामनोभिलाषम् अविशत् प्रविशति । यद्वा मनीषया मननीयया इष्यमाणया धारया अविशत् ॥

नवमी ॥

त्वेपस्ते धूम ऊर्णोतु दिवि पञ्चुक आततः ।

सुरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५९ ॥

त्वेपः । ते । धूमः । ऊर्णोतुं । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सुरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ५९ ॥

अत्र प्रेताग्निः स्तूयते । हे प्रेताग्ने ते तव त्वेपः दीप्तो धूमः ऊर्णोतु आच्छादयतु अन्तरिक्षं कर्म सर्वत्र मेघात्मना परिणतः । अथ वा त्वेपः । ॥ त्विष दीप्तौ । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति विच् प्रत्ययः । लघूपधगुणः । द्वितीयाबहुवचनम् शस् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् ॥ दीप्तीः सूर्यस्य त्वदीयो धूम ऊर्णोतु । दिवि अन्तरिक्षे सन् भवन् शुक्रः शोचिष्मान् आततः विस्तीर्णः ॥ किं च हे पावक शोधक दाहक प्रेताग्ने त्वं सुरो न सूर्य इव । हि इति पूरणः । द्युता दीप्त्या रोचसे दीप्यसे कृपा । ॥ तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ कृपया स्तुत्या सहितः । स्तूयमान इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

अ वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरः ।

मर्य इव योपाः समर्पसे सोमः कलशे शतयामना पृथा ॥ ६० ॥ (२५)

१ P ऊर्णोति । Cr ऊर्णोति । P ऊर्णोतु । २ Cr तर्हि । ३ K संगिरः, Dc संगिरः changed to संगिर. We with BCRV Dc. ४ So BCKRV Cr Dc.

१ S' हृदयमेवार्द्ध for हृदयमेव हार्दिम. २ S' शोचिष्मान्.

प्र । वै । एति । इन्दुः । इन्द्रस्य । निःऽकृतिम् । सखा । सख्युः । न । प्र ।

मिनाति । सम्ऽगिरः ।

मर्यःऽइव । योषाः । सम् । अर्षसे । सोमः । कलशे । शतयामेना । पथा ॥६०॥

पितृलोकाधिपतिः सोमः स्तूयते । इन्दुः स्पन्दमानः सोमः इन्द्रस्य निष्कृतिम् । जठरलक्षणं स्थानम् इत्यर्थः । वै प्रैति प्रगच्छति । वैश्वः प्रसिद्धौ । “अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुम् इन्द्र” इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ० ३. ३५. ६] ॥ सखा सखेव हितकारी सोमः सख्युः अभिषवस्तोत्रादिना सखिभूतस्य यष्टुः संगिरः संगीर्यमाणानि इदमेव फलं सोमादेव लभेय इत्येवं प्रतिज्ञापमानानि काम्यमानानि वस्तूनि न प्र मिनाति न हिनस्ति मोषानि न करोति किं तु प्रयच्छति । यद्वा सखा सोमः सख्युः इन्द्रस्य संगिरः । ॥ एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः ॥ । संगिरम् । उदरम् इत्यर्थः । संगिरति निगिरति अत्र ओदनादिकम् इति व्युत्पत्तेः । न प्र हिनस्ति शून्यं न करोति । सर्वदा स्वेन पूर्णं करोतीत्यर्थः । ॥ मीञ् हिंसायाम् । “मीनातेर्निगमे” इति ह्रस्वत्वम् ॥ । मर्य इव मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः यथा योषा । ॥ तृतीयाया आकारः ॥ । योषया युवत्या संगच्छते एवं सोमः कलशे सोमाधारे द्रोणकलशे शतयाम्नां शतयानेन पथा मार्गेण समर्षसे । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ । समर्षते संगच्छते । ॥ षष्ठी गतौ । भौवादिकः । व्यत्ययेन जातनेपदम् ॥ । उदकमिश्रितस्य सोमरसस्य दशापवित्रात् स्पन्दनसमये बहुधारासद्भावात् शतयाम्नेत्युक्तम् ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अद्यन्नमीमदन्त” इति प्रथमया ऋचा पिण्डोपस्थानान्तरम् उत्तरपरिषेकं कुर्यात् ॥

१ Or निःऽकृतिम् । २ Do not read MSS. ३ Or अर्षते । ४ अर्षते ।

१ S' प्रयच्छति. २ S' उदरम् for उदरम्. ३ S' निगरति. ४ S' माद्.

“आ यात पितरः” इति [६२] ऋचा पिण्डदानार्थं स्तीर्णे वहिषि
तिलान् प्रकिरेत् ॥

“परा यात” इति [६३] ऋचा पितृन् विसर्जयेत् ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव अनया सायं वनांस्तण्डुलान् जुहुयात् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अभूद् दूतः” इति [६५] ऋचा समिदाधानानन्तरं
सर्वप्रणीतम् अग्निं प्रत्यानयेत् । सूत्रितं हि । “अभूद् दूत इत्यग्निं
“त्रिः प्रत्यानयति यदि सर्वः प्रणीतः स्यात् । दक्षिणाशौ त्वेतद् आहि-
“ताग्नेः । गृह्येप्यनाहिताग्नेः” इति [कौ० ११. १०] ॥

“असौ हा इह ते” इति [६६] द्वाभ्यां श्मशानदेशं विषमसंख्या-
काभिः शलाकाभिरिष्टंकाभिर्वा प्रसव्यं चिनुयात् ॥

“येस्माकं पितरः” इति [६८] अर्धचैनं पिण्डप्रदानार्थं वहिः स्तृणीयात् ॥

“उदुक्षमम्” इति [६९] ऋचा शवदाहानन्तरं सर्वे ब्राह्मणाः स्नानं कुर्युः ॥

“मास्तत् पाशान्” इति [७०] ऋचं पितृमेधे दशरात्रपर्यन्तं सायं-
प्रातः स्वस्वयनार्थं [पठेयुः] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अक्षन्मीमदन्तु ह्यवं प्रियाँ अधूपत ।

अस्तौषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥

अक्षन् । अमीमदन्तु । हि । अवं । प्रियाँतु । अधूपतु ।

अस्तौषत । स्वऽभानवः । विप्राः । यविष्ठाः । ईमहे ॥ ६१ ॥

अत्र पितरः स्तूयन्ते । अक्षन् अघसन् वहिषि दत्तान् पिण्डान् । ॥ अ-
द भक्षणे । “लुङ्ङनोर्धस्तु” इति घस्तादेशः । “मन्त्रे घस०” इति
ल्लेर्लुक् । “गमहन०” इति उपधालोपः । “शासिवसिषसीनां च”
इति षत्वम् । “खरि च” इति चत्वेन घकारस्य ककारः । कषयोगे
क्षः । “लुङ्ङलङ्” इति अडागम उदाहृतः । पादादिवाद् अनिषा-

१ R ह्यवांप्रियाँ. K V ह्यवांप्रियाँ. De ह्यवं प्रियँ corrected to ह्यवांप्रियाँ. P doubtful. P
अभियात्. Cc अभियात्. We with CBV.

१ So S'. MSS. of Kausha and Kesava (XI. 9) : सायवन्तस्त०. २ S' °रष्ट०.

तः ॥ । अमीमदन्त । हिशब्दश्चाथे । ॥ तिङ् उत्तरत्वाद् नि-
घाताभावः ॥ । पिण्डभक्षणेन वृषाश्च अभूवन् । ॥ मद तृप्ति-
योगे । चुरादेरात्मनेपदिनश्चङि रूपम् ॥ । यद्वा हिशब्दो हेत्वर्थे ।
यतस्तृष्णा अतः प्रियान् स्वकीयान् देहान् अवाधूपत अकम्पयन् । अ-
तिशयितरसास्वादनेन गन्तुम् अशक्नुवन्तः शरीराण्येव अकम्पयन् । ॥ धू
विधूनने । कुटादिः । लुङि सिच् । “गाङ्कुटादिभ्यः०” इति सिचो
ङित्वाद् गुणाभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ । अनन्तरं स्वभान-
वः स्वायत्तदीप्तयः पितरः अस्तोपत अस्ताविपुरस्तान् साधु कृतम् इ-
ति । ॥ घृञ् स्तुतौ । लुङि सिच् । “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” इ-
ति गुणः ॥ । एवं पिण्डभक्षणेन वृषान् पितृन् विषाः मेधाविनो
यविष्ठाः युवतमा वयम् ईमहे । ॥ याञ्जाकर्मा ॥ । याचामहे
स्वेषानि फलानि । ॥ ईङ् गतौ । दैवादिक आत्मनेपदी । श्यनो
लुक् बाहुलकात् ॥ ॥

द्वितीया ॥

आ यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पृथिभिः पितृयाणैः ।

आयुर्असभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ ६२ ॥

आ । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पृथिभिः । पितृयाणैः ।

आयुः । असभ्यम् । दधतः । प्रजाम् । च । रायः । च । पोषैः । अभि ।

नः । सचध्वम् ॥ ६२ ॥

हे पितरः सोम्यासः सोमार्हा यूयम् आ यात आगच्छत गम्भीरैः
दुर्गमैः पितृयाणैः पितरो यान्ति एभिरिति तैः पृथिभिः मार्गैः । आ-
गत्य च असभ्यं पिण्डदानार्थं स्त्रीणैर्वाहंषि तिलान् विकिरञ्च्यः आयुः
बहुकालजीवनं प्रजाम् प्रकर्षेण जायमानां पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं च
दधतं धत्त प्रयच्छत । ॥ दधातेलेटि “घोलोपो लेटि०” इति धा-

१ B गम्भीर. We with ACKREVDc.

1 S' यकुम्. 2 S' स्त्रीणैः.

तोराकारलोपः । अडागमः । यडा दध धारणे । भौवादिक आत्मनेपदी । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ वा श्लुश्च शश्चेति विकरणद्वयम् । शस्य डित्वात् “शाम्यस्तयोरातः” इति आकारलोपः ॥ किं च नः अस्मान् रायः धनस्य पोषैः समृद्धिभिः अभि सचध्वम् अभितः समवेत । रथियोषेण अस्मान् संयोजयतेति ॥

तृतीया ॥

परां यात पितरः सोम्यासौ गम्भीरैः पथिभिः पूर्याणैः ।

अर्धा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥ ६३ ॥

परां । यात । पितरः । सोम्यासः । गम्भीरैः । पथिभिः । पूर्याणैः ।

अर्धं । मासि । पुनः । आ । यात । नः । गृहान् । हविः । अत्तुम् । सु-

प्रजसः । सुवीराः ॥ ६३ ॥

हे पितरः सोम्यासो यूयं पूर्याणैः पूः पुरं स्वीयः पितृलोकस्तं यान्ति एभिरिति पूर्याणास्तैः स्वपुरप्राप्तिसाधनैः गम्भीरैः पथिभिः परा यात इतः पराङ्मुखा यात स्वस्थानं गच्छत ॥ अथ अथ अनन्तरं मासि मासे पूर्णे । अमावास्यायाम् इत्यर्थः । हविरत्तुं हविरदन्ति एषु गृहेष्विति ते हविरत्तवः तान् हविर्भक्षस्थानभूतान् नः अस्मदीयान् गृहान् पुनरा यात आगच्छत । किंविशिष्टान् । सुप्रजसः । प्रजा संततिः पुत्रलक्षणा । शोभनपुत्रयुक्तान् । ॥ “नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः” इति असिच् समासान्तः ॥ सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पौत्रादिः । शोभनपौत्रादिसमेतान् । ॥ शसो जसादेशः ॥ एवंविधान् गृहान् आ यात । पितृणां वा विशेषणम् । शोभनप्रजसः सुवीराः सन्तः अस्मभ्यं पुत्रपौत्रादिलक्षणां संततिं दातुं पुनरायातेति संबन्धः ॥

१ Śāyana's हविरत्तुंस्तु° would perhaps require us to read °हविरत्तुंस्तु°. Only C has हविरत्तुंस्तु°. Dc हविरत्तुं. Cc हविः । अत्तुम् । changed to हविः । अत्तुम् । P हविः । अत्तुम् । P' हविः । अत्तुम् । So that none read in conformity with the accent which Śāyana's reading implies. We with A B K R V P Cc १ P P' अयात । Cc अयाथ ।

1 S' येति°. 2 S' °त्तुं. 3 S' °स्थान् for °विधान्. 4 S' शोभनप्रजावीराः.

“यद् वो अग्निः” इत्यनया चित्तिस्थानाद् विप्रकीर्णं प्रेतावयवं पुनर-
ज्ञौ प्रक्षिपेत् । सैषा सूक्ते

चतुर्थी ॥

यद् वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः ।

तद् व एतत् पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥६४॥
यत् । वः । अग्निः । अजहात् । एकम् । अङ्गम् । पितृलोकम् । गमयन् ।
जातवेदाः ।

तत् । वः । एतत् । पुनः । आ । प्याययामि । सङ्गाः । स्वः । पित-
रः । मादयध्वम् ॥ ६४ ॥

हे प्रेताः वः युष्मान् पितृलोकम् पितृभिरधिष्ठितं स्थानं गमयन् प्रा-
पयन् जातवेदाः जातानां वेदिता पुण्यापुण्यकर्मणः यद्वा जातानां कर्म-
फलस्य लम्भयिता प्रापयिता अग्निः प्रेतादाहकः यद् युष्मदीयम् एकम्
अङ्गम् अजहात् त्यक्तवान् । चित्तेर्विप्रकीर्णम् अवयवं नादहद् इत्य-
र्थः । ॥ ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥ [वः युष्माकं
तद् एतत् पुरोवर्ति अङ्गम् अवयवं पुनरा प्याययामि अज्ञौ प्रक्षेपेण
प्रवर्धयामि । यूयं साङ्गाः संपूर्णावयवाः पितरो भूत्वा स्वर्गे मादयध्वम्
मोदध्वम्] ॥

पञ्चमी ॥

अभूद् दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यहं उपवन्द्यो नृभिः ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीषि ॥ ६५ ॥

अभूत् । दूतः । प्रहितः । जातवेदाः । सायम् । निः । अहं । उपवन्द्यः ।
नृभिः ।

१ B गमयन्. २ So we with B C K R De Cr. ३ Cr अजहात् l. ४ CR न्यहं. P
उप । वंद्यः l. De न्यहं changed to न्यहं. We with De B K Cr P.

प्र । अ॒दाः । पि॒तृ॒भ्यः । स्व॒धया॑ । ते । अ॒क्षन् । अ॒द्धि । त्वम् । दे॒व । प्र॒ऽ-
य॒ता । ह॒वींषि॑ ॥ ६५ ॥

[सायं न्यूहे सायं प्रातः नृभिरुपवन्द्यः मनुष्यैरुपासनीयो जातवेदाः
जातानां वेदिताग्निः दूतः प्रहितोभूत् दूतत्वे नियुक्तः सन् प्रेषितोभूत्
अस्माभिः पितृन् प्रति ॥ अथ प्रत्यक्षनिर्देशः । हे अग्ने एतादृशस्त्वं
पितृभ्यः प्रादाः अस्माभिः प्रयतानि हवींषि प्रयच्छ । ते पितरः स्वधया
अक्षन् स्वधाकारेण दत्तानि हवींषि भक्षयन्तु । अनन्तरम् हे देव अग्ने
त्वमपि प्रयोजता प्रयतानि तुभ्यमेव दत्तानि हवींषि अद्धि भक्षय । अ-
द भक्षणे । प्राप्तकाले लोद ॥ पित्रर्षं त्वर्षं च अस्माभिस्त्वयि
हुतानां हविषां पितृभ्यः प्रदानानन्तरं तावकीनहविर्भक्षणस्य कालः प्राप्त
इति यावत् ॥

पृष्ठी ॥

अ॒सौ हा इ॒ह ते॒ मनः॑ ककुत्स॑लमि॒व जा॒मयः॑ ।

अ॒भ्ये॒नि भू॒म ऊ॒र्णुहि॑ ॥ ६६ ॥

अ॒सौ । हे । इ॒ह । ते॒ । मनः॑ । ककुत्स॑लम॒ऽऽश्व । जा॒मयः॑ ।

अ॒भि । ए॒न॒म् । भू॒मे । ऊ॒र्णुहि॑ ॥ ६६ ॥

असौ इति प्रेतस्य संबोधनम् । हे^१ अमुकनामधेय प्रेत ते तव मनः
इह अस्मिन् प्रसव्यम् इष्टकचिते प्रदेशे वर्तते । हां संतोषे ॥ हे भूमे
चितश्मशानदेश एनम् अन्वादिष्टम् अत्रैव अवतिष्ठमानं प्रेतम् अभ्यू-
र्णुहि अभितः सर्वत आवृणु आच्छादय । तत्र दृष्टान्तः । जामयः भ-
गिन्यः । उपलक्षणम् एतत् । आत्ता बान्धवाः ककुत्सलमिव । ककु-
च्छब्दः प्रधानवाची । प्रधानावयवप्रदेशमिव । यथा मात्रादय आत्ता

१ So A B C K R P P C Dc. २ K R अर्धेन. We with C Dc. ३ K भूम ऊर्णुहि.
We with R C Dc.

1 S' omits as much of the commentary of the previous and of this mantra as is
enclosed within brackets and the whole of the text of the latter. The commentary
which is supplied is from guessing. 2 S' प्रसव्याम्. 3 S' अवतिष्ठामानं.

वान्धवाः पुत्रादीना शिरःप्रभृतीन्वङ्गानि शीतातपवातनिवारणाय वाससा-
च्छादयन्ति एवम् । यद्वा जामिशब्दः स्त्रीमात्रपरः । यथा स्त्रियः ककु-
त्स्यलम् । ग्रीवापरभागः ककुत् । स्वकन्धरप्रदेशं वाससा प्रोर्णुवन्ति तद्वत् ॥

सप्तमी । द्विपदा ॥

शुम्भन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि ॥ ६७ ॥
शुम्भन्ताम् । लोकाः । पितृऽसदनाः । पितृऽसदने । त्वा । लोके । आ । सा-
दयामि ॥ ६७ ॥

हे प्रेत तव पितृसदनाः पितरः सीदन्ति अत्र इति पितृसदना लो-
काः शुम्भन्ताम् प्रकाशन्ताम् । ॥ शुभ शुम्भ शोभायाम् । तौदा-
दिकः ॥ । अहं संस्कर्ता पितृसदने पितृभिरधिष्ठिते लोके त्वा त्वाम्
आ सादयामि स्थापयामि ॥

एकपदाष्टमी ऋक् एवम् आन्त्रायते ।

[अष्टमी ॥]

येऽस्माकं पितरस्तेषां वर्हिरसि ॥ ६८ ॥

ये । अस्माकम् । पितरः । तेषाम् । वर्हिः । असि ॥ ६८ ॥

ये अस्माकं पितरः पितृत्वं प्राप्ताः पूर्वजास्तेषां वर्हिः आसदनस्वानम्
असि भवसि । इति पिण्डदानार्थं स्तीर्यमाणं वर्हिः संचोध्यते ॥

नवमी ॥

उदुह्रमं वरुण पार्शमस्सदवाधुमं वि मध्यमं त्रयाय ।

अर्धा वयमादित्य व्रते तवानागसो अर्दितये स्याम ॥ ६९ ॥

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पार्शम् । अस्सत् । अर्धम् । अधुमम् । वि । म-
ध्यमम् । त्रयम् ।

अर्धम् । वयम् । आदित्यम् । व्रते । तवम् । अनागसः । अर्दितये । स्याम् ॥ ६९ ॥

एषा पुरस्ताद् व्याख्याता [७. ८६. ३] । वरुणपाशास्त्रिविधा उत्तमा-
धममध्यमभेदेन । तत्र हे वरुण त्वदीयम् उत्तमं पाशम् अस्मत् अ-
स्मत्तः उत् अथाय ऊर्ध्वम् उन्मोचय । अधमम् निकृष्टं पाशम् [अव
अथाय] अवस्ताद् मोचय । मध्यमं तु पाशं [वि अथाय] विज्ञेय-
य । ॥ अन्ध प्रतिहर्षविमोचनयोः । कैयादिकः । “छन्दसि शायज-
पि” इति हौ शायजादेशः ॥ अर्धं अनन्तरं विमुक्तपाशा वयम्
हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण तव व्रते कर्मणि परिचरणरूपे अना-
गतः निर्दोषाः प्रत्यवायरहिताः सन्तः अदितये अखण्डनाय अहिंसायै
स्याम इति संग्रहार्थः । ॥ दो अवखण्डने । क्तिनि “द्यतिस्पतिमा-
स्यामित्ति किति” इति इत्त्वम् ॥

दशमी ॥

प्रासत् पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान् यैः समामे वध्यते यैर्व्यामे ।

अर्धा जीवेम शरदं शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः ॥ ७० ॥ (२६)

प्र । अस्मत् । पाशान् । वरुण । मुञ्च । सर्वान् । यैः । समऽव्यामे । वध्यं-
ते । यैः । विऽव्यामे ।

अर्धं । जीवेम । शरदं । शतानि । त्वया । राजन् । गुपिताः । रक्षमाणाः ॥ ७० ॥

हे वरुण वारक देव पाशान् वक्ष्यमाणान् बन्धनसाधनभूतान् सर्वान्
अस्मत् अस्मत्तः प्र मुञ्च प्रमोचय । यैः पाशैः समामे वध्यते पुरुषः
व्यामे च यैर्वध्यते । व्यामो नाम “व्यामो वाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यग-
न्तरम्” इत्येवंविहितप्रमाणकः प्रदेशः । पञ्चारत्नव्याम इति याज्ञिकाः ।
समामो नाम व्यामसंज्ञितप्रदेशात् संकुचितप्रमाणको देशः । संनिहिते
प्रदेशे दूरे प्रदेशे [च] इति यावत् ॥ अध अथ पाशमोचनानन्तरम् हे

१ K प्रास्त्. २ K संगुते. We with B C R De. ३ K वध्यते. De वध्यते changed
to वध्यते. Or वध्यते. We with C R De. ४ K शरदं. We with A B C R P P De.
५ Or राजन्. ६ P P गुपिता. We with Ce.

1 S' अथ. 2 S' हे. 3 S' कति° for किति°. 4 S' प्यते for वध्यते.

राजन् वरुण त्वया गुपिताः रक्षिताः पूर्वं पालिता रक्षमाणाः । ऋ-
गभावश्छान्दसः ॥ रक्ष्यमाणा इतः परमपि पाल्यमाना वयं श-
तानि शरदम् शरदः । ॥ “कालाध्वनोः” इति द्वितीया ॥ व-
हुवर्षपर्यन्तं जीवेम जीवनवन्तः स्याम ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

पिण्डपितृयज्ञे “अग्नये कव्यवाहनाय” इति त्रिभिर्मन्त्रैः “स्वधा पितृ-
भ्यः पृथिविपद्भ्यः” इति अष्टमनवमदशमैश्च त्रिभिः स्थालीपाकं जुहुयात् ।
सूत्रितं हि । “ये रूपाणि” इति प्रक्रम्य “कुम्भीपाकम् अभिधारयति ।
“अग्नये कव्यवाहनायेति जुहोति । यथा निरुक्तं द्वितीयां यमाय पितृमते
“स्वधा पितृभ्य इति तृतीयाम्” इति [कौ० ११. ९] ॥ निर्वापप्रकारस्तु
एवं कौशिकेन [उक्तः] । “यज्ञोपवीती दक्षिणपूर्वम् अन्तर्देशम् अभि-
“मुखः शूर्पं एकपवित्रान्तर्हितान् हविष्यान् निर्वपति इदम् अग्नये कव्य-
“वाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविपद्भ्यः इति । इदं सोमाय पितृमते
“स्वधा पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसद्भ्यः इति । इदं यमाय
“पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविपद्भ्यः” इति [कौ० ११. ८.] ॥

पिण्डपितृयज्ञ एव “एतत् ते प्रततामह स्वधा” इति पञ्चमपष्ठसप्त-
मैर्मन्त्रैर्वर्हिषि त्रीन् पिण्डान् संहितान् निदध्यात् । सूत्रितं हि । “उ-
“द्धृत्याज्येन संनीय त्रीन् पिण्डान् संहितान् निदधाति एतत् ते प्रतता-
“महेति” [इति कौ० ११. ९.] ॥

एतत् सूक्तं सर्वं यजुर्मन्त्रात्मकम् ॥

तत्र प्रथमादितो मन्त्रचतुष्टयपाठस्तु

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ७१ ॥

अग्नये । कव्यवाहनाय । स्वधा । नमः ॥ ७१ ॥

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७२ ॥

सोमाय । पितृमते । स्वधा । नमः ॥ ७२ ॥

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥

पितृभ्यः । सोमवद्भ्यः । स्वधा । नमः ॥ ७३ ॥

यमार्यं पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥

यमार्यं । पितृमते । स्वधा । नमः ॥ ७४ ॥

दैवहविःप्रापकोग्निः हव्यवाहनः । पित्र्यहविःप्रापकोग्निः कव्यवाहनः । तत्र कव्यवाहनाय कव्यं पित्र्यं हविः । तद्वहते पितृन् प्रापयते । ॥ कव्योपपदाद् वहेर्ज्युट् प्रत्ययः । जित्त्वाद् उपधावृद्धिः ॥ तस्मै अग्नये स्वधा स्वधाकारेण इदं हविः हुतम् अस्तु नमः नमस्कारोस्तु । स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना हि देवाः । स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः खलु पितरः । स्वाहाकारवषट्कारौ विकल्पितौ । स्वधानमःशब्दौ समुच्चितौ । “स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितृणाम्” इति तैत्तिरीयकश्रुतेः [तै० ब्रा० १. ६. ९. ५] । ॥ “नमःस्वस्तिस्वाहा०” इति अग्नय इति चतुर्थी ॥ एवम् उत्तरे मन्त्रा योज्याः । सोमस्य पितरो विशेषणभूताः सोमो वा पितृणां विशेषणम् ॥

धिण्डप्रदानमन्त्रा एवम् आम्नायन्ते ।

एतत् ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥

एतत् । ते । प्रततामह । स्वधा । ये । च । त्वाम् । अनु ॥ ७५ ॥

एतत् ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥

एतत् । ते । ततामह । स्वधा । ये । च । त्वाम् । अनु ॥ ७६ ॥

एतत् ते तत् स्वधा ॥ ७७ ॥

एतत् । ते । तत् । स्वधा ॥ ७७ ॥

हे प्रततामह प्रपितामह । तत्शब्दः पितृवचनः । सृष्ट्यादौ हि प्रजापतिना स्वजनकाह्वानार्थं ततेति तातेति व्याहृतम् । तथा च ऐतरेयकम्

१ K̄CR एतत्ते ततः. De एतत्ते ततः changed to एतत्तं तत. We with V De G.

१ S' समुत्ती.

“एतां वाच प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरद् एकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति ता-
तेति । तथैव तत् ततवत्या वाचा प्रतिपद्यते” इति [ऐ० आ० १. ३. ३] ।
अतः प्रशस्तत्वात् ततेति आम्नातम् । आश्वलायनेन तु स्वपित्रादीनां नाम-
धेयान्यङ्गानानः पुत्रस्ततश्च प्रयुञ्जीतेति सूत्रितम् । “नामान्यविद्वांस्ततपि-
तामहप्रपितामहेति” [इति । आश्व० २. ६] । ततामहप्रततामहेत्यर्थः । यद्वा
देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् ततेत्यादिना परोक्षनाम्ना व्यवहारः । अथ वा
पितृलोकं प्राप्ताः सर्वेपि पितरः । तत्र शृङ्गग्राहिकया स्वजनकादीनाम्
आह्वानाय ततेतिशब्दप्रयोगः । हे प्रततामह प्रपितामह ते नुभ्यम् एतत्
पिण्डलक्षणं हविः स्वधाकारेण दत्तम् अस्तु । ये च पितरः भार्यापुत्रादयः
पितरस्त्वाम् अनुसृत्य वर्तन्ते तेभ्योपि स्वधास्तु । ते च अत्र अंशभागि-
नो भवेयुरिति ॥ एवम् उत्तरौ मन्त्रौ व्याख्येयौ । हे ततामह पितामह ।
हे तत पितः । अत्र तृतीये मन्त्रे पिण्डप्रदातरि पुत्रे जीवति सति अ-
नुगामिनाम् अत्येषाम् अभावाद् ये च त्वाम् अनु इति मन्त्रशेषो नां-
न्नातः ॥

अष्टमादिमन्त्रास्त्रय एवम् आम्नायन्ते ।

स्वधा पितृभ्यः पृथिविपञ्चः ॥ ७८ ॥

स्वधा । पितृभ्यः । पृथिविसत्तुभ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षसत्तुभ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा । पितृभ्यः । अन्तरिक्षसत्तुभ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितृभ्यो दिविपञ्चः ॥ ८० ॥ (२०)

स्वधा । पितृभ्यः । दिविसत्तुभ्यः ॥ ८० ॥ (२०)

पृथिविपञ्चः पृथिव्यां सीदञ्चः । ॥ पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् ।
“पूर्वपदात्” इति पत्वम् ॥ पितृभ्यः स्वधा । इदं हविः स्व-
धाकारेण हुतम् अस्तु ॥ एवम् उत्तरौ व्याख्येयौ । दिविपञ्चः दि-

1 KR De पितृभ्यो/त°, We with CHV

1 S' 'म्यतमात्मान'. 2 S' नात्ता.

वि द्युलोके सीदन्व्यः । ॥ “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्त-
म्या अलुक् । पूर्ववद् उत्तरपदस्य मूर्धन्यादेशः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“नमो वः पितरः” इति अष्टभिर्यजुर्मन्त्रैर्वर्हिषि पिण्डेषु आवाहि-
तान् पितॄन् उपतिष्ठेत । सूचितं हि । “नमो वः पितरः[८१] इत्यु-
“पतिष्ठते । अक्षन्[६१] इत्युत्तरसिचम् अवधूय परा यात[६३] इति
“परायापयति” इति [कौ० ११. ९] ॥

तत्रैव कर्मणि “आ त्वाग्ने” इत्यनया समिधम् आदध्यात् । “समि-
धोभ्यादधाति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “त्वमग्ने ईळितः[१८. ३. ४२]
आ त्वाग्ने इधीमहि[१८. ४. ८८]” इति [कौ० ११. १०] ॥

“वारुणीं जलभये जलसंक्षये [च]” इति [न०क० १७.] विहितायां व-
रुणदेवत्यायां महाशान्ती “चन्द्रमा अप्सन्तरा” इत्येनाम् ऋचम् आवधेत् ।
उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “यद् देवा देवहेळनम् [६. ११४. १] इति याम्याया
चन्द्रमा अप्सन्तरा[१८. ४. ८९] इति वारुण्याम्” इति [न०क० १८.] ॥

मन्त्रपाठस्तु

नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरो रसाय ॥ ८१ ॥

नमः । वः । पितरः । ऊर्जे । नमः । वः । पितरः । रसाय ॥ ८१ ॥

नमो वः पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्यवे ॥ ८२ ॥

नमः । वः । पितरः । भामाय । नमः । वः । पितरः । मन्यवे ॥ ८२ ॥

नमो वः पितरो यद् घोरं तस्मै नमो वः पितरो यत् क्रूरं तस्मै ॥ ८३ ॥

नमः । वः । पितरः । यत् । घोरम् । तस्मै । नमः । वः । पितरः । यत् ।

क्रूरम् । तस्मै ॥ ८३ ॥

नमो वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो वः पितरो यत् स्योनं तस्मै ॥ ८४ ॥

नमः । वः । पितरः । यत् । शिवम् । तस्मै । नमः । वः । पितरः । यत् ।

स्योनम् । तस्मै ॥ ८४ ॥

नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥

नमः । वः । पितरः । स्वधा । वः । पितरः ॥ ८५ ॥

एते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । एतैर्मन्त्रैः पितॄणां नमस्कारः प्रतिपाद्य-
ते । “नमस्कारोति । नमस्कारो हि पितॄणाम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १.
३. १०. ८] । नमस्कारस्य फलप्रतिपादकानि ऊर्जे इत्यादीनि । यद्वा
पितृभिर्द्युष्माभिर्दीयमानाय ऊर्जे नम इति । एवम् उत्तरत्र । ऊर्जे अ-
न्ताय रसाय अन्नरसाय ॥ भामाय । ऋभाम क्रोधे । अस्माद्
घञ् ॥ क्रोधाय । अत्र पितृसंबन्धी क्रोध एव नमस्कार्यः । तथा अं-
न्यत्र समान्नापते । “नमस्ते रुद्र मन्यवे” इति [तै० सं० ४. ५. १. १] ।
मन्युः मानसः क्रोधविशेषः ॥ घोरम् अहितकारिणां भयंकरं रूपं तस्मै
नमः । क्रूरम् हिंस्रं रूपं तस्मै नमः ॥ शिवम् मङ्गलं रूपं स्योनम्
सुखप्रदं तस्मै च नमः नमस्कारोस्तु ॥ हे पितरः वः युष्मभ्यं नमः ।
हे पितरः वः युष्मभ्यं स्वधा स्वधाकारेण इदं हविर्हुतम् अस्तु ॥

षष्ठादिमन्त्रपाठस्तु

येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं युष्मांस्तेनुं युयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्य ॥ ८६ ॥

ये । अत्र । पितरः । पितरः । ये । अत्र । युयम् । स्वं । युष्मान् । ते । अ-
नुं । युयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य ॥ ८६ ॥

य इह पितरो जीवा इह वयं स्वं । अस्मांस्तेनुं वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्य ॥ ८७ ॥

ये । इह । पितरः । जीवाः । इह । वयम् । स्वं ॥ अस्मान् । ते । अनुं ।
वयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य ॥ ८७ ॥

१ B येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं । A येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं । K B येत्र पितरः
पितरो येत्र युयं स्वं । C येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं । E येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं । D
येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं corrected to येत्र पितरः पितरो येत्र युयं स्वं । Cc ये । अत्र । पि-
तरः । पितरः । ये । अत्र । स्वं । युष्मान् । ते । अनुं । युयम् । तेषाम् । श्रेष्ठाः । भूयास्य । We with
the Panchapatālikā and the Sarvādhikāraṇī. २ So we divide with A B K C R.
• See Rv. D: युयं स्वं corrected to युयं स्वं । ३ Cc हे ।

1 B' नमस्कारोति.

अत्र अस्मिन् पिण्डपितृयज्ञे ये पितरो यूयं स्य देवतात्वं प्राप्ताः स्य ।
आदारार्थं व्यतिहारेण पुनर्वचनम् । युष्मान् अनुसृत्य ते अधिकत्वेन प्र-
सिद्धाः पितरो वर्तन्ते । तेषां यूयं श्रेष्ठाः प्रशस्यतमा उपजीव्या भूयास्य
भवत । युष्मत्प्रसादात् तेषां पिण्डांशभागित्वात् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे [ये]
पितरः पितृत्वेन संभावितास्तेषां श्रेष्ठा भूयास्येति संबन्धः । इह अस्मिन्
लोके वयं पिण्डदातारो जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्मः । अस्मान्
अनुसृत्य ते प्रसिद्धाः समानवयोवंशविद्याधना वर्तन्ते । तेषां श्रेष्ठा भू-
यास्य । इति पिण्डेष्ववाहितान् पितॄन् उपतिष्ठेत् ॥

आ त्वां अग्ने इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद् घ सा ते पनीयसी समिद् दीदयति द्यवि ।

इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ८८ ॥

आ । त्वा । अग्ने । इधीमहि । द्युमन्तम् । देव । अजरम् ।

यत् । घ । सा । ते । पनीयसी । समिद् । दीदयति । द्यवि ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ८८ ॥

नवमी ॥ हे देव द्योतमान हे अग्ने द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् अजरम्
जरारहितं त्वा त्वाम् आ इधीमहि समिधा अभिमुखं समिधीमहि दीप्या-
मः । ॥ इन्धेल्लिङि बाहुलकात् श्रमो लुक् । “अनिदिताम्” इति धातु-
नकारलोपः ॥ यत् । ॥ सुपो लुक् ॥ यस्य ते तव । घेति
पूरणः । सा प्रसिद्धा पनीयसी । ॥ पनतिः स्तुतिकर्मा ॥ स्तुत्यतरा
समित् सम्यक् प्रकाशिका दीप्तिः द्यवि । ॥ द्योशब्दाद् ओकारान्तात्
सप्तम्येकवचनम् ॥ दिवि अन्तरिक्षे दीदयति दीप्यते । ॥ दी-
देतिर्दीप्तिकर्मा ॥ हे अग्ने समिधा समिध्यमानस्त्वं स्तोतृभ्यः स्तुति-

१ BR त्वां अग्रं. De त्वां अग्रं changed to स्वां. We with C V De. २ B द्युमन्तं.
We with C K R V De. ३ BC समिदीदयति. We with K R V De. ४ So we divide
with A B C K R V De and the *Sarvānubrahmanī*. ५ CP नृजरम् ।

कारिभ्यः अस्मभ्यम् इषम इष्यमाणम् अन्नम् इष्टं फलं वा आ भर
आहर देहि । ॥ “ह्यग्रहोर्भः०” ॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो विह्वं मे अस्य रोदसी ॥८९॥ (२८)

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विद्युतः । विह्वम् । मे ।

अस्य । रोदसी इति ॥ ८९ ॥ (२८)

दशमी ॥ अत्र शाठ्यायनिन इतिहासम् आचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित
इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । एते कदाचिद् मरुभूमौ अरण्ये वर्त-
मानाः पिपासया संतप्तगात्राः सन्तः एकं कूपम् अविन्दन् । तत्र त्रिताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । प्रविश्य स्वयम् अपः पीत्वा इतरयोश्च
कूपाद् उदकम् उद्धृत्य प्रादात् । तावुभौ तद् उदकं पीत्वा तं त्रितं
कूपे पतयित्वा तदीयं धनं सर्वम् अपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय
मास्विपातात् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपाद् उत्तरीतुम् अशक्नुवन्
सर्वे देवा माम् उद्धरन्तु इति मनसा सस्मार । अथ स त्रितो रात्रौ
कूपस्य अन्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यन् अनया ऋचा परिदेवयत इति ॥
अस्या ऋचः अयम् अर्थः । अप्सु आन्तरिक्षासु उदकमये मण्डले अ-
न्तः मध्ये । यद्वा आप इति अन्तरिक्षनाम । तत्र मध्ये वर्तमानः
सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुपुन्नाख्येन
सूर्यरश्मिना युक्तश्चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत
इति चन्द्रमाः । ॥ “चन्द्रे माझे इति [७०४, २२७] इति
असुन् । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ आह्लाद-
कारी सोमो दिवि द्युलोके आ धावते शीघ्रं गच्छति । ॥ इम् गतो ।

१ B धावते. We with K R V. २ B विन्दन्ति. A K विन्दति. Or विन्दति. P विन्दति.
P विन्दति. ३ R B विद्युतः. We with K V Dc. ४ Cc विद्युतः. ५ Cc अस्य ।
६ P Cc रोदसी इति.

1 S' आन्तरिक्षासु. 2 S' om. चन्द्रमाः.

“षाम्ना०” इत्यादिना वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । व्यत्ययेन आत्मनेप-
दम् ॥ तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशप-
र्यन्ता हितरमणीयग्रान्ता वा हे विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः वः शुष्माकं
पदं पादस्थानीयम् अग्रं न विन्दन्ति मदीयानि इन्द्रियाणि कूपेन आवृतत्वाद्
न लभन्ते । न पश्यन्तीत्यर्थः । अतः इदम् अनुचितम् । तस्मात् कू-
पाद् माम् उत्तारयतेत्यर्थः ॥ अपि च हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदी-
यम् अस्य इदं स्तोत्रं वित्तम् जानीतम् । ॥ विद ज्ञाने । लोटि अ-
दादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् “तिङ्गितिङः” इति निघाताभा-
वः ॥ यद्वा [मे मदीयं] कूपपतनरूपं यद् इदं दुःखं तद् अव-
गच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा अस्मात् कूपाद्
माम् उत्तारयतम् इत्यर्थः । ॥ अस्मेति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “ऊडिदम्०” इति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् ॥

चतुर्थेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अनुवाकश्च समाप्तः ॥

श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहर-
महाराजकारिते सायणाचार्यविरचिते अथर्ववेदार्थप्रकाशे

अष्टादशकाण्डं समाप्तम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्तानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र “सं सं स्रवन्तु” इति प्रथमं सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपाताभिमन्त्रितमैश्रधान्यचरुप्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्थप्राशने च विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वत उपासेवं तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतम् अश्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] । व्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । “व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि” इति [कौ० १. ८] परिभाषासूत्रात् ॥

लक्ष्मीकरणेऽपि एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । “यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्यं क्षीरौदनम् अश्नाति” इत्यादि [कौ० ३. २] ॥

तथा अमृतादिमहाशान्तिसाधारणभूतायां शान्तौ शान्त्युदकार्थं नदीहृदादिभ्यः समार्हन्तं जलम् अनेन सूक्तेन अभिमन्त्रयन्ते । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे ।

तन्त्रभूतां महाशान्तिं प्रवक्ष्यामो यथाविधि ।

अन्यासां सर्वशान्तीनाम् अमृतां विश्वभेषजीम् ॥

नदीभ्यो वा हृदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।

सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान् अभिमन्त्रयन्ते ततः ॥

इति [न० क० २०] ॥

1 S' अश्रयन्ति for अश्रवन्त्विति which we with *Kausika*. 2 So S'. *Kausika* उपासेचन् (in one MS.) and उपासेचं (in another). 3 S' परिभाषासूत्रात्. 4 S' समाहितं. 5 S' तत्रभूतं. 6 S' अश्रयन्ते for अश्रवन्ते.

प्रथमकाण्डे “सं सं स्रवन्तु सिन्धवः” इति समासनातं चतुर्नष्टं सूक्तम् [१.१५] “इहेतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः” इति “तेभिर्मे सर्वैः संज्ञावैर्धनं सं स्त्रावयामसि” इति च धनरविलिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि लक्ष्मीकरणे च विनियुक्तम् । अत्रापि “यज्ञम् इमं वर्धयता गिरः” “रूपंरूपं वर्षोवयः” इति लिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि लक्ष्मीकरणे च विनियुज्यते । अत एव उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं कौशिकः सूचितवान् “सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः” इति [कौ० ३.२] “सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान्” इति च [नं०क०२०] । अतः सूक्तयोः समुच्चयेन विकल्पेन वानुष्ठानम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

सं सं स्रवन्तु नद्यः सं वाताः सं पतत्रिणः ।

यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संज्ञाव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । नद्यः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।

यज्ञम् । इमम् । वर्धयत । गिरः । सम्ऽज्ञाव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ १ ॥

नद्यः नदनशीला निम्नगाः सं सं स्रवन्तु [सम्भक् प्रवहन्तु । वाताश्च सं स्रवन्तु] आनुकूल्येन वान्तु । तथा पतत्रिणः पतत्राणि पक्षा येषां सन्ति ते तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः सं स्रवन्तु । सम्यग् अनुकूलस्वभावाश्चरन्तु । यद्वा एते नदीप्रभृतयः सं स्रवन्तु । इ अन्तर्भावित्प्यर्थः ॥ सं स्त्रावयन्तु । अस्मदभिलषितं फलं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥ हे गिरः गीर्यन्ते स्तूयन्त इति गिरः । इ कर्मणि क्तिप् ॥ हे देवाः स्तूयमाना यूयम् इमम् हविःप्रदं यज्ञम् यजमानम् । इ व्यत्ययेन कर्तरि नङ् प्रत्ययः ॥ यस्य कृते पुण्यादिकर्मशान्तिरनुष्ठीयते तं फलस्वामिनं यजमानं वर्धयत पशुपुत्रादिभिः समृद्धं कुरुत । अपि वा गृणन्तीति गिरः । इ कर्तरि क्तिप् ॥ क-

१ B C D R १ for १. We with K K V D C.

1 S' स्रवन्तु for प्रथमं. 2 S' करणेति for करणे च. 3 S' करणेन for करणे च. 4 S' सूक्तं for सूक्तं. 5 Kusa sha nowhere gives सं सं स्रवन्तु तद्विद्वान्. 6 S' out. स्वगा.

र्मप्रयोक्तारः संवोध्यन्ते । अत्र हविषः सन्नावं दर्शयति संस्त्राव्येणेति ।
 सम्यक् स्रवणं संस्त्रावः । ॥ ३ ॥ गतौ । भावे घञ् ॥ संस्त्रा-
 वम् अर्हतीति संस्त्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति । ॥ “तद् अर्हति”
 इति यत् प्रत्ययः ॥ यद्वा संस्त्रावणीयेन । ॥ संपूर्वात् स्रवते-
 र्प्यन्ताद् “अचो यत्” इति यत् प्रत्ययः ॥ तादृशेन हविषा आ-
 ज्यादिना जुहोमि आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ प्रक्षिपामीत्य-
 र्यः । ॥ “तृतीया च होश्छन्दसि” इति हविषेति कर्मणि तृतीया ॥

द्वितीया ॥

इमं होमां यज्ञमवतेमे संस्त्रावणा उत ।

यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संस्त्राव्येण हविषां जुहोमि ॥ २ ॥

इमम् । होमाः । यज्ञम् । अवत् । इमम् । समऽस्त्रावणाः । उत ।

यज्ञम् । इमम् । वर्धयत् । गिरः । समऽस्त्राव्येण । हविषां । जुहोमि ॥ २ ॥

हे होमाः आहुतयः यूयम् इमं प्रवर्त्यमानं यज्ञम् आहुतिसमुदाया-
 त्मकं कर्म अवत तर्पयत । कतिपयाहुतीनां परित्यागे विपर्यासे वा त-
 त्तमष्टिरूपस्य कर्मणो वैगुण्यं भवतीति व्यस्ता एव आहुतयः पृषक् प्रा-
 र्थ्यन्ते । यथा वनसभादिषु समूहिवृक्षाद्यभावात् समूहाभावः एवम् अत्रा-
 पि । उत अपि च हे संस्त्रावणाः । ॥ कर्मणि ल्युट् प्रत्ययः ॥ सं-
 स्त्रावणीयाः आज्यपयःप्रभृतयः यूयम् इमं यज्ञम् अवत । साधनाभावे
 साध्यस्य अनिष्पादनात् ॥ अथ वा हे होमाः होतव्या देवताः इमं
 यज्ञम् यष्टारं फलकामं यजमानम् अवत । पशुपुत्रादिभिः सर्वैः फलैः
 समर्धयत । जुहतीति होमा इति प्रयोक्तारो वा संवोध्यन्ते ॥ यज्ञम्
 इमम् इत्यादिरुत्तरार्धचो व्याख्यातः ॥

तृतीया ॥

रूपंरूपं वयोवयः संरभ्येनं परि षजे ।

१ So we with A B C D K P P J C; De २ R मिरु. We with B C D V De C;

1 S' हेम for हे होमाः.

यज्ञमिमं चतस्रः प्रदिशो वर्धयन्तु संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥
 रूपम्ऽरूपम् । वर्यःऽवयः । समऽरभ्य । एनम् । परि । स्वजे ।
 यज्ञम् । इमम् । चतस्रः । प्रऽदिशः । वर्धयन्तु । समऽस्राव्येण । हवि-
 षा । जुहोमि ॥ ३ ॥

रूपरूपं वयोवयः । ॥ “नित्यवीप्तयोः” इति द्विर्वचनम् । “नि-
 त्यं वा वयः” “सप्तदश वयांसि” इति च श्रुतेः ॥ । समस्तं
 पशुपुत्रादिकम् अभिलषितं फलं संरभ्य गृहीत्वा एनं कर्मप्रयोजयितारं
 फलकामं यजमानं परि ष्वजे पशुपुत्रादिफलैः सर्वतः संबद्धं करोमि
 इति प्रयोक्ता ब्रूते । ॥ “इदमोन्वादेशे” एनादेशः । ष्वज्ज परि-
 ष्वजे । लटि उक्तमैकवचने “दंशसञ्जस्त्रां शपि” इति उपधानकारलो-
 यः ॥ । कथम् एकेन प्रयोक्ता सर्वरूपवयसां स्वीकारः । तत्राह ।
 चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादयो महादिशः तत्रस्या जनाः इमं य-
 ज्ञम् यजमानं वर्धयन्तु । अभिलषितैः सर्वैः समृद्धं कुर्वन्तु । संस्राव्येणे-
 ति पादः पूर्ववत् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शं त आपः” इति सूक्तेन तन्त्रभूतमहाशान्तौ नद्यादिसमाहृतं जलम्
 अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे ।

नदीभ्यो वा हृदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।

सं सं स्रवन्तु तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते ततः ॥

शं त आपो हैमवतीः ॥

इति [न० क० २०] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं त आपो हैमवतीः शंमु ते सन्तुःस्वाः ।

शं ते सनिष्यदा आपः शंमु ते सन्तु द्र्याः ॥ १ ॥

१ Do शंमु ते changed to शंमु ते. Śāyan's text शं ते संवृत्स्याः. २ AD सनिष्यद्.
 १ A G D R C० शंमु ते संन्तु. Do शंमु ते संन्तु changed to शंमु ते संन्तु. We with B K V Do.

1 S' नित्यवाहयः.

शम् । ते । आपः । हैमवतीः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । उत्स्याः ।
शम् । ते । सनिष्यदाः । आपः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । वर्षाः ॥ १ ॥

शान्तिकर्मकर्ता ष्टुत्विक् प्रयोजयितारं फलकामं यजमानं संबोध्य आह ।
हे यजमान ते तव हैमवतीः हिमवतः पर्वताद् आगताः । ॥ “तत्
आगतः” इति अण् ॥ हिमवति भवा वा । ॥ “तत्र भ-
वः” इति अण् “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता आ-
पः शम् सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा उत्स्याः उत्तः प्रस्रवणम् तत्र
भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति यत् ॥ ता आपः ते त-
व शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु । तथा सनिष्यदाः सर्वदा स्पन्दमा-
नाः । ॥ स्पन्दतेर्घञ्लुकिं अभ्यासस्य छान्दसो निगागमः ॥ स-
ततं स्रवन्त्य आपः ते तव शं भवन्तु । उ अपि च वर्षाः वर्षासु
भवा आपः ते तव शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

शं त आपो धन्वन्याः शं ते सन्तु नूप्याः ।

शं ते खनित्रिमा आपः शं याः कुम्भेभिरामृताः ॥ २ ॥

शम् । ते । आपः । धन्वन्याः । शम् । ते । सन्तु । अनूप्याः ।

शम् । ते । खनित्रिमाः । आपः । शम् । याः । कुम्भेभिः । आऽमृ-

ताः ॥ २ ॥

धन्वन्याः धन्वनि मरुदेशे भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति
यत् । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति वि-
हितटिलोपो न भवति ॥ ता आपः ते तव शं भवन्तु । अनू-
प्याः अनुगता आपो यस्मिन् देशे । ॥ “शक्पूरभूः पयाम आन-
क्षे” इति अच् समासान्तः । “ऊदनोर्देशे” इति अशब्दाकारस्य ज-
कारादेशः ॥ अनूपे जलसमृद्धे देशे भवा आपः । ॥ पूर्व-

१ P P J सन्तुऽस्वर्वाः ।

1 S' लुकि. 2 S' स्रवन्त°. 3 S' सं.

वद् यत् ॥ ते शं सन्तु । तथा खनित्रिमाः खननेन निर्वर्त्याः कूपतटाकादिस्था आपः ते तव शं भवन्तु । ॥ खनतेर्वाहुलकात् क्तिप्रत्ययः । “आर्धधातुकस्येड्‌लादेः” इति इडागमः । “क्लेर्मन्त्रित्पम्” इति मप् प्रत्ययस्तद्धितः ॥ तथा कुम्भेभिः कुम्भैः आभृताः आहृता आनीता या आपः सन्ति ता अपि शं भवन्तु । ॥ “ह्यग्रहोर्मशब्दसि” इति भः ॥

तृतीया ॥

अनभ्रयः खनमाना विप्रा गम्भीरे अपसः ।

भिषग्भ्यो भिषक्तरा आपो अच्छा वदामसि ॥ ३ ॥

अनभ्रयः । खनमानाः । विप्राः । गम्भीरे । अपसः ।

भिषक्भ्यः । भिषक्तराः । आपः । अच्छा । वदामसि ॥ ३ ॥

अनभ्रयः अभिः खननसाधनं कुदालादि । तद्रहिताः सन्तः खनमानाः काष्ठहस्तपादादिना खननशीला गम्भीरेअपसः गम्भीरे असाध्येपि विषये अपः कर्म येषां ते दुःसाध्यमपि प्रयोजनं मन्त्रबलात् साधयन्तो विप्राः मेधाविनः । इति सर्वम् ऋत्विग्विशेषणम् । एते वयं भिषग्भ्यः वैद्येभ्योपि भिषक्तराः । भिषजो हि औषधानि अन्यतः समानीय चिकित्सन्ति । अर्षां तु मध्ये भेषजानि विद्यन्त इति लौकिकेभ्यश्चिकित्सकेभ्योपि शिष्टा वैद्याः । तथा च निगमः । “अप्सु मे सोमो अत्रवीद् अन्तर्विश्वानि भेषजा” [ऋ० १०. ९. ६] “आपश्च विश्वभेषजीः” इति च [ऋ० १. २३. २०] । तथाविधा आपः । ॥ “अमृन्” इति असर्वनामस्थानेपि छान्दसो दीर्घः ॥ अच्छा वदामसि अभिवदामः अभिष्टुमः । ॥ “इदन्तो मसिः” “अच्छ गत्यर्थवदेषु” इति अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ॥ अथ वा पूर्वार्धं सर्वम् अब्विशेषणम् । अनभ्रयः अभ्यादिसाधनराहित्येन खनमानाः तटस्थम् अवदार-

1 S' °तटाकादि°. 2 S' दुःसाध्यमपि. 3 S' वैद्योपि for वैद्येभ्योपि. 4 S' औषधानि. 5 S' अप्सुर्षां for अपो हु. 6 S' °चिकित्सकेभ्यो.

यन्यः विप्राः स्वोपजीविनां मेधाजननहेतवः विशेषेण पूर्णा वा गम्भीरे अ-
गाधे स्थाने अपो व्याप्तिर्योसां ता महाहृदादिषु व्यापनशीलाः । ४ आ-
प्नोतेर्नुङ् ह्रस्वश्च [उ० ४, २०७] इति असुन् । धातोर्ह्रस्वश्च नुडागमस्तु
विकल्पितः ५ । एवरूपा या आपः सन्ति ता वैद्येभ्योपि अत्यन्त-
हितकारिणीरपः अभिष्टुम इति ॥

चतुर्थी ॥

अपामहं दिव्यानिमपां स्रोतस्यानिम ।

अपामहं प्रणेजनेर्था भवथ वाजिनः ॥ ४ ॥

अपाम् । अहं । दिव्यानिम । अपाम् । स्रोतस्यानिम ।

अपाम् । अहं । प्रेऽनेजने । अर्थाः । भवथ । वाजिनः ॥ ४ ॥

अहेति विनिग्रहार्थीयः । दिव्यानाम् दिवि भवानाम् अपाम् स्रोतस्या-
नाम् स्रोतः [प्रवाहः । तद्भवानाम् अपाम्] अपाम् तदुभयव्यतिरिक्ता-
नाम् अन्यासाम् अपां प्रणेजने शोधनविषये अश्वरः । लुप्तोपमैषा । अ-
श्वरः नुरगा इव वाजिनः वाजो वेगः तद्वन्तो भवथ इति ऋत्विजः प-
रस्परं ब्रुवते यजमानो वा ऋत्विजो ब्रूते मदर्थं व्याप्तिमाणा यूयं शा-
न्त्युदककर्मणि त्वरमाणा भवेतेति ॥

पञ्चमी ॥

ता अपः शिवा अपोयैः अहमंकरणीरपः ।

यथैव तृप्यते मयस्तास्त आ दत्त भेषजीः ॥ ५ ॥

ताः । अपः । शिवाः । अपः । अपोयैः अहमंकरणीः । अपः ।

यथा । एव । तृप्यते । मयः । ताः । ते । आ । दत्त । भेषजीः ॥ ५ ॥

१ C प्रणेजनेर्था. We with A B D K K R V Dc C. २ J प्रेऽने । जने । We with P
P. ३ CD °यहमं. We with A B K K R V Dc C. ४ So A B C D K K R P P J V
C. Dc. ५ B आहुत corrected from आदत्त. K आहुत मे° corrected from आदत्त मे°. A
C. आहुत. Dc आहुतमे° corrected to आहुतमे°. R आहुत. G D आहुत. We with Sāyana.
६ P आपः । Sāyana's text: आपः. We with P J. ७ P P J आत् । उत । for वा । दत्त ।

1 S' मयदार्यतः. 2 S' स्वोपजीविना. 3 S' आपो. 4 S' धन° for शोधन°. 5 S'
in-ert- another वा before प्रे. 6 S' भवेति for भवतेति.

इदमपि प्रयोजकस्य वाक्यम् । ताः प्रसिद्धा या आपः शिवाः शिव-
कारिण्य आँपः अयस्मंकरणीः अरोगकारिण्यो या अपः आपः । ॥ प्र-
थमार्थे द्वितीया । “आढ्यसुभग” इति विहितः ख्युन् प्रत्ययः अयस्म-
शब्दोपपदादपि व्यत्ययेन उत्पन्नः । “खित्यनव्ययस्य” इति मुम् आग-
मः ॥ । ता भेषजीः भिषग्वद् आंमयनिर्हारिकाः हितकारिणीश्च
अपः । ॥ “केवलमामक” इति ङीप् प्रत्ययः ॥ । ते यूयम्
[प्रयोक्तारः] । ॥ युष्मच्छब्दादेशशब्दो न भवति । तच्छब्दस्य प्र-
थमावहुवचने रूपम् । निघातस्तु छान्दसः ॥ । आ दत्त आनय-
त । ॥ दुदाब् दाने । लोटि मध्यमवहुवचनम् । “आढो दोना-
स्पविहरणे” इति आत्मनेपदं सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् न भ-
वति ॥ । उदकानयने फलं दर्शयति यथैवेति तृतीयपादेन । मय
इति सुखनाम । सुखं यथैव । एवकारो भिन्नक्रमः । सुखमेव येन प्र-
कारेण तृप्यते तृप्तम् अधिकं भवति । अधिकसुखलाभाय शान्त्युदकम्
आनयतेत्यर्थः । यद्वा ते त्वदर्थम् आदत्त आनीतवान् इति प्रयोक्ता स्वा-
त्मानं परोक्षेणाह । ॥ “आढो दः” इति आत्मनेपदम् ॥ ।

[इति] प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

[“दिवस्पृथिव्याः” इति सूक्तद्वयं मेधाजननकर्मणि विनियुज्यते । एतेन
सूक्तद्वयेन मेधाकामः सुप्तोत्थाय सुखं हस्तेन प्रक्षालयति । सूत्रितं हि ।]
दिवस्पृथिव्याः इति संहाय सुखं विमार्ष्टि” इति । [कौ. २. १] ॥

वर्चस्कामोपि अनेन सूक्तद्वयेन दधिमधुनी संपात्य अभिमन्य अ-
श्नीयात् ॥

तथा वर्चस्कामः क्षत्रियश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन भर्तृमिश्रिते दधिमधु-
नी संपात्य अभिमन्य क्षत्रियं प्राशयेत् ॥

वर्चस्कामो वैश्यशूद्रादिश्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन केवलम् ओदनं संपात्य
अभिमन्य प्राशयेत् ॥

1 S3yaga's text too: शिवा आपोयस्मं. 2 S' अनर्वं for आगप. 3 S' युष्मच्छब्दादे-
शशब्देन भवति । तुच्छशब्दस्य. 4 S' बहुवचने for बहुवचनम्. 5 S' मक्ति. 6 S' शूद्रको.

सूत्रितं हि । “प्रातरग्निम् [३. १६] गिरावरगराटेषु [६. ६९] दिव-
“स्पृथिव्याः [९. १] इति दधिमध्वाशयति कीलालमिश्रं दध्निर्यं कीला-
“लम् इतरान्” इति [कौ० २. ३] ॥

यथा नवमकाण्डे समान्नातयोः “दिवस्पृथिव्याः” इति [९. १. १-
१०] “यथा सोमः प्रातःसवने” इति [९. १. ११-२४] सूक्तयोः प्र-
थमसूक्ते “मधुकशा हि जज्ञे” इति मन्त्रेषु कशेति वाङ्नामलिङ्गाद्
द्वितीयसूक्ते “वर्चस्वर्ती वाचम् आवदानि जनाँ अनु” इति वाग्लिङ्गाच्च
मेधाजननकर्मणि विनियोगः तथा “यथा सोमः प्रातःसवने” [९. १.
११-२४] इति द्वितीयसूक्ते “एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि धियताम्”
इति वचोलिङ्गाद् वर्चस्यकर्मणि च विनियोग उक्तः एवम् अत्रापि प्र-
थमसूक्ते वर्चःसमानार्थमहिमपुष्ट्यादिलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते “अथो भगस्य
नो धेहि” इति लिङ्गाच्च वर्चस्यकर्मणि “वृहस्पतिर्म आकूतिम् आङ्गि-
रसः प्रति जानातु वाचम् एताम्” इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि
विनियोग उच्यते । एवम् अनयोरेव विनियोगान्तरेषु यथायथं लिङ्गम्
अवगन्तव्यम् । अत एव कौशिको भिन्नप्रदेशस्यस्य सूक्तद्वयस्य सर्वत्र वि-
नियोगं सूचयितुं “दिवस्पृथिव्याः” इति उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं सूत्र-
यामास । यत्र सूक्तविशेषस्य विनियोगोपेक्षितस्तत्र सूक्तं विशिष्य सूत्रित-
वान् । यथा चैताने । “दिवस्पृथिव्या इति मधुसूक्तेन राजानं [संश्रयति”
इति [वै० ३. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद् वनस्पतिभ्यो अध्योषधीभ्यः ।

यत्रयत्र विभृतो जातवेदास्तत स्तुतो जुषमाणो न एहि ॥ १ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परिं । अन्तरिक्षात् । वनस्पतिभ्यः । अर्धि । ओष-
धीभ्यः ।

१ C स्पतिभ्यो. २ A K विभृतो. C D E B V विभृतो. De विभृतो changed to विप्र-
तो. We with Cs. ३ So we with D C E A B V Dc Cs P P J.

1 S' विनियोगो. 2 S' मधुसूक्तेन. We with the Vaidika.

यत्रऽयत्र । विऽभृतः । जातऽवेदाः । ततः । स्तुतः । जुपमाणः । नः । आ ।

इहि ॥ १ ॥

द्युलोकादीनि अग्नेरुत्पत्तिस्थानानि । अत एव “जनिकर्तुः प्र-
कृतिः” इति अपादानसंज्ञायाम् “अपादाने पञ्चमी” इति द्युशब्दा-
दिभ्यः पञ्चमी ॥ दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः । परिः
पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ अन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्ताद् मध्यमलोकाद्
वनस्पतिभ्यः पुष्पैर्विना फलज्यो वृक्षेभ्यः ओषधीभ्यः ओषः पाको धीयत
आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः ताम्यश्च । अधिः पञ्चम्यर्थानु-
वादी ॥ द्युलोकादिभ्य उत्पन्नो जातवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्वि-
द्यते ज्ञायंत इति वा जातवेदाः यत्रयत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने विभृतः
विशेषेण पूर्णो वर्तते । यद्वा विभृतो विहृतो विभक्तो वर्तते ततस्ततः
तेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः नः अस्मान् जुपमाणः । अन्तर्भावित-
ण्यर्थः ॥ जोषयमाणः प्रीणयन् । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”
इति हेतौ शानच् प्रत्ययः ॥ अस्मत्प्रीणनाद्धेतोः एहि आगच्छ ॥

द्वितीया ॥

यस्ते अप्सु महिमा यो वनेषु य ओषधीषु पशुष्वस्त्वनेतः ।

अग्ने सर्वास्तन्वनेः सं रभस्व ताभिर्न एहि द्रविणोदा अजस्रः ॥ २ ॥

यः । ते । अप्सु । महिमा । यः । वनेषु । यः । ओषधीषु । पशुषु ।

अप्सु । अन्तः ।

अग्ने । सर्वाः । तन्वनेः । सम । रभस्व । ताभिः । नः । आ । इहि । द्र-

विणःऽदाः । अजस्रः ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव यो महिमा अप्सु उदकेषु वर्तते । अग्नेरुदकप्रवेशः
श्रूयते “सोपः प्राविशत्” [तै० सं० २. ६. ६. १] इति । दाशतय्यामपि

१ P P J विभृतः । २ A B C D R २ for १. We with K K V. ३ A B C D R ०स्त-
न्वाऽ०. P तन्वाः । We with K K V De and with P and J (as originally).

१ S' अंतरि for अन्तरा. २ S' उत्पन्नोक्तिः यद्वा जातवेदाः. ३ S' जायत०.

मन्त्रवर्णः । “एच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टम् अग्ने अप्सोषधीषु” इति [च्छ० १०. ५१. ३] । यश्च वनेषु वर्तते दावाग्निरूपेण । यश्च ओषधीषु महिमा फलपाकनिमित्तभूतः । यश्च पशुषु पशूपलक्षितेषु सर्वप्राणिषु वैश्वानरात्मना वर्तते । अप्सु अन्तरिक्षस्वेषु उदकेषु । मेघेष्वित्यर्थः । तेषु अन्तः मध्ये वैद्युतात्मना यो महिमा वर्तते हे अग्ने सर्वाः अवादिस्थानविशेषनिष्ठमहिमरूपाः तन्वः शरीराणि सं रभस्व संकलय । तत्रतत्र विभक्तास्तनूरेकत्र संमेलयेत्यर्थः । किमर्थं संकलनं तद् आह ताभिरिति । ताभिः सर्वाभिस्तनूभिः सह नः अस्मान् अजस्रः । ॥ लिङ्गव्याख्यः ॥ अजस्रम् अनवरतं द्रविणोदाः धनस्य दाता सन् एहि आगच्छ ॥

तृतीया ॥

यस्ते देवेषु महिमा स्वर्गो या ते तनूः पितृष्वंविवेश ।

पुष्टिर्था ते मनुष्येषु पप्रथेग्ने तया रयिमस्मासु धेहि ॥ ३ ॥

यः । ते । देवेषु । महिमा । स्वःऽगः । या । ते । तनूः । पितृषु । आऽविवेश ।

पुष्टिः । या । ते । मनुष्येषु । पप्रथे । अग्ने । तया । रयिम । अस्मासु ।

धेहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तव स्वर्गच्छतीति स्वर्गः । ॥ “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति डप्रत्ययः ॥ दिवः प्रायणार्थं स्वर्लोकं गन्ता यो महिमा देवेषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ देवविषये वर्तते । यजमानैर्दत्तं हविः देवान् प्रापयितुम् इहलोकसंचारी यो माहात्म्यगुणो वर्तते । या च ते त्वदीया तनूः पितृषु आविवेश पितृषु आंविश्य स्वर्धाकारेण प्रतं कव्यसंज्ञकं हविः पितृन् प्रापयितुं पितृलोकसंचारिणी वर्तते । या च ते त्वदीया पुष्टिः मनुष्येषु मनुष्योपलक्षितेषु सर्वेषु चराचरात्मकप्राणिषु पप्रथे प्रथिता अशितपीतादिपाककरणाद् मनुष्यादिषु या तत्कर्तृका पुष्टिर्वर्तते

1 S' भरस्व, though its text has रभस्व. 2 S' स्वर्गं गच्छतीति 3 S' पितृषु पितृषु आविवेश भाषित for पितृषु आविवेश पितृषु आविश्य 4 S' स्वर्धारेण.

तया । ॥ प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ । तामिस्तनूभिः सह
अस्मासु रयिम धनं धेहि प्रयच्छ ॥

चतुर्थी ॥

श्रुत्कर्णाय कवये वेद्याय वचोभिर्वाकैरुप यामि रातिम् ।

यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवानां यज हेडो अग्ने ॥ ४ ॥

श्रुत्कर्णाय । कवये । वेद्याय । वचःऽभिः । वाकैः । उप । यामि । रातिम् ।
यतः । भयम् । अभयम् । तत् । नः । अस्तु । अव । देवानाम् । यज । हे-
डः । अग्ने ॥ ४ ॥

हे अग्ने श्रुत्कर्णाय अस्मदीयस्तुतिश्रवणसमर्पकर्मण्युक्ताय । ॥ शृणो-
तेः क्विप् । श्रुतौ कर्णौ यस्येति विग्रहः ॥ । कवये । कविः क्रान्त-
दर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शिने वेद्याय सर्वज्ञातव्याय वेदार्हाय वा । ॥ “तद्
अर्हति” इति यत् । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थी ॥ । एवंगुणविशिष्टं तां [रातिम्] अभिलषितफलदानम् उप
यामि । याच्नाकर्मैतत् । उपयाचामीत्यर्थः । ॥ याचतेर्लोटि अन्त्यलो-
पशब्दान्दसः ॥ । कैः साधनैर्याचनं तद् आह । वचोभिः मन्त्ररूपैर्वा-
क्यैः । वाकैः । एकदेशेन व्यपदेशः । अनुवाकैर्मन्त्रसंपात्मकैः । वाकैर्वक्तव्यैः
सूक्तैर्वा । कीदृशी रातिः । तत्स्वरूपं दर्शयति । यतः यस्माद् भयं भी-
तिर्भवति तत् । ॥ “सुपां सुलुक्” इति षड्म्या लुक् ॥ । त-
स्माद् अभयम् भयराहित्यं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । अथ वा तद्
यतो भयं तत् सर्वं भयकारणम् अभयम् भयनिमित्तं न भवत्वित्यर्थः ।
भयहेतौ विद्यमाने कस्माद् अभयप्रार्थनं तत्राह अवेति । हे अग्ने देवा-
नाम् दीव्यतां हेडः । क्रोधनामैतत् । क्रोधम् । ॥ हेडु अनादरे
इत्यस्माद् असुम् ॥ । अव यज तिरस्कुरु । ये ये अस्मभ्यं क्रुध्यन्ति
तेषां क्रोधं निवारयेत्यर्थः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

१ A B प्रथमं भयं. We with C D R V. २ Comita अं न अग्ने. We with A B D R V.

1 S' reads धार्कः after एकदेशेन व्यपदेशः. 2 S' उभयं.

“यामाहुतिम्” इति सूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च वि-
नियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यामाहुतिं प्रथमामर्थां या जाता यां हव्यमकृणोजातवेदाः ।

तां त एतां प्रथमो जोहवीमि ताभिष्टुप्तो वहतु हव्यमग्निरग्नये स्वाहा ॥१॥

याम् । आहुतिम् । प्रथमाम् । अर्थां । या । जाता । या । हव्यम् । अ-
कृणोत् । जातवेदाः ।

ताम् । ते । एताम् । प्रथमः । जोहवीमि । ताभिः । स्तुप्तः । वहतु । ह-
व्यम् । अग्निः । अग्नये । स्वाहा ॥ १ ॥

तिस्रः खलु अग्नेस्तन्वः । देवतारूपा हविःप्रापकदूतरूपा हविःप्रक्षेपा-
धाराङ्गाररूपा चेति । “तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि
गिरो अग्रयुच्छन्” इति [ऋ० ३. २०. २] मन्त्रवर्णात् । “तव प्रयाजा
“अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञो-
“यमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः” [ऋ० १०. ५१. ९] इत्य-
त्र अग्नेर्देवतारूपत्वम् आम्नायते । हविःप्रापकदूतरूपत्वम् अग्नेर्देवानां च
उक्तिप्रत्युक्तिरूपाभ्यां मन्त्राभ्याम् अवगम्यते । “विश्वे देवाः शास्त्रन मा
“यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य । प्र मे व्रूत भागधेयं यथा वो येन
“यथा हव्यमा वो वहानि” इति [ऋ० १०. ५२. १] । “कुर्मस्त आ-
“युरजरं यद् अग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः । अथा वहसि सु-
“मनस्वमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात” इति [ऋ० १०. ५१. ७] ।
हविःप्रक्षेपाधाररूपत्वं तु सर्वलोकसंप्रतिपन्नम् । “ते देवा हविरदन्त्याहु-
तम्” इति [ऋ० २. १. १३] श्रुतेः । तद् इदम् अब्रवीत् । अथ-
र्वा । “अथर्वाग् एनम् एतास्वेवाप्सन्विच्छेति । तद् यद् अब्रवीद्
अथर्वाग् एनम् एतास्वेवाप्सन्विच्छेति तद् अथर्वाभवत्” इति [गो०

१ B K V and Sanyana's text: जाताय for जाता या. We with A C D K R De C;
P P J.

१ S' इति इत्यत्र for इत्यत्र. २ S' 'वृत्तदूत'.

ब्रा० १. ४] ब्राह्मणे परब्रह्मसृष्टास्त्रेवाप्सु परमात्मानम् अन्वियेति अशरीरया वाचा भृगुं प्रति उक्तम् । तस्माद् अथर्वशब्दवाच्यत्वं परमात्मनोऽथर्ववेद-स्रष्टुरान्नायते ॥ अथर्वा अथर्वशब्दवाच्यः परमात्मा प्रथमान् सर्वसृष्टेः प्राक्कालीनां याम् आहुतिम् अकृणोत् स्वसृष्टदेवप्रीणनाम् अकरोत् । जा-तवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत इति वा जातवेदा अग्निः या । ॥ द्वितीयाया लुक् ॥ । याम् अथर्वणा दत्ताम् आहुतिं जातान्य प्रादुर्भूताय देवगणाय हव्याम् होतुं दातुम् अर्हा यथाभागं कल्पनीयाम् अकृणोत् अकरोत् । ॥ जुहोतेः अर्हाथे यत् प्रत्ययः । “वान्तो यि प्रत्यये” इति अच् आदेशः ॥ । ताम् एताम् आहु-तिं प्रथमः सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् ते । अग्निः संवोध्य-ते । ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ । त्वयि अथ वा ते तव । आस्ये इत्य-ध्याहारः । जोहवीमि अन्वर्थं जुहोमि । यजमानेन सर्वयष्ट्यः पूर्वं देवताः परिग्रहणीया इत्यत्र मन्त्रवर्णः । “वसन् रुद्रान् आदित्यान् इन्द्रेण सह देवतास्ताः पूर्वं परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया” [तै० ब्रा० ३. ७. ४. ३] इति । ताभिः तिसृभिस्तनूभिः सह स्तुतः स्तोत्रभिरभिष्टुतोग्निः हव्यम् देवयोग्यं हविः बहवु प्रापयतु देवान् इति । सामान्यप्रतीतावाह अग्नये स्वाहेति । अग्नये अग्निशब्दप्रतिपाद्यायै देवतायै स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । एवं शरीरत्रयमुक्तोग्निः अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥

द्वितीया ॥

आकृतिं देवीं सुभगां पुरो दधे चिंतस्य माता सुहवा नो अस्तु ।

यामाशांमैमि केवली सा मे अस्तु विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ॥ २ ॥

आऽकृतिम् । देवीम् । सुऽभगांम् । पुरः । दधे । चिंतस्य । माता । सुऽह-
वा । नः । अस्तु ।

याम् । आऽशाम् । ऐमि । केवली । सा । मे । अस्तु । विदेयम् । एनाम् ।
मनसि । प्रऽविष्टाम् ॥ २ ॥

इदमादिभिस्त्रिभिरग्निभिर्वाग्देवता प्रार्थ्यते । आकूर्तिम् तात्पर्यरूपाम् ।
 लौकिकवैदिकसर्ववाक्यप्रतिपाद्याम् इत्यर्थः । देवीम् द्योतमानां सुभगाम्
 भगो भाग्यं शोभनभाग्ययुक्ताम् एवरूपां वाग्देवतां पुरो दधे पुरस्कुर्वे प-
 रिचरामि । सर्वेष्वभीष्टकार्येषु वाग्देवतामेव पुरस्ताद् भावयामीत्यर्थः ।
 अनर्थान्निवारकं हिते प्रवर्तकम् आप्तं जनं पुरोहितं कुर्वन्ति एवम् अ-
 स्माभिः पुरतो निहिता चित्तस्य मनसः माता जननी यथा पुत्रो मा-
 तृवशे वर्तते एवं चित्तं स्वप्रभवं नियमयन्ती वाक् नः अस्माकं सुहवा
 सुष्ठु ह्यातव्या अस्तु भवतु । आह्वानेन अस्मदनुकूला भवत्वित्यर्थः । किं
 च याम् आशां फलविषयां कामनाम् एमि प्राप्नोमि सा कामना मे
 मम केवली अस्तु असाधारणी भवतु । मन्दन्यं न कामयताम् इत्य-
 र्थः । ॥ “केवलमामकं” इति केवलशब्दाच्छन्दसि ङीप् ॥ न
 केवलं कामना किं तु मनसि प्रविष्टाम् निहितां सर्वदा मनसि प्र-
 वर्तमानाम् एनां फलविषयां कामनां विदेयम् फलपर्यवसायिनीं लप्स्या-
 सन् । ॥ विदेर्लाभार्थाद् आशीर्लिङि “लिङ्याशिष्यङ्” इति अङ्
 प्रत्ययः । ङिच्चात् लघूपधगुणाभावः ॥

तृतीया ॥

आकूत्या नो बृहस्पत आकूत्या न उपा गंहि ।

अथो भगस्य नो धेह्यथो नः सुहयो भव ॥ ३ ॥

आऽकूत्या । नः । बृहस्पते । आऽकूत्या । नः । उपा । आ । गंहि ।

अथो इति । भगस्य । नः । धेहि । अथो इति । नः । सुहवः । भव ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां हितोपदेष्टृत्वेन पालक एतन्नामक देव आ-
 कूत्या सर्ववाक्यतात्पर्यारूपया वाचा सह नः अस्मान् उपागहि वाग्दे-
 वताम् अस्माकम् अनुकूलयितुम् उपागच्छ । ॥ गमेल्लोङि “बहुलं
 छन्दसि” इति शपो लुक् । हेङिच्चाद् “अनुदात्तोपदेशः” इति अ-

१ B C D R S C. भगस्य. We with K K V D c

1 S' आकूर्ति. Siyana's text too आकूर्ति देवी. 2 S' एवमिति अस्मान् इत्यर्थे पुरतो for एवम् अस्माभिः पुरतो 3 S' स्वप्रणयं. 4 S' असाधारणं. 5 S' मन्दन्येन कामः.

नुनासिकलोपः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति अनुनासिकलोपस्य असिद्धत्वाद् “अतो हेः” इति हेलुक् न भवति ॥ एतदेव आदरार्थं पुनरुच्यते आकृत्या न उपा गहीति ॥ अथो अपि च भगस्य भाग्यम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि” इति षष्ठी ॥ नः अस्मभ्यं देहि यच्छ । एतत् सर्वं बृहस्पतेराभिमुख्येन विना न घटत इति तदेव प्रार्थ्यते अथो न इति चरमपादेन । अथो अपि च नः अस्माकं सुहवः सुष्ठु ह्यातव्यः आह्वानमात्रेणानुकूलो भव ॥

चतुर्थी ॥

बृहस्पतिर्मि आकृतिमाङ्गिरसः प्रति जानातु वाचमेताम् ।

यस्य देवा देवताः संवभूवुः स सुप्रणीताः कामो अन्वेत्तस्मान् ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । मे । आऽकृतिम् । आङ्गिरसः । प्रति । जानातु । वाचम् । एताम् ।

यस्य । देवाः । देवताः । संवभूवुः । सः । सुऽप्रणीताः । कामः । अनु । एतु । अस्मान् ॥ ४ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसां पुत्रः । बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रत्वम् । ऐतरेयब्राह्मणे समाग्रायते । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसो भवन् । यद् अङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत्” इति [ऐ० ब्रा० ३, ३४] । तादृशो देवः आकृतिम् सर्वाभिमायरूपान् एतां सकलश्रुतिपुराणादिप्रसिद्धां वाचम् वाग्देवतां मे । ॥ “क्रियाधोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ मह्यं दानुं प्रति जानातु स्मरतु । ॥ “संप्रतिभ्याम् अनाध्याने” इति अनाध्यान इति निषेधात् प्रतिपूर्वात् जानातेरात्मनेपदं न भवति ॥ अर्धिनं प्रति दातव्यस्मरणं प्रदानान्तं भवतीति तदेव प्रार्थ्यते । यस्य बृह-

१ B C D R S देवताः संवभूवुः. De देवताः संवभूवुः corrected to देवताः संवभूवुः. We with K K V De P २ P J स्य. इमुवुः. We with P.

स्तेः । वंश इति अध्याहारः । देवाः देवताश्च स्त्रीपुरुषात्मना प्रसिद्धाः सकला देवताः सुमणीताः येन बृहस्पतिर्नैव कार्येषु सुष्ठु मणीयमाना देवताः संबभूवुः संभूताः संगता ऐकमत्यं प्राप्ताः सकला देवता यस्य वशे वर्तन्ते । स कामः काम्यमानफलप्रदाता बृहस्पतिः अस्मान् कामयमानान् अभ्येतुं फलप्रदानाय अभिमुखम् आगच्छतु ॥

[इति] प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो राजा” इति एकचेंन सूक्तेन धनकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत वा ॥

ऋक्पाठस्तु

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विपुरुषं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद् राध उपस्तुतश्चिद्वर्वाक् ॥ १ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विपुरुषम् । यत् । अस्ति ।

ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ १ ॥

जगतः त्रैलोक्यस्य चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्योपलक्षितानां दैवीनां मानुषीणां [च] मजानां राजा स्वामी इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नो देवः दाशुषे हविर्देवते जनाय वसूनि धनानि ततः तस्मात् । आनीयेति अध्याहारः । ॥ त्यन्लोपे पञ्चमी ॥ ददाति ददातुं । तत् इत्युक्तं किं तद् इति तद् आह । क्षमि क्षमायां पृथिव्याम् । ॥ क्षमाशब्दात् सप्तम्येकवचने “आतः” इति योगविभागाद् आकारलोपः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ विपुरुषम् नानारूपं यद् अस्ति तस्माद् ददातु इत्यन्वयः । एतदेवाह चोददिति । उपस्तुतः अस्माभिरभिष्टुतः सन् । चिच्छब्द एवार्थे । अर्वाक् अस्मद्भिमुखं राधः धनं चोदत् चोदयेत् प्रेर-

१ P अस्तु 1. We with P J.

1 S' वंश. 2 Sâjana's text also. अभ्येतु. 3 S' दातु for ददातु.

येत् । प्रयच्छतु इति यावत् । ३ चुद मेरणे । अस्माण्यन्ताह्लेष्टि
 “छन्दस्युभयथा” इति लेटि आर्धधातुकत्वात् “णेरनिटि” इति णिलो-
 पः । “लेटोडाटौ” इति अडागमः ३ ॥

[इति] प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“सहस्रबाहुः पुरुषः” इति सूक्तद्वयं पुरुषमेधे क्रतौ पुरुषपञ्चनुमन्त्रणे
 विनियुक्तम् । “पुरुषमेधोश्चमेधवच्चैत्र्याः पुरस्तात्” इति प्रक्रम्य वैताने
 सूत्रितम् । “स्नातम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६]
 केन पाष्णी [१०,२] इत्यनुमन्त्रयते” इति [वै० ७.२] ॥

तथा एतस्य सूक्तद्वयस्य शनैश्चरग्रहदेवत्यहविराज्यहोमे समिदाधानोप-
 स्थानयोश्च विनियोगः । “अथाज्यभागान्ते विषासहिम् [१७.१] इत्यादि-
 त्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात् समिध आधायोपतिष्ठते” इति प्रक्रम्य
 शान्तिकल्पे सूत्रितम् । “सहस्रबाहुः पुरुषः [१९.६] केन पाष्णी [१०.
 २] प्राणाय नमः [११.४] इति शनैश्चराय” इति [शा०क० १५.] ॥

सौवर्णभूमिदानेपि एतत् सूक्तद्वयम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । “अथ
 रोहिण्याम् उपोषितो ब्रह्मा” इति प्रक्रम्य परिशिष्टेभिहितम् । “अन्वा-
 “रभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यथ सुवर्णमयीं भू-
 “मिम इत्यादि” [प० १०.१] ॥

सर्वातिशायित्वसर्वभूतात्मकत्वकामेन नारायणाख्येन पुरुषेण अनुष्ठितस्य
 पुरुषमेधक्रतोः प्रतिपादकत्वात् जगत्कारणस्य आदिनारायणपुरुषस्य प्रतिपा-
 दकत्वाद् वा एतत् पुरुषसूक्तम् इति उच्यते । अतः अस्य सूक्तस्य द्वि-
 विधोर्थः आधिर्ज्ञिक एकः आध्यात्मिकोपरः । पुरुषमेधविधायकं वाजस-
 नेयकब्राह्मण एवम् आम्नायते । “पुरुषो ह वै नारायणो कामयत ।
 “अंतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यात् इति । स एतं पु-
 “रुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत् ।
 “तेनेष्टात्वतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वम् अभवत्” इति [श०
 प० १३.६.१.१] ॥

1 S' 'पञ्चक. 2 S' 'आध्यात्म'. 3 S' 'यिक'. 4 S' 'कामयतातिष्ठेयं for 'कामयत ।
 अतिष्ठेय

तत्र सूक्ते प्रथमा ॥

सहस्रबाहुः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रञ्वाहुः । पुरुषः । सहस्रञ्अक्षः । सहस्रञ्पात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । द्शञ्अङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुषसंज्ञापेक्षितावरणस्थानीयो देहविशेषो यज्ञानुष्ठातुर्नारायणपुरुषस्य रूप्यते । यथा परोक्षस्याग्नेः प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः तद्वत् परोक्षस्यादिपुरुषस्य लौकिकैः सहस्रबाहुत्वं बहुक्षिपादत्वं च उच्यते । सहस्रबाहुः सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वाद् अननैर्बाहुभिर्युक्तः सहस्राक्षः बहुभिरक्षिभिरूपेतः । ॥ “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः” इति षच् समासान्तः । सति शिष्टः

समासान्तः स्वरः प्रवर्तते ॥ सहस्रपात् अनेकचरणः । ॥ “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादस्य लोपः समासान्तः ॥

एवंरूपो यः पुरुषः यज्ञानुष्ठाता नारायणाख्यः पुरुषो वर्तते स पुरुषः भूमिम् सप्तसमुद्रद्वीपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा महिम्ना व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिं प्रमाणं यस्येति । ॥ आर्हीयस्य ठक् : “अध्यर्थपूर्वद्विगोः” इति लुक् ।

“तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः” इति अच् समासान्तः ॥ अत्र

दशाङ्गुलशब्देन हृदयाकाशम् उच्यते । तद् अत्यतिष्ठत् । पूर्वं हृदयाकाशे परिच्छिन्नस्वरूपः सन् स्वानुष्ठितक्रतुसामर्थ्यात् परिच्छिन्नाकारतां परित्यज्य सर्वातिशायिस्वरूपोभवद् इत्यर्थः ॥ अध्यात्मपक्षे सर्वप्राणिसमष्टिरूपः सूत्रात्मा प्रतिपाद्यते । सहस्रबाहुः ये व्यष्टिभूतसर्वप्राणिनां बाहवस्ते सर्वे सूत्रात्मदेहान्तःपातित्वात् तदीया एवेति सहस्रबाहुत्वम् । एवम्

अक्षिषु पादेऽपि योजनीयम् । यद्वा सर्वत्र बाह्यादिसाध्यबहुकार्यसंभवात् तेषां सहस्रत्वव्यपदेशः । अत एव इमं अर्थम् अभिप्रेत्य अन्यत्राश्नायते । “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात्” इति

[ऋ० १०. ८१. ३] । पुरुषः पुरि देहे शेत इति पुरुषः । ॥ १ ॥

१ S' बहुक्षिपादादत्वं. 2 S' सप्तसमुद्रद्वीपां. 3 S' दशाङ्गुलिः. 4 S' विममर्थम्.

षोडरादिः ॥ । सर्वप्राणिदेहावस्थितः पूर्णो वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 एवंरूपो यो वर्तते स पुरुषः भूमिम् । उपलक्षणम् एतद् अवादीना
 भूतानाम् । सकलभूतकार्यब्रह्माण्डं तदन्तर्गतान् भूम्यादीन् विकारान् वा
 विश्वतः सर्वतो वृत्वा मृदिव घटादीन् व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिप्रमा-
 णं देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य अवस्थितः । दशाङ्गुलम् इति उपलक्ष-
 णम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्य अवस्थितः । एकेनांशेन ब्र-
 ह्माण्डं व्याप्य दशभिरंशैः कार्यप्रपञ्चासंस्पृष्टः स्वप्रतिष्ठो वर्तते इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

त्रिभिः पञ्चिर्द्यामिरोहत् पादस्येहामवत् पुनः ।

तथा व्यक्रामद् विष्वङ्शानानशने अनु ॥ २ ॥

त्रिऽभिः । पत्ऽभिः । द्याम् । अंरोहत् । पात् । अंस्य । इह । अभवत् । पुनः ।

तथा । वि । अक्रामत् । विष्वङ् । अशानानशने इत्यंशनऽअनशने ।

अनु ॥ २ ॥

सोयं यज्ञानुष्ठाता नारायणपुरुषः त्रिभिः पञ्चिः पादैः । ॥ “पद्मो-
 मासु” इत्यादिना पादशब्दस्य षड्भावः ॥ च्याम् दिवं स्वर्गलोकम् अं-
 रोहत् आरूढवान् आक्रान्तवान् । [अस्य] पुरुषस्य पादः चतुर्भुजः इह भू-
 लोके पुनरभवत् । पुनः पुनराविर्भवति प्रकाशते । पादचतुष्टयेन सर्वलोक-
 व्याप्तिमेव दर्शयति । तथा तेन उक्तेन प्रकारेण अशानानशने अश्नातीति अ-
 शनम् । ॥ “कृत्यत्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ अ-
 नशनम् अनश्नत् अशानानशने वस्तुनी अनु । ॥ लक्षणार्थं अनुः
 कर्मप्रवचनीयः ॥ अशना मनुष्यतिर्यगादयः । अनशना देववृक्षाद-
 यः । तान् अभिलक्ष्य विष्वङ् सर्वतोच्चनः विश्वव्यापनः व्यक्रामत् वि-

१ KV मरोहत्पादो° with Silyana, S° मरोहत्पादीस्ये° changed from मरोहत्पादःस्ये°. We with ABCDRVDe. २ A S° व्यक्राम°. ३ None of our authorities have विष्व-
 ङुश°. ४ A B K R C D R S V De° शानानशने. P J अशानानशने इत्यंशनऽअनशने । P° अ-
 शानानशने इत्यंशनऽअनशने । ५ P आरोहत्, ६ P P J पादस्य । for पात् । अनु ।

1 S' स्वदन्तर्गतान्, 2 S' दशम्, 3 S' पुनःपुनःपुनरा°, 4 S' अनशाभ्य.

ज्ञानवान् ॥ अध्यात्मपक्षे सोयम् उदीरितस्वरूप आदिपुरुषः त्रिभिः प-
द्विः पादैः अंशैः संसारस्पर्शरहितैः चाम् दिवं द्योतनात्मकं स्वप्रकाश-
स्वरूपम् आरोहत् आरूढवान् आस्थितवान् । यद्यपि “सत्यं ज्ञानम् अ-
नन्तं ब्रह्म” [तै० जा० ८.१] इत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावाद्
अंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि जगद् इदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अ-
न्यल्पम् इति विवक्षितुं पादत्वोपन्यासः । स पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ज्ञा-
नबहलस्वरूपो चाम् आरोहत् अज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतः सन्
अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः स्वस्वरूपे वर्तते इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य योयं पादः
लेशश्चतुर्थः सोयम् इह जगति पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरावि-
र्भवति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवतायुक्तम् ।

विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत् ॥

इति [भ० गी० १०. ४२.] । तथा तेन प्रकारेण तुरीयेण पादेन स पु-
रुषो विष्वक् विष्वगञ्जनः अशनानशने अनु स्यात्परजङ्गमात्मकं जगद् अ-
भिलक्ष्य व्यक्रामत् । अथ वा चेतनाचेतनात्मकम् उभयविधं जगद् यथा
स्यात् तथा पुरुषः स्वयमेव द्विविधो भूत्वा व्याप्तवान् इति । यद्येकस्मिन्
कल्पे एकस्य पादस्य जननमरणयुक्तसर्वभूतात्मकत्वं तर्हि कल्पान्तरेपु पा-
दत्रयमध्ये एकैकस्य सर्वभूतात्मकत्वं संभवति । तथा च सति अंशचतुष्ट-
यात्मकस्य परब्रह्मणः सर्वजगदात्मकत्वसंभवेन सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्वसं-
स्पर्शा भविष्यति इत्येषा शङ्का अंशत्रयेण चाम् आरोहत् इह पुनरभवत्
इत्यनेन अपाक्रियते । तथा हि अंशत्रयात्मकं ब्रह्म सर्वदा स्वप्रतिष्ठं सं-
सारस्पर्शरहितं सच्चित्सुखलक्षणं वर्तते । एकोऽंशस्तु पुनःपुनर्जगदात्मना वि-
वर्तते इति । यः पूर्वकल्पे जगदात्मा विवृत्तः स एव कल्पान्तरेपि स-
र्वभूतात्मना विवर्तते नान्योऽंश इति ॥

तृतीया ॥

तावन्तो अस्य महिमानस्ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।

१ A B D अस्य महिमा०. We with K K R C S V Dc P. २ C पूरुषः. We with A D R
K K V Dc S

1 S' अपि for इति. 2 S' विविधे. 3 S' निवृत्तः.

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

तावन्तः । अस्य । महिमानः । ततः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

यद् इदं देवतिर्यङ्गानुष्यात्मकं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य यज्ञानुष्ठानुः पुरुषस्य महिमा महत् कर्म स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । तावन्तो महिमान इति पूजायां बहुवचनम् सृष्टिभेदापेक्षया वा । ततो महिम्नोपि महिमाधारः पुरुषः ज्यायान् प्रवृद्धः अतिशयितः । अस्य पादश्चतुर्थः विश्वा विश्वानि भूतानि भवनवन्ति स्थावरजङ्गमात्मकानि । व्यावर्तत इति शेषः । अस्य त्रिपात् पादत्रयम् अमृतम् अमरणधर्मकं सत् [दिवि] द्युलोके स्वर्गलोके वर्तते ॥ अध्यात्मपक्षे यद् इदं देवतिर्यङ्गानुष्यात्मकम् अतीतानागतवर्तमानम् अस्तिरूपं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य पुरुषस्य महिमा । इदं तु तस्य न वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः । अतो महिम्नो यथोक्तात् मर्त्यामर्त्यलक्षणात् कार्यवर्गात् ज्यायान् वृद्धतरः । ॥ वृद्धशब्दस्य ईयसुनि ज्यादेशः ॥ नैतावान् इति मन्तव्यं कथम् इत्यत आह । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि भवनवन्ति कालत्रयवर्तीनि प्राण्यप्राणिजातानि अस्य पुरुषस्य पादः चतुर्षोः । अस्य अंशशिष्टं त्रिपात् अंशत्रयात्मकं स्वरूपम् अमृतम् अमरणधर्मकं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपे अवतिष्ठते । तुरीय एव पादो जननमरणयुक्तः । तथा च तैत्तिरीया उत्तरनारायणे समाभनन्ति । “अंजायमानो बहुधा विजायते तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्” इति [तै० आ० ३.१३.१] । यद्यपि परब्रह्मणः परिच्छेदाभावाद् अंशचतुष्टयं न निर्देष्टुं शक्यं तथापि विश्वम् इदं ब्रह्मरूपापेक्षया अत्यल्पम् इति विवक्षित्वा पादत्वोपन्यासः । ॥ त्रिपादिति । त्रयः पादाः अस्य “संख्यासुपूर्वस्य” इति लोपे “द्वित्रिभ्यां पादन्०” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

1 S' 'कर्म'. 2 S' यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणान्. 3 S' विशिष्टं for अवशिष्टं. 4 S' सजायमानो. 5 S' न निर्देष्टुमशक्यं.

चतुर्थी ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येश्वरो यदन्येनार्भवत् सह ॥ ४ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । ईश्वरः । यत् । अन्येन । अर्भवत् । सह ॥ ४ ॥

यद् भूतम् अतीतं जगत् यच्च भाव्यम् भविष्यद् यदपि इदं प्रत्यक्षेण
दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव ।
यथा अस्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि पुरुषस्यावयवाः तथैव
अतीतागामिनोः कल्पयोरिति द्रष्टव्यम् । अथ वा एतत् सर्वं पुरुष एव
पुरुषस्यैवायं विवर्तः ॥ उत अपि च अयं पुरुषः अमृतत्वस्य देवत्वस्यापि
ईश्वरः स्वामी । देवानामपि ईश्वर इति यावत् । यत् किञ्चिद् भूतम्
अन्वेन अदनीयेन भोग्येन सहाभवत् भवति तस्यापीश्वरः । अयोनि-
जानां देवानाम् अन्नरसपरिणामानां मर्त्यादीनां च ईश्वर इति यावत् ।
यज्ञानुष्ठानुर्नारायणस्य यज्ञनिर्वर्त्यं सार्वआत्म्यम् । जगत्कारणस्य सूत्रात्मन-
स्तु स्वाभाविकम् इतीयान् विशेषः । शिष्टं समानम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् पुरुषं व्येदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य किं वाहू किमूरु पादा उच्येते ॥ ५ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । किम् । वाहू इति । किम् । ऊरु इति । पादौ ।

उच्येते इति ॥ ५ ॥

“विराड् अग्रे समभवद् विराजो अधि पुरुषः”[९] इति पुरुष-

१ K K V यद् भव्यम्. We with A B C D E S De २ G R B “सुतत्व”. We with
A D S K K V Dc. ३ So we with A B D R S C यदन्ये°. K K V यदन्ते°. Dc यद-
न्ये° changed to यदन्ते°. ४ P अन्येन । We with P J. ५ A B C D K K S V Dc व्य-
दधुः. We with P R. ६ P J अदधुः । We with P.

1 S' कल्पयोरद्रष्टव्यम्. 2 S' पुरुषस्यैवायं.

सृष्टिराम्नास्यते । “यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञम् अतन्वत” [१०] इति पुरुषेण साधनेन यज्ञसृष्टिश्च आम्नास्यते । तं पुरुषं निमित्रीकृत्य प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुम् अत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । यत् यदा पुरुषम् यज्ञं व्यदधुः विशेषेण अकुर्वन् साध्या नाम देवाः वसवश्च तदा तं पुरुषं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । एष सामान्यरूपः प्रश्नः । ॥ “इति च” इति संख्यासंज्ञकात् कतिशब्दात् “संख्याया विधार्थे धा” इति धा प्रत्ययः ॥ मुखं किम् इत्यादयो विशेषप्रश्नाः । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य किं वस्तु मुख्यम् आसीत् । किं वस्तु वाहू । किं वस्तु [जरू । किं वस्तु] पादा उच्येते । वाहूरूपादङ्गयात्मना किं वस्तु कथ्यते । ॥ “लोपः शाकल्यस्य” इति वकारलोपः ॥ किम् इति सामान्यरूपत्वाद् नपुंसकलिङ्गता एकवचनता च ॥ अध्यात्मपक्षे यत् यदा पुरुषम् वैराजं व्यदधुः मनःसंज्ञकप्रजापतेर्विराजः प्राणरूपा देवाः संकल्पेन उत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा व्यकल्पयन् इत्यादि पूर्वेण समानम् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् वाहू राजन्योऽभिवत् ।
पुरुषपश्चनुमन्त्रणे शनैश्चरग्रहदेवत्यहविरान्यहोमे च पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् वाहू राजन्योऽभिवत् ।

मध्ये तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ६ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । वाहू इति । राजन्यः । अभिवत् ।

मध्ये । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ ६ ॥

“कतिधा व्यकल्पयन्” इति सामान्यप्रश्नस्य “चन्द्रमा मनसो जातः” इत्यादिना उत्तरं भविष्यति । मुख्यादिविशेषप्रश्नानाम् उत्तरम् अनया उच्यते । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य ब्राह्मणो मुखम् आसीत् । ब्राह्मणजा-

तिविशिष्टः पुरुषः अस्य मुखाद् उत्पन्न इत्यर्थः । योयं राजन्यः क्षत्रि-
यजातिविशिष्टः पुरुषः [स तस्य यज्ञपुरुषस्य वाहू वाहुद्वयम् अभवत्] ।
[यद् वैश्यः वैश्यजातम्] इति यद् अस्ति [तद् अस्य यज्ञपुरुषस्य मध्यम्
मध्याङ्गम् अभवत्] । मध्यभागाद् वैश्य उत्पन्न इत्यर्थः । पञ्चाम पा-
दाभ्यां शूद्रः अजायत उत्पन्नः ॥ इत्थं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनाम् उ-
त्पत्तिं तैत्तिरीयाः समामनन्ति । “स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । ब्राह्म-
णो मनुष्याणाम्” इति । “उरसो वाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत । राजन्यो
मनुष्याणाम्” इति । “मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत । वैश्यो मनुष्याणाम्”
इति । तत्र “अन्नधानाद्व्यसृज्यन्त” [तै० सं० ७. १. १. ५] इति वाक्य-
शेषेण शरीरस्य मध्यभाग एव विवक्षितः । मध्यभागः ऊर्वोरुपलक्षकः ।
अत एव प्रश्नः किम् ऊरु इति युज्यते । तत्रैव प्रश्ने “एकविंशं निर-
मिमीत । शूद्रो मनुष्याणाम्” इति च । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि त-
त्परत्वेन योजनीये ॥ अध्यात्मपक्षेऽपि एषोर्थः समानः ॥

द्वितीया ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत ॥ ७ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ ७ ॥

अस्मिन् उच्यतेऽस्मिन्नपि मन्त्रे उत्तरकथनेन तदनुसारिणः प्रश्ना ऊह-
नीयाः । अत एव कतिधा व्यकल्पयन्निति सामान्यप्रश्नो ब्रह्मवादिभिः
कृतः । यज्ञात्मनः पुरुषस्य मनसः सकाशात् चन्द्रमाः [चन्द्रम् आ]हा-
दं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सोमो जातः । “चन्द्रमा मनो भू-
त्वा हृदयं प्राविशत्” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २. ४. २] । चक्षोः
चक्षुषः । ॥ अन्यलोपशब्दान्दसः ॥ सूर्यः अजायत । “आ-
दित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इति हि श्रुतिः [ऐ० आ० २. ४. २] । इ-
न्द्रश्च अग्निश्च । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । तौ देवौ मुखात् जाता ।

अत्र मुखशब्देन वाग्निन्द्रियम् उच्यते । “ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्” इत्यत्र सर्वं मुखमण्डलं विवक्षितम् । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्” इति ऐतरेयकश्रुतिः [ऐ० आ० २, ४, २] । वाचः इन्द्रसंबन्धं तैत्तिरीयाः समासनन्ति । “वाग् वै पराच्यं व्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रम् अग्नवन् । “इमां ना वाचं व्याकुर्विति । ताम् इन्द्रो मध्यतोवक्रम्य व्याकरोत् । “तस्माद् इयं व्याकृता वाग् उच्यते” इति [तै० सं० ६, ४, ७, ३] । अस्य पुरुषस्य प्राणात् । अत्र प्राणशब्देन प्राणेन्द्रियं विवक्ष्यते । तस्माद् वायुरजायत । “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २, ४, २] । अत्र सर्वत्र स्वस्वकारणप्रवेशेन तस्माद् उत्पत्तिविवक्षितेति मन्तव्यम् ॥ अध्यात्मपक्षेऽपि अयम् अर्थः समानः ॥

तृतीया ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकौ अकल्पयन् ॥ ८ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम । अवर्तत ।

पद्भ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ ८ ॥

अत्रापि उत्तरानुसारिणः प्रश्ना ऊह्याः । अस्य यज्ञपुरुषस्य नाभिश्शिरःपादेभ्यः अन्तरिक्षद्युभूमयस्त्रयो लोकाः समभवन् । [शीर्ष्णः] । ३ “शीर्षश्छन्दसि” इति शिरसः शीर्षेण आदेशः । “अह्योपोनः” इति अकारलोपः । पद्भ्याम् इति । “पद्बन्धोमास्” इति पद्भावः ३ । श्रोत्रात् अस्य पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियाद् दिशः प्राच्यादय आसन् । “दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऐ० आ० २, ४, २] । उक्तापोपसंहारश्चतुर्थश्चरणः । तथा उक्तेन प्रकारेण उक्तरीत्या लोकान् अन्तरिक्षादीन् । उपलक्षणम् एतत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीन् अकल्पयन् अस्माद् यज्ञपुरुषात् कल्पितवन्तः उत्पादितवन्तः साध्या नाम देवाः ॥ अध्यात्मपक्षे प्रजापतेः प्राणरूपा देवा इतीयान् विशेषः ॥

१ P J शीर्ष्णोः । १' शीर्ष्णः ।

1 S' पराच्यं. 2 S' व्याकृता. 3 S' व्याकृत्य.

चतुर्थी ॥

विराड् अत्रे समभवद् विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ९ ॥

विऽराट् । अत्रे । सम् । अभवत् । विऽराजः । अधि । पूरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम । अथो इति । पुरः ॥ ९ ॥

पूर्वं यस्मात् पुरुषाद् ब्राह्मणादिसृष्टिरुक्ता तस्य सृष्टिरत्रोच्यते । अत्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् नाम पुरुषः समभवत् । “सहस्रबाहुः पुरुषः” इत्यादिना उपवर्णिताद् आदिपुरुषाद् विराट्संज्ञकः पुरुषोजायत । “तस्माद् विराड् अजायत” इति [तै० आ० ३. १२. २] शाखान्तरे विराजः आदिपुरुषाद् उत्पत्तिः समाप्नायते । तथा मानवे शास्त्रे स्मर्यते ।

द्विधा कृत्वात्मनो देहम् अधेन पुरुषोभवत् ।

अधेन नारी तस्यां च विराजम् असृजत् प्रभुः ॥

इति [म० सू० १. ३२] । विराजः अधि । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । तस्माद् विराजः पुरुषः अन्यः पुरुषोजायत । अत्र वाजसनेयकम् । “विराजो अधि पूरुष इत्येषा वै सा विराट् । एतस्या एवेतद् विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति” इति [श० ब्रा० १३. ६. १. २] । स च तृतीयः पुरुषः यज्ञात्मा जातः उत्पन्नमात्र एव अत्यरिच्यत अतिरिक्त आसीत् । भूमिम भूम्यादीन् सर्वान् लोकान् पश्चात् पश्चाद्भागे अथो अपि च पुरः पुरस्तात् । ३ “पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्” इति असि प्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुर् आदेशः ३ । स पुरुषो जातमान एव भूम्यादीन् लोकान् पश्चात् पुरस्ताच्च व्याप्य अतिक्रान्तवान् ॥ अध्यात्मपक्षे । अत्रे सृष्ट्यादौ विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् मनःसंज्ञकः प्रजापतिः सहस्रबाहुः पुरुष इति प्रकृताद् महापुरुषाद् अजायत ।

१ C पुरुषः.

1 S' अन्यः पुरुषः पुरुषः for पुरुषः अन्यः पुरुषोः. 2 S' एव तद् for एवेतद्.

ततो विराजः अधि विराजमेव अधिकरणीकृत्य पुरुषः अन्यः प्रजापतिः
 सर्वभूतेन्द्रियपुरुषसमष्ट्यात्माभवत् निष्पन्नः । श्रूयते हि । “स मानसीनं
 आत्मा जनानाम्” इति [तै०आ० ३. ११. १] । मानसीनः मनसा
 निष्पन्न इत्यर्थः । स वैराजः पुरुषो जातः प्रादुर्भूतमात्रः अत्यरिच्यत
 स्वयमेव आत्मानम् अत्यरेचयत् । ॥ कर्मकर्तारि रूपम् ॥ अ-
 नेकधा भावलक्षणं स्वरूपातिरेकम् अभजत । भूतेन्द्रियादीनि असृजद्
 इत्यर्थः । श्रूयते हि । “असतोधि मनोसृज्यत । मनः प्रजापतिम् अ-
 सृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत” इति [तै०ब्रा० २. २. ९. १०] ।
 पश्चात् भूतग्रामसृष्टेरन्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । ॥ सामर्थ्यात् कर्मकर्तृ-
 भावोऽत्र निवर्तते ॥ एवम् आकांशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सृष्टि-
 रूक्ता भवति । अथो भूमेरनन्तरं पुरः पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः
 शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्वावराणां च अत्यरेचयत् अतिरिक्तान्य-
 करोत् । ॥ पुर इति । त्रितीयावहुवचनं शस् । छान्दसं विभक्त्यु-
 दात्तत्वम् ॥ अध्यात्मपक्ष एव अन्योर्थः । अग्रे विराट् ब्रह्माण्ड-
 रूपो देहः तस्माद् आदिपुरुषाद् उत्पन्नः । विराजः अधि विराड्देहस्यो-
 परि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानो कश्चित् पुमान्
 अजायत । योयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयमायया विराड्-
 देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानिदेवतात्मा
 जीवोभवत् । एतच्च आथर्वणिका उत्तरतापनीये स्पष्टम् आमनन्ति । “स
 “वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो
 “मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव” इति [नृ० उ० ता० १. ९] । स जातः विरा-
 ट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोभूत् । देवतिर्यङ्गानुप्यादिरूपोभूत् । पश्चात् दे-
 वादिजीवभावाद् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्जति क्रियाध्याहारः । अथो भूमि-
 सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः शरीराणि ससर्ज । एवं भूतसृष्टिः पि-
 षडसृष्टिश्च प्रतिपादिता ॥

1 S' अधिकरणेकृत्य पुरुषः for अधिकरणीकृत्य पुरुषः.

2 S' 'त्मानोपयत् for 'त्मानभवत्.

3 S' मानसीने.

पञ्चमी ॥

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमन्तन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदार्ज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्दिविः ॥ १० ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अन्तन्वत ।

वसन्तः । अस्व । आसीत् । आर्ज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ १० ॥

“उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य” [वृ० आ० १. १. १]—इत्यादिना पुरुषस्य अश्वत्वेन उपासना आम्नायते । अतोत्र पुरुषस्य अश्वत्वात् हविष्टम् । अश्वमेधे हि अश्वः पशुः । अथ वा मुख्यः पुरुष एव पुरुषमेधे पशुः । तस्माद् अयम् अर्घ्यः । यत् यदा पुरुषेण अश्वरूपेण पुरुषरूपेण वा हविषा देवाः साध्यनामका यज्ञम् अतन्वत अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः रसानाम उत्पादक ऋतुः स्वमहिम्ना आज्यम् होम्यम् आसीत् । ग्रीष्मः शोषक ऋतुः इध्मः अग्निसमिन्धनसाधनभूतैकविंशतिदारुमयात्मकः पदार्थ आसीत् । शरत् शीर्यन्ते पच्यन्ते अस्याम् ओषधय इति शरद् ऋतुः हविः यज्ञियचरुपुरोडाशादिहवीरूपोभवत् ॥ अध्यात्मपक्षे । यत् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्टेन संकल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञम् संकल्पात्मकम् अतन्वत अकुर्वत । यद्वा यज्ञमेव अन्वतिष्ठन् । स्रष्टृकामः प्रजापतिर्देवः देवशब्दवाच्यप्राणादिभेदेनोच्यते । अथ वा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु उत्पन्नेषु ते देवा उत्तरदृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन यज्ञम् अतन्वत । कंचिद् यज्ञम् अन्वतिष्ठन् । द्रव्यस्य अद्यापि अनुत्पन्नत्वेन हविरन्तराभावात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्टेन संकल्प्य तेन पुरुषाख्येन हविषा यत् यदा मानसं यज्ञम् अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तर्तुरेव आज्यम् अभूत् । तमेव आज्यत्वेन संकल्पितवन्तः । एवं ग्रीष्मः इध्मत्वेन संकल्पितः । शरत् पुरोडाशादिहविष्टेन संकल्पिता । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्प्यः वसन्तादीनां तु आज्यादिषु विशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥

१ B D S² संतन्वत. We with CKR V De १ P J अतन्वत् I. We with P.

1 S' समिद् for शरत्. 2 S' पूर्व° for पूर्व.

षष्ठी ॥

तं यज्ञं प्रावृषा मौक्षन् पुरुषं जातमग्रशः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या वसवश्च ये ॥ ११ ॥

तम् । यज्ञम् । प्रावृषां । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रशः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ११ ॥

तं यज्ञम् यष्टव्यं पुरुषम् अग्रशः अग्रे सृष्ट्वादौ जातम् अश्वभूतं वा प्रावृषा वर्षकेण प्रावृडाख्येन ऋतुना मौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । ॥ उश्च सेचने ॥ । प्रावृद्गालं प्रोक्षणसाधनोदकरूपत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषेण देवा अयजन्त इष्टवन्तः । [के] देवाः तान् आह । ये साध्या वसवश्च एतत्संज्ञका देवाः ॥ अध्यात्मपक्षे । यज्ञम्, यज्ञसाधनभूतम् । ॥ कारणे नङ् प्रत्ययः ॥ । तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे वह्नम् अग्रशः अग्रतः अग्रे सर्वविकारसृष्टेः पूर्वं जातम् पुरुषत्वेन उत्पन्नं संकल्यात्मके यज्ञे प्रावृषा मौक्षन् प्रावृद्गालेन प्रोक्षितमिव मनसा कृतवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त मानसं यागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इति त उच्यन्ते । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः साधयन्तीति साध्याः । ॥ “कृत्यत्सुटो बहुलम्” इति कर्तरि “अचो यत्” इति यत् प्रत्ययः ॥ । वसवः वासकाः प्राणाः इन्द्रियाणि च । इयेषि देवनशीलत्वाद् देवा इत्युच्यन्ते ॥

सप्तमी ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये च के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयवः ॥ १२ ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । च । के । च । उभयादतः ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयवः ॥ १२ ॥

१ A C D B S Cs अयजन्त. We with K K R V Dc. २ P J अयजन्त । We with P.
३ K V omit च. We with B C D R S Dc Cs. ४ P अजावयवः । We with P J

पशुसृष्टिरुच्यते । तस्मात् यज्ञात्मनः पुरुषाद् अश्वा अजायन्त । ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये के च [उभयादतः] ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति ते अजायन्त । ४ “छन्दसि च” इति दन्तस्य दन्तभावः । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । “अनित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ५ । तस्मादेव पुरुषाद् गावश्च जज्ञिरे । ६ जनी प्रादुर्भावे ७ । हशब्दश्चायं । तस्मादेव यज्ञपुरुषाद् अजावयः अजाश्च अवयश्च जाताः ॥ अध्यात्मपक्षेऽपि अयम् अर्थः समानः ॥

अष्टमी ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दो ह जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १३ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ १३ ॥

सर्वहुतः । ४ “सुपां सुलुक्” इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः ५ । सर्वहुतात् । आश्वमेधिकोश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यज्ञा सर्वः सर्वाङ्गः सन् पशुर्हयते [स] सर्वहुत । ६ कर्मणि व्यत्ययेन क्तिप् प्रत्ययः ७ । सर्वहुतः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद् ऋचः पादवद्धा मन्त्राः सामानि गीत्यात्मकानि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः । ८ जसो लुक् ९ । छन्दांसि । हशब्दश्चायं । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्मादेव पुरुषाद् यजुः प्रशिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत । ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् । “तच्चोदकेषु मन्त्राख्या” [जै० २. १. ३२] । “तेषाम् ऋग् यज्ञार्थवशेन पादव्यवस्था” [जै० २. १. ३५] । “गीतिषु सामाख्या” [जै० २. १. ३६] । “शेषे यजुःशब्दः” [जै० २. १. ३७] इति ॥ अध्यात्म-

१ B S जज्ञिरे. We with ADK KVR Dc Cs. २ KV छन्दांसि for छन्दो ह. We with BCD R S Dc Cs.

पक्षे । सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयतेस्मिन्निति सोयं सर्वहुत् त-
स्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् । शिष्टं समानम् ॥

नवमी ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्स्तांश्चक्रे वायव्यानिारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ १४ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यानि । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ॥ १४ ॥

सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् यज्ञात् अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् संभृतम् संपादितं
यत् किञ्चिद् द्रव्यजातं तत् पृषदाज्यम् । दधिमिश्रम् आज्यं पृषदाज्यम्
इत्युच्यते । तद् आसीत् । अथ तत् पृषदाज्यम् कर्म ते देवाः साध्य-
नामकाः वायव्यान् वायुदेवत्यान् आरण्यान् अरण्योद्भवान् द्विखुरश्वापद-
पक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाख्यान् सप्तसंख्याकान् एवमादिकान् अन्यान्
आरण्यान् पशून्श्चक्रे चक्रे । ॥ “तिडां तिडो भवन्ति” इति शस्य
तादेशः ॥ । ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा ए-
वमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् पशून्श्चक्रे । ॥ अरण्ये
भवा आरण्याः । “तत्र भवः” इति अण् प्रत्ययः । “ग्रामाद् यज-
जौ” इति ग्रामशब्दात् शैषिको यञ् प्रत्ययः ॥ । आरण्यपशुविशे-
षणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छ-
ब्दस्य प्रतिनिर्देशः । पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं मन्त्रान्तरव्या-
ख्याने तैत्तिरीयाः समासनन्ति । “वायवः स्येत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
“स्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परि-
“ददाति” इति [तै० ब्रा० ३, २, १, ४] । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरि-
ति केचित् ॥ अध्यात्मपक्षे । सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद्

१ K K̄ C D E S̄ V पृषदाज्यम्. We with A D c C s̄ J P. २ C E J वायव्यानां. We
with A B K K̄ D S̄ V D c C s̄ P P̄. ३ K V आरण्यान्. We with C R E D K̄ S̄ D c C-
P P̄ J. ४ P̄ आज्यम्. We with P J. ५ J वायव्यान्. We with P P̄.

यज्ञात् संभृतम् समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषत् विचित्रं विन्दुमद् आज्यम् । अथ
तत् पृषदाज्यम् कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियस-
मष्टिरूपः प्रजापतिः । तत्रैव अर्थान्तरम् । पृषदाज्यम् दधिमिश्रम् आज्यं
संभृतम् संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं
संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्र-
जापतिरेवेति ॥

दशमी ॥

सप्तस्वांसन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद् यज्ञं तन्वाना अवभन्त पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अवभन्त । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

यत् यदा यज्ञम् अश्वमेधं पुरुषमेधं वा तन्वानाः कुर्वाणाः साध्या
देवाः स्वस्तिन् यज्ञे पुरुषं पशुम् अश्वभूतं मुख्यं पुरुषं वा अवभन्त
यूपे वद्ववन्तः तदानीम् अस्य यज्ञस्य सप्त सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि
च्छन्दांसि त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्यायुक्ताः परिधयः समिधश्च कृताः सं-
पादिता आसन् । ऐष्टिक्यः पञ्चदशभिः सामिधेनीभिर्ऋग्भिराधीयमानाः
पञ्चदश समिधः एका अनुयाजसमित् त्रै आधारसमिधौ त्रयः परिधयः
इति एकविंशतेर्दोरूपां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् ॥ अथ वा अस्य
सांख्यिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिक-
स्य आहवनीयस्य त्रयः परिधयः । औत्तरवेदिकास्त्रयः । आदित्यश्च स-
प्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवान्नायते । “न पुरस्तात् परिदधाति ।
आदित्यो ह्येवोच्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति” इति [तै० सं० २. ६. ६.
३] । त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयः अत्र सप्तच्छन्दोरूपाः ।
तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । “डा-
दश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः” इति [ऐ०

ब्रा० १. ३०] श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेभ्यस्त्वेन भाविताः । एवम्
इध्मानाम् एकविंशतेर्दारुणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् पूर्वं तु पृथक्त्वेन
परिधानकाले परिधिरूपणं कृतम् इति द्रष्टव्यम् । यत् यदा देवाः प्र-
जापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं वैराजं
पशुम् अवभन्त तं पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिमेत्य पू-
र्वत्र पुरुषेण हविषा इत्युक्तम् ॥

एकादशी ॥

मूर्ध्नो देवस्य बृहतो अंशवः सप्त सप्ततीः ।

राज्ञः सोमस्याजायन्त जातस्य पुरुषादधि ॥ १६ ॥

मूर्ध्नः । देवस्य । बृहतः । अंशवः । सप्त । सप्ततीः ।

राज्ञः । सोमस्य । अजायन्त । जातस्य । पुरुषात् । अधि ॥ १६ ॥

सर्वस्य यज्ञस्य सोमसाध्यत्वाद् अत्रापि यज्ञे परंपरया सोमसंबन्धं दर्श-
यितुं सोमः अनया प्रस्तूयते । पुरुषात् यज्ञात्मनः वैराजाद् वा । अ-
धिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । जातस्य निष्पन्नस्य सोमस्य राज्ञः सप्त स-
प्तगुणिताः सप्ततीः सप्ततयः सप्तगुणितसप्ततिसंख्याका अंशवः किरणाः
बृहतः महतो देवस्य द्योतनात्मकस्य “सहस्रबाहुः पुरुषः” इत्यादिना
निरूपितस्य आदिपुरुषस्य मूर्ध्नः सकाशाद् अजायन्त उद्भूताः ॥ अयम्
अर्थः । द्विविधो हि सोमः वह्लीरूपो देवतारूपश्चेति । तत्र लतारूपस्य
सोमस्य स्वसाध्याः प्रकृतिविकृत्यादिभेदेन नानासंख्याकाः प्रकृतिरूपाः
अग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाः नानासंख्याकां विकृतिभेदेन [च ऋतवः] पुरुषमे-
धक्तुनिर्वर्तकनारायणपुरुषस्य शिरसः सकाशाद् उद्भूता इति । कलारू-
पस्य तु सोमस्य द्युलोके सप्तगुणितसप्ततिसंख्याकाः किरणा निष्पन्नाः ।
सूर्यस्य तु सहस्रकिरणाः सोमस्य तु दशोनपञ्चशतसंख्याकाः किरणा दे-
वस्य मूर्ध्नोजायन्त इति ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“चित्राणि साकम्” इति “यानि नक्षत्राणि” इति सूक्तयोर्नक्षत्रदेव-
ताज्यहोमे तद्विहोमे च विनियोगः । “अथ नक्षत्राणाम् उपचारं व-
क्ष्यामः” [न०क० १] इति प्रक्रम्य नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । “एतेषां चैव
“नक्षत्राणां ध्रुवस्थानोपसादिनाम् । यथावर्णानि पुष्याणि वासांस्वेवानुले-
“पनम् । इमा आप इत्येतैः षड्भिः प्रतिगृह्णन्तु भगवन्ति नक्षत्राणि इत्ये-
“तैर्यथोक्तं कृत्वा अथाज्यभागान्ते चित्राणि साकं दिवि रोचनानि यानि
“नक्षत्राणीत्याज्यं हुत्वा” इति [न०क० ६] । “अथ नक्षत्रहवींषि ।
पृतं कृत्तिकाभ्यः । सर्वबीजानि रोहिण्यै” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । “क्षी-
“रिवृक्षाङ्कुरा अश्विनीभ्याम् । कृष्णातिलाः सर्पिर्मधुमिथा भरणीभ्यः ।
“चित्राणि साकं दिवि रोचनानि [१९.७] यानि नक्षत्राणि [१९.८]
“इति हुत्वाभयेन [६. ४०] उपस्वाय तन्त्रं परिसमापयेत्” इति च
[न०क० १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने ज्वानि ।

तुर्मिशं सुमतिमिच्छमानो अहानि गीर्भिः सर्पर्यामि नाकम् ॥ १ ॥

चित्राणि । साकम् । दिवि । रोचनानि । सरीसृपाणि । भुवने । ज्वानि ।

तुर्मिशम् । सुमतिम् । इच्छमानः । अहानि । गीःऽभिः । सर्पर्यामि ।

नाकम् ॥ १ ॥

चित्राणि चायनीयानि नानावर्णानि वा दिवि द्योतमाने स्वर्गे साकम्
सह रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि । ॥ “अनुदात्तैश्च ह-
लादेः” इति युच् प्रत्ययः ॥ भुवने भुवल्लोके अन्तरिक्षे सरीसृ-
पाणि पुनःपुनः सर्पन्ति । ॥ सृपेर्यङ्गुन्तात् पचाद्यच् । “न धातु-
लोप आर्धधातुके” इति लघूपधगुणाभावः ॥ सरीसृपाणि इत्यनेन
विलम्बगसनप्रतीतावाह । ज्वानि शीघ्रगामीनि अनुक्षणम् आवर्तमानानि

१ So we with A B O D K R S V Dc P P J. 2 So P P J.

1 S' प्रतिगृह्णन्ति. 2 S' तथैः for इत्येतैः. We with the *Nakshatrakalpa*. 3 S' नक्ष-
त्राणि अत्रयेनोपसाज्यं. 4 S' om. सर्पिः. 5 S' अनुक्षमाणमावर्तं.

अहानि प्रत्यहम् एकैकनक्षत्रसञ्ज्ञावाद् अहःशब्देन नक्षत्राण्युच्यन्ते । ना-
कम् । कम सुखम् अकं दुःखम् न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् स
नाकः स्वर्गः । ॥ “नभ्राण्णपात्” इति नञो नलोपाभावेन नि-
पातितः ॥ । नाकं स्वर्गलोकम् । आसितानि इत्यध्याहारः । द्युलो-
कावस्थितानि नक्षत्राणि गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः मन्त्रकरणकैर्हविर्भिर्वा
सपर्यामि । ॥ सपर्यतिः परिचरणकर्मा ॥ । परिचरामि । कि-
मर्थं तद् आह तुर्मिशांम् इति । तुर्मयो हिसकाः हिसाकारिणः तान्
श्रयति तनूकरोतीति तुर्मिशां । ॥ तुर्वतेहिसार्थाद् औणादिको मिम-
त्यथः । “लोपो व्योः” इति वलोपः । शो तनूकरणे इत्यस्माद् “आतो-
नुपसर्गे कः” ॥ । [यद्वा] तुरो हिसकान् मिषति स्पर्धते हिनस्तीति
तुर्मिशां । ॥ मिष स्पर्धायाम् इत्यस्माद् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्य-
यः । मूर्धन्यस्य तालव्योपजनश्छान्दसः । एवंविधव्युत्पत्तिदर्शनाद् अनव-
ग्रहः ॥ । बाधकनिवारयित्रीं सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहबुद्धिम् इ-
च्छमानः इच्छन् कामयमानः । ॥ “लक्षणहेत्वोः” इति हेतौ शा-
नच् प्रत्ययः ॥ । दुःखनिवारकनक्षत्रानुग्रहबुद्धयेषणाद्धेतोरित्यर्थः । ए-
वम् अस्मिन् मन्त्रे सर्वाणि नक्षत्राणि संघशः प्रार्थितानि ॥

अथ उत्तराभिर्ऋग्भिश्चतसृभिः कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि प्रत्येकं प्रार्थ्यन्ते ॥

द्वितीया ॥

सुहवमग्ने कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिरः शंमार्द्रा ।

पुनर्वसू सूनृता चारु पुष्यो भानुराश्लेषा अयनं मघा मे ॥ २ ॥

सुहवम् । अग्ने । कृत्तिकाः । रोहिणी । च । अस्तु । भद्रम् । मृगशिरः ।

शमे । आम्रा ।

पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । सूनृता । चारु । पुष्यः । भानुः । आऽश्लेषाः । अय-
नम् । मघाः । मे ॥ २ ॥

१ A B समाद्रा. De समाद्रा. Cs S De समा° changed to शमा°. We with KR RV.

२ J सस्तु । We with P P. ३ P P J सम् । We with Sâyana and our Sonibhã. ४ P पुष्यः ।

1 S' परिचरणकर्मा परिचरणकर्मा. 2 S' एवंविधा°. 3 S' शोभनावृत्त°.

हे अग्ने कृत्तिकाः । कृत्तिकानक्षत्रस्य आग्नेयत्वाद् अग्निः संबोध्यते ।
 एवम् उत्तरेषां रोहिण्यादीनां नक्षत्राणां तत्तद्देवता भावनीया इति ज्ञा-
 पयितुं प्रथमम् अग्नेर्निर्देशः । तेजःप्रदेशोपाधिवहुत्वापेक्षया कृत्तिका इति
 बहुवचनम् । बहुप्रदेशाभिमानिनो नक्षत्रस्य ऐक्यात् सुहवम् अस्त्वि-
 ति एकवचनम् । एवम् उत्तरेषु नक्षत्रेषु द्विवचनं बहुवचनं च प्रदेशो-
 पाधिभेदाद् इत्यवगन्तव्यम् । कृत्तिकानक्षत्रं सुहवम् सुष्ठु आह्वानुम् अर्हम्
 अस्तु भवतु । स्वदोषांशं परित्यज्य अस्मदनुकूलं भवत्वित्यर्थः । रोहिणी
 रोहिणीनक्षत्रं च हे प्रजापतिदेवते सुहवम् अस्तु । मृगशिरः मृगस्य
 शिर इव प्रतीयमानम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रम् हे सोम भद्रम् भन्दनीयं
 मङ्गलप्रदं भवतु । आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रदेवत्यं शम् सुखकारि भवतु । पुन-
 र्वसू एतत्संज्ञकम् अदितिदेवताकं सूनुता । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनुते-
 त्युच्यते । सा [भवतु] । वाक्प्रदं भवत्वित्यर्थः । पुष्यस्तिप्यः वार्षस्यत्यः
 चारु श्रेयःप्रदम् । सर्वत्र अस्तु इति योज्यम् । आश्लेषाः सर्पदेवत्यं नक्षत्रं
 भानुदीप्तिः । ४ दाभाभ्यां नुः [उ० ३. ३२] इति नुः ४ । दी-
 प्तिप्रदम् । मघाः पितृदेवत्यम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रं मे मम अयनम् गन्तव्यं
 स्थानम् । भवत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

पुण्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्तश्चित्रा शिवा स्वातिं सुखो मे अस्तु ।

राधे विशाखे सुहवानुराधा ज्येष्ठां सुनक्षत्रमरिष्टं मूलम् ॥ ३ ॥

पुण्यम् । पूर्वा । फल्गुन्यौ । च । अत्र । हस्तः । चित्रा । शिवा । स्वातिं ।

सुखेः । मे । अस्तु ।

राधे । विशाखे । सुहवा । अनुराधा । ज्येष्ठा । सुनक्षत्रम् । अरिष्टं ।

मूलम् ॥ ३ ॥

१ V K and Stryana's text: स्वती. We with A C D K R B S D C P P J. २ So A B C D K R S V D C P P J. ३ 'रिष्टमूलम्' is what all our MSS. read. P P J अरिष्टं । मूलम् । अरिष्टं may stand for an original अरिष्टम्.

1 S' क्षापयित्री for क्षापयितुं.

पूर्वा पूर्वे फल्गुन्यौ अर्यमदेवत्यम् एतत्संज्ञकं पुण्यम् अस्तु । अत्र अ-
स्मिन् नक्षत्रगणे फल्गुन्यौ उत्तरे च भगदेवत्यम् एतन्नक्षत्रं च । पुण्यम्
इति अनुषङ्गः । हस्तः सावित्रः पुण्यप्रदोस्तु । चिन्ना ऐन्द्री शिवा मङ्गल-
कारिणी । स्वांती वायव्या मे मम सुखास्तु । राधे विशाखे इति प-
दद्वयं विशाखानक्षत्रवाचि । राधासंज्ञकं विशाखासंज्ञकं च एकं नक्षत्रम्
ऐन्द्राग्रं सुहवेति सुहवं भवत्विति लिङ्गवचनविपरिणामेन योज्यम् । अ-
नुराधा राधे अनु राधयोः पश्चाद्भावि एतन्नामकं मैत्रं नक्षत्रं सुहवा
सुष्टु आह्वातुम् अर्हा । ज्येष्ठा ऐन्द्री च सुहवा । विचित्रक्षत्रस्य मूल-
संज्ञां निर्वक्ति अरिष्टमूलम् इति । मूलम् इति नक्षत्रस्य रूढं नाम न
भवति किं तु यौगिकम् सर्वेषाम् अरिष्टानां पादभेदेन पितृमातृस्वधन-
नाशानां निदानम् । अरिष्टमूलम् इति वक्तव्ये मूलम् इति एकदेशेन
व्यपदिशन्ति सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशम् अरिष्टनिदानं मूलसंज्ञकं
पितृदेवत्यं सुनक्षत्रम् शोभननक्षत्रं मम श्रेयःप्रदं भवतु ॥

चतुर्षी ॥

अन्नं पूर्वां रासतां मे अंषाढा जर्ज देव्युत्तरा आ वहन्तु ।

अभिजिन्ने रासतां पुण्यमेव अर्वणः अर्विष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम् ॥ ४ ॥

अन्नम् । पूर्वा । रासताम् । मे । अंषाढाः । जर्जम् । देवी । उत्तराः ।

आ । वहन्तु ।

अभिऽजित् । मे । रासताम् । पुण्यम् । एव । अर्वणः । अर्विष्ठाः । कुर्वताम् ।

सुऽपुष्टिम् ॥ ४ ॥

पूर्वा अषाढाः । तेजःप्रदेशबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । पूर्वाषाढाः अ-
व्येवत्याः मे मह्यम् अन्नम् अदनीर्यं भोग्यं रासताम् ददंतु । ऋराते-
लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । बहुलग्रहणाद् अलेख्यपि “सिञ्चहुलम्०”

१ C आषाढा. D अषाढा. We with A B R S K K V Dc C. २ A B O D R B K Dc
C. देव्युत्तरा आ. K V देव्युत्तरा आ with Sāyana. We with Sāyana. ३ So P P J. ४ P
आषाढाः. I. We with P J. ५ P P J देहि। उत्तरां. I. We with Sāyana. ६ P कुर्वताम्. I.

1 S' ददातु.

इति सिप् । “आत्मनेपदेष्वनतः” इति शस्य अदादेशः । [यद्वा] रास्त्
 शब्दे । आत्मनेपदी । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र रासतिर्दानार्थे ।
 नक्षत्रविवक्षया एकवचनम् ॥ देवी देव्यः । ॥ बहुवचनस्य ए-
 कवचनम् आदेशः ॥ उत्तराः अपादाः वैश्वदेव्यः ऊर्जम् बलकरम्
 अन्नम् अन्नरसम् आ वहन्तु अस्मदभिमुखं प्रापयन्तु । अभिजित् अभि-
 जयसाधनं ब्रह्मदेवत्यं नक्षत्रं मे मम पुण्यमेव रासताम् प्रयच्छतु । ॥ पू-
 र्ववद् रातेलौटि “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगभावः । पूर्ववत्
 सिवात्मनेपदे । रासतेर्वा रूपम् ॥ श्रवणः विष्णुदेवत्यः श्रविष्ठाः
 धनिष्ठा वासव्यश्च सुपुष्टिम शोभनां पुष्टिं पशुपुत्रादिपोषं कुर्वताम् ॥

पञ्चमी ॥

आ मे महच्छतभिषग् वरीय आ मे इया प्रोष्ठपदा सुशर्म ।

आ रेवती चाश्वयुजौ भगं म आ मे रयि भरण्य आ वहन्तु ॥ ५ ॥

आ । मे । महत् । शतभिषक् । वरीयः । आ । मे । इया । प्रोष्ठपदा ।
 सुशर्म ।

आ । रेवती । च । अश्वयुजौ । भगम् । मे । आ । मे । रयिम् । भरण्यः ।
 आ । वहन्तु ॥ ५ ॥

शतभिषक् शतविशाखा ऐन्द्री वरीयः उरुतरम् । ॥ “प्रियस्विर”
 इत्यादिना उरुशब्दस्य ईयसुनि वर् आदेशः ॥ उरुतरं फलं मे
 मम आ वहत् आवहन्तु । ॥ वहेलौटि अडागमः ॥ इया द्वि-
 प्रकारा । ॥ डीपः स्थाने व्यत्ययेन टाप् प्रत्ययः ॥ प्रोष्ठपदा अ-
 जैकपाद्देवत्या पूर्वाभाद्रपदा अहिर्बुध्न्यदेवत्या उत्तराभाद्रपदा च सुशर्म शोभनं
 सुखं गृहं वा आ वहन्तु इति क्रियानुषङ्गः ॥ रेवती पौष्णी मे मम भ-
 गम् भाग्यम् आ वहन्तु । अश्वयुजौ अश्विदेवत्यौ आ वहताम् इति ।
 भरण्यः यान्यो मे मम रयिम् धनम् आ वहन्तु प्रापयन्तु । द्वितीय
 आकारः पूरणः ॥

[इति] प्रथमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“यानि नक्षत्राणि” [इति] सूक्तस्य नक्षत्रहोमे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यानि नक्षत्राणि दिव्यन्तरिक्षे अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु ।

प्रकल्पयन् चन्द्रमा यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु ॥ १ ॥

यानि । नक्षत्राणि । दिवि । अन्तरिक्षे । अप्सु । भूमौ । यानि । नगेषु । दिक्षु ।
प्रकल्पयन् । चन्द्रमाः । यानि । एति । सर्वाणि । मम । एतानि । शि-
वानि । सन्तु ॥ १ ॥

दिवि द्युलोके अन्तरिक्षे मध्यमलोके अप्सु उदकेषु भूमौ पृथिव्यां न-
गेषु पर्वतेषु दिक्षु च यानि नक्षत्राणि दृश्यन्ते द्युलोके देवतात्मना अ-
न्तरिक्षे तेजोमण्डलाकारेण अप्सु प्रतिविम्बनेन । उदये च अस्तमयकाले
च भूमिसमानदेशे पर्वतसमानप्रदेशे च प्रतीतेर्भूमिः पर्वताश्च अधिकर-
णत्वेन उच्यन्ते । दिक्षु प्रतीतिस्तु स्फुटा । चन्द्रमाः यानि नक्षत्राणि
प्रकल्पयन् प्रकल्पेण कल्पयन् संभोगसमर्थानि कुर्वन् प्रोक्ताहयन् एति प्रा-
शोति एतानि सर्वाणि नक्षत्राणि मम शिवानि सुखकराणि सन्तु भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

अष्टाविंशानि शिवानि शम्भानि सह योगं भजन्तु मे ।

योगं प्र पद्ये क्षेमं च क्षेमं प्र पद्ये योगं च नमोहोरात्राभ्यामस्तु ॥ २ ॥

अष्टाविंशानि । शिवानि । शम्भानि । सह । योगम् । भजन्तु । मे ।

योगम् । प्र । पद्ये । क्षेमम् । च । क्षेमम् । प्र । पद्ये । योगम् । च । नमः ।

अहोरात्राभ्याम् । अस्तु ॥ २ ॥

अष्टाविंशानि प्रत्येकम् अष्टाविंशन्तेः संख्यायाः पूरणानीति सर्वाणि
अष्टाविंशानीत्युक्तम् । ऋष्यपूराणेषु इत्युच्ये कृते “ति विंशतेर्दिति”

१ A B C R S १ for १. We with D K E V D: C.

1 S' counts the visarga in भूमिः. 2 S' अधिकरणेन. 3 S' प्रकल्पयन्.

इति त्रिशब्दस्य लोपः । “द्वष्टनः संख्यायाम्” इति अष्टशब्दस्य आ-
 च्चम् ॥ कृत्तिकेत्यादीनि भरणीत्यन्तानि शिवानि सुखदर्शनानि
 [शग्मानि] । सुखनामैतत् । सुखप्रदानि तानि सर्वाणि नक्षत्राणि मे म-
 दर्थं मम फलं दातुम् । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी ॥ स-
 हयोगम् सहभावम् ऐकमत्यं भजन्तु प्राप्नुवन्तु । नक्षत्राणां मदर्थं सहयो-
 गाद् अहं योगम् । अलभ्यवस्तुप्राप्तियोगः । तं प्र पद्ये पूर्वम् अल-
 ध्यानि वस्तूनि नक्षत्रप्रसादाद्भवेय । क्षेमम् । लब्धवस्तुपरिपालनं क्षेमः ।
 तं च प्र पद्ये । क्षेमस्य अन्वाचयशिष्टत्वेन अप्राधान्यशङ्कां वारयितुं त-
 त्प्राधान्येन पुनराह क्षेमं प्र पद्ये योगं चेति । अनेन योगक्षेमयोः प्रा-
 धान्यम् । अहनि रात्रौ च नक्षत्राणां संचरणात् तयोरानुकूल्यकरणं न-
 मोहोरात्राभ्याम् अस्त्रिति । ॥ अहश्च रात्रिश्च । “अहःसर्वैकदेश”
 इति अच् समासान्तः ॥ ताभ्यां नमः नमस्कारोस्तु ॥

तृतीया ॥

स्वस्ति॑तं मे सु॒प्रातः॑ सु॒सायं॑ सु॒दिवं॑ सु॒मृगं॑ सु॒शकु॑नं मे अस्तु ।

सु॒हव॑ममे स्व॒स्व्यं॑^१मर्त्यं ग॒त्वा पु॒नरा॑याभि॒नन्द॑न् ॥ ३ ॥

स्वस्ति॑तम् । मे । सु॒प्रा॒तः । सु॒ऽसा॒यम् । सु॒ऽदि॒वम् । सु॒ऽमृ॒गम् । सु॒ऽश॒कु॒-
 न॑म् । मे । अ॒स्तु ।

सु॒ऽह॒व॑म् । अ॒ग्ने । स्व॒स्ति॑ । अ॒मर्त्य॑म् । ग॒त्वा । पु॒नः । आ॒र्ये । अ॒भि॒ऽन॒-
 न्द॑न् ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रे योगक्षेमप्रपदनं प्रार्थितं तद् विशिनष्टि । मे मम तंत व-
 क्ष्यमाणं स्वस्ति इत्यविनाशिन्याम् । अविनाश्वरं तंत फलं भवतु । सुप्रातः

१ S' स्वस्तिर्त्तमे. De स्वस्तिर्त्तमे changed to स्वस्तिर्त्तमे which is further changed to स्वस्तिर्त्तमे. We with ABCDRC. KKV स्वस्ति वन्त्रे with Sâyana. २ So we with ABCDKKRSVC. De PPJ. ३ ODKK'S De २ for १. We with V & P' स्वस्तिर्त्तम् । changed to स्वस्ति । तं । P J स्वस्तिर्त्तम् । K with Sâyana. ५ P आर्या । We with P J.

1 S' om. the letters कृत्तिकेत्यादीनि भरणी°. 2 S' 'विनाश'.

प्रातःकालः शोभनः सुखो भवतु । ॥ प्रातरादिशब्दैः सह सुशब्दः
समृद्धयर्थे समस्यते । स समासः अव्ययीभावः ॥ । प्रातःकालाः
सुकारित्वेन समृद्धा भवन्तु । सुसायम् सायंकाला अपि सुखाः समृद्धाः ।
सुदिनम् दिनशब्दः अहोरात्रपरः सुखानि अहानि सुखा रात्रयश्च ।
सुमृगम् मृगा हरिणादयः अर्षार्षम् अनुकूले नक्षत्रे गच्छतो मम भा-
विफलसूचकत्वेन अनुकूलगतिचेष्टायुक्ता भवन्तु । एवं सुशकुनम् श-
कुनाः काकादयः स्वरगतिचेष्टादिभिः अनुकूला मे सन्तु । एवं नक्ष-
त्राणि संप्रार्थ्य नक्षत्राधिदेवताः प्रार्थयते । हे अग्ने । कृत्तिकानक्षत्रदेव-
ताऽग्निः तदुपलक्षिताः सर्वनक्षत्रदेवता यूयं सुहवम् सुष्टु आह्नातुमर्हम् अ-
मर्त्यम् अमरणधर्माणम् अविनश्वरं द्युलोकं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अभिन-
न्दन् हविःप्रदातृन् अभिलक्ष्य हृष्यन् आय आगच्छ । ॥ प्रत्येक-
विवक्षया एकवचनम् ॥ ॥ केवलोऽग्निरेव वा संबोध्यते । हे अग्ने
सुहवम् सुष्टु हविः तत्तद्देवताहं हविः अमर्त्यम् अमरणधर्मकं तत्तन्नक्षत्रदे-
वतासंपं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा । ॥ अन्तर्णीतप्यर्थः ॥ । गमयित्वा
पुनः अस्मान् अभिनन्दन् आय आगच्छ । ॥ इ गतौ । भौवा-
दिकः । आङ्ग्वस्य लोटि हौ रूपम् ॥ ।

चतुर्थी ॥

अनुह्रुवं परिह्रुवं परिवादं परिह्रवम् ।

सर्वं रिक्तकुम्भान् पेरं तान्तं वितः सुव ॥ ४ ॥

अनुऽह्रवम् । परिऽह्रवम् । परिऽवादम् । परिऽह्रवम् ।

सर्वं । मे । रिक्तऽकुम्भान् । पेरं । तान् । वितः । सुव ॥ ४ ॥

अनुकूले नक्षत्रे धनार्थं गच्छतः पुरुषस्य भाविकार्यप्रतिबन्धकानि प-
श्चादाह्नानादीनि दुर्निमित्तानि । तेषां निवारणम् आशास्ते । अनुह्रवम्

१ D परिह्रवम्. CRBC परिह्रवम्. We with ASKKVD: २ ABCDRSOS
कुम्भान्पेर. De पेर changed to पृ. We with VKKP ३ ADSSुष. We with
KKCEVDCGPPJ ४ PJ परिऽह्रवम्. We with P ५ PJ वृत्तान्. We
with P

1 S' तत्तद्देवताहं एषि। मर्त्यं. 2 S' 'ह्नादीनि.

पुरो गच्छतः पुरुषस्य नाम गृहीत्वा पश्चाद्भागवस्यायिना पुरुषेण आ-
ह्वानम् अनुहवः । परितः पार्श्वद्वये आह्वानं परिहवः । परुषभाषणं प-
रिवादः । परितः सर्वतः क्षवः क्षुतं परिक्षवः । अथ वा वर्जनाथे परि-
शब्दः । वर्जिते वर्जिते प्रदेशे पुरोभागलक्षणे क्षुतं क्षवः परिक्षवः ।
रिक्तकुम्भाः शून्यकलशाः । तान् उक्तान् अनुहवादीन् दुर्निमित्तदोषान्
मे मम कार्यार्थे गच्छतो मम हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः अनुज्ञातदं व
सर्वैः नक्षत्रदेवैः सहितः सन् परा सुवः पराकुरु । ३३ पूर्णं प्रेरणे ।
तौदादिकः ३३ ॥

पञ्चमी ॥

अपपापं परिक्षवं पुण्यं भक्षीमहि क्षवम् ।

शिवा ते पाप नासिकां पुण्यगञ्जाभि मेहताम् ॥ ५ ॥

अपपापम् । परिक्षवम् । पुण्यम् । भक्षीमहि । क्षवम् ।

शिवा । ते । पाप । नासिकाम् । पुण्यगः । च । अभि । मेहताम् ॥ ५ ॥

अत्रापि दुर्निमित्तदोषपरिहार आशास्यते । पापम् पापावहम् अहि-
तनिमित्तं परिक्षवम् कष्टप्रदेशे क्षुतम् अप । ३३ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया-
ध्याहारः ३३ । अपगमयेम । न केवलम् अहितनिवारणं किं तु क्ष-
वम् दुर्निमित्तरूपं क्षुतं पुण्यम् श्रेयस्करं भक्षीमहि लक्ष्मीमहि । ३३ भज
सेवायाम् । आशीर्लुङि कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । “एकाच
उपदेशेनुदात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः ३३ ॥ उत्तरार्धम् ऋत्विग्वचनम् ।

१ So A B C D K K R S V D C s. P P J अपपापं । २ C R B C s परिक्षवं. D परि-
क्षवं changed to परिक्षवं. P परिक्षवं । ३ So A B C D K K R S V D C. ४ A B C D
K K R S D C s all read: नासिकांपुण्यगञ्जाभिमेहताम्. ५ So P P J. ६ P क्षवम् ।
७ P P J all read: पाप । नासिकाम् । पुण्यगः । च । अभि । मे । हताम् ।, which makes
as good sense as Sāyana's reading. There is nothing to prevent पुण्यगः from
meaning the same thing as पुण्यगः or something else which will suit the context
equally well.

1 S' रभाषणं for परुषभाषणं. 2 S' वर्जिते for वर्जिते. 3 S' सः for सन्. 4 S' पु
for पू. 5 S' 'क्षुतेः' for 'क्रिया'.

धनार्थं प्रयास्यतः पुरुषस्य पथि शिवागमनं शिवादर्शनं तद्धृनिश्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धम् । तत्परिहारायाह । हे पुरुष शिवा । क्रौष्टुनामैतत् । नियतं स्त्रीलिङ्गम् । विरुद्धं शब्दायमानापि शिवा ते तव गच्छतः पापनाशिका दुर्निमित्तदोषनिवारिका भवतु । तथा षण्डकः नपुंसकः पुरुषश्च अभिमेधताम् मोत्साहयतु । स्वदर्शनंस्पर्शनादिदोषं परिहार्यं तत्कार्यसिद्धयनुकूलो भवतु । इमेष्टु संगमे । भौवादिकः इ । अभिमेधनं नाम मोत्साहनम् इति आपस्तम्बेनोक्तम् । “पतन्मयोभिमेधन्ते” इति [आप० २३. १८] ॥

षष्ठी ॥

इमा वा ब्रह्मणस्पते विषूचीर्वात् ईरते ।

सभीचीरिन्द्र ताः कृत्वा मर्ह्यं शिवतमास्कृधि ॥ ६ ॥

इमाः । याः । ब्रह्मणः । पते । विषूचीः । वातः । ईरते ।

सभीचीः । इन्द्र । ताः । कृत्वा । मर्ह्यम् । शिवतमाः । कृधि ॥ ६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । उत्तरार्धे इन्द्रेति निर्देशात् तस्य विशेषणम् एतत् । ब्रह्मणः मन्त्रसंघस्य पते स्वामिन् सर्वमन्त्रप्रतिपाद्य इन्द्र इमाः परिहृश्यमाना [याः] प्राच्यादिदिशः । कर्म । वातः वात्यारूपो वायुः विषूचीः विष्वग्ज्वना ईरते ईरते । यथा प्राच्यादिदिग्भिर्भागो न भवति तथा परिभ्रमयतीत्यर्थः । प्राची वा प्रतीचीवत् प्रतीयते प्रतीची वा प्राचीवत् प्रतीयते अन्यदिगात्मना वा प्रतीयते तथा व्यामोहयतीति यावत् । महावाते वाति एवं भवतीति प्रसिद्धिः । इन्द्रविषूचीरिति । विषुशब्दोपपदाद् अञ्जतेः क्तिन् । “अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति डीप् । “अचः” इति अकारलोपे “ची” इति दीर्घः । ईर गती । आदादिकोनुदात्तेत् । “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगभावः इ । हे इन्द्र ता विषूची-

१ इ नियतमाहृधि.

1 S' is confused here, reading धनार्थं प्रयास्यन् पुरुषेण पथि शिवागं शिवा क्रौष्टुनामैतत् । दर्शनं तत्परिहारायाह हे पुरुष-----नियतं &c. The emendation is conjectural. 2 S' स्वदर्शनंस्पर्शना°. 3 S' दोषपरिहार्यं. 4 S' तत्कार्यं. 5 S' तप्तनयो for पतन्मयो°. 6 S' विष्वग्ज्वना for विष्वग्ज्वना.

दिशः सध्रीचीः सहाञ्चना यथास्थितप्रदेशावस्थायिनीः कृत्वा मद्यं मदर्थं
शिवतमाः अत्यर्थं सुखकारिणीः कृधि कुरु । ३ सहपूर्वाद् अञ्चतेः
क्विनि “सहस्य सधिः” इति सध्यादेशः ३ ॥

सप्तमो मन्त्रो यज्ञरूपः पठ्यते ॥

स्वस्ति नो अस्त्रभयं नो अस्तु नमोहोरात्राभ्यामस्तु ॥ ७ ॥

स्वस्ति । नः । अस्तु । अभयम् । नः । अस्तु । नमः । अहोरात्राभ्याम् ।
अस्तु ॥ ७ ॥

नः अस्माकम् । स्वस्ति इत्यविनाशिनाम् । तद् अस्तु । अभयम्
भयराहित्यं च नः अस्माकम् अस्तु । भयादिकं नु अहनि रात्रौ वा
संभवतीति तत्परिहारायाह । नमोहोरात्राभ्याम् अह्ने रात्रये च नमः
नमस्कारोस्तु ॥

[इति] प्रथमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

प्रत्यहं कर्तव्ये राज्ञो वासगृहप्रापणकर्मणि शर्करामक्षेपानन्तरं “शा-
न्ता द्यौः” इति शान्तिसूक्तं जपेत् । “अघातो रात्रिसूक्तानां [विधिम्]
अनुकमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “आयुषम् [५. २८. ७]
“इति राज्ञे रक्षां कृत्वा असपानम् [१९. १६] इति शर्करा अभिमन्त्र्य
“अङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । शान्ता द्यौरिति जपित्वा राजानं
“वासगृहं नयेत्” इति [५० ४. ५.] ॥

षिष्टरात्रिकल्पेपीदं शान्तिसूक्तं विनियुक्तम् [५० ६. ५.] ॥

अस्य सूक्तस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् “आयुष्यः शान्तिः
स्वस्तिगण [ऐरावत्याम्” इति] [न० क० १८] ऐरावत्यादिषु विनियोगो
द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तमिदमुर्व्वेत्तारिङ्गम् ।

१ P omits म् in अस्यम्. २ A B C D E S ३ for १. We with K K V.

1 S' रात्री°. 2 S' षिष्टषिष्टरात्रे कल्पे°.

शान्ता उदन्वतीरार्षः शान्ता नः सन्त्वोर्षधीः ॥ १ ॥

शान्ता । द्यौः । शान्ता । पृथिवी । शान्तम् । इदम् । उरु । अन्तरिक्षम् ।

शान्ताः । उदन्वतीः । आपः । शान्ताः । नः । सन्तु । ओर्षधीः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते सर्वतः शान्तिः प्रतिपाद्यते “या तेनोच्यते सा देवता” इति न्यायात् शान्तिरेव देवता । शान्तिर्नाम अनिष्टपरिहारेण सुखकारि-रूपता । अतोत्र शान्तिकारिणः पदार्थविशेषान् आह शान्ता द्यौः इत्यादिना । द्यौः द्युलोकः शान्तास्तु । ॥ शमु उपशमे । कर्तरि क्त-प्रत्ययः ॥ । दोषाणां शमयित्री स्वनिबन्धनोपद्रवशमनेन अस्य सुख-कारिण्यस्त्रित्यर्थः । एवम् उत्तरत्रापि । पृथिवी प्रथिता भूमिः शान्ता-स्तु । इदं परिदृश्यमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अन्तरा शान्तं मध्यमलोकः । उदन्वतीः उदन्वान् उदकवान् उदधिः । ॥ “उदन्वान् उदधौ च” इति उदकशब्दाद् मतुपि उदन्भावो निपात्यते । “तत्र भवः” इति भवार्थे अण् । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति आदिवृ-द्धेरभावः । कार्ये वा कारणशब्दः । “वा छन्दसि” इति यणादेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ [ता आपः शान्ताः सन्तु] ओषधीः ओषः पाको धीयते आस्त्रिति ओषध्यः । ता नः शान्ताः सन्तु ॥

द्वितीया ॥

शान्तानि पूर्वरूपाणि शान्तं नो अस्तु कृताकृतम् ।

शान्तं भूतं च भव्यं च सर्वमेव शमस्तु नः ॥ २ ॥

शान्तानि । पूर्वरूपाणि । शान्तम् । नः । अस्तु । कृतऽअकृतम् ।

शान्तम् । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । एव । शम् । अस्तु । नः ॥ २ ॥

पूर्वरूपाणि कार्यापेक्षया पूर्वरूपाणि कारणावस्थापन्नानि वस्तूनि कृताकृत-तम् कृतं कार्यजातम् अकृतम् अनिष्पन्नं नित्यं मे^१ मदर्षं शान्तानि [यद्वा] मदीयानि पूर्वरूपाणि पूर्वाणि रूपाणि दुष्कृतफलभूतानि प्राक्तनानि ज-न्नानि शान्तानि सन्तु । पूर्वेषु जन्मसु तत्तत्कर्मणो भोगादेव तत्कृतानि-

छाभावः अतः किमिति एषां शान्तिवशासनम् इति । नैव दोषः । प्रा-
क्तनजन्मापादकस्य कर्मणोऽभावेऽपि तत्रजन्मकृतदुष्कृतकर्मण उत्तरव ति-
र्यगादिजन्मप्रापकत्वे तत्परिहाराय तच्छान्तिराशास्या । तथा मे' मदीयं
कृताकृतम् । इह कृतशब्देन सम्यग् अनुष्ठितं कर्म न विवक्ष्यते किं तु
विरुद्धम् आचरितम् अकृतम् अननुष्ठितं स्वाश्रमविहितं कर्म नित्यनैमित्ति-
करूपम् । तद् उभयं शान्तम् अस्तु । ॥ “क्तेन नञ्चिशिष्टेनानञ्”
इति कृतशब्दः अकृतेन समस्यते ॥ विरुद्धाचरणविहितानाचरणयोः
पतनहेतुत्वं स्मर्यते

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनम् ऋच्छति ॥

इति ॥ भूतम् उत्पन्नं भव्यम् भविष्यत् । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ।
तद् उभयं शान्तम् । किं बहुना । सर्वम् कालत्रयावच्छिन्नम् उक्तम्
अनुक्तं च सर्वं नः अस्माकं शम् दोषशमयितृ सुखमेव भवतु ॥

तृतीया ॥

इयं या परमेष्ठिनी वाग् देवी ब्रह्मसंशिता ।

ययैव संसृजे घोरं तयैव शान्तिरस्तु नः ॥ ३ ॥

इयम् । या । परमेऽस्विनी । वाक् । देवी । ब्रह्मसंशिता ।

यया । एव । संसृजे । घोरम् । तया । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥३॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठिनी परमेष्ठिनो ब्रह्मणः पत्नी वा । ॥ “त-
त्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् ॥ । ब्रह्मसंशिता ब्रह्मभि-
र्मन्त्रैः सम्यग् उन्नेजिता सकलवैदिकवाक्यप्रतिपादितस्वरूपा इयं विद्वद्भिः
स्वात्मभूतेन सम्यग् अनुभूयमाना या वाग्देवी वर्तते ययैव वाग्देव्या घो-
रम् परेषाम् अरुन्तुदं वचः शापादिरूपं संसृजे सृष्टम् उच्चरितं तयैव
वाचा नः अस्मदर्थं शान्तिरस्तु वाचां सृष्टस्य घोरकर्मणः शान्तिर्भवतु ।

१ Do संसृजे changed to संसृजे. We with B D S K K C R V O.

1 S' शदोपशमयि for शम् दोषशमयितृ. 2 S' उन्नेजिता. 3 So S'. 4 S' वगर्-
एस्य for वाचा सृष्टस्य, which is conjectural.

यद् वाचा अनर्थजातम् उत्पन्नं तदेव स्वकृतम् अनर्थं परिहरत्वित्यर्थः ।
एवम् उत्तरयोर्मन्त्रयोरपि योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वां ब्रह्मसंशितम् ।

येनैव संसृजे घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ॥ ४ ॥

इदम् । यत् । परमेऽस्थिनम् । मनः । वा । ब्रह्मसंशितम् ।

येन । एव । संसृजे । घोरम् । तेन । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥४॥

परमेष्ठिनम् परमे उत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तेन सृष्टम् “तद्-
सदेव सन्मनोकुरुत स्याम् इति” [तै० ब्रा० २.२.९.१] [इति] सृष्ट्यादौ
मनःसृष्टिरुक्ता । ॥ आदिवृद्धवभावशब्दान्दसः ॥ ब्रह्मसंशितम्
ब्रह्मणा सृज्यविषये तीक्ष्णीकृतम् इदं सर्वजगन्मूलकारणं यत् मनः विद्यते
येनैव मनसा घोरं कर्म संसृजे तेनैव मनसा नः अस्मदर्थं मनःसृष्टस्य
घोरकर्मणः शान्तिरस्तु ॥

पञ्चमी ॥

इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःपेषानि मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।

येरेव संसृजे घोरं तेरेव शान्तिरस्तु नः ॥ ५ ॥

इमानि । यानि । पञ्च । इन्द्रियाणि । मनःपेषानि । मे । हृदि । ब्रह्मणा ।
संशितानि ।

यैः । एव । संसृजे । घोरम् । तैः । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ५ ॥

मनः पष्ठं येषां तानि । पूर्वमन्त्रे मनसः पृथगुक्तावपि चक्षुरादिसर्वे-
न्द्रियाणां स्वस्वविषयज्ञाने मनःसाहाय्यस्य अवश्यम् अपेक्षणीयत्वाद् अ-

१ So all our MSS. Śāyana's text: वा. Śāyana has no comment on either. २ K
K̄CBV संसृजे. Do संसृजे changed to संसृजे. We with B̄DŚ̄KVC. ३ A
B̄CDK̄K̄R̄B̄SV Dc Cs पृष्ठानि. P P̄J मनः । पृष्ठानि. We with Śāyana. ४ K̄K̄V
संसृजे. Do संसृजे changed to संसृजे We with B̄CDR̄Ś̄Cs.

1 S' यतवानर्थं for यद् वाचा अनर्थं, which is conjecturally restored. 2 S' om.
तद्. 3 S' पृथगुक्तापि.

त्रापि मनस उपादानम् । मनःसहितानि [इमानि यानि] पञ्च ज्ञा-
नेन्द्रियाणि मे हृदि हृदयप्रदेशे वर्तन्ते । हृदयं हि आत्मनिवासस्थानम् ।
सुषुप्तिकाले स्वस्वकारणरहितानि सर्वेन्द्रियाणि आत्मनि लीयन्त इति हृ-
दीत्युक्तम् । इन्द्रियाणि विशिनष्टि । ब्रह्मणा चेतनेन आत्मना नियन्त्रा
संशितानि स्वस्वविषयेषु व्यापारितानि । विषयप्रवणत्वमेव संशितत्वम् ।
यैरेव इन्द्रियैः घोरम् पापावहं कर्म ससृजे सृष्टं तैरेव इन्द्रियैः सृष्टस्य
घोरकर्मणो नः अस्मदर्थं शान्तिः शमनम् अस्तु ॥

षष्ठी ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विष्णुः शं प्रजापतिः ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो भवत्यर्यमा ॥ ६ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विष्णुः । शम् । प्रजापतिः ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । भवतु । अर्यमा ॥ ६ ॥

मित्रः सूर्यः अहरभिमानी । वरुणः राज्यभिमानी । विष्णुः व्यापको
देवः । [प्रजापतिः] प्रकर्षेण जायमाना देवतिर्यङ्मानुष्यादयः [प्रजाः]
तासां पतिः पालकः । इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः । बृहस्पतिः बृहतां देवानां
पतिः हितकारित्वेन पालकः । अर्यमा । अर्तेर्धातोः अर्यमन्शब्दो
निपातितः ॥ मित्रादयः अर्यमान्ताः सर्वे देवा नः अस्माकं शमं
शान्त्यै भवन्तु । वाक्यभेदात् शम् इति पदस्य प्रतिवाक्यं प्रयोगः ॥

सप्तमी ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विवस्वांहमन्तकः ।

उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो द्विविचरा ग्रहाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विवस्वान् । शम् । अन्तकः ।

१ K K उत्पाताः. S उत्पाताः. D उत्पाताः changed to उत्पाताः. P उत्पुताः ।
We with A B C D R Cs and P J. २ A B C R Cs अन्तरिक्षाच्छन्तो. D अन्तरिक्षान्छन्तो.
Siyana's text: उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो. We with K S R V Dc. ३ P विवस्वान् ।
We with P J.

उत्सपाताः । पार्थिवाः । अन्तरिक्षाः । शम् । नः । दिविऽचराः ।
ग्रहाः ॥ ७ ॥

मित्रवरुणौ व्याख्यातौ । विवस्वान् विवासयति अपगमयति तम इति
विवस्वान् । ॥ विपूर्वाद् षसेर्वसुः । यद्वा धनस्य नाम विव इति । तद्
अस्यास्तीति मतुप् । “मादुपधायाः” इति वत्वम् ॥ अन्तकः
सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तम् अवसानं करोतीति अन्तकः । ॥ अन्तो-
पपदात् करोतेः “डोन्वत्रापि दृश्यते” इति डः ॥ पार्थिवाः पृ-
थिव्यां भवाः [आन्तरिक्षाः] अन्तरिक्षे मध्यमलोके भवा उत्पाताः । शं
भवन्तु इति शेषः । [दिविचराः] दिवि द्युलोके चराः संचरन्तो ग्रहाः
कालचक्रवशात् परिभ्राम्यन्तः अङ्गारकाद्याः । मित्रादयः सर्वेपि नः अ-
स्माकं शम् दोषशमकाः सुखकरा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥

शं नो भूमिर्वेप्यमानां शमुल्का निहतं च यत् ।

शं गावो लोहितक्षीराः शं भूमिर्व तीर्यतीः ॥ ८ ॥

शम् । नः । भूमिः । वेप्यमाना । शम् । उल्का । निःऽहतम् । च । यत् ।

शम् । गावः । लोहितक्षीराः । शम् । भूमिः । अत्र । तीर्यतीः ॥ ८ ॥

पार्थिवान् आन्तरिक्षांश्च उत्पातान् आह । वेप्यमाना कम्पमा-
ना । ॥ व्यत्ययेन कर्तरि श्यन् प्रत्ययः ॥ यद्वा प्राणिसंहार-
ककालेन वेप्यमाना कम्पमाना । ॥ कर्मणि “सार्वधातुके यक्”
इति यक् प्रत्ययः ॥ सा भूमिः नः अस्माकं शम् शान्त्यै कम्प-
दोषपरिहाराय भवतु । तथा उल्कानिहतम् उल्काभिः आयतज्वालारू-

१ See foot-note 1 on the previous page. २ So P P J. ३ P P J अन्तरिक्षाः । ४ B वेप्यमाणा. V वेप्यमाना. Dc K D C S वेप्यमाणाः. R वेप्यमानाः. ५ So we with A B C D R C. Dc. V *मुल्कानिहतं. S *मुल्कानिहतं. K K *मुल्कानिहतं. ६ B C D R C लो-
हितः. We with K K V Dc P P J. ७ So we with A B C D K K R S Dc Cc. V भू-
मिर्वतीर्यती. < P P J वेप्यमाणाः । ८ P P J अर्थाः । युतीः ।

1 S' वसेरसुम् । विव इति for वसेर्वसुः । यद्वा धनस्य नाम विव इति.

पेण पतन्तीभिर्वाधितं दग्धं यद् विद्यते तच्च शम् अस्तु । [लोहित-
क्षीराः] लोहितमेव क्षीरं यासां ताः लोहितदोग्ध्यो गावश्च शम् दो-
पनिर्हारिका भवन्तु । अवदीर्यती अवदीर्यमाणा । ॥ दृ विदारणे ।
“ऋत इहातोः” इति इक्षम् । “हलि च” इति दीर्घः । व्यत्य-
येन लटः शत्रादेशः ॥ अवदीर्यमाणा द्विधा भवन्ती भूमिश्च
शं भवतु । भूमिः कम्पनविदरणदोषजनितम् अनर्थं शमयतु । अन्त-
रिक्षम् उल्काभिहननजनितं दुरितं गावो लोहितदोहनजं शमयन्तु इति ॥

नवमी ॥

नक्षत्रमुल्काभिहतं शमस्तु नः शं नोभिचाराः शमु सन्तु कृत्याः ।

शं नो निःखाता वल्गाः शमुल्का देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु ॥ ९ ॥

नक्षत्रम् । उल्का । अभिऽहतम् । शम् । अस्तु । नः । शम् । नः । अ-
भिऽचाराः । शम् । ऊं इति । सन्तु । कृत्याः ।

शम् । नः । निऽखाताः । वल्गाः । शम् । उल्काः । देशोपऽसर्गाः ।

शम् । ऊं इति । नः । भवन्तु ॥ ९ ॥

उल्काभिहतम् समन्ताद् आकाशात् पतन्तीभिरायतज्वालाभिरुपसृतं न-
क्षत्रम् । अभिचाराः मारणार्थं शत्रुभिः क्रियमाणानि कर्माणि । ॥ अ-
भिपूर्वाचरतेः “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति कर्मणि घञ् प्र-
त्ययः ॥ उशब्दः अप्यर्थे । कृत्याः अभिचारकर्मभिरुत्पादिताः पि-
शाच्यः । अभिचारकर्माणि जडत्वात् स्वयमेव शत्रुसमीपम् आगत्य न
निघ्नन्ति किं तु हिंसिकाः पिशाचीरुत्पादयन्ति । तेभिचारास्ताः पिशा-
च्यश्च शम् उपद्रवशमनाय भवन्तु । ॥ “कृजः श च” इति स्त्रियां
करोतेः क्वप् प्रत्ययः । “ह्रस्वस्य पिति०” इति नुक् ॥ तथा नि-

१ So we with A B C D K K R S V D c G s (R S C s १६) and P P J. २ A B C
D E S C s नो निःखाता. Do नो निःखाता changed to नो निःखाता. P J निःखाताः । We
with K K V D c P. ३ So we with A B C D K K R S V D c G s P J. P वल्गाः ।
४ P P J उल्का ।

खाताः भूमावप्रकाशं निगूहिता वलगाः । वलगाः पीडार्थं भूमेरघो
 बाहुप्रदेशे निखन्यमाना अस्त्रिकेशादिवेष्टिता विषवृक्षादिनिर्मिताः पुंस्तल्यो
 वलगा इत्युच्यन्ते । तथा च तैत्तिरीयके “रक्षोहणो वलगहनः” इत्यत्र
 समान्नायते । “असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् ।
 तान् बाहुमात्रेण्वविन्दन् । तस्माद् बाहुमात्राः खायन्ते” इति [तै०सं०
 ६.२.११.१] । तेपि वलगा नः अस्माकं शम् भवन्तु । उल्काः आ-
 काशान्निर्घृतन्त्य आयतज्वालाः । उल्कादर्शनम् अनर्थकारि । उल्काः
 स्वदर्शनजनितं दुरितं शमयन्तु । देशोपसर्गाः देशे जनपदे उपसर्गा
 ईतिवाधाः । उशब्दश्चाथं । तेपि शम् शान्ता भवन्तु ॥

दशमी ॥

शं नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा ।

शं नो मृत्युर्धूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

शम् । नः । ग्रहाः । चान्द्रमसाः । शम् । आदित्यः । च । राहुणा ।

शम् । नः । मृत्युः । धूमकेतुः । शम् । रुद्राः । तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

चान्द्रमसाः चन्द्रमसः संवन्धिनश्चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः संघर्षका ये
 अङ्गारकाद्या ग्रहाः सन्ति ते [नः] शं भवन्तु । राहुणा ग्रहेण अस्त
 आदित्यश्च शम् शान्त्यै भवतु । आदित्यस्य अतितेजस्वित्वेन इतरग्रहैरुप-
 सर्वाभावाद् राहुणेति विशेषितम् । तथा मृत्युः भारको धूमकेतुः उत्पातः ।
 धूमकेतोरनिष्टकारित्वं कौशिकेन सूत्रितम् । “अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्त-
 ऋषीन् उपधूपयति तद् अयोगक्षेमाशङ्कम् इत्युक्तम्” [इति कौ० १३.
 ३५.] । स धूमकेतुः शम् दोषनिर्घाताय भवतु । तिग्मतेजसः तीक्ष्णतेजसो
 रुद्राः रोदका एतत्संज्ञका देवाश्च स्वतेजःसंतापकम् उपद्रवं परिहरन्तु ॥

१ A V C. °दित्यः शं. R °दित्यश्चं शं राहुणा corrected from °दित्यः शं राहुणा. B °दित्य-
 त् शं. C D E °दित्यः शं. Dc °दित्याः संराहुणा changed to दित्यः शं राहुणा. S °दित्यः
 शराहुणा changed to °दित्यश्च राहुणा. P J शराहुणा । P शराहुणा । K V with Sāyana.
 We with S. २ P °केतु । We with P J.

1 S' उच्छल्यो. 2 S' असुरो. 3 So S'. निपतन्त्यः? 4 S' सुवभाषात्.

एकादशी ॥

शं रुद्राः शं वसवः शमादित्याः शंमग्नयः ।

शं नो महर्षयो देवाः शं देवाः शं बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

शम् । रुद्राः । शम् । वसवः । शम् । आदित्याः । शम् । अग्नयः ।

शम् । नः । महोऽऋषयः । देवाः । शम् । देवाः । शम् । बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

रुद्राः एकादशः । वसवः अष्टौ । आदित्याः द्वादश । अग्नयः वै-
तानिकास्त्रयः सभ्यावसथ्याभ्यां सह पञ्च वा । एकः स्मार्तो वांसिः ।
महर्षयः सप्त । देवाः द्योतमानास्तेजोरूपाः । महर्षिविशेषणम् एतत् ।
देवाः इन्द्रादयः । बृहस्पतिः तेषां पुरोधाः । एते रुद्रादयः [नः] शम्
शान्त्यै भवन्तु ॥

द्वादशी ॥

ब्रह्म प्रजापतिर्धाता लोका वेदाः संतऋषयोऽग्नयः ।

तैर्मे कृतं स्वस्वयनमिन्द्रो मे शर्म यच्छतु ब्रह्मा मे शर्म यच्छतु ।

विश्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु सर्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु ॥ १२ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽपतिः । धाता । लोकाः । वेदाः । सप्तऽऋषयः । अग्नयः ।

तैः । मे । कृतम् । स्वस्वयनम् । इन्द्रः । मे । शर्म । यच्छतु । ब्रह्मा । मे ।

शर्म । यच्छतु ।

विश्वे । मे । देवाः । शर्म । यच्छन्तु । सर्वे । मे । देवाः । शर्म । य-

च्छन्तु ॥ १२ ॥

१ A C D S C शंमग्नयः. We with K K R V D C P P J. २ K K R B D महर्षयोऽग्नयः. R
महर्षयो. S महर्षयो. V महर्षयो. C महर्षयो. D महर्षयो changed to महर्षयो.
P J महर्षयो. F महर्षयो. ३ P P देवाः. J देवाः changed to देवाः. ४ P J
देवाः. We with P. ५ R सप्तयो. S संतर्षयो. D देवाः संतर्षयो changed to वेदाः
सप्तर्षयो. O देवाः संतर्षयो. R देवाः संतर्षयो changed to देवाः संतर्षयो. J देवाः
changed to वेदाः. We with A B C D V.

1 S' वांसिः for वांसिः.

ब्रह्म । ॥ बृहतेर्मनिन् प्रत्ययः ४ । देशकालानवच्छिन्नं सच्चि-
दानन्दलक्षणं परं ब्रह्म । प्रजापतिः प्रजाना पालकः सर्वनियन्ता स-
र्वान्तर्यामी । धाता सर्वस्य धाता चतुर्मुखो ब्रह्मा । वेदाः साङ्गाश्च-
त्वारः । लोकाः सप्तसंख्याकाः । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः । अग्नयः व्याख्या-
ताः । तैः सर्वैः मे मम स्वस्वयनम् । स्वस्तीति अविनाशिनाम् ।
तस्य अयनं प्राप्तिः कृतम् स्वस्वयनं क्षेमप्रापणं कृतम् । ॥ “आशं-
सायां भूतवच्च” इति भूतवत् प्रत्ययः ५ । इन्द्रो मे शर्म सुखं
यच्छतु प्रयच्छतु । ॥ दाण् दाने । “पाप्मा” इत्यादिना यच्छा-
देशः ६ ॥ एवं ब्रह्मा मे इत्याद्यास्त्रयः पर्याया व्याख्येयाः ॥

त्रयोदशी ॥

यानि कानि चिच्छान्तानि लोके सप्तऋषयो विदुः ।

सर्वाणि शं भवन्तु मे शं मे अस्त्रभयं मे अस्तु ॥ १३ ॥

यानि । कानि । चित् । शान्तानि । लोके । सप्तऋषयः । विदुः ।

सर्वाणि । शम् । भवन्तु । मे । शम् । मे । अस्तु । अभयम् । मे ।

अस्तु ॥ १३ ॥

उक्तानुक्तानि शान्तिकारणानि संगृह्य आह । सप्तर्षयः अतीन्द्रिया-
र्धद्रष्टारो लोके सर्वेषु लोकेषु यानि कानि चिद् वस्तूनि शान्तानि
शान्तिकारणानि विदुः जानन्ति तानि सर्वाणि मे शं भवन्तु ॥ एत-
त्तूकप्रतिपाद्यस्यार्थस्य संग्रहेण वचनम् शं मे अस्त्रभयं मे अस्त्विति ।
“शान्ता द्यौः” इत्यादिना द्युलोकादयः शान्ता भवन्तु इति यद् उ-
क्तं तस्यायम् अर्थः । मे शम् अस्तु सर्वतः सुखम् अस्तु । अभ-
यम् भयराहित्यं चास्त्विति ॥

१ B. °नि लोकं सप्तर्षयो. A °नि लोकं सप्त ऋषयो. B' B' °नि लोकं सप्तर्षयो. C °नि लोकं सप्तर्षयो. D °नि लोकं सप्तऋषयो changed to °नि लोकं सप्तऋषयो. D °नि लोकं सप्तऋषयो. C. °नि लोकं सप्तर्षयो. P J लोकं 1. We with K V Dc P. २ P विदुः 1. We with P J.

1 S' omits न in °कालानव°. 2 B' उक्तानुक्तानि.

चतुर्दशी ॥

अनृगात्मकश्चतुर्दशो मन्त्र एवम् आम्नायते ।

पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्द्यौः शान्तिरापः शान्तिरोपधयः शान्ति-
र्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे मे देवाः शान्तिः सर्वे मे देवाः शान्तिः शा-
न्तिः शान्तिः शान्तिभिः ।

ताभिः शान्तिभिः सर्वं शान्तिभिः शर्मयामोहं यदिह घोरं यदिह क्रूरं
यदिह पापं तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमेव शर्मस्तु नः ॥ १४ ॥

पृथिवी । शान्तिः । अन्तरिक्षम् । शान्तिः । द्यौः । शान्तिः । आपः । शा-
न्तिः । ओपधयः । शान्तिः । वनस्पतयः । शान्तिः । विश्वे । मे । दे-
वाः । शान्तिः । सर्वे । मे । देवाः । शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।
शान्तिभिः ।

ताभिः । शान्तिभिः । सर्वं । शान्तिभिः । शर्म । अयामः । अहम् ।
यत् । इह । घोरम् । यत् । इह । क्रूरम् । यत् । इह । पापम् । तत् ।
शान्तम् । तत् । शिवम् । सर्वम् । एव । शर्म । अस्तु । नः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादयः शान्तिरूपा भवन्तु । शान्तिभिः उक्ताभिः पृथिव्यादिशा-
न्तिभिः शान्तिः निरुपपदा सर्वसाधारणभूता शान्तिरपि शान्तिर्भवन्तु इत्या-
शास्यते । शान्तेरपि शान्तित्वं तैत्तिरीयके समाम्नायते । “शान्तिरेव शा-
न्तिर्मे अस्तु शान्तिरिति” [तै० आ० ४. ४२. ५] । ताभिः शान्तिभिः [सर्व-]
शान्तिभिः । अहम् । ४ “सुपां सुलुक्” इति जसः सुः ४ । वयं
शर्मयामः अपगमयामः । किं तद् इति तद् आह । इह अस्मिन्
कर्मणि यद् घोरम् भयंकरं विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलप्रापकं यद्

१ A B R D S Dc Cs P J omit शान्तिः. We with K C P K V P. २ So we with A B
C D R K K S V Dc Cs P P J. ३ B C D G. E S शान्तिभिः शर्म°. We with V K K A
Dc. ४ A adds a तं after पापं. ५ P P J distinctly सर्वं शान्ति° L. ६ P P J शर्मय ।
मोहम् ।

1 S/ Sāyana's text reads सर्वशान्तिभिः as ours does.

अस्ति । एतस्यैव विवरणम् यद् इह क्रूरं यद् इह पापम् इति । अथ वा त्रिर्वचनेन दोषशमयितृत्वं निश्चितं भवतीति यद् इह घोरम् इत्यादि त्रिर्वचनम् । एवं तच्छान्तं तच्छिवम् इति शान्तिशिवशंशुद्धैस्त्रिर्वचनम् । यथा कर्मान्तरेषु “अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः” [तै०सं० ६.१.४.३] इत्यादिषु आवेदनरूपेषु विरुपांशुवचनम् विरुचैर्वचनम् एवम् अत्रापि । सर्वथा घोरं कर्म शमयामः । तच्च सर्वथा शान्तं भवत्वित्यर्थः ॥

इति एकोनविंशे काण्डे प्रथमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

प्रथमोनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयेनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र “शं न इन्द्राग्नी” इति प्रथमसूक्तत्रयस्य अहरहः पुरोहितेन कर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि शान्त्यर्थजपे विनियोगः । “अथातो रात्रीसूक्तानां [विधिम्] अनुक्रमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “शान्ता द्यौरिति जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्” इति [प० ४. ५.] ॥ अत्र शान्ता द्यौरित्येकेन शान्त्यर्थप्रतिपादकं समनन्तरम् इदं सूक्तद्वयं गृह्यते । यत्रैकेन प्रतीकेन समानार्थं समानदेवत्वं समानार्थं वा समनन्तरं सूक्तं गृह्यते तद् अर्थसूक्तम् इति अथर्वणां परिभाषणात् ॥

तथा अनेन सूक्तत्रयेण “शान्ता द्यौः” इति पूर्वेण च तुलापुरुषमहादाने आज्यहोमं कुर्यात् । “अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “प्राक्तन्त्रम् आज्यभागानां कृत्वा महाव्याहृतिसावित्रीशान्तिब्रह्मज्ञानम् इति हुत्वा” इति [प० ११. १.] । अत्र शान्तिपदेन शान्त्यर्थप्रतिपादकम् इदं सूक्तत्रयं पूर्वं च गृह्यते ॥

अस्य सूक्तत्रयस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् “आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” [न०क० १६.] इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातह्वया ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अर्वाऽभिः । शम् । नः । इन्द्रा-
वरुणा । रातऽहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा ।
वाजऽसातौ ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी युवाम् अवोभिः रक्षाभिः नः अस्माकम् अस्मभ्यं वा
शम् शान्त्यै सकलदुःखनिवारणाय भवताम् । ॥ इन्द्राग्नी इत्यत्र
“आमन्त्रितस्य च” इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । ॥ “देव-
ताद्वन्द्वे च” इति आनद् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ । शं नः । भ-
वताम् इत्यनुपङ्गः । इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ सुविताय । सुखनामैतत् ।
सुष्ठु प्राप्तव्याय । ॥ सुपूर्वाद् एतेः कर्मणि क्तः । तन्वादित्वाद् उ-
वङ् आदेशः ॥ । सुखाय शं भवताम् । ॥ शं योः इति पदयो-
रर्थो यास्केनोक्तः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् इति
[नि०४.२१.] । शमु उपशमे । यु मिश्रणामिश्रणयोः । उभयत्र
“अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति विच् प्रत्ययः ॥ । शमनाय यावनाय
च । केचिद् एवं व्याचक्षिरे । “शम् आत्महेतुकं सुखम् योः विषययो-
गनिमित्तं सुखम्” इति । इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणौ । ॥ “वा पपू-
र्वस्य निगमे” इति पूषन्शब्दस्य दीर्घाभावः ॥ । वाजसातौ । यु-
द्धनामैतत् । वाजो वेगः वेगेन सातिः अवसानं विनाशो योद्धृणां भ-
वति यवेति वाजसातिः युद्धं तत्र । अथ वा वाजः अन्नं तल्लभार्थ-
म् । ॥ विषयसप्तमी ॥ । शं नो भवताम् । ॥ षो अ-
न्तकर्मणि । “स्त्रियां क्तिन्” । “अतियूति०” इत्यादिना निपातनाद्

१ P J सुविताय । We with P.

1 S' अहोरक्षाभिः though Sâyana's text is all right. 2 S' हविष्यो. 3 S' चेति स-
मानम् for च इति आनद्. 4 S' व्याचक्षे for व्याचक्षिरे.

आत्वं द्रष्टव्यम् । अथ वा षण् संभक्तौ । अस्मात् त्विनि “जनस-
नखनां सन्त्रलोः” इति आत्वम् ॥

द्वितीया ॥

शं नो भग्ः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।
शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भग्ः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः ।

पुरंमधिः । शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुजा-
तः । अस्तु ॥ २ ॥

भगः भजनीयो देवः । ॥ “पुंसि संज्ञायाम्” इति भजतेर्ष-
प्रत्ययः ॥ नः अस्माकं शम् अस्तु । शंसः सर्वैः स्तूयमानः ।
एकदेशेन व्यपदेशः । नराशंसो नाम देवः । उशब्दः अवधारणे । शम्
एव नः अस्तु । पुरंधिः पूर्णा धीयते निधीयते संचार्यते इति पुरंधिर्बु-
द्धिः शं नः अस्तु । रायः धनानि सुखायैव सन्तु । सुयमस्य सुष्टु
यन्तव्यस्य शोभनर्यमयुक्तस्य वा । “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा
यमाः” इति [पा०सू० २, ३०] यमस्वरूपं पातञ्जले विहितम् । तादृशस्य
सत्यस्य शंसः वचनं नः अस्माकं सुखाय भवतु । पुरुजातः बहुमादु-
र्भावः अर्यमा देवः शं नोस्तु ॥

तृतीया ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुची भवतु स्वधाभिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

१ A B D सुयमेस्तु. Dc सुयमेस्तु changed to सुयमस्य. Cs सुयमेस्तु changed to सुय-
मेस्तु. P¹ *यमेस्तु 1. We with CKRS VPJ. २ A B उरुची. We with CDK R
S V Cs Dc.

1 S' om. अथ वा षण् सं. 2 S' *मय° for *यम°. 3 S' om. *सत्या°. 4 S' पातञ्जले.

शम् । नः । धाता । शम् । ऊं इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः ।
उरूची । भवतु । स्वधाभिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । दे-
वानाम् । सुहवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

धाता विधाता सर्वस्य देवः नः अस्माकं शम् अस्तु । धर्ता विधा-
रयिता पुण्यपापानाम् वरुणः शम् एव नः अस्तु । उरूची विस्तीर्ण-
गमना विवर्तगमना वा पृथिवी कथ्यते । स्वधाभिः अन्नैः सह नः अ-
स्माकं शं भवतु । बृहती बृहत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ शं भवताम् ।
अद्रिः पर्वतः शं नो भवतु । नः अस्मदीयानि देवानां सुहवानि सुष्टु-
तयः शं सन्तु ॥

चतुर्थी ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरु-
णौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुकृताम् । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि ।
वातु । वातः ॥ ४ ॥

ज्योतिरनीकः ज्योतींषि अनीके मुखे यस्य स तादृशोऽग्निः अङ्गना-
दिगुणयुक्तो देवः नः अस्माकं शम् अस्तु । मित्रावरुणौ नः शं भव-
ताम् । अश्विना अश्विनौ शं स्ताम् । सुकृतां पुण्यकर्मणाम् । ॥ “सु-
कर्मपाप” इति क्तिप् प्रत्ययः ॥ सुकृतानि सुष्टु कृतानि पुण्यानि
नः शं सन्तु । इषिरः गमनशीलो वातः वायुः शम् शान्त्यर्थं नः अ-
भि वातु अस्मान् अभिलक्ष्य प्रवातु ॥

१ P P J ऊरूची । १ P वातु । We with P J.

1 S' विवर्ति° for विवर्ते°, the emendation being conjectural 2 S' भवाम्. 3 S'
पर्वतः.

पञ्चमी ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहृतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहृतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये ।

नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः ।

अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहृतौ देवानां प्रथमस्तोत्रार्थम् । यद्वा पूर्वं पूर्वं जाता देवा ह्यन्ते इज्यन्ते आह्वयन्ते वेति पूर्वहृतिर्यज्ञः तत्र शं नः स्ताम् । अन्तरिक्षम् मध्यमलोकः दृश्ये दर्शनाय शं नो अस्तु । ओषधीः ओषध्यः वनिनः वनरूपसमुदायिनो वृक्षाश्च शं नो भवन्तु । रजसः लोकस्य पतिः पालकः जिष्णुः जयशील इन्द्रः शं नोस्तु ॥

षष्ठी ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं न स्वष्टा शार्भिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्र्यष्टा । शार्भिः ।

इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

इन्द्रो देवः वसुभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सार्धं नः अस्माकं शम् अस्तु । सुशंसः शोभनस्तुतिर्वरुणः आदित्येभिः आदित्यैः सार्धं शं नोस्तु । जलापः । सुखनामैतत् । जलापः सुखं तद् अस्यास्तीति । श्रुअर्श-आदिवाद् अच् प्रत्ययः ॥ सुखकरो रुद्रो रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं शं

१ B' विष्णुः. २ P P J अशार्भिः ।

1 S' आह्वयन्ते. 2 S' देवहृति° for पूर्वहृति°. 3 S' omits पर in जलापः°.

नोस्तु । त्वष्टा सर्वमाणिनां रूपाणि विकुर्वन् देवः द्याभिः देवपत्नीभिः
सार्धं शं नोस्तु । इह अस्मिन् कर्मणि शृणोतु च । नः स्तोत्रम् इति शेषः ॥

सप्तमी ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितर्यो भवन्तु शं नः प्रस्वः१ शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । ग्रावाणः ।

शम् । ऊं इति । सन्तु । यज्ञाः ।

शम् । नः । स्वरूपाम् । मितर्यः । भवन्तु । शम् । नः । प्रस्वः१ । शम् । ऊं

इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

सोमः लतारूपः अभिषूयमाणः शं नोस्तु । ब्रह्म स्तोत्रशस्त्रात्मकं शं
नोस्तु । ग्रावाणः अभिषवसाधनभूताः शं नः सन्तु । यज्ञाः सोमनि-
र्वर्त्याः ऋतवः शम् एव सन्तु । स्वरूपाम् । ॥ लुप्तमत्वर्थीयः ॥ । स्व-
रुमतां यूपानां मितर्यः उन्मानानि शं नो भवन्तु । प्रस्वः प्रक्षेपेण सू-
यमाना जायमाना ओषधयः चरुपुरोडाशसंपादिकाः शं नः सन्तु । ॥ प्र-
स्व इति । प्रपूर्वात् सूयतेः क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः ।
ततः परस्य जसः “उदात्तस्वरितर्योर्षणः स्वरितोनुदात्तस्य” इति स्वरि-
तत्वम् ॥ । उशब्दः अवधारणे । वेदिः शमेवास्तु । ॥ “मय
उजो वो वा” इति उशब्दस्य वकारः ॥

अष्टमी ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नो भवन्तु प्रदिशश्चतस्रः ।

शं नः पर्वता भुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्तु आपः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुचक्षाः । उत । एतु । शम् । नः । भवन्तु । प्रदि-

शः । चतस्रः ।

शम् । नः । पर्वताः । भुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊं

इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः उरुभिर्वहुभिर्हृश्यमानो वा । ॥ “अस-
नयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति ख्याजादेशाभावः ॥ सूर्यो नः अ-
स्माकं शम् शान्त्यर्थम् उदेतु ॥ चतस्रः प्रदिशः महादिशः शं नो भ-
वन्तु ॥ भ्रुवयः भ्रुवाः । ॥ भ्रु स्वैर्ये । औणादिकः किप्रत्ययः । उ-
चङ् आदेशः ॥ स्थिराः पर्वताः शं नो भवन्तु ॥ सिन्धवः स्यन्द-
माना नद्यः नः शं सन्तु । शम् एव सन्तु आपः ॥

नवमी ॥

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः ।
सुअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् । नः ।
भवित्रम् । शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

अदितिः अखण्डनीया देवमाता व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं नः अ-
स्माकं शं भवतु । स्वर्काः । ॥ अर्कोर्चतेः स्तुतिकर्मणः इति शा-
स्कः ॥ सुष्टुतयो मस्तः नः शं भवन्तु । शं नोस्तु विष्णुः । शम्
एव पूषा नो अस्तु । भवित्रम् भुवनम् उदकम् अन्तरिक्षं वा शं नो-
स्तु । ॥ “अर्तिलूधूसुखिनोसह” इति विहित इत्रप्रत्ययो भवतेरपि
व्यत्ययेन उत्पन्नः ॥ उशब्दः अवधारणे । वायुः शम् शान्त्यर्थमे-
वास्तु । ॥ “मय उजो वो वा” इति उजो वकारादेशः ॥

दशमी ॥

शं नो देवः संविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूपसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शुंभुः ॥ १० ॥

1. BSC मूलतः. We with DK KR V Dc Cs.

1. S' नयंतु.

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः ।
विडभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवन्तु । प्रज्जाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः ।
अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥

त्रायमाणः रक्षन् भयेभ्यः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः नः शं भवतु ।
विभातीः विभात्यो व्युच्छन्त्यः । ॥ “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ । उषसः उषोभिमानित्यो देवताः नः शं भवन्तु । पर्जन्यः
वृष्टिप्रदो नः अस्माकं प्रजाभ्यः [शं भवतु] । शंभुः सुखस्य भावयिता
क्षेत्रस्य पतिः ।

रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिद् अग्निम् अथापरे ।

स्वतन्त्र एवं वा कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥

एतत्तंज्ञको देवः नः अस्माकं शम् शान्त्यै अस्तु भवतु । ॥ “वि-
प्रसंभ्यो दुर्संज्ञायाम्” इति विप्रसमुपपदाद् भवतेर्विहितो दुप्रत्ययः शंपू-
र्वादपि व्यत्ययेन भवति ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“शं नः सत्यस्य” इति सूक्तस्य रात्रीकल्यादिषु शान्त्यर्थजपे पूर्वसू-
क्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शम्भुं सन्तु गावः ।

शं नं ष्टुभवं सुकृतं सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊं
इति । सन्तु । गावः ।

शम् । नः । ष्टुभवं । सुकृतं । सुहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः ।
हवेषु ॥ १ ॥

सत्यस्य पतयः पालयितारः सत्यशीला देवाः नः अस्माकं शम् शान्त्यै

भवन्तु । अर्वन्तः अश्वाः शं नो भवन्तु । शम् एव सन्तु गावः धेनवः ।
 सुकृतः सुकृतकर्माणः कर्मणैव देवत्वं प्राप्ताः सुहस्ताः शोभनहस्ताश्चमस-
 तक्षणादिषु कुशलहस्ता ऋभवः एतत्संज्ञकाः कर्मदेवाः । तथा च दश-
 तयाम् आर्भेवसूक्ते समान्नायते । “एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्च-
 र्मणो गाम् अरिणीत धीतिभिः” इति [ऋ० ४, ३६, ४] । “विष्टी शमी
 तरणित्वेन वायतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वम् आनिशुः” इति [ऋ० १,
 ११०, ४] ॥ “ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथम् अभ्यजयन्” इ-
 त्यादिना ऐतरेयब्राह्मणे [३, ३०] ऋभूणां मनुष्याणामेव देवैः सह सो-
 मपानं विद्यत इति प्रपञ्चितम् । अत एव अत्र सुकृत इत्युक्तम् ।
 एवंविधमहिमान् ऋभवो देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै दुरितनिवृत्त्यै
 भवन्तु । पितरो हवेषु स्तोत्रेषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ यज्ञेषु वा
 नः अस्माकं शं भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिःसाचः शमुं रातिःसाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अर्ष्याः ॥ २ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धी-
 भिः । अस्तु ।

शम् । अभिःसाचः । शम् । ऊं इति । रातिःसाचः । शम् । नः । दिव्याः ।
 पार्थिवाः । शम् । नः । अर्ष्याः ॥ २ ॥

विश्वदेवाः । अत्र दीव्यतिः स्तुत्यर्थः । बहुस्तोत्रका देवा इन्द्रादयः ।
 यद्वा देवा इति विश्वदेवानां विशेषणम् । दीव्यन्तो विश्वे सर्वे देवाः ॥ पू-
 र्वस्मिन् पक्षे “बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” इति पूर्वपदान्तोदाहृतम् । द्वि-
 तीयस्मिन् पक्षे तत्पुरुषपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् आद्युदाहृतेन भवित-
 व्यम् । अत्र “परादिश्छन्दसि बहुलम्” इति पूर्वपदान्तोदाहृतम् ॥ दे-

१ P अभिःसाचः । We with P J.

1 S' अभ्युदयन्, 2 S' विश्वसंज्ञायाम्, 3 S' स्वरत्वं, The emendation is conjectural.

तः नः अस्माकं शं भवन्तु । सरस्वती वर्णपदवाक्यात्मना सरणवती
 । अग्नेदेवता धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह शम् अस्तु । अभिषाचः । ॥ ५-
 ॥ समवाये ॥ । अभिषचमानाः यज्ञम् अभितः समवयन्तो देवाः
 । भवन्तु । रातिषाचः रातये दानार्थं संगच्छमाना देवाः शम् एव
 भवन्तु । रातिषाचः अभिषाचः इति पदद्वयेन विश्वे देवा उच्यन्ते । तथा
 । दाशतथ्यां वैश्वदेवसूक्ते समाम्नायते । “ विश्वे देवाः सह धीभिः पुरं-
 या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः । रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्व-
 र्गैरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत् ” इति [ऋ० १०. ६५. १४] । दिव्याः दिवि
 मवा देवाः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः । ॥ उत्सादित्वाद् अञ् प्रत्य-
 ः ॥ । पार्थिवा देवाश्च नः अस्माकं शं भवन्तु । अप्याः अप्तु
 अन्तरिक्षे [भवाः] । ॥ “ भवे छन्दसि ” इति यत् । “ यतोऽनावः ”
 इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । ते शं भवन्तु ॥

तृतीया ॥

शं नो अञ् एकपाद् देवो अस्तु शमर्हिर्बुभ्यं॑; शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात् पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवर्गोपा ॥ ३ ॥

शम् । नः । अञ् । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् । अहिः । बुभ्यः ।

शम् । समुद्रः ।

शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भ-

वतु । देवर्गोपा ॥ ३ ॥

अञ् : अजायमानः एकपात् एकः पादः स्यावरजङ्गमात्मको यस्य ।
 “ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” इति श्रुतेः [१९. ६. ३] । ॥ “ संख्या-
 सुपूर्वस्य ” इति पादस्य लोपः समासान्तः ॥ । अञ् एकपाच्छब्दा-
 भ्याम् एक एव देवोभिधीयते । अञ् एकपान्नामको देवः नः शम् अस्तु ।
 अहिर्बुभ्यः अहिः अहन्तव्यः बुभ्यः बुभं मूलं तदर्हः । अत्रापि पर्ववद्

१ A B C ३ for १. We with K R V D: O.

1 S' अजैक for अजएक. 2 S' बुभं.

अहिर्बुध्न्य इति पदद्वयम् एकदेवताप्रतिपादकम् । अहिर्बुध्न्यनामको देवः
 नः शम् अस्तु । समुद्रः समुद्रवन्ति आपः अस्माद् इति समुद्रः शम्
 अस्तु । अपां नपात् अपाम् उदकानां न पातयिता । ॥ पातयतेः
 क्तिप् । “नभ्राण्णपात्” इति नलोपाभावो निपातितः ॥ अ-
 पांनपात्संज्ञको देवो नः शम् शान्त्यै पेरुः पारयिता दुःखेभ्यो भवतु ।
 पृश्निः मरुतां माता देवगोपा देवा गोपयितारो यस्याः सा पृश्निः नः
 शं भवतु । ॥ गुपू रक्षणे । क्तिप् । “गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य
 आयः” इति आयप्रत्ययः । अतोलोपयेलोपौ । देवा गोपा यस्या इति
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

चतुर्थी ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तामिदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्ताम् । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् ।
 नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा ह्युस्याना देवाः । ॥ “दित्यदित्यादित्य-
 पत्युत्तरपदात्” इति ण्यः ॥ रुद्राः रोदधितारः अन्तरिक्षस्याना
 देवाः वसवः पार्थिवाः जुषन्ताम् सेवन्ताम् । किं तत् । नवीयः नवत-
 रम् इदम् इदानीं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं जुषन्ताम् इत्यन्वयः ॥ अन्ये च
 नः अस्मदीयं ब्रह्म स्तोत्रं शृण्वन्तु । के ते । दिव्याः दिवि भवाः पा-
 र्थिवासः पार्थिवाः । ॥ “आजसेरसुकु” ॥ पृथिवीस्यानाः
 गोजाताः गोः पृथ्वेर्जाता मरुतो देवाः । उत अपि च यज्ञियासः य-
 ज्ञार्हा ये देवास्तेपि नः स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

पञ्चमी ॥

ये देवानामृत्विजो यज्ञियासो मनोर्यजत्रा अमृतां घृतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

ये । देवानाम् । ऋत्विजः । यज्ञियासः । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋ-
तज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ५ ॥

देवानाम् “शं न इन्द्राग्नी” इत्यादिसूक्तद्वयप्रतिपादितानाम् [ऋत्विजः]
ऋतौ काले यष्टारः । ॥ “ऋत्विग्दधृक्” इत्यादिना ऋत्विक्शब्दो
निपातितः ॥ । यज्ञियासः यज्ञार्हा मनोः प्रजापतेः यजत्राः यज-
नीया यजनार्हा अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः ऋतं सत्यभूतं यज्ञं
जानन्तो ये देवाः सन्ति ते देवाः अद्य इदानीं नः अस्माकम् उरुगा-
यम् प्रभूतां कीर्तिं रासन्ताम् प्रयच्छन्तु । ॥ रासतिर्दानकर्मा । कै
गै रै शब्दे । अस्मात् कर्मणि घञ् । आतो युगागमः ॥ हे दे-
वाः यूयं नः अस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः । स्वस्तीति अविनाशि-
नाम् । क्षेमकरणैरुपायैः पात रक्षतं । ॥ सुपूर्वाद् अस्तेः क्तिनि भू-
भावाभावश्छान्दसः ॥

षष्ठी ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शुस्तम् ।

अशीमहिं गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥ ६ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् ।

अस्तु । शुस्तम् ।

अशीमहिं । गाधम् । उत । प्रतिष्ठाम् । नमः । दिवे । बृहते । सादनाय ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानिनी तत् वक्ष्यमाणं फ-
लम् अस्तु । हे अग्ने प्रातःसायंकालाभिमानिन् तत् वक्ष्यमाणं फलम्

१० *गुरुगाय* . २ P सादनाय । We with P J.

1 B' सत्यभूतं . 2 B' रक्षत

अस्तु । किं तत् । शम् रोगाणां शमनम् योः भयाना यावनं पृथक्-
 रणं च इदम् उक्तं फलं शस्तम् प्रशस्तं समीचीनम् असभ्यम् अस्तु ।
 उत अपि च गाधं प्रतिष्ठाम् । ॥ गाधु प्रतिष्ठालिप्तयोर्ग्रन्थे च ।
 अस्माद् घञ् ॥ । प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छेदम् । यद्वा गाधं धनलाभं
 प्रतिष्ठां च क्षेत्रादिरूपं फलम् अशीमहि अश्रुवीमहि । ॥ अशू व्या-
 त्नी । अस्माद् विधिलिङि विकरणस्य लुक् छान्दसः । आशीर्लिङि वा
 ऊदित्वाद् इडभावः । “छन्दसुभयथा” इति लिङः सार्वधानुकत्वात्
 “लिङः सलोपोनन्यस्य” इति सकारलोपः ॥ । दिवे द्युलोकाय वृ-
 हते महते सदानाय सर्वेषां निवासस्थानाय । ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ । पृ-
 थिव्यै [च] नमः नमस्कारोस्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उषा अप स्वसुः” इति एकर्चस्य सूक्तस्य रात्रिकल्पे शान्त्यर्थजपे
 “शान्ता द्यौः” इत्यादिसूक्तत्रयेण सह उक्तो विनियोगः ॥

सा खल्वेषा ऋग् एवम् आम्नायते ।

उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनि सुजातता ।

अया वाजं देवर्हितं सनेम मदेम शतर्हिमाः सुवीराः ॥ १ ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । तम । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ।

अया । वाजम् । देवर्हितम् । सनेम । मदेम । शतर्हिमाः । सुवीराः ॥ १ ॥

उषाः उषःकालाभिमानिनी देवता स्वसुः । यदा उषा अभवत् त-
 दा अनन्तरमेव रात्रिर्भवतीति परस्पराविनाभावेन रात्रिरुपसः स्वसेत्युच्य-
 ते । स्वसुः स्वयमेव सारिण्या आगच्छन्त्याः स्वसृभूताया रात्रेः तमः
 अन्धकारम् अप । गमयतीति योग्यक्रियाध्याहारः । ततः सुजातता
 सुष्ठु जाता सुजाता तस्या भावः सुजातता । ॥ “त्वतलोगुणवच-

१ AD आपः. BCKKRŠV अपः. Cs अप. P आपः. L. P J अपः. L. We read अप
 with De. २ D वर्तयत. We with ABCKKRŠV De Cs. ३ D KŠV De P
 प्युतता. We with ABRC₂ PJ.

नस्य” इति पुंवद्भावः । तृतीयाया आकारः ४ । सुजाततया सुपु
 प्रादुर्भावेन सम्यक् प्रकाशकरणेन वर्तनिम् मार्गं लौकिकं वैदिकं च सं
 वर्तयति सम्यग् निर्वर्तयति । उषःकाले जाते सर्वेपि प्राणिनः स्वस्वव्या-
 पारकरणाय मार्गं पश्यन्ति वैदिका अपि अग्निहोत्रादिकर्ममार्गं पश्यन्ती-
 त्वर्थः ॥ अया अनया उपसा । ४ सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पित-
 त्वाद् अनादेशाभावः । इदमः इद्रूपस्य लोपः । “आङि चापः” इति
 एते अयादेशः । अनादेशे वा नकारलोपश्छान्दसः । “ऊङिदम्” इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् ४ । देवहितम् देवैः सम्यगिष्टैर्हितं निहितं दत्तं दे-
 वेभ्यो वा हितं वाजम् अन्नं सनेम संभजेमहि लभेमहि । ४ वन
 षण संभक्तौ ४ । अनन्तरं सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रपौ-
 त्रादिः । शोभनपुत्रादिसमेताः सन्तः शतहिमाः । हिमशब्दो हेमन्तर्तुवाची ।
 शतं हिमाः शतसंख्याकान् हेमन्तर्तून् शतं वर्षाणि मदेम हृष्यास्म । ४ “का-
 लाध्वनोः” इति द्वितीया । माद्यतेः “लिङ्ग्याशिष्यङ्” इति अङ्
 प्रत्ययः ४ ।

[इति] द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रस्य वाहू” इति चतुर्थं सूक्तम् अप्रतिरथसंज्ञकम् । तस्य “गणा-
 वायुष्वर्चस्यौ तथाप्रतिरथं स्मृतम्” इति शान्तिकल्पे [न० क० २३] “अप्र-
 तिरथं जपित्वा” इति वैतानपरिशिष्टादिषु [च] [वै० ३, ३, प० ६, ४] यत्रयत्र
 अप्रतिरथसंज्ञया विनियोगश्चोद्यते तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य वाहू स्वविरो वृषाणौ चित्रा इमा वृषभौ पारयिष्णू ।

तौ योश्चि प्रथमो योग आगतिं याम्यां जितमसुराणां स्वर्ष्येत ॥ १ ॥

१ So P J. १ चित्रा | corrected to चित्राः।. २ A D K K C₃ वृषभो. We with B C V
 Dc. ३ B पारयिष्णु. We with A C D K R S S V Dc C₃. ४ So we with A B C R S
 V Dc C₃ P P J. ५ A R C₃ ३ for १. We with K K V Dc.

1 S' तृतीया आकारः. 2 S' निर्वर्तयति. 3 S' 'वर्चसावुषा for 'वर्चस्यौ तथा. The
 Nakshatra-Kalpa (28) reads: गण वायुष्वर्चस्यतथा (sic). 4 S' स्मृतम्. 5 So S'.

इन्द्रस्य । बाहू इति । स्वविरौ । वृषाणौ । चित्रा । इमा । वृषभौ । पार-
यिष्णू इति ।

तौ । योगे । प्रथमः । योगे । आङ्गते । याभ्याम् । जितम् । असुराणाम् ।
स्वः । यत् ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते शत्रुधर्षणसमर्थ इन्द्रः स्तूयते । स हि स्वबाहुभ्यामेव परान् हिनस्तीति तावेव प्रथमं स्तूयते । स्वविरौ नाम स्थूलौ पुष्टौ महान्तौ वृषाणौ अभिमतफलवर्षकौ । “आप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्” इति हि मन्त्रान्तरम् [७. २७. ८] । शस्त्रास्त्रवर्षकौ वा चित्रौ चायनीयौ सर्वैः शायनीयौ । ॥ चायू पूजानिशामनयोः इत्यस्माद् उत्पन्नश्चित्र-शब्द इति यास्को मन्यते [नि० १२. ६] ॥ कटकाङ्गदादिभिराम-रणैर्नानावणौ वा इमा इमौ. परिदृश्यमानौ वृषभौ । लुप्तोपमम् एतत् । वृषभौ पुंगवात्रिव दुर्ललितौ पारयिष्णू प्रक्रान्तशत्रुहननकर्म समाप्तिं गम-यन्तौ निःशेषं शत्रून् मर्दयन्तौ याविन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य देवस्य बाहू विद्येते तौ बाहू प्रथमः सर्वेभ्य उपासकेभ्यः पूर्वभावी सन् यक्षे पूज-यामि प्रोत्साहयामि । ॥ यजतेलेटि “सिन्वहुलम्” इति सिप् । “टित आत्मनेपदानाम्” इति टेरेत्वम् ॥ किमर्थं यजनम् । योगे आगते च । अप्राप्यप्रापणं योगः । प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । अत्र आ-गतशब्देन क्षेम उच्यते । योगक्षेमार्थं यक्षे इति संबन्धः । याभ्यां बाहु-भ्याम् असुराणाम् देवविद्वेषिणां स्वर्धत् स्वः स्वर्गं तत्र निवासिनो देवान् वा यत् गच्छत् बाधकत्वेन प्राप्तुवत् बलं शारीरं सेनालक्षणं च वीर्यं जितम् पराजितम् । निरस्तम् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणैश्चर्षणीनाम् ।

१ See foot-note v on the previous page. २ A B̄ omit the visarga in °घनः. We with CD K̄ R̄ S̄ V Dc C. ३ A C D S̄ क्षोभण°. We with B̄ K̄ R̄ V Dc Cs.

1 S' म for नाम. 2 S' पुण. 3 S' कटकाङ्गनादि° for कटकाङ्गदादि°. 4 S' इमौ इमा इमौ. 5 S' °प्रापणयोगः for °प्रापणं योगः. 6 S' यजत for यक्षे. 7 S' भगच्छत् for गच्छत्.

संक्रन्दनोनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ।
समऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । सा-
कम् । इन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । ॥ कृवापाजिमिस्वदिताध्यशूभ्यः
उ० १. १] इति उण् प्रत्ययः ॥ शिशानः तीक्ष्णीभवन्मतिः स्वाभिम-
संपादने व्यग्रः । ॥ शो तनूकरणे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । “व-
लं छन्दसि” इति शपः श्रुः । अभ्यासस्य च इत्थम् । श्यैद् गतौ
त्यस्य वा । छान्दसो यलोपः ॥ वृषभो न वृषभ इव भीमः
त्यंकरः घनाघनः हन्ता शत्रूणाम् । ॥ हन्तेः पचाद्यचि “हन्तेर्घत्वं
।” इति द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य आगागमः । घत्वं च धात्वभ्यास-
तोः ॥ चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । ॥ “कृ-
म्युटः” इति कर्तरि ल्युट् ॥ प्रावृषि वर्षादिना कर्षकादीन् युद्धे
रसेना वा विशोभयन् संक्रन्दनः युद्धे रिपूणात्त आह्लाता क्रन्दयिता
॥ स्तनयित्पूर्णां वा शब्दयिता अनिमिषः अनिमेषचक्षुः । ॥ मि-
तिः “घञर्थे कविधानम्” इति कः । ततो बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्”
इति अन्तोदात्तात् ॥ एकवीरः एकविक्रान्तः असहाय एव कार्य-
पमर्थः ईदृश इन्द्रः शतम् बह्वीः सेनाः परकीयाः साकम् सहैव एक-
कारेण अजयत् जयति । तस्मात् तमेवाश्रयत् इष्टसिद्धयर्थम् इति शेषः ॥

तृतीया ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुनायोध्येन दुःख्यवनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्संहध्वं सुधो नर इषुहस्तेन वृणा ॥ ३ ॥

१ P P क्षोभन. 1. २ A D R S जिष्णुनायोध्येन दुःख्यवनेन. B जिष्णुनायोध्येन दुःख्यवनेन C
जिष्णुनायोध्येन दुःख्यवनेन. C. जिष्णुनायोध्येन दुःख्यवनेन. We with K K V De

1 S सायाति for साध्यशूभ्य इति. 2 S तीक्ष्णभव. 3 S एकविक्रान्तः for एकवि-
क्रान्तः. 1 S तस्मात्तमेवमाश्रयत् for तस्मात् तमेवाश्रयत्.

समऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । अयोध्येन । दुःऽच्यवनेन
धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन
वृष्णा ॥ ३ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण व्याख्यातौ । संक्रन्दयित्रा अनिमिषचक्षुषा जि
ष्णुना जयशीलेन योध्येन युद्धसंस्केन । ॥ युधं संग्रहारे । “ऋ
हलोर्ण्यत्” । “शकि लिङ् च” इति शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः ॥ । दु
श्च्यवनेन [दुःखेन] च्वावयितुं शक्येन अविचात्येन । ॥ “द्वन्द्वसि
गत्यर्थेभ्यः” इति युच् ॥ । धृष्णुना प्रसहनशीलेन इषुहस्तेन । ॥ इ
षवो वाणा हस्ते यस्येति बहुव्रीहौ “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ”
इति परनिपातः ॥ । वृष्णा वर्षित्रा कामानाम् इन्द्रेण यथोक्तगुण-
संपन्नेन सहायेन हे युधः योद्धारः हे नरः मनुष्याः । ॥ “विभा-
षितं विशेषवचने बहुवचनम्” इति पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमान-
वचननिषेधाद् द्वितीयं निहन्यते ॥ । योद्धारः शूराः यूयं तज्जयत ।
जेतव्यम् इति सामर्थ्याल्लभ्यते । किं च तेनैव इन्द्रेण सहायेन तत् स-
हध्वम् अभिभवनीयम् इति अभिभवत् ॥

चतुर्थी ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युधु इन्द्रो गणेन ।

संस्रष्टजित् सौमपा वाहुशर्ध्वीग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ४ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । समऽस्रष्टा । सः । युधुः ।
इन्द्रः । गणेन ।

१ P J च्यवनेन । We with P. २ P नरः । J नरः । changed to नरः । We with P.
३ A B C K K S V संस्रष्टा. De संस्रष्टा changed to संस्रष्ट. We with D R C. ४ A
शर्ध्वी. S शर्ध्वी. We with B C D K K R V De C. ५ C B शर्ध्वी. We with A D
R K K S V De C. ६ A B K K C D R S V De Cs P P J all read: अस्तात्. We with
Siyman. ७ P P J संस्रष्टा ।

संसृष्टजित् । सोमं ऽपाः । वाहुऽशुधीं । उग्रधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ४ ॥

इषुहस्तैः इषं वो हस्तेषु येषां तैरुपलक्षितः स इन्द्रः निषङ्गिभिः इषुधि-
युक्तैर्धन्विभिः । निषङ्गशब्देन सर्वदा हस्ते संबध्यमानो गृह्यमाणः खज्जा-
दिरुच्यते । तद्वज्रिः सहितः स इन्द्रः वशी वशैः वश्यैर्वशवर्तिभिरनुचरैस्त-
द्धान् स च इन्द्रः संस्रष्टा । संयोजनशीलः । केन संस्रष्टा । गणेन ।
सामर्थ्यात् परकीयो गणो विवक्ष्यते । परकीयेन सैन्येन एकीभवनशीलः ।
किं कुर्वन् । युधः युध्यमानः । ॥ इगुपधक्षणः कः ॥ यद्वा
युधः युद्धाद्गतोः । ॥ “सावेकावः” इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ न
केवलं संस्रष्टा अपि तु संसृष्टजित् संसृष्टानां संघीभूतानाम् अभिमुखम्
आगतानां वा जेता सोमपाः सोमस्य पाता वाहुशुधीं । शुधीं बलम् ।
वाहुबलवान् । ॥ मत्वर्षीय इनिप्रत्ययः ॥ यद्वा । ॥ शृषु
प्रसहने ॥ वाहुभ्यां शर्धयति अभिभवतीति वाहुशुधीं । ॥ “सु-
प्यजातौ” इति णिनिः ॥ उग्रधन्वा भयंकरधनुर्युक्तः । ॥ “ध-
नुषश्च” इति अनङ् समासान्तः ॥ प्रतिहिताभिः परशरीरे प्रेरि-
ताभिरिषुभिः अस्ता परेषां श्रेष्ठा मारयिता । ॥ असु क्षेपणे । तृचि
“रधादिभ्यश्च” इति इद्विकल्पः ॥ एतादृशगुणोपेत इन्द्रो वर्तते ।
तादृशेन इन्द्रेण जयत तत् सहध्वम् इति ॥

पञ्चमी ॥

वलविज्ञायः स्यर्विरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिर्षत्वा सहोजिजैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोविदन् ॥ ५ ॥

वलऽविज्ञायः । स्यर्विरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

१ P P सुमुऽपा । J सोमं ऽपा । २ P गृह् १. ३ P P J अस्तात् । We with the
Suñitā. ४ A D R C० विज्ञाय. De विज्ञाय changed to विज्ञायः. We with B C
K K R S V. ५ A O D S C० अभिसत्वा. De अभिसत्वा changed to अभिर्षत्वा. We
with B K K R V. ६ C० गोविद् changed to गोविदन्.

1 S' इषु for इषुषो. 2 S' हस्त. 3 S' भवति for भवतीति.

अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहःऽजित् । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ ।

गोऽविदन् ॥ ५ ॥

बलविज्ञायः परस्य बलं विजानातीति । ॥ “कर्मण्यण्” ॥ यद्वा अयं मम बलम् इति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूतं इत्यर्थः । ॥ “अकर्तारि च कारके संज्ञायाम्” इति कर्मणि घञ् ॥ स्थविरः महान् पुरातनो वा प्रवीरः प्रकषेण वीरः शूरः । यद्वा प्रंगतान् परागतबलानपि वीरयतीति प्रवीरः सहस्वान् अभिभवनशक्तिमान् वाजी अन्ववान् वेगवान् वा सहमानः अभिभवन् शत्रून् उग्रः उद्गूर्णवलः अभिवीरः अभितो वीरा बलवन्तः अनुचरा यस्य सः अभिषत्वा अभिषदनशीलः शत्रुसेनाभिगमनशीलः । ॥ सदेः कनिष् । दकारस्य तकारः । “सदिरप्रतेः” इति षत्वम् । [यद्वा सत्वन् वीरान् अभिभवतीति अभिसत्वा] । सांहितिको मूर्धन्यादेशः ॥ स-होजित् शात्रवीयबलस्य जेता गोविदन् गांः परकीया धेनुः स्वकीयत्वेन जानन् परगवीः स्वाधीनाः कुर्वन् । ॥ वेत्तेः शत्रुप्रत्ययः । “पूरण-गुणसुहित°” इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् ॥ हे इन्द्र एवंगुणविशिष्ट स त्वं [जैत्रम्] जय-शीलं रथम् आ तिष्ठ अस्मदर्थं रथम् आरोढुम् अर्हसि ॥

षष्ठी ॥

इमं वीरमनुं हर्षध्वमुग्रमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् ।

ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयन्तमज्मं प्रमृणन्तमोजसा ॥ ६ ॥

इमम् । वीरम् । अनुं । हर्षध्वम् । उग्रम् । इन्द्रम् । सखायः । अनुं ।

सम् । रभध्वम् ।

ग्रामजितम् । गोजितम् । वज्रबाहुम् । जयन्तम् । अज्मं । प्रमृण-

न्तम् । ओजसा ॥ ६ ॥

हे सखायः समानख्यानाः समानबुद्धिकर्माणो योद्धारो यूयम् इमं

शत्रुधर्वणसमर्थं वीरम् विक्रान्तम् अत एव उग्रम् उद्गूर्णवलम् इन्द्रम्
 अनु हर्षध्वम् । एनं वीरम् अग्रतः कृत्वा यूयं पश्चाद् उत्साहिनो भ-
 वत । ॥ हृष्य तुष्टौ । “कर्तारि शप्” इति शवेव जातः शवेवो-
 त्पन्नः । तस्यापवादत्वेन श्यनोऽनुत्पत्तिश्छान्दसी आत्मनेपदं च ॥ त-
 या इन्द्रम् अनु सं रभध्वम् शत्रुहननाय संरब्धम् उद्योगवन्तम् इन्द्रम्
 अनु स्वयमपि उद्योगिनो भवत । ॥ रभ रामस्ये ॥ इन्द्रं
 विशिनष्टि । ग्रामजितम् शत्रुसंधस्य जेतारम् । अथ वा ग्रामस्य शत्रु-
 पुरस्य जेतारम् [गोजितम्] शत्रुगवीनां जेतारं वज्रबाहुम् वज्रं वा-
 हौ यस्येति । ॥ “महरणाधेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पर-
 निपातः ॥ जयन्तं शत्रून् अजम् अजंनशीलम् । ॥ सुपो
 लुक् ॥ यद्वा अजम् अजन्ति अत्र योद्धार इति युद्धस्थानम् । ॥ अ-
 धिकरणे मनिन् प्रत्ययः ॥ युद्धस्थानं जयन्तम् इति । ओजसा
 वीर्येण प्रमृणन्तम् प्रकर्षेण हिंसन्तं परसैन्यानि । ॥ मृण हिंसायाम् ।
 तौदादिकः ॥ ॥

सप्तमी ॥

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोदाय उग्रः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्च्यवनः पृतनाषाडयोध्योऽस्माकं सेनां अवतु प्र युत्तु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गार्हमानः । अदायः । उग्रः । शतमन्युः ।

इन्द्रः ।

दुःश्च्यवनः । पृतनाषाट् । अयोध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र ।

युत्तु ॥ ७ ॥

गोत्राणि गोः उदकस्य त्राणि त्रायकाणि युद्धक्षेत्राणि वा सहसा च-

१ A B C D दुश्च्यवनः. De दुश्च्यवनः changed to दुश्च्यवनः. We with K K̄ R S̄ V C.

२ K D V १ for १. We with B C K̄ R S̄ De G.

३ J अदायः १. P अदायः १. We with P̄.

४ P̄ J अयोध्यः १. We with P.

1 S' घन. 2 S' नोत्पत्ति for 'ऽनुत्पत्ति' 3 S' परस्य. 4 S' जनन. 5 S' त्राय-

काण्यत्राणि.

लेन अभि गाहमानः आभिमुख्येन प्रविशन् अदायः निर्दयो निग्राह्ये-
ष्वविद्यमानकरुणः । ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अस्माद् घञि
बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ उग्रः उद्गूर्णवलो
वीरः शतमन्युः बहुविधक्रोधः दुश्चयवनः च्यावयितुं युद्धाङ्गणाद् अपसा-
रयितुम् अशक्यः । ॥ “छन्दसि गत्यर्थेभ्यः” इति युच् ॥ पृ-
तनाषाट् परसेनानाम् अभिभविता । ॥ “छन्दसि सहः” इति णिवः ।
“सहेः साडः सः” इति मूर्धन्यादेशः ॥ अयोध्यः योद्धुं संप्रहर्तुम्
अशक्यः ईदृश इन्द्रः युस्तु युद्धेषु । ॥ संपदादिलक्षणः क्विप् ॥ अ-
स्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥

अष्टमी ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रौ अपवाधमानः ।

प्रभञ्जन्न शत्रून् प्रमृणन्नमित्रान्स्माकमेध्यविता तनूनाम् ॥ ८ ॥

बृहस्पते । परि । दीया । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपवाधमानः ।
प्रमृणन्न । शत्रून् । प्रमृणन् । अमित्रान् । अस्माकम् । एधि । अवि-
ता । तनूनाम् ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां पते पालक त्वं रथेन परि दीया । ॥ दी-
यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते । छान्दसो धातुः । अथ वा दीङ् क्षये । अ-
नेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र गत्यर्थः ॥ युद्धभूमिं परितो गच्छ
व्यामुहि । रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् । ॥ अम गत्यादि-
षु । अस्माद् इत्रप्रत्ययः ॥ अपवाधमानः सर्वतो नाशयन् । ॥ “ल-
क्षणहेत्वोः” इति हेत्वर्थे शानच् ॥ वाधनेन हेतुना सर्वतो ग-
च्छ ॥ शत्रून् प्रभञ्जन् प्रकर्षेण मर्दयन् । ॥ भञ्जो आमर्दने । रौ-
धादिकः ॥ अमित्रान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् ईदृशस्त्वम्

१ C R C's रथेन्. We with A B D S V Dc. २ R 'मित्रं अप'. D 'मित्रं अप'. A 'मित्रां
अप'. B C S 'मित्रो अप'. C's रथेन रक्षोहामित्रं अपवाध'. We with K K' V Dc. ३ A
प्रभञ्जन्. We with B C D R S K K' V Dc C's. ४ P मित्रान् । P J मित्रान् ।

अस्माकं तनूनाम् शरीराणाम् अविता रक्षिता एधि भव । अ-
स्तेलौटि “ध्वसोरेद्वौ” इति हेर्ध्यादेशः एवं च ॥

नवमी ॥

इन्द्रं एषां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्तु मध्ये ॥ ९ ॥

इन्द्रः । एषाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु ।
सोमः ।

देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु ।
मध्ये ॥ ९ ॥

अभिभञ्जतीनाम् अस्मदमिवात् आभिमुख्येन भङ्गुं मर्दयितुम् । हे-
त्वर्थे शत्रुप्रत्ययः । “ऊवाश्चन्दसि” इति नाम उदात्तत्वम् ॥ भ-
जनेन हेतुना जयन्तीनाम् जयनशीलानाम् * । जयन्तीनाम् इत्यत्र
बहुलंबचनाद् नाम उदात्तत्वं न भवति ॥ एवम् अस्मदर्धे प्रव-
र्तमानानाम् एषाम् । लिङ्गव्यत्ययः ॥ आसाम् देवसेना-
नाम् इन्द्रो नेता अस्तु । बृहस्पतिः पुरः पुरस्ताद् एतुं दक्षिणा च
यज्ञश्च सोमश्च पुर एतु । इति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । दक्षिणा
दक्षिणस्या दिशि बृहस्पतिरेतु यज्ञः सोमश्च पुरस्ताद् एतु इति केचिद्
व्याचक्षते । तदा दक्षिणशब्दाद् “दक्षिणाद् आच्” इति आचि कृते
“चितः” इति अन्तोदात्तत्वम् । यथा “सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते
दक्षिणा यज्ञम् अभिनक्षमाणाः” [१६. १. ४२, ऋ० १०. १७. ९] इत्यत्र
दक्षिणाशब्दः अन्तोदात्तः पठ्यते एवम् अत्रापि स्यात् । अतः यज्ञे
दीयमाना गोरूपा दक्षिणा अत्र विवक्षिता । दक्ष बृहौ । द्रुद
क्षिभ्याम् इनन् [३०२. ५०] इति इनन्प्रत्यये कृते “त्रित्यादिर्नित्यम्”
इति आद्युदात्तत्वं सिध्यति । दिगाख्याने वा व्याप्येन आद्युदात्तत्वं द्रष्ट-
व्यम् ॥ तथा मरुतो देवताश्च देवसेनानां मध्ये यन्तु गच्छन्तु ॥

दशमी ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्यात् ॥ १० ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धः ।
उग्रम् ।महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् ।
उत् । अस्यात् ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्धितुः शस्त्रास्त्राणां वा सांतत्येन प्रक्षेप्तुः इन्द्रस्य राज्ञः राजनशीलस्य वरुणस्य शत्रुनिवारकस्य एतत्संज्ञकस्य देवस्यापि आदित्यानाम् अदितिपुत्राणां देवानां मरुतां च उग्रम् उग्रूर्णं शर्धः शत्रुप्रसहनसमर्थं बलम् उद् अस्यात् उत्तिष्ठतु शत्रून् हन्तुम् आविर्भवतु । ॥ शृधु प्रसहने ॥ अस्माद् असुन् प्रत्ययः ॥ । ततः महामनसाम् अदीनमनसां भुवनच्यवानाम् च्यावयितुं समर्थानां भुवनेभ्यो लोकेभ्यो वा शत्रूंश्च्यावयितुं शक्तानाम् । ॥ च्यवतेरन्तर्भावित्प्यर्थात् पचाद्यच् ॥ । जयताम् शत्रून् विनाशयतां देवानां सर्वेषामपि घोषः जयध्वनिः उद् अस्यात् उत्तिष्ठतु ॥

एकादशी ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेषुस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तस्मान् देवासोवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समऽऽर्चतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः ।
ताः । जयन्तु ।

अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । देवास्तः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु ध्वजवात् । ॥ अर्शआदिवाद् मत्वर्थीयः अच् प्रत्ययः ॥ सं-

ग्रामेषु समृतेषु । ॥ अतः “गत्वर्थाकर्मक०” इति कर्तारि कप्रत्य-
यः ॥ । संप्राप्तेषु सत्तु अस्माकम् इन्द्र एव । रक्षिता भवत्विति
शेषः । अस्माकं या इषवः इष्यमाणाः प्रैर्यमाणाः शरास्त जयन्तु श-
त्रून् । यद्वा इपुशब्देन इपुमन्तो योधा उच्यन्ते । ॥ लुप्तमत्वर्थीयो
निर्देशः ॥ । इपुमन्तो योधा जयन्तु ॥ अस्माकं संवन्धिनो वीराः
विक्रान्तकर्माणः पुरुषा उत्तरे भवन्तु जयेन उत्कृष्टा भवन्तु ॥ हे देवाः
देवाः यूयमपि हवेषु । हूयन्ते आहूयन्ते परस्परं योद्धारो योद्भूमिरवेति
हवः संग्रामः । तेषु अस्मान् अवत रक्षत । यथा जयिनो भवेम तथा
अनुपालयत । ॥ “अन्येषामपि दृश्यते” इति तिङन्तस्य दीर्घः ॥
इति द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“इदमुच्छ्रेयोवसानम्” इति एकत्रेण सूक्तेन साग्निपत्नीक आहिताग्निः
प्रयाणे पर्यवसिते आज्यं जुहुयात् ॥

सैषा ऋग् एवम् आन्तायते ॥

इदमुच्छ्रेयोवसानमागां शिवे मे द्यावापृथिवी अभूताम् ।

असपत्नाः प्रदिशो मे भवन्तु न वै त्वां द्विष्मो अभयं नो अस्तु ॥ १ ॥

इदम् । उ०त्ऽश्रेयः । अ०व०सानम् । आ । अ०गाम् । शिवे इति । मे । द्यावा-
पृथिवी इति । अभूताम् ।

असपत्नाः । प्रदिशः । मे । भवन्तु । न । वै । त्वा । द्विष्मः । अभयम् ।
नः । अस्तु ॥ १ ॥

अवसानम् । अवस्यति परिसमाप्तं भवति प्रयाणम् अत्र स्थान इति
अवसानम् । तद्रूपम् इदम् इदानीं गम्यमानं श्रेयः श्रेष्ठं फलम्
उत्तं । ॥ योग्यक्रियाध्याहारः ॥ । उद्दिश्य आगाम प्राप्तवान्

१ So we with A B C D K R S V D c C. P P J उ०त्ऽश्रेयः । २ R ते. We with
A B C D K R S V D c C. ३ A अभूताम् for अभूताम्. ४ C द्विष्मो. ५ P P J अ०व-
सानम् । ६ P द्विष्मः । J द्विष्मः । changed from द्विष्म. । We with P.

1 S' योजयंतु for योधा जयन्तु. 2 S' इदम् इदम् for इदम्.

अस्मि । इणो लुङि गादेशः । चावापृषिवी चावापृषि-
 व्यौ मे मम शिवे त्रेयःप्रदे अभूताम् भवताम् । ॥ भवतेश्चान्दसो
 लुङ् ॥ तथा मे मम प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्यादिमहादिशः अ-
 सपत्नाः । सपत्नीव सपत्नः । ॥ अकार उपमार्थीयः । “यस्मेति
 च” इति ईकारलोपः । एतत् सर्वं “व्यन्तपत्ने” इति निपातनात् सि-
 द्धम् ॥ सपत्नरहिता वाधकहेतुकोपद्रवरहिता भवन्तु । ॥ “न-
 ज्जुभ्याम्” इति अनोदात्तत्वम् ॥ भयहेतौ विद्यमाने कथं तत्कृ-
 तोपद्रवराहित्यम् इत्यत आह न वै त्वा द्विष्म इति । हे सपत्न त्वां
 त्वां न द्विष्मः द्विष्टं मा कुर्मः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । तद्विषये मया द्वेषे
 न क्रियत इति सर्वे जानन्तीत्यर्थः । अतो नः अस्माकम् अभयं भू-
 हित्यम् अस्तु । ॥ “अव्यये नञ्कुनिपातानाम् इति वक्तव्यम्”
 नञः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“यत् इन्द्र भयामहे” इत्यस्य सूक्तस्य अभयगणे पाठाद् “अभय-
 गणोऽभययाम्” इति [न० क० १६]

“आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्वयनो गणः” इति [प० ५, ३.]

“अभयेनोपतिष्ठते” [शा० क० १६]

इति नक्षत्रकल्पशान्तिकल्पपरिशिष्टादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मर्षवञ्छग्धि तव त्वं न जतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।

मर्षञ्चन । शग्धि । तव । त्वम् । नः । जतिभिः । वि । द्विषः । वि ।

मृधः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र अभयंकर यतः यस्माद्धेतोः भयामहे विभीमः भीतिं प्राप्नु-
मः । ॥ विभेतेः सामान्यविहितः कर्तरि शबेवोत्पन्नः । यद्वा लेख्या-
डागमः । उभयत्र व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । “भीत्रार्थानां भयहेतुः”
इति यत इत्यत्र अपादानत्वात् षष्ठमी ॥ ततः तस्माद् भयहेतोः नः
अस्माकम् अभयम् भयराहित्यम् उपद्रवपरिहारं कृधि कुरु । ॥ करोते-
लौटि विकरणस्य लुक् । “शुश्रूणुषुकृवृभ्यः” इति हेर्धिरादेशः ॥ किं
च हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वं [तव] त्वत्संवन्धिनीभिः जतिभिः रक्षा-
भिः नः अस्मान् । रक्षितुम् इति शेषः । शग्धि शक्तः समर्थो भ-
५ । ॥ शक्तेः प्राप्तकाले लोट् ॥ भयहेतोः सपत्तात् सका-
विभ्यतोऽस्मांस्त्वदीयैः पालनैः पालयितुम् अयं प्राप्तः काल इत्य-
५ । ॥ शकैलौटि विकरणस्य लुक् छान्दसः । झलन्तात् हेर्धि-
रादेशः ॥ अनन्तरं द्विषः द्वेषन् अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि वि-
शेषेण छिन्धि । मृधः शत्रुसंवन्धिनः संग्रामांश्च वि जहि विशेषेण ना-
शय । यद्वा द्विषो मृध इति बाह्याभ्यन्तररूपा द्विविधाः शत्रवो विवक्षि-
ताः । संनिहिता [असंनिहिताश्चेति] च ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं वयमनुराधं हवामहेतुं राध्यास द्विपदा चतुष्पदा ।

मा नः सेना अररुषीरूपं गुर्विषूचीरिन्द्रं द्रुहो वि नाशय ॥ २ ॥

इन्द्रम् । वयम् । अनुराधम् । हवामहे । अनुं । राध्यासम् । द्विऽपदा ।
चतुऽपदा ।

मा । नः । सेनाः । अररुषीः । उप । गुः । विषूचीः । इन्द्रं । द्रुहः ।
वि । नाशय ॥ २ ॥

अनुराधम् अनुक्रमेण राधनीयं पूजनीयम् । सर्वेपि स्वस्वकार्यार्थम्
इन्द्रम् एव मार्थयन्ते । तथा च दाशतप्याम् आस्त्रायते । “इन्द्रं परेवरे

१ B' अनुराधं. २ G' चूर्तिरिन्द्रं. ३ P इन्द्रं. We with P J.

१ B' विभेदे. २ B' रक्षितुम्. ३ B' विभ्यतो नोऽस्मान्.

त्राता रक्षिता भवतु । सामान्येन उक्ता विशेषत आह । वरेण्यः वर-
णीय इन्द्रः नः अस्माकं परंस्पाः परेभ्यः पाता रक्षिता । ॥ सका-
रोपजनश्छान्दसः ॥ परः परस्ताद् वा पाता । उत्तरत्र ग्राच्यादिदि-
ग्भ्यो रक्षितेति वदति तद्व्यतिरिक्ताभ्यो दिग्भ्यो रक्षितेत्यर्थः । ॥ पाते-
र्विच् ॥ स एव इन्द्रः चरमतः अन्ते । ॥ सार्वविभक्तिकस्त-
सिः ॥ तत्र रक्षिता मध्यतः मध्यदेशे । सर्वत्र स इत्युक्तिः अ-
वश्यरक्षणीयत्वद्योतनार्थम् । पश्चात् पृष्ठभागे पुरस्तात् पुरोभागे नः अ-
स्माकं रक्षिता अस्तु भवतु ॥

चतुर्थी ॥

उ॒हं नो॑ लो॒कमनु॑ ने॒षि वि॒द्वान्स्व॑र्ग्य॒ज्योति॑रभयं स्व॒स्ति ।

उ॒ग्रा ते॑ इन्द्र॒ स्वविर॑स्य वा॒ह उ॒प क्षे॒म श॒रणा॑ वृ॒हन्ता॑ ॥ ४ ॥

उ॒रुम् । नः॑ । लो॒कम् । अनु॑ । ने॒षि । वि॒द्वान् । स्व॒ः । यत् । ज्योतिः॑ । अ-
भय॑म् । स्व॒स्ति ।

उ॒ग्रा । ते॑ । इन्द्र॒ । स्वविर॑स्य । वा॒ह इति॑ । उ॒प । क्षे॒म । श॒रणा॑ । वृ॒-
हन्ता॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विद्वान् सर्वे जानानस्त्वं नः अस्मान् उरुम् विस्तीर्णं लो-
कम् इमम् अमुं च अनु नेषि अनुप्रापय । ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ।
“बहुलं छन्दसि” इति शपो लुक् ॥ स्वर्पत् स्वः स्वर्गं सर्वं वा
यत् गच्छद् व्यामुषद् वा ज्योतिः आदित्याख्यं स्वस्ति । अविनाशिना-
म् । अभयम् भयरहितं क्षेमप्रदं च अस्तु । भयहेतुनिबन्धनोपद्रवपरि-
हारकं क्षेमादिसकलाभीष्टप्रदं च भवतु ॥ हे इन्द्र स्वविरस्य महतः पु-
रातनस्य वा ते तव संबन्धिनौ उग्रा उग्रौ उद्गूर्णवलौ शरणा शरणौ
शत्रुविशरणसमर्थौ । अथ वा शरणशब्दो रक्षित्वाची । सर्वस्य रक्षकौ

१ A B C D S १ for १. R C s °स्वर्ग्यज्यो° without any kampa-figure, though one is implied of course. We with K K V Dc. २ CV omit उ in उपं. We with A B D K K R S Dc Os.

1 S' परस्पापरेभ्यः.

वृहन्ता वृहन्तौ महान्तौ वाह उप क्षियेम उपप्राप्नुयाम । शरणेति वि-
धेयविशेषणम् । रक्षकत्वेन उपगच्छेम । ३ क्षि निवासगत्योः । तौ-
दादिकः । विधिलिङि रूपम् ३ ॥

पञ्चमी ॥

अभयं नः करत्यन्तरिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे ।

अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तरादधरादभयं नो अस्तु ॥ ५ ॥

अभयम् । नः । करति । अन्तरिक्षम् । अभयम् । द्यावापृथिवी इति ।

उभे इति । इमे इति ।

अभयम् । पश्चात् । अभयम् । पुरस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । अ-

भयम् । नः । अस्तु ॥ ५ ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरा द्धानां मध्यमलोकः नः अस्माकम् अभयम् भ-
यराहित्यं करति कुर्यात् । ३ करोतेः पञ्चमलकारे अडागमः ३ । इ-
मे सर्वप्राणिनिवासस्वानभूते परिदृश्यमाने उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथि-
व्यौ अभयम् । करतीति अनुपज्यमानं क्रियापदम् अत्र द्विवचनान्तत्वेन
विपरिणमयितव्यम् । कुर्याताम् । तथा पश्चात् पश्चिमस्यां दिशि नः अ-
स्माकम् अभयम् अस्तु । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरात् उदीच्यां दिशि
अधरात् उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । दक्षिणस्यां दि-
शि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । ३ “उत्तराधरदक्षिणाद् आ-
तिः” इति आतिप्रत्ययः ३ ॥

षष्ठी ॥

अभयं मित्रादभयम् मित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरो यः ।

अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥ ६ ॥

१ A B C D K R S V C. De °दभये. P P J अभये । We with Sāyana. २ So B K
K R V C. De. C पुरोयः changed to पुरोयः. D पुरोयः. S पुरोयः without accents. P
P J पुरः । यः ।

अभयम् । मित्रात् । अभयम् । अमित्रात् । अभयम् । ज्ञातात् । अभयम् । पुरः । यः ।

अभयम् । नक्तम् । अभयम् । दिवा । नः । सर्वाः । आशाः । मम । मित्रम् । भवन्तु ॥ ६ ॥

मित्रात् सुहृदः अभयम् भयराहित्यम् अस्तु । सर्वदा हितकारी खलु पुरुषो मित्रम् तस्माद् भयमसङ्ग एव नास्ति किमर्थं भयराहित्यम् आशास्यते । सत्यम् । अत्र भयराहित्यं न प्रार्थ्यते किं तु भयव्यतिरिक्तं हितं फलं सर्वदा भवत्विति । ॥ अत्र नजस्तदन्यत्वम् अर्थः ॥ तथा अमित्रात् । ॥ अमेरित्रप्रत्ययः ॥ शत्रोः सकाशाद् अभयम् अस्तु । अत्र भयपरिहारः प्रार्थ्यते । अमित्रं विशिनष्टि । ज्ञातात् डेष्टृत्वेन परिज्ञाताद् अमित्रात् । यः परः ज्ञाताद् अन्यः अपरिज्ञातः प्रकाशशत्रुर्न भवति किं तु गूढशत्रुः तस्माच्च अभयम् अस्तु । नक्तम् रात्रौ दिवा अहनि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । अहोरात्रयोरभयप्रार्थनेन कालनिवन्धनभयपरिहारः । सर्वा आशाः सर्वा दिशः मम अभयकामस्य मित्रम् मित्रवन्मित्रं सर्वदा हितकारिण्यो भवन्तु । अनेन सर्वतो भीतिनिवारणम् आशास्यते ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“असपत्नं पुरस्तात्” इति सूक्तचतुष्कस्य रात्रौ युरोहितकर्तव्ये राज्ञः शय्यागृहप्रवेशकर्मणि अभिमन्त्रितशर्करायाः प्रतिदिशं प्रदक्षिणं प्रक्षेपे विनियोगः । “अघातो रात्रिसूक्तानां [विधिम्] अनुकृमिष्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “त्र्यायुषम् [५. २८. ७] इति राज्ञे रक्षां कृत्वा असपत्नम् [१९. १६] इति शर्कराम् अभिमन्त्र्याङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं “प्रतिदिशं क्षिपेत्” इति [५० ४. ५] । असपत्नम् इत्येकेन प्रतीकेन समनन्तरं सूक्तत्रयं समानार्थत्वाद् गृह्यते । अत एव असपत्नम् इति अर्थसूक्तम् आर्षवर्णा व्यवहरन्ति ॥

तत्र प्रथमा ॥

असपत्नं पुरस्तात् पश्चान्तो अभयं कृतम् ।

सविता मां दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।

सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि असपत्नम् सपत्नराहित्यं शत्रुबाधापरिहारं नः
अस्माकं कृतम् कुरुतम् । सामर्थ्याद् उत्तरार्धे निर्दिष्टौ सवितृशचीपती
संवोधेते । पश्चाच्च अभयं कुरुतम् । ॠकरोतेर्लुङि “मन्त्रे घस”
इति ह्येर्लुक् । अमाङ्गयोगेपि छन्दसि अङ्भावः । करोतेर्लोङि वा श-
पो लुक् ॥ अथ परोक्षवचनः । मा मां दक्षिणतः सविता सर्व-
स्य भैरको देवः । रक्षतु इति क्रियाध्याहारः । उत्तरात् उत्तरतः शची-
पतिः शची इन्द्राणी तस्याः पतिरिन्द्रः मा मां रक्षतु ॥

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्यां रक्षन्त्वग्नयः ।

इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्मं यच्छताम् ।

तिरश्चीनइष्या रक्षन्तु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ २ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विना । अभितः । शर्मं ।

यच्छताम् ।

तिरश्चीन् । अइष्या । रक्षन्तु । जातवेदाः । भूतकृतः । मे । सर्वतः ।

सन्तु । वर्म ॥ २ ॥

द्वितीया ॥ आदित्याः अदितेः पुत्राः सर्वे देवा दिवः द्युलोकाद् मा
मा रक्षन्तु । द्युलोकनिवन्धनेभ्योऽश्विन्यादिभ्यो देवीभ्य आपन्न्यो रक्षन्तु ॥

१ A B O D K Ś V C, Dc P P J कृतम्. We with R. १ P शची. We with P J.

२ So A B O D K R Ś C, Dc. V तिरश्चीनाग्नी with Sājanā. P P J तिरश्चीन् । अइष्या ।

v So all our Saṁhitā MSS P P J रक्षन्तु ।

अग्नयः अङ्गनशीला गार्हपत्यादयस्त्रयोऽग्नयो भूम्याः सकाशाद् रक्षन्तु भूमिहेतुकान् उपद्रवान् परिहरन्तु । ॥ दिवो भूम्या इत्युभयत्र “भी-त्रार्थानाम्” इति अपादानत्वात् पञ्चमी ॥ तथा पुरस्तात् पूर्व-स्या दिशो मा माम् इन्द्राग्नी रक्षताम् पालयताम् । इन्द्रः पूर्वदिगभि-मानी । आहवनीयाग्निरपि पूर्वदिगभिमुख एव प्रणीयते । अतस्तौ त-तो रक्षितारौ भवताम् ॥ तथा अश्विना अश्विनौ सूर्यपुत्रौ देवानां भिषजौ नासत्यौ अभितः सर्वतः शर्म सुखं यच्छंताम् प्रयच्छताम् । ॥ “पा-था” इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

तृतीया ॥ [तिरश्चीनित्यादि ।] सैषा द्विपदा ऋक् । जातवेदाः जा-तानां वेदिता जातैर्विद्यमानो वा अग्निः तिरश्चीन् तिर्यगञ्चनान् अस्मान् रक्षतु । यद्वा तिरश्चीशब्देन विदिश उच्यन्ते । ॥ नकारोपजनशब्दा-न्दसः ॥ तिरश्चीः । ॥ पञ्चम्याः शसादेशः ॥ तिरश्चीभ्यो दिग्भ्यो रक्षतु । ॥ तिरःपूर्वाद् “अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपे श्रुत्वेन शकारः । तिरश्चीनान् अस्मान् इति पक्षे तिर्यक्शब्दाद् “विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम्” इति खः । तस्य ईना-देशे तिरश्चीन इति भवति । अत्र अन्त्यलोपशब्दान्दसः । अग्नी रक्षतु इत्यत्र । “ढ्रलोपे” इति सांहितिको दीर्घः ॥ भूतकृतः भ-वनवताम् उत्पत्तिमतां प्राणिनां कर्तारो निर्मातारो देवाः । यद्वा भूता ग्रहपिशाचादयः । तेषां निकर्तितारो हिंसितारो देवाः । ॥ कृती छेदने । क्विप् ॥ तादृशा देवा मे मम सर्वतः सर्वत्र वर्म परैरभेद्यं सुरक्षकं कवचं सन्तु भवन्तु ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“अग्निर्मा पातु” इति सूक्तद्वयस्य राज्ञौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनार्थं पुरोहितेन कर्तव्ये पिष्टभयरात्रिप्रतिमादिसमर्चनकर्मणि प्रतिदिशं शर्करा-चतुष्टयप्रक्षेपानन्तरं राजानम् अधिष्ठापितायाः पञ्चम्याः शर्करायाः प्रति-दिशं प्रक्षेपे विनियोगः ।

अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह ।

अर्चितां गन्धमाल्येन स्थापयेत् तस्य चाग्रतः ॥

इति प्रक्रम्य [प० ४. ३] उक्तं परिशिष्टे । “अभयम् [१९. १५. ५] इत्यृचा
“चतस्रः शर्कराः प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । एह्यश्मानम् आं तिष्ठ [२.
“१३. ४] इति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत् । न तं यद्दमाः [१९. ३८] ऐतु
“देवः [१९. ३९] इति गुग्गुलुकुष्ठधूपं दद्यात् । यस्ते गन्धः [१२. १.
“२३-२५] व्यायुषम् [५. २८. ७] इति भूमिं प्रयच्छेत् । दूष्या दूषिरसि
“[२. ११. १] इति प्रतिसरम् आवध्य तां शर्कराम् अग्निर्मा पातु वसु-
“भिः पुरस्ताद् [१९. १७] इति प्रतिदिशं क्षिपेत्” [प० ४. ४] इति ॥

तत्र “अग्निर्मा पातु” इति सूक्ते एकैकस्याः प्राञ्चादिमहादिशो द्वौ
द्वौ पर्यायी भुवाया ऊर्ध्वाया दिशश्च एकैक इति दश पर्यायाः ॥

तत्र प्रथमपर्याये एष मन्त्र आम्नायते ॥

अग्निर्मा पातु वसुभिः पुरस्तात् तस्मिन् क्रमे तस्मिन् श्रेये तां पुरं प्रैमि ।

स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः । मा । पातु । वसुभिः । पुरस्तात् । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् ।
श्रेये । ताम् । पुरम् । म । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं ।
ददे । स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निः पृथिवीस्थानो देवः वसुभिः एतासंज्ञकैर्देवैः सह पुरस्तात् पूर्व-
स्थां दिशि मा मां पातु रक्षतु । अग्नेर्वसुसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते ।
“अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अब्यात्” इति [आश्व० २. ११] । कुत्र-
सं पुरुषं रक्षतु इत्याकाङ्क्षायाम् आह । तस्मिन् क्रमे । क्रमणं क्रमः
पादप्रक्षेपः । ऋभावे षञ् । “नोदाहोपदेशस्य” इति वृद्धवभा-

1 S' सदमर्चितां for सह । अर्चितां. 2 S' नमयं सोम वदेत्यन्वृत्तं for अभयम् इत्यृचा
which we with the Parisishita. 3 S' पटमानमातिष्ठ. 4 S' दिशम् for शरम्.
5 S' ऊर्ध्वायाद्य. 6 S' तत्र प्रथमपर्याय एषमत्राम्नायते.

वः ॥ । तस्मिन् पादप्रक्षेपे । तस्मिन् श्रये । श्रयणं श्रयः आश्र-
यः । ॥ “श्रिणीभुवोनुपसर्गं” इति विहितो घञ् व्यत्ययेन न प्र-
वर्तते । “एरच्” इति अच् प्रत्ययः ॥ । तस्मिन् आश्रये अवस्था-
ने । पादप्रक्षेपप्रदेशे अवस्थानप्रदेशे चेत्यर्थः । यद्वा क्रमे श्रये इति ति-
ङ्गन्तं पदम् । तस्मिन् यस्मिन्नुद्दिष्टे स्थाने क्रमे पादं प्रक्षिपामि । ॥ क-
मतेर्विपूर्वत्वाभावेपि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वा । वृत्त्याद्यर्थेषु अनुप-
सर्गाद् आत्मनेपदम् ॥ । यद् गन्तव्यं स्थानम् उद्दिश्य उत्सहे तं-
त्र । तथा यत् स्थानं श्रये आश्रयामि तत्र । ॥ श्रीञ् सेवयाम् ।
लटि जिज्ञात् कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ॥ ॥ तां पुरम्
या उद्दिष्टा पूः शय्यागृहलक्षणा तां पुरं प्रैमि प्रगच्छामि । तत्र सर्व-
त्र अग्निर्मा पात्विति संबन्धः । यद्वा “आपो मौषधीमतीः” इति ष-
ष्ठमन्ते तासु क्रमे तासु श्रये इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन आप्तानाद् अत्रापि
तस्मिन् क्रमे इत्यत्र एवं व्याख्येयम् । तस्मिन् । [सति]सप्तमीयम् ।
तस्मिन् वसुमत्यशौ रक्षके सति क्रमे कर्मणं करोमि । तस्मिन् रक्षके
सति श्रये आश्रयामि । तां पुरं प्रैमीत्यादि पूर्ववत् । किं च स वसु-
मान् अग्निः मा मां रक्षतु । सोमिश्च मा मां गोपायतु । अत्र रक्षणगोपन-
योः अहितनिवारणहितकरणरूपपालनभेदेन भेदो द्रष्टव्यः । ॥ गुपेः
“गुपूधूप०” इति आयप्रत्ययः ॥ । तस्मै सर्वतोरक्षकाय वसुमते
अज्ञये आत्मानं परि ददे । रक्षणार्थं दानं परिदानम् इत्युच्यते । र-
क्षार्थं प्रयच्छामि । स्वाहा । तदधीनत्वद्योतनार्थं स्वाहाशब्दप्रयोगः । यथा
सुहुतं हविस्तत्तद्देवताधीनं भवति एवम् आत्मापि रक्षणार्थम् अश्रयधी-
नो भवत्वित्यर्थः ॥

एवम् उत्तरे नव पर्याया व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते ॥

द्वितीयपर्यायमन्त्रः ॥

वायुर्मान्तरिक्षेणैतस्यां दिशः पांतु तस्मिन् क्रमे तस्मिन्श्रये तां पुरं प्रैमि ।

1 S' om. 'श्रयः'. 2 S' येनजित्प्रत्ययः. 3 S' तत्रस for तत्र. 4 S' क्रियापदे. 5 S'
क्रमेण. 6 S' सुहुतं. 7 S' एवमुत्तरेपतपमप'. 8 S' द्वितीयः.

स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ २ ॥
 वायुः । मा । अन्तरिक्षेण । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । त-
 स्मिन् । अये । ताम् । पुरंम । प्र । एभि ।
 सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानंम । परिं । द-
 दे । स्वाहा ॥ २ ॥

वायुः अन्तरिक्षस्यानो देवः अन्तरिक्षेण स्वाधिष्ठितेन मध्यमलोकेन सह
 मा माम् एतस्याः पूर्वमन्त्रे पुरस्ताद् इति निर्दिष्टायाः प्राच्या दिशः पा-
 तु । ॥ “भीत्रार्थानाम्” इति अपादानत्वात् पञ्चमी ॥ त-
 स्मिन् क्रम इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीयपर्यायः ॥

सोमो मा रुद्रैर्दक्षिणाया दिशः पांतु तस्मिन् क्रमे तस्मिन् अये तां पुरं प्रैमि ।
 स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ३ ॥
 सोमः । मा । रुद्रैः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । त-
 स्मिन् । अये । ताम् । पुरंम । प्र । एभि ।
 सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानंम । परिं । ददे ।
 स्वाहा ॥ ३ ॥

सोमो देवः रुद्रैः रोदधितृभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः मा मां दक्षिणस्या दि-
 शः पातु । सोमस्य रुद्रसाहित्यम् अन्यत्राग्न्यायते । “सोमो रुद्रैरभिर-
 क्षतु त्मना” इति [आश्व० २. ११] ॥ शिष्टं पूर्ववन्तेयम् ॥

चतुर्थपर्यायः ॥

वरुणो मादित्यिरेतस्यां दिशः पांतु तस्मिन् क्रमे तस्मिन् अये तां पुरं प्रैमि ।
 स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ४ ॥
 वरुणः । मा । आदित्यिः । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । त-
 स्मिन् । अये । ताम् । पुरंम । प्र । एभि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
स्वाहा ॥ ४ ॥

वरुणः वारको देवः आदित्यैः अदितिपुत्रैः एतत्संज्ञेदेवैः सह । वरु-
णस्य आदित्यसाहित्यम् अन्यत्र श्रूयते । “आदित्यैर्नो वरुणः शर्म यं-
सत्” इति [आश्व० २. ११] । एतस्या दक्षिणाया दिशः पातु ॥ शिष्टं
व्याख्यातम् ॥

पञ्चमपर्यायः ॥

सूर्यो मा द्यावापृथिवीभ्यां प्रतीच्यां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिद्ध्ये
तां पुरं प्रैमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः । मा । द्यावापृथिवीभ्याम् । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्र-
मे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः । ५ “राजसूर्यसूर्य०” इति सुवतेः
सूर्यतेर्वा सूर्यशब्दः क्यवन्तात्वेन निपातितः ५ । द्यावापृथिवीभ्यां सह ।
तद्व्यक्ताश्रयत्वेन तत्साहित्यम् । प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः ॥ शिष्टं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

षष्ठपर्यायः ॥

आपो मौषधीमतीरेतस्यां दिशः पान्तु तासु क्रमे तासु श्रये तां पुरं प्रैमि ।

ता मा रक्षन्तु ता मा गोपायन्तु ताभ्यं आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ६ ॥

आपः । मा । ओषधीऽमतीः । एतस्याः । दिशः । पान्तु । तासु । क्रमे । ता-
सु । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

ताः । मा । रक्षन्तु । ताः । मा । गोपायन्तु । ताभ्यः । आत्मानम् । परिं ।
ददे । स्वाहा ॥ ६ ॥

ओषधीमतीः ओषधीमत्यः । ॐ “वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ आपः । अपाम् ओषधीसाहित्यं संपोष्यत्वेन हेतुना ।
एतस्या दिशः [मा] मां पान्तु । तासु ओषधीमतीष्वप्सु रक्षिकासु स-
तीषु क्रमे गन्तव्यं स्यात् प्रति पादं प्रक्षिपामि । तासु रक्षित्रीषु श्रये
संश्रये अवतिष्ठे । तां पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रैमि प्रगच्छामि । तत्र स-
र्वत्र आपः पान्तु इति संबन्धः । किं च ता आपो [मा] मां रक्ष-
न्तु । ताश्च मा गोपायन्तु । ताभ्यः अन्नः आत्मानं परि ददे रक्ष-
णार्थं प्रयच्छामि । स्वाहाशब्दो व्याख्यातः ॥

सप्तमपर्यायः ॥

विश्वकर्मा मा सप्तर्षिभिर्ऋदीच्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिन्ऋये
तां पुरं प्रैमि ।

स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मात् आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वऽकर्मा । मा । सप्तर्षिभिः । उदीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् ।
क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म कार्यं सृज्यं यस्माद् भवति स विश्वकर्मा
विश्वजगत्कारणभूतः परमात्मा सप्तर्षिभिः स्वप्नः सृष्टेः सप्तसंख्याकैर्ऋषिभिः
सह मा माम् उदीच्या उत्तरस्या दिशः पातु । विश्वकर्मणः सप्तर्षिसा-
हित्यं स्वकार्यत्वेन । उक्तं च भगवता गीतासु ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इति [भ०गी०१०. ६] ॥ तस्मिन् सप्तर्षिसहिते विश्वकर्मणि रक्षितरि क्र-
मे इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अष्टमपर्यायः ॥

इन्द्रो मा मरुत्वानितर्स्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिद्भूये तां पुरं प्रैमि ।
स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ८ ॥

इन्द्रः । मा । मरुत्वान् । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् ।
श्रूये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि ।

सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परिं । ददे ।
स्वाहा ॥ ८ ॥

मरुत्वान् मरुद्विस्तृणान् । ३ “शयः” इति मनुषो बत्वम् ३ । स
इन्द्रः एतस्याः पूर्वमन्त्रोक्ताया उदीच्या दिशः पातु । इन्द्रस्य मरुत्ता-
हित्वम् अन्यत्राम्नायते । “वृचस्य त्वा श्वसपाद् ईषमाणा विश्वे देवा अ-
“जहुये सखायः । मरुद्विरिन्द्र सख्यं ते अस्त्रधेमा विश्वाः पृतना ज-
“यासि” इति [ऋ० ८, ९६, ७] । अस्य मन्त्रस्य ऐतरेयकब्राह्मणम् ए-
वम् आम्नायते । “इन्द्रो वै वृचं हनिष्यन्तर्वा देवता अब्रवीद् अनु
“मोपतिष्ठध्वम् उप माह्वयध्वम् इति । तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन् ।
“सोवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति । तान् अभि
“प्राश्वसीत् । तस्य श्वसपाद् ईषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् । मरुतो हैनं
“नाजहुः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनम् एतां धाचं वदन्त उ-
“पातिष्ठन्त” इति [ऐ० ब्रा० ३, २०] । तस्मिन् मरुत्वति इन्द्रे रक्षित-
रि ॥ शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नवमपर्यायः ॥

प्रजापतिर्मा प्रजननवान्तसह प्रतिष्ठाया भुवाया दिशः पातु तस्मिन् क्र-
मे तस्मिद्भूये तां पुरं प्रैमि ।

स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परिं ददे स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रजाऽपतिः । मा । प्रजननऽवान् । सह । प्रतिऽस्थायाः । भुवायाः । दि-

शः । पा॒तु । तस्मिन् । क्र॒मे । तस्मिन् । अ॒ये । ताम् । पु॒रंम । प्र । ए॒मि ।
 सः । मा । र॒क्षतु । सः । मा । गो॒पा॒यतु । तस्मै । आ॒त्मानं॒म । परिं । द॒दे ।
 स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रजननवान् प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनम् तद्वान् । यद्वा प्र-
 जननं पुंस्त्वञ्जकम् स्त्रीपुंससृष्टेस्तद्भेदतुत्वात् । प्रजापतिः प्रकर्षेण जायमाना
 मनुष्यादिकाश्चराचरात्मिकाः प्रजाः तासां पतिः स्रष्टा देवः । सहसाम-
 र्थ्यात् प्रजननेन साकम् इत्यर्थः । यद्वा प्रतिष्ठायाः । ५ तृतीयार्थे
 पठौ ५ । प्रतिष्ठया सहेति । प्रतिष्ठायाः सर्वजगदाधारभूताया ध्रुवा-
 याः स्थिराया भूमेर्दिशः । भूमिरपि अधरदिकत्वेनोच्यते । तस्याः पातु ॥
 तस्मिन् क्रमे इत्यादि शिष्टम् अविशिष्टम् ॥

दशमपर्यायः ॥

बृह॒स्पति॑र्मा विश्वे॑दे॒वैर्जु॒र्ध्वायां दि॒शः पा॒तु तस्मिन् क्र॒मे तस्मि॑न् अ॒ये तां
 पु॒रं प्रै॒मि ।

स मा र॒क्षतु स मा गो॒पा॒यतु तस्मां आ॒त्मानं॒ परिं द॒दे स्वाहा ॥ १० ॥

बृह॒स्पतिः । मा । विश्वैः । दे॒वैः । ऊ॒र्ध्वायां । दि॒शः । पा॒तु । तस्मिन् । क्र॒-
 मे । तस्मिन् । अ॒ये । ताम् । पु॒रंम । प्र । ए॒मि ।

सः । मा । र॒क्षतु । सः । मा । गो॒पा॒यतु । तस्मै । आ॒त्मानं॒म । परिं । द॒दे ।
 स्वाहा ॥ १० ॥

बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिर्देवो विश्वैः सर्वदेवैः सह ऊर्ध्वा-
 या उपरिस्थिताया दिवो दिशः । द्यौरपि ऊर्ध्वदिकत्वेन तत्रतत्रोच्यते ।
 तस्याः पातु । तस्मिन् विश्वदेवसहिते बृहस्पती रक्षितरि क्रमे पादप्र-
 क्षेपं करोमि ॥ शिष्टं पूर्ववन्नेयम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“अग्निं ते वसुमन्तम्” इति सूक्तस्य पिष्टरात्रीसमर्चने कर्मणि शंकरामक्षेपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अत्र पूर्वसूक्ते प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षिका वसुमदभ्यांदिदेवताः तत्तद्दिग्-
वस्थिताः [सत्यः शत्रुसकाशाद् रक्षन्तु इति प्रतिपाद्यते । अत्र तु तासु
देवतासु तत्तद्दिश आगच्छन्तः] स्वहेपिणः अनिष्टकारिणो नाशार्थं प्र-
विशन्तु इति प्रतिपाद्यते इत्येतावान् विशेषः ॥ अत्रापि दश पर्यायाः ।
सर्वेपि अर्धर्चाः ॥

प्रथमपर्यायद्वयम् एवम् आम्नायते ॥

अग्निं ते वसुवन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघायवः प्राच्या दिशोऽभिदासात् ॥ १ ॥

अग्निम् । ते । वसुंऽवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघुऽयवः । प्राच्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ १ ॥

वायुं तेऽन्तरिक्षवन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघायव एतस्यां दिशोऽभिदासात् ॥ २ ॥

वायुम् । ते । अन्तरिक्षऽवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघुऽयवः । एतस्यां । दिशः । अभिऽदासात् ॥ २ ॥

अघायवः अघं हिंसालक्षणं पापं परस्येच्छन्तः । ॥ अघशब्दात्
“इन्दसि परेच्छायामपि” इति क्यच् । “अश्वापस्यात्” इति आत्वम् ।
“क्याच्छन्दसि” इति उप्रत्ययः ॥ जिघांसवो ये शत्रवः प्राच्याः
पूर्वस्या दिश आगत्य मा मां रात्रीसमर्चनकारिणं माम् अभिदासात्
अभितः सर्वतो दासयेयुः उपक्षपयेयुः हिंसुः । ॥ दसु उपक्षेपे । अ-

१ B D R S Cs दिशोऽभिं. We with A C K K V Dc. The same is true of the subse-
quent verses. २ P हे । We with F J. ३ O तेऽन्तरिक्षं. D R S Cs तन्तरिक्षं. De तं-
तरिक्षं changed to तन्तरिक्षं. P J हे । P हे । changed to ते । We with C.

1 S' दग्धादीर्घवताः. 2 S' तत्रविगपरिभिताः. 3 S' उपयेयुः for उपक्षपयेयुः.

स्माण्यन्ताद् अभिपूर्वात् पञ्चमलकारे “तिङां तिङो भवन्ति” इति ज्ञे-
 स्तिवादेशः । “इतश्च लोपः” इति इकारलोपः । “लेटोडाटौ” इति
 आडागमः । “छन्दस्युभयघा” इति तिप आर्धधातुकत्वेन “णेरनिटि”
 इति णिलोपः । प्रत्ययलक्षणपरिभाषया “अत उपधायाः” इति वृ-
 द्धिः ६ । ते अभिदासकाः शत्रवो वसुमन्तम् वसुभिर्देवैस्तद्वन्तम् अग्निम्
 ऋच्छन्तु मरणार्थं प्राप्नुवन्तु । ६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभाषेषु ।
 अस्मात् लोट् ६ ॥ एवम् उत्तरे नव पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः ॥ अ-
 न्तरिक्षवन्तम् अन्तरिक्षम् अधिष्ठेयत्वेन यस्यास्ति तं वायुं ते अघायवः
 शत्रवः ऋच्छन्तु प्रलयार्थं प्राप्नुवन्तु ये अघायवः शत्रवः एतस्याः प्राच्या
 दिशः सकाशाद् आगत्य [मा] माम् अभिदासात् अभिदासयेयुः हिंस्युः ॥
 तृतीयचतुर्थपर्यायमन्त्रौ ॥

सोमं ते रुद्रवन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायवो दक्षिणाया दिशोऽभिदासात् ॥ ३ ॥

सोमम् । ते । रुद्रवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघायवः । दक्षिणायाः । दिशः । अभिदासात् ॥ ३ ॥

वरुणं त आदित्यवन्तमृच्छन्तु ।

ये माघायव एतस्यां दिशोऽभिदासात् ॥ ४ ॥

वरुणम् । ते । आदित्यवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघायवः । एतस्याः । दिशः । अभिदासात् ॥ ४ ॥

ते हिंसकाः शत्रवो रुद्रवन्तम् रुद्रदेवैस्तद्वन्तं सोमं देवम् ऋच्छन्तु
 नाशार्थं गच्छन्तु ॥ आदित्यवन्तम् आदित्यैरदितिपुत्रैः आदित्यसंज्ञकैर्वा
 देवैस्तद्वन्तं वरुणम् अरिष्टनिवारकं देवं ते शान्तयितारो रिपवः ऋच्छन्तु ।
 एतस्या दक्षिणाया दिशः ॥ शिष्टं पूर्ववत् ॥

पञ्चमपष्ठमन्त्रपाठस्तु ॥

सूर्यं ते घाघाष्टिर्वीरवन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघ्रायवः प्रतीच्या दिशोऽभिदासात् ॥ ५ ॥
 सूर्यम् । ते । द्यावापृथिवीऽर्वन्तम् । ऋच्छन्तु ।
 ये । मा । अघ्न्यवः । प्रतीच्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ५ ॥
 अपस्त ओषधीमतीर्षच्छन्तु ।
 ये मांघ्रायव एतस्या दिशोऽभिदासात् ॥ ६ ॥
 अपः । ते । ओषधीऽमतीः । ऋच्छन्तु ।
 ये । मा । अघ्न्यवः । एतस्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवीवन्तम् द्यावापृथिव्यौ यस्य प्रकाशयत्वेन स्तः । ॥ इति
 मनुप् । “इन्द्रसीरः” इति तस्य वत्वम् ॥ ओषधीमतीरपः उ-
 दकानि । कर्म । एतस्याः प्रतीच्या दिशः ॥ शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

सप्तमाष्टमपर्यायमन्त्रपाठस्तु ॥

विश्वकर्माणं ते सप्तऋषिवन्तमृच्छन्तु ।
 ये मांघ्रायव उदीच्या दिशोऽभिदासात् ॥ ७ ॥
 विश्वर्कमाणम् । ते । सप्तऋषिऽर्वन्तम् । ऋच्छन्तु ।
 ये । मा । अघ्न्यवः । उदीच्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ७ ॥
 इन्द्रं ते मरुत्वन्तमृच्छन्तु ।
 ये मांघ्रायव एतस्या दिशोऽभिदासात् ॥ ८ ॥
 इन्द्रम् । ते । मरुतऽर्वन्तम् । ऋच्छन्तु ।
 ये । मा । अघ्न्यवः । एतस्याः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ८ ॥

सप्तऋषिवन्तम् सप्तसंख्याका ऋषयः सृज्यत्वेन यस्य सन्ति । ॥ इति
 मनुप् । “ऋत्यकः” इति प्रकृतिभावः । “इन्द्रसीरः” इति मनुषो
 वत्वम् ॥ मरुत्वन्तम् मरुद्भिस्तद्वन्तम् इन्द्रम् । एतस्या उदीच्या
 दिशः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥

नवमदशमपर्यायौ एवम् आम्नायेते ॥

प्रजापतिं ते प्रजननवन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघ्रायवो भ्रुवायां दिशोभिदासात् ॥ ९ ॥

प्रजाऽपतिम् । ते । प्रजननऽवन्तम् । अृच्छन्तु ।

ये । मा । अघऽयवः । भ्रुवायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ ९ ॥

बृहस्पतिं ते विश्वदेववन्तमृच्छन्तु ।

ये मांघ्रायव जूर्ध्वायां दिशोभिदासात् ॥ १० ॥

बृहस्पतिम् । ते । विश्वदेवऽवन्तम् । अृच्छन्तु ।

ये । मा । अघऽयवः । जूर्ध्वायाः । दिशः । अभिऽदासात् ॥ १० ॥

प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं वस्तु । यद्वा प्रजननम् इति पुं-
व्यञ्जनम् उच्यते । स्त्रीपुंससृष्टेस्तन्निमित्तकत्वात् ॥ विश्वदेववन्तम् विश्वैर्देवै-
स्तद्वन्तम् । ॐ “मादुपधायाः” इति मनुषो वत्वम् ॥ बृह-
स्पतिम् बृहतां महतां देवानां पतिं देवम् ॥ शिष्टम् अविशिष्टम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“मित्रः पृथिव्योदक्तामत्” इति सूक्तेन पुरोहितो राज्ञौ राजानं श-
य्यागृहं प्रवेशयेत् । परिशिष्टं नु पूर्वमेव उदाहृतम् । राज्ञो नूतननगर-
प्रवेशनकर्मणि च विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

मित्रः पृथिव्योदक्तामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ १ ॥

मित्रः । पृथिव्या । उत । अक्तामत् । ताम् । पुरम् । प्र । णयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं ।

च । यच्छतु ॥ १ ॥

मित्रः । मित्रशब्देन अग्निरुच्यते । पृथिव्याः साहचर्यात् पृथिवीस्थान-
त्वाद् अग्नेः “सूर्यो दिवोदक्रामत्” इति सूर्यस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । मि-
त्रः अग्निः मीयमानत्वाद् आहवनीयादिस्वरूपेण प्रणीयमानत्वात् । ३३-
मिञ् प्रक्षेपणे । अस्माद् औणादिकः क्वान् प्रत्ययः । किच्चाद् गुणा-
भावः ३३ । पृथिव्या स्वनिवासस्थानभूतेन पृथिवील्लोकेन सह उदक्रा-
मत् उक्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पृथिवील्लोकाभि-
मानिना अग्निना रक्षितां पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रसिद्धां नगरां वा वः
युष्मान् राज्ञः । पूजायां बहुवचनम् पुत्रमित्रामात्यावरोधस्त्रीविवक्षया वा
बहुवचनम् । पुत्रयोषित्सहितान् युष्मान् प्र णयामि प्रकषेण नयामि प्रा-
पयामि । ततः तां पुरम् आ विशत अभिमुखं प्रविशत प्रवेशोन्मुखा
भवत । अनन्तरं तां पुरं प्र विशत अन्तःप्रविष्टा भवत । शय्यास्थाने
स्त्रीयसौधे वा निविष्टा भवतेति वा । सा पूः शय्यागृहलक्षणा पुरी वा
वः युष्मभ्यं प्रविष्टेभ्यः शर्म सुखं वर्म क्वचं पराभेद्यत्नलक्षणम् आव-
रणं वा यच्छतु प्रयच्छतु । ३३ दाणो यच्छादेशः ३३ । परस्पर-
समुच्चयार्थौ चकारौ । एवम् उत्तरे दश पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः । वि-
शेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते । यथा अग्निः स्वाधिष्ठिते पृथिवील्लोके सर्वोत्तरो
वर्तते एवं त्वमपि इदं नगरम् अधिष्ठाय सर्वातिशाभी वर्तस्वेति चिबक्षि-
तम् । [यथा] पृथिव्या सह अग्निरुक्रान्तवान् इत्युक्तः एवम् उत्तरयोर्वा-
युसूर्यमन्त्रयोस्तात्पर्यार्थं उन्नेयः ॥

अथ द्वितीया ॥

वायुरन्तरिक्षेणोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विंशत् तां प्र विंशत् सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ २ ॥

वायुः । अन्तरिक्षेण । उत । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।

ताम् । आ । विंशत् । ताम् । प्र । विंशत् । सा । वः । शर्म । च । व-

र्म । च । यच्छतु ॥ २ ॥

1 S' पृथिव्या for पृथिव्याः. 2 S' मीयत्यात् for मीयमानत्वात्. 3 S' has रक्षितां तां.
4 S' वक्ष्यते. 5 S' °स्तात्पर्या उन्नेयः.

वायुः वातो मातरिश्वा अन्तरिक्षेण अन्तरा क्षान्तेन स्वीयेन मध्यम-
लोकेन सह उदक्कामत् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इ-
त्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

सूर्यो दिवोर्दक्कामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः । दिवा । उत् । अक्कामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । व-
र्मं । च । यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः दिवा स्वनिवासस्थानेन द्युलोकेन सह ।
उदक्कामत् इत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

चन्द्रमा नक्षत्रैरुदक्कामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । उत् । अक्कामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । व-
र्मं । च । यच्छतु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सर्वस्य लो-
कस्य आह्लादको हिमांशुः नक्षत्रैः । न क्षीयन्त इति नक्षत्राणि तार-
काः । ॥ “नभ्राणनपात्” इत्यादिना नक्षत्रशब्दो निपातितः ॥ । स्वो-
पभोग्यैरश्विन्यादिनक्षत्रैः सह नक्षत्राधिपतिश्चन्द्रमाः स्वपरिवारभूतैस्त्रैरेव स-
हितो यां पुरं रक्षितुम् उक्तान्तवान् तां पुरम् । युष्मान् प्रापयामीत्यादि
गतम् ॥

पञ्चमी ॥

सोम ओषधीभिर्दक्कामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विंशत् तां प्र विंशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ५ ॥
 सोमः । ओषधीभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरंम् । प्र । नयामि । वः ।
 ताम् । आ । विंशत् । ताम् । प्र । विंशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं ।
 च । यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः ओषधीनां रसप्रदानेन पोषको देवः ओषधीभिः ओषः पाको
 धीयत आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः ।-उपलक्षणम् एतत् तरुगुल्मा-
 दीनाम् । तैः स्वपोष्यैः सहितः । उदक्रामत् इत्यादि गतम् । युष्माभिः
 प्रविश्यमाने पुरे ओषध्यादिसमृद्धिर्भवन्नित्यर्थः ॥

षष्ठी ॥

यज्ञो दक्षिणाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
 तामा विंशत् तां प्र विंशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ६ ॥
 यज्ञः । दक्षिणाभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरंम् । प्र । नयामि । वः ।
 ताम् । आ । विंशत् । ताम् । प्र । विंशत् । सा । वः । शर्मं । च । व-
 र्मं । च । यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रकृतिविकृत्यात्मकः सर्वः क्रतुः दक्षिणाभिः वि-
 हिताभिर्यथोक्ताभिर्दक्षिणाभिः सह उक्लान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति ।
 अत्र बहुदक्षिणाका यज्ञाः समृद्धा भवन्नित्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

समुद्रो नदीभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।
 तामा विंशत् तां प्र विंशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ७ ॥
 समुद्रः । नदीभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरंम् । प्र । नयामि । वः ।
 ताम् । आ । विंशत् । ताम् । प्र । विंशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं ।
 च । यच्छतु ॥ ७ ॥

नदीभिः नदनशीलाभिरापगाभिः समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आय

इति अम्बुराशिः उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि गतम् । रक्षोहननार्थं
नदीसहितसमुद्रोक्त्वा द्वापत्यधर्मविशिष्टाः प्रजा अत्र संपद्यन्ताम् इति
विवक्ष्यते ॥

अष्टमी ॥

ब्रह्मं ब्रह्मचारिभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ८ ॥

ब्रह्मं । ब्रह्मचारिभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । न्या-
मि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च ।
वर्मं । च । यच्छतु ॥ ८ ॥

ब्रह्म साङ्गो वेदः ब्रह्मचारिभिः ब्रह्मणि वेदे वेदविहिते यज्ञादिकर्मणि
चरितुं वर्तितुं शीलं येषां ते तैः सह उदक्रामत् । अनेन श्रौतस्मार्तकर्म-
निष्णाताः साङ्गवेदाध्यायिनः अनूचाना ब्राह्मणा बहवः समृध्यन्ताम्
इति विवक्ष्यते । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

इन्द्रो वीर्येणोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ९ ॥

इन्द्रः । वीर्येण । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । न्यामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च ।
वर्मं । च । यच्छतु ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः समस्तदेवाधिपतिः वीर्येण वीरकर्मणा स्वीयेन
याहुशीर्येण सेनालक्षणेन यत्नेन वा सह उद् अक्रामत् । इन्द्रो यथा
स्ववीर्येण सर्वान् शत्रून् जितवान् एवम् अस्मिन् पुरे वर्तमानस्त्वमपि स-
र्वान्तिशायी सर्वैरिदृषी भूया इत्यर्थः ॥

दशमी ॥

देवा अमृतेनोदक्रामंस्तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥१०॥

देवाः । अमृतेन । उत । अक्रामन्ते । ताम् । पुरम् । प्र । णयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च ।

वर्मं । च । यच्छतु ॥ १० ॥

देवाः द्योतनशीला अमरा अमृतेन अमरणसाधनेन सुधारसेन सह उदक्रामन्ते । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि गतम् । अत्रत्याः प्रजा निर्भीकां दीर्घायुषश्च भवन्तु इत्यर्थं विवक्षितुं रक्षणार्थम् अमृतेन सह देवा उक्त्वान्तवन्त इत्युक्तम् ॥

एकादशी ॥

प्रजापतिः प्रजाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजाऽपतिः । प्रजाभिः । उत । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । णयामि । वः ।

ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं ।

च । यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजापतिः प्रजानां पतिर्देवः प्रजाभिः प्रकषेण बहुत्वेन जायमानाभिर्मनुष्यादिकाभिः उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । उत्तरोत्तरं प्रभविष्णुप्रजाभूयिष्ठत्वम् अत्र नगरे भूयाद् इत्याशासितुम् इदं वचनम् ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

१ A B C K D S V De अमृतेनो. We with K K C. २ P अक्रामत् । P अमृत् । J अक्रामन् । changed to अक्रामत् ।

1 S' उदक्रामत्, though in its text it reads उदक्रामत् तां &c. 2 S' विरामेका, 3 S' बहुभिः सत्येन. 4 S' प्रजाः.

“अप न्यधुः पौरुषेयम्” इति सूक्तेन युद्धोद्यतं राजानं कवचेन पु-
रोहितः संनहते ॥

तत्र प्रथमा ॥

अप न्यधुः पौरुषेयं वधं यमिन्द्राग्नी धाता संविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यमः पूषास्मान् परि पातु मृत्योः ॥ १ ॥

अप । न्यधुः । पौरुषेयम् । वधम् । यम् । इन्द्राग्नी इति । धाता । संवि-
ता । बृहस्पतिः ।

सोमः । राजा । वरुणः । अश्विना । यमः । पूषा । अस्मान् । परि । पातु ।

मृत्योः ॥ १ ॥

पौरुषेयम् पुरुषैः शतवितृभिररिभिः कृतम् । ॥ “पुरुषाद् वध-
विकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्” इति ढञ् । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इ-
ति आद्युदात्तत्वम् ॥ तं यं वधम् वधसाधनम् । ॥ “हनश्च
वधः” इति हन्तेरप् प्रत्ययः । वधश्चादेश आद्युदात्तः ॥ अप न्य-
धुः अपाञ्चम् अपगूढं न्यधुः निहितवन्तः । बलगलक्षणं शस्त्रास्त्रादिरूपं
वा हननसाधनं मायया परेषाम् अप्रकाशं हननसाधनम् अस्मान् हिं-
सितुम् अस्मदभिमुखं प्रेरितवन्त इत्यर्थः । ॥ यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद् उ-
त्तरवाक्ये तच्छब्दाध्याहारः ॥ तस्माद् अप्रकाशात् शत्रुभिः प्रहि-
ताद् मृत्योः मृत्युसाधनाद् मृत्युरूपाद् वा वधाद् अस्मान् कवचधा-
रिणः अस्मदीयान् राज्ञो वा इन्द्राभ्यादयो देवताः परि पातु । प्रत्येकवि-
वक्ष्या एकवचनम् । परितः सर्वतः पातु रक्षन्तु । ॥ “भीत्रार्पा-
नाम्” इति मृत्योरित्यत्र अपादानत्वात् षष्ठमी ॥

द्वितीया ॥

यानि चकार भुवनस्य यस्पतिः प्रजापतिर्मातरिष्यां प्रजाभ्यः ।

प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि सन्तु ॥ २ ॥

यानि । चकार । भुवनस्य । यः । पतिः । प्रजाऽपतिः । मातरिश्वा ।
प्रजाभ्यः ।

प्रदिशः । यानि । वसते । दिशः । च । तानि । मे । वर्माणि । बहु-
लानि । सन्तु ॥ २ ॥

भुवनस्य भूतजातस्य पतिः पालको यः प्रजापतिरस्ति स यानि च-
र्माणि कवचानि चकार । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रकर्षेण ज्ञायमानाम्बो
मनुष्यपश्वादिभ्यः । ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ । तद्रक्षणार्थं मातरिश्वा
मातरि अन्तरिक्षे शसितीति मातरिश्वा वायुः सूजात्मा । प्रजापतेर्विशे-
षणम् एतत् । तथा प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादिमहादिशः दिशः अवान्त-
रदिशश्च यानि वर्माणि वसते आच्छादयन्ति स्वरक्षणार्थम् । ॥ वस
आच्छादने । आदादिकोऽनुदात्तेत ॥ । तानि प्रजापतिना प्रजारक्ष-
णार्थं निर्मितानि दिग्भिश्च स्वरक्षणार्थं वसितानि वर्माणि कवचानि मे
मम युयुत्तोः बहुलानि प्रभूतानि [सन्तु] भवन्तु ॥ यदायदापेक्षते तदा
लाभाय बहुलानीत्युक्तम् । अथ वा स्वस्य परिवाराणां च अपेक्षया बहु-
लानीति । यस्य यद् अपेक्षितं तस्य तद् भवत्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यन्ते ते तनूष्वनंघ्नन्त देवा सुंराजयो देहिर्नः ।

इन्द्रो यच्चक्रे वर्मं तदस्मान् पातु विश्वतः ॥ ३ ॥

यत् । ते । तनूषु । अनंघ्नन्त । देवाः । सुंराजयः । देहिर्नः ।

इन्द्रः । यत् । चक्रे । वर्मं । तत् । अस्मान् । पातु । विश्वतः ॥ ३ ॥

१ P J वसते । We with P. २ A B C D K S E V C D De वसन्तनूष्वनंघ्नन्तदेवाधि-
राजयोदेहिर्नः. We with Sâyana, the accents being ours. ३ J P ते । We with P.
४ P P J देवा । अधिराज । य । धेहि । तु । We with Sâyana, the accents being ours.
५ P P J सुवर्तः. We with Sâyana and our Sâmhita which is based on A B C D K
R S (O: सुवर्तः).

1 S' स्वलक्षणार्थम्.

द्युराजयः दिवि द्युलोके राजमाना देहिनः शरीरिणः । कवचधारणं
 देहस्यैवेति देहिनो देवा इत्युक्तम् । ते प्रसिद्धा देवाः तनूषु स्वशरीरेषु यद्
 वर्म अनहन्ता धृतवन्तः । ङ्णह बन्धने । दैवादिकः । कर्त्रभिप्राये
 क्रियाफले आत्मनेपदम् ॥ असुरयुद्धे स्वदेहरक्षणार्थं प्रतिमुक्तवन्तः ।
 इन्द्रश्च यद् वर्म कवचं चक्रे शत्रुविजयार्थम् । ङ्करोतेः पूर्ववद्
 आत्मनेपदम् ॥ तत् कवचं देवैरिन्द्रेण च स्वशरीरे धारितम्
 इदं कवचम् अस्मान् युद्धोद्यतान् विश्वतः सर्वतः परकृतप्रहारेभ्यः पानु
 रक्षतु ॥

चतुर्थी ॥

वर्मं मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्मं सूर्यैः ।

वर्मं मे विश्वे देवाः क्वन् मा मा प्रापत् प्रतीचिका ॥ ४ ॥

वर्मं । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्मं । अहः । वर्मं । सूर्यैः ।

वर्मं । मे । विश्वे । देवाः । क्वन् । मा । मा । प्र । आपत् । प्रतीचिका ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम वर्मं कवचं कुरुताम् । अग्निश्च
 वर्मं करोतु । सूर्यश्च विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयश्च मे मम युयुत्तोर्मदी-
 यस्य वा राज्ञः वर्मं कवचं क्वन् कुर्वन्तु । ङ्करोतेः शब्दान्दत्ते लुङि
 “मन्ते घस०” इति छेर्लुक् । श्वेः सार्वधानुकस्य छित्त्वाद् गुणप्रतिषेधे यण्
 आदेशः । “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपि” इति अडभावः ॥ किं
 च प्रतीचिका मत्पगञ्जना प्रतीची । ङ्अज्ञातार्थे कप्रत्ययः । “के-
 ऽणः” इति ह्रस्वत्वम् ॥ शत्रुसेना अज्ञातप्रतिकूलाञ्जना सती
 [मा] मां कवचधारिणं युद्धोद्यतं मीं मैव प्रापत् प्राप्नोतु । ङ्जा-
 षोतेर्माङ्गि लुङि लृदित्वाद् अङ् ॥ कवचधारिणो ममाग्रतः श-

१ A B C D K K R देवाः क्वन्. P P J क्वन्. I. We with S O. De. २ B D S प्रतीचि-
 का. De प्रतीचिका changed to प्रतीचिका. We with O K K R V O. ३ J प्रतीचिका I.
 We with P P.

१ S' कवचधारिणं देहमे०. २ S' शर्म for कवचं. ३ S' Sāyana's text too वर्माहर्वर्मं
 and not वर्माहर्वर्मं.

त्रुसेना प्रकाशैव आयानु । देवानुगृहीतकवचधारणेन दृप्तमपि तं पर-
सेनां हन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥

एकादशं सूक्तम् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र “गायत्र्युष्णिक्” इति प्रथमसूक्त-
स्य “गायत्रीं छन्दोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयुञ्जीत” इति [न० क० १७] वि-
हितायां गायत्र्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे ।
“छन्दोगणः [२२] गायत्र्याम् समासः [२२, २३] आङ्गिरस्याम्” इति
[न० क० १८.] ॥

तत्सूक्तपाठस्तु ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् जगत्स्यै ॥ १ ॥

गायत्री । उष्णिक् । अनुऽस्तुप् । बृहती । पङ्क्तिः । त्रिऽस्तुप् । जगत्स्यै ॥ १ ॥

“सप्तसु छन्दःस्वृचः कल्पयित्वा गायत्र्यादि गायत्र्यै स्वाहा इत्येवं
यथाछन्दः” इति तत्रैव नक्षत्रकल्पे मन्त्राणाम् ऊहनप्रकारस्य दर्शित-
त्वाद् गायत्र्यै स्वाहा उष्णिहे स्वाहा अनुष्टुभे स्वाहा बृहत्यै स्वाहा पङ्क्त्यै
स्वाहा त्रिष्टुभे स्वाहा जगत्स्यै स्वाहा इत्येवम् अस्मिन् सूक्ते सप्त मन्त्रा
भवन्ति । सर्वे मन्त्राः स्पष्टार्थाः ॥

[इति] तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

१ C गायत्र्युष्०. R C: गायत्र्युष्०. K K B D V गायत्र्युष्०, none having any kampa. १ P
जगती । We with P J.

1 S' गायत्री. 2 S' गायत्र्याख्यां महा०. 3 S' समासनाङ्गि० for समासः आङ्गि०. 4 S'
छन्दोब्रह्मवर्चः for छन्दःस्वृचः. 5 S' इय for इति. 6 S' Bāyana's text very correctly
reads गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुभगस्यै so as to form the whole line only one
word. This reading is doubtless proved to be the correct original reading by the
MSS. having जगत्स्यै instead of जगती. The MSS. make the words separate and
then necessarily accent them but make the line quite unintelligible thereby. None
of our MSS. have *पङ्क्तिस्त्रिष्टु०.

“आङ्गिरसानामाद्यैः” इत्यादिसूक्तद्वयस्य “आङ्गिरसीं संपत्कामस्य अभिचरतोभिचर्यमाणस्य च” [न०क० १७.] इति विहितायाम् आङ्गिरस्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि नह्नवकल्पे । “समासः [१९.२२, २३] आङ्गिरस्याम् इन्द्र जुषस्व [२.५] इत्यैन्द्रं चाम्” इति [न०क० १८.] ॥ अत्र समासशब्देन एतत् सूक्तद्वयम् उच्यते ॥

तत्र “आङ्गिरसानामाद्यैः” इति सूक्तम् एवमान्नायते ॥

आङ्गिरसानामाद्यैः पञ्चानुवाकैः स्वाहा ॥ १ ॥

आङ्गिरसानाम् । आद्यैः । पञ्च । अनुञ्वाकैः । स्वाहा ॥ १ ॥

पृष्ठाय स्वाहा ॥ २ ॥

पृष्ठाय । स्वाहा ॥ २ ॥

सप्तमाष्टमाभ्यां स्वाहा ॥ ३ ॥

सप्तमऽअष्टमाभ्याम् । स्वाहा ॥ ३ ॥

नीलनखेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

नीलनखेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

हरितेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥

हरितेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

क्षुद्रेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

क्षुद्रेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पर्यायिकेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

पर्यायिकेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

प्रथमेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥

प्रथमेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वितीयेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥

द्वितीयेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

तृतीयेभ्यः शङ्खेभ्यः स्वाहा ॥ १० ॥

तृतीयेभ्यः । शङ्खेभ्यः । स्वाहा ॥ १० ॥

उपोत्तमेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

उपोत्तमेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

उत्तमेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥

उत्तमेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥

उत्तरेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

उत्तरेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥

शृपिभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

शृपिभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

शिखिभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥

शिखिभ्यः । स्वाहा ॥ १५ ॥

१ A B C S शिखिभ्यः, Dc शिखि° changed to शिखि°. We with DKĀRV C. २ J शिखिभ्यः । We with P P.

1 S' समासा for समासा. 2 S' 'रत्यैन्द्रिया° for रत्यैन्द्रिया°.

गुणेभ्यः स्वाहा ॥ १६ ॥

गुणेभ्यः । स्वाहा ॥ १६ ॥

महागुणेभ्यः स्वाहा ॥ १७ ॥

महाऽगुणेभ्यः । स्वाहा ॥ १७ ॥

सर्वेभ्योऽङ्गिरोभ्यो विद्गुणेभ्यः

सर्वेभ्यः । अङ्गिरःऽभ्यः । विद्ऽगुणे-

स्वाहा ॥ १८ ॥

भ्यः । स्वाहा ॥ १८ ॥

पृथक्सहस्राभ्यां स्वाहा ॥ १९ ॥

पृथक्ऽसहस्राभ्याम् । स्वाहा ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा ॥ २० ॥

ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २० ॥

ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान् ।

भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत्ते जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ २१ ॥

ब्रह्मऽज्येष्ठा । समऽभृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम् । दिवम् ।

आ । ततान् ।

भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमैः । उत । जज्ञे । तेन । अहति । ब्रह्मणा । स्-

र्धितुम् । कः ॥ २१ ॥

अत्र विंशतिकाण्डात्मिकायाम् अस्यां शाखायां विद्यमानानुवाकसूक्तगण-
विशेषादिसंज्ञारूपैः शब्दैः अनुवाकादिद्वयार एतन्नामान् ऋषयः प्रतिपा-
द्यन्ते । नीलनखादिसूक्तविशेषाणां प्रसिद्धत्वात् तानि विशेषतो न प्रद-
र्शितानि । “ब्रह्मणे स्वाहा” इति ब्रह्मशब्देन विंशतिकाण्डात्मकवेदवाच-
केन तस्य द्रष्टा ब्रह्माख्य ऋषिः प्रतिपाद्यते । अन्यत् सर्वं निगदव्या-
ख्यातम् ॥ अन्यथर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभाषकत्वं प्र-
तिपाद्यते । वीर्याणि वीरकर्माणि ब्रह्मज्येष्ठा ब्रह्मज्येष्ठानि ब्रह्मा पूर्वोक्तौ

१ B C D R Gs ज्येष्ठा. We with K K V De. २ So all our authorities, and even
Sâyana's text, though the latter has प्रथमोत्ते in the next hymn. ३ P J ब्रह्म । ज्येष्ठा ।
P ब्रह्म । ज्येष्ठा । ४ P ज्येष्ठम् । We with P J. ५ P P J प्रथमा । We with Sâyana.
६ P ज्येष्ठे । We with P J. ७ P P J स्पर्धि । तुं कः । There can be little doubt this
mantra has undergone considerable corruption. Corrected thoroughly it ought
to read thus: ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठो दिवमा ततान् । भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत्ते
जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः । Sâyana's commentary ignores the different genders
and different accents which ब्रह्मन् exhibits in the text and says nothing upon प्र-
थमोत्ते (read also by his text) in which उत forms a very irregular sandhi with its
neighbour.

ज्येष्ठः प्रशस्यतमो येषां तानि । ॥ शैर्लुक् ॥ । यद्वा ज्येष्ठेन
 ब्रह्मणा । ॥ एकत्र विभक्तेर्लुक् । अपरत्र तृतीयाया इनादेशा-
 भावः ॥ । संभृता संभृतानि । सर्वस्माद् अयमेव वीर्यवान् इत्यर्थः ।
 अग्रे सृष्ट्यादौ ज्येष्ठं ब्रह्म दिवम् द्युलोकम् आ ततान् विस्तारितवान् ।
 तथा ब्रह्मा भूतानां सृज्यमानानां प्रथमः पूर्वभावी जज्ञे उत्पन्नः । तेन
 कारणेन ब्रह्मणा स्पर्धितुम् स्पर्धां कर्तुं कः अन्यो देवो मनुष्यो वा अ-
 र्हति समर्थो भवति । अधिकतरवीर्यवत्त्वात् सर्वोत्कृष्टस्थाननिवासित्वात्
 सर्वेषाम् आदिभूतत्वाच्च ब्रह्मणः समानो नास्तीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः” इति सूक्तस्य समाससंज्ञकस्य आङ्गि-
 रसां महाशान्तौ विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः । सूत्रं तु तत्रैवो-
 दाह्यतम् ॥

तत् सूक्तम् एवम् आम्नायते ॥

आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥

आथर्वणानाम् । चतुःऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १ ॥

पृथ्वेभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

पृथ्वऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ २ ॥

पृथ्वेभ्यः स्वाहा ॥ ३ ॥

पृथ्वेऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ३ ॥

सप्तर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

सप्तऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

अष्टर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥

अष्टऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

नवर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

नवऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

दशर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

दशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

एकादशर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥

एकादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वादशर्षेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥

द्वादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

१ A B C D K K R S De Cs पृथ्वेभ्यः. We with J and Siyana. २ P P पृथ्वेभ्यः.
 We with J.

1 So B', a neuter subject with a masculine predicate.

त्रयोदशर्वेभ्यः स्वाहा ॥ १० ॥

चतुर्दशर्वेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

पञ्चदशर्वेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥

षोडशर्वेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥

सप्तदशर्वेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥

अष्टादशर्वेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥

एकोनविंशतिः स्वाहा ॥ १६ ॥

विंशतिः स्वाहा ॥ १७ ॥

महत्काण्डाय स्वाहा ॥ १८ ॥

तृचेभ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥ ॥

एकर्वेभ्यः स्वाहा ॥ २० ॥

द्वुद्रेभ्यः स्वाहा ॥ २१ ॥

एकानृचेभ्यः स्वाहा ॥ २२ ॥

रोहितेभ्यः स्वाहा ॥ २३ ॥

सूर्याभ्यां स्वाहा ॥ २४ ॥

ब्राह्म्याभ्यां स्वाहा ॥ २५ ॥

प्राजापत्याभ्यां स्वाहा ॥ २६ ॥

विषासह्यै स्वाहा ॥ २७ ॥

मङ्गलिकेभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा ॥ २९ ॥

त्रयोदशऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ १० ॥

चतुर्दशऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

पञ्चदशऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥

षोडशऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥

सप्तदशऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥

अष्टादशऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ १५ ॥

एकोनविंशतिः । स्वाहा ॥ १६ ॥

विंशतिः । स्वाहा ॥ १७ ॥

महत्काण्डाय । स्वाहा ॥ १८ ॥

तृचेभ्यः । स्वाहा ॥ १९ ॥

एकऽञ्चुचेभ्यः । स्वाहा ॥ २० ॥

द्वुद्रेभ्यः । स्वाहा ॥ २१ ॥

एकऽअनृचेभ्यः । स्वाहा ॥ २२ ॥

रोहितेभ्यः । स्वाहा ॥ २३ ॥

सूर्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २४ ॥

ब्राह्म्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २५ ॥

प्राजाऽपत्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २६ ॥

विऽससह्यै । स्वाहा ॥ २७ ॥

मङ्गलिकेभ्यः । स्वाहा ॥ २८ ॥

ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २९ ॥

१ Dc °विशति changed to °विशति. Gs ङ् °विशति. D °विशति. KV follow Sāyana and recite °विशत्यै. CR °विशतिः. PJ °विशतिः. P °विशतिः. We with ABK̄V. २ J विशतिः. D Dc विशति. ABR विशतिः. KV follow Sāyana, and recite विशत्यै. We with GK̄SVG. P̄P̄. ३ So all our MSS. and Vaidikas. ४ ACR ब्रह्मणे. We with BDK̄K̄SV Dc C.

ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान ।

भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत्ते जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ ३० ॥

ब्रह्मऽज्येष्ठा । समऽभृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम् । दिवम् ।

आ । ततान् ।

भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमः । उत । जज्ञे । तेन । अहति । ब्रह्मणा । स्पर्धितुम् । कः ॥ ३० ॥

अत्र चतुर्चादिदशर्चानैः शब्दैस्तृचाद्येकर्चानैः शब्दैश्च तत्सप्तशका अथर्वाख्या ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । एकादशादिविंशत्यनैः शब्दैराथर्वणा आर्षेयाः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च गोपथब्राह्मणे समास्नायते । “तस्म अ-
“थर्वाणस्म ऋषिस्म अभ्यश्राम्यत् । अभ्यतपत् । समतपत् । तस्माच्छ्रान्तात्
“तप्तात् संतप्ताद् दशतयान् अथर्वण ऋषीन् निरमिमीत् । एकर्चान् द्वृ-
“चांस्तृचांश्चतुर्चान् पञ्चर्चान् षडृचान् सप्तर्चान् [अष्टर्चान्] नवर्चान्
“दशर्चान् इति । दशतयान् आथर्वणान् आर्षेयान् निरमिमीत् । ए-
“कादशान् द्वादशांस्त्रयोदशांश्चतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशान्
“[अष्टादशान्] नवदशान् विंशान् इति” इति [गो० १.५] । “महा-
काण्डाय” इति शब्देन विंशतिकाण्डात्मककृत्स्नवेदवाचिना तद्रष्टैवैतन्नामां
ऋषिरभिधीयते । “क्षुद्रेभ्यः” इति यजुर्मन्त्रवाचिना “पर्यायिकेभ्यः” इति
पर्यायसूक्तवाचिना “एकानृचेभ्यः” इति अर्धर्चवाचकेन रोहितादिकाण्ड-
वाचकैः शब्दैश्च तत्सप्तशका ऋषयोभिधीयन्ते । अत्र रोहितादिप्रतिपाद-

१ Here Sâyana's text reads प्रथमोत्ते though in the previous hymn it has प्रथमोत्त.
२ See the last mantra of the last hymn and notes thereon.

1 S' om. 'दशर्चानैः. 2 S' तत्सप्तका for तत्सप्तशका. 3 S' om. समतपत्. 4 None of our Sâhîtilâ- or pada MSS. or our Vaidikas read द्वृचेभ्यः स्वाहा. Sâyana's text has the words between हृचेभ्यः स्वाहा and एकचेभ्यः स्वाहा. 5 S' om. 'चतुर्चान्' and merely reads 'स्तृचान्पञ्चर्चान्. We with the Gopatha-Brahmana. 6 S' om. इति. 7 S' 'वाचनात्द्रष्टव्येष्टपैतन्नामा. 8 S' 'वाचना पर्या' for 'वाचिना पर्या'. 9 S' None of our Sâhîtilâ- or pada MSS. have the words पर्यायिकेभ्यः स्वाहा. They appear in Sâyana's text, where they are read after क्षुद्रेभ्यः स्वाहा. 10 S' 'वाचना एका' for 'वाचिना एका'.

काः काण्डाः सुप्रसिद्धाः । “विषासह्यै स्वाहा” इति विषासहिशब्देन समदशकाण्डोभिधीयते । ब्रह्मणे स्वाहेत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“येन देवं सवितारम्” इति सूक्तम् “त्वाष्ट्रीं वस्त्रक्षये प्रयुञ्जीत” [न० क० १७] इति विहितायां महाशान्तावावपेत । “अथावापिकाः शान्ताय इत्यमृतायाम्” इति प्रक्रम्य सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “प्राणाय नमः” [११. ६] इति संतत्याम् येन देवं सवितारम् [१९. २४] इति त्वा-
“प्ल्याम्” इति [न० क० १८.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

येन देवं सवितारं परि देवा अंधारयन् ।

तेनेमं ब्रह्मणस्पते परिं राष्ट्रार्यं धत्तन ॥ १ ॥

येन । देवम् । सवितारम् । परिं । देवाः । अंधारयन् ।

तेन । इमम् । ब्रह्मणः । पते । परिं । राष्ट्रार्यं । धत्तन् ॥ १ ॥

देवाः द्योतमाना इन्द्रादयः देवम् द्योतमानं सवितारम् सर्वस्य प्रे-
कम् आदित्यं येन हेतुना रक्षोहननरूपेण पर्यधारयन् परितः सर्वत आ-
च्छादयन् । दर्शपूर्णमासादिषु रक्षोनिबन्धनयज्ञभंशपरिहाराय आदित्यमेव
परिधित्वेन कल्पितवन्त इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके सभाम्नायते ।
“न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो ह्येवोच्यन् पुरस्ताद् रक्षांसिपहन्ति”
इति [तै० सं० २. ६. ६. ३] । तेन कारणेन शत्रुनिर्हरणात्मना हे ब्रह्म-
णस्पते ब्रह्मणो वेदरूपस्य मन्त्रस्य पते पालक एतत्संज्ञक देव इमम् म-
हाशान्तिप्रयोक्तारं यजमानं राष्ट्राय राज्याय । ॥ “क्रियार्थोपपदस्य”

१ A D K K V C's अंधारयन्. De अंधारयन् changed to अंधारयन्. We with B O R B P J. P अंधारयन् ।

1 S' The commentator, it will be observed, omits to notice मङ्गलिकेभ्यः स्वाहा. His text has the words like our authorities after विषासह्यै स्वाहा. It reads them मङ्गलिकेभ्यः स्वाहा, more correctly than our authorities which all have मंगलिकेभ्यः स्वाहा. 2 S' अथ वापि०.

इति चतुर्थी ॥ । राज्यं रक्षितुं परि धत्तन परिधापय । रक्षकत्वेन
 धोपय । अस्य राज्यस्य परकृतवाधापरिहारार्थम् इमं साधकं राजानं
 रक्षकत्वेन कुर्वित्यर्थः । ॥ दधातेलोटि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनादेशः ।
 “तिङां तिङो भवन्ति” इति एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः ॥
 यद्वा परि धत्तनेति लिङ्गाद् वस्त्ररक्षणार्थं विहितायां त्वा-
 ष्ट्यां शान्तौ विनियोगाद् अयम् अर्थः । येन निमित्तेन देवाः सविता-
 रम् आच्छादकम् अकुर्वन् तेन [हे] ब्रह्मणस्पते । वाससः सर्वदेवत्यत्वात्
 तदभिमानिदेवाः संबोध्यन्ते । वाससः सर्वदेवत्यत्वं तैत्तिरीयकाः समा-
 नन्ति । “तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः” इति [तै० सं० ६. १. १.
 ४] । परि धत्तन हे वासोभिमानिनो देवाः यूयमपि एनं राष्ट्राय परि
 धत्तन । यथा देहस्य वास आच्छादकम् एवम् इमं साधकं राज्यस्य व-
 स्त्रवत् परिधापयत आच्छादकं कुरुत इति बहुवचनोपपत्तिः ॥

द्वितीया ॥

परीममिन्द्रमायुषे महे क्षत्राय धत्तन ।

यथैनं जरसे नृयां ज्योक् क्षत्रेधि जागरत् ॥ २ ॥

परि । इमम् । इन्द्रम् । आयुषे । महे । क्षत्राय । धत्तन ।

यथा । एनम् । जरसे । नृयांम् । ज्योक् । क्षत्रे । अधि । जागरत् ॥ २ ॥

हे इन्द्रं परमैश्वर्यसंपन्न त्वम् इमं साधकं मां माम् आयुषे आयुर्ला-
 भाय महे महते क्षत्राय क्षतात् त्रायत इति क्षत्रम् परकृतवाधापरिहा-
 रकं बलम् । तस्मै तल्लाभाय च परि धत्तन परिधापयत । अत्रापि पूर्व-
 वत् पूजायां बहुवचनं वस्त्राभिमानिसर्वदेवापेक्षया वा । उक्तम् अर्थं स्प-
 ष्टीकरोति । ज्योक् चिरकालं क्षत्रे वाधापरिहारके वले । निमित्ते सप्त-
 मी । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा जागरत् जागृयात् असी

१ So we with A B C D K R V C. De. S originally read परीममिन्द्र* and has then corrected it to परीममिन्द्र*, by removing the accent. P P J इन्द्रम् । आयुषे । १ So we with A B C D K R S V C. De. P P J नृयांम् ।

1 S' ध्यापय for धापय. 2 S' *लक्षणार्थं for *रक्षणार्थं. 3 S' सर्वदेवदेवापेक्षया.

शान्तिकर्ता यजमानः । ॥ जागर्तेल्लेति अडागमः ॥ । यथाश-
ब्दो भिन्नक्रमः । यथा अयं साधकश्चिरकालं बलवान् शत्रुधर्षणसमर्थो
जागृयात् अवहितो भवेत् । तथेत्यध्याहारः । एनं शान्तिकर्तारं जरसे
जरायै जरापर्यन्तं नयं प्रापय । आयुष्मन्तं कुर्विति इन्द्रः संबोध्यः ।
विश्वदेवसंबोधनपक्षे प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । ॥ इदमोन्वादेशे
एनादेशोनुदात्तः । “जराया जरस् अन्यतरस्याम्” इति अजादौ ज-
राया जरस् आदेशः ॥

तृतीया ॥

परीमं सोममायुषे महे श्रोत्राय धत्तन ।

यथैनं जरसे नयां ज्योक् श्रोत्रेधि जागरत् ॥ ३ ॥

परिं । इमम् । सोमम् । आयुषे । महे । श्रोत्राय । धत्तन ।

यथा । एनम् । जरसे । नयाम् । ज्योक् । श्रोत्रे । अधि । जागरत् ॥ ३ ॥

हे सोमं वासोभिमानिदेवं इमं शान्तिकर्तारं मां माम् आयुषे चि-
रकालजीवनाय महे महते श्रोत्राय । श्रोत्रशब्दः सर्वेषां चक्षुरादीनाम्
उपलक्षणम् । इन्द्रियसाध्यरूपाद्युपलब्धये आदानादिकर्मणे च परि धत्त-
न परितः सर्वतो धत्त । पुष्टं कुरुत । पूर्ववद् बहुवचनम् । यद्वा श्रो-
त्रशब्देन श्रूयते श्लाघ्यते सर्वैः पुमान् अनेनेति यश उच्यते । ॥ श्रु-
श्रवणे । करणे औणादिकस्त्रन् प्रत्ययः ॥ । महते यशसे च परिध-
त्त । यथैनम् इत्यादि पूर्ववत् । शत्रस्थाने श्रोत्रशब्दो विशेषः । यथा चि-
रकालं श्रोत्रादीन्द्रियशक्तिमान् यशस्वी वा जागृयात् तथा एनं जरसे
जरापर्यन्तं नयेति ॥

चतुर्थी ॥

परिं धत्त धत्त नो वर्चसेमं जरामृत्युं कृणुत दीर्घमायुः ।

१ So we with A B C D K R S V C. De. २ S' श्रोत्राय. De श्रोत्राय changed to श्रोत्रो-
य. We with D K R R V C. ३ So we with A B C D K R S V C. De P P J नयाम् ।

1 S' 'देवते for 'देव. 2 S' repeats here श्रोत्रशब्देन though it has the word already
after यद्वा.

बृहस्पतिः प्रायच्छद् वास एतत् सोमाय राज्ञे परिधातुवा उ ॥ ४ ॥
 परि । धत्त । धत्त । नः । वर्चसा । इमम् । जराऽमृत्युम् । कृणुत । दी-
 र्घम् । आयुः ।

बृहस्पतिः । म । अयच्छत् । वासः । एतत् । सोमाय । राज्ञे । परिऽधा-
 तवै । ऊं इति ॥ ४ ॥

एषा ऋक् द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके “आयुर्दाः” इति सूक्ते [२. १३. २] व्याख्याता । संग्रहार्थस्तु । वाससः सर्वदेवत्वत्वात् तदभिमानिदेवानामेव संबोध्यत्वम् । तथात्वं च वाससः तैत्तिरीयके समान्नायते । “अग्नेस्तूपाधानम्” इति प्रक्रम्य “तद् वा एतत् सर्वदेवत्वं यद् वासः” इति [तै०सं० ६. १. १. ४] । हे देवाः परि धत्त । ॥ अन्नर्भावितण्यर्थः ॥ इमं माणवकं वासः परिधापयत । नः अस्मदीयम् इमं वर्चसा तेजसा धत्त पोषयत । तेजस्विनं कुरुतेत्यर्थः । किं च इममेव माणवकं जराऽमृत्युम् जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य स तथोक्तः तथाविधं कुरुत । अकालमृतिर्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेवाह दीर्घम् इति । अस्य माणवकस्य दीर्घम् शतपरिमितम् आयुरस्तु ॥ तदेव वासः प्रशंसति । बृहस्पतिः बृहताम् इन्द्रादीनां पतिः एतन्नामा देवः । ॥ “तद्बृहतोः करपत्नोः” इति सुट्त्लोपौ । “पत्वावैश्वर्ये” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ एतन्नामा देवः एतत् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने । “सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा” इति श्रुतेः [तै०सं० १. ८. १०. २] । परिधातवै परिधातुम् । ॥ “तुमर्थे सेसेन्” इति तवै प्रत्ययः । “तवै चान्तश्च युगपत्” इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ प्रायच्छत् अददात् । ॥ दाण् दाने । इत्यस्मात् लङि “पाप्रा०” इत्यादिना यच्छादेशः ॥ उ इति पदपूरणः । अनेन यस्त्राणां सोमदेवताकंत्वं सूचितम् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । “सौम्यं वै वासः । स्वयैवेनद् देपतया प्रतिगृह्णाति” इति [तै०ब्रा० २. २. ५. २] ॥

पञ्चमी ॥

ज॒रां सु गच्छ॒ परि॑ धत्स्व॒ वासो॑ भर्वा गृष्टीनामभिशस्तिपा उं ।

श॒तं च॒ जीव॑ श॒रदः॑ पु॒रु॒ची॒ रायश्च॒ पोष॑मुपसंभ्ययस्व ॥ ५ ॥

ज॒राम् । सु । गच्छ॒ । परि॑ । धत्स्व॒ । वासोः॑ । भव॑ । गृष्टीनाम् । अभिश॒स्ति॒ऽपाः । उं इति॑ ।

श॒तम् । च॒ । जीव॑ । श॒रदः॑ । पु॒रु॒चीः । रायः॑ । च॒ । पोष॑म् । उ॒प॒ऽसंभ्य॑यस्व ॥ ५ ॥

इयमपि ऋक् तत्रैव काण्डे [२. १३. ३.] व्याख्याता । अत्र प्रथमपादो भिन्नः । हे शान्तिप्रयोक्तः त्वं जराम् वार्धकं सु गच्छ सम्यक् प्राप्नुहि । ॥ “सुः पूजायाम्” इति कर्मप्रवचनीयः ॥ जरापर्यन्तम् आयुष्मान् भवेत्यर्थः । वासः एतत् परि धत्स्व आच्छादय । अनेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् [अभिशस्तिपाः] अभिशस्तिः अभितो विशसनं हिंसा तन्निमिहाद् भयात् पाता पालको भव । तत्र अभूरिति पाठः अत्र भवेति विशेषः । गवाम् अभिशस्तिपात्वं तत्रैव शतपथब्राह्मणानुसारेण प्रयुक्तं तत् ततोवगन्तव्यम् । किं च पुरुचीः बहुकालम् अञ्जन्तीः बहुविधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्याप्नुवतीः शतम् शतसंख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव । अपि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् उपसंभ्ययस्व परिधत्स्व । एतद्वासःपरिधानेन धनादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ॥

षष्ठी ॥

प॒री॒दं वासो॑ अधिषाः स्वस्तयेभूर्वापीनामभिशस्तिपा उं ।

श॒तं च॒ जीव॑ श॒रदः॑ पु॒रु॒चीर्वस॑न्नि चारुर्वि भजासि जीवन् ॥ ६ ॥

१ A B C E C. पुरुचीं. We with D K S V Dc. २ P J पुरुचीः। We with P. ३ A O D Dc अधिषा. We with B K R S V C. ४ A B C D पुरुचीं. We with K K R S V C. Dc.

1 S' तत्तत् for तत्.

परि । इदम् । वासः । अधिधाः । स्वस्तये । अभूः । वापीनाम् । अभि-
शस्तिऽपाः । ऊं इति ।

शतम् । च । जीव । शरदः । पुरुचीः । वसुनि । चारुः । वि । भजासि ।
जीवन् ॥ ६ ॥

एषापि तत्रैव द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके [२. १३. ३.] व्याख्याता ।
अत्र चरमपादो विभिन्नः । हे शान्तिकर्तः इदम् उक्तं वासो वस्त्रं स्व-
स्तये क्षेमाय पर्यधिधाः परिहितवान् असि । ॥ परिपूर्वाद् [धा]-
धातोर्लुङि “स्याध्वोरिच्च” इति इच्चकिल्वे । “ह्रस्वाद् अङ्गात्” इति
सिञ्जलोपः ॥ तेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् अभिशस्तिपाः ।
त्वगादानभीतिरत्र अभिशस्तिशब्देन विवक्षिता । तस्या अभिशस्तेः पाता
अभूः भव । उशब्दः पूरणः । शतं च जीवेति तृतीयः पादः पूर्ववत् ।
जीवन् शतसंवत्सरजीवनवान् चारुः वाससा दीप्यमानस्त्रं वसुनि धनानि
वि भजासि पुत्रमित्रदायादादिभ्यो विभक्तं कुरु । अर्धिभ्यो वा प्रय-
च्छ । ॥ भजतेर्लेटि आडागमः ॥

सप्तमी ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । मृतये ॥ ७ ॥

अमाष्यप्रापणं योगः । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्विर्वचनम् ॥ यो-
गेयोगे सर्वस्य अमाष्यस्य फलस्य प्रापणविषये वाजेवाजे । वाजशब्दः अ-
न्नावाची । उपलक्षणम् एतत् । अन्नादिलक्षणे फले लब्धे च । ॥ पू-
र्ववद् द्विर्वचनम् । लुप्तमत्वर्षीयस्तवस् शब्दः ॥ अतिशयेन तव-
स्त्विनं समृद्धं तम् इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं सखायः समानख्यानाः

१ P J पुरुचीः १. We with P.

१ Niyant's text also has "गृष्टीनामि" for our "वापीनामि". २ S' समानसखायः for समानख्यानाः.

स्तोतारो वयम् ऊतये रक्षणार्थं च हवामहे आह्वयामः । अभिमतफल-
लाभार्थं लब्धस्य परिपालनार्थं स्वरक्षणार्थं च इन्द्रमेव आह्वयाम इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

हिरण्यवर्णो अजरः सुवीरो जरामृत्युः प्रजया सं विशस्व ।

तदुसिराह तद् सोमं आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ॥ ८ ॥

हिरण्यवर्णः । अजरः । सुवीरः । जरामृत्युः । प्रजया । सम् । वि-
शस्व ।

तत् । अग्निः । आह । तत् । जुं इति । सोमः । आह । बृहस्पतिः । स-
विता । तत् । इन्द्रः ॥ ८ ॥

हिरण्यवर्णः हितरमणीयशरीरकान्तिः हिरण्यसमानवर्णो वा अजरः ज-
रारहितः सुवीरः । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्राः । शोभनपुत्रादियुक्तो
जरामृत्युः जरयैव मृत्युमृतिर्यस्य अकालमरणरहितश्च सन् प्रजया प्रकपेण
जायमानया पुत्रादिकया भृत्यादिरूपया वा सह सं विशस्व । संवेशश-
ब्देन अत्र निर्वेशो विवक्ष्यते । निर्विश । एवं हिरण्यवर्णादिविहितफलो-
पपन्नः सन् चिरकालं सुखयेत्यर्थः । यद्वा सं विशस्व सम्यग्विश प्रविश ।
उक्तगुणोपेतः सन् स्वगृहम् अधितिष्ठेत्यर्थः । ॥ विशतेर्व्यत्ययेन आ-
त्मनेपदम् ॥ उक्तेर्ये विप्रतिपत्त्यभावं वासोभिमानिसर्वदेवतावचनेन
समर्पयते उत्तरार्धेन । अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः तत् अस्मिन् सूक्ते
प्रतिपादितम् अर्पजातम् आह ब्रवीति । उशब्दः अवधारणे । तदेव
सोमो देव आह । तदेव अर्पजातम् इन्द्रबृहस्पतिसवितार आहुः । एत-
दादयः सर्वेपि देवा इमम् उक्तम् अर्थम् आहुः । अस्मिन्नर्थे विप्रतिप-
त्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अत्रान्तस्य त्वा” इति एकत्वं सूक्तं “गान्धर्वीम् अश्वशये प्रयुञ्जी-
त” [न०क० १७,] इति विहितायां गान्धर्व्याख्यायां महाशान्तायावपेत् ।

उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “अश्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मीति गान्धर्व्याम्
आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्” इति [न० क० १६.] ॥

सैषा ऋग् एवम् आम्नायते ॥

अश्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मि प्रथमस्य च ।

उत्कूलमुद्बहो भवोदुद्ब प्रति धावतात् ॥ १ ॥

अश्रान्तस्य । त्वा । मनसा । युनज्मि । प्रथमस्य । च ।

उत्कूलम् । उद्बहः । भव । उद्ब । प्रति । धावतात् ॥ १ ॥

अत्र अश्वः संबोध्यः । हे गान्धर्वाश्व त्वा त्वाम् अश्रान्तस्य श्रमर-
हितस्य परसेनाभिगमनेपि शरीरायासरहितस्य तुरंगमस्य मनसा शत्रुध-
र्षणोत्सुकेन स्वाधिरोहसादिमोत्साहकेन वा मनसा मानसेन प्रथमस्य सृ-
ष्ट्यादौ उत्पन्नस्य अश्वजातेः पूर्वस्य अश्वस्य च मनसा युनज्मि योज-
यामि । जितश्रमस्य उच्चैःश्रवसः अश्वश्रेष्ठस्य च मनउपलक्षितां सर्वेन्द्रि-
यशक्तिं शरीरदार्यम् आशुत्वं परसेनाभिभवनसामर्थ्यं च अस्मिन् शा-
न्तिफलत्वेन काम्यमाने तुरंगमे योजयामीत्यर्थः । एवंसामर्थ्योपेतस्त्वम् उ-
त्कूलमुद्बहो भवः । अतिदृप्तो भवेति तात्पर्यार्थः ॥ पदार्पस्तु । नदी परा-
र्वाची तीरे प्रभूतेन जलप्रवाहेण उक्रम्य ऊर्ध्वं प्रवहति एवं त्वमपि पु-
द्गाय संनद्धं परसैन्यं स्वसामर्थ्येन अतिक्रम्य विशोभयेति अश्वः प्रोत्सा-
ह्यते । उद्बह प्राणणे । “उदि कूले रुजिवहोः” इति खच् प्र-
त्ययः । “स्वित्यनव्ययस्य” “अरुडिपदजन्तस्य मुमु” इति कूलशब्दस्य
मुमु आगमः । भवतेलेटि अडागमः । “भूसुवोस्तिडि” इति गुणनि-
पेधाभावरहान्दसः । यद्वा छान्दसे लडि अमाड्योगेपि अडभावः उद्ब । दु-
हीयं एतादृशसामर्थ्योपेतेन अश्वेन भवता एषणीयानि शत्रुजयलक्षणानि

। CR S उद्बहः । We with ABD K V De Cs. २ BCD K S V भुषोदुद्बहः । De भुषो-
दुद्बहः changed to भुषोदुद्बहः । We with AR V Os and P P J which have: उत्कूलम् ।
उद्बहः । भव । उद्बहः । (P उद्बहः) ।

1 S' 'रोहसादि' for 'रोहसादि'. 2 S' 'उपलक्षित'. 3 S' 'मतिदुप्तो'. 4 S' 'गति'
for 'गुण'. 5 So Snyana's text too.

फलानि लभेय । ॥ दुह प्रपूरणे । अस्माद् विधिलिङि कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले आत्मनेपदम् । उत्तमैकवचनम् इद् ॥ अतः अथ त्वं
प्रतिधावतात् जेतव्यं स्थानं प्रति शीघ्रं गच्छ । ॥ प्रतिपूर्वात् सत्तं-
वेंगितायां गतौ धाव् आदेशः । “तुह्योस्तातङ्” इति मध्यमपुरुषस्य
हेस्तातङ् आदेशः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“अग्नेः प्रजातम्” इति सूक्तेन “आग्नेयीम् अग्निभये सर्वकामस्य
च” [न० क० १७.] इति विहितायाम् आग्नेय्याख्यायां महाशान्तौ हिर-
ण्यनिर्मितं कुण्डलादिकम् अभिमन्य वधीयात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे ।
“अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यम् इति हिरण्यम् आग्नेय्याम्” इति
[न० क० १९.] । कर्णमध्ये छिद्रवद्विरण्यकुण्डलम् इत्यर्थः ॥

तथा अनेन सूक्तेन तुलापुरुषे शान्तिकलशे हुत्वा संपातान् आनयेत् ।
“अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे ।
“अग्ने गोभिः” ‘अग्नेभ्यार्वतिन्’ [कौ० ९. ४] ‘अग्नेः प्रजातम्’ [१९.
२६] इति संपातान् उदपात्र आनीयाभिपेककलशेषु निनयेत्” इति
[प० ११. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं दुधे अधि मर्त्येषु ।

य एनद् वेद् स इदेनमर्हति जरामृत्युर्भवति यो विभर्ति ॥ १ ॥

अग्नेः । प्रजातम् । परि । यत् । हिरण्यम् । अमृतम् । दुधे । अधि । मर्त्येषु ।

यः । एनत् । वेद् । सः । इत् । एनम् । अर्हति । जरामृत्युः । भवति ।

यः । विभर्ति ॥ १ ॥

१ A B C D R S C. एनद्देद्. De एनद्देद् changed to एनद्देद्. J एनद्. We with K K
V and P P. २ K K विभर्ति. De विभर्ति changed to विभर्ति. We with A B C D R S
V C.

1 S' insert, कर्ण after इति. Our MS. of the *Nakshatra-kalpa* omits the word.
2 May this refer to *Paippalāda* I. 8 4 1.?

अग्नेः परि अग्नेः सकाशात् । ॥ परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ प्र-
जातम् प्रकर्षेण उत्पन्नं यत् हिरण्यम् सुवर्णं विद्यते । आग्नेयाद् रेतसः
सुवर्णम् उत्पन्नम् इति तैत्तिरीयाः समांमनन्ति । “अग्ने रेतश्चन्द्रं हिर-
ण्यम् । अद्भ्यः संभूतम् अमृतं प्रजासु” इति [तै० ब्रा० १. २. १. ४] ।
यच्च हिरण्यं मत्स्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु अधि । ॥ अधिशब्दः स-
प्तम्यर्थानुवादी अंधिकृत्वेति वां ॥ अमृतम् अमरणसाधनं सत् दधे
अयतिष्ठते । ॥ धृङ् अवस्थाने । तौदादिकः । अकर्मकः । आत्मने-
पदी ॥ मरणधर्मणां मनुष्याणां मरणनिर्हरणसाधनत्वेन यत् हिरण्यं
तिष्ठति । यद्वा । ॥ धृ धारणे । सकर्मकः । छान्दसो लिट् ॥ म-
त्स्येषु अमरणसाधनत्वेन देवैर्दधे । चक्रे इति यावत् । एनत् । ॥ “इ-
दमो नपुंसकैकवचने एनदादेशो वक्तव्यः” इति इदम् एनदादेशः ॥ ए-
नत् उक्तं हिरण्यं यः पुमान् वेद उक्तस्वरूपं हिरण्यं जानाति स इत् ।
इत् अवधारणे । स एव पुमान् एनम् अन्वादिष्टं हिरण्यरूपं पदार्थम्
अर्हति । धारयितुम् इति शेषः । यः पुमान् विभर्ति धारयति स्वश-
रीरे मणिकुण्डलाङ्गुलीयादिरूपं स पुरुषो हिरण्यधारी जरामृत्युः जरयैव
मृत्युर्मृतिर्यस्य अकालमृतिरहितो भवति ॥

द्वितीया ॥

यद्धिरण्यं सूर्येण सुवर्णं प्रजावन्तो मनवः पूर्वं ईषिरे ।

तत् त्वा चन्द्रं वर्चसा सं सृजत्यायुष्मान् भवति यो विभर्ति ॥ २ ॥

यत् । हिरण्यम् । सूर्येण । सुवर्णम् । प्रजावन्तः । मनवः । पूर्वं । ईषिरे ।

तत् । त्वा । चन्द्रम् । वर्चसा । सम । सृजति । आयुष्मान् । भवति । यः ।

विभर्ति ॥ २ ॥

१ K K V मनवः पूर्वं ईषिरे. B D R S Cs मनवः पूर्वं ईषिरे. C मनवः पूर्वं ईषिरे. Dc मनवः
पूर्वं ईषिरे changed to मनवः पूर्वं ईषिरे. We with C and partly with Dc. २ K K V वि-
भर्ति. Dc विभर्ति changed to विभर्ति. We with B O D R S Cs. ३ P J पूर्वं. We with
P. ४ P P J ईषिरे. ५ P सृजति. We with P J. ६ P विभर्ति. We with P J.

प्रजावन्तः प्रकर्षेण जायमानाभिः पुत्रभृत्यादिभिस्तद्वन्तो मनवः । कार्ये
कारणशब्दः । मनोः पुत्रा मनुष्याः पूर्वे हिरण्यधारिणां प्रथमभाविनः
सन्तः । पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना मनवो वा ।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

इति हि भगवद्बचनम् [भ० गी० १०. ६] । सुवर्णम् शोभनवर्णं यद्वि-
ण्यम् हितरमणीयं हेम सूर्येण सर्वस्य प्रसवित्रा स्वकारणेन आदित्येन
सह ईषिरे प्राप्तवन्तः । लब्धवन्त इत्यर्थः । सूर्येण प्रेरिता वा मनवो
हिरण्यम् ईषिरे । ॥ ईष गत्यादिषु । भौवादिकः । आत्मनेपदी ।
“इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः” इति विहित आम् प्रत्ययोत्र मन्त्रत्वाद् न
प्रवर्तते “०अमन्त्रे०” इति निषेधात् । इषु इच्छायाम् इत्यस्माद् वा व्य-
त्ययेन आत्मनेपदम् ॥ तत् मनुभिर्धारितं चन्द्रम् आह्लादकं हि-
रण्यं कर्तुं त्वा त्वां हिरण्यधारकं वर्चसा तेजसा शरीरकान्त्या सं सृ-
जतुं संयोजयतु । यः पुरुषो विभर्ति धारयति हिरण्यं स पुमान् आ-
युष्मान् चिरकालजीवनवान् भवति । ॥ भूमार्थे मनुप् प्रत्ययः ॥

तृतीया ॥

आयुषे त्वा वर्चसे त्वौजसे च वलाय च ।

यथा हिरण्यतेजसा विभाससि जनां अनुं ॥ ३ ॥

आयुषे । त्वा । वर्चसे । त्वा । ओजसे । च । वलाय । च ।

यथा । हिरण्यतेजसा । विभाससि । जनां । अनुं ॥ ३ ॥

हे हिरण्यधारक पुरुष त्वा त्वाम् आयुषे चिरकालजीवनाय । तच्चन्द्रं
सं सृजतु इत्यनुपङ्गः । तथा त्वा त्वां तद्विण्यं वर्चसे वर्चोलाभाय सं
सृजतु । ओजसे शरीरवलाय । शरीरधारकोष्टमो धातुर्वा ओजः ।
तदर्धं वलाय भृत्यादिसंपत्तिरूपाय वाह्याय वलाय तदर्धं च हिरण्यं त्वां

१ C० B जनु for जना. २ S जने changed to जनु. १ J ०भाससि । We with P P.

1 S' धारिणे for धारिणां. 2 S' अंतः.

सं सृजतु । समुच्चयार्थौ चकारौ । यथा हिरण्यम् सुवर्णं तेजसा शुक्ल-
भास्वरूपेण विशेषेण भासते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् तथेत्यध्याहारः ।
तथा त्वमपि च जनान् अनु लक्षीकृत्य । ॥ लक्षणादिष्वर्थेषु अनुः
कर्मप्रवचनीयः ॥ तेजसा वर्चसा उज्ज्वलरूपेण विभासासि विशे-
षेण भासेथाः । ॥ तृतीयार्थं वा अनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ जनैः
सह विशेषेण भासस्व । ॥ भासृ दीप्तौ । लेटि आडागमः । व्यत्य-
येन परस्मैपदम् ॥

चतुर्थी ॥

यद् वेद् राजा वरुणो वेदं देवो बृहस्पतिः ।

इन्द्रो यद् वृत्रहा वेदं तत् तं आयुष्यं भुवत् तत् ते वर्चस्यं भुवत् ॥ ४ ॥

यत् । वेदं । राजा । वरुणः । वेदं । देवः । बृहस्पतिः ।

इन्द्रः । यत् । वृत्रहा । वेदं । तत् । ते । आयुष्यम् । भुवत् । तत् । ते । व-
र्चस्यम् । भुवत् ॥ ४ ॥

यत् हिरण्यं राजा राजमानो वरुणो देवः वेद अग्नेरुत्पन्नम् इति म-
नुष्याणां मरणनिर्हरणोपाय इति जानाति । तथा बृहस्पतिः बृहता स-
हतां देवानां पतिः पालकः एतत्संज्ञको देवः यत् हिरण्यम् उक्तस्वरूपं
वेदं । वृत्रहा वृत्रं हतवान् इन्द्रोपि यत् हिरण्यम् उक्तलक्षणं वेदं । तत्
वरुणादिभिर्देवैर्ज्ञातप्रभावं धारितं वा हिरण्यं ते तव हिरण्यधारक पु-
रुष आयुष्यम् चिरकालजीवनाय हितम् आयुष्कारि भुवत् भवतु । तथा
तद्धिरण्यं ते तव वर्चस्यम् वर्चसे हितं तेजस्कारि भुवत् भवतु । ॥ “त-
स्मै हितम्” इति उभयत्र यत् प्रत्ययः । भुवदिति । भवतेल्लेटि “भू-
सुवोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेधः । अडागमः । “इत्श्च लोपः” इति
तिष इकारलोपः ॥

एकोनविंशे काण्डे पष्ठं सूक्तम् ॥

तृतीयोनुवाकः समाप्तः ॥

१ A B C. धेत्. We with B C D K R V Dc. २ C भवत्तत्. We with A B D K R
R B V.

1 B' Sijana's text also हिरण्यं तेजसा for our हिरण्यतेजसा.

चतुर्थेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र “गोभिष्ठा पातु” इति प्रथमं सूक्तम् । अनेन “प्राजापत्यां प्राजापशुकामस्य प्राजाक्षये च” [न०क० १७.] इति विहितायां प्राजापत्याख्यायां महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिवन्धनं कुर्यात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “गोभिष्ठा पातृषभः [१९, २७] “इति त्रिवृतं प्राजापत्यायाम् अक्षितास्ते [६, १४२, ३] इति यथमणिं “सावित्र्याम्” इति [न०क० १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

गोभिष्ठा पातृषभो वृषां त्वा पातु वाजिभिः ।

वायुष्ठा ब्रह्मणा पातिन्द्रस्ता पातिन्द्रियैः ॥ १ ॥

गोभिः । त्वा । पातु । ष्टृषभः । वृषां । त्वा । पातु । वाजिभिः ।

वायुः । त्वा । ब्रह्मणा । पातु । इन्द्रः । त्वा । पातु । इन्द्रियैः ॥ १ ॥

हे त्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्वा त्वां वृषभः सेक्ता प्रबलः पुंगौर्यूथपतिः गोभिः स्वयूथ्याभिः सह पातु रक्षतु । गोषु बहून्यपत्यानि उत्पाद्य तत्समृद्धिकरणद्वारा त्वां समृद्धं करोत्वित्यर्थः । अथ वा वृषभो वृषभ-देवता स्त्रीयाभिर्गोभिर्देवताभिः सह स्वयम् अरिष्टेभ्यः पातु । ॥ गोभिष्टेत्यत्र “शुभ्रत्तत्तक्षुःषन्तःपादम्” इति मूर्धन्यादेशः ॥ तथा वृषा प्रजननसमर्षोऽश्वः वाजिभिः वेजनवद्भिः शीघ्रगतिभिरश्वैः सह त्वां पातु । पूर्ववद् अश्वपुष्टिद्वारेणेति मन्तव्यम् । एवं वायुः अन्तरिक्षचरो देवः ब्रह्मणा परिवृदेन कर्मणा यज्ञलक्षणेन सह त्वा त्वां पातु । “वाताद् यज्ञः प्रयुज्यताम्” [तै० ब्रा० ३. ७. ४. १] इति श्रुतेः वायोर्वज्ञाख्यब्रह्मणा संबन्धः । यद्वा वायुः ब्रह्मणा परिवृदेन व्याप्तेन सूत्रात्मलक्षणेन सह पातु । अथ वा ब्रह्मशब्देन परिवृदम् अन्तरिक्षं स्वाश्रयम् उच्यते तेन सह पातु । एवम् इन्द्रो देवः इन्द्रियैः । ॥ “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम्” इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः ॥ अतः इन्द्रियाण्यत्र इन्द्रसृष्टानि इन्द्रजुष्टानि वा परिगृह्यन्ते तैः सह पातु ।

१ S' इतियामणिं for इति यथमणिं. २ Sāyana's text, however, reads पातृषभो and not पातु वृषभो. ३ S' देवताकः for वृषभदेवता.

यद्वा “तद् यद् एनं प्राणैः समैन्धंस्तद् इन्द्रस्येन्द्रत्वम्” इत्यादिश्रुतेः
[नि० १०. ८] इन्द्र आत्मा । स च इन्द्रियैः इतरैर्वागादिभिः सह पातु ॥

द्वितीयां ॥

सोमंस्त्वा पात्वोषधीभिर्नक्षत्रैः पातु सूर्यः ।

माञ्चस्त्वा चन्द्रो वृत्रहा वातः प्राणेन रक्षतु ॥ २ ॥

सोमः । त्वा । पातु । ओषधीभिः । नक्षत्रैः । पातु । सूर्यः ।

मातृऽभ्यः । त्वा । चन्द्रः । वृत्रऽहा । वातः । प्राणेन । रक्षतु ॥ २ ॥

सोमो बहुधात्मक ओषधीनां राजा देवः ओषधीभिः इतराभिर्वीक्षा-
दिभिः सह त्वा त्वां पातु रक्षतु । एवं सूर्यो देवो नक्षत्रैः । नक्षत्राणां
पतनात् त्रायन्त इति नक्षत्राणीति अत्र नक्षत्रशब्देन ग्रहाः परिगृह्यन्ते ।
तैः सह त्वां पातु । एवं चन्द्रः सर्वपदार्थप्राण्याह्लादकारी देवः माञ्चिः
मासैः सह पातु । ॥ “पहन्” इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः ।
“शलां जशोन्ते” इति जशत्वेन दकारः । मस्यन्ते परिमीयन्ते सकला
वृद्धिहासैरिति मासा इति तद्व्युत्पत्तिः ॥ स विशेष्यते वृत्रहेति ।
वृत्रः आवरकोन्धकारः तस्य हन्तेति वृत्रहा । एवं वातो वायुः प्राणेन
स्वकीयेन शरीरगतेन पञ्चवृत्त्यात्मकेन वायुना सहितः सन् त्वां रक्षति
रक्षतु ॥

तृतीया ॥

तिस्रो दिवंस्त्रिस्रः पृथिवीस्त्रीण्यन्तरिक्षाणि चतुरः समुद्रान् ।

त्रिवृतं स्तोमं त्रिवृत आप आहुस्तास्त्वा रक्षन्तु त्रिवृता त्रिवृद्धिः ॥ ३ ॥

तिस्रः । दिवंः । तिस्रः । पृथिवीः । त्रीणि । अन्तरिक्षाणि । चतुरः । समुद्रान् ।

त्रिऽवृतम् । स्तोमम् । त्रिऽवृतः । आपः । आहुः । ताः । त्वा । रक्षन्तु ।

त्रिऽवृता । त्रिवृत्ऽभिः ॥ ३ ॥

१ So A B C D K K R S V Dc Cs P P J. २ B C D R S V C. ३ for त्रि through-
out the mantra. We with K K Dc. ३ K K S V तास्त्रिवृद्धिः. R C: त्रिवृताचतुर्युद्धिः.
We with A B C D Dc. ४ P त्रिऽवृताः. L P J त्रिऽवृतात् ।

दिवः द्युलोकान् तिस्रः त्रीन् त्रिगुणान् । आहुरिति सर्वत्र संबन्धः ।
 अभिज्ञाः कथयन्ति । दिवंस्त्रिवृत्त्वं चन्द्रार्कनक्षत्राणाम् [आ]श्रयस्थानभेदाद्
 अवगन्तव्यम् । यद्वा तज्जिगमिषूणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन गन्तव्यस्यापि
 द्युलोकस्य त्रैविध्यम् अवगन्तव्यम् । एवं पृथिव्या अन्तरिक्षस्य च गन्त-
 भेदेन त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तथा तिस्रः [पृथिवीः] पृथिवीरपि तिस्र
 आहुः । निकृष्टप्राणिभोगाश्रया पृथिव्येका । मध्यमप्राणिभोगाश्रया पृ-
 थिव्यपरा । उत्तमप्राणिभोगाश्रया पृथिव्यन्या । इति तिस्रः पृथिवीरित्यु-
 च्यते । तृणौषधिर्वनस्पतिभिर्वा त्रिवृत्त्वं पृथिव्याः । अन्तरिक्षाप्यपि त्रीणि
 आहुः । अत्रापि सुकृतिनां त्रैविध्याद् गन्तव्यस्यापि अन्तरिक्षस्य त्रैवि-
 ध्यम् । अथ वा “यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्” [नृ० पू० ता० १]
 इति वचनात् तेषाम् आवासभेदेन त्रैविध्यम् । चतुरः समुद्रान् आहुः ।
 यद्यप्यत्र त्रिवृन्मणिस्तुतिसाधनत्वेन त्रित्वम् अपेक्षितं तथापि चतुर्षु त्रयाणां
 संभवात् चत्वारः समुद्रा इति प्रसिद्धयनतिलङ्घनाय चतुरः समुद्रान् इत्यु-
 क्तम् । एवं स्तोमं त्रिवृतम् आहुः । त्रिवृदाख्ये स्तोमे त्रयाणां तृचानां
 संभवाद् ऋचां गानस्य च त्रिरावृत्तेश्च स्तोमम् स्तोत्रं त्रिवृतम् आहुः ।
 तथा आपः अपः त्रिवृत आहुः दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन । त्रास्त्रिवृतः ।
 द्युपृथिव्यादिकाः त्रिवृत्त्वधर्मवत्यः त्रिवृन्मणिना सह अभेदम् आपन्नाः
 सत्यः त्रिवृद्धिः स्वकीयैस्त्रिभिः प्रकारैः मणिगतहिरण्यरजतलोहलक्षणेन
 त्रिवृता सह अभेदम् आपन्नैः त्वा त्वां रक्षन्तु ॥

चतुर्थी ॥

त्रीन्नाकांस्त्रीन् समुद्रांस्त्रीन् ब्रह्मांस्त्रीन् वैष्टपान् ।

त्रीन् मातरिष्वनस्त्रीन्सूर्यान् गोमून् कल्पयामि ते ॥ ४ ॥

१ BCDKĀEŚVDe Cs °जावृत्ती°. We with A and Śāyana's text. २ BCR
 Cs °ग्रहं°. We with DKĀŚVDe. ३ AĀCDREŚCs मातरिष्व°. De मातरिष्व°
 changed to मातरिष्व°. We with KĀVDe P. ४ AĀDŚV गोप्ती°. We with C
 R P P.

1 S' त्रिवृत° for दिव°. 2 S' °रित्युच्यते for °रित्युच्यते. 3 S' तृणौषधिभिर्वन°.
 4 Śāyana's text too reads त्रिवृत्तस्त्रिवृद्धिः for our त्रिवृतां त्रिवृद्धिः. 5 S' भेदम् for
 अभेदम्.

त्रीन् । नाकान् । त्रीन् । समुद्रान् । त्रीन् । वृध्नां । त्रीन् । वैष्टपान् ।
त्रीन् । मातरिश्वनः । त्रीन् । सूर्यान् । गोमृन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्रीन् नाकान् । उक्त-
प्रकारेण गन्तृत्रैविध्याद् गन्ताव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । ना-
स्मिन् अर्कं दुःखम् अस्तीति तद्भ्युत्पत्तिः । “पुण्यकृतो ह्येव तत्र ग-
च्छन्ति” इति वचनात् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा
रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । त्रीन् समुद्रान् समुद्र-
वन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्षविशेषाः । तान् त्रीन् । अथ
वा प्रसिद्धा एव समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य दुरन्तात्वात् त्रीन्
इत्यभिहितम् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि । त्रीन् वृध्नां वध्नः सर्वस्य
बन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाश्यद्युस्थानत्रैविध्याद् द्र-
ष्टव्यम् । त्रीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । वध्नस्य त्रित्वाभिधानात्
तदाश्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः
“विष्टपं भुवनं जगत्” इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्रत्याः
प्राणिनोपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन त्रिविधास्तान् । त्रीन् मातरिश्वनः ऊ-
र्ध्वाधस्तिर्यग्गतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा मातरि-
श्वार्षिं त्रिविधः तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति मात-
रिश्वा इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । त्रीन् सूर्यान् प्रकाश्यानां लोकानां त्रि-
त्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डलतदधिष्ठातृदेवताभेदेन
सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मणिं योजयन् अहं ये ये त्रैविध्योपपन्ना नाकाद्याः
सन्ति तान् सर्वान् [ते] तव गोमृन् कल्पयामि ॥

पञ्चमी ॥

घृतेन त्वा समुक्षांम्यस्र आज्येन वर्धयन् ।

१ P P J नाकान् । २ J वृध्नां । corrected into वध्नः । P वृध्नः । P वृध्नः । corrected
into वृध्नः । ३ P J मातरिश्वनः । We with K P. ४ D R S C ससुष्ट्याभ्यः । B ससु-
ष्ट्याभ्यः । We with A K E V De.

1 S' लोकान् for नाकान्. 2 Sâyana's text too वध्नः. 3 S' inserts प्राणिनोपि again
after देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन. 4 S' त्रिविधान्. 5 S' मातरिश्वादिभिः. 6 S' लोकान्.

त्रीन् । नाकान् । त्रीन् । समुद्रान् । त्रीन् । ब्रह्मान् । त्रीन् । वैष्टपान् ।
त्रीन् । मातरिश्वनः । त्रीन् । सूर्यान् । गोमृन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्रीन् नाकान् । उक्त-
प्रकारेण गन्तृत्रैविध्याद् गन्तव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । ना-
स्मिन् अकं दुःखम् अस्तीति तद्भ्युत्पत्तिः । “पुण्यकृतो ह्येव तत्र ग-
च्छन्ति” इति वचनात् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा
रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । त्रीन् समुद्रान् समुद्र-
वन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्षविशेषाः । तान् त्रीन् । अथ
वा प्रसिद्धा एव समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य दुरन्तत्वात् त्रीन्
इत्यभिहितम् । तान् ते गोमृन् कल्पयामि । त्रीन् वंशान् वधः सर्वस्य
वन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाशयद्युस्थानत्रैविध्याद् द्र-
ष्टव्यम् । त्रीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । वधस्य त्रित्वाभिधानात्
तदाश्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः
“विष्टपं भुवनं जगत्” इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्रत्याः
प्राणिनोपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन त्रिविधास्तान् । त्रीन् मातरिश्वनः ऊ-
र्ध्वाधस्त्रिर्यगतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा मातरि-
श्वपि त्रिविधः तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति मात-
रिश्वा इति तच्छब्दभ्युत्पत्तिः । त्रीन् सूर्यान् प्रकाशयानां लोकानां त्रि-
त्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डलतदधिष्ठातृदेवताभेदेन
सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मणिं योजयन् अहं ये ये त्रैविध्योपपन्ना नाकाद्याः
सन्ति तान् सर्वान् [ते] तव गोमृन् कल्पयामि ॥

पञ्चमी ॥

घृतेन त्वा समुक्षांम्यन्न आज्येन वर्धयन् ।

१ P P J नाकान् । २ J ब्रह्मान् । corrected into व्रह्मन् । P ब्रह्मन् । P' ब्रह्मन् । corrected
into व्रह्मन् । ३ P J मातरिश्वनः । We with K P. v D R S C's समुष्टयान् । B' समु-
ष्टयान् । We with A K K V De.

1 S' लोकात् (for नाकान्). 2 S' Sāyana's text too व्रह्मन्. 3 S' inserts प्राणिनोपि again
after देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन. 4 S' त्रिविधान्. 5 S' मातरिश्वान् । 6 S' लोकान्.

अग्नेश्चन्द्रस्य सूर्यस्य मा प्राणं मायिनो दभन् ॥ ५ ॥

घृतेन । त्वा । सम् । उक्षामि । अग्ने । आज्येन । वर्धयन् ।

अग्नेः । चन्द्रस्य । सूर्यस्य । मा । प्राणम् । मायिनः । दभन् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् आज्येन होमसाधनेन वर्धयन् अभिवृद्धं कुर्वन् कर्तुम् इच्छन् अहं [घृतेन] सम् उक्षामि सम्यक् सिद्धामि । बह्वीभिर्घृतधाराभिरक्तं करोमि । अग्नेर्घृतेन समुक्षितस्य चन्द्रस्य ओषधिवनस्पत्याद्याह्लादकारिणश्च सूर्यस्य देवस्य च अनुग्रहात् हे माणि विभ्रत पुरुष तव प्राणं मायिनः मायावन्तोऽसुरा मा दभन् दम्भनं मा कुर्वन्तु । मापहरन्तु इत्यर्थः । ॥ दन्भु दम्भे । अस्य लुङि अङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

मा वः प्राणं मा वीषानं मा हरो मायिनो दभन् ।

भ्राजन्तो विश्ववेदसो देवा दैव्येन धावत ॥ ६ ॥

मा । वः । प्राणम् । मा । वः । अपानम् । मा । हरः । मायिनः । दभन् ।

भ्राजन्तः । विश्ववेदसः । देवाः । दैव्येन । धावत ॥ ६ ॥

अत्र राज्ञो मणिवन्धने विनियोगाद् राजनि पूजार्थं बहुवचनस्य युक्तत्वाद् अत्र व इति बहुवचननिर्देशः । यद्वा राज्ञः पुत्रभृत्यादिकम् अपेक्ष्य बहुवचनम् । हे राजादयः वः युष्माकं प्राणं मायिनो मायावन्तोऽसुरा मा दभन् हिंसां मा कुर्वन्तु । तथा वः अपानमपि मा दभन् । एवं हरः शत्रुबलापहारकं तेजो मा दभन् । तदर्थम् हे देवाः अग्निचन्द्रसूर्याः भ्राजन्तः दीप्यमाना विश्ववेदसः विश्वस्य सर्वस्य वेत्तारो विश्वधना वा । वेद इति धननाम । यूयं दैव्येन देवसंबन्धिना रथादिना साधनेन वेगेन वा धावत । प्राणरक्षार्थम् इति शेषः । ॥ दैव्येनेति । “देवाद् यज्जौ” इति यञ् ॥

१ C विश्ववेदसो देवा. We with A B D K K R S V Dc Gs. २ So P P J.

1 S' चङि.

सप्तमी ॥

प्राणेनाग्निं सं सृजति वातः प्राणेन संहितः ।

प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति । वातः । प्राणेन । सम्संहितः ।

प्राणेन । विश्वतःसुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम् आशास्य इदानीं तस्य माहात्म्यं वर्णयति । प्राणेन मुख-
स्येन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत्
एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः । किं च वातः बाह्यो वायुः प्राणेन मु-
खस्येन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि
च प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात्
सूर्यो विश्वतोमुखं इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आ-
ग्निमुखबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या
अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं
महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवश्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ॥

अष्टमी ॥

आयुषायुःकृतां जीवायुष्मान् जीव मा मृषाः ।

प्राणेनात्मन्वर्ता जीव मा मृत्योरुदगां वशम् ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुःकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृषाः ।

प्राणेन । आत्मन्वर्ताम् । जीव । मा । मृत्योः । उत् । अगाः ।

वशम् ॥ ८ ॥

१ P नृजति । We with P J. २ V आयुषायुःकृतां with Śāyana's text. We with A
B C D K K R S De Cs. ३ A C D K V De Cs 'त्मन्वर्ता'. C is somewhat doubtful.
B R S 'त्मन्वर्ता' which may, however, be intended for 'नृत्वर्ता'. Śāyana's text reads:
'त्मन्वर्ता'. ४ A B C D K K R S V जीव. P J जीव । We with De P. ५ A B C S Cs
'गा वशं' (without any accent-marks). DE 'गा वशम्' (without any accent-marks).
De 'गा वशं' corrected to 'गा वशं'. P वशम् । J वशम् । We with K K V and De as
subsequently corrected, and P. ६ P P J आत्मन्वर्ताम् ।

1 S' सुरा for विश्वतोमुख.

हे राजन् मणिधारक त्वम् आयुष्कृताम् । परेषाम् आयुरभिवृद्धिक-
 तारं आयुष्कृतः । यद्वा तपभादिना दीर्घम् आयुः कुर्वन्ति संपादय-
 न्तीति आयुष्कृतः चिरकालजीविनः पूर्वं महर्षयः आयुष्कृतः । तेषाम्
 आयुषा । तेषां याद्गु आयुस्तादृशेनायुषेत्यर्थः । अथ वा तैर्दत्तेन
 आयुषा त्वं जीव । तस्माद् आयुष्मान् । ॥ भूमार्थे मनुष्यः ॥ दी-
 र्घायुष्यः । भवेति शेषः । उक्तवैपरीत्यं निराकरोति । [जीव] मा मृथाः
 मृतिं मा प्राप्नुहि । ॥ मृद् प्राणत्यागे । “माङ्ङि लुङ्” । “ह्रस्वाद्
 अङ्गात्” इति सिचो लोपः ॥ आत्मन्वताम् स्थिरेण आत्मना त-
 इन्तः तेषाम् आत्मन्वताम् । ॥ “अनो नुद्” इति मनुषो नुडा-
 गमः ॥ तेषां प्राणेन त्वं जीव । किं च मृत्योः मारकस्य देवस्य
 वशं मा उद् अगाः मोहच्छ मा प्राप्नुहि ॥

नवमी ॥

देवानां निहितं निधिं यमिन्द्रोन्वविन्दत् पृथिभिर्देवयानैः ।

आपो हिरण्यं जुगुप्सुवृद्धिस्तास्तां रक्षन्तु त्रिवृतां त्रिवृद्धिः ॥ ९ ॥

देवानां । निऽहितम् । निऽधिम । यम् । इन्द्रः । अनुऽभविन्दत् । पृथिऽ-
 भिः । देवऽयानैः ।

आपः । हिरण्यम् । जुगुप्सुः । त्रिवृत्ऽभिः । ताः । ता । रक्षन्तु । त्रिऽवृतां ।

त्रिवृत्ऽभिः ॥ ९ ॥

यं प्रसिद्धं निहितम् निक्षेपत्वेन संगोप्य स्थापितं हिरण्याख्यं [देवानां]
 निधिम् इन्द्रो देवः देवयानैः देवमार्गैः देवा यैर्मार्गैर्गता निधिं निहि-

१ V यमिन्द्रो° (result of following Sāyana with ignorance of accents!). A B
 C D K K S यमिन्द्रा°. E De यमिन्द्रा°. Gs यमिन्द्रा°. P P J इन्द्र । We with Sāyana.
 २ B C त्रुवतां त्रु°. K K De त्रिवृतांस्त्रि°. D R Gs त्रुवृतांस्त्रि°. S V त्रुवृतांस्त्रु°. P J त्रिऽवृ-
 तां । P त्रिऽवृतां ।

1 S' दीर्घायुष्यो मनुषो भवेति शेषः. 2 S' आत्मन्वताम्. 3 S' आत्मतां वा for आत्मन्व-
 तां. Probably a locus corruptus. Some letters or words may have dropped away
 between आत्म and 'तां, and the वा may be quite correct, a different interpretation
 of आत्मन्वतां being intended.

सप्तमी ॥

प्राणेनाग्निं सं सृजति वातः प्राणेन संहितः ।

प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति । वातः । प्राणेन । सम्संहितः ।

प्राणेन । विश्वतःऽमुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम आशास्य इदानीं तस्य माहान्त्यं वर्णयति । प्राणेन मुख-
स्येन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत
एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः । किं च वातः वाह्यो वायुः प्राणेन मु-
खस्येन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि
च प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात्
सूर्यो विश्वतोमुखं इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आ-
भिमुख्यबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या
अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं
महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवश्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ॥

अष्टमी ॥

आयुषायुःकृता जीवायुष्मान् जीव मा मृषाः ।

प्राणेनात्मन्वेता जीव मा मृत्योरुदगां वशम् ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुःऽकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृषाः ।

प्राणेन । आत्मन्ऽवताम् । जीव । मा । मृत्योः । उत । अगाः ।

वशम् ॥ ८ ॥

१ P मृजति । We with P J. २ V आयुषायुःकृता with Śāyana's text. We with A
B C D K R S De Cs. ३ A C D K V De Cs 'त्मन्वेता'. C is somewhat doubtful.
B R S 'त्मन्वेता' which may, however, be intended for 'मृत्यवता'. Śāyana's text reads:
'मृत्यवता'. ४ A B C D K R S V जीव P J जीव । We with De P. ५ A B C S Cs
'गा वशं' (without any accent-marks). DE 'गा वशन्' (without any accent-marks).
De 'गा वशं' corrected to 'गा वशै'. P पशन् । J वशम् । We with K K V and De as
subsequently corrected, and P. ६ P P J आत्मन्ऽवताम् ।

1 S' सुर for विश्वतोमुख.

तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां त्रिविधानि सामर्थ्यानि कृण्वत् मणिधारके पुरुषे करोतु ॥ यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरत्नशत्रुजयाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्ध्या प्रियायमाणाः अप्तु अन्तः गोपनम् अकुर्वन् । तानि अस्मिन्मध्ये प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्विरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृण्वत् इति । ॥ प्रियायमाणा इति । “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः ॥

ये देवा दिव्येकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये । देवाः । अन्तरिक्षे । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये देवाः पृथिव्यामेकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये । देवाः । पृथिव्याम् । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १३ ॥

एकादशी ॥ ये देवा दिव्याः दिवि भवाः । ॥ “भवे छन्दसि” इति यः ॥ दिवि द्युलोके आदित्याख्या गणा एकादश स्य भवप । यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते । अधिकसंख्यायां न्यूनसंख्यायाः संभवात् । ते देवासः देवाः इदं हविः ह्यमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् ॥ एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्य रुद्रा-

१ P देवासः। We with P J.

1 Śāyana's text of the 11th mantra reads, ये देवा दिव्या दिव्येकादश स्य. It reads the 12th and 13th mantras all right like a- 2 S' संख्याया.

तवन्तस्तैः पृथिविर्माणैः स्वयमपि गत्वा अन्वविन्दतं अन्विष्य लब्धवान् ।
यद् देवनिधिरूपं हिरण्यं त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा आपः त्रिवृद्धिः
साधनैर्जुगुपुः अरक्षन् तास्त्रिवृत आपः त्रिवृद्धिः हिरण्यरजतलोहरूपेण
त्रिविधैः स्वरूपैस्ता त्वां रक्षन्तु पालयन्तु ॥

दशमी ॥

त्रयस्त्रिंशद् देवतास्त्रीणि च वीर्याणि प्रियायमाणा जुगुपुरप्सवन्तः ।

अस्मिश्चन्द्रे अधि यद्विरण्यं तेनायं कृणवद् वीर्याणि ॥ १० ॥

त्रयःऽत्रिंशत् । देवताः । त्रीणि । च । वीर्याणि । प्रियंऽयमाणाः । जुगुपुः ।

अप्सु । अन्तः ।

अस्मिन् । चन्द्रे । अधि । यत् । हिरण्यम् । तेन । अयम् । कृणवत् । वी-
र्याणि ॥ १० ॥

[त्रयस्त्रिंशद् देवताः] “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्र-
जापतिश्च वषट्कारश्च” इति ऐतरेयब्राह्मणे [ऐ० ब्रा १, १०] समान्ना-
ताः । वृहदारण्यके तु “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः”
इत्यभिधाय “इन्द्रश्च प्रजापतिश्च” [बृ० आ० ३, ९, ३] इति वषट्कारस्याने
इन्द्र आम्नातः । ता अत्र त्रयस्त्रिंशद् देवता इत्यनेन परिगृह्यन्ते । ता
देवताः त्रीणि च वीर्याणि । अत्र चशब्दः पूर्वमन्त्रोक्तम् “आपो हिरण्यं
जुगुपुः” इत्युक्तं हिरण्यं समुच्चिनोति । त्रीणि वीर्याणि च कायिकवाचिकमा-
नसभेदेन त्रिविधानि च सामर्थ्यानि प्रियायमाणाः प्रियमिव आचरन्त्यः ।
तेषु अत्यर्थं प्रियं कुर्वाणा इत्यर्थः । अप्सवन्तर्जुगुपुः, उदकेषु मध्ये य-
था अन्ये नापहरेयुस्तथा उदकेषु मध्ये गोपनम् अकुर्वन् । अस्मिन्
परिदृश्यमाने चन्द्रे अधि आह्लादक उदके यत् हिरण्यम् अस्ति । अप्सु
हिरण्यावस्थानं पूर्वमन्त्रे “आपो हिरण्यं जुगुपुः” इत्याम्नानात् सिद्धम् ।

१ A B C D K K̄ E S̄ V D̄ C̄ प्रियायमाणा. P P̄ J प्रियायं । माणा । २ A B C D
R C̄ १ for १. We with K K̄ S̄ V D̄ C̄.

1 S' अन्वविन्दन्, Sāyana's text also has: यमिन्द्रोन्वविन्दन्पृथिः. 2 S' seems to read
आचरन्तः.

[अ० ४, सू० २७.] ५७१ एकोनविंशं काण्डम् ।

तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां विविधानि सामर्थ्यानि कृण्वत् मणिधारके पुरुषे करोतु ॥ यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरत्नशत्रुजयाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्ध्या प्रियायमाणाः अप्सु अन्तः गोपनम् अकुर्वन् । तानि अस्मिन्चन्द्रे प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्विरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृण्वत् इति । ॥ प्रियायमाणा इति । “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । “अकृत्सार्वधानुकयोः” इति दीर्घः ॥

ये देवा दिव्येकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये । देवाः । अन्तरिक्षे । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये देवाः पृथिव्यामेकादश स्य ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये । देवाः । पृथिव्याम् । एकादश । स्य । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १३ ॥

एकादशी ॥ ये देवा दिव्याः दिवि भवाः । ॥ “भवे छन्दसि”

इति यः ॥ दिवि द्युलोके आदित्याख्या गणा एकादश स्य भवथ । यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते । अधिकसंख्यायां न्यूनसंख्यायाः संभवात् । ते देवासः देवाः इदं हविः ह्यमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् ॥ एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्य रुद्रा-

१ P देवासः । We with P J.

1 Strydom's text of the 11th mantra reads: ये देवा दिव्या दिव्येकादश स्य. It reads the 12th and 13th mantras all right like us. 2 S' संख्याया.

भिधानाः ते देवा इदं हविर्जुषध्वम् ॥ तथा ये देवाः पृथिव्याम् ए-
कादश स्य भवथ । अत्रापि त्रयाणां न्यूनताम् अनादृत्य एवम् उक्तम् ।
गतम् अन्यत् ॥

द्वादशी ॥

असपत्नं पुरस्तात् पश्चान्नो अभयं कृतम् ।

सविता मां दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १४ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।

सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः ॥ १४ ॥

अत्र यद्यपि पुरस्तात् पश्चाच्च रक्षाविषये देवते न निर्दिष्टे तथापि कृ-
तम् इति द्विवचनसामर्थ्याद् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणौ सवितृशचीपती परि-
गृह्येते । हे उक्ते देवते युवां मे मह्यं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पश्चात्
प्रतीच्यां च अभयम् भयराहित्यम् असपत्नं यथा भवति तथा कृतम्
कृणुतम् । अथ वा पुरस्ताद् असपत्नम् सपत्नाभावं कृतं पश्चाद् अ-
भयं च कृतम् । जिगीषोः पुरतः शत्रूणाम् अभाव आशास्यः पश्चाच्च
पार्ष्णिग्राहाद् भयाभावाय अभयम् आशास्यम् । अतः पुरस्ताद् अस-
पत्नं कृणुतं पश्चाद् अभयं कृणुतम् इति विभागः । तथा सविता मा
मां दक्षिणतः दक्षिणदिक्स्तकाशाद् दक्षिणदिग्गताद् भयात् सविता रक्षतु
इत्यध्याहर्तव्यम् । उत्तरमन्त्रे भूम्या रक्षन्त्वग्नय इति रक्षणक्रियासंबन्धात् ।
एवम् उत्तरात् उत्तरदिग्गताद् भयात् । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आ-
तिः” इति आतिप्रत्ययः ॥ मां मां शचीपती रक्षतु ॥

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः ।

इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादुश्विनवभित्तः शर्मं यच्छताम् ।

तिरथीनाग्ना रक्षतु जातवेदा भूतकृतां मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ १५ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।

1 See foot-notes to XIX, 16, 1. 2 See foot-notes to XIX, 16, 2.

1 S तत्पुरस्तात्पुरस्तात् for पुरस्तात्. 2 S' कृणुतविभागः. 3 S' मा मा मां for मा मां.
1 So S'. 5 S' वर्मा for मा मां.

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विनौ । अभितः । शर्म ।
यच्छताम् ।

तिरश्चीन् । अङ्ग्या । रक्षतु । जातवेदाः । भूतकृतः । मे । सर्वतः । सन्तु ।
वर्म ॥ १५ ॥

त्रयोदशी ॥ आदित्यानां द्युस्थानत्वाद् दिवः सकाशाद् रक्षणम् उ-
चितम् । अग्नीनां च पृथिव्यायतनत्वात् तस्याः सकाशाद् रक्षणमार्थना ।
अथ वा “असपलम्” इत्यारभ्य “रक्षन्त्वग्नयः” इत्यन्त एको मन्त्रः ।
तथा सति रक्षन्त्विति पदम् अर्थानुसारेण रक्षत्विति विपरिणमयितुं सु-
शकम् । उत्तरत्र ह्यन्दोन्तरत्वाद् नायम् अर्थचस्त्र संवध्यते ॥

चतुर्दशी ॥ इन्द्राग्नी मा मां पुरस्ताद् रक्षताम् पालयताम् । तथा
अश्विनौ देवौ अभितः सर्वतः सर्वासु दिक्षु [शर्म] सुखं यच्छताम् ।
एवं तिरश्चीन् तिर्यग्ज्ञानान् अस्मान् । ॥ तिरःपूर्वाद् अञ्चतेः
किन् । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकार-
लोपः ॥ यद्वा तिरश्चीः तिर्यग्दिशो जातवेदाः जातमज्ञो रक्षावि-
षयप्रज्ञावान् अग्निः रक्षतु । तिर्यक्प्रदेशेभ्यो रक्षत्वित्यर्थः । ॥ अग्नी
रक्षतु इत्यत्र “दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति सांहितिको दीर्घः ॥ एवं
भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः पञ्चभूताभिमानिदेवा अश्यादयो
मे सर्वतः वर्म वारकं कवचं सन्तु भवन्तु ॥

इत्येकोनविंशे काण्डे चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इमं वभामि ते मणिम्” इति सूक्तत्रयम् “ऐन्द्रीं जयवलवृष्टिपशु-
कामस्य परचक्रागमे च” इति [न०क० १७] विहितायाम् ऐन्द्र्याख्यायां
महाशान्तौ दर्भमणिवन्धने विनियुक्तम् । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “इमं
“वभामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे [१९, २६] इति दर्भमणिम् ऐन्द्र्याम्
“अभीवर्तेन [१, २९] इति रघनेमिर्माणं माहेन्द्र्याम्” इति [न०क० १९] ॥

१ See foot-notes to XIX. 16. 2.

1 S' रक्षणा°. 2 S' रक्षत्वित्ययमर्थानु°. 3 S' सुशकः. 1 So S' The grammatical
note explains neither तिरश्चीन् nor तिरश्चोः. See commentary on 16. 2 above.

तत्र प्रथमा ॥

इमं वधामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे ।

दुर्मं सपत्नदम्भनं द्विषतस्तपनं हृदः ॥ १ ॥

इमम् । वधामि । ते । मणिम् । दीर्घायुत्वाय । तेजसे ।

दुर्मम् । सपत्नदम्भनम् । द्विषतः । तपनम् । हृदः ॥ १ ॥

हे विजयबलादिकाम ते तव इमं मणिं दुर्ममयं वधामि । किम-
र्षम् । दीर्घायुद्वाय यथा त्वं दीर्घायुर्भवति तथाभावाय तेजसे अतिश-
यिततेजोलाभाय । मणिं विशिनष्टि । दुर्मम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । दुर्म-
निर्मितं मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिंसकं सपत्नीवत् सपत्नः । ॥ “व्य-
न्तपत्ने” इति निपातनात् साधुः । दम्भनम् इति । “कृत्यत्युटो
बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः [हृदः]
हृदयस्य तपनं तापकम् ॥

द्वितीया ॥

द्विषतस्तापयन् हृदः शत्रूणां तापयन् मनः ।

दुर्हार्दुः सर्वास्तं दुर्मं धर्मं इवाभीन्तस्तापयन् ॥ २ ॥

द्विषतः । तापयन् । हृदः । शत्रूणाम् । तापयन् । मनः ।

दुःहार्दुः । सर्वास्तं । त्वम् । दुर्मं । धर्मः । इव । अभीन् । समस्तापयन् ॥ २ ॥

हे दुर्ममणे त्वं द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयं तापयन् संतप्तं
कुर्वन् तथा शत्रूणां मनश्च तापयन् एवं दुर्हार्दुः दुष्टहृदयस्य । ॥ हृदं
दुर्दं हार्दम् । “तस्येदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति”
इति णिच् । हार्दयतेः क्विप् “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ तस्य

१ A B C D K R S C: दुर्मं सपत्नं. D: दुर्मासपत्नं (sic) changed to दुर्मं सपत्नं.
P J दुर्मम्. P दुर्मम्. २ D S De C: हृदः. We with G R P P J. ३ A दुर्हार्दुः सर्वा-
स्तं (corrected into सर्वास्तं). D दुर्हार्दुः सर्वास्तं. R C: दुर्हार्दुः सर्वास्तं. Śāyana's text:
दुर्हार्दुः सर्वास्तं. We with B C R S V D: P P.

१ S' दुर्मनिमित्तं. २ B' हृदय हृदं.

सर्वम् गृहशेषपश्चादिकं धर्म इव आदित्य इव । यद्वा “यद् घां१३ इत्यपत्तत्
तद् धर्मस्य धर्मत्वम्” इति [तै०आ० ५. १. ५] श्रुतेः धर्मः प्रघर्म्यः ।
स इव अभीन् अभयान् संतापयन् भिन्धीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

धर्म इवाभितर्पन् दर्भ द्विषतो नितर्पन् मणे ।

हृदः सपत्नानां भिन्धीन्द्र इव विरुजं बलम् ॥ ३ ॥

धर्मःऽइव । अभिऽतर्पन् । दर्भ । द्विषतः । निऽतर्पन् । मणे ।

हृदः । सऽपत्नानाम् । भिन्धि । इन्द्रःऽइव । विऽरुजन् । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । दर्भधिकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिर्मित मणे त्वं धर्म इव ।
उक्तो धर्मशब्दार्थः निदाघकालो वा । स इव द्विषतः द्वेषं कुर्वतः श-
त्रोर्हृदयम् । यद्वा । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ द्विषन्ताम् शत्रुम् अभि-
तर्पन् अभितः संतापं कुर्वन् तथा नितर्पन् नितरा संतापयन् भिन्धि
भेदं कुरु । दाढ्याय उक्तमेवार्थम् पुनराह । सपत्नानाम् राष्ट्रादिविषये
समानः पतिर्येषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्वेषामपि पतित्वं कामयमाना
इत्यर्थः । ॥ सपत्नीव सपत्नः । “व्यन्तपत्ने” इति निपातनात्
साधुः ॥ तेषां बलम् शारीरं बाह्यं च इन्द्र इव विरुजन् स यथा
शत्रूणां बलं विरुजति एवं विरुजन् नाशयन् तेषां हृदः हृदयानि भिन्धि
विदारय । ॥ भिदिर् विदारणे ॥

चतुर्थी ॥

भिन्धि दर्भं सपत्नानां हृदयं द्विषतां मणे ।

१ BD *तर्पं दर्भे. KKV Cs *तर्पं दर्भे. P तर्पयन् । We with ACRS De P J. २ D
R De Cs PP J हृदः. We with CS. ३ ABCDECs सपत्नानाम्. De सपत्नानां
changed to सपत्नानां. S सपत्नान् मि. P J सऽपत्नान् । अ । for सऽपत्नानाम्. We with
KRV P. ४ RCs वीरुजं. De विरुजन् changed to विरुजं. We with ABCDEK
S V. PP J विऽरुजम् । Śāyana's text: विरुजन्. ५ P *तर्पयन् । We with P J.

1 Śāyana's text too has सर्वे. 2 S' इ for मा २३. 3 S' दर्भनिमित्तं. 4 S' हृदया-
दिनिमित्ति.

तत्र प्रथमा ॥

इमं वभ्रामि ते मणिं दीर्घायुत्वाय तेजसे ।

दुर्मं सपत्नदम्भनं द्विपतस्तपनं हृदः ॥ १ ॥

इमम् । वभ्रामि । ते । मणिम् । दीर्घायुत्वाय । तेजसे ।

दुर्मम् । सपत्नदम्भनम् । द्विपतः । तपनम् । हृदः ॥ १ ॥

हे विजयबलादिकाम ते तव इमं मणिं दुर्ममयं वभ्रामि । किम-
र्थम् । दीर्घायुद्वाय यथा त्वं दीर्घायुर्भवसि तथाभावाय तेजसे अतिश-
यिततेजोलाभाय । मणिं विशिनष्टि । दुर्मम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । दुर्म-
निर्मितं मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिसकं सपत्नीवत् सपत्नः । ॥ “अ-
नसपत्ने” इति निपातनात् साधुः । दम्भनम् इति । “कृत्यल्युटो
बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ द्विपतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः [हृदः]
हृदयस्य तपनं तापकम् ॥

द्वितीया ॥

द्विपतस्तापयन् हृदः शत्रूणां तापयन् मनः ।

दुर्हार्दः सर्वास्तं दुर्मं धर्मं इवाभीनस्तं तापयन् ॥ २ ॥

द्विपतः । तापयन् । हृदः । शत्रूणां । तापयन् । मनः ।

दुःहार्दः । सर्वास्तं । त्वम् । दुर्मं । धर्मः । इव । अभीनः । समः । तापयन् ॥ २ ॥

हे दुर्ममणे त्वं द्विपतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयं तापयन् संतप्तं
कुर्वन् तथा शत्रूणां मनश्च तापयन् एवं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य । ॥ हृदं
इदं हार्दम् । “तस्येदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति”
इति णिच् । हार्दयतेः ऋषिः “णेरनिटि” इति णिलोपः ॥ तस्य

१ A B C D K R R E C. २ दुर्मं सपत्नं. De दुर्मोसपत्नं (sic) changed to दुर्मं सपत्नं.
P J दुर्मं. P दुर्मं. - D B D C. हृदः. We with C R P P J. ३ A दुर्हार्दः सर्वा-
स्तं (corrected into सर्वास्तं). D दुर्हार्दः सर्वास्तं. R C. दुर्हार्दः सर्वास्तं. Sanyal's text:
दुर्हार्दः सर्वास्तं. We with B C R S V D. P P.

१ B' दुर्मनिमित्तं. २ B' हृदय र्द.

सर्वम गृहक्षेत्रपश्चादिकं धर्म इव आदित्य इव । यद्वा “यद् घ्रां१३ इत्यपत्त
तद् धर्मस्य धर्मत्वम्” इति [तै०आ० ५. १. ५] श्रुतेः धर्मः प्रवर्ग्यः ।
स इव अभीन् अभयान् संतापयन् भिन्द्हीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

धर्म इवाभितपन् दर्भ द्विपतो नितपन् मणे ।

हृदः सपत्नीनां भिन्द्हीन्द्र इव विरुजं बलम् ॥ ३ ॥

धर्मःऽइव । अभिऽतपन् । दर्भ । द्विपतः । निऽतपन् । मणे ।

हृदः । सऽपत्नीनाम् । भिन्द्हि । इन्द्रःऽइव । विऽरुजन् । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । दर्भविकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिर्मित मणे त्वं धर्म इव ।
उक्तो धर्मशब्दार्थः निदाघकालो वा । स इव द्विपतः ड्रेपं कुर्वतः श-
त्रोर्हृदयम् । यद्वा । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ द्विपत्ताम् शत्रुम् अभि-
तपन् अभितः संतापं कुर्वन् तथा नितपन् नितरा संतापयन् भिन्द्हि
भेदं कुरु । दाढ्याय उक्तमेवार्थम् पुनराह । सपत्नीनाम् राष्ट्रादिविषये
समानः पतिर्येषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्वेषामपि पतित्वं कामयमाना
इत्यर्थः । ॥ सपत्नीव सपत्नः । “व्यन्त्सपत्ने” इति निपातनात्
साधुः ॥ तेषां बलम् शरीरं बाह्यं च इन्द्र इव विरुजन् स यथा
शत्रूणां बलं विरुजति एवं विरुजन् नाशयन् तेषां हृदः हृदयानि भिन्द्हि
विदारय । ॥ भिदिर् विदारणे ॥

चतुर्थी ॥

भिन्द्हि दर्भ सपत्नीनां हृदयं द्विपतां मणे ।

१ B D °तपं धर्मं, K K V Cs °तपं धर्मं. P तपयन् । We with A C R S Dc P J. २ D
E Dc Cs P P J हृदः. We with C S. ३ A B C D R Cs सपत्नीनाम्. De सपत्नीनां
changed to सपत्नीनां. S सपत्नीनाम्. P J सऽपत्नीनाम्. आ । for सऽपत्नीनाम्. We with
K K V P. ४ R Cs विरुजं. De विरुजन् changed to विरुजं. We with A B C D K K
S V. P P J विऽरुजन् । Sāyana's text: विरुजन्. ५ P °तपयन् । We with P J.

1 Sāyana's text too has सर्वं. 2 S' अं for घ्रां१३. 3 S' दर्भनिमित्तं. 4 S' हृदया-
दिनिर्मितं.

उद्यन् त्वचंमिव भूम्याः शिरं एषां विं पातय ॥ ४ ॥

भिन्दि । दुर्भ । सपत्नानाम् । हृदयम् । द्विषताम् । मणे ।

उत्पयन् । त्वचंमऽइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । वि । पातय ॥ ४ ॥

हे दुर्भ मणे द्विषताम् द्वेषं कुर्वतां सपत्नानां हृदयं भिन्दि । हृद-
यभेदनमात्रेण अपरितुष्यन्नाह । उद्यन् ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अ-
धितिष्ठन् त्वं भूम्यास्त्वचम् [इव] तृणगुल्मौषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा तं-
क्षणेन निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम् एषां सपत्नानां शिरः ।
जात्येकपचनम् । शिरंसि विं पातय अधःपतितानि कुरु ॥

पञ्चमी ॥

भिन्दि दुर्भ सपत्नान् मे भिन्दि मे पृथनायतः ।

भिन्दि मे सर्वान् दुर्हादौ भिन्दि मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

भिन्दि । दुर्भ । सपत्नान् । मे । भिन्दि । मे । पृथनाऽयतः ।

भिन्दि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । भिन्दि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

पृथनायतः पृथना सेना । ताम् आत्मन द्रच्छन्तः पृथनायन्तः । तां
भिन्दि । इ “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् । सर्वविधीनां
न्दसि विकल्पितत्वाद् आकारलोपाभावः इ । तान् भिन्दि । शिरं
दिर् विदारणे इ । दुर्हादः दुष्टहृदयान् । इ हृद इदं हार्दम् । “त-
स्वेदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति” इति णिच् ।
हार्दयतेः क्विपि “णेरनिटि” इति णिलोपः इ । सष्टम् अन्यत् ॥

षष्ठी ॥

भिन्दि दुर्भ सपत्नान् मे भिन्दि मे पृथनायतः ।

१ C₁ त्वचं इए. २ So we with B C D E K R S P P J. Śāyana's text : निपातय.
V नि and वि. ३ D पातयः. We with A B C K K R S V D C₂.

१ S' omits य in अपरितुष्यन्, २ S' उत्क्षणेन. ३ So S', though the text in S' has
निपातय. ४ S' अकारः. ५ So S', repeating unnecessarily.

छिन्धि मे सर्वान् दुर्हादीन् छिन्धि मे द्विपतो मणे ॥ ६ ॥

छिन्धि । दुर्भ । सपत्नान् । मे । छिन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

छिन्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहादीन् । छिन्धि । मे । द्विपतः । मणे ॥ ६ ॥

छिन्धि । ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ शिष्टं समानम् ॥

सप्तमी ॥

वृश्च दर्भ सपत्नान् मे वृश्च मे पृतनायतः ।

वृश्च मे सर्वान् दुर्हादीं वृश्च मे द्विपतो मणे ॥ ७ ॥

वृश्च । दुर्भ । सपत्नान् । मे । वृश्च । मे । पृतनाऽयतः ।

वृश्च । मे । सर्वान् । दुःऽहादीं । वृश्च । मे । द्विपतः । मणे ॥ ७ ॥

वृश्च । ॥ ओत्रश्चू छेदने इति धातुः ॥

अष्टमी ॥

कृन्त दर्भ सपत्नान् मे कृन्त मे पृतनायतः ।

कृन्त मे सर्वान् दुर्हादीं कृन्त मे द्विपतो मणे ॥ ८ ॥

कृन्त । दुर्भ । सपत्नान् । मे । कृन्त । मे । पृतनाऽयतः ।

कृन्त । मे । सर्वान् । दुःऽहादीन् । कृन्त । मे । द्विपतः । मणे ॥ ८ ॥

कृन्त । ॥ कृती छेदने । “शे मुचादीनाम्” इति नुम् आ-
गमः ॥

नवमी ॥

पिंशे दर्भ सपत्नान् मे पिंशे मे पृतनायतः ।

पिंशे मे सर्वान् दुर्हादीं पिंशे मे द्विपतो मणे ॥ ९ ॥

१ A दुर्हादीं corrected from दुर्हादी. B C D K S दुर्हादी. Sāyana's text: दुर्हादीः छिं (sic). R C दुर्हादीं छिं. De दुर्हादीं changed to दुर्हादी. P P हादीम् । J हादीम् ।

२ A दुहादीं corrected from दुहादी. R C and Sāyana's text: दुहादीं. We with B C D K S De. P P हादीम् । J हादीम् । ३ De पिंप changed to पिंशे. ४ B D C दुहादीं. De दुर्हादीं changed to दुर्हादीं. We with A C R S V. .

उद्यन् त्वंचमिव भूम्याः शिर एषां वि पातये ॥ ४ ॥

भिन्धि । दुर्म । सऽपत्नानाम् । हृदयम् । द्विषताम् । मणे ।

उत्तयन् । त्वंचमऽइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । वि । पातय ॥ ४ ॥

हे दुर्म मणे द्विषताम् द्वेषं कुर्वतां सपत्नानां हृदयं भिन्धि । हृदयभेदनमात्रेण अपरितुष्यन्नाह । उद्यन् ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् त्वं भूम्यास्त्वचम् [इव] तृणगुल्मसौषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा तदक्षणेन निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम् एषां सपत्नानां शिरः । जात्येकवचनम् । शिरांसि वि पातय अधःपतितानि कुरु ॥

पद्यमी ॥

भिन्धि दर्भ सपत्नान् मे भिन्धि मे पृतनायतः ।

भिन्धि मे सर्वान् दुर्हादौ भिन्धि मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

भिन्धि । दुर्म । सऽपत्नान् । मे । भिन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

भिन्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहादौः । भिन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

पृतनायतः पृतना सेना । ताम् आत्मन इच्छन्तः पृतनायन्तः । तां भिन्धि । ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच् । सर्वविधीनां न्दसि विकल्पितत्वाद् आकारलोपाभावः ॥ तां भिन्धि । शिरादिर् विदारणे ॥ दुर्हादौः दुष्टहृदयान् । ॥ हृद इदं हार्दम् । “तस्येदम्” इति अण् । हार्दं करोति । “तत् करोति” इति णिच् । हार्दयतेः क्विप् “जेरनिटि” इति णिलोपः ॥ स्पष्टम् अन्यत् ॥

पद्यी ॥

भिन्धि दर्भ सपत्नान् मे भिन्धि मे पृतनायतः ।

१ C: त्वचं इय. २ So we with BCDKĀRŚPPJ. Shtyana's text: निपातय. Y नि अने वि. ३ D पातयः. We with AĀCKĀRŚVDC.

1 S' omits अ in अपरितुष्यन्. 2 S' लक्षणेन. 3 So S', though the text in S' has निपातय. 4 S' अकारः. 5 So S', repeating unnecessarily.

तृन्धि मे सर्वान् दुर्हादोस्तृन्धि मे द्विषतो मणे ॥ २ ॥

तृन्धि । दर्भे । सऽपत्नान् । मे । तृन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

तृन्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहादोः । तृन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ २ ॥

तृन्धि नाशय । ॥ उत्तुदिर् हिंसानादरयोः । “असोरह्लोपः”
इति अकारलोपः ॥

तृतीया ॥

रुन्धि दर्भे सपत्नान् मे रुन्धि मे पृतनायतः ।

रुन्धि मे सर्वान् दुर्हादो रुन्धि मे द्विषतो मणे ॥ ३ ॥

रुन्धि । दर्भे । सऽपत्नान् । मे । रुन्धि । मे । पृतनाऽयतः ।

रुन्धि । मे । सर्वान् । दुःऽहादोः । रुन्धि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ३ ॥

रुन्धि आवृणु निरोधं कुरु । ॥ रुधिर् आवरणे ॥

चतुर्थी ॥

मृण दर्भे सपत्नान् मे मृण मे पृतनायतः ।

मृण मे सर्वान् दुर्हादो मृण मे द्विषतो मणे ॥ ४ ॥

मृण । दर्भे । सऽपत्नान् । मे । मृण । मे । पृतनाऽयतः ।

मृण । मे । सर्वान् । दुःऽहादोः । मृण । मे । द्विषतः । मणे ॥ ४ ॥

॥ मृण हिंसायान् ॥

पञ्चमी ॥

मन्थं दर्भे सपत्नान् मे मन्थं मे पृतनायतः ।

मन्थं मे सर्वान् दुर्हादो मन्थं मे द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

मन्थं । दर्भे । सऽपत्नान् । मे । मन्थं । मे । पृतनाऽयतः ।

१ A B C K S V दुर्हादो तृन्धि. D C s दुर्हादो तृन्धि. De दुर्हादो changed to दुर्हादो.
P P ह्यदीम् । J ह्यदीम् । We with B. २ A D S O s मन्थं दर्भे सपत्नान् मन्थं मे. De
मन्थं दं° changed to मन्थं द°. P J मन्थं । in all places. We with C R V P. ३ A C
D S मन्थं मे सर्वान् दुर्हादो मन्थं मे. De मन्थं मे &c changed to मन्थं मे. We with K R V.

पिंश । दुर्भ । स॒ऽप॒त्ता॒न् । मे । पिंश । मे । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।

पिंश । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॑र्दः । पिंश । मे । द्वि॒प॒तः । म॒णे ॥ ९ ॥

पिंश । ॥ पिश अवयवे । मुचादिवाद् नुम् ॥

दशमी ॥

वि॒ध्यं दुर्भ॑ स॒ऽप॒त्ता॒न् मे वि॒ध्यं मे पृ॒त॒ना॒य॒तः ।

वि॒ध्यं मे सर्वा॑न् दुर्हा॑र्दो वि॒ध्यं मे द्वि॒प॒तो म॑णे ॥ १० ॥

वि॒ध्यं । दुर्भ॑ । स॒ऽप॒त्ता॒न् । मे । वि॒ध्यं । मे । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।

वि॒ध्यं । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॑र्दः । वि॒ध्यं । मे । द्वि॒प॒तः । म॒णे ॥ १० ॥

विध्य । ॥ व्यध ताडने । दैवादिकः । “ग्रहिज्या०” इत्यादिना
संप्रसारणम् ॥

इत्थेकोनविंशे काण्डे चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“निक्ष दुर्भ” इत्यादिकं [तृतीयं] सूक्तम् । अस्य ऐन्द्र्यां महाशान्तौ
दुर्भमणिवन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

नि॒क्षं दुर्भ॑ स॒ऽप॒त्ता॒न् मे नि॒क्षं मे पृ॒त॒ना॒य॒तः ।

नि॒क्षं मे सर्वा॑न् दुर्हा॑र्दो नि॒क्षं मे द्वि॒प॒तो म॑णे ॥ १ ॥

नि॒क्षं । दुर्भ॑ । स॒ऽप॒त्ता॒न् । मे । नि॒क्षं । मे । पृ॒त॒ना॒ऽय॒तः ।

नि॒क्षं । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॑र्दः । नि॒क्षं । मे । द्वि॒प॒तः । म॒णे ॥ १ ॥

निक्ष चुम्ब । ॥ निक्ष चुम्बने इति धातुः ॥ शिष्टं पूर्ववत् ॥

द्वितीया ॥

तृ॒न्धि॑ दुर्भ॑ स॒ऽप॒त्ता॒न् मे तृ॒न्धि॑ मे पृ॒त॒ना॒य॒तः ।

१ A O D B C. विष्य दुर्भ. Do विष्य द् changed to विष्यं द्. We with B K K R;
and the other accents in the verse accordingly. १ B दुर्हादी. १ A B C D R B C.
निक्ष दुर्भ, throughout the verse. Do निक्ष द् changed to निक्षं द्. P J निक्ष । We with
K K V P.

नवमी ॥

जहि दर्भं सपत्नान् मे जहि मे पृतनायतः ।

जहि मे सर्वा दुर्हादो जहि मे द्विपतो मणे ॥ ९ ॥

जहि । दुर्भ । सऽपत्नान् । मे । जहि । मे । पृतनाऽयतः ।

जहि । मे । सर्वा । दुःऽहादोः । जहि । मे । द्विपतः । मणे ॥ ९ ॥

जहि । ४ हन हिंसागत्योः । लोटि “हन्तेर्जः” इति जादेशः ।
आभाच्छास्त्रीयस्य असिद्धत्वाद् “अतो हेः” इति हेर्लुक् न भवति ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“यत् ते दर्भं” इति चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्ती
दर्भमणिवन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत् ते दर्भं जरामृत्युः शतं वर्मसु वर्म ते ।

तेनेमं वर्मिणं कृत्वा सपत्नां जहि वीर्यैः ॥ १ ॥

यत् । ते । दुर्भ । जराऽमृत्युः । शतम् । वर्मसु । वर्म । ते ।

तेने । इमम् । वर्मिणम् । कृत्वा । सऽपत्नान् । जहि । वीर्यैः ॥ १ ॥

हे दर्भं ते तव मर्मसु ग्रन्थिषु [यत्] जरामृत्युशतम् जरसा मृत्यूनां
च शतम् । वर्तत इति शेषः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । परुषाम् अ-
परिमितत्वात् । प्रतिपरुर्विच्छेदस्य सुकरत्वात् जरामृत्युशतास्यदत्त्वं दर्भस्य ।
यच्च ते तव वर्मं जरामृत्युपरिहारकं कवचम् अस्ति तेन मर्मगतजरामृ-
त्युशतपरिहारकेण वर्मणा इमं तव धारकं रक्षाजयादिकामं पुरुषं वर्मि-
णम् आमुक्तवर्माणं कृत्वा वीर्यैः परकृतोपद्रवपरिहारशत्रुविजयकरणादिल-

१ P repeats जहि । मे । twice before पृतनाऽयतः । We with P J. २ So we with
A B C D R R S V D C P P J.

1 Śāyana's text, however, is वर्मसु. 2 Here about sixteen letters are almost
altogether torn away at the end of the line on the palm leaf and are here supplied
by guess.

मन्थं । मे । सर्वाँन् । दुःऽहार्दः । मन्थं । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥
 ५ मन्थ लोडने ॥ गतम् अन्यत् ॥

पष्ठी ॥

पिण्डि दर्मं सपत्नान् मे पिण्डि मे पृतनायतः ।

पिण्डि मे सर्वाँन् दुर्हादः पिण्डि मे द्विषतो मणे ॥ ६ ॥

पिण्डि । दर्भं । सऽपत्नान् । मे । पिण्डि । मे । पृतनाऽयतः ।

पिण्डि । मे । सर्वाँन् । दुःऽहार्दः । पिण्डि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ६ ॥

पिण्डि । ५ पिप चूर्णने । रौधादिकः । “हुहृत्स्यो हेर्धिः” इति धिः । पृत्वं जशत्वं च ॥

सप्तमी ॥

ओषं दर्मं सपत्नान् मे ओषं मे पृतनायतः ।

ओषं मे सर्वाँन् दुर्हादं ओषं मे द्विषतो मणे ॥ ७ ॥

ओषं । दर्भं । सऽपत्नान् । मे । ओषं । मे । पृतनाऽयतः ।

ओषं । मे । सर्वाँन् । दुःऽहार्दः । ओषं । मे । द्विषतः । मणे ॥ ७ ॥

ओष । ५ उप सुप दाहे । भौवादिकः । लघूपधगुणः ॥

अष्टमी ॥

दहं दर्मं सपत्नान् मे दहं मे पृतनायतः ।

दहं मे सर्वाँन् दुर्हादो दहं मे द्विषतो मणे ॥ ८ ॥

दहं । दर्भं । सऽपत्नान् । मे । दहं । मे । पृतनाऽयतः ।

दहं । मे । सर्वाँन् । दुःऽहार्दः । दहं । मे । द्विषतः । मणे ॥ ८ ॥

स्यष्टम् ॥

१ K V °न्म ओषं. De °न्मे ओषं changed to °म् ओषं. We with B C D C. २ P ओष ।
 १ B C D R S C. दह दर्भं. De दह दर्भं changed to दहं दर्भं. P दह । in all places. We
 with K V P J.

१ S' लघूपधगुणाभावात्.

कवचम् आहुः । देवा बृहस्पतिरिन्द्रश्च त्वां स्वस्वरक्षार्थं धारयन्ति इत्य-
भिप्रायः । यत एवम् अतस्त्वं राष्ट्राणि [त्वां] धारयतो राज्ञो राज्यानि
रक्षसि पालयसि पालय ॥

चतुर्थी ॥

सपलक्ष्यणं दर्भं द्विषतस्तपनं हृदः ।

मणिं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं कृणोमि ते ॥ ४ ॥

सपलक्ष्यणम् । दर्भं । द्विषतः । तपनम् । हृदः ।

मणिम् । क्षत्रस्य । वर्धनम् । तनूपानम् । कृणोमि । ते ॥ ४ ॥

हे दर्भ ते त्वा त्वां सपलक्ष्यणम् शत्रूणां नाशकम् । हृ “कृत्य-
ल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ३ । तथा द्विषतः द्वेषुः हृदः
हृदयस्य तपनम् संतापकं क्षत्रस्य बलस्य वर्धनम् वर्धकम् । तथा तनू-
पानम् तन्वाः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवंमहानुभावं मणिं कृणोमि
करोमि ॥ अथ वा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते । हे राजन् दर्भमणिं
सपलक्ष्यणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति
संबन्धनीयम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् समुद्रो अभ्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।

ततो हिरण्ययो विन्दुस्ततो दुर्भो अजायत ॥ ५ ॥

यत् । समुद्रः । अभिऽअक्रन्दत् । पर्जन्यः । विऽद्युता । सह ।

ततः । हिरण्ययः । विन्दुः । ततः । दुर्भः । अजायत ॥ ५ ॥

यत् यस्मिन् स्थाने समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः ।
तादृशः पर्जन्यः मेघो विद्युता सह अभ्यक्रन्दत् अभिक्रन्दनं स्तननम् अ-

१ P हृदः । २ A B C D R S O s हिरण्ययो विन्दुः. Do हिरण्ययो विन्दुः changed to
हिरण्ययो विन्दुः. P विन्दुः । We with K K V P J.

1 S' बलवर्धनं वर्धकं for बलस्य वर्धनम् वर्धकम्. 2 S' inserts a ते before दर्भम्.

क्षणैः सामर्थ्यैः सपत्नान् अमुष्य राज्ञः शत्रून् जहि पराभव नाशय ॥
द्वितीया ॥

शतं ते द॒र्भं व॑र्माणि सहस्रं वी॒र्याणि॑ ते ।

त॑म॒स्मै वि॒श्वे त्वां दे॒वा ज॒रसे॑ भ॒र्त॒व्ये अ॒दुः ॥ २ ॥

श॒तम् । ते । द॒र्भं । व॑र्माणि । स॒हस्र॑म् । वी॒र्या॑णि । ते ।

त॑म् । अ॒स्मै । वि॒श्वे । त्वा॑म् । दे॒वाः । ज॒रसे॑ । भ॒र्त॒वै । अ॒दुः ॥ २ ॥

हे द॒र्भं म॒णिरूप॑ ते तव म॑र्माणि पर्वाणि परकृतपीडाविषयभूतानि
[शतं] सन्ति । तत्परिहाराय ते तव वीर्याणि सामर्थ्यान्वयपि सहस्रम् स-
हस्रसंख्याकानि सन्ति । तं तादृशं भर्मशताच्छादनसाधनवीर्योपेतं त्वाम्
अस्मै रक्षादिकामाय राज्ञे विश्वे सर्वे देवाः जरसे जरानिमित्तम् अस्य
जरापरिहाराय भर्तवै भरणाय पोषणाय प्रयोजनाय अदुः दत्तवन्तः । अ-
तः अमुष्य जरां परिहृत्य भरणं कुर्वित्यर्थः । ॥ भर्तवै । तवैप्र-
त्ययः ॥

तृतीया ॥

त्वामाहु॑दे॒वव॑र्मं त्वां द॒र्भं ब्र॑ह्मण॒स्पति॑म् ।

त्वामिन्द्र॑स्याहु॒वर्मं त्वं रा॒ष्ट्राणि॑ रक्ष॒सि ॥ ३ ॥

त्वाम् । आ॒हुः । दे॒व॒व॑र्मं । त्वा॑म् । द॒र्भं । ब्र॑ह्मणः । प॒ति॑म् ।

त्वाम् । इन्द्र॑स्य । आ॒हुः । व॑र्मं । त्वम् । रा॒ष्ट्राणि॑ । र॒क्ष॒सि ॥ ३ ॥

हे द॒र्भं म॒णे त्वां दे॒वव॑र्मं आहुः देवानां रक्षणार्थं कवचम् आहुः ।
तथा त्वां ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्य पालयितारम् एतन्नामानं देवम् आहुः वे-
दविदितस्यापि रक्षाकारित्वात् । किं च त्वाम् इन्द्रस्य देवाधिपतेरपि वर्मं

१ A S and Śāyana's text: मर्माणि. We with B C D K R Dc C₃ P P J. २ A B
C R V C₃ त्वमस्मै. Dc त्वमस्मै changed to तमस्मै. P P J त्वम् I. We with D K R S V.
३ P विश्वे I. We with P J. ४ P भर्तवै I. We with P J. ५ A B C D R S C₃ 'देव'
for 'देव'. P J देववर्मं I. We with K R V Dc P.

1 S' जरामित्त for जरानिमित्तम्. 2 Śāyana's text reads त्वामाहुदेववर्मं त्वामाहुब्रह्मण-
स्पति for our त्वामाहुदेववर्मं त्वां द॒र्भं ब्र॑ह्मणस्पतिम्.

कवचम् आहुः । देवा बृहस्पतिरिन्द्रश्च त्वां स्वस्वरक्षार्थं धारयन्ति इत्य-
भिप्रायः । यत एवम् अतस्त्वं राष्ट्राणि [त्वां] धारयतो राज्ञो राज्यानि
रक्षसि पालयसि पालय ॥

चतुर्थी ॥

सपत्नक्षयणं दर्भं द्विपतस्तपनं हृदः ।

मणिं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं कृणोमि ते ॥ ४ ॥

सपत्नऽक्षयणम् । दुर्भं । द्विपतः । तपनम् । हृदः ।

मणिम् । क्षत्रस्य । वर्धनम् । तनूऽपानम् । कृणोमि । ते ॥ ४ ॥

हे दर्भं ते त्वा त्वां सपत्नक्षयणम् शत्रूणां नाशकम् । ॥ “कृत्य-
ल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ तथा द्विपतः द्वेषुः हृदः
हृदयस्य तपनम् संतापकं क्षत्रस्य बलस्य वर्धनम् वर्धकम् । तथा तनू-
पानम् तन्वाः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवंमहानुभावं मणिं कृणोमि
करोमि ॥ अथ वा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते । हे राजन् दर्भमणिं
सपत्नक्षयणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति
संबन्धनीयम् ॥

पञ्चमी ॥

यत् समुद्रो अभ्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।

ततो हिरण्ययो विन्दुस्ततो दुर्भो अजायत ॥ ५ ॥

यत् । समुद्रः । अभिऽअक्रन्दत् । पर्जन्यः । विऽद्युता । सह ।

ततः । हिरण्ययः । विन्दुः । ततः । दुर्भः । अजायत ॥ ५ ॥

यत् यस्मिन् स्थाने समुद्रः समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः ।
तादृशः पर्जन्यः मेघो विद्युता सह अभ्यक्रन्दत् अभिक्रन्दनं स्तननम् अ-

१ P' हृदः । २ A B C D E S' Gs हिरण्ययो विन्दुः. Dc हिरण्ययो विन्दुः changed to
हिरण्ययो विन्दुः. P' विन्दुः । We with K K' V P' J.

1 S' बलवर्धनं कवचवर्धकं for पलस्य वर्धनम् वर्धकम्. 2 S' inserts a ते before दर्भं.

कार्षीद् वृष्ट्युत्पादनाय ततः अभिक्रन्दतो मेघात् [हिरण्ययो] हिरण्मयो विन्दुः उदभूत् । [ततः] तस्माद् उत्पन्नात् हिरण्यविन्दोः सकाशाद् दर्भो अजायत प्रादुर्बभूव । अनेन दर्भोत्पत्तिवर्णनेन दर्भमयस्य मणेरतिशयित-वीर्यत्वम् उक्तं भवति । ॥ हिरण्य इति । “चतुर्व्यवास्त्व्यवास्त्व” इत्यादिना हिरण्मयशब्दस्य मयटो मकारलोपो निपातितः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“औदुम्बरेण” इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । अस्य “कौवेरीं धनकामस्य धनक्षये च” [न०क०१७] इति विहितायां कौवेर्याख्यायां महाशान्ता औदुम्बरमणिवन्धने विनियोगः । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा इत्यौदुम्बरं कौवेर्याम्” इति [न०क०१९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा ।

पशूनां सर्वेषां स्फातिं गोष्ठे मे सविता करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण । मणिना । पुष्टिकामाय । वेधसा ।

पशूनाम् । सर्वेषाम् । स्फातिम् । गोऽस्थे । मे । सविता । करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण उदुम्बरनिर्मितेन मणिना । ॥ “तस्य विकारः” इति अण् प्रत्ययः ॥ पुष्टिकामाय पशुपुत्रधनशरीरादिविषयं पोष्यं कामयमानाय पुरुषाय तदर्थं वेधसा विधाना पुरा प्रयोगः कृतः । यद्वा वेधसा पुष्ट्यादिविधाना कर्त्रा मणिना पुष्टिकामाय तव रक्षां करोमीति व्याख्येयम् । अतः सर्वेषां गोमहिषाभ्वाजगजादिरूपाणां पशूनाम् । चतुष्पादाः पशवः । तेषाम् । अथ वा द्विपादश्चतुष्पादश्च पशवः । उभयविधानां परिग्रहाय सर्वेषाम् इत्युक्तम् । तेषां स्फातिम् । ॥ स्फायी वृद्धौ । क्तिनि यलोपः ॥ अभिवृद्धिं मे मम गोष्ठे गवां निवासस्थाने । ॥ “घञर्थे कविधानम्” इति अधिकरणे कप्रत्ययः । “अम्बाम्बगोभूमि” इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥ सविता प्रसविता

सर्वस्य अनुज्ञाता प्रेरकः एतन्नामको देवः करत कुर्यात् । ॥ करोतेः पञ्चमलकारः ॥ “सविता वै प्रसवानाम् ईशे” इत्यादि श्रुतेः [ऐ० ब्रा० १. १६] सवितुः सर्वस्य प्रेरकत्वाद् “देवो वः सविता प्रार्पयतु” इति [तै० सं० १. १. १. १] गवां व्याघ्रतस्करादिकृतनाशपरिहाराय प्रार्पणप्रार्थनश्रुतेश्च सवितुः सर्वपशुस्फातिप्रार्थना युक्ता ॥

द्वितीया ॥

यो नो अग्निर्गार्हपत्यः पशूनामधिपा असत् ।

औदुम्बरो वृषा मणिः स मा सृजतु पुष्ट्या ॥ २ ॥

यः । नः । अग्निः । गार्हपत्यः । पशूनाम् । अधिपाः । असत् ।

औदुम्बरः । वृषा । मणिः । सः । मा । सृजतु । पुष्ट्या ॥ २ ॥

यो गार्हपत्योग्निः । गृहपतिना यजमानेन सह संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः । यस्तत्संज्ञकोऽग्निरस्ति । ॥ “गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” इति ज्यः ॥ स नः अस्माकं पशूनाम् गवाश्वादीनाम् अधिपाः अधिष्ठाय पाता असत् भवेत् । ॥ अस्तेल्लेष्टि अडागमः ॥ “इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् अग्निं गृहपतिम् अभिसंवसानाः” [तै० ब्रा० ३. ७. ४. ५] इति मन्त्रवर्णाद् अग्निहोत्रे “पशून् मे यच्छ” इति [आश्व० २. ३] गार्हपत्यप्रार्थनाविधानाच्च पशूनाम् आधिपत्यं तस्य सिद्धम् । अतः गार्हपत्योग्निः पशून् पालयतु चोरादिभयेभ्यः । औदुम्बरः उदुम्बरविकारो वृषा अभिमतफलवर्षको मणिः पुष्ट्या पोषेण शरीराभिवृद्ध्या आं सर्वतः सं सृजतु । पशूनां पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । “ऊर्गं वा उदुम्बरः” इति श्रुतेः [तै० सं० २. १. १. ६] अन्नरूपत्वात् पोषकत्वं तस्य युक्तम् ॥

तृतीया ॥

कुरीपिर्णी फलवर्ती स्वधामिरी च नो गृहे ।

१ De सृजतु पुष्ट्या changed to सृजतु पुष्ट्या. KKV सृजतु पुष्ट्या. P पुष्ट्या । We with ABCDRSC PJ १ P असत् । We with PJ.

1 S' प्रापण°. 2 S' सत्यं for सह. 3 S' पोषण.

औदुम्बरस्य तेजसा धाता पुष्टिं दधातु मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् । फलवतीम् । स्वधाम् । इराम् । च । नः । गृहे ।

औदुम्बरस्य । तेजसा । धाता । पुष्टिम् । दधातु । मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् करीषो गवां शकृत । प्रभूतेन करीषेण तद्वतीम् । अनेन गवां समृद्धिरुक्ता भवति तदभावे करीषाभावात् । तादृशीं स्वधाम् । अन्ननामैतत् । स्वस्मिन् धीयत इति व्युत्पत्तेः । व्रीहियवादिलक्षणम् अन्नं फलवतीम् प्रकृष्टेन फलेन उपेताम् इरां च भूमिमपि । अथ वा इरा इला गौः । जात्येकवचनम् । गावः । अत्र करीषिणीं फलवतीम् इति विशेषणद्वयं स्वधाम् इरां च उभयमपि विशिनष्टि । उभयत्रापि संबन्धयोग्यतासंभवात् । नः अस्माकं गृहे । करत् इति संबन्धः । औदुम्बरस्य उदुम्बरविकारस्य मणस्तेजसा सामर्थ्येन धाता सर्वस्य विधाता एवंनामको देवः पुष्टिम् शरीरादिपोषं मे मम दधानु स्यापयतु । करोत्वित्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यद् द्विपाञ्च चतुष्पाञ्च यान्यन्नानि ये रसाः ।

गृहेऽहं त्वेषां भूमानं विभ्रदौदुम्बरं मणिम् ॥ ४ ॥

यत् । द्विऽपात् । च । चतुःपात् । च । यानि । अन्नानि । ये । रसाः ।

गृहे । अहम् । तु । एषाम् । भूमानम् । विभ्रत् । औदुम्बरम् । मणिम् ॥४॥

द्विपात् पादद्वयोपेतं पुरुषादिकं यत् पशुजातम् अस्ति । यच्च चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गवादिकम् अस्ति । ३ उभयत्र “संख्यासुपूर्वस्य”

१ ङ औदुम्बरः. २ K K V पुष्टिं दधातु मे. Do पुष्टिं द^० changed to पुष्टिं द^०. We with B C D R S Cs. ३ D ते. We with A C K K R S V D Cs. ४ S D यान्यन्नानि ये रसाः. Cs [यान्यन्नानि ये रसाः. B यान्यन्नानि ये रसाः. We with A B C D K K V. ५ D R S Cs have no kampa-figure. We with A C K K V Dc. ६ K K V त्वेषां. Dc त्वेषां changed to त्वेषां. We with A B C D R S Cs. ७ P P omit the avagraha. We with J. ८ J रसाः changed to रसाः t. We with P P. ९ P J एषाम् t. We with P.

1 S' मे पुष्टि for पुष्टिम्, unnecessarily repeating मे when मे मम follows °दिपोषं.

इति पादस्य लोपः समासान्तः । “द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ”
इति द्विपाच्छब्दस्य अन्तोदात्तत्वम् । चतुष्पाद् इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥ यानि च अन्नानि तिलमाषव्रीहियवमिन्द्रादीनि शा-
म्याणि अन्नानि । यानि च अरण्यजानि अन्नानि ये च रसाः दधि-
क्षीरमधुगुडादिरूपाः सन्ति एषाम् उक्तानां सर्वेषां भूमानम् बहुभा-
वम् । ॥ बहुशब्दाद् इमनिचि “बहोलोपो भू च बहोः” इति इ-
मनिच आदिलोपो बहोर्भूभावश्च ॥ औदुम्बरं मणिं विभ्रद् अहं
गृहे स्वीकरोमि भजामि ॥

पञ्चमी ॥

पुष्टिं पशूना परिं जग्रभाहं चतुष्पदां द्विपदां यच्च धान्यम् ।

पयः पशूनां रसमोषधीनां बृहस्पतिः सविता मे नि यच्छात् ॥ ५ ॥

पुष्टिम् । पशूनाम् । परिं । जग्रम् । अहम् । चतुःऽपदाम् । द्विऽपदाम् ।

यत् । च । धान्यम् ।

पयः । पशूनाम् । रसम् । ओषधीनाम् । बृहस्पतिः । सविता । मे । नि ।

यच्छात् ॥ ५ ॥

अहं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च यच्च धान्यम् व्रीहियवादिरूपं तस्या-
पि पुष्टिम् पोषं परिं जग्रभं परिग्रहं करोमि । ॥ ग्रहेश्चान्दसे लि-
टि उक्तमैकवचने णलि “णलुत्तमो वा” इति णिच्स्य विकल्पितत्वाद्
बृहस्पतिभावः ॥ किं च सविता सर्वस्य अनुज्ञाता बृहस्पतिर्देवः पशू-
नाम् गोमहिय्यादीनां पयः तथा ओषधीनाम् व्रीह्यादीनां रसम् सां-
भूतम् अंशं मे मह्यं नि यच्छात् । औदुम्बरस्य तेजसा इति शेषः । प्रय-
च्छतु । ॥ यम उपरमे । लेटि “इपुगमियमां छः” इति छान्देशः ।
आडागमः ॥

१ P पुष्टिम् । We with P J. २ P पदांम् ।

१ S' याणि यानि for यानि. २ S' तेषाम्. ३ S' सारभूतभूततमं for सारभूतम् अंशं.

षष्ठी ॥

अहं पशूनामधिपा असानि मयि पुष्टे पुष्टपतिर्दधातु ।

मह्यमौदुम्बरो मणिर्द्रविणानि नि यच्छतु ॥ ६ ॥

अहम् । पशूनाम् । अधिऽपाः । असा॒नि । मयि॑ । पुष्टम् । पुष्ट॒पतिः ।
दधा॒तु ।

मह्य॑म् । औदु॒म्बरः । म॒णिः । द्र॒विणानि॑ । नि । य॒च्छतु॑ ॥ ६ ॥

“मह्यमौदुम्बरः” इति अर्धर्चः उत्तरमन्त्रे वा द्रष्टव्यः । अहं पुष्टि-
कामः पशूनाम् द्विपदां चतुष्पदां च अधिपाः अधिष्टाय पालकः स्वामी
असानि भवानि । ॥ अधिपूर्वात् पातेर्विच् । असानीति । अस्ते-
लॉटि “आहुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः ॥ तदर्थं मयि पुष्टि-
कामे पुष्टम् पोषं पश्चादेः समृद्धिम । ॥ “नपुंसके भावे क्तः” इति
क्तः ॥ तत् पुष्टपतिः पश्चादियोपस्वामी औदुम्बरो मणिः दधातु
प्रयच्छतु । एवं मह्यम् औदुम्बरो मणिः द्रविणानि हिरण्यानि नि य-
च्छतु नियमयतु प्रयच्छतु ॥

सप्तमी ॥

उप मौदुम्बरो मणिः प्रजया च धनेन च ।

इन्द्रेण जिन्वितो मणिरा मांगन्तसह वचसा ॥ ७ ॥

उप॑ । मा॒ । औदु॒म्बरः । म॒णिः । प्र॒जया॑ । च॒ । धने॑न । च॒ ।

इन्द्रे॑ण । जिन्वि॒तः । म॒णिः । आ॒ । मा॒ । अ॒ग्न॒ । स॒ह॒ । वच॑सा ॥७॥

मा नाम औदुम्बरो मणिः प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया च धनेन हि-
रण्यादिलक्षणेन गवादिरूपेण च सह उप । ॥ उपसर्गश्रुतेः साम-
र्थ्याद् आगन्विति आकृष्यते ॥ आगमत् । एवं स मणिः इन्द्रेण

१ A B C D K R Dc C२ असानि । P P J असानि । We with S̄. २ A B R उप-
नौदु०. D उपमौदु०. Dc उपमौदु० We with C K R S̄ V C. ३ A B C D K R S̄ V
Dc C३ जिन्वितो । P P J जिन्वितः । We with S̄yann, and the accents accordingly.

1 S' चतुष्पदां. 2 S' पुष्टिम्, though the text in S' is पुष्टे. 3 S' समृद्धम्.

जिन्वितः प्रीणितः प्रेरितः वर्चसा अस्मदभिमतान् तेजोविशेषेण सह मा
 माम् आगन् आगमत् । ॥ जिन्वित इति । इवि जिवि धिवि प्री-
 णनार्थाः । धातूपदेशावस्यायामेव नुमागमः । कर्मणि निष्ठायाम् इडा-
 गमः । इदित्वाद् नकारलोपाभावः । अगन्निति । गमेर्लुङि “मन्ते
 यस०” इति हेर्लुक् । “मो नो धातोः” इति नत्वम् ॥

अष्टमी ॥

देवो मणिः सपत्नहा धनसा धनसातये ।

पशोरन्नस्य भूमानं गवां स्फातिं नि यच्छतु ॥ ६ ॥

देवः । मणिः । सपत्नहा । धनसा । धनसातये ।

पशोः । अन्नस्य । भूमानम् । गवाम् । स्फातिम् । नि । यच्छतु ॥६॥

देवः द्योतमानो मणिः औदुम्बरः । पुष्ट्यर्थं देवैर्निर्मितत्वाद् देव इ-
 त्युच्यते । तादृशो मणिः सपत्नहा सपत्नानां हन्ता तथा धनसाः धना-
 नाम् अस्मदभिलषितानां साता दाता । ॥ वन पण संभक्तौ ।
 “जनसनखनकमगमो विद्” । “विङ्गनोरनुनासिकस्यात्” इति आ-
 च्छम् ॥ एवंपो मणिः धनसातये धनानां लाभाय भवतु । ॥ “ज-
 नसनखनां सन्धलोः” इति आच्छम् ॥ किं च पशोः अन्नस्य
 च भूमानम् बहुभावं समृद्धिं नि यच्छतु । तथा गवां स्फातिम् अभि-
 वृद्धिं च नि यच्छतुं । यद्यपि पशुभूम्नैव गोस्फातिरप्युक्ता तथापि ग-
 वाम् अतिशयेनोपयोगात् प्राधान्याय पुनरभिधानम् । “देवा वा ऊर्जं
 व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत्” इति श्रुतेः [ते० ब्रा० १. १. ३. १०]
 ऊर्जस्येवत्वाद् अन्नसमृद्धिकारकत्वम् ॥

१ A B C D R S' गवां स्फातिं नि. De गवां स्फातिं नि corrected to गवां स्फातिं नि. K V
 गवां स्फातिं with Śāyana, retaining the accents of the MSS. We with De J and
 Śāyana as regards the case and De P' as to accents. २ P P' J धनसा । ३ P पशोः ।
 We with P' J. ४ P स्फातिः । P' स्फातिः । J स्फातिम् । changed to स्फातिं ।

1 S' धनसा for धनसाः. 2 S' यच्छति.

नवमी ॥

यथाग्ने त्वं वनस्पते पुष्ट्या सह जज्ञिषे ।

एवा धनस्य मे स्फातिमा दधातु सरस्वती ॥ ९ ॥

यथा । अग्ने । त्वम् । वनस्पते । पुष्ट्या । सह । जज्ञिषे ।

एव । धनस्य । मे । स्फातिम् । आ । दधातु । सरस्वती ॥ ९ ॥

हे वनस्पते वनस्य पालक औदुम्बरमणे । विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वं यथा अग्ने ओषधिवनस्पतिसृष्टिसमये पुष्ट्या पोषेण सह उत्पत्तिसमय एव जज्ञिषे उत्पन्नोसि एव एवं मे धनस्य स्फातिम् अभिवृद्धिं त्वया साधन-भूतेन सह सरस्वती सरणवती वाग्देवी आ दधातु करोतु । ॥ आ-इवो दधातिः करोत्यर्थे वर्तते । एवा धनस्येत्यत्र “निपातस्य च” इति साहितिको दीर्घः ॥

दशमी ॥

आ मे धनं सरस्वती पर्यस्फातिं च धान्यम् ।

सिनीवाल्युपां वहादयं चौदुम्बरो मणिः ॥ १० ॥

आ । मे । धनम् । सरस्वती । पर्यःऽस्फातिम् । च । धान्यम् ।

सिनीवाली । उप । बहात् । अयम् । च । औदुम्बरः । मणिः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी मे मम धनम् हिरण्यादिलक्षणं पर्यस्फातिम् पर्यसोऽभिवृद्धिं च । अनेन पर्यसोऽभिवृद्धिप्रार्थनेन गोसमृद्धिः प्रार्थिता भवति । तथा धान्यं च । ब्रीहिववादीनाम् ओषधीनां फलानि धान्यानि । अत्र जातावेकवचनम् । ॥ आ इति उपसर्गश्रुतेः बहविति योग्यक्रियाध्याहारः ॥ एवं सिनीवाली देवता च । “दृष्टचन्द्रा सिनीवाली न-

१ K K V वनस्पते पुष्ट्या । P पुष्ट्या । De वनस्पते पुष्ट्या changed to वनस्पते पुष्ट्या । We with A B C D R S C. P. J. २ A B C D E K R V D C Gs जज्ञिषे. P J जज्ञिषे । We with P. ३ A B C D R S मे स्फातिमा. De मे स्फातिमा changed to मे स्फातिमा. P स्फातिम् । J स्फातिम् । We with K V P Dc. ४ A B “व्युपां” corrected from “व्युपा”. ५ P P J अयहात् ।

एचन्द्रा कुहूर्मता” इति श्रुतेः दृष्टचन्द्रामावास्याभिमानिदेवता सिनी-
वाली । सा च धनादिकम् उपां वहात् । अयं धार्यमाण औदुम्बरो
मणिश्च उपं वहात् उपावहतु प्रापयतु । ३ बह प्रापणे । लेटि आ-
डागमः ३ ॥ अथ वा सरस्वती मे धनम्-हिरण्यरजतमणिमुक्तादि-
लक्षणं हस्तेन धारणयोग्यम् आ गमयतु । पयस्फातिं धान्यं च सिनी-
वाली औदुम्बरो मणिश्च उपां वहात् समीपदेशं प्रापयतु इति व्यवस्था ॥

एकादशी ॥

त्वं मणीनामधिपा वृषासि त्वयि पुष्टं पुष्टपतिर्जजान ।

त्वयिमे वाजा द्रविणानि सर्वौदुम्बरः स त्वेस्सत् सहस्रारादरातिम-
मिति क्षुधं च ॥ ११ ॥

त्वम् । मणीनाम् । अधिऽपाः । वृषां । अस्ति । त्वयि । पुष्टम् । पुष्टऽपतिः ।
जजान् ।

त्वयि । इमे इति । वाजाः । द्रविणानि । सर्वा । औदुम्बरः । सः । त्वम् ।
अस्सत् । सहस्व । आरात् । अरातिम् । अमितिम् । क्षुधम् । च ॥ ११ ॥

हे औदुम्बर मणे त्वं मणीनाम् इतरेषां रक्षासमृद्धिजयादिसाधनानां
दर्भादिनिर्मितानाम् अधिपः स्वामी वृषा अभिमतफलवर्षिता च असि ।
अधिपत्वे कारणम् आह । यतः त्वयि पुष्टम् गवाश्वादीनां सर्वेषां पोषं
पुष्टपतिः सर्वपदार्थपोषकर्ता प्रजापतिः जजान उदपादयद् अकरोत् ।
अतः मणीनाम् अधिपो वृषा चासि । अस्तु किं तत इत्यत आह ।
त्वया सर्वसमृद्ध्यास्पदभूतेन मे मह्यं वाजाः “अन्नं वै वाजः” इति

१ D वाजा द्रविणा०. ३ वाजा द्रविणा०. Cs वाजा. We with A B K K R V Dc. २ A
B D त्वम्सत्. We with C K R S V Dc Cs. ३ A B C D K R S Dc Cs P P ०रातिम-
मृत्. P P J अमृत्म् । We with Sāyana, and the accents accordingly. V ०रातिममिति,
an instance of both wrong borrowing and wrong retention of the old accent. ४ P P
J वाजा ।

1 So S'. 2 S' Sāyana's text, however, exhibits अधिपा वृषा०. 3 S' पुष्टपतिः.
4 S' inserts त्वा after ०कर्ता.

[तै० सं० ५. ४. ६. ६] श्रुतेः बहुविधानि अन्नानि सर्वा सर्वाणि द्रविणानि द्रावयितव्यानि हिरण्यरजतादीनि । सर्वशब्देन मणिमुक्ताम्रवालदिलक्षणानि परिगृह्यन्ते । संभवन्तु इति शेषः । हे औदुम्बर स तादृशः वाजद्रविणादिसाधकस्त्वम् अस्मत् अस्मत्तः सहस्र अभिभव अपगमय । अभिभाव्यानि कानीत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते आराद् अरातिम् इति । आरात् अत्यन्तं दूर एव अरातिम् अदानम् अलाभम् अमतिम् दारिद्र्यं मत्प्रभावं बुद्धिभ्रंशं वा क्षुधम् अशनाभावम् एतत् सर्वम् अस्मत् आरादेव सहस्र ॥

द्वादशी ॥

ग्रामणीरसि ग्रामणीरुथायाभिषिक्तोभि मां सिञ्च वचसा ।

तेजोसि तेजो मयि धारयाधि रयिरसि रयि मे धेहि ॥ १२ ॥

ग्राम॒णीः । अ॒सि । ग्राम॒णीः । उ॒त्थाय॑ । अ॒भि॒ऽसि॒क्तः । अ॒भि । मा । सि॒ञ्च । वच॑सा ।

तेजः॑ । अ॒सि । तेजः॑ । मयि॑ । धार॒य । अधि॑ । रयिः॑ । अ॒सि । रयि॑म् । मे । धेहि॑ ॥ १२ ॥

हे औदुम्बर त्वं ग्रामणीरसि । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ग्रामस्वामी । स मया प्रधानभूतः एवं त्वं सर्वेषां मणीनां प्रधानभूतोसि । अतः अस्माकमपि ग्रामणीर्भव । अभिमतफलप्रापको भवेत्यर्थः । अथ वा मा-

१ A रुक्थ्यायां. De रुक्थ्यायां changed to रुक्थ्यायां. B C रुक्थ्यायां. D R B रुक्थ्यायां. K V रुक्थ्यायां. C रुक्थ्यायां. P P उच्छ्रायं t. J उच्छ्रायं changed to उच्छ्रायि t. In all the MSS. the rth is doubtful between rth and च्छ. Sâyana's text reads: "नीच्छाय" for "नीरुक्थ्यायां", dropping the रु. May he have read उच्छ्राय? (He २३५ मां धेष्टं रुक्थ्यायां). उच्छ्रायं (for उच्छ्रायं) may be a better and less difficult reading than उच्छ्रायं, unless the latter can be taken to mean उत्सिष्ट. We with B C. २ A D K B V De विष्णु. We with B C R C. ३ So all our MSS. and Vaidikas. But the want of two syllables in the fourth pāda would suggest (the *Sarvāṅkramanikā* notes: पुष्टि पशुनां ग्रामणीरसि विष्णुभो,) that धारयाप्यधिरयिरसि रयि मे धेहि may have been the original reading. ४ P P J ग्रामणीः t.

मपि श्रेष्ठं कुरु । त्वं वर्चसा अभिषिक्तोसि अभित आच्छन्नोसि । [मा]
मामपि वर्चसा अभिषिञ्च अभिषिक्तं कुरु । हे मणे त्वं तेजोसि सा-
क्षात् तेजोरूपोसि अतः मयि तेजो धारय । किं च त्वम् अधिरयिः
अधिगतरयिः प्राप्तधनः असि । रयिं मे धेहि स्थापय प्रयच्छ । रयि-
र्धनम् । ३३ रातेर्दानकर्मणः [नि० ४. १७] ३३ ॥

[त्रयोदशी चतुर्दश्या] ॥

पुष्टिरसि पुष्ट्या मा समञ्जि गृहमेधी गृहपतिं मा कृणु ।

औदुम्बरः स त्वमस्मासुं धेहि रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छ रायसो-
षायं प्रति मुञ्चे अहं त्वाम् ॥ १३ ॥

पुष्टिः । असि । पुष्ट्या । मा । सम् । अञ्जि । गृहमेधी । गृहपतिम् ।
मा । कृणु ।

औदुम्बरः । सः । त्वम् । अस्मासुं । धेहि । रयिम् । च । नः । सर्ववी-
रम् । नि । यच्छ । रायः । पोषाय । प्रति । मुञ्चे । अहम् । त्वाम् ॥ १३ ॥
अयमौदुम्बरो मणिर्वीरो वीराय वध्यते ।

स नः सन्नि मधुमतीं कृणोतु रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छात् ॥ १४ ॥

अयम् । औदुम्बरः । मणिः । वीरः । वीराय । वध्यते ।

सः । नः । सन्निम् । मधुमतीम् । कृणोतु । रयिम् । च । नः । सर्ववी-
रम् । नि । यच्छात् ॥ १४ ॥

त्रयोदशी ॥ हे मणे त्वं साक्षात् [पुष्टिः] पुष्टिरूपोसि । अतः पुष्ट्या
पोषेण मा मां समञ्जि सम्पत् अक्तं कुरु । समृद्धं कुरु । तथा गृ-
हमेधी त्वम् असि । मा मां गृहपतिम् धनकनकादिसमृद्धस्य गृहस्य

१ K K̄ V Dc P̄ पुष्टिरसि पुष्ट्यां. We with A B C D R S̄ C̄s P J. २ B C R सन्नि-
न्वि. P P̄ J सम् । इष्टि । We with D K̄ S̄ V Dc C̄s. ३ A B D S̄ सत्वमस्मा°. We
with C K̄ R V Dc C̄s. ४ K K̄ V स नः सन्नि. Dc स नः सन्नि changed to स नः
सन्नि. We with A B C D R S̄ C̄s.

1 S' has सर्वदा गृहस्य for गृहस्य.

स्वामिनं सोमयागादिकर्मानुष्ठातारं वा कृणु कुरु । हे औदुम्बरं मणे
स तादृशः उक्तविधनानाधर्मोपेतस्त्वम् त्वयि विद्यमाना [ये] ग्रामणी-
त्ववर्चस्विततेजोरूपत्वाधिरयित्वादयो धर्माः सन्ति तान् सर्वान् अस्मासु
धेहि स्थापय । किं च नः अस्माकं सर्ववीरम् सर्वे वीराः पुत्रभृत्या-
दयो यस्यां रय्यां तुष्यन्ति तादृशं रयिम् धनं च नि यच्छ प्रयच्छ ।
यद्वा सर्ववीरं यथा भवति तथा रयिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

चतुर्दशी ॥ हे मणे अहं धनादिपुष्टिकामस्तां रायसोषाय धनानां
पुष्ट्यै । ॥ “पष्ट्वाः पतिपुत्रं” इत्यादिना सत्वम् ॥ । प्रति
मुञ्चे वभामि । प्रतिमोको बन्धनम् । “रुक्मम् अन्तरं प्रति मुञ्चते”
इत्यादिश्रुतेः [तै० सं० ५. १. १०. ३] । एतदेव परोक्षेण पुनरभिधीयते
फलान्तरसंबन्धाय । [अयं] वीरः विविधम् ईरयति अभिन्नान् इति
वीरः । तादृश औदुम्बरो मणिः वीराय वीरत्वाय यथा स्वयं वीरो भ-
वति तथाभावाय वध्यते । स तादृशो मणिः नः अस्माकं मधुमतीम् ।
मधुवद् उपयुज्यमानत्वं मधुशब्देन उच्यते । तद्वर्ती सनिम् धनादिलाब्धिं
कृणोतु करोतु । तथा नः अस्माकं रयिं च सर्ववीरं यथा भवति
तथा । अतिप्रभूतम् इत्यर्थः । यद्वा पुत्रादयो वीराः । तैः सहितं यथा
भवति तथा रयिं नि यच्छात् पुत्रादीन् रयिं च नि यच्छत्वित्यर्थः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“शतकाण्डो दुश्चयवनः” इत्यादिकं षष्ठं सूक्तम् । तस्य “याम्यां
यमभये” [न० क० १७.] इति विहितायां याम्याख्यायां महाशान्तौ द-
र्भमणिवन्धनं कुर्यात् । सूत्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “नेच्छत्रुरिति [२. २७]
“पाटामूलम् अपराजितायाम् शतकाण्डो दुश्चयवनः [१९. ३२] इति दर्भ-
“मणिं याम्याम्” इति [न० क० १९.] ॥

1 S' inserts an अस्मास्वयि after त्वम्. 2 S' रयिः for पष्ट्वा. 3 S' inserts स्या again
after सत्वम्. 4 For वीरः — — वीराय S' has: वीरः औदुम्बरो मणिर्योराय विविधमीरयति
मभिन्नानिति वीरः । तादृशोमणिर्वीराय. 5 S' अतिप्रभूताम् for अतिप्रभूतम्. 6 The
Nakshatra-kalpa has: याम्यायाम् for याम्याम्.

तत्र प्रथमा ॥

शतकाण्डो दुश्च्यवनः सहस्रपर्ण उत्तिरः ।

दुर्मो य उग्र ओषधिस्तं ते वभ्राम्यायुषे ॥ १ ॥

शतकाण्डः । दुःश्च्यवनः । सहस्रपर्णः । उत्तिरः ।

दुर्मोः । यः । उग्रः । ओषधिः । तं । ते । वभ्रामि । आयुषे ॥ १ ॥

अनेन दर्भस्य मणिसाधनभूतस्य स्वरूपाधानपूर्वकं मृत्युभयपरिहाराय मणिरूपेण बन्धनम् अभिधीयते । शतकाण्डः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । अनेकैः काण्डैः पर्वभिर्युक्तः । ३ दश दशतः परिमाणम् अस्मेति दशानां शभावः तच्च प्रत्ययो निपातितः ३ । दुश्च्यवनः । ३ च्युद् मुङ् गतौ । “इन्दसि गत्यर्थेभ्यः” इति युच् ३ । दुःखेन च्यावनीयः न केनापि च्याव्यः सहस्रपर्णः अनेकैः पत्रैर्युक्तः । उत्तरमन्त्रे अच्छिन्नपर्णेन दर्भेणेति पर्णानाम् आवश्यकत्वाभिधानाद् अत्र सहस्रपर्ण इति विशेषितः । उत्तरः उत्कृष्टतरः सर्वेषामप्योषधीनां मध्ये अतिशयितवीर्यः । ३ उदः सुबन्तत्वात् तरप् ३ । अस्य तथात्वम् उत्तरत्र दर्शयिष्यते । एवंलक्षणं उग्रः उग्रूर्णबलः ओषधिः ओषधिविशेष इति विशेषितरूपो यो दुर्मोः तेन दर्भेण हे मृत्युभयार्दित पुरुष त्वां वभ्रामि बन्धनं करोमि । किमर्थम् । आयुषे शतसंवत्सरलक्षणायुर्धम् ॥

द्वितीया ॥

नास्य केशान् प्र वपन्ति नोरसि ताडसा व्रते ।

यस्मा अच्छिन्नपर्णेन दुर्भेण शर्म यच्छेति ॥ २ ॥

१ A D R Cs दुश्च्यवनः. Dc दुश्च्यवनः corrected to दुश्च्यवनः. We with B C K K S V.
२ K V °पर्णं उत्तरः with Sāyana. P P उत्तिरः । R उत्तिरः changed from उत्तरः, and J उत्तिरः । changed from उत्तरः । We with A B C D K R S Dc Cs. ३ K V °स्तं. Dc °स्तं ते changed to °स्तं. P तम् । corrected to तत् । P J तम् । We with B C D R S. ४ A B C D R S नोरसि ता°. Dc नोरसि ता° corrected into नोरसि ता°. J नोरसि । We with K V C P P. ५ Such is the accent of all our authorities including P P J.

1 S' inserts an उत्तरः before दुःखेन. 2 S' inserts यो दुर्मोः after एवंलक्षणः though it has यो दुर्मोः further down.

न । अस्य । केशान् । प्र । वृषन्ति । न । उरसि । ताडम् । आ । घ्नते ।
यस्मै । अच्छिन्नपणेन । दर्भेण । शर्म । यच्छति ॥ २ ॥

अस्य केशान् शिरोरुहान् [न] प्रवपन्ति [न] आकर्षन्ति मृत्युदूताः रक्षः-
पिशाचाद्या वा । तथा अमुम् उरसिंताडम् उरस्ताडयित्वा न आ घ्नते
न हिंसन्ति मृत्युदूताद्याः । ॥ “हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्”
इति तृतीयान्त उपपदे विहितो णमुल् सप्तस्युपपदेषु व्यत्ययेन निष्पन्नः ।
“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति अलुक् । आ घ्नते इति । “आङो
यमहनः” इति अस्वाङ्गकर्मकेषु आत्मनेपदम् ॥ अस्येति उक्तं
कस्य इत्यत आह । यस्मै मृत्युभयार्दिताय पुरुषाय अच्छिन्नपणेन दर्भे-
ण दर्भमणिवन्धनं कृत्वा शर्म सुखं यच्छति प्रयोक्ता । अस्येति पूर्वत्र
संबन्धः ॥

तृतीया ॥

दिवि ते तूलमोषधे पृथिव्यामसि निष्ठितः ।

त्वया सहस्रकाण्डेनायुः प्र वर्धयामहे ॥ ३ ॥

दिवि । ते । तूलम् । ओषधे । पृथिव्याम् । असि । निऽस्थितः ।

त्वया । सहस्रकाण्डेन । आयुः । प्र । वर्धयामहे ॥ ३ ॥

हे ओषधे शतकाण्डाह ते तव तूलम् अग्रे दिवि द्युलोके । ताव-
त्पर्यन्तं तवोर्ध्वाभिवृद्धिरित्यर्थः । पृथिव्याम् भूम्यां कृत्स्नेनात्मना वि-
ष्ठितः विविधम् अवस्थितः असि । सर्वा पृथिवीम् आक्रम्य अवस्थित
इत्यर्थः । एवं द्यावापृथिवीव्यापिना त्वया सहस्रकाण्डेन अनेककाण्डोपे-
तेन अस्य मृत्युभीतस्य आयुः प्र वर्धयामहे प्रकर्षेण अभिवृद्धिं कुर्मः ॥

चतुर्थी ॥

तिस्रो दिवो अत्यंतृणत् तिस्र इमाः पृथिवीरुत् ।

1 S' मणि विभ्रतः पुरुषस्य after कर्मकाणाम्” इति. 2 S' उपपदेपि. 3 S' तुष्ट. 4 S'
यस्मै for यस्मै. 5 S' तन्न for त्वया though Sanyal's text has त्वया.

त्वयाहं दुर्हार्दो जिह्वां नि नृणमि वचांसि ॥ ४ ॥

तिस्त्रः । दिवः । अति । अतृणत् । तिस्त्रः । इमाः । पृथिवीः । उत ।

त्वया । अहम् । दुःऽहार्दः । जिह्वाम् । नि । नृणमि । वचांसि ॥ ४ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं तिस्रो दिवः त्रिविधान् द्युलोकान् । भोकृ-
णाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रैविध्यात् तद्भोगस्थानस्य द्युलोकस्यापि त्रि-
त्वम् । एवं वक्ष्यमाणायः पृथिव्या अपि द्रष्टव्यम् । अत्यन्तृणः अति-
क्रम्य गतवान् असि । वेष्टितवान् असीत्यर्थः । उत अपि च इमाः
परिदृश्यमानास्तिस्त्रः पृथिवीरपि अत्यन्तृणः । एवंमहानुभावेन त्वया दु-
र्हार्दः दुर्हृदयस्य शत्रोर्जिह्वां नि नृणमि वेष्टयामि । तस्य वचांसि च वे-
ष्टयामि बन्धयामि । यत्त्वं कृत्स्नां द्यावापृथिवीम् आक्रान्तोसि तादृशेन
अतिदीर्घेण त्वया शत्रोर्जिह्वां वाचश्च वामामि । ॥ उतृदिर् हिंसाना-
दरयोः । रौधादिकः । “हृड्या०” इत्यादिना सिपो लोपः ॥

पञ्चमी ॥

त्वमसि सहमानोर्हमस्मि सहस्वान् ।

उभौ सहस्वन्तौ भूत्वा सपत्नान् राहिषीमहि ॥ ५ ॥

त्वम् । असि । सहमानः । अहम् । अस्मि । सहस्वान् ।

उभौ । सहस्वन्तौ । भूत्वा । सपत्नान् । राहिषीमहि ॥ ५ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं सहमानोसि शत्रूणां सहनशीला भवसि ।
अहं च सहस्वान् शत्रुहिंसासाधनवलोपेतः अस्मि । सह इति बलनामसु-
पाठात् । अतिशयेन शत्रूणां सोढासीत्यर्थः । उभौ सहस्वन्तौ सहनधर्म-

१ Such is the reading of all our authorities, though the metre as well as the
syntax requires a च after वचांसि. Śāyana's commentary seems to read it though
his text omits it like our authorities. २ P दिवः । We with P J. ३ P अतिन्तृण् ।
४ D प्राप्तेयम्०.

1 S' विविधान्. 2 Śāyana's text too अत्यन्तृणस्तिस्त्र &c. 3 S' यत्स्त्वं for यत्त्वं.
4 All this grammatical note is given in S' at the end of the commentary on the
previous verse, i. e. after दुर्मः instead of here. 5 S' तिस्रो. 6 Śāyana's text too:
सहमान्.

कौ भूत्वा सपत्नान् असदीयान् शत्रून् सहिषीमहि अभिभवेम । ऋष-
ह मर्षणे । आशीर्लिङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

सहस्व नो अभिमातिं सहस्व पृतनायतः ।

सहस्व सर्वान् दुर्हार्दः सुहार्दो मे वह्नन् कृधि ॥ ६ ॥

सहस्व । नः । अभिऽमातिम् । सहस्व । पृतनाऽयतः ।

सहस्व । सर्वान् । दुःऽहार्दः । सुऽहार्दः । मे । वह्नन् । कृधि ॥ ६ ॥

हे शतकाण्डौषधे नः अस्माकम् अभिमातिम् अभिर्हिंसकं शत्रुं पापं
वा । “पाप्मा वा अभिमातिः” इति श्रुतेः [तै०सं० २. १. ३. ५] ।
सहस्व अभिभव । तथा [पृतनायतः] पृतन्यतः पृतना सेना ताम् आत्मन
इच्छतः । मया सह योद्धुम् इति शेषः । तांश्च सहस्व अभिभव । किं
बहुना । सर्वान् दुर्हार्दः दुर्हृदयान् सहस्व । एवं कृत्वा मे सुहार्दः सु-
हृदयान् वह्नन् कृधि कृणु । सर्वान् मयि अनुकूलान् कृधीत्यर्थः ॥

सप्तमी ॥

दुर्भेण देवजातेन दिवि ष्टम्भेन शश्वदित् ।

तेनाहं शश्वतो जर्ना असनं सनवानि च ॥ ७ ॥

दुर्भेण । देवऽजातेन । दिवि । ष्टम्भेन । शश्वत् । इत् ।

तेन । अहम् । शश्वतः । जर्नात् । असनम् । सनवानि । च ॥ ७ ॥

देवजातेन देवेभ्यः सकाशाद् उत्पन्नेन दिविष्टम्भेन द्युलोकस्य अधः-
पाताभावाय ष्टम्भकेन द्युलोकस्य ष्टम्भभूतेन वा एवंविधेन तेन दुर्भेण

१ ACDKRVDe यद्दुं रुं०. ३ वृह रुं०. P P J यद्दुम् । B and V with Śāyana. We
with Śāyana. २ A B C D R S O s देवजातेन. De देवजातेन corrected to देवजातेन.
P J जातेन । We with K K V P. ३ C D K R S V C s जना अ०. P P J जर्नाः । We
with A B ४ A B C D K K असनां. V असनुन्त्स०. ३ असनुन्त्स०. De असनुन्त्स०.
P P J असनाम् । Śāyana's text: जनानसनं सनवानि च. We with R O s.

1 S' अहिसकं. 2 S' तंच. 3 S' वृत्ता.

शश्वदित् सर्वदा अहं शश्वतः नित्यान् दीर्घजीविनो जनान् [असनम् अ-
लभे अपि च सनवानि] लभे । ऋषणु दाने । तानादिकः । लोटि
“आडुत्तमस्य पिच्च” इति आडागमः ॥

अष्टमी ॥

प्रियं मां दर्भं कृणु ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ।

यस्मै च कामयामहे सर्वस्मै च विपश्यते ॥ ८ ॥

प्रियम् । मां । दर्भं । कृणु । ब्रह्मराजन्याभ्याम् । शूद्राय । च ।
आर्याय । च ।

यस्मै । च । कामयामहे । सर्वस्मै । च । विपश्यते ॥ ८ ॥

हे दर्भं मा मां त्वां धारयमाणं ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां च-
र्णाभ्यां प्रियं कृणु कुरु । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च यथाहं प्रियो भ-
वामि तथा मां कुर्वित्यर्थः । अनेन तेषां वशीकरणं प्रार्थितं भवति ।
तथा शूद्राय च आर्याय च । जात्यभिप्रायम् इदम् । शूद्राणाम् आ-
र्याणां च मां प्रियभूतं कुरु । किं च अहं यस्मैयस्मै अनुलोमेषु प्रति-
लोमेषु च जातीयेषु मध्ये यस्मैयस्मै प्रियभावं कामयामहे तस्मै सर्वस्मै
विपश्यते पापम् अन्विष्यते पुरुषाय मां प्रियं कुरु ॥

नवमी ॥

यो जायमानः पृथिवीमहंहृद् यो अस्तंभ्रादुन्तरिक्षं दिवं च ।

यं विभ्रतं ननु यास्मा विवेदुं स नोयं दुर्भो वरुणो दिवा कः ॥ ९ ॥

यः । जायमानः । पृथिवीम् । अहंहृत् । यः । अस्तंभ्रात् । अन्तरिक्षम् ।
दिवम् । च ।

१ A प्रयं for प्रियं. २ K K' V °राजन्याभ्यां. We with A B C D R S' Dc Cc. ३ A B
C D R Cc सूर्याय. Dc सूर्याय corrected to शूद्राय. K' V with Sāyana. P P' सूर्याय । J
सूर्याय । We with S'. ४ C अस्मै. We with A B D K K' R S' V Dc Cc. ५ A B C D K
R V Cc विपश्यते. Dc विपश्यते changed to विपश्यते. S' विपश्यते. P J वि । पश्यते । P'
विऽपश्यते । ६ A अस्तं. ७ Such is the accent of all our authorities including P P' J.

1 So S'. 2 S' विप्रियं for प्रियं.

यम् । विभ्रतम् । ननु । पाप्मा । विवेद् । सः । नः । अयम् । दुर्भः । वरुणः ।
दिवा । कः ॥ ९ ॥

यो दुर्भः शतकाण्डाख्यो जायमानः प्रादुर्भवन्नेव पृथिवीं सर्वाम् अ-
हंहत् दृढां कृतवान् । ॥ दृढ दृढि वृद्धौ ॥ । यथा अप्सु वि-
लीना [न] भवति तथा स्वमूलेन भुवं दृढां चकारेत्यर्थः । यश्च जा-
तमात्रः सन् स्वकाण्डैः अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं भवतीति अन्तरि-
क्षम् । तच्च दिवम् द्योतमानं द्युलोकं च अस्तभ्रात् स्तम्भितवान् ।
यथा ते न निपतेतां तथा तंस्तम्भ । यम् उक्तलक्षणं शतकाण्डदुर्भ-
मणिं विभ्रतम् धारयन्तं पाप्मा ननु विवेद न जानाति । न स्पृशती-
त्यर्थः । स तादृशोयं वरुणः अन्धकारनिवारको दुर्भो नः अस्माकं दिवा
प्रकाशम् अंकः करोतु । ॥ लुडि “मन्त्रे घस०” इति हेर्लुक् ॥

दशमी ॥

सपत्नहा शतकाण्डः सहस्रानोषधीनां प्रथमः सं बभूव ।

स नोयं दुर्भः परिं पातु विश्वतस्तेन साक्षीय पृतनाः पृतन्यतः ॥ १० ॥

सपत्नहा । शतकाण्डः । सहस्रान् । ओषधीनाम् । प्रथमः । सम् । बभूव ।

सः । नः । अयम् । दुर्भः । परिं । पातु । विश्वतः । तेन । साक्षीय । पृतनाः ।

पृतन्यतः ॥ १० ॥

सपत्नहा सपत्नानाम् । सपत्नीवत् सपत्नः । एकस्मिन् विषये समानप-
तित्वम् इच्छतां शत्रूणां हन्ता शतकाण्डः शतसंख्याकैरनेकैः काण्डैरुपेतः
सहस्रान् सहो बलं तद्वान् एवमहानुभावः ओषधीनाम् इतरासां प्रथमः

१ S V सहस्रानो०. A B C D K R D C: सहस्रानो०, which shows that the mistake
arose from सहस्रानो० being misread into सहस्रानो (=सहस्रानो). The mistake has
been perpetuated for ages. २ R पृतन्यतः, P पृतन्यतः। ३ J स्यान् । changed to
स्यन्त, and P P स्यन्त ।, which would show that the padas are not older than the
mistake which read सहस्रानो० into सहस्रानो०.

1 S' अन्तरि. 2 S' स्तम्भ. 3 S' पाप्मानमेव यद् for पाप्मा ननु विवेद्. 4 S' कस्मिन्
for एकस्मिन्.

मुख्यः प्रथमभावी वा । अतिशयितवीर्यत्वात् । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति निरुक्तम् [नि० २. २२] ॥ एवंभूतः सन् सं बभूव । स तादृशः संभूतः अयं दर्भो नः अस्मात् विश्वतः सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्तज्जन्येभ्यो भयेभ्यः परि पातु परिरक्षतु । तेन दर्भमणिना पृतन्यतः पृतनां सेनाम् इच्छतः शत्रोः पृतनाः सेनाः साक्षीय अभिभवानि । ॥ पृतन्यत इति । पृतनाशब्दात् क्वचि “कप्यध्वरपृतनस्यार्चि लोपः” इति आकारलोपः । साक्षीयेति । षह अभिभवे । अस्मात् लिङि “सिञ्चहुलं छन्दसि णित्” इति सिप् । णिङ्-ज्ञावाद् उपधावृद्धिः ॥

[इति] चतुर्षेनुयाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“सहस्रार्धः शतकाण्डः” इति सप्तमं सूक्तम् । अस्य याम्यां महाशान्तौ दर्भमणिवन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सहस्रार्धः शतकाण्डः पर्यस्वानपामग्निर्वीरुधां राजसूर्यम् ।

स नोयं दुर्भः परि पातु विश्वतो देवो मणिरायुषा सं सृजाति नः ॥१॥

सहस्रऽर्धः । शतऽकाण्डः । पर्यस्वान् । अपाम् । अग्निः । वीरुधांम् । राजऽसूर्यम् ।

सः । नः । अयम् । दुर्भः । परि । पातु । विश्वतः । देवः । मणिः । आयुषा । सम् । सृजाति । नः ॥ १ ॥

सहस्रार्धः बहुमूल्यः शतकाण्डः अनेककाण्डोपेतः । ॥ शतम् इति । दश दशतः परिमाणम् असेति दशानां शभावः तच्च प्रत्ययो निपातितः ॥ सहस्वान् बलवान् अपाम् उदकानाम् अग्निः अग्निस्थानीयः । “अग्नेरापः” इति श्रुतेः [तै० आ० ८. १] । अपां स-

१ A B C D R C s सहस्रार्धः. Dc सहस्रार्धः changed to सहस्रार्धः. P J सहस्रऽर्धः । We with K R S V P. २ R C. *सूर्यार्धः. We with A B C D R S V Dc P P J.

1 S' प्रथममुख्यः for मुख्यः.

ष्टैत्यर्थः । यद्वा अपां शोषको वा । वीरुधाम् लतादीनां राजसूयम् ।
 राजसूयकर्मवाग्रशस्त इत्यर्थः । यथा राजसूययागः सर्वेषां राज्ञां स्वामिनः
 सार्वभौमस्य विषयः । यद्वा इतरेषां यागानां मध्ये श्रेष्ठत्वात् प्रशस्तः
 [तथायं] वीरुधां मध्ये प्रशस्तभूत इति राजसूयत्वानीयत्वम् । ३ “रा-
 जसूयसूय” इत्यादिना क्यवन्तो राजसूयशब्दो निपातितः ३ । स
 तादृशः अयं दर्भः नः अस्मान् विश्वतः परि पातु परितो रक्षतु । स
 देवः देवसृष्टो मणिः नः अस्मान् आयुषा सं सृजाति संसृजेत् ॥

द्वितीया ॥

घृतादुल्लुप्तो मधुमान् पर्यस्वान् भूमिर्दंहोच्युतश्चावयिष्णुः ।

नुदन्सपत्नानर्धरांश्च कृण्वन् दर्भो रोह महतामिन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् । उतऽल्लुप्तः । मधुऽमान् । पर्यस्वान् । भूमिऽदंहः । अच्युतः । अ-
 वयिष्णुः ।

नुदन् । सऽपत्नान् । अर्धरान् । च । कृण्वन् । दर्भं । आ । रोह । मह-
 ताम् । इन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् आज्यात् हुतशिष्टाद् उल्लुप्तः उल्लिप्तः संपातावनयनेन सर्वतो-
 ऽक्तः । “आश्रयवन्ध्यासवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति” इति [कौ० १.७]
 परिभाषितत्वाद् घृताक्तत्वम् । मधुमान् माधुर्योपेतः पर्यस्वान् प्रभूतक्षीरो
 भूमिर्दंहः भूम्याः स्वमूलेर्दंढीकर्ता अच्युतः च्युतिर्नाशस्तद्रहितः बहुधा
 छिन्नास्यापि पुनःप्ररोहदर्शनात् । चावयिष्णुः दृढस्यापि शब्वादेश्चावनशी-
 लः एवंगुणोपेत [हे दर्भ]मणे त्वं सपत्नान् शत्रून् नुदन् सुदूरं प्रेरयन्

१ A °पयु°. २ AR °दंहोच्युत°. R S °दंहोच्युत°. KV °दंहोच्युत°. We with B D
 K Dc C. ३ K K V omit the vi-arga in चावयिष्णुः. We with B C D R S Dc C.
 P P J. ४ B O S °दर्भं रोह. We with A D K R E V Dc C. ५ P कृण्वन् । J
 changes कृण्वन् I to कृण्वत् । We with P.

1 S' दित्तत्वां. 2 S' घोरुधामाग्रशस्त° for घोरुधां मध्ये प्रशस्त°. 3 S' हुतशिष्टादुल्लुप्तः.
 Niyama's text also घृतादुल्लुप्तः. 4 S' सर्वतोक्तः. 5 S' आश्रयवन्ध्यासवनयान
 भक्ष्याणि

तानेव अधरान् निकृष्टान् बलहीनांश्च कृष्वन् कुर्वन् महताम् महत्त्वो-
पेतानाम् अतिशयितवीर्याणाम् अन्येषाम् ओषधीनाम् इन्द्रियेण इन्द्र-
ष्टेन सामर्थ्येन सहितः सन् आ रोह भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठ ॥

तृतीया ॥

त्वं भूमिमत्येथ्योर्जसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुं ध्वरे ।

त्वां पवित्रमृषयोभरन्तौ त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वम् । भूमिम् । अति । एषि । ओर्जसा । त्वम् । वेद्याम् । सीदसि । चारुः ।
अध्वरे ।

त्वाम् । पवित्रम् । ऋषयः । अभरन्तौ । त्वम् । पुनीहि । दुःऽद्वितानि । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे मणिभूत दर्भं त्वम् ओजसा बलेन भूमिम् अत्येषि अतिगच्छ-
सि । तथा चारुंस्त्वम् अध्वरे ध्वरो हिंसा तद्रहितः अध्वरो यागः ।
न हि यागं कुर्वन् विनश्यति स्वर्गादिफलसाधनत्वात् । तस्मिन् वेद्यां
सीदसि निषण्णो भवसि हविरासादनार्थम् । किं च पवित्रम् शोधकं
त्वाम् । “पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम्” इति श्रुतेः [तै० ब्रा० १. ३.
७. १] । ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारः स्वपावनार्थम् अभरन्त आहृतवन्तः ।
यस्माद् एवं तस्मात् त्वं दुरितानि दुष्कृतानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात्
पुनीहि पावय च्चावय ॥

चतुर्थी ॥

तीक्ष्णो राजा विषासही रक्षोहा विश्वचर्षणिः ।

ओजो देवानां बलमुग्रमेतत् तं ते वभामि जरसे स्वस्तये ॥ ४ ॥

तीक्ष्णः । राजा । विऽससहिः । रक्षुःऽहा । विश्वऽचर्षणिः ।

ओर्जः । देवानाम् । बलम् । उग्रम् । एतत् । तम् । ते । वभामि । जरसे ।

स्वस्तये ॥ ४ ॥

1 A B C K R V D: Gs "मृषयोभरन्तस्त्वं पुं". D "मृषयोभरन्तःस्त्वपुं". S "मृषयोभरन्तस्त्वं
पुं". P P J भरन्तः L. We with Śāyana's text and commentary, and accent accordingly.
2 P ऊर्जः 1.

1 S' तामिव. 2 S' त्वम् for चारुस्त्वम्.

तीक्ष्णः अतिनिशितशक्तिः । यस्यै प्रयोजनाय प्रयुज्यते तस्य आशु-
कारीत्यर्थः । राजा सर्वासाम् ओषधीनां सर्वेषां मणीनां वा राजव-
च्छ्रेष्ठः विषासहिः विशेषेण सोढा शत्रुमर्षकः रक्षोहा राक्षसानां हन्ता
विश्वचर्षणिः विश्वद्रष्टा तथा देवानाम् इन्द्रादीनाम् ओजः ओजःस्या-
नीयः । तेषाम् असुरसंग्रामे जयप्रदत्वात् । उग्रम् परैरसह्यं बलम् ब-
लस्वरूपम् एतत् रक्षासाधनं दर्भाख्यं वस्तु । अथ वा एतत् इदानीम् ।
अत्र बलसाधने मणौ बलत्वव्यवहारः । तं तादृशं मणिं ते हे रक्षा-
काम पुरुष तव वभामि । किमर्थम् । जरसे जरापरिहारार्थं स्वस्तये
क्षेमाय च वभामि ॥

पञ्चमी ॥

दुर्भेण त्वं कृणवद् वीर्याणि दुर्भे विभ्रंदात्मना मा व्यधिष्टाः ।

अतिष्ठाया वर्चसां धान्यान्सूर्य इवा भाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ ५ ॥

दुर्भेण । त्वम् । कृणवत् । वीर्याणि । दुर्भम् । विभ्रत् । आत्मना । मा ।
व्यधिष्टाः ।

अतिष्ठाया । वर्चसा । अंधं । अन्यात् । सूर्यः ऽइव । आ । भाहि । प्र-
दिशः । चतस्रः ॥ ५ ॥

हे पुरुष त्वं दुर्भेण मणिना साधनेन वीर्याणि वीरस्य कर्माणि वी-

१ A B C D E S कृणवद्. P J कृणवत् । We with K V D e C s P. २ A B C G च-
र्वसुधन्यां. C वर्चसुधन्यां. The ध्य in these readings may have been a misreading for
an original ध, as in most old MSS. the two letters are very similar to each other.
D K V वर्चसुधन्यां. S वर्चसुधन्यां. De वर्चसीधन्यां corrected to वर्चसुधन्यां. Sâyana's
text: वर्चसौधन्यां. J एधि । अन्याम् । P एधि । अन्याम् । P एधन्याम् corrected from
एधि । अन्याम् । If वर्चसा एधि अन्यान् were meant the *Sâhita*-MSS. would have
exhibited वर्चसुधन्यान्, which none of our MSS. read. Besides एधि so used would
not be in accordance with its usual use in the Veda: it is usually accompanied by
the predicate in the nominative or the dative, or is accompanied by some such
adverb as इदं, सजातैः सह &c; but it is not used absolutely as it would be in the
present passage. We with Sâyana's commentary, the accents being altered to
suit the reading adopted.

1 S' दमाण्य. 2 S' inserts another त्वं after साधनेन.

र्याणि शत्रुजयादीनि कृणवत् कुर्याः । अतः दर्भं वीर्यसाधनं विभ्रत्
धारयंस्त्वम् आत्मना निश्चलेन युक्तः सन् । अथ वा आत्मना आत्मनि
विभ्रत् मा व्यधिष्ठाः व्यथां मा कुरु । शत्रवः पराभविष्यन्तीत्येवं मनसि
व्यथां मा कार्षीरित्यर्थः । अर्धं अपि चं वर्चसा शरीरवलेन अन्यान्
अधिष्ठाय सूर्य इव स यथा लोकान् स्वतेजसा आलोकेन प्रकाशयति
तद्वत् प्रदिशः प्रकृष्टाः प्रागादिचतस्रो दिशः आ भाहि प्रकाशय ॥

चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

चतुर्थोनुवाकः समाप्तः ॥

पञ्चमेनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र “जङ्घिडोसि” इति प्रथमद्विती-
याभ्यां सूक्ताभ्यां “वायव्यां वातवात्यायाम्” इति [न० क० १७.] वि-
हितायां वायव्याख्यायां महाशान्तौ जङ्घिडवृक्षनिर्मितं मणिं वधीयात् ।
तथा नक्षत्रकल्पे सूत्रितम् । “वाताज्जातः [४. १०] इति शङ्खं वारुण्याम् ।
जङ्घिडोसि जङ्घिडो रक्षितासि [१९. ३४] इति जङ्घिडं वायव्यायाम्”
इति [न० क० १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

जङ्घिडोसि जङ्घिडो रक्षितासि जङ्घिडः ।

द्विपाचतुष्पादस्माकं सर्वे रक्षतु जङ्घिडः ॥ १ ॥

जङ्घिडः । असि । जङ्घिडः । रक्षिता । असि । जङ्घिडः ।

द्विऽपात् । चतुऽपात् । अस्माकम् । सर्वम् । रक्षतु । जङ्घिडः ॥ १ ॥

जङ्घिडो नाम कश्चिद् ओपधिविशेषः । स च उत्तरदेशे प्रसिद्धः ।
हे जङ्घिडे मणे जङ्घिडोसि यतो जातानां कृत्यानां कृत्याकृतां च निर्ग-
रणकर्तासि अतो जङ्घिड इत्युच्यते । तस्मात् जङ्घिडस्त्वं रक्षितासि स-

1 S' inserts another विभ्रत् after सन्. 2 S' अथ. 3 S' inserts गन्मान् after च again.
4 S' inserts after this: तथा पिलकादित्वाह्वयम् । पूर्ववदस्य सुपो दुग्भावश्छांदसः, a
note which belongs to the comment on the following verse, where see. 5 Conf.
Kesava on *Kausika* 1. 8: जङ्घिडो घारणस्यां प्रसिद्धः. Dārila in the same place:
जङ्घिडोर्जुनः । अथल इति दाक्षिणात्याः. 6 Sityana's text has: जङ्घिडोसि जङ्घिडो रक्षितासि
जङ्घिड 7 S' निर्गरणं.

वैभ्यो भयेभ्यः पालयिता भवसि । ॥ पिच्छादित्वाद् इलच् । यद्वा
जङ्गम्यते शत्रून् वाधितुम् इति जङ्गिडः । गर्भेर्यङ्गुगन्ताद् रूपसिद्धिः ।
अथ वा जनेर्जयतेर्वा इप्रत्यये ज इति भवति । जं गिरतीति जङ्गिरः ।
[कपिलकादित्वाद् लत्वम् । पूर्वपदस्यस्य सुपो लुगभावश्चान्दसः ।]
खच् प्रत्ययो वा द्रष्टव्यः ॥ अथ परोक्षम् अभिधीयते । अस्माकं
यद् द्विपात् यत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिलक्षणम् अस्ति तथा चतुष्पात्
पादचतुष्टयोपेतं गोमहिषादिलक्षणम् अस्ति । ॥ उभयत्र “संख्यासु-
पूर्वस्य” इति लोपः समासान्तः ॥ तत् सर्वं [जङ्गिडः] जङ्गि-
डाख्यो मणी रक्षतु पालयतु ॥

द्वितीया ॥

यां गृत्स्यस्त्रिपञ्चाशीः शतं कृत्याकृतंश्च ये ।

सर्वान् विनक्तु तेजसोरसां जङ्गिडस्करत् ॥ २ ॥

यां । गृत्स्यः । त्रिऽपञ्चाशीः । शतम् । कृत्याऽकृतः । च । ये ।

सर्वान् । विनक्तु । तेजसः । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ २ ॥

या गृत्स्यः गर्धनशीला यास्त्रिपञ्चाशीः अधिकपञ्चाशत्संख्याकाः कृत्याः
सन्ति । ॥ धूरणार्थे इट् । द्विच्चात् टिलोपः । “टिङ्गणञ्” इति
झिप्श् । तथा ये शतम् शतसंख्याकाः कृत्याकृतः । कृत्या नाम
मृदावादिना निर्मितपुत्रत्वादि । [तासां] कृत्यानां कर्तारः सन्ति तान्
सर्वान् [जङ्गिडः] जङ्गिडाख्यौषधिनिर्मितो मणिः विनष्टतेजसः हतवीर्यान्
स्वव्यापारे कुण्ठितशक्तीन् । तदेवोच्यते अरसान् इति । [अरसान्] रस-

१ Ṣ ज्यागृत्स्यस्त्रिं०. R यागृत्स्यन्तुं०. A B V जागृत्स्यस्त्रिं०. C जागृत्स्यस्त्रिं०. D व्यागृत्स्य-
स्त्रिं०. K Dc ज्यागृत्स्यस्त्रिं०. G यागृत्स्यन्तुं०. P P J जागृत्स्यः । त्रिपञ्चाऽध्याशीः । We with
Siyam and accents accordingly. २ V विनिष्टतेजसां०. A D भिनक्तु तेजसो०. B C R
Ṣ C विनक्तुतेजसो० (changed to भिनक्तु तेजसो० in Ṣ). K भिनक्तु तेजसो० corrected
into भिनक्तु तेजसां०. Dc विनक्तु changed to भिनक्तु. P विनक्तुऽऽ० corrected from विन-
क्तिऽऽ०. P विनक्तुः changed from विनक्तुऽऽ०. J चित्तनऽऽ० । We with the original reading
of D: and with the correction of P.

रहितान् ष्टजीषमायान् करत् कुर्यात् । ॥ करोतेल्लेटि अडागमः ॥

तृतीया ॥

अरसं कृत्रिमं नादमरसाः सप्त विस्ससः ।

अपेतो जङ्गिडामतिमिषुमस्तेव शातय ॥ ३ ॥

अरसम् । कृत्रिमम् । नादम् । अरसाः । सप्त । विस्ससः ।

अप । इतः । जङ्गिड । अमतिम् । इषुम् । अस्ताऽइव । शातय ॥ ३ ॥

कृत्रिमम् क्रियया निर्वृतम् । ॥ “कैर्मन्त्रित्यम्” इति मप् प्रत्य-
यः ॥ अभिचरता उत्पादितं नादम् ध्वनिं शिरःकर्णाद्यङ्गेषु स्थितम्
अयं जङ्गिडो मणिः अरसम् गतसारम् । करत् इति अनुवर्तते । करोतु ।
एवं सप्त विस्ससः सप्तसंख्याका विस्ससंनाः । ॥ ससंसेः क्विप् ॥ मू-
र्धनिष्ठेषु नासारन्भ्रद्वयचक्षुर्गोलकद्वयश्रोत्रच्छिद्रद्वयमुखकुहररूपेषु सप्तसु च्छि-
द्रेषु अभिचरता उत्पादिताः सप्त निष्यन्दा अपि अरसाः सन्तु । जङ्गि-
डमणिमाहात्म्याद् इति शेषः ॥ अथ प्रत्ययेणाह । हे जङ्गिड त्वम् अ-
मतिम् दारिद्र्यं दुर्वृद्धिं वा इतः अस्माद् मणिधारकसकाशाद् अपसार्य
इषुम् अस्तेव । अस्ता इषुक्षेता । ॥ असु क्षेपणे । “रधादिभ्यश्च”
इति इङ्गिकल्पः ॥ शत्रुषु प्रयोक्ता यथा शातयति तनूकरोति एवं
शातय तनूकुरु । ॥ “[शदेरगंतौ तः” इति णिचि शदेस्तकारा-
देशः] ॥

चतुर्थी ॥

कृत्यादूपण एवायमर्थो अरातिदूपणः ।

१ B कृतुमन्त्राद्. CR कृतुमन्त्राद्. G. कृतुमन्त्राद्. DD. कृत्रिमन्त्राद्. P P J कृत्रिमम् ।
अष्टसद्वम् । We with A K S V. २ R अपेतो जङ्गिडामतिम्. A B S अपेतो जङ्गिडाम-
तिम्. D K V De अपेतो जङ्गिडामतिम्. P P J जङ्गिड । P ममतिम् । We with C C P J.
३ A C D R S C. वृदाप्. We with B K De.

1 S' reads "क्षेपेव्यजाद्यपचित्तं for "दङ्गेषु स्थितम्. 2 S' puts here part of the gram-
matical note which ought to be in the next comment. Thus: विस्ससंनाः श्रुप वैदुले
णिचि श्पेणायित्स्कारदेशः । 3 In S' this note is found not here, but in the com-
mentary of the following verse after the words अथशरणाथ एवशब्दाः.

अथो सहस्वान्जङ्घिडः प्र ण आयूषि तारिपत् ॥ ४ ॥

कृत्याऽदूषणः । एव । अयम् । अथो इति । अरातिऽदूषणः ।

अथो इति । सहस्वान् । जङ्घिडः । प्र । नः । आयूषि । तारिपत् ॥ ४ ॥

अयं जङ्घिडो मणिः [कृत्यादूषणः] कृत्यायाः परोत्यादिताया दूषणः निराकर्तैव । ३ [दुष वैकृत्ये] । अस्मात् [णिचि] कर्तरि करणे वा ल्युट् । “[दोषो णौ]” इति ऊकारादेशः ॥ ३ ॥ अवधारणार्थ एव-शब्दः । अथो अपि च अरातिदूषणः शत्रुच्यावनसाधनः अथो अपि च अयं जङ्घिडः सहस्वान् उक्तव्यापारोचितवलोपेतः । स तादृशो मणिः कृत्यादूषणादिकं कृत्वा न आयूषि प्र तारिपत् । ३ प्रपूर्वस्तर-तिर्वर्धनार्थः ३ । वर्धयतु ॥

पञ्चमी ॥

स जङ्घिडस्य महिमा परि णः पातु विश्वतः ।

विष्कन्धं येन सासह संस्कन्धमोज ओजसा ॥ ५ ॥

सः । जङ्घिडस्य । महिमा । परि । नः । पातु । विश्वतः ।

विऽस्कन्धम् । येन । सासह । समऽस्कन्धम् । ओजः । ओजसा ॥ ५ ॥

स तादृशः उत्तरार्धेऽभिधीयमानलक्षणो [जङ्घिडस्य] महिमा तन्महत्त्वं नः अस्मान् विश्वतः सर्वस्माद् भयजातात् परि पातु परितो रक्षतु । कोसौ महिमेति तमाह । यो महिमा विष्कन्धम् विश्विष्टस्कन्धम् एवंनामानं वातविशेषं महारोगम् ओजसा सह तस्य यद् विष्कन्धीकरणसामर्थ्यम् अस्ति तेन सह अपुनरुद्धवं नाशयति । यश्च महिमा संस्कन्धम् । येन रोगेण स्कन्धः संनतः संलग्नो भवति स रोगः संस्कन्धः । तं महारोगं वातलक्षणम् ओजः महिमा ओजसा सह रोगस्य सामर्थ्येन सह नाशयति । स महिमेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१ B C R Cs तापत्, Wc with D K S V Dc. २ S येन सासह. A येन सासहे. B C R Cs येन सासह. D येन सासह. K V येन सासह corrected from येन सासह. Dc येन सासह changed to येन सासह. P J ससह । P ससह । corrected into ससह ।

1 Snyano's text of the second half: विष्कन्धमोजसा सह संस्कन्धमोज ओजसा.

षष्ठी ॥

त्रिंष्टीं देवा अजनयन् निष्ठितं भूम्यामधि ।

तम् त्वाङ्गिरा इति ब्राह्मणाः पूर्वा विदुः ॥ ६ ॥

त्रिः । त्वां । देवाः । अजनयन् । निऽस्थितम् । भूम्याम् । अधि ।

तम् । ऊं इति । त्वा । अङ्गिराः । इति । ब्राह्मणाः । पूर्वाः । विदुः ॥ ६ ॥

इदानीं भूम्याम् अधि । ३ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ३ । भूम्यां तिष्ठन्तं त्वा त्वां देवाः इन्द्राद्याः त्रिः त्रिवारम् अजनयन् उदपादयन् । त्रिषु लोकेषु अवस्थानायेति भावः । अथ वा एकद्विवारप्रयत्नेन अनुत्पद्यमानं त्वां त्रिवारम् अजनयन् । अनेन अत्यन्तप्रयोजकत्वेन अवश्यम् उत्पादनीयत्वम् उक्तं भवति । तं तादृशं प्रयत्नेन उत्पादितं [त्वा] त्वाम् अङ्गिरा इति । ब्रह्मणोऽङ्गसंभूतो रसः अङ्गिरंवाख्यो महर्षिः । [यद्वा] अङ्गिरा अङ्गाराः । “येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन्” इति ब्राह्मणम् [ऐ० ब्रा० ३. ३४] । एवंनामा महर्षिरिति पूर्वाः पूर्वं भवा ब्राह्मणा महर्षयो विदुः ब्रुवते ॥

सप्तमी ॥

न त्वा पूर्वा ओषधयो न त्वा तरन्ति या नवाः ।

विवाध उग्रो जङ्घिडः परिषानः सुमङ्गलः ॥ ७ ॥

न । त्वा । पूर्वाः । ओषधयः । न । त्वा । तरन्ति । याः । नवाः ।

विऽवाधः । उग्रः । जङ्घिडः । परिऽषानः । सुऽमङ्गलः ॥ ७ ॥

हे जङ्घिड त्वा त्वां पूर्वाः पूर्वं सृष्ट्यादावुत्पन्ना ओषधयो न तरन्ति

1 A B C D K K R S V Dc Cs वृद्ध, and P P J वृद्ध । २ A B C D R S Cc तम् स्याद्विद्युः Dc तम् स्याद्विद्युः, changed to तम् स्याद्विद्युः । P त्वा । अंगिराः । J त्वा । अंगिराः । We with K K V Dc and P. ३ D R C, om. the vi-arga in नवाः We with A B C K S V Dc. ४ P तरन्ति । We with P J.

1 Śāyana's text: तिष्ठन्तं भूम्यामधि. 2 S' एकं for परक°. 3 S' अंगिराख्यो. 4 S' जङ्घिड. Śāyana's text is: विवाध उग्रो जङ्घिड परिः.

नातिक्रामन्ति । सर्वेष्वपि प्रयोगेषु अतिशयितवीर्यत्वाद् इति भावः ।
 एवं या ओषधयो नवाः नूतनाः सन्ति ता अपि त्वा त्वां न तरन्ति
 अतिशयितुं न प्रभवन्ति । कुत एतद् इति तत्राह । हे जङ्घिड यंत-
 स्तं विबाधः बाधयतीति बाधः विशेषेण शत्रुरोगादेर्बाधकः उग्रः उड्डू-
 र्णबलः परिपाणः परितः पाता सुमङ्गलः सुष्टु मङ्गलकारी । अनेन श-
 र्वादिजयभयरक्षणलक्ष्मीकरत्वलक्षणगुणा अस्योक्ता भवन्ति ॥

अष्टमी ॥

अथोपदान भगवो जङ्घिडामितवीर्यं ।

पुरा तं उग्रा ग्रसत उपेन्द्रो वीर्यं ददौ ॥ ८ ॥

अथं । उपेन्द्रान् । भगवः । जङ्घिडं । अमितवीर्यं ।

पुरा । ते । उग्राः । ग्रसते । उपे । इन्द्रः । वीर्यमि । ददौ ॥ ८ ॥

अथशब्दः अभिमुखीकरणार्थः । हे उपदान उपादीयते स्वीक्रियेत
 कृत्यानिर्हरणादिव्यापारेष्विति उपदानः । तस्य संबोधनम् । हे उपदान
 हे भगवः भगवन् अतिशयितमाहान्म्य हे अमितवीर्य अपरिच्छिन्नसाम-
 र्थ्यं हे जङ्घिड ते त्वाम् उग्राः उड्डूर्णबलाः प्राणिनः पुरा ग्रसते भक्ष-
 यिष्यन्तीति विज्ञाय इन्द्रः यथा त्वाम् उग्रा न भक्षयन्ति तथा वीर्यम्
 परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् उप ददौ प्रादात् । तस्माद् इन्द्रेण दत्तवीर्य-
 त्वाद् अतिशयितवीर्यस्त्वमसीति स्तुतिः ॥

नवमी ॥

उग्र इत् ते वनसत् इन्द्रं ओज्मानमा दधौ ।

अर्मीर्वाः सर्वाश्चातयं जुहि रक्षांसोपधे ॥ ९ ॥

१ A B C K K R S V Dc Cs अथो पदा न भगवो जं. D अथो पदा न भगवो जं. P P
 J अथो इति । पदा । न । We with Sáyana, and accents accordingly. २ D दधौ. ३ P
 मगवः । P J मगवः । ४ P P J जङ्घिड । ५ P P J उग्रा । Was पुरा तं उग्रा ग्रसत उ-
 पेन्द्रो the correct reading? ६ A B अर्मीर्वा. We with C D K R S V Dc Cs.

1 See note 4 on the previous page. 2 S' omits त्वं in यत्स्त्वं, reading यत्ते. 3 S'
 शत्रुरोगादिर्बाधकः. 4 S' त्वार for ते, though its text has पुरा त उग्रा. 5 S' omits न
 in इन्द्रेण.

उग्रः । इत् । ते । वनस्पते । इन्द्रः । ओज्मानम् । आ । दधौ ।
अमीवाः । सर्वाः । चातर्यन् । जहि । रक्षांसि । ओषधे ॥ ९ ॥

हे वनस्पते जङ्घिड त्वम् उग्र इत् उग्र एव अतिशयितवीर्य एव ना-
त्र विचारणा । यतः ते त्वयि इन्द्रो देवः ओज्मानम् ओजो बलम्
आ दधौ स्थापितवान् । अतस्त्वम् हे [ओषधे] वनस्पते सर्वा अमीवाः
साध्यासाध्यविभागम् अकृत्वा सर्वानपि रोगांश्चातयन् नाशयन् रक्षां-
सि । रक्षितव्यम् अस्माद् इति रक्षः । भयोपादानभूतान् राक्षसान् जहि
घातय ॥

दशमी ॥

आशरीकं विशरीकं बलासं पृष्ट्यामयम् ।

तक्तानं विश्वशारदमरसां जङ्घिडस्करत् ॥ १० ॥

आऽशरीकम् । विऽशरीकम् । बलासम् । पृष्टिऽआमयम् ।

तक्तानम् । विश्वऽशारदम् । अरसान् । जङ्घिडः । करत् ॥ १० ॥

आशरीकम् सर्वतो हिंसकम् एतन्नामानं रोगं तथा विशरीकम् वि-
शेषेण हिंसकम् एतन्नामानं च बलासम् बलस्य असनकर्तारं बलक्षय-
कारकम् एतन्नामानं पृष्ट्यामयम् सर्वाङ्गव्यापिनम् एतन्नामानं च रोगं
तक्तानम् कृच्छ्रजीवनकर्तारं यस्मिन् सति कृच्छ्रेण जीवनं भवति तादृशं
विश्वशारदम् सर्वस्य सर्वदा वा विशरणकर्तारम् एवम् अन्यानपि रो-
गान् जङ्घिडो मणिः अरसान् पीडनासमर्थान् करत् करोतु ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“इन्द्रस्य नाम” इति द्वितीयं सूक्तम् । तस्य जङ्घिडमणिवन्धने पू-
र्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य नामं गृह्णन् ऋषयो जङ्घिडं ददुः ।

१ P उग्रः । २ A D R C० पृष्ट्यामयम्. B S पृष्ट्यामियम्. V पृष्ट्यामयम्. We with C
K D० P P J. ३ D विदुः. We with A B C R S V D० C०.

देवा यं चक्रुर्भेषजमग्नें विष्कन्धदूर्पणम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नाम । गृहन्तः । ऋषयः । जङ्घिडम् । ददुः ।

देवाः । यम् । चक्रुः । भेषजम् । अग्नें । विष्कन्धऽदूर्पणम् ॥ १ ॥

पूर्वं ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारोऽङ्गिराद्या इन्द्रस्य देवस्य नाम गृहन्तः उच्चारयन्तो [जङ्घिडम्] जङ्घिडाख्यं मणिम् अतिशयितवीर्यत्वाय रक्षा-
कामेभ्यः पुरुषेभ्यो ददुः दत्तवन्तः । तस्माद् इदानींतनैरपि रक्षावन्धन-
समये इन्द्रस्य नाम व्रुवाणैरेव जङ्घिडमणिर्धार्य इत्यभिप्रायः । किं च
अग्ने सृष्ट्यादौ [देवाः] इन्द्राद्या यं [जङ्घिडं] जङ्घिडाख्यौषधिं विष्कन्ध-
भेषजम् विष्कन्धाख्यस्य महारोगस्य औषधं चक्रुः कृतवन्तः । अतस्तं
विष्कन्धभेषजार्थं प्रयुक्त्याद् इत्यर्थः । स नो रक्षत्विति उत्तरत्र सं-
बन्धः ॥

द्वितीया ॥

स नो रक्षतु जङ्घिडो धनपालो धनेव ।

देवा यं चक्रुर्ब्राह्मणाः परिषाणमरातिहम् ॥ २ ॥

सः । नः । रक्षतु । जङ्घिडः । धनऽपालः । धनेऽइव ।

देवाः । यम् । चक्रुः । ब्राह्मणाः । परिऽषाणम् । अरातिऽहम् ॥ २ ॥

स उक्तविशेषणविशिष्टो जङ्घिडो मणिः नः अस्मान् रक्षतु । तत्र
दृष्टान्तः । धनपालः लोके कस्यचिद् राज्ञो धनाध्यक्षो [धनेव] धना-
नि यथा महता प्रयत्नेन रक्षति तद्वत् । यं जङ्घिडं देवा ब्राह्मणाश्च ।
ब्राह्मणा महर्षयः । यद्वा देवाः श्रुताध्ययनादिना द्योतमाना ब्राह्मणा
भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः परिषाणम् परितो रक्षकम् अरातिहम् अरातेः शत्रो-
र्हन्तारं चक्रुः । स नो रक्षत्विति संबन्धः ॥

१ R विष्कन्धः. We with A B O D K S V D: Cs. २ P P J धनेऽइव ।

1 S' किं च यः किंच अग्ने सृष्ट्यादौ यमिन्द्राद्याः जङ्घिडाख्यमौषधिं विष्कन्धभेषजं. 2 S'
Sāyana's text, however, is: देवा यं चक्रुर्भेषजमग्नें विष्कन्धदूर्पणं. 3 S' देवाद्याः.

तृतीया ॥

दुर्हार्दुः संघोरं चक्षुः पापकृतानुमार्गमेम् ।

तास्त्रं सहस्रचक्षो प्रतिबोधेन नाशय परिपाणोसि जङ्घिडः ॥ ३ ॥

दुःऽहार्दः । समऽघोरम् । चक्षुः । पापऽकृतानम् । आ । अगुम् ।

ताम् । त्वम् । सहस्रचक्षो इति सहस्रऽचक्षो । प्रतिऽबोधेन । नाशय ।

परिऽपानः । अस्मि । जङ्घिडः ॥ ३ ॥

हे जङ्घिडमणे त्वं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य शत्रोः संघोरम् अत्यन्तक्रूरं चक्षुः । नाशयेति उत्तरत्र संबन्धः । एवं पापकृतानम् हिंसादिलक्षणस्य पापस्य कर्तारम् । ॥ “राजनि युधिकृजः” इति राजोपपदात् करोतेर्विहितः क्निप् पापोपपदादपि अत्र व्यत्ययेन निष्पन्नः ॥ एवंलक्षणम् आगतम् हन्तुं प्राप्तं च नाशय । तान् उक्तलक्षणान् सर्वान् हे सहस्रचक्षो बहुधा द्रष्टः । ॥ चक्षुरौणादिक उग्रत्ययः ॥ अनेन बाधकहननविषयपरिज्ञानम् अस्योक्तं भवति । तादृशस्त्रं प्रतिबोधेन प्रतिकूलया तव बुद्ध्या । यद्वा तत्कृतापराधोद्घाटनेन नाशय ॥ एवंविधप्रार्थनाया विषयभावस्तस्य कुत इति तच्चाह । जङ्घिडस्त्रं परिपाणोसि परितो रक्षकोसि यतः अतो नाशयेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

परिं मा दिवः परिं मा पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् परिं मा वीरुच्यः ।

परिं मा भूतात् परिं मोत भव्याद् दिशोर्दिशो जङ्घिडः पात्वस्मान् ॥ ४ ॥

परिं । मा । दिवः । परिं । मा । पृथिव्याः । परिं । अन्तरिक्षात् । परिं ।

मा । वीरुत्ऽभ्यः ।

१ A B दुर्हार्दुः. २ De °मांगमं changed to °मादंमम्. K S °मादंमम्. We with A B C D R C P P J. ३ R ताःस्त्रं. ४ B C D R S C, परिं मोत. De परिं मोत changed to परिं मोत. We with K D c. ५ B C D R S C, P J भव्या°. De भव्या° changed to भव्यां°. P J भव्यात् । We with K K V P.

परिं । मा । भूतात् । परिं । मा । उ॒त् । भ॒व्यात् । दि॒शःऽदि॒शः । ज॒ङ्घि॒डः ।
पा॒तु । अ॒स्मान् ॥ ४ ॥

अयं जङ्घिडो मणिः मा मां दिवः द्युलोकात् । ततः संभूताद् भ-
याद् इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । परि पात्विति उत्तरत्र
संबन्धः । तथा पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यां संभूतेभ्यो वाधकेभ्यः पा-
तु । एवम् अन्तरिक्षात् तत्रत्याद् रक्षःप्रभृतेः पातु । वीरुद्भ्यः विविधं
रोहणीति वीरुधः । तेभ्यः पातु । उपलक्षणम् एतत् । तरुंगुल्मादिभ्य
इत्यर्थः । तेष्वपि विषादिदोषसंभवात् तद्रक्षाप्रार्थना युक्ता । एवं भूतात्
अतीतात् कालात् । भूतसंबन्धिनः प्राणिजाताद् इत्यर्थः । एवं भव्यात्
भविष्यतोपि परि पातु । एवं दिशोदिशः प्रागादेः । वीप्सया सर्वा अ-
पि दिशः परिगृह्यन्ते । सर्वाभ्यो दिग्भ्यः तत्रत्येभ्यो भयेभ्यः अस्मान्
जङ्घिडो मणिः पातु ॥

पञ्चमी ॥

यं ऋ॒ष्णवो॑ दे॒वकृ॒ता य उ॒तो वं॑वृ॒तेन्यः ।

सर्वा॑स्तान् वि॒श्वभे॑पजोर॒सां ज॒ङ्घि॒डस्कर॑त् ॥ ५ ॥

यै । ऋ॒ष्णवः॑ । दे॒वऽकृ॒ताः । यः । उ॒तो इति॑ । वं॑वृ॒ते । अ॒न्यः ।

सर्वा॑न् । तान् । वि॒श्वऽभे॑पजः । अ॒र॒स्तान् । ज॒ङ्घि॒डः । क॒र॒त् ॥ ५ ॥

देवकृताः देवीनिष्पादिता ये ऋष्णवः गन्तारो हिंसकाः पुरुषाः स-
न्ति । उतो अपि च ये अन्ये मनुष्यादिभेरिता वाधका ववृते ववृतिरे

१ A B C यः ऋष्णवो देवकृताय उतो वंभृतेन्यः । D S यः ऋष्णवो देवकृताय उतो वंभृतेन्यः ।
K K V De यः ऋष्णवो देवकृता य उतो वंभृतेन्यः । R यः ऋष्णवो देवकृता य उतो वंभृतेन्यः ।
C यः ऋष्णवो देवकृताय उतो वंभृतेन्यः । Śāyana's text: य ऋष्णवो देवकृता य उतो वंभृते-
न्यः । We with Śāyana's text. २ P P J यः ऋष्णवः । We with Śāyana. ३ P J वृ-
ष्टकृताः । We with P. ४ So we read with P P J. ५ P J वृष्टतेन्यः । (changed in
J to वंभृतेन्यः १). P वंभृतेन्यः । We with the *Saṁhitā*.

1 S' तत्र for तरु. 2 S' अतीतात्कालात् for शतीतात् कालात्. 3 S' प्रागादि for
प्रागादेः. 4 S' instead of reading the words ववृते ववृतिरे in this place read them
between तारशो and जङ्घिडः lower down.

तान् सर्वान् विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि यस्य तथोक्तः । विश्वेष्वपि भेषजेषु यत् साध्यं तद् अनेन भवतीति विश्वभेषजः । सर्वरोगादिपरिहारकत्वस्यास्य वर्णितत्वात् । तादृशो जङ्घिडः अरसान् गतसामर्थ्यान् करत् करोतु ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“शतवारो अनीनशत्” इति तृतीयं सूक्तम् । तेन “संततिं कुलक्षये प्रयुञ्जीत” इति [न०क० १७.] विहितायां संतत्याख्यायां महाशान्तौ शतवारं मणिम् अभिमन्त्र्य ब्रवीयात् । सूत्रितं हि । “शतवारो अनीनशद् इति शतवारं संतत्याम्” इति [न०क० १९.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शतवारो अनीनशद् यद्मान् रक्षांसि तेजसा ।

आरोहन् वर्षसा सह मणिर्दुर्णाम्चातनः ॥ १ ॥

शतवारः । अनीनशत् । यद्मान् । रक्षांसि । तेजसा ।

आरोहन् । वर्षसा । सह । मणिः । दुर्णाम्चातनः ॥ १ ॥

शतवारः शतं वारं मूलानि शूका वा यस्य स शतवारः । यद्वा शतसंख्याकान् रोगान् निवारयतीति शतवारः “शतवारेण वारये” इति उत्तरत्र शतसंख्याकरोगवारणश्रवणाद् ओषधिविशेषः । तदात्मको मणिः यद्मान् रोगान् तेजसा स्वमहिम्ना अनीनशत् भृशं नाशयतु । न-शेषान्दसे लुङि चङि रूपम् ६ । तथा तेजसा रक्षांस्यपि अनीनशत् । कदेत्युच्यते आरोहन्निति । दुर्णाम्चातनः दुर्णामा त्वग्दोषः त्वग्दोषाणां चातयिता नाशयिता मणिः वर्षसा दीप्त्या सह सहितः सन् आरोहन् पुरुषस्य भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् । अनीनशद् इति संबन्धः ॥

१ A B मणिं दुर्णाम्चातनं. CDKĒRS Gs Dc मणिं दुर्णाम्चातनः (Dc मणिं changed to मणिं). P P J मणिम् t. We with Śāyana.

1 S' °हारकत्वस्य for °हारकत्वस्यास्य. 2 S' तादृशे. 3 So S'. The *Nalshatra-kalpa*: शातावरी (sic). 4 S' वृषावारा.

द्वितीया ॥

शृङ्गाभ्यां रक्षो नुदते मूलेन यातुधान्यः ।

मध्येन यक्ष्मं बाधते नैनं पाप्मातिं तत्रति ॥ २ ॥

शृङ्गाभ्याम् । रक्षः । नुदते । मूलेन । यातुऽधान्यः ।

मध्येन । यक्ष्मम् । बाधते । न । एनम् । पाप्मा । अतिं । तत्रति ॥२॥

अयं शतवारः शृङ्गाभ्याम् शृङ्गवद् अवस्थिताभ्याम् अग्रभागाभ्यां रक्षः राक्षसजातिं राक्षसान् अन्तरिक्षस्थान् नुदते अपसारयति । मूलेन अधःप्रदेशेन [यातुधान्यः यातुधानीर्नुदते । मध्येन] काण्डेन यक्ष्मम् सकलं रोगं बाधते । एनं सर्वस्य बाधकं शतवारमणिं पाप्मा पापी पापं वा न अति तत्रति नातिक्लामति । यद्वा एनं प्रकृतम् उक्तविधमणिविशिष्टं पाप्मा पापं बाधकं नाति तत्रति । ॐ तृ सवनतरणयोः । श्रुः शश्चेति विकरणद्वयम् ॥

तृतीया ॥

ये यक्ष्मांसो अर्भका महान्तो ये च शब्दिनः ।

सर्वा दुर्णामहा मणिः शतवारो अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये । यक्ष्मांसः । अर्भकाः । महान्तः । ये । च । शब्दिनः ।

सर्वान् । दुर्णामहा । मणिः । शतवारः । अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये प्रसिद्धा अर्भकाः अग्ररूढा उत्पन्नमात्रा यक्ष्मांसः यक्ष्मा रोगाः सन्ति ये च महान्तः अभिवृद्धा यक्ष्माः ये च शब्दिनः शब्दवन्तः एते दुश्चिकित्सा इति शब्द्यमानाः शब्दवन्तो वा [तान्] सर्वान् उक्तलक्षणान् रोगान् दुर्णामहा दुर्णामाख्यस्य रोगस्य हन्ता शतवारो मणिः अनीनशत् भृशं नाशयतु ॥

चतुर्थी ॥

शतं वीरानजनयच्छतं यद्मानपावपत् ।

दुर्णाम्नाः सर्वान् हुत्वा अव रक्षांसि धूनुते ॥ ४ ॥

शतम् । वीरान् । अजनयत् । शतम् । यद्मान् । अप । अवपत् ।

दुःस्नाम्नाः । सर्वान् । हुत्वा । अव । रक्षांसि । धूनुते ॥ ४ ॥

अयं धार्यमाणो मणिः शतम् शतसंख्याकान् वीरान् विविधम् ईर-
यन्ति अपनुदन्तीति वीराः पुत्राः । तान् अजनयत् जनयतु उत्पादयतु
प्रयच्छतु । “शतवारो अनीनशद् इति शतवारं संतत्याम्” इति सूत्राद्
वीरजनकत्वम् । तथायं शतम् शतसंख्याकान् यद्मान् व्याधीन् अपाव-
पत् । ॥ अपपूर्वो वपिर्नाशार्थः ॥ । अपवपतु नाशयतु । स-
र्वान् त्वदोषभेदा ये ये सन्ति श्वित्रद्रूपामादिकास्तान् सर्वान् दुर्णाम्ना
हत्वा नाशयित्वा रक्षांसि अव धूनुते अव निकृष्टम् अपुनरुद्भवं नाशयति ॥

पञ्चमी ॥

हिरण्यशृङ्ग ऋषभः शतवारो अयं मणिः ।

दुर्णाम्नाः सर्वान्स्तृङ्गाव रक्षांस्यक्रीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः । ऋषभः । शतावारः । अयम् । मणिः ।

दुःस्नाम्नाः । सर्वान् । तृङ्गा । अव । रक्षांसि । अक्रीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः यस्याग्रं हिरण्यवद् अवभासते स हिरण्यशृङ्गः । शतवा-
रस्याग्रम् एवं भवति । ऋषभः ओषधीनां त्रेष्ठः शतवारः एतन्नामा

१ ADKĪRŚV वीरानजनं. BC वीरा अजन°. Dc वीरा अ° changed to वीरान°.
Ca वीराग्रं जन°. PJ वीराः । P वीरात् । None of our authorities have वीरं अ°.
२ BCDc °जनयच्छतं. R °जनयत्सत्. PJ अजनयत् । We with ADKĪŚVC. P.
३ RCs धूनुते. We with ABCDKĪŚVDc. ४ C शतवारो. KĪ शतवारो. V
शतवारो and also शतवारो. Dc शतवारो changed to शतवारो We with ABDRŚ
C. P P J. ५ Our MSS. °दुः.

अयं मणिविशेषः सर्वान् दुर्नाम्नः त्वग्रोगभेदान् सर्वान् वृद्धा हिंसित्वा
रक्षंति राक्षसान् अवाक्रमीत् न्यकार्षीत् आक्रमतु ॥

षष्ठी ॥

शतमहं दुर्णाम्नीनां गन्धर्वाप्सरसां शतम् ।

शतं शश्वन्वतीनां शतवारेण वारये ॥ ६ ॥

शतम् । अहम् । दुःऽनाम्नीनाम् । गन्धर्वऽअप्सरसांम् । शतम् ।

शतम् । शश्वन्ऽवतीनाम् । शतऽवारेण । वारये ॥ ६ ॥

अहं दुर्णाम्नीनाम् दुर्णाम्नीरोगभेदानां श्वित्रदद्रूपामादीनां व्याधीनां श-
तम् । व्याध्यपेक्षया दुर्णाम्नीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । ॥ “अन उप-
धालोपिनोऽन्यतरस्याम्” इति ङीप् ॥ शतवारेण वारय इति सं-
बन्धः । एवं गन्धर्वाप्सरसाम् गन्धर्वा अप्सरसश्च अन्तरिक्षसंचारिणो दे-
वयोनयो मनुष्यान् ब्रह्मर्षे गृह्णन्ति । अप्सरस इति नियतं बहवः स्त्री-
लिङ्गाभिधेयाश्च । तेषां शतं वारये निवारयामि । तथा शश्वन्वतीनाम् ।
मुहुर्मुहुः पीडार्थम् आगन्व्यो ग्रहापस्साराद्या व्याधयः शश्वन्वत्यः । द-
कारस्य नकारोपजनः । तासां शतं [शतवारेण] वारये । यतोयं शत-
वाराहः अतः शतस्य वारकत्वं युक्तम् इति भावः ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इदं वर्चः” इति चतुर्थं सूक्तम् ॥

१ A B C D R गन्धर्वाः. We with K K̄ S̄ V Dc P P̄ J.

1 S' तद्रो for त्वग्रो. 2 S' तद्वा. 3 S' निकायः. 4 S' दुर्णाम्नीरभेदानां. 5 S' inserts
शतं after “दद्रूपामादीनां”. 6 S' gives no *viniyoga* of this hymn here. Some such
as the following introduction was perhaps required: अस्य सूक्तस्य “त्वायूँ वस्त्रक्षये”
इति [न° क° १७] विहितायां महाशान्ती विचुन्मणिवग्धने विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे ।
“इदं वर्चं इति विवृतं त्वायूयाम्” इति [न° क° १५] ॥ Silyana does not appear to have
been conscious that the hymn was about the *trivrinmani*, as otherwise he would
not have spoken of the object as merely प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थं (verse 3) and पदार्थं
(verse 4). Did he doubt the correctness of the directions in the *Nakshatra-Kalpa*
on the hymn ?

तत्र प्रथमा ॥

इदं वचो अग्निना दत्तमागन् भर्गो यशः सह ओजो वयो बलम् ।

त्रयस्त्रिंशद् यानि च वीर्याणि तान्यग्निः प्र ददातु मे ॥ १ ॥

इदम् । वचः । अग्निना । दत्तम् । आ । अगन् । भर्गः । यशः । सहः ।

ओजः । वयः । बलम् ।

त्रयःऽत्रिंशत् । यानि । च । वीर्याणि । तानि । अग्निः । प्र । ददातु । मे ॥ १ ॥

अग्निना देवेन दत्तम् इदं वचः दीप्तिः आगन् आगच्छतु । इदम् इदानीम् इति वा व्याख्येयम् । एवं भर्गः भर्जकं तेजः यशः कीर्तिः सहः पराभिभावुकं तेजः ओजः ओजो नामाष्टमो धातुः धनुरानमनादिसामर्थ्यम् वयः । नित्ययौवनम् अत्राभिमतम् । बलम् परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् । आगन्निति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । किं च यानि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि प्रतिनियतानि [वीर्याणि] सन्ति [तानि] मे मह्यम् अग्निः प्र ददातु प्रयच्छतु ॥

द्वितीया ॥

वच आ धेहि मे तन्वांश्च सह ओजो वयो बलम् ।

इन्द्रियाय त्वा कर्मणे वीर्यायि प्रति गृह्णामि शतशरदाय ॥ २ ॥

वचः । आ । धेहि । मे । तन्वांश्च । सहः । ओजः । वयः । बलम् ।

इन्द्रियाय । त्वा । कर्मणे । वीर्यायि । प्रति । गृह्णामि । शतशरदाय ॥ २ ॥

हे अग्ने मे मम तन्वाम् शरीरे वचः त्वदीयं शत्रूणाम् आवर्जकं तेजः आ धेहि विधेहि । सहओजोवयोबलानि व्याख्यातानि । अत्रापि

१ A B C D E S Cs वचो बलम्. Dc वचो बलम् changed to वयो बलम्. P J वलम् । We with K K V Dc P. २ A B C D K K R V Dc Cs तन्वं and not तन्वां. P P J तन्वम् । We with S. Sāyana's text too तन्वां. ३ B D K K V Dc (for २. We with A C. ४ A C D E S Cs वचो बलम्. Dc वचो बलम् changed to वयो बलम् । P बलम् । We with K K V P J.

1 S' नाम्ने for नामाष्टमो.

आ घेहीति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । वर्चःप्रभृतीनि अग्नेरसाधारणानि । तानि स्वशरीरे स्थापयेति आशास्ते । इन्द्रियाय । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च इन्द्रियशब्देन विवक्ष्यन्ते । इन्द्रियाणां दार्ढ्याय हे प्रतिगृह्यमाण पदार्थं त्वा त्वां प्रति गृह्णामि स्वीकरोमि । न केवलम् इन्द्रियसामर्थ्याय किन्तु कर्मणे अग्निहोत्रादिलक्षणाय कर्मसिद्धयर्थम् । तथा वीर्याय वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुजयादि तत्सिद्धयर्थम् । एवं शतशारदाय शतसंबत्सरजीवनाय । हिरण्यादिके प्रतिगृहीते सति तेन शरीरपोषणाद्वारा इन्द्रियाणां दार्ढ्यसंभवाद् एवम् आह ॥

तृतीया ॥

ऊर्जे त्वा वलाय त्वोजसे सहसे त्वा ।

अभिभूयाय त्वा राष्ट्रभृत्याय पर्यूहामि शतशारदाय ॥ ३ ॥

ऊर्जे । त्वा । वलाय । त्वा । ओजसे । सहसे । त्वा ।

अभिऽभूयाय । त्वा । राष्ट्रऽभृत्याय । परि । ऊर्हामि । शतऽशारदाय ॥ ३ ॥

हे प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थं त्वा त्वाम ऊर्जे । ऊर्ग इति अन्ननाम । अन्नलाभाय त्वा पर्यूहामि परिवहामि । प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । तथा वलाय शरीरसामर्थ्याय त्वा पर्यूहामि । एवम् ओजसे सहसे च त्वा पर्यूहामि । [अभिभूयाय] अभिभूयः अभिभवन् तस्मै शत्रुजयाय प्रयोजनाय [त्वा] पर्यूहामि । एवं राष्ट्रभृत्याय राज्यभरणप्रयोजनाय तथा शतशारदाय शतशरत्पर्यन्तजीवनाय पर्यूहामि ॥

चतुर्थी ॥

ऋतुभ्यद्घातवेभ्यो माद्भ्यः संबत्सरेभ्यः ।

धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे ॥ ४ ॥

ऋतुऽभ्यः । त्वा । आर्तवेभ्यः । मात्ऽभ्यः । समऽवत्सरेभ्यः ।

1 Except Dc (which has ऋतुभ्योऽर्त्येका) our MSS. have ऋतुभिदित्येका. The reference is to III. 10 10 where, however, the MSS. all read ऋतुभ्योऽर्त्या and not ऋतुभिदित्या.

1 S' धरतिरे. 2 S' om °र्ता दार्ढ्यं.

धात्रे । वि॒ऽधात्रे । सम॒ऽञ्चुधे । भू॒तस्य॑ । प॒तये॑ । य॒जे ॥ ४ ॥

हे पदार्थ त्वा त्वाम् ऋतुभ्यः ग्रीष्मादिभ्यः तेषां ग्रीष्मनाय यजे संगतं करोमि ददामि वा । एवम् आर्तवेभ्यः ऋतुसंबन्धिनीभ्यो देवताभ्यः तथा मान्द्यः मासेभ्यश्चैत्रादिरूपेभ्यो द्वादशसंख्याकेभ्यः तथा संवात्सरेभ्यः संबसन्ति एषु मासादिकालावयवा इति संवात्सराः तेभ्यः एवं धात्रे स्रष्ट्रे एवंनामकाय देवाय तथा विधात्रे विविधस्य भूतजातस्य कर्त्रे एवं समृधे समर्थयति सृष्टानि प्राणिजातानीति समृत् तस्मै यजे । तथा भू॒तस्य॑ उत्पन्नस्य कृत्स्नस्य पदार्थस्य पतये स्वामिने यजे ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“न तं यक्ष्माः” इति पञ्चमं सूक्तम् । तस्य “एतु देवः” इति उत्तरसूक्तस्य च पुरोहितकर्तव्ये रात्रौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि गुग्गुलुधूपं कुष्ठौषधिधूपं च दद्यात् ॥

“अथ पिष्टमर्षीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह”

इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “एह्यश्मानम् आ तिष्ठ [२. १३. ४] इति “पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत् । न तं यक्ष्माः [१९. ३८] एतु देवः [१९. ३९] “इति गुग्गुलुकुष्ठौषधूपं दद्यात्” इति [५० ४. ४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

न तं यक्ष्मा अरुन्धते नैनं शपयो अञ्चुते ।

यं भेषजस्य गुल्गुलोः सुरभिर्गन्धो अञ्चुते ॥ १ ॥

न । तम् । यक्ष्माः । अरुन्धते । न । ए॒नम् । श॒पयः॑ । अ॒ञ्चुते॑ ।

यम् । भेष॒जस्य॑ । गुल्गु॒लोः । सुर॒भिः । ग॒न्धः । अ॒ञ्चुते॑ ॥ १ ॥

तं राजानं यक्ष्माः व्याधयो नारुन्धते रोधं न कुर्वन्ति न पीडय-

१ So the form and accent in **A B C D E K R S V De C. P P J.** Sâyana also अरुन्धते, though his text is अरुधत. २ Cs शपयोञ्चुते for शपयो अञ्चुते. ३ **A B C K V** गुग्गुलोः. ४ गुग्गुलोः । We with **D E K R S V De C. P P.** ५ All our authorities: अञ्चुते. ६ So **P P J.**

न्ति । ॠ रुधिर् आवरणे । रौधादिकः ॠ । तथा एनं राजानं शपथः परकृतोऽभिशापो नाश्रुते न व्याप्नोति न स्पृशति । तम् इत्युक्तं कम इत्यत आह । यं राजानं भेषजस्य औषधरूपस्य गुग्गुलोः एतन्नामकस्य सुरभिः घ्राणसंतर्पको गन्धो अश्रुते व्याप्नोति । तम् इति पूर्वत्रान्वयः ॥

विष्वञ्चस्तस्माद् यद्दमा मृगा अश्वा इवेरते ।

यद् गुल्गुलु सैन्धवं यद् वाप्यासि समुद्रियम् ॥ २ ॥

उभयोरग्रभं नामासा अरिष्टतातये ॥ ३ ॥^१

विष्वञ्चः । तस्मात् । यद्दमाः । मृगाः । अश्वाःऽइव । ईरते ।

यत् । गुल्गुलु । सैन्धवम् । यत् । वा । अपि । असि । समुद्रियम् ॥ २ ॥

उभयोः । अग्रभम् । नाम । असौ । अरिष्टतातये ॥ ३ ॥

द्वितीया ॥ तस्मात् यं भेषजस्येति उक्ताद् गुल्गुलुगन्धम् आघ्रातवतः सकाशाद् यद्दमाः व्याधयो विष्वञ्चः विष्वगञ्चना नानादिगभिमुखाः सन्तः ईरते वेगेन धावन्ति । ॠ ईर गतौ । आदादिकः ॠ । ईरणे दृष्टान्तः । मृगा अश्वा इव । अश्वाः आशुगामिनो मृगा इव हरिणादय इव । अथवा मृगा इव अश्वा इव । उभयेषामपि आशुगमनसंभवात् । यद्वा अयम् अर्धर्वः पूर्वमन्त्रेण सह व्याख्येयः यं भेषजस्येत्यनेन [एक]-वाक्यतासंभवात् ॥

तृतीया ॥ गुल्गुलुः औषधं यत् यदि सैन्धवम् सिन्धुदेशजम् । ॠ “त-

१ A B C V गुग्गुलु. P J गुल्गुलु । We with D K R S V D c C s P. २ A K K D c C. यद्वाप्यासि. We with B C D R S V. Sityana's text: यद्वाप्यासि. ३ D S D c P P J and the *Sarvānandramanikā* consider the first two lines विष्वञ्च^० up to समुद्रियम् as forming one *rik* and the last line (उभयो^०) as forming another (an *ekāvasānā*). A B R regard the three lines as forming one *rik* (a *tryavāśnā*). We with D S D c P P J and the *Sarvānandramanikā*. ४ P J अश्वाऽइव । We with P. ५ P P J इरते । ६ P P J अरिष्टतातये ।

1 S' औषधं. 2 S' उक्ताव्यहं for उक्ताद् गु. 3 S' अपधी for अथवा. 4 S' औषधं.

त्र भवः” इति अण्ङ् । यद्वापि समुद्रियम् समुद्रभवम् अ-
 सि । ॥ “समुद्राभ्राद् घः” इति भवार्ये घःङ् । हे गुल्गु-
 लो उभयोः उभयविधयोस्तव स्वरूपयोः नाम अग्रभम् गृह्णामि कीर्त-
 यामि । ॥ गृह्णातेर्लुङि ह्येर्लुक् छान्दसः । “ह्यग्रहोर्भः” इति भ-
 त्त्वम्ङ् । किमर्थम् । अस्मै प्रसक्ताय प्रवर्तमानाय अरिष्टतातये अ-
 रिष्टकर्त्रे असुखकर्त्रे रोगाय द्वेष्याय वा । तत्परिहारोयेत्यर्थः । यद्वा अस्मै
 व्याधिशान्तिकामाय तदर्थम् तस्य अरिष्टनाशनायेति व्याख्येयम् । ॥ “शि-
 वशमरिष्टस्य करे” इति तातिल् प्रत्ययःङ् । यद्वा । ॥ अत्र
 स्वार्थिकस्तातिःङ् । अरिष्टपरिहारोयेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“एतु देवः” इति षष्ठं सूक्तम् । अस्य रात्रीकल्पे कुष्ठपूषप्रदाने वि-
 नियोगः पूर्वसूक्तसमय उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

एतुं देवस्त्रायमाणः कुष्ठो हिमवतस्परि ।

तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ १ ॥

आ । एतुं । देवः । त्रायमाणः । कुष्ठः । हिमवतः । परि ।

तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ १ ॥

देवः दिवि भवः । द्युलोके उत्पत्तिर्वक्ष्यते । वीर्यातिशयैर्द्यौतमानो
 [वा] । [कुष्ठः] कुष्ठाख्यौषधिविशेषो हिमवतस्परि एतन्नामकात् पर्वतात्
 सकाशात् त्रायमाणः अस्मान् पालयमानः आं एतुं आगच्छतु ॥ एवं
 परोक्षाभिधानेन आगमनम् आशास्य अभ्यागतम् अभिमुखीकृत्य आह ।
 हे कुष्ठाख्यौषधिविशेष त्वं तक्मानम् ह्येशकारिणं रोगं सर्वम् योयो रोग-
 विशेषस्तं सर्वं नाशय । किञ्चिद् औषधं कस्यचिद् रोगस्य नाशकम्

। B C E C's एतुं. P P J एतुं । for आ । एतुं । We with A D K S V Dc.

1 S' गुग्गुलो. 2 S' प्रवर्तनाय. 3 S' परिहारोयेत्यर्थः for परिहारोयेत्यर्थः. 4 S' विशेष-
 पया for विशेषो. 5 So Śāyana separately.

अथ वा कतिपयानां नाशकं भवति । इदं तु सर्वरोगनाशकम् इति सर्वम् इत्युच्यते । किं च सर्वाश्च यातुधान्यः यातवो यातना धीयन्ते यासु ता यातुधान्यः ताः सर्वा नाशय । यावन्ति रक्षांसि सन्ति तानि सर्वाण्यपि नाशय ॥

द्वितीया ॥

त्रीणि ते कुष्ठ नामानि नद्यमारो नद्यारिषेः । नद्यायं पुरुषो रिषत् ।
यस्यै परिव्रवीमि त्वा सायमप्रातरथो दिवा ॥ २ ॥

त्रीणि । ते । कुष्ठ । नामानि । नद्यमारः । नद्यारिषः ॥ नद्य । अयम् ।
पुरुषः । रिषत् ।

यस्यै । परिव्रवीमि । त्वा । सायमप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ २ ॥

हे कुष्ठ ते त्रीणि नामानि अत्यन्तरहस्यानि । कानि तानीति तान्याह । नद्यमारः इति एकं नाम । नद्यां भवा नद्याः । नदीशब्देन नदीस्थानि उदकानि लक्ष्यन्ते । उदकदोषोद्भवा रोगा इत्यर्थः । यद्वा नद्या नदनीयाः शब्दनीयाः अत्यन्तदुष्परिहरत्वेन शब्दमाना इत्यर्थः । तान् मारयतीति नद्यमारः । तथा नद्यारिषः । उक्तो नद्यशब्दार्थः । तान् रिषतीति नद्यारिषः । इदं द्वितीयं नाम । केवलो नद्य इति तृतीयं नाम । नद्यानां मारकः स्वयमपि नद्य इत्युच्यते । तं संबोध्य ब्रूते । हे

। B C D R S हे. P कुष्ठ । J कुष्ठ । changed to कुष्ठ । We with K V D C S P. २ R S नद्यमारो नद्यारिषो नद्यायं पुरुषो रिषत् (R ऋषत्) । यस्यै परिं ब्रवीमि. A नद्यमारो नद्यायुपो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्यै परिं ब्रवीमि. B C नद्यमारो नद्यायुपो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्यै परिं ब्रवीमि. D नद्यमारो नद्यायुपो नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्यै परिं ब्रवीमि. K K नद्यमारो नद्यायुपः । नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्यै परिं ब्रवीमि. De नद्यमारो नद्यारिषो (corrected to नद्यायुपः) । नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्यै परिं ब्रवीमि. Cs नद्यमारो नद्यारिषो (corrected to नद्यायुपो) नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्यै परिं ब्रवीमि. The accents on नद्यमारो, नद्यायं and परिव्रवीमि are ours. ३ A B C D R S Cs do not end the pāda here, but K K and De (the latter subsequently) do. The *Sarvānukramanīlā* considers the mantra as tryarasāna. ४ P P J नद्य । मारः । नद्य । आयुपः । नद्य । अयम् । पुरुषः । ऋषत् ॥ यस्यै । परिं । ब्रवीमि । We with the *Saṁhitā*.

1 S' लक्ष्यते. 2 S' नदीयाः for नदनीयाः.

नद्य कुष्ठाख्यौषधे तव नामग्रहणाभावे अयं व्याधितः पुरुषो रिषत् हिंसितो भवेत् । अतः व्याधितरक्षक इति समुदितं नामेति मन्तव्यम् । एवं नामत्रयेण अभिधीयमान कुष्ठाख्यौषधे त्वा त्वां यस्मै रोगार्ताय पुरुषाय परिव्रवीमि मन्त्रत्वेन तव नामानि उच्चारयामि । कस्मिन् काल इत्युच्यते । सायंमातश्च उभयसंध्ययोः । अथो अपि च दिवा द्योतमाने । मध्याह्ने इत्यर्थः । औषधप्रयोगे उक्तकालत्रयस्य प्राशस्यात् । यद्वा दिवा कृत्स्नेष्यहनि उभयोः संध्योश्च ॥ उक्तमेवार्थं नामव्यपदेशेन आंदरार्थं पुनराह नद्यायं पुरुषो रिषत् इति । यद्वा हे नद्य हे औषध यस्मै द्वेष्याय त्वां परि व्रवीमि अयं द्वेष्यः पुरुषो रिषत् नश्यतु इति व्याख्येयम् ॥

तृतीया ॥

जीवला नाम ते माता जीवन्तो नाम ते पिता । नद्यायं पुरुषो रिषत् ।

यस्मै परिव्रवीमि त्वा सायंमातरथो दिवा ॥ ३ ॥

जीवला । नाम । ते । माता । जीवन्तः । नाम । ते । पिता ॥ नद्यं । अयम् । पुरुषः । रिषत् ।

यस्मै । परिव्रवीमि । त्वा । सायंमातरथः । अथो इति । दिवा ॥ ३ ॥

हे कुष्ठाख्यौषधे ते तव माता जीवला नाम जीवयतीति जीवला । ॥ मत्वर्थीयो लः ॥ जीवयित्रीत्यर्थः । एतन्नामिका । एवं ते तव पिता जनकोपि जीवन्तः जीवयतीति जीवन्तः । ॥ वसन्त इतिवत् ॥ एतत्संज्ञकः । यतस्तव पितरौ रोगादिपरिहारेण जीवप्रदौ अतस्त्वमपि तादृग्बहिर्भोपेत इति भावः ॥ नद्यायं पुरुष इत्यादि पूर्ववत् ॥

१ A B C D K R S V यस्मै परि व्रवीमि. See note २ on mantra २.

1 S' नामव्यपदेशेनोक्तमांदरार्थं. 2 Śāyana's text reads the words नद्यायं पुरुषो रिषत् again after सायंमातरथो दिवा, and it is to this repetition that Śāyana refers in the present passage. All our MSS. and Vaidikas omit the second नद्यायं पुरुषो रिषत्, both in this and in the two following mantras. 3 S' ओषध. 4 See note 2.

चतुर्थी ॥

उत्तमो अस्योषधीनामनद्धान् जगतामिव व्याघ्रः श्वपदामिव । नद्यौयं
पुरुषो रिपत् ।

यस्मै परिद्वंवीमि त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ ४ ॥

उत्तमः । असि । ओषधीनाम् । अनद्धान् । जगतामऽइव । व्याघ्रः ।
श्वपदामऽइव ॥ नद्यं । अयम् । पुरुषः । रिपत् ।

यस्मै । परिद्वंवीमि । त्वा । सायमऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ ४ ॥

हे कुष्ठ त्वम् ओषधीनाम् इतरासां व्याधिनिर्हन्त्रीणां मध्ये उत्तमः
उत्कृष्टतमोसि । जन्मादिना उत्तमतम् उत्तरत्र वर्ण्यते । तत्र दृष्टान्तः ।
अनद्धान् अनोवहनसमर्थः अनद्धान् । स यथा जगताम् गच्छतां मा-
णिनां मध्ये उत्तमः । सर्वप्राण्युपभोगसाधनत्वात् । स यथा अयन्तां लो-
कस्य उपकारकः एवं त्वमपीत्यर्थः । एवं शरीरपीडनेनापि उपकारकत्वेन
उत्तमतम् अनद्दुष्टान्तेन अभिधाय अतिक्रूरवीर्यवत्त्वेनापि उत्तमतं व्या-
घ्रदृष्टान्तेन उपपादयति व्याघ्रः श्वपदामिवेति । व्याघ्राय हन्तीति व्याघ्रः
श्वपदविशेषः । स च श्वपदाम् इतरेषां वृकादीनां मध्ये यथा ज्ञौर्येण
उत्तमः एवं त्वमपि वीर्येण उत्तम इत्यर्थः । नद्यौयम् इत्यादि पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

पञ्चमी ॥

त्रिः शाम्बुभ्यो अङ्गिरेभ्यस्त्रिरादित्यभ्यस्परि ।

त्रिर्जातो विश्वदेवेभ्यः ।

स कुष्ठो विश्वभेषजः । साकं सोमेन तिष्ठति ।

तुक्त्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥

१ P P J नद्य । २ P P कृष्ण । ३ P P J परि । श्रुवोमि । ४ R अङ्गिरेभ्य° corrected
to अङ्गिरेभ्यु° । ५ अङ्गिरेभ्यु° and अङ्गिरेभ्यु° । A अङ्गिरेभ्यु° । B O D K S D: अङ्गिरेभ्यु° ।
We with R V C: P P J.

1 S' has another त्वं after मध्ये. 2 S' °दृष्टान्तत्वेन. 3 See note 2 on mantra १ at
page ४२५.

त्रिः । शाम्बुऽभ्यः । अङ्गिरेभ्यः । त्रिः । आदित्येभ्यः । परिं ।

त्रिः । जातः । विश्वऽदेवेभ्यः ।

सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः ॥ साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तक्त्नानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ५ ॥

यः कुष्ठाख्यौषधिः अङ्गिरेयेभ्यः अङ्गिरसाम् अपत्यभूतेभ्यः शाम्बुभ्यः एतन्नामकेभ्यो महर्षिभ्यः त्रिर्जातः उत्पन्नः त्रयाणां लोकानाम् उपकाराय चिरुत्पादितः । अथ वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातित्रयात्मना त्रिर्जातः । अङ्गिरसां भूमिस्थानत्वात् तेभ्यः सकाशात् पृथिव्यां त्रिर्जात इत्युच्यते । तथा आदित्येभ्यस्परि । परीति पञ्चम्यर्थानुवादी । दिवि आदित्येभ्यस्त्रिर्जातः । त्रिर्जननप्रयोजनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । एवं विश्वदेवेभ्यः मध्यस्थानेभ्यो देवगणेभ्यस्त्रिर्जातः । स तादृशः कुष्ठाख्यौषधिविशेषो विश्वभेषजः विश्वेषां सर्वेषां रोगाणां भैषज्यरूपः सर्वरोगशमनवीर्योपेतत्वात् । स पुरा कुत्र तिष्ठतीत्यत्राह साकं सोमेन तिष्ठतीति । सोमेन सह अवस्थानामिधानं तासमानवीर्यत्वद्योतनार्थम् ॥ अथ प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते तक्त्नानम् इति । सर्वम् नानाभेदभिन्नं तक्त्नानम् रोगं नाशय तथा सर्वाश्च यातुधान्यः यातुधानीर्नाशय ॥

षष्ठी ॥

अश्वत्थो देवसर्दनस्तृतीयस्यामितो दिवि ।

तन्नामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।

स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।

तक्त्नानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ६ ॥

अश्वत्थः । देवऽसर्दनः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।

१ A B C D R S Gs ततः कुष्ठो अं०. P J कुष्ठः ।. De ततः कुष्ठो अं० changed to ततुः कुष्ठो अं०. We with De P.

1 S' अंगिरयेभ्यः. Sityana's text, however, has अंगिरेयेभ्यः. 2 S' सांबुभ्यः. 3 S' स्थानत्येभ्यः for स्थानत्यात् तेभ्यः. 1 S' कुष्ठाख्यो०.

सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तृक्षानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ६ ॥

इतः अस्माद् भूलोकात् तृतीयस्यां दिवि तृतीये द्युलोके देवसदनः । देवाः सीदन्ति निवसन्ति अत्रेति देवसदनः । देवानाम् आवासस्थान-
भूतः अश्वत्थः यतोऽग्निरश्वत्थान्मना तत्रावस्थितः अतोश्वत्थ इति नाम संप-
न्नम् अस्येत्यश्वत्थस्तिष्ठति । तत्र अश्वत्थे अमृतस्य अमरणधर्मकस्य सोमस्य
चक्षुणम् प्रकाशनं स्फुटीभावो विद्यते । अथ वा अश्वत्थशब्देन आ-
दित्य उच्यते अमृतावस्थानश्रवणात् । “असौ वा आदित्यो देवमधु”
इति श्रुतेः [छा० उ० ३. ६. ३] । ततोऽश्वत्थात् कुष्ठाख्यौषधिरजायत उ-
त्पन्नोऽभूत् ॥ स कुष्ठ इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥

हिरण्ययी नौरचरद्विरण्यवन्धना दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्षुणं ततः कुष्ठो अजायत ।

स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।

तृक्षानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ७ ॥

हिरण्ययी । नौः । अचरत् । हिरण्यवन्धना । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षुणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत् ।

सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तृक्षानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ७ ॥

दिवि द्युलोके हिरण्ययी हिरण्यनिर्मिता तथा हिरण्यवन्धना हिरण्य-
मयैः शङ्कुपाशादिभिर्वद्धा नौः अचरत् सर्वदा चरति । अस्तु । ततः
कुष्ठाख्यस्यौषधस्य किम् आयातम् इति तत्राह तत्रामृतस्येति । अनेन
अस्यापि अमृतत्वसाधनधर्मः संहैव उक्तो भवति ॥

1 S' संपन्नस्येश्वर्यस्तिष्ठति. 2 S' व्यचक्षणं. 3 S' प्रकाशनं. 4 S' धर्मसहैव for धर्मः
सहैव

अष्टमी ॥

यत्र नावप्रभ्रंशनं यत्र हिमवतः शिरः ।
 तत्रामृतस्य चक्षुषं ततः कुष्ठो अजायत ।
 स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठति ।
 तक्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र । न । अ०व०प्र०भ्रं०शन०म् । यत्र । हि०म०व०तः । शि०रः ।
 तत्र । अ०मृ०त०स्य । च०क्षु०ष०म् । ततः । कु०ष्ठः । अ०जा०य०त ।
 सः । कु०ष्ठः । वि०श्व०भे०ष०जः । सा०क०म् । सो०मे०न । ति०ष्ठ०ति ।
 त०क्मा०न०म् । सर्व०म् । ना०श०य । सर्वाः । च । या०तु०धा०न्यः ॥ ८ ॥

यत्र द्युलोके नावप्रभ्रंशनम् तत्रस्थानां सुकृतिनाम् अवाङ्मुक्तप्रभ्रंशो
 नास्ति । यत्र च हिमवतः एतन्नाम्नः पर्वतस्य शिरः । हिमवच्छिरःप्र-
 देश एव स्वर्गभूमिरिति प्रसिद्धिः । तत्रामृतस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

नवमी ॥

यं त्वा वेद पूर्व इस्वाको यं वा त्वा कुष्ठ काम्यः ।
 यं वा वसो यमात्स्यस्तेनासि विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । वे०द । पूर्०वः । इ०स्वा०कोः । यम् । वा । त्वा । कु०ष्ठ । का०म्यः ।
 यम् । वा । व०सः । यम् । आ०त्स्यः । ते०ना०सि । वि०श्व०भे०ष०जः ॥ ९ ॥

हे कुष्ठाख्यौषधे यस्माद् यं प्रसिद्धं त्वा त्वां पूर्वः पुरातन इस्वाकू
 राजा वेद सर्वव्याधिहन्तायम् इति ज्ञातवान् । यस्माद् यं वा यं च
 त्वा त्वाम् हे कुष्ठ काम्यः कामपुत्रो वेद सर्वौषधिरूप इति ज्ञातवान् ।

१ D नाकः. We with A B C K K R S D: C. २ P P J अयं. मु०. We with Siyana.
 ३ K R S V D: C. इस्वाको (changed from इस्वाको in S). P P इस्वाकोः. 1. We with A B
 C D J. ४ A B C R S वसो. De वसो changed to वासो. D K K V C वासो. P P वा-
 सः. 1. J वसः. changed from वासः. 1. ५ R C यमात्स्यः. ६ P J वेद. 1. We with P.
 ७ P काम्यः. 1. We with P J.

1 Siyana's text: इस्वाको य वा &c.

यस्माद् यं यमांस्यः यमस्य आस्यमिव आस्यं यस्य स तादृशो [वसः]
एतन्नामा देवो वेद । तेन कारणेन त्वं विश्वभेषजोसि विश्वव्याधिनिर्मो-
चको भवसि सकलभेषजात्मको वासि ॥

दशमी ॥

शीर्षलोकं तृतीयकं सदन्दिर्यश्च हायनः ।

तक्त्तानं विश्वधावीर्याधराञ्च परां सुव ॥ १० ॥

शीर्षलोकम् । तृतीयकम् । सदम्ऽदिः । यः । च । हायनः ।

तक्त्तानम् । विश्वधावीर्यम् । अधराञ्चम् । परां । सुव ॥ १० ॥

हे कुष्ठ तृतीयकम् भूलोकापेक्षया तृतीयं लोकं द्युसंज्ञकं तव शीर्ष
शिर आहुः । द्युलोके प्रथमम् उत्पन्नत्वाद् भूमिष्ठस्यापि तृतीयलोकप-
र्यन्तव्याप्तेश्च । यश्च हायनः कालस्तवावस्थानावलम्बनः । स कीदृशः ।
सदन्दिः । सदम् इत्यव्ययं सदेत्यस्यार्थे । सदा रोगाणां खण्डयिता ।
तादृच्छहिमोपेतस्त्वं विश्वधावीर्यम् विश्वतो व्याप्तंसामर्थ्यं तक्त्तानम् रोगम्
अधराञ्चम् अवागञ्चनं यथा भवति तथा परा सुव निकृष्टं प्रेरय । ना-
शयेत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“यन्मे छिद्रम्” इति सप्तमं सूक्तम् । तस्य [पवित्रनाशनिमित्तप्राय-
श्चित्ते आज्यहोमे विनियोगः । तद् उक्तं परिशिष्टे समुच्चयप्रायश्चित्तप्रकरणे ।

“अथ पवित्रे प्रणश्यति कर्ममध्यात् प्रमादतः ।

“अन्यं छित्तानुमन्त्रयेत् कर्मशेषम् उपक्रमेत् ।

“ * * * * यन्मे छिद्रम् १९. ४०. १ पुनर्मैतिन्द्रियम् ७. ६९ मा

“न आपो मेधाम् १९. ४०. २ मा नो मेधाम् १९. ४०. ३ मां नः पी-

१ A B सद्दी° । R S C खर्तुडि° । We with C D K K V D c Cs. २ A C D S विश्वधा-
We with B K K R V. Sâyana's text: विश्वधावीर्याधराञ्चं. ३ P तृतीयकम् ।

1 So Sâyana's text which is: यं या पलो य°. 2 S' व्याप्तं. 3 S' has a blank space
for about ten letters after तस्य. May it be that Sâyana meant to insert the
necessary preface at a subsequent revision but forgot to do so ?

“परिदश्विना १९. ४०. ४ इति संनतिभिराज्यं जुहुयाद् व्याहृतिभिश्च गां
“च कर्त्रे दद्यात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति । ५० ३७. ४ ॥

तथा उपयामस्य हस्तात् पतने आज्यहोमे अस्य विनियोगः । तद्
उक्तम् “अथ यस्योपयामो वा पतेद्धस्तात् स यन्मे उपयाम इत्यादधीत”
इत्युपक्रम्य परिशिष्टे । “यन्मे छिद्रम् १९. ४० यदस्मृति ७. १११ इति
जुहुयात्” इति । ५० ३७. १४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यन्मे छिद्रं मनसो यच्च वाचः सरस्वती मन्युमन्तं जगाम ।

विश्वैस्तद् देवैः सह संविदानः सं दधातु बृहस्पतिः ॥ १ ॥

यत् । मे । छिद्रम् । मनसः । यत् । च । वाचः । सरस्वती । मन्युमन्तम् ।
जगाम ।

विश्वैः । तत् । देवैः । सह । समऽविदानः । सम । दधातु । बृहस्पतिः ॥१॥

मे मम मनसः यज्ञदानध्यानादिलक्षणस्य मनोव्यापारस्य यच्छिद्रम्
यश्छेदोस्ति तथा वाचः मन्त्रादिविषयाया यच्छिद्रम् अस्ति । तत् सं-
धात्विति उत्तरत्र संबन्धः । या च मम सरस्वती सरणवती वाग् मन्यु-
मन्तम् अस्मद्विषयक्रोधोपेतं द्वेष्यं जगाम अगच्छद् इति यत् । यद्वा म-
न्युमन्तम् मन्युः क्रोधो मानसिको धर्मः तद्वन्तम् । मां विहायेति शेषः ।
अन्यत्र जगाम गतेति । तस्माद् मनसो वाचश्च छिद्रम् अवश्यं संधा-
तव्यम् इत्यर्थः । [तत्] उक्तलक्षणं सर्वं छिद्रं बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस-
मूहस्य वेदस्य पतिः पालयिता अभिमानी एतन्नामको देवः विश्वैः इतरै-
रिन्द्राद्यैर्देवैः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः सन् सं दधातु संधानं क-
रोतु ॥ केवलं बृहस्पतिना छिद्रसंधाने क्रियमाणे इतरेषां देवानाम्
अर्नानुकूल्ये सति संधानस्य अघटनात् तैः सहितस्य ऐकमत्यम् आ-
शांस्यते ॥

१ ACDK̄S̄VDc सरस्वती. P̄P̄J सरस्वतीम् । We with BKRC. २ ĀB̄D
K̄K̄R̄VCs̄ जगाम. Dc जगाम changed to जगाम. P̄P̄J जगाम । We with S̄.

1 S' घचः. 2 S' समाधातव्यम्. 3 S' मननुकूल्ये. 4 S' आभिरायीस्यते.

द्वितीया ॥

मा नः आपो मेधा मा ब्रह्म म मथिष्टने ।

सुंष्यदा यूयं स्यन्दध्वमुपहृतोहं सुमेधा वर्चस्वी ॥ २ ॥

मा । नः । आपः । मेधाम् । मा । ब्रह्म । म । मथिष्टने ।

सुंऽस्यदाः । यूयम् । स्यन्दध्वम् । उपऽहृतः । अहम् । सुंऽमेधाः । वर्चस्वी ॥ २ ॥

हे आपो देवताः यूयं नः अस्माकं मेधाम् । अधीतस्य वेदादेर्धार-
यित्रो बुद्धिर्मेधा । तां मा म मथिष्टं प्रमथनं भ्रंशं मा कुरुत । तथा
नः ब्रह्म । [ब्रह्म] वेदः । अधीतं वेदं मा म मथिष्टं । किं च मम
संवन्धि यद्यत् कर्म शृण्वत् शोषं प्राप्नोति तत्रद् अभिलक्ष्य यूयम् आ
स्यन्दध्वम् सर्वतः प्रवहत । आर्द्रं कुरुतोत्पर्यः । उपहृतः युष्माभिरनुज्ञातः
अनुगृहीतः अहं सुमेधाः । भूयासम् इति शेषः । मेधां मा म मथि-
ष्टेति प्रार्थितत्वात् सुमेधा भूयासम् इति आशास्यते । ब्रह्मणो वेदस्य
प्रमथनाभावस्यापि प्रार्थनाद् वर्चस्वी ब्राह्मणेन वर्चसा युक्तो भूयासम् इति
प्रार्थते ॥

तृतीया ॥

मा नो मेधां मा नो दीक्षां मा नो हिंसिष्टं यत् तपः ।

शिवा नः शं सन्त्वायुषे शिवा भवन्तु मातरः ॥ ३ ॥

मा । नः । मेधाम् । मा । नः । दीक्षाम् । मा । नः । हिंसिष्टम् । यत् । तपः ।।

१ So we with A B D K K R S V D c C: P P J. २ A B V मथिष्ट न. P P J मथि-
ष्टम् । We with C D R S D c C: ३ A B D K K R S D c C: गुण्यदा. P P J गुण्य-
दा । The emendation is ours, suggested by the accent of all our MSS. and by स-
न्दध्वम्. ४ A B C स्यन्दध्वम्. R S स्यन्तम्. D C स्यन्तम्. D c स्यन्तम् changed to
स्यन्दध्वम्. P P J मथिष्टम् । We with S' yana ५ P P J मेधां । ६ A B D K K R
S V D c C: नः सस्यत् आयुषे. C n. सस्यत् आयुषे (without accents) P P J समऽस्यत् ।
S' yana's text: शंस्यत् आयुषे. ७ J हिंसिष्टम् । We with P P

१ S मथिष्टम्. S' yana's text is मा ब्रह्म म मथिष्ट नः. २ S' वर्चस्वीदेव for वर्चस्वी वेदः.

३ S' मथिष्टम्. ४ S' गुण्यदा S' yana's text: गुण्यदायुषेस्यन्दध्वमुप

शिवाः । नः । शर्म । संन्तु । आयुषे । शिवाः । भवन्तु । मातरः ॥ ३ ॥

अत्र हिंसिष्टम् इति द्विवचनाद् द्यावापृथिव्यौ [संबोधे ।] उत्तरमन्त्रेऽपि अश्विनोः संबुद्धिः तयोश्च द्यावापृथिव्यात्मकता मता । हे द्यावापृथिव्यौ नो मेधाम् अधीतधारणबुद्धिं मा हिंसिष्टम् मा नाशयतम् । तथा नो दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां] च मा हिंसिष्टम् । एवं नः अस्माकं यत् तपः पयोव्रतादिरूपं छेशसहनात्मकं तपोस्ति तद् मा हिंसिष्टम् । तथा आपो देव्यः शिवाः मङ्गलाः सुखकारिण्यः सत्यः नः अस्माकम् आयुषे आयुरभिवृद्धये शंसन्तुं साधीयान् अयम् इति स्तुवन्तु । तथा मातरः मातृवद्वितकारिण्यो जगन्निर्मात्र्यो वा आपः शिवा भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

यां नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्से रासतामिषम् ॥ ४ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्से । रासताम् । इषम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्मान् तमः सर्वस्वावरकं सर्वव्यवहारम-

१ P J शिवा । P शिवा । corrected to शिवाः । २ A D K K R Dc मा नः पिपरिदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्से रासतामिषम् (R "सिता") । B reads like A D K K Dc except that it has तामस्से for तामस्से, a change doubtless borrowed from the *Rigveda* C मा नः पिपरिदश्विना &c । तामस्से रासतामिषम्, i. e. without accents. S मा नः पिपरिदश्विना &c । तामस्से रासतामिषम्, V मा नः पीपरदश्विना &c । तामस्से रासतामिषम्, the change to पीपरत् being doubtless borrowed from Sāyana's text C मा नः पिपरिदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्से रासिता (corrected to रासता) मिषम् । P रासताम् । P J रासताम् । We reject the corruptions मा, पिपरिद and अस्से (conf *Rigveda* 1. 46. 6) though they are doubtless ancient, Sāyana himself recognising the chief of them (मा). Sāyana's text: मा नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्से रासतामिषम्. We take या from the *Rigveda* reading and from the presence of the accent on पीपरत् and of the pronoun ताम्, पीपरत् from V, अश्विना from S, and इषम् from the *Rigveda*.

I S' संतु for शंसन्तु.

तिबन्धकोऽन्धकारः सां पीपरत् पारं मा गमयतु । किं तु ज्योतिष्मती
सकलव्यवहारानुकूलप्रकाशोपेता रात्रिः तमः तिरस्करोतु । ताम् ताह-
शीम् इषम् सर्वैरिष्यमाणां ताम् उरूलक्षणां रात्रिम् अस्मे अस्माकं रा-
सांधाम् प्रयच्छतम् । यद्वा इदृशब्देन सर्वैरिष्यमाणम् अन्नम् अभिधी-
यते । सैव ज्योतिष्मती प्रकाशवती अन्नवतो लोके प्रकाशदर्शनात् । यद्वा
तमो नाम दारिद्र्यम् । तिरः सर्वस्य तिरोधायकम् । तमः मा पीपरत्
ज्योतिष्मत्येव इत् पीपरत् । [तां] ताहशीम् इषं रासांधाम् इति व्याख्ये-
यम् । शाखान्तरे तु “या नः पीपरत्” इति आन्नायते [षट् १.
४६. ६] ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“भद्रमिच्छन्तः” इत्येतद् अष्टमं सूक्तम् एकवचनम् । तत्पाठस्तु

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदुस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।

ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु ॥ १ ॥

भद्रम् । इच्छन्तः । ऋषयः । स्वःऽविदः । तपः । दीक्षाम् । उपसंनमन्तुः । अग्रे ।

ततः । राष्ट्रम् । बलम् । ओजः । च । जातम् । तत् । अस्मै । देवाः । उ-

पसंनमन्तु ॥ १ ॥

अग्रे सृष्ट्यादौ पूर्वम् ऋषयः अतीन्द्रियार्थद्वेषारः । ऋषिर्दर्श-
नात् स्तोमान् ददर्शत्यौपमन्यव इति निरुक्तम् [नि० २. ११] ॥ ते
भद्रम् कल्याणं क्षेमम् इच्छन्तः स्वर्विदः स्वर्गं लभमानाः तत्साधनत्वेन
तपः पयोमतादिलक्षणं दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेल-
लादिधारणसाध्यां च उपनिषेदुः माताः । ततः तत्तानर्थ्याद् राष्ट्रम् राज्यं
यलम् [सामर्थ्यम् ओजश्च जातम् निष्पन्नम् । तत् राष्ट्रादिकं देवा अस्मै
पुरुषाय उपसंनमन्तु संयोजयन्तु ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

१ B' दीक्षागुप्तः. We with A C D K K̄ R S̄ V D C C P P J. १ A B R V C: उप-
संनं. We with D K̄ S̄ D C P P J.

1 B' धारणं. 2 B' शर्मन्त for संमन्तु.

“ब्रह्म होता” इति नवमं सूक्तम् ॥

[तत्र प्रथमा ॥]

ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञा ब्रह्मणा स्वरवो मिताः ।

अध्वर्युर्ब्रह्मणो जातो ब्रह्मणोर्नाहितं हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म । होता । ब्रह्म । यज्ञाः । ब्रह्मणा । स्वरवः । मिताः ।

अध्वर्युः । ब्रह्मणः । जातः । ब्रह्मणः । अन्तःऽहितम् । हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म जगदुपादानकारणं तत्त्वम् । तदेव यज्ञाद्ब्रह्मभूतहौत्रकर्तृत्वोपाधिना होता इत्युच्यते । कृत्स्नस्य कार्यकारणमपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” [मु० २, २, ११] “तत् सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत्” इति [तै० आ० ८, ६] स्वसृष्टसकलपदार्थानुप्रवेशश्रुतेश्च । “त्वं स्त्री त्वं पुमान् असि त्वं कुमार उत वा कुमारी” इति [श्वे० ४, ३] श्रुतेर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावाद् ब्रह्मणो होत्रादिरूपत्वम् । तथा यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयोपि ब्रह्मैव । “तस्माद् ऋचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च” इति मुण्डकश्रुतेः [मु० २, १, ६] ब्रह्मैव यज्ञा इत्युच्यन्ते । एवं ब्रह्मणैव स्वरगांमिता स्वराणां कुंदादीनां सप्तानाम् उदात्तादीनां च चतुर्णां गामिता यज्ञानुमवेष्टृता । उदात्तत्वादिभाव इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गं गन्तृता । ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानृभ्य इति शेषः । अध्वर्युरपि ब्रह्मण एव जातः उत्पन्नः । प्रागुक्तनीत्या ब्रह्मणः सकाशम् उत्पत्तिरवगन्तव्या । तथा

१ A B D R S स्वरवामिता O सरवामिता. K K V Dc स्वरवामिता. Cs सरवामिता. P P J स्वर्गामिता । Slyana's text स्वरवामिता. Our emendation is one that is suggested by the accent in A B C D R S, a correction which R w have already very rightly conjectured. Slyana's reading we do not adopt, first because it is inconsistent with our traditional accent (his accent must be ब्रह्मणा स्वरवामिता), and secondly because a word like सरवामिता (apart from the question whether स्वरवामिता can mean उदात्ता) has the look of being very un-Vedic. २ A B C R S Cs अध्वर्युर्ब्रह्मणो. We with D K V Dc ३ A B C D K K R S V Dc Cs ऽहिते for ऽहित P P J अन्तःहिते । We with Slyana

1 S' ऽहोकर्तृपोधिना for ऽहोत्रकर्तृत्वोपाधिना 2 So Slyana's text also 3 S' वृष्टादीनां. 4 S' ऽप्रवेष्टता.

वेः यज्ञसाधनभूतं चरुपुरोडाशाज्यसोमादिलक्षणं ब्रह्मणि अन्तर्हितम् इ-
द्युदेशेन दत्तमपि ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” इत्या-
स्मृतेः [भ०गी० ४. २४] । “ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म
ज्ञानां हविषाम् आज्यस्य” इति [तै० ब्रा० ३. ७. ११. १] मन्त्रवर्णाद्
ब्रह्मणि हविषाम् अवस्थानम् ॥ अथ वा अत्र ब्रह्मशब्देन “अथर्वाङ्गि-
विदं ब्रह्माणं वृणीत” इति [गो० ब्रा० २. २४] श्रुतेः ब्रह्माख्य ऋत्विग्
भिमतः । तस्य सर्वानुज्ञातृत्वात् होत्रादिरूपत्वेन स्तुतिः ॥

द्वितीया ॥

ब्रह्म सुचो घृतयती ब्रह्मणा वेदिरुद्धिता ।

ब्रह्म यज्ञस्य तत्त्वं च ऋत्विजो ये हविष्कृतः । शंमिताय स्वाहा ॥ २ ॥

ब्रह्म । सुचः । घृतयती । ब्रह्मणा । वेदिः । उद्धिता ।

ब्रह्म । यज्ञस्य । तत्त्वं । च । ऋत्विजः । ये । हविः । ऽकृतः ॥ शंमिताय ॥

स्वाहा ॥ २ ॥

सुचः होमसाधनभूता जुहूपभृदादयोपि ब्रह्म । ताश्च घृतयतीः घृत-
मन्यो होमार्थेन घृतेन पूर्णाः । ब्रह्मणैव वेदिः हविरासादनसाधना ब्र-
ह्मणैव उद्धृता उद्धननखनननिर्माणैः संपादिता । यज्ञस्य ज्योतिष्टोमा-
द्यात्मकस्य यागस्य तत्त्वं पारमार्थिकं रूपं च ब्रह्मैव । अत्र तत्त्वं चेति
विशेषितत्वाद् अत्रोक्तानां होत्रादीनां पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मैव तत्रैव परि-
कल्पितत्वात् कृत्स्नमपञ्चस्य । यथा मृदुपादानभूताः शरावादयो मृदेव
एवं ब्रह्मोपादानभूतास्तत्त्वतो ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः । ये च हविष्कृतः हवि-
ष्कर्तार ऋत्विजः उक्तव्यतिरिक्ताः प्रतिमस्वात्राद्याः तेषु ब्रह्मैव ॥

१ A B C D R S C. ब्रह्म सुचो D. ब्रह्म सुचो changed to ब्रह्म सुचो. P J सुचः । We
with K K V D. P. २ B R S C. घृतयती ब्रह्म. We with A C D K K V D. P P J
उद्धृता । ३ V उद्धृता and उद्धृता. Sāyan's text: उद्धृता. We with A B C D
K K R S D. C. P P J ४ B C हविष्कृतः. R S C. हविष्कृतः D हविष्कृतः changed to
हविष्कृतः. P J हविष्कृतः । We with A D K K V P ५ V शंमिताय and शंमिताय.
Sāyan शंमिताय. We with A B C D K K R S P P J.

१ Sāyan's text: ब्रह्मणोर्दहितं. २ S' ब्रह्मार्पणा. ३ S' दयिनगन् for उद्धनन् which
is conjectural

संमिताय उक्तप्रकारेण होत्राद्यात्मना संमिताय । अभेदम् आपन्नाय
ब्रह्मण इत्यर्थः । तस्मै स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । अथ वा अयम् उक्त-
ब्रह्महोतेत्यादिमन्त्रद्वयशेषो द्रष्टव्यः ॥

तृतीया ॥

अंहोमुचे प्र भरे मनीषामा सुत्राग्णे सुमतिमावृणानः ।

इममिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ३ ॥

अहुःऽमुचं । प्र । भरे । मनीषाम् । आ । सुत्राग्ने । सुऽमतिम् । औऽ-
वृणानः ।

इमम् । इन्द्र । प्रति । हव्यम् । गृभाय । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य ।
कामाः ॥ ३ ॥

अहम् अंहोमुचे अहसां पापानां भोचयित्रे सुत्राग्णे सुत्रां त्रात्रे इ-
न्द्राय । प्र भर इति संबन्धः । सुमतिम् शोभनां स्तुतिं मयि शोभन-
मतिं वा इन्द्रस्य गृणानः उच्चारयन् कुर्वन् अहं मनीषाम् मनस ईशिर्वा
स्तुतिं [प्र] भरे संपादयामि । हे इन्द्र त्वम् इमम् इदम् इदानीं
हव्यां हव्यानि प्रति गृभाय स्वीकुरु । यजमानस्य कामाः आयुरादिवि-
षयाः सत्याः अवितथाः सन्तु भवन्तु ॥

चतुर्थी ॥

अंहोमुचं वृषभं यज्ञियांनां विरार्जन्तं प्रथममध्वराणांम् ।

अपां नपातमश्विनां हुवे धियं इन्द्रियेणं त इन्द्रियं दत्तमोजः ॥ ४ ॥

अहुःऽमुचंम् । वृषभम् । यज्ञियांनाम् । विरार्जन्ताम् । प्रथमम् । अध्व-
राणांम् ।

१ BDKKRŠV De सुमति मां. C सुमति मा. P P J सुऽमतिम् । मा । वृणानः । We
with AC. २ P सुचंम् । We with P J ३ V हुवे धियं इन्द्रियेणं त इन्द्रियं धत्तु (and
दत्तु)मोजः. CDŠ हुवे. P हुवे । De हुवे changed to हुवे. We with A B K K R C P J.

1 Before this Śāyana reads the text संमिताय स्वाहा ॥. He does not read it at the
end of the mantra ब्रह्म सुचंम् &c. 2 S' शोभनमतिवदमिन्द्र for शोभनमति वा इन्द्रस्य.
3 Śāyana's text is सुमति गृणान. 4 S' संसंपादयामि for संपादयामि.

अपाम् । नपातम् । अश्विना । हुवे । धियः । इन्द्रियेण । ते । इन्द्रियम् ।
दत्तम् । ओजः ॥ ४ ॥

यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये वृषभम् श्रेष्ठम् । सर्वेषां दे-
वानां स्वामित्वाद् यज्ञेषु इन्द्रेण विना सोमादिहविःसंबन्धाभावाच्च यज्ञि-
येषु वृषभत्वम् । “अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे” [तै०
सं० ४. ७. ६. १] इत्यादिषु सर्वत्र इन्द्रस्य प्रतिदेवत्वम् अनुप्रवेशाद् “यत्
सर्वेषाम् अर्धम् इन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः”
इति श्रुतेः [तै०सं० ५. ४. ८. ३] “माध्यंदिनं सवनं केवलं ते” [ऋ०
४. ३५. ७] इति मन्त्रवर्णाच्च इन्द्रस्य यज्ञियेषु सर्वशानुगतेवृषभत्वम् ।
अत एव अध्वराणाम् यज्ञानां मध्ये विराजन्तम् विशेषेण दीप्यमानं
प्रथमम् मुख्यम् । अथ वा अध्वराणां प्रथमम् आदिभूतम् । तेषाम्
इन्द्रार्पत्वात् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं हुवे इति संबन्धः । अपि च अ-
पां नपातम् उदकानां न पातयितारं स्रष्टारम् । अग्नौ हुतया आहुत्या
वृष्ट्युत्पत्तेः “अग्नेरापः” इति श्रुतेश्च [तै० आ० ८. १] । अथ वा अपां
नप्तारम् अद्ध्य ओषधयः [ओषधीभ्योऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् । अग्निं
तथा अश्विना अश्विनौ हुवे आह्वयामि । तावश्विनौ इन्द्रियेण इन्द्रसा-
मर्थ्येन ते तव] धियम् प्रकृष्टां बुद्धिम् इन्द्रियम् दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यम्
ओजः बलं च धत्तांम् धारयतां प्रयच्छताम् ॥

इति पञ्चमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“यत्र ब्रह्मविदः” इति दशमं सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

अग्निर्मा तत्र नयत्वग्निर्मेधां दधातु मे । अग्नये स्वार्हा ॥ १ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

अग्निः । मा । तत्र । नयतु । अग्निः । मेधाः । दधातु मे ॥ अग्नये । स्वार्हा ॥ १ ॥

1 AKK V Dc भ्रंषां. P J मेधा । P मेधाम् । We with B C D R S C.

1 Sanyal's text, however, has पक्षम्.

यत्र यस्मिन् स्थाने सुकृतफलभोगाश्रये ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मस्वरूपं जानन्तः । अथ वा ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्विदः तद्विषयज्ञानवन्तो महान्तो दीक्षया दण्डकृष्णाजिनमेखलादिधारणात्मिकया । “दण्डेन दीक्षयति” । “मेखलया दीक्षयति” [तै० सं० ६, १, ३, ५] “कृष्णाजिनेन दीक्षयति” [तै० सं० ६, १, ३, २] इत्यादिश्रुतेः । तपसा सह पयोव्रतादिनियमजन्येन सह यान्ति गच्छन्ति । उपलक्षणम् एतत् । दीक्षातपआदिधर्मोपेतेन अग्निष्टोमादिकर्मणेत्यर्थः । तत्र तत् स्थानम् अग्निदेवः [मा] नयतु प्रापयतु गंमयतु । तदर्धम् अग्निदेव एव मे मह्यं मेधाः तद्विषयप्रज्ञा दधातु प्रयच्छतु ॥ अग्नये स्वाहा य एवं स्वर्गं गमयति यश्च मेधां प्रयच्छति तस्मा अग्नये स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ॥

द्वितीया ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

वायुर्मा तत्र नयतु वायुः प्राणान् दधातु मे । वायवे स्वाहा ॥ २ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

वायुः । मा । तत्र । नयतु । वायुः । प्राणान् । दधातु । मे ॥ वायवे । स्वाहा ॥ २ ॥

पूर्वार्धर्चः पूर्ववद् व्याख्येयः । तृतीयपादे अग्निरित्यस्य स्थाने वायुरिति विशेषः । तादृशो वायुः मे मम प्राणान् दधातु मयि स्थापयतु । अत्र प्राणान् इति बहुवचनेन प्राणापानादयः पञ्च प्राणा ग्राह्याः । वायोः प्राणानां च बाह्याभ्यन्तरभेदमात्रेण भेदात् “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” [ऐ० आ० २, ४, २] इति श्रुतेः वायोः प्राणस्थापनप्रार्थना युक्ता ॥ वायवे स्वाहेति स्पष्टम् ॥

तृतीया ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

सूर्यो मा तत्र नयतु चक्षुः सूर्यो दधातु मे । सूर्याय स्वाहा ॥ ३ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

1 S' पयसोसा for तपसा सह. 2 S' यमयतु. 3 S' बाह्याबाह्या for बाह्या.

सूर्यः । मा । तत्र । नयतु । चक्षुः । सूर्यः । दधातु । मे ॥ सूर्याय । स्वाहा ॥ ३ ॥

“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” [ऐ०आ० २. ४. २] इति श्रुतेः
सूर्यस्य चक्षुरानुकूल्यं युक्तम् ॥ गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

चन्द्रो मा तत्र नयतु मनश्चन्द्रो दधातु मे । चन्द्राय स्वाहा ॥ ४ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

चन्द्रः । मा । तत्र । नयतु । मनः । चन्द्रः । दधातु । मे ॥ चन्द्राय । स्वाहा ॥ ४ ॥

[चन्द्रः प्रसिद्धः । तस्य मनआह्लादकत्वाद् मनस आनुकूल्यं युक्तम् ॥]

पञ्चमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

सोमो मा तत्र नयतु पयः सोमो दधातु मे । सोमाय स्वाहा ॥ ५ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

सोमः । मा । तत्र । नयतु । पयः । सोमः । दधातु । मे ॥ सोमाय । स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमोत्र अभिषूयमाणो बलीरूपः परिगृह्यते तस्य च “सोमो वा ओपधीनां राजा” इति [तै० ब्रा० ३. ९. १७. १] श्रुतेः ओपधीनां सोमस्य च रसात्मकत्वात् पयःस्थापकत्वं युक्तम् ॥

षष्ठी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

इन्द्रो मा तत्र नयतु बलमिन्द्रो दधातु मे । इन्द्राय स्वाहा ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

इन्द्रः । मा । तत्र । नयतु । बलम् । इन्द्रः । दधातु । मे ॥ इन्द्राय । स्वाहा ॥ ६ ॥

१ S' omits the portion from मनश्चन्द्रो &c. of this verse up to तत्र नयतु in the next one, both inclusive. २ D चन्द्राय. ३ P चन्द्राय । J चन्द्राय । changed to चन्द्राय ।

1 S' has तस्य च यः for तस्य च. 2 S' *स्थापकत्वमुक्तं for *स्थापकत्वं युक्तम्.

इन्द्रस्य बलरूपत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥

सप्तमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

आपो मा तत्र नयन्तमृतं मोषं तिष्ठतु । अश्वः स्वर्हा ॥ ७ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

आपः । मा । तत्र । नयन्तु । अमृतम् । मा । उप । तिष्ठतु ॥ अश्वः । स्वर्हा ॥ ७ ॥

“अमृतं वा आयः” इति [तै० आ० १. २६. ७] श्रुतेः गतप्राणस्यापि उदकसंबन्धेन आप्यायनसंभवाद् अपाम् अमृतप्रदानप्रार्थना युज्यते । मा माम् अमृतम् उप तिष्ठतु प्राप्नोतु ॥

अष्टमी ॥

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधानु मे । ब्रह्मणे स्वर्हा ॥ ८ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

ब्रह्मा । मा । तत्र । नयतु । ब्रह्मा । ब्रह्म । दधानु । मे ॥ ब्रह्मणे । स्वर्हा ॥ ८ ॥

[ब्रह्मा] जगत्स्वप्ना हिरण्यगर्भः ब्रह्म स्वस्वरूपभूतं श्रुताध्ययनजन्यं तेजो वा दधानु ॥

इति पञ्चमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

“आयुषोसि” इति एकादशं सूक्तम् । अनेन सूक्तेन उत्तरेण च “नैर्ऋतीं निर्ऋतिगृहीतस्य” इति [न० क० १७.] विहितायां नैर्ऋत्याख्यायां महाशान्तौ आज्ञानमणिम् अभिमन्य यप्तीयात् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे । “हरिणस्येति [३. ७] विषाणाग्रं कौमार्याम् । आयुषोसि प्रतरणम् [१९. ४४] इत्याञ्जनं नैर्ऋत्याम्” इति [न० क० १९] ॥

† 80 A B C D K R S V Dc Cs and P P J, and even Sāyana's text.

1 S' नैर्ऋती.

तत्र प्रथमा ॥

आयुषोसि प्रतरणं विप्रं भेषजमुच्यसे ।

तदाञ्जनं त्वं शंताते शमापो अभयं कृतम् ॥ १ ॥

आयुषः । असि । प्रतरणम् । विप्रम् । भेषजम् । उच्यसे ।

तत् । आऽअञ्जनं । त्वम् । शंताते । शम् । आपः । अभयम् । कृतम् ॥ १ ॥

हे आज्ञन त्वम् आयुषः प्रतरणम् शतसंवत्सरपर्यन्तानयनं प्रवर्धकं वि-
मम् प्रीणयितुं विप्रवच्छुद्धं वा भेषजम् औषधम् उच्यसे सर्वैर्निदानज्ञैः ।
तत् तस्मात् कारणात् हे आज्ञन हे शंताते शंरूपं । ४ स्वार्थिक-
स्तातिल् मत्ययः ४ । हे उदकलक्षण आज्ञन त्वम् आपश्च अब्देव-
ता च शम् सुखम् अभयम् भयराहित्यं च कृतम् कृणुतम् ॥

द्वितीया ॥

यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसर्त्यकः ।

सर्वे ते यद्दमङ्गभ्यो वेदिनिर्हन्त्वाञ्जनम् ॥ २ ॥

यः । हरिमा । जायान्यः । अङ्गभेदः । विसर्त्यकः ।

सर्वम् । ते । यद्दमम् । अङ्गभ्यः । वेदिः । निः । हन्तु । आऽअञ्जनम् ॥ २ ॥

यो हरिमा शरीरे हरिद्वर्णकारकः पाण्ड्वाख्यो रोगविशेषः । स च
ज्यावान् अतिमधुद्धः दुश्चिकित्सः । तथा यः अङ्गभेदः वातादिजन्यः अ-
वयवविशेषरूपो रोगः । यो विसर्पकः विविधं सरणशीलो घ्नणविशेषः ।
स च प्रायेण जान्वोरधःप्रदेशे जायते । हे आज्ञनमणिधर्तः तं सर्वं य-

१ O मुच्यसे changed to मुच्यसे. R मुच्यसे changed to मुच्यते. AD मुच्यते.
We with B S V Dc C, and P P J. २ ABCDK K S V Dc C, P P J कृतम् for कृ-
तम्. We with R. ३ So P P J as always. ४ P P J शंताते । ५ B वेदिनिर्हन्त्वाञ्जनं
(-ic). B C R C: वेदिनिर्हन्त्वा°. D वेदिनिर्हन्त्वाञ्जनं. K वेदिनिर्हन्त्वा° changed to वे-
दिनिर्हन्त्वा°, which V nī° recites. K वेदिनिर्हन्त्वा°. Dc वेदिनिर्हन्त्वाञ्जनं corrected
to वेदिनिर्हन्त्वाञ्जनं. P P J वेदिः । (J वेदिः) । निः । हन्तु । ६ P जायान्यः ।

1 S' प्रथमात्के प्रथमा for प्रथमा. 2 S' नयनं°. 3 S' शंरूपं. 4 S' हरिद्वर्णकारकः for
हरिद्वर्णकारकः.

क्षमम् व्याधिं ते तव अङ्गेभ्यः अवयवेभ्यः वहिः पृथक्कृत्य आञ्जनं नि-
र्हन्तु नितरां नाशयतु ॥

तृतीया ॥

आञ्जनं पृथिव्यां जातं भद्रं पुरुषजीवनम् ।

कृणोत्वप्रमायुकं रथज्जुतिमनागसम् ॥ ३ ॥

आऽअञ्जनम् । पृथिव्याम् । जातम् । भद्रम् । पुरुषऽजीवनम् ।

कृणोतु । अमऽमायुकम् । रथऽज्जुतिम् । अनागसम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याम् भूमौ जातम् उत्पन्नं भद्रम् कल्याणं मङ्गलप्रदं पुरुषजीव-
नम् पुरुषाणां स्वधारकाणां जीवयितु एवंमहानुभावम् आञ्जनं माम् अ-
प्रमायुकम् अमरणशीलं कृणोतु । तथा रथज्जुतिम् रथजवं रथवङ्गेगगा-
मिनम् अथ वा रथजवोपेतं रथवन्तं कृणोतु । अनागसम् अपापम् ।
सर्वत्र कृणोत्विति संबन्धः ॥

प्राणं प्राणं त्रायस्वासो असवे मृड ।

निऽञ्जते निऽञ्जत्या नः पार्शेभ्यो मुञ्च ॥ ४ ॥

प्राणं । प्राणम् । त्रायस्व । असो इति । असवे । मृड ।

निऽञ्जते । निऽञ्जत्याः । नः । पार्शेभ्यः । मुञ्च ॥ ४ ॥

सिन्धोर्गर्भोसि विद्युतां पुष्यम् ।

वातः प्राणः सूर्यश्चक्षुर्दिवस्पर्यः ॥ ५ ॥

सिन्धोः । गर्भः । असि । विऽद्युताम् । पुष्यम् ।

वातः । प्राणः । सूर्यः । चक्षुः । दिवः । पर्यः ॥ ५ ॥

१ A B पुं०. We with ODKKRŠVDc Cs. २ A B C D R प्राणः. Dc प्राणः
changed to प्राणं. We with K K Š V Cs and P P J. ३ A मुच. C मुच. Š मुचत. J
मुच । We with BDK K R V Dc Cs and P P. ४ A B C D R Š V Dc Cs सिन्धो ग-
र्भोसि. P P J सिन्धो इति । We with Śāyana's text and commentary. ५ J पुष्यम् ।
We with P P.

देवाञ्जनं त्रैककुदं परिं मा पाहि विश्वतः ।

न त्वा तरन्त्योषधयो वोह्याः पर्वतीयां उत ॥ ६ ॥

देवऽआञ्जनं । त्रैककुदम् । परिं । मा । पाहि । विश्वतः ।

न । त्वा । तरन्ति । ओषधयः । वोह्याः । पर्वतीयाः । उत ॥ ६ ॥

वीरुदं मध्यमवासृपद् रक्षोहामीवचातनः ।

अमीवाः सर्वाश्चातयन् नाशयदभिभा इतः ॥ ७ ॥

वि । इदम् । मध्यम् । अवं । असृपत् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ।

अमीवाः । सर्वाः । चातयत् । नाशयत् । अभिऽभाः । इतः ॥ ७ ॥

चतुर्थी ॥ हे प्राण प्राणरूप आञ्जन त्वं मम प्राणं त्रायस्व रक्ष यथा अकाले नापगच्छति तथा कुरु । हे असौ असुरूप आञ्जन त्वम् असवे असोरर्थाय मृळं सुखय । हे निर्घृते निर्घृत्यात्मक आञ्जन त्वं निर्घृत्याः पापदेवतायाः पाशेभ्यः बन्धकेभ्यो मीं मुञ्च मोचय । त्वं च सिन्धोः समुद्रस्य गर्भः गर्भस्थानीयः असि । एवं विद्युतां पुष्पम् वृष्ट्युदकम् असि ॥

पञ्चमी ॥ हे आञ्जन त्वं वातः वाह्यवाय्वात्मकः प्राणोसि । अतः प्राणान् रक्षेत्प्रभायः । “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्” इति [ऐ०आ०२.४.२] श्रुतेः । तथा सूर्यः सूर्यात्मकः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् असि । अतश्चक्षुः पाहीत्यभिप्रायः । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुतेः [ऐ०आ०२.४.२] । वायोरंशीभूतः प्राणोसि सूर्यस्य च अंशीभूतं चक्षुरसीति तात्पर्यार्थः । तथा दिवः द्युलोकस्य पयः सारभूतम् उदकम् असि । हे त्रैककुदम् । विककुन्नाम ककुत्तयोपेतः पर्वतविशेषः तत्तं वन्धि आञ्जनं त्रैककुदम् । तादृश देवाञ्जन देवैः स्वरक्षार्थं धार्यमाण

१ A B C D K K R S D: देवाञ्जनं. P P J देवऽआञ्जनम् । We with C: and Sáyana's text. २ A B C D K K R S V C: अयं यो वाताः पर्वं. De अयं वाताः पर्वं changed to अयं वाताः पर्वं. P J वाताः । We with D: P. ३ P P J चातयन् ।

1 Sáyana's text : नः. 2 S' वायोसि. 3 So S'. And so Sáyana's text too.

त्वां दूरम् अनुगत्य भोगाय प्राणिनाम् उपभोगाय पुनराहनुः पुनरागन्त-
व्यम् इति ऊचतुः । प्रतिनिवर्तितवन्तावित्यर्थः । एवंमहानुभावस्त्वम् अ-
सीति त्रैककुदाञ्जनस्तुतिः ॥

इति पञ्चमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

“ऋणादृणमिव” इति द्वादशसूक्तस्य आज्ञनमणिवन्धने पूर्वसूक्तेन सह
उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

ऋणादृणमिव संनयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् ।

चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणाञ्जन ॥ १ ॥

ऋणात् । ऋणम्ऽइव । सम्ऽनयन् । कृत्याम् । कृत्याऽकृतः । गृहम् ।

चक्षुःऽमन्त्रस्य । दुःऽहार्दः । पृष्टीः । अपि । शृणु । आऽअञ्जन ॥ १ ॥

यथा लोके कस्यचिद् धनिनो हस्ताद् गृहीताद् ऋणात् सकाशाद्
भीतः सन् यद्वा ऋणात् ऋणदातुस्तन्मर्णाद् आनीतेम् ऋणं तदीयं यथा
तस्यैव प्रत्यर्पयति एवं कृत्याम् पीडार्थं प्रेषितां पिशाचिकां देवतां कृत्या-
कृतः कृत्याम् उत्पादितवतः पुरुषस्य गृहं प्रति संनयन् सम्यग्गमयन् मि-
त्रस्य आदित्यस्य चक्षुः चक्षुस्थानीयः । यद्वा मित्रभूतस्य मम चक्षुस्था-
नीयस्त्वम् हे आज्ञनौषधे दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य वैरिणः पृष्टीः पार्श्वासीनि
अपि शृणु घातय ॥

१ C ऋणादृणमिव संनयन्. B ऋणादृणमिव संनयन्. D S ऋणादृणमिव संनयन्. C^s ऋ-
णादृणमिव संनयन्. K ऋणादृणमिव संनयन्. K^s ऋणादृणमिव संनयन्. B^s ऋणादृणमिव सं-
नयन्. V ऋणादृणमिव संनयन् (=०धम्). Dc ऋणादृणमिव संनयन् changed to ऋणादृणमिव
संनयन्. Śāyana's text: ऋणादृणमिव संनयन् कृत्यां कृत्याकृतो गृहम् । चक्षुर्मन्त्रस्य &c. P
ऋणात् । ऋणम्ऽइव । सम्ऽनयन् । कृत्याम् । कृत्याऽकृतः । गृहम् ।
चक्षुःऽमन्त्रस्य । दुःऽहार्दः । पृष्टीः । अपि । शृणु । आऽअञ्जन ॥ १ ॥ We in accordance with the commentary. २ So all our MSS.
and other authorities, and rightly. चक्षुर्मन्त्रस्य must obviously be taken as an ad-
jective of दुर्हार्दः. See also II. 7. 5. ३ G K V Dc P J पृष्टी^०. We with A B D K
R S V P.

1 S' ऋणदातुमुत्त^०. 2 S' आनीतऋणं.

बहु अनृतम् प्रातःप्रभृति शयनकालपर्यन्ताम् अपरिमितम् असत्यम् आह
 व्रूते । तद् अनृतं त्वं क्षमस्व तत्प्रयुक्तां शिक्षां मा कुरु । किं च हे
 सहस्रवीर्य आञ्जनौषधे त्वं तस्मात् वरुणशिक्षानिमित्तभूताद् अनृतवदनप्र-
 युक्ताद् अंहसः पापाद् नः अस्मान् परि मुञ्च परितः सर्वतो मुक्तान् कुरु ॥

अष्टमी ॥

यदापो अघ्न्या इति वरुणेति यदूचिम ।

तस्मात् सहस्रवीर्यं मुञ्च नः पर्यंहसः ॥ ९ ॥

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुणः । इति । यत् । ऊचिम ।

तस्मात् । सहस्रवीर्यं । मुञ्च । नः । परि । अंहसः ॥ ९ ॥

आपो यूयं जानीध्वे साक्षितया यद् ऊचिम उक्तवन्तः स्मः । तथा
 अघ्न्या इति । अघ्न्या अहनव्या गाव उच्यन्ते । हे अघ्न्याः यूयं मम
 चित्तं जानीध्व इति यद् ऊचिम । तथा हे वरुण त्वं जानासीति यद्
 ऊचिम । हे सहस्रवीर्य अपरिमितसामर्थ्यं त्रैकुंदाञ्जनं तस्मात् सर्वस्माद्
 अंहसः नः अस्मान् परि मुञ्च ॥

नवमी ॥

मित्रश्च त्वा वरुणश्चानुमेयतुराञ्जन ।

तौ त्वानुगत्य दूरं भोगाय पुनरोहंतुः ॥ १० ॥

मित्रः । च । त्वा । वरुणः । च । अनुमेयतुः । आऽअञ्जन ।

तौ । त्वा । अनुगत्य । दूरम् । भोगाय । पुनः । आ । ऊहंतुः ॥ १० ॥

हे आञ्जन औषधे त्वा त्वां मित्रश्च वरुणश्च उभौ अहोरात्राभिमा-
 निनी देवो ध्रुलोकाद् भूमिम् आगत्य पुनः केनचिन्निमित्तेन पराङ्मुखं
 गच्छन्तं त्वा त्वाम् अनुमेयतुः अनुसृत्य जग्मतुः । तौ मित्रावरुणौ त्वा

१ BDRSC: वरुणः. V वरुणः though he recites अनुमेयतुः in the padas. We with
 ACKKD: PPJ १ A B C D K K R B V D: O: पुनरोहंतुः. V पुनराहंतुः with
 Śāyana and Śāyana's text. PPJ पुनः । रोहंतुः ।

1 S' जानीध्व. 2 S' स. 3 S' श्वाञ्जन. 4 S' ततस्मात्.

सकाशात् जातम् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ तथा चतुर्वीरम् चतसृषु दिक्षु विक्रान्तं सर्वतोऽकुण्ठितशक्तिं । यद्वा चत्वारो वीराः पुत्रा यस्य तर्त् पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातृ पर्वतीयम् पर्वते त्रिककुदाख्ये उत्पन्नम् । ॥ “पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः ॥ एवंमहानुभावं यद् आञ्जनम् अस्ति तत् ते दिशः अवान्तरदिश इत् [प्रदिशः] प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्च शिवाः मङ्गलाः सुखप्रदाः करतं कुर्यात् । यद्वा इच्छब्दः कर्त् इत्यनेन संबध्यते । करोतिव ॥

चतुर्थी ॥

चतुर्वीरं वध्यत् आञ्जनं ते सर्वा दिशो अभयास्ते भवन्तु ।

भुवस्तिष्ठासि सवितेव चार्यं इमा विशो अभि हरन्तु ते वलिम् ॥ ४ ॥

चतुःऽवीरम् । वध्यते । आऽअञ्जनम् । ते । सर्वाः । दिशः । अभयाः । ते । भवन्तु ।

भुवः । तिष्ठासि । सवित्ताऽइत् । च । आपः । इमाः । विशः । अभि । हरन्तु । ते । वलिम् ॥ ४ ॥

हे रक्षाफलकाम ते तव चतुर्वीरम् दातव्यैश्चतुर्भिर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु वीर्योपेतं वा आञ्जनम् अञ्जनमणिरूपम् औपंधं वध्यते । तेन किं फलतीत्यत्राह । मणिं धृतवत्स्ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भयरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च हे अर्ये स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इव विश्वं प्रकाशयन् भुवस्तिष्ठासि तिष्ठ । सूर्य इव अतितेजस्वी चिरकालं तिष्ठतस्ते [इमाः] सर्वा विशः प्रजा वलिम् हिरण्यरजतमणिमुक्ताकरितुरगाद्युत्कृष्टपदार्यमयीम् अपचित्तिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥

1 A B C D K K R V D: C^s सवितेव चार्यं 2 S' चार्यं. P P J चार्यं: 1. The emended accent is ours.

1 S' 'कुण्ठितशक्ति'. 2 S' तं for तत्. 3 S' दातारं. 4 S' करदित्. 5 S' रक्षास्ति-फलकाम. 6 S' यानाञ्जनं for वा आञ्जनं. 7 S' ते after औपंधं. 8 S' 'मणिमणिमुक्ता' for 'मणिमुक्ता'.

द्वितीया ॥

यदस्मासु दुष्वभ्यं यद् गोषु यच्च नो गृहे ।

अनामगस्तं च दुर्हादः प्रियः प्रति मुञ्चताम् ॥ २ ॥

यत् । अस्मासु । दुःऽस्वभ्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ।

अनामगः । तम् । च । दुःऽहादः । प्रियः । प्रति । मुञ्चताम् ॥ २ ॥

अस्मासु । भ्रातृपुत्रभृत्याद्यपेक्षया अस्मास्विति बहुवचनम् । यद् दुष्वभ्यम् । दुष्टं च तत् स्वप्नं च दुष्वभ्यम् तज्जन्यं दुःखं दुःष्वभ्यम् । यद्वा दुष्वभ्यमेव दुःष्वभ्यम् तद् यद् अस्ति । यच्च गोषु दुष्वभ्यम् अस्ति । यच्च नो गृहे दासादीनां दुःष्वभ्यम् अस्ति तद् दुःष्वभ्यम् अनामकः ईदृङ्गामा तादृङ्गामा इत्येवंनामरहितो दुर्हादः दुष्टचित्तः अमियः मयि द्वेषं कुर्वाणः शत्रुः प्रति मुञ्चताम् रुक्माद्याभरणवद् धारयतु ॥

तृतीया ॥

अपामूर्जं ओजसो वावृधानमग्नेर्जातमधि जातवेदसः ।

चतुर्वीरं पर्वतीयं यदाञ्जनं दिशः प्रदिशः करदिच्छिवास्तै ॥ ३ ॥

अपाम् । ऊर्जः । ओजसः । वावृधानम् । अग्नेः । जातम् । अधि । जातवेदसः ।

चतुःऽवीरम् । पर्वतीयम् । यत् । आऽअञ्जनम् । दिशः । प्रऽदिशः । करत् ।

इत् । शिवाः । ते ॥ ३ ॥

अपाम् उदकानाम् ऊर्जम् रसभूतं सारभूतम् अत एव ओजसः बलस्य वावृधानम् । वर्धकम् इत्यर्थः । अथ वा ओजसः अर्थाय वर्धमानम् । तथा जातवेदसः जातधनस्य प्राप्ततेजोलक्षणधनस्य अग्नेरधि अग्नेः

१ R अनामगस्तं च दुर्हादः प्रियः. A B C K K Dc अनामगस्तं च दुर्हादः प्रियः. D अनामगस्तं दुर्हादः प्रियः. S अनामगस्तं (changed to स्तं) च दुर्हादः प्रियः. V अनामगस्तं च दुर्हादः प्रियः and अनामगस्तं दुर्हादः प्रियः. C अनामगस्तं (sic) च दुर्हादः (sic) प्रियः. P P J अनामगः । त्वम् । च । दुःऽहादः । प्रियः । I. Sáyana's text: अनामकस्तच्च दुर्हादः प्रियः.

सकाशात् जातम् । ३ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ३ । तथा चतुर्वीरम् चतसृषु दिक्षु विक्रान्तं सर्वतोऽकुण्ठितशक्तिं । यद्वा चत्वारो वीराः पुत्रा यस्य तत् पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातृ पर्वतीयम् पर्वते त्रिककुदाख्ये उत्पन्नम् । ३ “पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः ३ । एवंमहानुभावं यद् आज्ञनम् अस्ति तत् ते दिशः अवान्तरदिश इत् [प्रदिशः] प्रकृष्टा दिशः प्रागाद्याश्च शिवाः मङ्गलाः सुखप्रदाः कर्तुं कुर्यात् । यद्वा इच्छब्दः करोत् इत्यनेन संबध्यते । करोतिव ॥

चतुर्षीं ॥

चतुर्वीरं वध्यत आज्ञनं ते सर्वा दिशो अभयास्ते भवन्तु ।

ध्रुवस्तिष्ठासि सवितेव चार्यं इमा विशो अभि हरन्तु ते वलिम् ॥ ४ ॥

चतुःऽवीरम् । वध्यते । आऽअज्ञनम् । ते । सर्वाः । दिशः । अभयाः ।

ते । भवन्तु ।

ध्रुवः । तिष्ठसि । सविताऽइव । च । आर्यः । इमाः । विशः । अभि ।

हरन्तु । ते । वलिम् ॥ ४ ॥

हे रक्षाफलकाम ते तव चतुर्वीरम् दातव्यैश्चतुर्भिर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु वीर्योपेतं वा आज्ञनम् अज्ञनमणिरूपम् औषधं वध्यते । तेन किं फलतीत्यत्राह । मणिं धृतवतस्ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भयरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च हे अर्यं स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इय विश्वं प्रकाशयन् ध्रुवस्तिष्ठासि तिष्ठ । सूर्य इव अतितेजस्वी चिरकालं तिष्ठतस्ते [इमाः] सर्वा विशः प्रजा वलिम् हिरण्यरजतमणिमुक्ताकरितुरगाद्युत्कृष्टपदार्थमयीम् अपघतिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ॥

१ A B C D K K R V D C २ सवितेव चार्यं । ३ चार्यं । P P J आर्यः । १. The emended accent is ours.

1 S' 'कुण्ठितशक्तिं. 2 S' तं for तत्. 3 S' दातारं. 4 S' करदित्. 5 S' रक्षासि-फलकाम. 6 S' धानाजनं for वा आज्ञनं. 7 S' ते after औषधं. 8 S' 'मणिमणिमुक्ता' for 'मणिमुक्ता'.

पञ्चमी ॥

आंक्ष्वैकं मणिमेकं कृणुष्व स्नाह्येकेना पिवैकमेषाम् ।

चतुर्वीरं नैर्ऋतेभ्यश्चतुभ्यो ग्राह्यां वन्धेभ्यः परिं पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

आ । अक्ष्व । एकम् । मणिम् । एकम् । कृणुष्व । स्नाहि । एकेन । आं ।

पिव । एकम् । एषाम् ।

चतुःऽवीरम् । नैःऽऋतेभ्यः । चतुःऽभ्यः । ग्राह्याः । वन्धेभ्यः । परिं । पातु ।

अस्मान् ॥ ५ ॥

हे पुरुष एकम् आज्ञनम् आङ्गं चक्षुषि धारय । तथा एकं मणिं कृणुष्व कुरु । एकेन आज्ञनेन स्नाहि स्नानं कुरु । त्रिषु पर्वतककुत्सु उत्पन्नानि त्रीण्याञ्जनानि । तेषु कस्य कुत्रोपयोग इत्याशङ्कायां व्यवस्थाऽप्रसक्तावाह अंविभेकम् एषाम् इति । एषां त्रयाणाम् अस्वेदम् अस्वेदम् इत्येवं विभेकम् अकृत्वा इच्छया एकम् आङ्गं एकं मणिं कुरु एकेन स्नाहीत्यर्थः । चतुर्वीरम् एतद् आज्ञनम् । ग्राह्याः ग्रहीतव्या आज्ञनमया ओषधयश्चतुभ्यो नैर्ऋतेभ्यः निर्ऋतिदेवतासंबन्धिभ्यो वन्धेभ्यः सकाशाद् अस्मान् परि पांतु सर्वतो रक्षन्तु ॥

पष्ठी ॥

अग्निर्माग्निर्नावतु प्राणायानायायुषे वर्चसे ओजसे

तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वार्हा ॥ ६ ॥

१ So ABCDKKRVDeCs. २ आक्ष्वै०. P P J आक्ष्वै । ३ ABCDKKR S VDeC. स्नाह्येनापिवैकं. P P J स्नाहि । एकेन । मणिं । आ । एकम् । ४ The mis-reading of धै for षे in the *Saṁhitā* → very usual corruption—mis-led the authors of the *Juda* text into dividing the passage as is exhibited by P P J. If Rv. had discerned the *भा* after एकेन, their very correct emendation would have been free from the defect of unnecessarily changing the ancient accent of the *Saṁhitā*-text । P P प्राटा । J प्राटाः । changed to प्राटा ।

१ So Siyana's text too. २ S' स्नाह्येद्विस्नानंरुद. ३ Siyana's text: स्नाह्येनापिवैकमेषां. ४ Siyana's text, however, has पातवस्मान्.

अग्निः । मा । अग्निना । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः अग्रणीत्वादिगुणविशिष्टो देवो मा माम् अग्निना अग्नित्वधर्मेण । “अग्निः कस्माद् अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेङ्गं नयति संनममानः” [नि० ७. १४] इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण अवतु रक्षतु । अथ वा पावकादिगुणकेन स्वमूर्त्यन्तरेण अग्निना सहितो माम् अवतु । अबनस्य विषयान् दर्शयति प्राणायत्वादिना । प्राणाय प्राणस्यैर्याय अपानाय तत्स्यैर्याय । एतद् व्यानादीनामपि उपलक्षणम् । पञ्चानां प्राणानां लाभायेत्यर्थः । प्राणादिलाभे सति फलितम् अर्थं दर्शयति । आयुषे आयुर्वृद्धये प्राणादीनां स्वैर्ये सिद्धे आयुरभिवृद्धिः सिद्धैव । वर्चः श्रुताध्ययनजं तेजः ओजः बलम् तेजः शरीरकान्तिः तेषां लाभाय स्वस्तये स्नेमाय सुभूतये शोभनायै संपदे । स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । तस्मा अग्रय इति शेषः । अथ वा प्राणादिलाभाय प्राणादिदेवताभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

सप्तमी ॥

इन्द्रो मेन्द्रियेणावतु प्राणायानायायुषे वर्चसे ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रः । मा । इन्द्रियेण । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः मा माम् इन्द्रियेण इन्द्रत्वसंपादकेन असाधारणेन धर्मेण । “इन्द्र इरां दृणातीति वा । इरां दारयतीति वा । इन्द्रे भूतानीति वा” [नि० १०. ६] इत्यादिनिरुक्तोक्तेन धर्मेण । अथ वा इन्द्रियेण । जात्येकवचनम् । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च दाह्येन निमित्तेनेत्यर्थः । ॥ इन्द्रियशब्दः पाणिनिना “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् इन्द्रहृष्टम् इन्द्रसृष्टम् इन्द्रजुष्टम् इन्द्रदत्तम् इति वा” इति बहुधा व्युत्पादितः ॥ गतम् अन्यत् ॥

अष्टमी ॥

सोमो मा सौम्येनावतु प्राणार्यापानाययुषे वर्चस ओजसे

तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ८ ॥

सोमः । मा । सौम्येन । अवतु । प्राणार्य । अपानार्य । आयुषे । व-

र्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ८ ॥

सोमो देवः मा मां सौम्येन सोमत्वसंपादकेन धर्मेण जगदाप्यायन-
कारित्वादिधर्मेण अवतु । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नवमी ॥

भगो मा भगेनावतु प्राणार्यापानाययुषे वर्चस ओजसे

तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ९ ॥

भगः । मा । भगेन । अवतु । प्राणार्य । अपानार्य । आयुषे ।

वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ ९ ॥

[भंगो देवः मा मां भगेन भगत्वसंपादकेन धर्मेण ऐश्वर्यादिकारित्व-
धर्मेण अवतु । शिष्टं गतम् ॥]

दशमी ॥

मरुतो मा गणैरवन्तु प्राणार्यापानाययुषे वर्चस ओजसे तेजसे

स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ १० ॥

मरुतः । मा । गणैः । अवन्तु । प्राणार्य । अपानार्य । आयुषे । वर्चसे ।

ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुऽभूतये । स्वाहा ॥ १० ॥

मरुतः अदित्या उत्पन्ना रुद्रेण पुत्रत्वेन परिगृहीता एकोनपञ्चाशत्सं-
ख्याकाः सप्तगणा देवाः । ते मां गणैः स्वर्गणैः संघलक्षणैः अवन्तु ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

1 S' omits all commentary on this, and the text of the next ver-e. 2 S' स्व-
गुणैः.

घष्ठेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र “प्रजापतिष्टा” इति प्रथमसूक्तेन
 “मारुद्गर्णी बलकामस्य प्रयुञ्जीत” इति [न०क० १७] विहितायां मा-
 रुद्गण्याख्यायां महाशान्तौ अस्तृताख्यमणिम् अभिमन्त्र्य वधीयात् । सू-
 त्रितं हि नक्षत्रकल्पे । “आयुषोसिं प्रतरणम् [१९, ४४] इत्याञ्जनं नै-
 र्ऋत्याम् । प्रजापतिष्टा वधात् [१९, ४६] इति त्रिवृतं मारुद्गण्याम्” इति
 [न०क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्रजापतिष्टा वधात् प्रथममस्तृतं वीर्यायि कम् ।

तत् ते वधाम्यायुषे वर्चसे ओजसे च बलाय चास्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ १ ॥

प्रजापतिः । त्वा । वधात् । प्रथमम् । अस्तृतम् । वीर्यायि । कम् ।

तत् । ते । वधामि । आयुषे । वर्चसे । ओजसे । च । बलाय । च । अस्तृ-
 तः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ १ ॥

अत्र सूक्ते अस्तृताख्यो मणिः स्तूपते । अस्तृतस्त्राभि रक्षतु इति च-
 रमपादे सर्वत्र युष्मच्छब्देन अस्तृतमणिधारकः पुरुषोभिधीयते । प्रजापतिः
 प्रजानां पालकः सर्वजगद्धिधाता देवः प्रथमम् सृष्ट्वादौ मणिधारकेभ्यः
 पूर्वं वा अस्तृतम् परैरवाधितम् एतत्संज्ञकं त्वां त्वां वधात् धारयामास ।
 त्रिवृन्मणिरेव वा अतिशयितप्रभावत्वाद् अस्तृतसंज्ञया उच्यते । किमर्थम् ।
 वीर्याय वीरकर्मणे पराभिभवनसामर्थ्याय तल्लक्ष्यम् । ॥ “क्रियार्थो-
 पपदस्व” इति चतुर्थी ॥ कम् इति षदपूरणः । ॥ प्रजाप-
 तिष्टेत्यत्र “युष्मत्तत्तद्युःपु०” इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः ॥ उ-
 त्तरार्धेन मणिधारक उच्यते । तत् । ॥ सुपो लुक् लिङ्गव्यत्ययो
 वा ॥ तम् अस्तृताख्यं मणिम् हे मणिधारक ते तव । अङ्ग
 इति शेषः । वधामि धारयामि पुरोहितोहं कर्ता । किमर्थम् । आयुषे

१ So P P J.

1 S' आयुषो हि प्रतरण इत्या०. 2 S' तं for त्रिवृतं. 3 S' तदत्रा for त्वा त्वां. 4 S' तं
 लुप्त्वं. 5 S' से after मणि.

आयुरादिलाभाय । ॥ सर्वत्र पूर्ववच्चतुर्थी । समुच्चयाथौ चकारौ ॥ । आ-
युषे चिरकालजीवनाय । वर्चसे दीप्त्यै । ओजसे शरीरबलम् ओजः
शरीरधारकोष्टमो धातुर्वा ओजः तस्मै । वलाय भृत्यादिसमृद्धिरूपाय
वालावलाय ॥ अस्तृतः । ॥ स्तृञ् हिंसायाम् । कर्मणि क्तप्रत्य-
यः ॥ । पूर्वं प्रजापतिना धारितः इदानीं त्वया धार्यमाणः शत्रुभि-
रवाधितः परोपद्रवनिर्हारकः अस्तृताख्योयं मणिः त्वा त्वां धारकम्
अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ॥

द्वितीया ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठतुं रक्षन्प्रमादमस्तृतेमं मा त्वा दभन् पण्यो यातुधानाः ।
इन्द्र इव दस्यूनव धूनुष्व पृतन्यतः सर्वाङ्घ्रून् वि षहुस्वास्तृतस्त्वाभि
रक्षतु ॥ २ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठतु । रक्षन् । अप्रमादम् । अस्तृतेः । इमम् । मा । त्वा । द-
भन् । पण्यः । यातुधानाः ।

इन्द्रः इव । दस्यून । अव । धूनुष्व । पृतन्यतः । सर्वाङ्घ्रून् । वि ।
सहस्व । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ २ ॥

हे अस्तृत एतत्तंज्ञक मणे भवान् अप्रमादम् प्रमादः अनवधान-
ता । ॥ हर्षार्थान्माद्यतेर्धञ् ॥ । न विद्यते अनवधानं यस्मिन्
रक्षणकर्मणि सावधानं यथा तथा इमं त्वद्वारकं रक्षन् पालयन् । अ-
प्रमादम् इति इमम् इत्यस्य विशेषणं वा । अवहितम् । त्वद्वारणे इति
शेषः । तं रक्षन् । ॥ हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥ । रक्षणाक्षेतोः ऊ-
र्ध्वः उन्नतः उन्मुलः सर्वदा जागरूकः तिष्ठतु । भवद्योगे प्रथमपुरुषः ।

1 A B O D K K R S V 'तिष्ठतु रक्ष'. Dc 'तिष्ठत् रक्ष' changed to 'तिष्ठत् रक्ष'. C-
'तिष्ठतु रक्ष'. P P J तिष्ठतु । We with S3jan. 2 A B O D E C: पृतन्यतः. S' पृतन्य-
तः. Dc पृतन्यतः changed to पृतन्यतः. P J पृतन्यतः । We with K K V P. 3 P P J
मल्लम् । The emendation is ours.

1 S' हर्षार्थान्मायात् for हर्षार्थान्.

मणेरपि शत्रुकृतवाधापरिहारम् आशास्ते । हे अस्तृत मणे त्वा त्वां या-
तुधानाः यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते क्रियन्ते एभिरिति या-
तुधानाः । ॥ करणे ल्युट् ॥ तादृशाः पणयः पणिनामका अ-
सुरा मा दभन् मा हिंसन्तु । ॥ दभिर्हिंसाकर्मा । अस्माद् माहि-
लुङि [दम्भेश्चेति वक्तव्यम् इति छेरङ्] ॥ किं च त्वम् इन्द्र इव
इन्द्रो यथा शत्रून् हिनस्ति एवं दस्यून् उपक्षपयित्वा परान् अव-
धूनुष्व अवाङ्मुखान् कम्पय । पादप्रहारोदिना अवस्तात् पातयेत्यर्थः । ॥ धूञ्
कम्पने । स्वादिः ॥ न केवलम् अवधूननं किं तु पृतन्यतः पृ-
तनां संग्रामम् इच्छतः । ॥ पृतनाशब्दात् क्यञि “कप्यध्वरपृतन-
स्यञि०” इति अन्त्यलोपः । क्यञन्तात् शत्रादि कार्यम् ॥ युयुत्सून्
सर्वान् शत्रून् शातयित्वा रिपून् वि पृहस्व विशेषेण अभिभव ॥ अ-
स्तृतस्त्राभि रक्षतु इति चरमपादः पूर्ववत् । उक्तवीर्योपेतः पराभिभवन-
सामर्थ्योस्तृताख्यो मणिः धारकं त्वा त्वाम् अभि रक्षतु इति ॥

तृतीया ॥

शतं च न प्रहरन्तो निघ्नन्तो न तंस्तिरे ।

तस्मिन्निन्द्रः पर्यदंत चक्षुः प्राणमथो बलमस्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ ३ ॥

शतम् । च । न । प्रहरन्तः । निघ्नन्तः । न । तंस्तिरे ।

तस्मिन् । इन्द्रः । परि । अदंत । चक्षुः । प्राणम् । अथो इति । बलम् ।

अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ३ ॥

शतम् शतसंख्याका अपरिमिताः शत्रवः प्रहरन्तः । प्रहरणं नाम

१ D K S V Dc विघ्नन्तो. We with A B C K R C s P P J. २ S तंस्तिरे. We with
A B C D K V Dc C s P P J. ३ A B C D K R V Dc C s पर्यदंत च०. S पर्यदंत च०. P
P J परि । अदंत । Slyana's text: पर्यदंतः चक्षुः (sic) which is probably a mistake
for परिपदंतश्चक्षुः. See the commentary. Our reading is suggested by the accent
of what the MSS. read. R w had already correctly guessed it. Slyana's reading is
inconsistent with the traditional accent.

1 S' omits this and leaves a blank space for about ten or twelve letters. 2 S'
‘सामर्थ्यं’ for ‘सामर्थ्योः’. 3 S' अपरिपताः.

शस्त्रादिकृतवाधा । निहननं नाम प्राणवियोजनम् इति विवेकः । प्रहरन्तः प्रकर्षेण शस्त्रादिभिर्वाधमानाः निघ्नन्तः नितरां हिंसन्तो मारयन्तः । ॥ उभयत्र हेत्वर्थः शतृप्रत्ययः ॥ प्रहरणान्निहननाच्च हेतोः न तस्तिरे [न] तस्तिरिरे नाच्छादितवन्तः । यद्वा प्रहरन्तो निघ्नन्तोपि शत्रवः न तस्तिरिरे न जिहिंसुः । मणिरेव कर्म । अस्तृतमणेः अस्तृतनामनिर्वचनम् अनेन क्रियते । यतः शत्रवः उक्तलक्षणा इमं मणिं न तस्तिरिरे वाधितुं नावृण्वन् न जिहिंसुर्वा अतः अस्य अस्तृतनाम संपन्नम् । ॥ स्तृञ् ह्यादने स्तृञ् हिंसायाम् इति वा । उभयविधाद् धातोश्चान्दसे लिटि “लिटस्तृञ्जयोरेशिरेच्” इति इरेजादेशः । वर्णलोपश्चान्दसः ॥ इन्द्रः तस्मिन् एवं शत्रुभिरनावृते अहिंसिते अस्तृताख्ये मणी अन्तः मध्ये चक्षुः शत्रुदर्शनसामर्थ्यं प्राणम् बलहेतुम् अथो अपि च बलम् प्राणसामर्थ्यं वीर्यं परि यत् पर्यगमयत् परिपूरितवान् । स्थापितवान् इत्यर्थः ॥ अस्तृतस्त्राभि रक्षतु इति पूर्ववत् । एवम् उक्तविधः अस्तृताख्यमणिस्त्रां धारकं रक्षतु इति तस्यार्थः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रस्य त्वा वर्मणा परि धापयामो यो देवानामधिराजो बभूव ।

पुनस्त्रा देवाः प्र णयन्तु सर्वेस्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । त्वा । वर्मणा । परि । धापयामः । यः । देवानाम् । अधिराजः । बभूव ।

पुनः । त्वा । देवाः । प्र । णयन्तु । सर्वे । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ४ ॥

हे मणे त्वा त्वाम् इन्द्रस्य वर्मणा कवचेन परि धापयामः परित् आगृण्मः । इन्द्रयर्माच्छादितं कुर्मः । इन्द्रस्य प्रभावातिशयं द्योतयितुं विशिनष्टि । यो देवानाम् द्योतमानानां द्युस्थानानां सर्वेषाम् अवराणाम् अधिराजः अधिपतिर्वभूव । ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति राजशब्दात् तापुरुषे टच् समासान्तः ॥ किं च हे मणे त्वा

1 S' प्राणविधाजनं नामाजनमिति विवेकः.

3 S' नि for इ

2 S' प्रहरणानि अन्यच्च हेतयो न निरस्तिते.

त्वाम् इन्द्रवर्माच्छादितम् देवाः इन्द्रस्वामिकाः सर्वे पुनः प्र णयन्तु स्व
स्वकार्यसिद्धयर्थं स्वस्वकवचैः परिधापनार्थं प्रकर्षेण स्वसमीपं प्रापयन्तु
एवम् इन्द्रवर्मणा परिहितः सर्वैर्देवैश्च अनुगृहीतः अस्तृताख्यो मणिः
त्वा त्वां मणिधारकम् अभि रक्षतु ॥

पञ्चमी ॥

अस्मिन् मृणावेकशतं वीर्याणि सहस्रं प्राणा अस्मिन्नस्तृते ।

व्याघ्रः शत्रून्भि तिष्ठ सर्वान् यस्त्वा पृतन्यादधरः सो अस्त्वस्तृतस्त्वामि
रक्षतु ॥ ५ ॥

अस्मिन् । मृणौ । एकशतम् । वीर्याणि । सहस्रम् । प्राणाः । अस्मिन् ।
अस्तृते ।

व्याघ्रः । शत्रून् । अभि । तिष्ठ । सर्वान् । यः । त्वा । पृतन्यात् । अधरः ।
सः । अस्तु । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ५ ॥

अस्मिन् अस्तृताख्ये मणौ एकशतम् एकोत्तरं शतम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य
वर्मणावरणात् शतक्रतुसंबन्धीनि वीर्याणि शतसंख्याकानि । मणेः स्वीयं
वीर्यम् एकम् । एवम् एकोत्तरं शतम् । एतसंख्याकानि वीर्याणि वीर-
कर्माणि सामर्थ्यानि विद्यन्ते । तथा अस्मिन् अस्तृते अहिंसिते परैः ए-
तत्संज्ञके मणौ सहस्रम् । अपरिमितवाची सहस्रशब्दः । सर्वैर्देवैरनुगृही-
तत्वात् तत्संबन्धिनः अपरिमिता बलहेतवः प्राणाः संपद्यन्ते । एवंवी-
र्यप्राणोपेतो मणिस्त्वं व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्र इव अथ वा
व्याघ्रः व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । ३ “आतश्चोपसर्गे” इति कर्तारि क-
प्रत्ययः ३ । शत्रुगन्धं विशेषेण आजिघ्रन् सर्वान् शत्रून् अभि तिष्ठ
अभिलक्ष्य तिष्ठ । आक्रमितुं समर्थो भव । अभिभवेति यावत् । यः
शत्रुः त्वा त्वां मणिं प्रति पृतन्यात् योद्धुम् इच्छेत् स शत्रुः अधरो नि-

१ A B C D R C. अस्मिन्. ३ प्राण अस्मिन्नस्तृते. De अस्मिन् changed to अस्मिन्. J अ-
स्मिन्. We with K K V P P.

१ S' व्याघ्रप्रतीति.

कृष्टः पराजितोस्तु । यद्वा व्याघ्र इत्यादिना मणिधारकः पुमान् प्रोत्सा-
ह्यते ॥ अस्तृत इति पूर्ववत् ॥

षष्ठी ॥

घृतादुल्लुप्तो मधुमान् पर्यस्वान्तसहस्रप्राणः शतयोनिर्वयोधाः ।

शंभूर्श्च मयोभूश्चोर्जस्वांश्च पर्यस्वांश्चास्तृतस्त्राभि रक्षतु ॥ ६ ॥

घृतात् । उतऽल्लुप्तः । मधुऽमान् । पर्यस्वान् । सेहस्रऽप्राणः । शतऽयोनिः ।

वयऽधाः ।

शमऽभूः । च । मयऽभूः । च । जर्जस्वान् । च । पर्यस्वान् । च । अस्तृतः ।

त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ६ ॥

घृतात् । घृतेनेत्यर्थः । आज्येन उल्लुप्तः ऊर्ध्वम् उपरिभागे लि-
प्तः । ॥ इकारस्य उकारोपजनशब्दान्दसः ॥ । मधुमान् मधु
माक्षिकं तद्वान् पर्यस्वान् पर्यः क्षीरं तद्वान् । ॥ “तसौ मत्वर्थे”
इति भसंज्ञकत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनरूपाभावः ॥ । आज्यमधुक्षीरैर्लि-
प्तसर्वाङ्ग इत्यर्थः । सहस्रप्राणः सर्वदेवानुगृहीतत्वात् तदीयापरिमितबलहे-
तुक[बल] इत्यर्थः । शतयोनिः ऐन्द्रवर्मपरिहितत्वेन तदीयशतसंख्याकवी-
र्योपेत इत्यर्थः । योनिशब्देन शत्रुसंगमननिमित्तं शत्रुवियोजनसाधनं वा
बलं विवक्ष्यते । ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद् औणादिको
निप्रत्ययः ॥ । यद्वा शतसंवात्सरजीवनवीर्येन्द्रियरूपफलहेतुत्वेन शत-
योनिरिति उक्तम् । श्रूयते हि । “शतायुः पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः”
इति [ऐ० ब्रा० ४. १९] । वयोधाः मणिधारकस्य पुरुषस्य अन्नं धारयिता
शंभूः सुखस्य भावयिता मयोभूः मय इति सुखनाम तस्य भावयिता ।
शंभयःशब्दाभ्यां शारीरं पुत्रादिगतं च सुखं विवक्ष्यते । यद्वा शं शान्तिः

१ ङ घृतादुल्लुप्तो. D घृतादुल्लुप्तो. We with A B C K K R D c C. २ B C D K H V
D c सहस्रं प्राणः. S R C सहस्रप्राणः. P P J सहस्रम् । प्राणः । We with A and Sāyana's
commentary and text.

1 S' प्रोत्साह्यते for प्रोत्साह्यते. 2 S' उल्लुप्तः. 3 S' °चित्तं for °चित्त°.

सर्वोपद्रवनिवारणं तस्य भावयिता इत्यनेन अनिष्टनिवृत्तिः मयोभूरित्य-
नेन इष्टप्राप्तिर्विवक्ष्यते । ऊर्जस्वान् ऊर्जः अन्नं तद्वान् । ॥ ऊर्ज-
यतेः असुन् प्रत्ययः ॥ अन्नस्य दाता । यद्वा ऊर्जस्विनः पुत्रा-
दयः ते पोष्यत्वेन यस्य सन्तीति । पयस्वान् पयः क्षीरादिकं तद्वान् त-
द्भदाता । ॥ परस्परसमुच्चयार्थाञ्चकाराः ॥ एतादृशगुणविशिष्टः
अस्तृतः एतन्नाम्ना मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः
पालयतु ॥

सप्तमी ॥

यथा त्वमुत्तरोसौ असपत्नः सपत्नहा ।

सजातानामसद् वशी तथा त्वा सविता करदस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ७ ॥

यथा । त्वम् । उत्त॒रः । असः । अस॒पत्नः । स॒पत्न॒हा ।

स॒ज॒ा॒ता॒ना॒म॒ । अ॒स॒त् । व॒शी । त॒था । त्वा । स॒वि॒ता । क॒र॒त् । अ॒स्त॒ृतः ।

त्वा । अ॒भि । र॒क्ष॒तु ॥ ७ ॥

अनेन मणिधारकस्य पुरुषस्य मणिप्रभावात् सर्वोत्तरत्वं शत्रुधर्षणसा-
मर्थ्यं च सर्वस्य भ्रैरकः सविता करोत्विति आशास्पते । हे साधक त्वम्
उत्तरः उत्कृष्टः सर्वोत्तरो यथाऽसः भवेः । ॥ अस्तेः पञ्चमलकारे
अडागमः ॥ असपत्नः अशत्रुः । शत्रूणाम् अत्यन्ताभावो विव-
क्षितः । सपत्नहा तथापि ये केचन सपत्ना उन्नच्छेषुस्तेषामपि हन्ता
यथा भवेः । किं च सजातानाम् समानजातानां पुरुषाणां मध्ये वशी
वशीः सजातैस्तद्वान् असत् भवेत् । ॥ भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुषः
पुरुषव्यत्ययो च ॥ समानविद्याधयोवित्तकर्माणः पुरुषा यथा त्वां
सेवेरन् तथा भवेरित्यर्थः । सविता सर्वस्य भ्रैरको देवः तथा तेनो-
क्तप्रकारेण त्वा त्वां मणिवन्धकं करत् कुर्यात् । ॥ करोतेः पूर्व-
वद् अडागमः । यद्वा करोतेऽन्धान्दसे लुङि “कृमृष्टरुभिः” इति

१ P J अक्षरम्, though J originally read करत्. P अक्षरम् ।

1 S 'हिसिसितः for 'विदिष्टः अस्तुतः. 2 S 'त्वा त्वां'.

श्लोः अङ् । “ऋदृशोडि गुणः” इति गुणः । “०अमाङ्योगेपि” इति अङ्भावः ॥ अस्तुतः एतन्नामा मणिस्त्वाम् अभि रक्षतु इति पूर्ववत् ॥

[इति] एकोनविंशे काण्डे पष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“आ रात्रि पार्थिवम्” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । “इषिरा योधा” इति सूक्तद्वयमपि अर्थसूक्तम् । अस्य सूक्तद्वययुगलस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः । “अथ पिष्टमर्यो रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [प० ४. ३] प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषेति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्” इति [प० ४. ४] । “पैष्टं रात्रिं कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रि पार्थिवम् इषिरा योषेति सूक्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति [प० ४. ५] च । अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरग्रायि धामेभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अग्रायि । धामेभिः ।

दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तते । तमः ॥१॥

हे रात्रि । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इति डीप् । संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ त्वया पार्थिवम् पृथिवीरूपम् । ॥ मन्नादेराकृतिगणत्वात् पृथिवीशब्दात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः । व्यत्ययेन आद्युदात्तः ॥ रजः लोकः । “लोका रजांस्युच्यन्ते” इति यास्कः [नि० ४. १९] । यद्वा पार्थिवम् पृथिव्यां भवम् । ॥ उस्तादित्वाद् अञ् प्रत्ययः । “क्षित्यादिर्नित्यम्” इति आद्युदात्तः ॥ रजः स्थानं पृथिवीसंबन्धिस्यलगिरिनदीसमुद्रादिकम् । पितुः । पितृशब्देन द्युलोकोभिधीयते । “द्यौः पिता पृथिवी माता” इति हि मन्त्रवर्णः [ति० ब्रा० ३. ७. ५. ४] । अत्र तृतीयस्य स्वर्गलोकस्य पृ-

धगभिधानाद् मध्यमभूतान्तरिक्षलोको विवक्षितः । तस्य धामभिः स्थानैः सह । ॥ “वृद्धो यूना०” इति निपातनात् सहशब्दाभावेऽपि तृतीया ॥ अन्तरिक्षलोकेन सह आप्रायि आपूरि तल्लोकद्वयं तमसा आपूरि । ॥ प्रा पूरणे । कर्मणि लुङि चिण् । आतो युगागमः ॥ तथा बृहती महती सर्वत्र व्यापिनी सती दिवः द्युलोकस्य तृतीयस्य सदांसि । ॥ सीदन्त्यत्रेति अधिकरणे सदेरसुन् ॥ स्थानानि वि तिष्ठसे विशेषेण व्याप्नोषि । ॥ “समवप्रविभ्यः स्थः” इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ एवं लोकत्रयव्यापित्वेन त्वदीयेन [त्वेषम्] दीप्यमानं नीलवर्णं तमः अन्धकारः आ वर्तते सर्वम् आवृत्य तिष्ठति । अथ वा पृथिवील्लोकाद् उत्थाय द्युलोकम् आवृणोति तस्माच्च पृथिवीम् इति तमःकैवल्यमेव वर्तते ॥

द्वितीया ॥

न यस्याः पारं ददृशे न योयुवद् विश्वमस्यां नि विशते यदेजति ।

अरिंष्टासस्त उर्वि तमस्वति रात्रिं पारमशीमहि भद्रं पारमशीमहि ॥२॥

न । यस्याः । पारम् । ददृशे । न । योयुवत् । विश्वम् । अस्याम् । नि ।

विशते । यत् । एजति ।

अरिंष्टासः । ते । उर्वि । तमस्वति । रात्रिं । पारम् । अशीमहि । भद्रं ।

पारम् । अशीमहि ॥ २ ॥

यस्या रात्रेः पारम् परतीरम् अन्तो न ददृशे न दृश्यते अस्याम् अनपच्छिन्नायां लोकत्रयव्यापिन्यां रात्र्यां विश्वम् चराचरात्मकं जगद् योयुवत् न विभजमानं विभक्तं नासीत् किं तु विश्वम् एकाकारमेवाभूत् । ॥ यीतेर्भङ्गान्तात् शतरि ङित्वाद् गुणाभावे उवद् आदेशः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तम् ॥ यञ्जगत् एजति कम्पते । ॥ एजृ कम्पने । लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ प्रा-

१ J विज्ञते I. We with P P.

१ S' m-ert- यद्वा before यन्.

णिजातं [तद्] अस्यां नि विशते इतस्ततो गन्तुम् असमर्थं सत् तत्रत-
त्रैव निविष्टं निद्राणं भवति । यद्वा । ॥ एजतेः शत्रुप्रत्ययः ॥ । ए-
जमाने कम्पमाने इतस्ततः संचलति यत् । ॥ सप्तम्या लुक् ॥ । य-
स्मिन् तमसि नि विशते विभक्तत्वेन अपरिदृश्यमानं विश्वं तत्रतत्रैव
संविशति । ॥ विश प्रवेशने । “नेर्विशः” इति आत्मनेपदम् ॥ । हे
उर्वि प्रभूते । ॥ “वोतो गुणवचनात्” इति उरुशब्दाद् डीप् ॥ । प्र-
भूते सर्वलोकव्यापिनि हे तमस्वति बहुलान्धकारवति । ॥ भूमार्थं
मतुप् प्रत्ययः । “तसौ मत्वर्थे” इति भसंज्ञत्वात् पदसंज्ञानिवन्धनरुत्वा-
भावः ॥ । हे रात्रि ते तव पारम् परतीरम् अन्तम् अरिष्टासः
अरिष्टाः । ॥ रिशतेर्हिसार्थात् कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥ । सर्पव्याम-
चोरप्रभृतिभिरवाधिताः सन्तः वयम् अशीमहि प्राप्नुयाम । हे भद्रे
भन्दनीये कल्याणरूपे श्रेयस्करि वा रात्रि पारम् अशीमहि पारम् अ-
वधिम् अशीमहि । आदरार्था पुनरुक्तिः । ॥ अश्रोतेर्लुङि विकर-
णस्य लुक् ॥ ॥

तृतीया ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो द्रष्टारो नवतिर्नव ।

अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ ३ ॥

ये । ते । रात्रि । नृचक्षसः । द्रष्टारः । नवतिः । नव ।

अशीतिः । सन्ति । अष्टौ । उतो इति । ते । सप्त । सप्ततिः ॥ ३ ॥

अत्र सार्धमन्त्रद्वयेन सर्वलोकव्यापिन्या रात्रेः प्रभावस्य द्रष्टारो गण-
देवा उच्यन्ते । हे रात्रि ते तव संबन्धिनां महिम्नाम् इति शेषः ।
नृचक्षसः नृणां कर्मफलस्य द्रष्टारो नृभोत्तरनवतिसंख्याका ये गणदेवा

१ A यद् for ये. २ A B C D R Cs अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः. S अशीतिः
सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः. Do अशीतिः सन्त्यष्टा उतो ते सप्त सप्ततिः. We with K K V P
except that they have सन्त्यष्टा (P P J संति). ३ P P J नवतिः । ४ P J अशीतिः ।
We with P. ५ P J सप्त । We with P.

1 S' यज्ञतेः for पदतेः.

त्रयो दशतः परिमाणम् अस्य त्रिंशत् । एवं परिमाणार्थं पूर्वसूत्रेण प-
ष्ट्यादिशब्दा निपातिताः ॥

पञ्चमी ॥

द्वौ च ते विंशतिश्च ते रात्र्येकादशावमाः ।

तेभिर्नो अद्य पायुभिर्नुं पाहि दुहितदिवः ॥ ५ ॥

द्वौ । च । ते । विंशतिः । च । ते । रात्रिं । एकादश । अवमाः ।

तेभिः । नुः । अद्य । पायुभिः । नुं । पाहि । दुहितः । दिवः ॥ ५ ॥

हे रात्रि विभावरि ते तव द्वौ विंशतिः द्यधिकविंशतिसंख्याका ये
गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । ॥ द्वयोर्दश-
तोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य विंशतिः ।
अत्र नवत्यादयो विंशतिपर्यन्ताः शब्दाः संख्येयवचनाः ॥ तथा
अवमाः संख्यातो निकृष्टा न्यूना एकादश एकश्च दश च एकोत्तरदश-
संख्याका ये गणदेवास्त्रदीयव्याप्तिद्रष्टारः सन्ति । ॥ एकश्च दश चेति
इन्हे “संख्या” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे दिवो दुहितः द्युलो-
कस्य पुत्रि । आलोकाभावे रात्रिः आकाशाद् आपतन्तीव दृश्यते अतो रा-
त्रिर्द्युलोकस्य पुत्रीत्यभिधीयते । ॥ “परमपि च्छन्दसि” इति षष्ठ्यन्तस्य
आमन्त्रिताङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ए-
वंविधे हे रात्रि त्वम् अद्य इदानीं नु क्षिप्रं तेभिः पूर्वमन्त्रोक्तैर्नवनव-
त्यादिभिः एकादशान्तैस्त्रदीयव्याप्तिदर्शकैः पायुभिः रक्षकैः । ॥ कृ-
वापाजिमि० [उ० १. १] इति पातेः उण् प्रत्ययः ॥ गणदेवैर्नः
अस्मान् पाहि रक्ष ॥

रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत् मा नो दुःशंस ईशत् ।

मा नो अद्य गवां स्तेनो मार्वीनां वृक ईशत् ॥ ६ ॥

१ A B C D K K R S V P P J न for नु. We with Sayana. २ K K V D c Cs दु-
द्विदिवः. D दुहितदिवः. S दुहितदिवः. P दुहितः । दिवः । P J दुहितः । दिवः । We
with A B C.

1 S' षष्ठावद्भावात् for षष्ठावात्.

माश्वानां भद्रे तस्करो मा नृणां यातुधान्यः ।

परमेभिः पृथिभि स्तेनो धावतु तस्करः ।

परैण दत्वती रज्जुः परैणाघायुरर्षतु ॥ ७ ॥

रक्षं । माकिः । नः । अघशंसः । ईशत । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ।

मा । नः । अघ । गवाम् । स्तेनः । मा । अवीनाम् । वृकः । ईशत ॥ ६ ॥

मा । अश्वानाम् । भद्रे । तस्करः । मा । नृणाम् । यातुधान्यः ।

परमेभिः । पृथिभिः । स्तेनः । धावतु । तस्करः ।

परैण । दत्वती । रज्जुः । परैण । अघयुः । अर्षतु ॥ ७ ॥

षष्ठी ॥ द्विपदेयम् ऋक् । हे रात्रि रक्ष पालय नः अस्मान् । रक्षणं नाम परकृतवाधापरिहारः । तद् आह । अघशंसः अघं पापं हिंसा लक्षणं तत् शंसति कथयतीति अघशंसः त्वाम् अहं हन्मि इत्येवंवादी । अघेन पापेन क्रूरेण शस्त्रादिना शंसति हिनस्तीति वा अघशंसः । ॠशस हिंसायाम् इति धातुः ॠ । एतादृशो माकिः न कश्चनापि नः अस्माकम् ईशत मा ईष्टाम् । ॠमाकिरिति निपातसमुदायः । तत्र मा इति निपातः क्रियापदेन संबध्यते । किशब्दः कश्चनेत्यर्थं कथयन् अघशंसेन संबध्यते ॠ । हिंसकः कश्चनापि अस्मान् वाधितुम् ईश्वरः समर्थो मा भवत्वित्यर्थः । ॠईश ऐश्वर्यं । अस्मात् “स्मोत्तरे लङ् च” इति स्मोत्तरत्वाभावेपि माङि उपपदे लङ् । “बहुलं ह्वन्दति” इति शपो लुगभावः ॠ । तथा दुःशंसः दुष्टं दुर्वचनस्य कथयिता दुष्टं वा हिंसिता शत्रुः नः अस्माकं मा ईशतेति पूर्ववद् योज्यम् ॥

सप्तमी ॥ हे रात्रे स्तेनः चोरः अघ इदानीं नः अस्मादीयानां गवाम् । मा ईशतेति क्रियानुपङ्गः । गवापहर्ता मा भवतु । वृकः वृकति

। A B C D धावतु तस्करः । S धावतु तस्करः । J तस्करः । changed from तस्करः. We with K V D c C: P P. २ P भद्रे । J भद्रे । changed from भद्रे । We with P.

। S' अस्माकं मेयात् for अस्माकम् ईशत.

आदत्त इति वृकः आरण्यश्वा । ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः ॥ अ-
वीनाम् अविजातीयानां पशूनां मा ईशत बलाद् अपहर्तुं शक्तो मा
भवतु । हे भद्रे भन्दनीये रात्रि तस्करः तत् प्रसिद्धम् अनर्थजातं करोतीति
तस्करश्चोरः । ॥ “तद्वृहतीः करपत्योः” इति चोरेभिधेये तच्छ-
ब्दस्य सुडागमः तशब्दलोपश्च ॥ अश्वानाम् अस्मदीयानां तुरंग-
माणाम् । मा ईशतेत्यनुपङ्गः । तथा नृणाम् नेतृणां कर्मसु व्याप्रियमा-
णानां पुत्रभृत्यादीनाम् । ॥ “नृ च” इति दीर्घस्य विकल्पितत्वाद्
अत्र दीर्घाभावः ॥ यातुधानांः यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते
विधीयन्ते जनानाम् एभिः । ॥ इति करणे ल्युट् ॥ यातूनां
धातारो वा । ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् ॥ ई-
दृशः पिशाचादयो मा ईशत नृणां बाधका मा भवन्तु ॥

अष्टमी ॥ स्तेनतस्करयोरेको यौगिकः । तद् धनापहरणादिकं करो-
तीति तस्करः तादृशस्तेनश्चोरः परमेभिः अतिदूरेः पथिभिर्माणैः साधनै-
र्धावतु शीघ्रं गच्छतु फलायताम् । तदीयोपस्थानबलाद् अस्मदभिमुखश्चोरो
व्याकुलः सन् अतिदूरं देशं गच्छतु । ॥ सतैर्वंगितायां गतौ धावा-
देशः ॥ तथा दत्वती दन्तवती । ॥ “छन्दसि च” इति द-
न्तशब्दस्य दन्तावः । “ज्ञयः” इति मनुषो वत्वम् ॥ रज्जुः रज्जु-
वद् आयतः सर्पादिः परेण अतिदूरेण मार्गेण धावतु । तथा अघायुः
अपं पापं हिंसालक्षणं परस्य इच्छतीति अघायुः । ॥ “छन्दसि
परेच्छायामपि” इति क्वच् । “अश्वापस्यात्” इति आत्वम् । “क्या-
च्छन्दसि” इति उप्रत्ययः ॥ एवंविधो बाधकः परेण दूरेण अर्षतु
गच्छतु । ॥ षष्ठी गतौ । भौवादिकः ॥

नवमी ॥

अधं रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमहिं कृणु ।

हनु वृकस्य जग्भेयास्तेन तं द्रुपदे जहि ॥ ८ ॥

१ A B C D K R S V Dc अंधं. P P J अंधं । We with Cs. २ A C D S Dc जग्भेयाः.
Cc जग्भेयाः. P J जग्भेयाः । We with B K R V P.

1 S' तादृशेन चोदः for तादृशस्तेनश्चोरः. 2 S' नदीयोप° for त्वदीयोप°.

अध । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।

हनू इति । वृकस्य । जम्भयाः । तेन । तम् । द्रुपदे । जहि ॥ ६ ॥

अध अध । अपि चेत्यर्थः । हे रात्रि तृष्टधूमम् । ऋत्रितृष पि-
पासायाम् । अस्माद् “गत्यर्थाकर्मकं” इति कर्तरि क्तः । अत्र पि-
पासार्थेन तृषिणा तज्जन्या आर्तिर्विबक्ष्यते ॥ आर्तिकारी धूमः वि-
पज्वालाधूमः निश्वासाधूमो वा यस्य तं परोपद्रवकारिविषज्वालापरिवृतम्
अहिम् सर्पम् अशीर्षाणम् अशिरस्कं कृणु कुरु । विषपरीतम् अहेः शि-
रश्चिद्वन्द्नीत्यर्थः । ॥ “शीर्षश्चन्दसि” इति शिरसः शीर्षभावः ॥ किं
च वृकस्य अजादिप्रभृतीनाम् अपहर्तुः आरण्यशुनो हनू मुखस्य अन्तः
स्पूलदन्तयुक्तौ पाश्र्वौ पश्चादानसाधनभूतौ [जम्भयाः] जम्भयेः । ॥ ज-
म्भिर्हिंसाकर्मा । जभिजृभी गात्रविनामे । अस्माद्देष्टि आडागमः ॥ तेन
यतो हनू निर्मादेतौ तेन कारणेन तं निष्पिष्टहनुकं वृकं द्रुपदे द्रु-
र्दुमः तस्य पदे स्थाने जहि घातय । द्रुपदे इति रात्रेर्विशेषणं वा ।
[द्रुः] सर्वतोभिद्रवणम् अभिद्रवणसाधनपादयुक्ते सर्वतो व्यापिनि रात्रि
तं जहीति । ॥ हन्तेर्लोपि “हन्तेर्जः” इति जादेशे “असिद्धवद्
अत्रा भात्” इति जादेशस्य असिद्धत्वात् हेर्लुक् न भवति ॥

दशमी ॥

त्वयि रात्रि वसामसि स्वपिष्यामसि जागृहि ।

गोभ्यो नः शर्म यच्छाश्वेभ्यः पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

त्वयि । रात्रि । वसामसि । स्वपिष्यामसि । जागृहि ।

गोभ्यः । नः । शर्म । यच्छ । अश्वेभ्यः । पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

हे रात्रि त्वयि । देवताभिप्रायेण अधिकरणत्वं तत्कृतरक्षणनिमित्ते वा ।

१ A B C D S C वसामसि । P वसामसि । We with De, and P P J which read स्व-

पि । १ A B C D S C ष्ति जागृहि । K K V D ष्ति जागृहि । P J जागृहि । P जागृहि ।

१ J स्वपिष्याम् । अस्ति । P P स्वपिष्याम् । अस्ति ।

१ S' विध्वासाधूमो. 2 S' शीर्षं चन्द°. 3 Sâyana's text, however, is : हनू वृकस्य
जंगपास्तेन &c. 1 S' repeats तं before वृकं.

वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किं तु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । ॐ उभयव “इदन्तो मसिः” । स्वपेर्व्यत्ययेन इडागमः ५ । पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यथा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । ॐ जागृ निद्रा-क्षये । आदादिकः ६ ॥ न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किं तु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसन्न्यः अश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च गृहे निवसन्न्यः शर्मं सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तव पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अथो यानि च” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च वि-
नियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ॥ तत्र प्रथमा ॥

अथो यानि च यसां ह यानि चान्तः परीणहि ।

तानि ते परि दन्नसि ॥ १ ॥

रात्रि मातरूपसे नः परि देहि ।

उषा नो अह्ने परि ददात्वहस्तुभ्यं विभावरि ॥ २ ॥

! A अथो यानिचयसांह यानि घांतः परिणहि ।.....दध्मसि ।

BD B अथो यानिचयसांह यानि घांतः परीणहि ।.....दध्मसि ।

CK K अथो यानिचयसांआह यानि घांतः परीणहि ।.....दध्मसि ।

Cs अथो यानिचयसांआह यानि घांतः परीणहि ।.....दध्मसि ।

V अथो यानिचयसांअह यानि घांतः परीणहि ।.....दध्मसि ।

Dc अथो यानिचयसांआह (changed from ह्) यानि घांतः परीणहि ।..... दध्मसि (changed from दध्मसि) ।

P P J अथो इति । यानि । च । यसां । आह । यान्इव (J यानि । या । changed to यान्इव) । अंतः । परिणहि । (J changed to परि । णहि) । ... दध्मसि । Sāyana's text: अथो यानि च यसां ह यानि चान्तः परीणहि । तानि ते परि दन्नसि । There is doubtless corruption in चयसाह. Sāyana's interpretation only proves that the corruption is as old at least as his age. Rv read यानि चयसांहे for यानि च यसां ह्. But I venture to think we have to restore the correct text by reading यानि च यसांहे which would preserve the traditional accent and mean यानि च इमहे यावामहे. यसाह् is a very likely corruption of या म ह्, first misread य स ह् and then य स ह् which was easily mistaken for य सा ह्.

अथो इति । यानि । च । यस्यै । ह । यानि । च । अन्तः । परिणहि ।
तानि । ते । परि । ददसि ॥ १ ॥

रात्रि । मातः । उपसे । नः । परि । देहि ।

उषाः । नः । अह्ने । परि । ददातु । अहः । तुभ्यम् । विभावरि ॥ २ ॥

[प्रथमा] ॥ पूर्वमन्त्रे गवादयो विशेषेण उक्ताः । अत्र तु उक्तान्य-
नुक्तानि वा बहिष्ठानि गृहवर्तीनि च संग्रहेणाह । अथो अपि च यस्यै
यस्य मम संबन्धीनि बहिष्ठानि गोचरप्रदेशे अनावृतदेशे वर्तमानानि
यानि वस्तूनि वर्तन्ते । यानि च परीणहि परितो नञ्चे परिश्रिते गृ-
हादौ अन्तः मध्ये यानि वर्तन्ते । ॥ परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ ।
परिपूर्वाद् नहेः क्विपि “नहिवृतिवृषिं” इत्यादिना उपसर्गस्य दी-
र्घः ॥ परीणच्छब्दो गृहवाची तैत्तिरीयके समाभ्यायते । “तमसीव
वा एयोन्तश्चरति यः परीणहि” इति [तै० ब्रा० ३. २. ४. ७] । तानि
प्रकाशानि अप्रकाशानि द्विविधानि वस्तूनि ते तुभ्यं परि ददसि । रक्ष-
णार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामः । ॥ पूर्ववद् “इदन्तो
मसिः” ॥ हे मातः मातृवत्परिपालयित्रि हे रात्रि नः अस्मान् उ-
पसे त्वत्तमनन्तरभाविने प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । ह-
शब्दः पूरणः । तव पारम् उपःकालपर्यन्तं सुखेन अस्मान् प्रापयेत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥ द्विपदा । उषाः उपःकालः सूर्योदयसमीपवर्ती समयः अह्ने
सूर्यप्रकाशवते उपःकालानन्तरभाविने प्रातःसंगवमध्याह्नापराहस्तायाह्णरू-
पाय दिवसाय नः अस्मान् परि ददातु । उपःकालो दिवससमाप्तिपर्यन्तम्
अस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । हे विभावरि रात्रि । ॥ भा दीप्तौ । वि-
पूर्वाद् “आतो मनिन्” [इति] क्विप् । “वनोर च” इति ङीप् ।
नकारस्य च रेफः ॥ अहः उक्तलक्षणोपेतः अहःकालश्च तुभ्यं
नः परि ददातु । एवं पुनःपुनरावर्तमाना अहोरात्रौ अस्मान् रक्षताम्
इत्यर्थः ॥

१ See foot-note on the previous page. २ So P P J, and not विभावरि ।

1 S' पस्तमानानि for वर्तमानानि. 2 S' 'वृषि'. 3 S' तमसी for तमसीय.

वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किं तु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । ३ उभयत्र “इदन्तो मसिः” । स्वपेर्व्यत्ययेन इडागमः ३ । पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यद्वा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । ३ जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ३ ॥ न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किं तु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसन्नः अश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च गृहे निवसन्नः शर्म सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तव पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ॥

[इति] पठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“अथो यानि च” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे राज्यपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ॥ तत्र प्रथमा ॥

अथो यानि च यसां ह यानि चान्तः परीणहि ।

तानि ते परि ददासि ॥ १ ॥

रात्रि मातरूपसे नः परि देहि ।

उपा नो अहे परि ददात्वहस्तुभ्यं विभावरि ॥ २ ॥

! A अथो यानिचयसांह यानि चांतः परीणहि ।.....दधसि ।

B D S अथो यानिचयसांह यानि चांतः परीणहि ।.....दधसि ।

C K K अथो यानिचयसांआह यानि चांतः परीणहि ।.....दधसि ।

Cs अथो यानिचयसांआह यानि चांतः परीणहि ।.....दधसि ।

V अथो यानिचयसांअह यानि चांतः परीणहि ।.....दधसि ।

De अथो यानिचयसांआह (changed from ह्) यानि चांतः परीणहि ।..... दधसि (changed from दधसि) ।

P P J अथो इति । यानि । च । यसां । आह । यान्ऽइव (J यानि । वा । changed to यान्ऽइव) । चांतः । परीणहि । (J changed to परि । षुहि ।) । ... दधसि । Śāyana's text: अथो यानि च यसां ह यानि चांतः परीणहि । तानि ते परि ददासि । There is doubtless corruption in चयसाह. Śāyana's interpretation only proves that the corruption is as old at least as his age. Bw read यानि चयसांहे for यानि च यसां ह्. But I venture to think we have to restore the correct text by reading यानि च यसांहे which would preserve the traditional accent and mean यानि च यसांहे वाचामहे. यसाह is a very likely corruption of य म ह्, first misread य स ह् and then य स ह् which was easily mistaken for य सा ह्.

सा उक्तलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं विज्ञे
पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं
वा जाग्रति जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । ॥ जागतैल्लेदि
अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहित-
कर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि रात्र्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
“अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [५० ४, ३] प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रिं पार्थिवम् [१९, ४७] इषिरा योषा [१९,
४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्” इति [५० ४, ४] “पैष्टीं रात्रिं
“कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रिं पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू-
“क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति च [५० ४, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्रीं देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वदाभा सुहवा संभृतश्रीरा पम्रौ द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।

अश्वदाभा । सुहवा । समभृतश्रीः । आ । पम्रौ । द्यावापृथिवी इति ।

महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥ अजिरशिशिर° [उ० १, ५३] इ-
त्यादिवद् इषेः किरच्प्रत्ययान्तत्वेन [उ० १, ५१] निपातनं द्रष्टव्यम् ॥ य-
द्वा । ॥ इष गतौ । औणादिक इक् प्रत्ययः । रो भल्लर्थायः ॥ ग-
तिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान-
रम् आगत्यती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य मेरकस्य
भगस्य भजनीयस्य । ॥ भजतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति, घः ॥ ए-

१ A B C V संभृत for संभृत°. We with D K S De C. V °भृतः । धीः । in the
pada. १ P P J omit the ५१०२५१ १ So P P J, and not संभृतः ५११ः ।

1 S' अस्य रात्रीकल्पे for रात्रीकल्पे. 2 S' अयादव्य. 3 S' इत्°.

णिषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ । तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् आत्मसु स्वशरीरे । तत्संवन्धिविवक्षया बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृयुः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृयुः । ॥ अत्र लिङ्गं लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥

षष्ठी ॥

वेद् वै रात्रि ते नाम घृताची नाम वा असि ।

तां त्वां भरद्वाजो वेद् सा नो विक्षेधि जाग्रति ॥ ६ ॥

वेद् । वै । रात्रि । ते । नाम । घृताची । नाम । वै । असि ।

ताम् । त्वांम् । भरद्वाजः । वेद् । सा । नः । विक्षे । अधि । जाग्रति ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेद्मि । ॥ “विदो लटो वा” इति मिपो णल् आदेशः ॥ । वैशब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति घृताची नामेति । घृताची । ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे क्तः ॥ । घृतं दीप्तिम् अञ्चतीति घृताची दीप्तिमती । ॥ घृतपूर्वाद् अञ्चतेः क्तिन् । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपः । “ची” इति दीर्घः ॥ । इति नाम असि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति नान्ना व्यवह्रियस इत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । ताम् उक्तनामिकां त्वां भरद्वाजः भरत पोषकं वाजः अनं यस्य । ॥ भृब् भरणे । भौवादिकात् शतृप्रत्ययः ॥ । एतन्नामा महर्षिः वेद जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंवन्धित्वं कात्यायन आह । “रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्” इति [सं अ० ६३] ।

१ A भरद्वाजो वेद् सा नो. K K V भरद्वाजो वेद् सा नो विक्षेधि जाग्रति. B C D S O भरद्वाजो वेद् (C वेद्) सा नो विक्षेधि जाग्रति. D भरद्वाजो वेद् सा नो विक्षेधि जाग्रति changed to भरद्वाजो वेद् सा नो विक्षेधि जाग्रति. P J भरद्वाजः । We with K K V P as to भरद्वाजो and with A as to जाग्रति. २ P त्वांम् । P त्वांम् । We with J. ३ P P J जाग्रति ।

1 S' आत्म for आत्मसु स्वशरीरे. 2 S' व्यवह्रियते for व्यवह्रियते. 3 So S'.

सा । पश्चात् । पाहि । सा । पुरः । सा । उत्तरात् । अधरात् । उत ।
गोपाय । नः । विभावेरि । स्तोतारः । ते । इह । स्मृति ॥ ४ ॥

हे रात्रि सा पूर्वोक्तलक्षणा त्वं पश्चात् पश्चिमभागे यत्र वयं वसामः
स्वप्स्यामश्च तस्य पश्चिमभागे पाहि रक्ष अस्मान् । तथा सा त्वं पुरः
पूर्वस्यां दिशि पाहि । ॥ “पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्”
इति पूर्वशब्दाद् असि प्रत्ययः पुरादेशश्च ॥ उत अपि च सा
त्वम् उत्तरात् उत्तरतः अधरात् दक्षिणतः पाहि । उत्तरप्रतियोगिकः अ-
धरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । ॥ “उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति उ-
भयत्र आतिप्रत्ययः ॥ किं च हे विभावरि रात्रि नः अस्मान् गो-
पाय । पूर्वं दिग्दिशेषनिबन्धनं रक्षणम् उक्तम् । अत्र सामान्येन रक्षणं
विवक्ष्यते । ॥ “गुप्धुप” इति आयप्रत्ययः ॥ रक्षणे आव-
श्यकत्वम् आह चतुर्थपादेन । इह अस्मिन् काले ते तव स्तोतारः स्मृति
स्तुतिकर्तारो भवामः । ॥ “इदन्तो मसिः ॥” ॥

पञ्चमी ॥

ये रात्रिमनुतिष्ठन्ति ये च भूतेषु जाग्रति ।

पशून् ये सर्वान् रक्षन्ति ते न आत्मसु जाग्रति ते नः पशुषु जाग्रति ॥ ५ ॥

ये । रात्रिम् । अनुतिष्ठन्ति । ये । च । भूतेषु । जाग्रति ।

पशून् । ये । सर्वान् । रक्षन्ति । ते । नः । आत्मसु । जाग्रति । ते । नः ।

पशुषु । जाग्रति ॥ ५ ॥

ये जना रात्रिम् । ॥ “रात्रेश्चाजसौ” इत्यत्र “अजसादिपु” इति
वचनात् असादिपर्युदासेन अत्र डीवभावः ॥ अनुतिष्ठन्ति रात्रियि-
पर्यं कर्म अर्चनजपोपासनरूपं कुर्वन्ति । ये च जना भूतेषु भवनवस्तु प्रा-

१ P P इत्तरात् । J इतरात् changed to इत्तरात् । C उत्तरात् । १ So P P J,
and not विभावेरि । १ A B O D K K R S V D Cः आत्मसु जाग्रति ते नः पशुषु जाग्र-
ति. ४ P P J जाग्रति ।

1 S' असात्. 2 S' अनुतिष्ठन्ते.

तृतीया ॥

यत् किं चेदं पतयति | यत् किं चेदं सरीसृपम् ।

यत् किं च पर्वतायासत्वं | तस्मात् त्वं रात्रि पाहि नः ॥ ३ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । पतयति । यत् । किम् । च । इदम् । सरीसृपम् ।

यत् । किम् । च । पर्वताय । असत्त्वम् । तस्मात् । त्वम् । रात्रि । पाहि ।

नः ॥ ३ ॥

यत्किंच यत्किंचिद् इदं परिदृश्यमानं श्येनपक्ष्यादिकं पतयति आकाशे संचरति । ऋपत गतौ । चुरादिः । अदन्तः ऋ । यत्किंचेदं सरीसृपम् भूमौ सरणशीलं सर्पादिकं यद् अस्ति । ऋसृपु गतौ । अस्माद् यङि “रीगृदुपपस्य च” इति अभ्यासस्य रीगागमः । पचाद्यञि “यङोचि च” इति यङो लुकि “न धातुलोप आर्धधातुके” इति गुणप्रतिषेधः ऋ । यत्किंच पर्वताय पर्वतस्य संबन्धि असत्त्वम् । सत्वशब्दः प्राणिवाची । दुष्टं सत्वम् असत्त्वम् व्याघ्रसिंहादिकम् अस्ति तस्माद् उक्तात् सर्वस्मात् पक्षिसर्पदुष्टमृगादिरूपाद् बाधकात् हे रात्रि त्वं नः अस्मान् पाहि रक्ष । ऋ “भीत्रार्थानाम्” इति अपदानत्वात् तस्माद् इति पञ्चमी ऋ ॥

चतुर्थी ॥

सा पश्चात् पाहि सा पुरः सोत्तरादधरादुत ।

गोपार्यं नो विभावरि | स्तोतारंस्त इह संसि ॥ ४ ॥

१ A पतयति. D $\bar{S}$ C $\bar{a}$ पतयति. We with $\bar{B}$ C K K V De. २ $\bar{S}$ सरीसृपं. ३ A $\bar{B}$ C D $\bar{S}$ तायासत्वं. De तायासत्वं. C $\bar{a}$ तायासत्वं. P P J पर्वताय । सः । त्वम् । Śāyana's text: पर्वतायासत्वं. There is doubtless some corruption here too, as the dative पर्वताय and the metrically superfluous syllable in the pāda show. But the corruption is as old as Śāyana's time. च पर्वतासत्वं would not be an inadmissible guess, if असत्त्वे is the correct original reading, which is however doubtful. R $\bar{w}$ mend into च पर्वतायासत्वं which, looking to the similarity of एया and हाया, seems likely. ४ CD सोत्तरा°. We with A $\bar{B}$ K K $\bar{S}$ V De C $\bar{a}$.

1 S' पचाद्यञि for पचाद्यञि.

सा उक्तलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं वित्ते
पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं
वा जाग्रति जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । ॥ जागर्तेल्लेटि
अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ॥

[इति] षष्टेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहित-
कर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि रात्र्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
“अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [५० ४, ३] प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रिं पार्थिवम् [१९, ४७] इषिरा योषा [१९,
४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्” इति [५० ४, ४] “पैष्टीं रात्रिं
“कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रिं पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू-
“क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति च [५० ४, ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्री देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वद्वाभा सुहवा संभृतश्रीरा पम्रौ द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।

अश्वद्वाभा । सुहवा । समभृतश्रीः । आ । पम्रौ । द्यावापृथिवी इति ।

महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥ अनिरशिशिर° [उ० १, ५३] इ-
त्यादिबद् इषेः किरच्प्रत्ययान्तत्वेन [उ० १, ५१] निपातनं द्रष्टव्यम् ॥ य-
द्वा । ॥ इष गतौ । औणादिक इक् प्रत्ययः । रो मत्वर्थायः ॥ ग-
तिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान्त-
रम् आप्नवती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य
भगस्य भजनीयस्य । ॥ भजतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति, घः ॥ ए-

१ ABCV संभृतः for संभृत°. We with DKŚDcC. V °भृतः । श्रीः । in the
paṣas. २ PĪJ omit the visarga. ३ So PĪJ, and not संभृतःश्रीः ।

1 S' अस्य रात्रीकल्पे for रात्रीकल्पे. 2 S' अयारभ्य. 3 S' एत्.

णिषु । ॥ विषयसप्तमी ॥ तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् आत्मसु स्वशरीरे । तत्संबन्धिविवक्षया बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृत्युः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृत्युः । ॥ अत्र लिङ्गैर्लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ॥

षष्ठी ॥

वेद् वै रात्रि ते नाम घृताची नाम वा असि ।

तां तां भरद्वाजो वेद् सा नो विचेधि जाग्रति ॥ ६ ॥

वेद् । वै । रात्रि । ते । नाम । घृताची । नाम । वै । असि ।

ताम् । त्वाम् । भरतऽवाजः । वेद् । सा । नः । विचे । अधि । जाग्रति ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेधि । ॥ “विदो लटो वा” इति मिषो णल् आदेशः ॥ वैशब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति घृताची नामेति । घृताची । ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे क्तः ॥ घृतं दीप्तिम् अब्धतीति घृताची दीप्तिमती । ॥ घृतपूर्वाद् अब्धतेः क्तिन् । “अब्धतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् । “अचः” इति अकारलोपः । “चौ” इति दीर्घः ॥ इति नाम असि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति नाम्ना व्यवहियसं इत्यर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । ताम् उक्तनामिकां तां भरद्वाजः भरत् पोषकं वाजः अन्नं यस्य । ॥ भूञ् भरणे । भौवादिकात् शत्रुप्रत्ययः ॥ एतन्नामा महर्षिः वेद जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंबन्धित्वं कात्यायन आह । “रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्” इति [स० अ० ६३] ।

१ A भरद्वाजो वेद् सा नो. K K V भरद्वाजो वेद् सा नो विचेधि जाग्रति. B C D S Us भरद्वाजो वेद् (C वेद्) सा नो विचेधि जाग्रति. De भरद्वाजो वेद् सा नो विचेधि जाग्रति changed to भरद्वाजो वेद् सा नो विचेधि जाग्रति. P J भरतऽवाजः t. We with K K V P as to भरद्वाजो and with A as to जाग्रति. २ P त्वाम्. P त्वम्. We with J. ३ P P J जाग्रति.

1 S' आत्मसुशरीरे for आत्मसु स्वशरीरे. 2 S' व्यवहियते for व्यवहियते. 3 So S'.

सा उक्तलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं वित्ते
पशुपुत्रादिरूपे धने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । वित्तविषये अधिकं
वा जाग्रति जागर्तु । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । ॥ जागतंलेंटि
अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“इषिरा योषा” इति सूक्तद्वयम् अर्घसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहित-
कर्तव्ये रात्रीसमर्चनकर्मणि रात्र्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
“अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह” इति [प० ४. ३] प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे । “आ रात्रिं पार्थिवम् [१९. ४७] इषिरा योषा [१९.
४९] इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्” इति [प० ४. ४] “पैष्टीं रात्रिं
“कृत्वा चतुर्भिर्दीपकैरर्चयित्वा आ रात्रिं पार्थिवम् इषिरा योषा इति सू-
“क्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाय” इति च [प० ४. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्रीं देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वक्षभा सुहवा संभृतश्रीरा पम्रौ द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः । रात्रीं । देवस्य । सवितुः । भगस्य ।

अश्वऽक्षभा । सुऽहवा । समऽभृतश्रीः । आ । पम्रौ । द्यावापृथिवी इति ।

महिऽत्वा ॥ १ ॥

इषिरा एष्टव्या सर्वैः प्रार्थनीया । ॥ अजिरशिशिरं [उ० १. ५३] इ-
त्यादिवद् इषेः किरचप्रत्ययान्तात्वेन [उ० १. ५१] निपातनं द्रष्टव्यम् ॥ य-
द्वा । ॥ इष गतौ । औणादिक इक् प्रत्ययः । रो मत्वर्थीयः ॥ ग-
तिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती न कदाचिद् अवस्थान्त-
रम् आप्नवती अपक्षयरहिता दमूना दान्तमनाः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य
भगस्य भजनीयस्य । ॥ भजतेः “पुंसि संज्ञायाम्” इति, घः ॥ ए-

१ ABCV संभृतः for संभृत°. We with DKS De C. V °भृतः । धीः । in the
pada. २ PPJ omit the vicargn. ३ So PPJ, and not संभृतऽश्रीः ।

1 S' अश्व रात्रीकल्पे for रात्रीकल्पे. 2 S' अघारभ्य. 3 S' रर°.

तन्नामधेयस्य देवस्य योषा योषिद् अश्वक्षभा अशूनि आशूनि स्वविषये
 शीघ्रप्रवृत्तीनि अक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अ-
 श्वक्षभा । चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । ॥ अश्रोतेः कृवापाजिमि°
 [उ० १. १] इति उण् प्रत्ययः । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति वृ-
 द्ध्यभावः । भवतेः “डोन्यत्रापि हश्यते” इति डः । अत्र केवलो भं-
 वतिरभिभवंनाथे वर्तते ॥ यद्वा “अश्वस्य बुभुं पुरुषस्य मायुम्
 आ ददे” [४] इति उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः । अश्वान् क्षा-
 यति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीप्तिर्यस्याः सा । अन्धतमसे-
 पि अश्वा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीप्तिपुक्त्य-
 र्थः । ॥ अश्रोतेः अशूमुषि° [उ० १. १४९] इत्यादिना क्तन् प्रत्ययः ।
 क्षै जै पै क्षये । अस्माद् अश्रोपपदाद् “आतोनुपसर्गे कः” ॥ सु-
 हवा सुष्टु ह्यातव्या संभृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्व्यापनात् स्वयमेव
 एका प्रतीयते यतः अतः संभृतश्रीः एवंविधलक्ष्णोपेता रात्री महित्वा मह-
 च्चेन महिम्ना द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पमौ आपूरितवती । ॥ आ
 पूरणे । “आत औ णलः” ॥

द्वितीया ॥

अति विश्वान्यरुहद् गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्त अविष्टाः ।

१ A अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

B अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तं अविष्टा ।

C अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

D अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

E S Dc अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

E [Deest—page lost] अहन्तं अविष्टा ।

V अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तं अविष्टा ।

Cs अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तं अविष्टा ।

Sāyana's text:

अतिविश्वान्यरुहद्गम्भीरो वरिष्ठमरुहन्तं अविष्टा ।

P अवि । विश्वानि । अरुहत् । गम्भीरः । वरिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।

P अवि । विश्वानि । अरुहत् । गम्भीरः । वरिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।

J अवि । विश्वानि । अरुहत् । गम्भीरः । वरिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टाः changed to
 अविष्टा ।

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नु सा भ॒द्राभि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ॥ २ ॥

अति । विश्वानि । अरुहुत् । गम्भीरः । वर्षिष्ठम् । अरुहुन्त । अविष्ठाः ।

उ॒श॒ती । रात्री । अनु । सा । भ॒द्रा । अ॒भि । तिष्ठते । मि॒त्रःऽइ॒व । स्व॒धाभिः ॥ २ ॥

गम्भीरां दुष्प्रवेशा रात्रिः विश्वानि सर्वाणि चराचरात्मकानि वस्तूनि अत्यर्हति अतिक्रम्य व्याप्य वर्तते । तत्रापि अविष्ठा । अत्र इति अन्ननाम । ॥ श्रूयत इति सत इति हि यास्कः [नि० १०. ३] ॥ अतिशयेन अवस्विनी अन्नवती । ॥ अवस्विशब्दाद् इष्टनि “विन्मतोर्लुक्” । “टेः” इति टिलोपः ॥ यद्वा श्रूयमाणा सर्वैरतिशयेन स्तूयमाना रात्रिः वर्षिष्ठम् उस्तरं वनस्पतिपर्वतसमुद्रादिकम् अर्हति । ॥ अतीत्युपसर्गोऽनुषज्यते ॥ अतिक्रम्य व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सर्वाभिभावित्वेन वर्तनमेव अर्हणम् । ॥ वृद्धशब्दाद् इष्टनि

१ A उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

B उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

C उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

D उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

E Do उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

F उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

G उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

H उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

I उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

J उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्राहि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

Sâyana's text:

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्रा वि॒तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ।

P उ॒श॒ती । रात्रि । अनु॑ऽसाम । द्राहिम् । तिष्ठते । मित्रःऽइ॒व । स्व॒धाभिः ।

Q उ॒श॒ती । रात्रि । अनु॑ऽसाम । द्राहिम् । तिष्ठते । मित्रःऽइ॒व । स्व॒धाभिः ।

R उ॒श॒ती । रात्रि । अनु॑ऽसाम । द्राहिम् changed to द्राहिम् । तिष्ठते । मित्रःऽइ॒व । स्व॒धाभिः ।

The text commented upon by Sâyana may be reconstructed thus :

अति विश्वान्यर्हति गम्भीरा वर्षिष्ठमर्हति अविष्ठा ।

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नुसाम॒द्रा वि॒ तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ॥

Rw. mend thus :

अभि विश्वान्यरुद्धभीरा वर्षिष्ठं चामरुद्धाविष्ठा ।

उ॒श॒ती रा॒ज्य॒नु मा भ॒द्राभिधि तिष्ठते मि॒त्र इ॒व स्व॒धाभिः ॥

तन्नामधेयस्य देवस्य योषा योषिद् अश्वक्षभा अशूनि आशूनि स्वविषये
 शीघ्रप्रवृत्तीनि अद्याणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अ-
 श्वक्षभा । चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । ॥ अश्रोतेः कृवापाजिमि°
 [७०१.१] इति उण् प्रत्ययः । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इति वृ-
 द्ध्यभावः । भवतेः “डोन्यवापि दृश्यते” इति डः । अत्र केवलो भं-
 वतिरभिभवंनाथे वर्तते ॥ यद्वा “अश्वस्य वुभं पुरुषस्य मासुम्
 आ ददे” [४] इति उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः । अश्वान् क्षा-
 यति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीप्तिर्यस्याः सा । अन्धतमसे-
 पि अश्वा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीप्तिर्युक्त्य-
 र्थः । ॥ अश्रोतेः अशूसुषि° [७०१.१४९] इत्यादिना कन् प्रत्ययः ।
 सै जै पै ह्ये । अस्माद् अघोपपदाद् “आतोनुपसर्गे कः” ॥ सु-
 ह्वा सुपु ह्यातव्या संभृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्ध्यापनात् स्वयमेव
 एका प्रतीयते यतः अतः संभृतश्रीः एवंविधलक्षणोपेता रात्री महित्वा मह-
 च्चेन महिम्ना द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पमौ आपूरितवती । ॥ प्रा-
 पूरणे । “जात औ णलः” ॥

द्वितीया ॥

अति विश्वान्यरुहद् गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तु अविष्टाः ।

† A अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

B अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

C अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

D अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

E B De अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

F [Deest—page lost] १०० अविष्टा ।

G अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

H अवि विश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

Slyana's text :

अतिविश्वान्यरुहद्गम्भीरो वषिष्ठमरुहन्तः अविष्टा ।

P अवि । विश्वानि । अरुहद् । गम्भीरः । वषिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।

Q अवि । विश्वानि । अरुहद् । गम्भीरः । वषिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टा ।

R अवि । विश्वानि । अरुहद् । गम्भीरः । वषिष्ठम् । अरुहन्तः । अविष्टाः changed to अविष्टा ।

दागमनेन सुमनस्कान् । पुत्रपश्चाद्यपेक्षया बहुवचनम् । त्रायस्व पाल-
य । ॥ त्रैङ् पालने । भौवादिकः । “अनुदात्तङितः” इति आ-
त्मनेपदम् ॥ । तथा जाता जातानि उत्पन्नानि नर्याणि नरहितानि
वस्तूनि । ॥ “तस्मै हितम्” इति नरशब्दाद् यत् ॥ । अपो
अपि च पुष्टां पुष्टानि पोषकाणि गव्यानि गोभ्यो हितानि । उपलक्ष-
णम् एतत् । गवाश्चादिहितानि यानि वस्तूनि तान्यपि त्रायस्व । मनु-
ष्यगवादिहितरक्षणेन तेषां रक्षणं कैमुतिकसिद्धम् ॥

चतुर्षीं ॥

सिंहस्य रात्र्युशती पीपस्य व्याघ्रस्य द्वीपिनो वर्च आ ददे ।

अश्वस्य ब्रध्नं पुरुषस्य मायुं पुरु रूपाणि कृणुषे विभ्रंती ॥ ४ ॥

सिंहस्य । रात्रीं । उशती । पीपस्य । व्याघ्रस्य । द्वीपिनः । वर्चः । आ । ददे ।

अश्वस्य । ब्रध्नम् । पुरुषस्य । मायुम् । पुरु । रूपाणि । कृणुषे । विभ्रंती ॥४॥

उशती कामयमाना रात्री देवता पीपस्य संचूर्णकस्य सामर्थ्याद् ग-
जयूथस्य । ॥ पिपू संचूर्णने । “इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः” ॥ । सिं-
हस्य । द्वीपिनः द्विधा गता आपो यस्मिन् । ॥ “अन्तरूपसर्गोभ्योऽप
ईत्” इति अणशब्दाकारस्य ईकारादेशः ॥ । द्वीपम् अस्य निवास-
स्थानत्वेन अस्तीति । ॥ मत्तर्षीय इतिप्रत्ययः ॥ । स्वाच्छन्द्येन
द्वीपे उदकावेष्टिते दुर्गादीं संचरतो व्याघ्रस्य व्याजिघ्रतः शार्दूलस्य वर्चः
तेजः पराभिधर्षणसामर्थ्यरूपम् आ ददे अपहृतवती । सिंहादेः परोपद्र-
वकारकं सामर्थ्यम् अपजहार । तथा अश्वस्य शीघ्रगामिनस्तुरंगस्य वृ-
ध्म मूलम् । अश्ववीर्यस्य वेगो हि मूलम् । तच्च । पुरुषस्य प्राणिनः
मायुम् शब्दम् आह्वानादिलक्षणं च आ ददे । अश्वगतिनिरोधिका कु-

१ A B D E O: सिंहस्य रात्र्युशती पीपस्य. C E सिंहस्य रात्र्युशती पीपस्य. Dc सिंहस्य
रात्र्युशती पीपस्य (changed to पीपस्य). P P J सिंहस्य । रात्रिः । उशती । पीपस्य । २ A
B C E V C: विभ्रंतीः. P J विभ्रंतीः । We with D K S V Dc P.

1 Śāyana's text too reads पुष्टा. 2 S' inserts ह after यानि. 3 S' 'गताहित' for
'गवादिहित'. 4 S' अपो. 5 S' अपिशब्दा°. 6 S' स्वाच्छन्देन.

वर्षादेशः ॥ उशती अनन्तरं स्वगतजन्म आकाङ्क्षन्ती सर्वं वा क्रमिन्तुं कामयमाना रात्री अनुक्षणं विं तिष्ठते विशेषेण जगद् व्याप्नोति मित्र इव सूर्यो यथा स्वधाभिः यजमानादिप्रत्तैर्हवीरूपैरनैः साधनैः क्षणेक्षणे स्वतेजसा विश्वम् आक्रामति एवम् इयं रात्रिरिति ॥

तृतीया ॥

वयं वन्दे सुभगे सुजाते आजगन् रात्रि सुमना इह स्याम् ।

अस्मांस्त्रायस्व नर्याणि जाता अथो यानि गव्यानि पुष्ट्या ॥ ३ ॥

वयं । वन्दे । सुऽभगे । सुऽजाते । आ । अजगन् । रात्रि । सुऽमनाः । इह । स्याम् ।

अस्मान् । त्रायस्व । नर्याणि । जाता । अथो इति । यानि । गव्यानि । पुष्ट्या ॥ ३ ॥

हे वयं अनिरुद्धप्रभावे । ॥ “अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु” इति वृणोते; अनिरोधेषं यत्रत्ययान्तत्वेन निपातनम् ॥ हे वन्दे सर्वैरभिष्टूयमाने । ॥ “घञर्थे कविधानम्” इति कर्मणि वन्दे; कर्मण्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणे “संप्रसारणाच्च” इति परपूर्वत्वस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् अत्र परपूर्वत्वाभावः ॥ हे सुभगे भगो भाग्यं सौभाग्यवति सर्वैः सुष्ठु संभजनीये वा । ॥ “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति भजतेर्घप्रत्ययः ॥ हे सुजाते सुष्ठु मादुर्भूते हे रात्रि आ अजगन् आगतासि । ॥ गमेर्लङि मध्यमपुरुषे सिपि “वहुलं छन्दसि” इति शपः श्युः । “मो नो धातोः” इति नत्वम् । “हल्ङ्या” इत्यादिना सिपो लोपः ॥ इह अस्यां त्वयागतायाम् अहं सुमनाः सुमनस्कः स्याम् भवेयम् । अनन्तरम् अस्मान् त्व-

१ K S V वन्दे. Cs वेदे. We with A B C D V De. २ C S सुजाते. Cs सुजाते. We with A E D R De. ३ E अजागन्रात्रिं. C D K R V De Cs अजागन्रात्रिं. S अजागन्रात्रिं. Sāyana's text: वयं वन्दे सुभगे सुजाते आजगन्. P P J आ । जा । अजगन् । ४ K K V गव्यानि पुष्ट्या. De गव्यानि पुष्ट्या. P पुष्ट्या । We with A B C D R S P J. ५ P P J आ । अजगन् । for अजगन् । ६ P P J जाताः ।

1 S' स्वागतमन्त्रे. 2 S' आक्रम°. 3 S' लङि for लङि.

तेरि कंमत्ययः । न सुतपा असुतपेति नञ्समासः ॥ दुःपु ताप-
यन्ती पाणिपादशिरोम्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं क्लेशयन्ती सती
तान् शत्रून् प्रामुहीति संबन्धः । तदेवाह । य स्तेनः चोरः न विद्यते
सत्तां न लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यश्च पुनर्न विद्यते
पुनर्नोत्पद्यते । सपुत्रपशुबान्धवं शत्रुं भारयेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

भद्रासिं रात्रिं चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती वपूषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥ ८ ॥

भद्रा । असि । रात्रि । चमसः । न । विष्टः । विष्वङ् । गोरूपम् । युवतिः ।

विभर्षि ।

चक्षुष्मती । मे । उशती । वपूषि । प्रति । त्वम् । दिव्या । न । क्षाम् ।

अमुक्याः ॥ ८ ॥

हे रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न
उपमार्थीयः । चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं विष्टः भोजनाय प-
रिविष्टश्चमसः पात्रमिव । विष्वङ् विषूची । ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ॥ वि-
षूची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः यौवनवती उत्तरोत्तरबहलतमःपुञ्जयुता गो-

१ We read this mantra with Śāyana. A B C D K R S̄ De न विष्टो (O K S̄ De
शिष्टो) विष्वं गोरूपं युवतिर्वि^० (B C ^० ति वि^०).....प्रति त्वां दिव्या त्वमां अमुक्याः (De has
changed त्वमां अमुक्याः to त्वमां अमुक्याः). Cs न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि.....प्रति
त्वां दिव्या त्वमां अमुक्याः.

V न शिष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि.....प्रति त्वां दिव्या त्वमां अमुक्याः and

न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि.....प्रति त्वं दिव्या त्वमां अमुक्याः.

२ So A B C D K R S̄ V De Cs and Śāyana's text. ३ A B C D K R S̄ De Cs
and P P J त्वां for त्वं. V त्वां and त्वां. ४ P P J युवतिम् । ५ P J त्वमां ।, and P त्व-
ममाः ।, for न । क्षाम् ।

1 S' यत् for न. 2 Śāyana's text यः पुनर्न विद्यते. 3 Śāyana's text in S' is as
follows:

भद्रासि रात्रि चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती वपूषि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥

4 S' परं for पात्रं.

दसः । वेद इति धननाम । संपूर्णधनयुक्ता भवाम । ॥ वेत्तेर्वा
 असुन् ॥ । सर्वविषयज्ञाना रात्रौ निद्रावशेन सर्वेन्द्रियव्यापाराणा
 विरामाद् मूढाः सन्तः उपःकाले तमोविगतेः सर्वेन्द्रियविषयज्ञानवन्तो
 भवामेति । ॥ भवतेः पूर्ववद् आडागमः ॥

सप्तमी ॥

शम्यां ह नाम दधिषे मम दिप्सन्ति ये धनां ।

रात्रीहि तानसुतपा य स्तेनो न विद्यते यत् पुनर्न विद्यते ॥ ७ ॥

शम्यां । ह । नाम । दधिषे । मम । दिप्सन्ति । ये । धनां ।

रात्रिं । इहि । तान् । असुत्पा । यः । स्तेनः । न । विद्यते । यत् । पुनः ।

न । विद्यते ॥ ७ ॥

हे रात्रि त्वं शम्या नाम शम्येति नामधेयं दधिषे । शत्रुशमनसमर्था
 शम्या । ॥ शमशब्दाद् अर्हायं यत् । शमयतेर्वा व्यत्ययेन कर्तरि
 यत् ॥ । इत्थं शत्रुधर्षणसमर्थं शम्येति नामधेयं दधिषे धारयसि ।
 हशब्दः प्रसिद्धौ । शम्येति नामधारणस्य प्रयोजनम् आह ममेत्यादिना ।
 ये शत्रवः मम धना धनानि । ॥ शेलोपः ॥ । दिप्सन्ति द-
 म्भितुं हिंसितुम् अपहर्तुम् इच्छन्ति । ॥ दन्भु दम्भे । अस्माद् इ-
 च्छार्थं सनि “सनीचन्तर्ध०” इति इडभावे “दन्भ इच्च” इति इका-
 रः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः ॥ । हे रात्रि त्वं
 तान् दिप्सून् शत्रून् असुतपा असून् प्राणान् शात्रवीयान् तपन्ती तप-
 यन्ती सती इहि गच्छ प्राप्नुहि । ॥ असूपपदात् तपेर्मूलविभुजादि-
 त्वात् कप्रत्ययः । एतेलॉटि अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपित्वाद् गु-
 णाभावः ॥ । यद्वा सुप्तु तपतीति सुतपा । ॥ सुपूर्वात् तपेः क-

१ BCDKŠVP धनाः, J धनां । changed to धनाः । De धनां changed to धनाः ।
 We with RVCs. २ BŠ रात्रिहितानः, K रात्रिहितानं, K V रात्रीहितानं, De रात्री-
 हितानसुतपा changed to रात्रीहितानसुतपा, Cs रात्रीहितानसुतपा, ADR रात्रीहितानः,
 C रात्रीहितानं, PPJ रात्री । हिता । तः । सूत्पा । (J सूत्पा) । We with Deas cor-
 rected and K V.

तेरि कंग्रत्ययः । न सुतया असुतयेति नञ्समासः ३ । दुःष्टु ताप-
यन्ती पाणिपादशिरोग्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं क्लेशयन्ती सती
तान् शत्रून् ग्रामुहीति संबन्धः । तदेवाह । य स्तेनः चोरः न विद्यते
सत्रां न लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यंश्च पुनर्न विद्यते
पुनर्नोत्पद्यते । सपुत्रपशुवान्धवं शत्रुं मारयेत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

भद्रासिं रात्रिं चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती वर्ष्षि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥ ८ ॥

भद्रा । असि । रात्रि । चमसः । न । विष्टः । विष्वङ् । गोरूपम् । युवतिः ।
विभर्षि ।

चक्षुष्मती । मे । उशती । वर्ष्षि । प्रति । त्वम् । दिव्या । ने । क्षाम् ।
अमुक्याः ॥ ८ ॥

हे रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न
उपमार्थीयः । चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं विष्टः भोजनार्थं प-
रिविष्टश्चमसः पात्रमिव । विष्वङ् विपूची । ३ स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ३ । वि-
पूची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः यौवनवती उत्तरोत्तरबहलतमःपुञ्जयुता गो-

१ We read this mantra with Śāyana. A B C D K R S Dc न विष्टो (C K S Dc
विष्टो) विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि (B C ०ति विं).....प्रति त्वां दिव्या त्वम् अमुक्याः (Dc has
changed त्वम् अमुक्याः to त्वम् अमुक्याः). C० न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि.....प्रति
त्वां दिव्या त्वम् अमुक्याः.

V न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि.....प्रति त्वां दिव्या त्वम् अमुक्याः and

न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि.....प्रति त्वं दिव्या त्वम् अमुक्याः.

२ So A B C D K R S V Dc C० and Śāyana's text. ३ A B C D K R S Dc C०
and P P J त्वां for त्वं. V त्वां and त्वां. ४ P P J युवतिम् । ५ P J त्वम् : t, and P त्व-
त्वाः t, for न । क्षाम् ।

1 S' यत् for क. 2 Śāyana's text यः पुनर्न विद्यते. 3 Śāyana's text in S' is as
follows:

भद्रासिं रात्रिं चमसो न विष्टो विष्वं गोरूपं युवतिर्विभर्षि ।

चक्षुष्मती मे उशती वर्ष्षि प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्याः ॥

4 S' यत् for यात्रं.

पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिनत्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत् यथा ना-
र्क्षिपत् [न] संश्लेषयेत् मिथो न संयोजयेत् । परं प्रहर्तुम् इति शेषः ।
तथा हस्तौ प्रच्छिनत्तु । हृद्विष आलिङ्गने इति धातुः । “विष
आलिङ्गने” इति आलिङ्गनेर्धे क्सस्य विधानाद् अत्र तदर्थाभावात् हेः
अङ् आदेश एव । द्विच्चात् लघूपधगुणाभावः ॥

एकादशी ॥ यो मलिम्लुः मलिम्लुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयधनम्
अपहर्तुं चाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक्
चूर्णितः सन् अपायति अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अ-
पायतीति पुनर्वचनम् । स्वपायति सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु ।
गन्तव्यस्थानेषु सुखलेशस्याप्यभावम् आह । शुष्के नीरसे स्थाणौ शा-
खोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये [अपायति] अपायतु अपगच्छतु । अ-
स्मत्तोऽपगतः शत्रुश्छायाारहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयत्वित्यर्थः । ॥ अत्र
सर्वत्र एतेल्लेटि अडागमः ॥

[इति] पठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अथ रात्रि तृष्टधूमम्” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे
च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथ रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमहिं कृणु ।

अंशौ वृकस्य निर्जङ्घास्तेन तं द्रुपदे जहि ॥ १ ॥

अथ । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।

अंशौ । वृकस्य । निः । जङ्घाः । तेन । तम् । द्रुऽपदे । जहि ॥ १ ॥

एषा षट् “आ रात्रि पार्थिवम्” इति सूक्ते व्याख्याता [४७. ८] । अंशौ
निर्जङ्घा इत्येतावान् विशेषः । अंशौ अक्षिणी चक्षुषी निर्जङ्घाः । ॥ ज-

१ A B C D E K R S V Dc Us P P J अथ. We with Sāyana. २ B अंशौ. C अंशौ
changed to अश्वी. D अश्व. E V अश्वी. S अश्वी. Dc अश्वी changed to अश्वी. C.
अश्वी. P P J अश्वी 1. We with A R V.

1 S' सर्वत्रायते* for सर्वत्र पठे*. 2 S' *स्तेतार्थानिशेषः for *स्तेतावान् विशेषः.

हातिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः ॥ । निर्हापयेः निर्माचयेः । उत्पाटयेरिति यावत् । ॥ ओहाक् त्यागे । जीहोत्यादिकः । “लोपो यि” इति यकारादौ प्रत्यये धातोराकारस्य लोपः ॥

द्वितीया ॥

ये ते रात्र्यनद्वाहस्तीक्ष्णशृङ्गाः स्वाशवः ।

तेभिर्नो अद्य पारंयाति दुर्गाणि विश्वहा ॥ २ ॥

ये । ते । रात्रि । अनद्वाहः । तीक्ष्णशृङ्गाः । सुऽआशवः ।

तेभिः । नः । अद्य । पारंय । अति । दुःऽगानि । विश्वहा ॥ २ ॥

हे रात्रि ते तव संबन्धिनो वाहनभूतास्तीक्ष्णशृङ्गाः निशितविषाणाः स्वाशवः अतिशयेन शीघ्रगामिनो ये अनद्वाहः पुंगवा अनोचहनशक्ताः पुंगवाः सन्ति । ॥ “चतुरनहुहोराम उदाहः” इति आम् आगमः ॥ । तेभिः तैः उक्तलक्षणोपैरनहुभिः नः अस्मान् अद्य इदानीं विश्वहा विश्वेषु सर्वेषु अहःसु [रात्रिषु] च दुर्गाणि दुर्गमाणि कृच्छ्राणि दुर्जयानि अनर्षजातानि अति पारय अतिक्रामय । यथा दुस्तरं नद्यादिकम् अनद्वाहः पुरुषास्त्वारयन्ति एवम् एभिः अस्मान् शत्रुकृत्तरिष्टेभ्यस्त्वारयेति ॥

तृतीया ॥

रात्रिरात्रिमरिष्यन्तस्तरैम तन्वा वयम् ।

गम्भीरमप्लवा इव न तरेयुररांतयः ॥ ३ ॥

रात्रिमऽरात्रिम् । अरिष्यन्तः । तरैम । तन्वा । वयम् ।

गम्भीरम् । अप्लवाऽइव । न । तरेयुः । अरांतयः ॥ ३ ॥

अत्र परोक्षवादः । रात्रिरात्रिम् । ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति द्वि-

१ A B C D K V Dc O५ पारंयत्यति. R B५ पारंयत्यति. P पारंयाति । अति । २ J पारंयति । अति । We with Sijana.

१ B' उत्पाटये० for उत्पाटये०. २ B' अस्मात्.

पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिनत्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत यथा ना-
श्लिषत् [न] संश्लेषयेत् मिथो न संयोजयेत् । परं प्रहर्तुम् इति शेषः ।
तथा हस्तौ प्रच्छिनत्तु । ॥ श्लिष आलिङ्गने इति धातुः । “श्लिष
आलिङ्गने” इति आलिङ्गनेथे कसस्य विधानाद् अत्र तदर्थाभावात् छेः
अङ् आदेश एव । डिच्चात् लघूपधगुणाभावः ॥

एकादशी ॥ यो मलिम्लुः मलिम्लुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयधनम्
अपहर्तुं वाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक्
चूर्णितः सन् अपायति अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अ-
पायतीति पुनर्वचनम् । स्वपायति सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु ।
गन्तव्यस्थानेषु सुखलेशस्याप्यभावम् आह । शुष्के नीरसे स्याणौ शा-
खोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये [अपायति] अपायतु अपगच्छतु । अ-
स्मत्तोऽपगतः शत्रुश्चायारहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयत्वित्यर्थः । ॥ अत्र
सर्वत्र एतेल्लेखि अडागमः ॥

[इति] पष्टेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अथ रात्रि तृष्टधूमम्” इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे
च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अथ रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणुमहि कृणु ।

अंशौ वृकस्य निर्जंघास्तेन तं द्रुपदे जहि ॥ १ ॥

अथ । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु ।

अंशौ । वृकस्य । निः । जंघाः । तेन । तम् । द्रुपदे । जहि ॥ १ ॥

एषा ऋक् “आ रात्रि पार्थिवम्” इति सूक्ते व्याख्याता [४७, ८] । अशौ
निर्जंघा इत्येतावान् विशेषः । अशौ अक्षिणी चक्षुषी निर्जंघाः । ॥ ज-

(A B C D K K R S V D C P P J अथ. We with Sāyana. १ B अशौ. C अशौ
changed to अशौ. D अशु. K V अशौ. S अशौ. D: अशौ changed to अशौ. C-
अशौ. P P J अशौ । We with A R V.

1 S' सप्ययापते' for सप्यय पते'. 2 S' 'इत्येतावान् विशेषः' for 'एतेतावान् विशेषः'.

पञ्चमी ॥

अपं स्तेनं वासो गोअजमुत तस्करम् ।

अयो यो अर्वतः शिरोभिधाय निनीषति ॥ ५ ॥

अपं । स्तेनम् । वासः । गोऽअजम् । उत । तस्करम् ।

अयो इति । यः । अर्वतः । शिरः । अभिऽधाय । निनीषति ॥ ५ ॥

यः स्तेनः वासः वस्त्रं गोअजम् । ॥ इन्द्रैकवज्रावः । स्फोटायनव्यतिरिक्ताचार्यमते अवडादेशभावः । “सर्वत्र विभाषा गोः” इति विकल्पितत्वात् पूर्वरूपत्वाभावः ॥ गा अजांश्च निनीषति तं स्तेनम् अप । ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अपगमय । उत अपि च तस्करम् चोरम् अपसारय । अयो अपि च यस्तस्करः अर्वतः अश्वान् शिरः शिरांसि अभिधाय । ॥ अभिपूर्वो दधातिर्वन्धने वर्तते । “अश्वामिधानीम् आ दत्ते” [तै० सं० ५. १. २. १] इतिवत् ॥ रज्ज्वादिना वज्रा निनीषति अपजिहीर्षति तं तस्करम् अपजहीति ॥ स्तेनतस्करयोः पर्यायत्वेपि अपहार्यद्रव्यगीरवेण पृथगपहननम् उक्तम् इति वेदितव्यम् ॥

षष्ठी ॥

यदुद्या रात्रि सुभगे विभजेन्वयो वसुं ।

यदेतदुस्मान् भोजय यधेदुन्यानुपायसि ॥ ६ ॥

1 A B C D E K S C: अप स्तेनं वासो गोरजमुत (K जं उत, C: जं उत). De अप स्तेनं वासो गोरजमुत changed to अप स्तेनं वासो गोरजं उत. V अप स्तेनं वासो गोअजं उत and अप स्तेनं वासो गोरजमुत. P P J अपः ।, and गोरजः । though J seems to have once read गोऽजः । which it had corrected to गोरजः । We with Śāyana's text and commentary, the accents being ours. 2 A B C D E K R S V D C: अये वि भजेन्वयो. P P J वि । भजन्ति । 3 A B C K R S V C: यधेदुन्यानुपायसि. D यधेदुन्यानुपायसि. R यधेदुन्यानुपायसि. De यधेदुन्यानुपायसि changed to यधेदु न्यानुपायसि. P P J इदम् । न । अनुऽपायसि । We with Śāyana, though Śāyana's reading does not quite clear the passage. The original reading was probably यधेदुन्यानुपायसि.

1 S' inserts सर्वविधानां उदसि before विकल्पितत्वात्.

वचनम् ॥ । सर्वा रात्रिम् अरिष्यन्तः गमिष्यन्तः । ॥ आगा-
मिरात्र्यपेक्षया भविष्यत्ययोगः । अतः स्प्रात्यये “चृद्धनोः स्ये” इति
इडागमः ॥ । वयं तन्वा स्वशरीरेण । तनोति विस्तारयति कुलम्
इति वा तनुशब्दः पुत्रवाची । पुत्रादिभिः सह तरेम । रात्रिरेव कर्म ।
सर्वस्या रात्रेः पारम् अश्रुवीमहीत्यर्थः ॥ अरातयः अस्मदीयाः शत्रवस्तु
न तरेयुः रात्रिं नातिक्रामेयुः । रात्रावेव विनष्टा भवन्तु । अत्र दृ-
ष्टान्तः गम्भीरम् अश्रुवा इवेति । प्लवः तरणसाधनम् उडुपम् तद्र-
हिता जना यथा गम्भीरम् अगाधं नद्यादिकं तरन्तो मध्येनदि नि-
मज्जन्ति एवं तद्रक्षणरूपप्लवरहित्यात् तेषाम् रात्रिमध्य एव विनश्यन्तु
इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

यथा शाम्याकः प्रपतन्नपवान् नानुविद्यते ।

एवा रात्रिं प्र पातय यो अस्माँ अभ्यघार्यति ॥ ४ ॥

यथा । शाम्याकः । प्रपतन् । अपपवान् । न । अनुविद्यते ।

एवं । रात्रिं । प्र । पातय । यः । अस्मान् । अभिऽअघार्यति ॥ ४ ॥

शाम्याकः श्यामाकाख्यो धान्यविशेषः । स यथा प्रपतन् पक्षः सन्
निपतन् अपवान् अपकर्षवान् दुर्बलो निःसारो नानुविद्यते अवस्थितिं
न लभते । नोपलभ्यते । विनश्यतीति यावत् । एव एवम् हे रात्रि त्वं
प्र पातय प्रकर्षेण अवाङ्मुखं निपातय । तम् आह । यः शत्रुः अ-
स्मान् अभिलक्ष्य अघार्यति अथ हिंसालक्षणं पापं कर्तुम् इच्छति हिन्-
स्ति । तं प्रपातयेति संबन्धः ॥

१ A प्रपतन्नपवानानु°. K प्रपवानानु°. K̄V प्रपतन्नपवानानु°. B̄S̄C̄a प्रपतन्नपवानानु°.
C प्रपतन्नपवानानु°. D प्रपतन्नपवानानु°. P J प्रपतन्न. l. We with Dc P̄. २ B̄ एतावाँ for
एवा. A C D K̄ R̄ S̄ V Dc एतावा. C. एतावा रात्रि. P̄ P̄ J एतौ । आ l. We with S̄āyana.
३ A B̄ D K̄ K̄ V Dc अभ्यघार्यति. P̄ P̄ J °अघार्यति l. We with C̄ S̄ C̄a. v P seems
to have read शान्याकः at first and now to read श्यामाकः. P̄ J श्यामाकः l.

अनवरतं परस्परानुपदित्वेन आवर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् शत्रुवाधापरिहारेण पशुधनादिसमेतान् कुरुताम् इति तात्पर्यार्थः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“अयुतोहम्” इति यजुर्मन्त्रात्मकं सूक्तम् । अस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः ॥

तथाठस्तु ॥

अयुतोहमयुतो म आत्मायुतं मे चक्षुरयुतं मे श्रोत्रमयुतो मे प्राणोयुतो मेपानोयुतो मे व्यानोयुतोहं सर्वः ॥ १ ॥

अयुतः । अहम् । अयुतः । मे । आत्मा । अयुतम् । मे । चक्षुः । अयुतम् । मे । श्रोत्रम् । अयुतः । मे । प्राणः । अयुतः । मे । अपानः । अयुतः । मे । विऽआनः । अयुतः । अहम् । सर्वः ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूत आ रभे ॥२॥
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रऽसवे । अश्विनोः । वाहुऽभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । प्रऽसूतः । आ । रभे ॥ २ ॥

अहं साङ्गशरीराभिमानी कर्मानुतिष्ठासुरहम् अयुतः [संपूर्णः । मे मम आत्मा जीवः अयुतः संपूर्णः] । अथ वा आत्मशब्देन शरीरम् उच्यते आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि

इति अभिधातृभिः शरीरवाचकत्वेन प्रयुक्तात्वात् । तथा चक्षुः सर्वपदार्थविषयज्ञानसाधनं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रम् वैदिकमन्त्रश्रवणसाधनं श्रवणेन्द्रियम् । प्राणः हृदयाद् आरभ्य नासिकारन्धान्निर्गच्छद्वायुः प्राण इत्युच्यते । अपानः पायुङ्गारान्निर्गच्छद्वायुः । अपानिति अवाङ्मुखं चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । व्यानः प्राणापानसंधिरूपो वायुः । केचिच्छरीरवायोः प्राणादिपञ्चवृत्तित्वं समामनन्ति । अन्ये तु वृत्तित्रयवत्त्वम् । अयुतोहं सर्व इति उक्तानुक्तावयवेन्द्रियसाकल्याय उक्तम् ॥ सवितुः सर्वस्य प्रस-

१ A प्राणोयुतो मेपानोयुतो मे. २ P पुष्णः । L. We with P J.

1 S' कुर्यामिति for कुरुताम् इति. 2 S' आत्मने for आत्मशब्देन.

यत् । अद्य । रात्रि । सुभगे । विभजन्ति । अयः । वसु ।

यत् । एतत् । अस्मान् । भोजय । यथा । इत् । अन्यान् । उपज-
यसि ॥ ६ ॥

सुभगे सौभाग्यवति भगस्य वा पत्नि हे रात्रि अद्य अस्मिन् काले
यद् अयः अयोमयं वस्तु वसु कनकादिकं च विभजन्ति विश्लेषयन्ति
पृथक्पृथक् अपहरन्ति । शत्रव इत्यर्थः । तद् एतत् वसु । यच्छब्दो
वाक्यालंकारे । अस्मान् धनस्वामिनः भोजय तद्धनस्य भोक्तृत्वं संपाद-
य । ॥ भुजेहेतुमणिञ् ॥ । तद् धनम् अस्मभ्यम् आहरेति
यावत् । यथा येन प्रकारेण । इच्छब्दः अवधारणे । अन्यान् पदार्थान्
वास्तोगोजादीन् शत्रुभिरपहृतान् उपायसि । ॥ अयतिरत्र अन्तर्णीत-
प्यर्थः ॥ । उपगमयसि । ॥ इ गतौ । भौवादिकः । अयतेर्वा-
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि वा अडागमः ॥

सप्तमी ॥

उषसे नः परि देहिं सर्वान् रात्र्यनागसः ।

उषा नो अहे आ भञ्जादहस्तुभ्यं विभावरि ॥ ७ ॥

उषसे । नः । परि । देहि । सर्वान् । रात्रि । अनागसः ।

उषाः । नः । अहे । आ । भञ्जात् । अहः । तुभ्यम् । विभावरि ॥ ७ ॥

हे रात्रि अनागसः अनपराधान् तद्धिषये अनादरम् अनाचरतः स्तु-
तिकर्तृन् सर्वान् नः पशुपुत्रमिवादिसकलान् अस्मान् उषसे प्रभातका-
लाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । उषःकालपर्यन्तं पालयेति यावत् । उ-
षाश्च नः अस्मान् अहे प्रातरादिसायाहकालपर्यन्ताथ दिवसाय प्रकाश-
वते आ भञ्जात् आभजतु । परिपालयत्विति यावत् । अहरपि उक्तलक्ष-
णम् हे विभावरि विशेषेण भासमाने रात्रि तुभ्यं परि ददातु । एवम्

१ P P J insert आ 1 after अद्य 1. २ D देहि. We with A B C K K R S V D c C.

३ B भञ्जा°. KV भञ्जा°. We with A C D R R S D c C. ४ P J रात्रि । We with P.

1 S' Sāyana's text too आभजत् for our आ भञ्जात्. 2 S' एवम् for एवम्.

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।
 सः । काम । कामेन । बृहता । सऽयोनिः । रायः । पोषम् । यजमानाय ।
 धेहि ॥ १ ॥

एतत् सूक्तं कामप्रतिपादकत्वात् कामसूक्तम् इति अभिधीयते । प्रलयकाले सर्वेषु जगत्सु वासनाशेषेण मायायां विलीनेषु पुनरीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनम् इति तद् आह कामस्तदग्र इति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थार्या परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यग् अजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । अत्र मनोव्यतिरेकेण कामनाया उत्पत्त्यसंभवात् मनस्तच्चमपि प्रथमं मायातो जातम् इत्यर्थः । श्रूयते हि । “तद् असदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम इति” [इति] [तै० ब्रा० २, २, ९, १] । ईदृशस्य मनस उत्पत्तेरनन्तरं कामः समवर्ततेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षा किंहेतुकोयत आह मनस इति । मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीने अन्तःकरणे समवेतम् । ॥ सामान्यापेक्षम् एकवचनम् ॥ । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतम् इत्यर्थः । एतेन आत्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशमनःसंबन्धि रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य वीजभूतं प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवद् भूष्णु वर्षिष्णु समजायत । परिपक्वं सत् फलोन्मुखम् आसीद् इत्यर्थः । तत् ततो हेतोः फलव्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षाजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां द्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा च आम्नायते । “सौकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत “यद् इदं किं च” इति [तै० आ० ८, ६] । हे काम सः सर्वजगत्सर्जनार्थं परमेश्वरेण उत्पादितस्त्वं बृहता महता देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन कामेन कामयित्रा परमेश्वरेण । ॥ कामयतेः पचाद्यच् ॥ । सयोनिः समानकारणः । परमेश्वरव्यतिरिक्तकारणान्तररहित इत्यर्थः । यजमानाय धनप्र-

वितुर्देवस्य प्रसवे अनुज्ञायाम् अश्विनोर्देवयोः अध्वर्यवोः चाहुभ्या पूष्णो देवस्य हस्ताभ्याम् । अंसप्रभृतिप्रकोष्ठपर्यन्तं वाहू । तदाद्यङ्गुल्यग्रपर्यन्तौ हस्तौ इति विभागः । प्रसूतः प्रेरितः अनुज्ञातो वा त्वा त्वाम् । क्रियमाणं कर्म संवोधते । आ रभे उपक्रमे प्रयोक्ता अहम् । सर्वेन्द्रियसंपूर्णः सवित्रा अनुज्ञातः अश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णश्च हस्ताभ्यां कर्मसु व्याप्तिय इत्यर्थः । ४ रभ रभस्ये । भौवादिकः । आत्मनेपदी । राभस्यम् उपक्रमः ४ ॥

[इति] षष्ठेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“कामस्तदग्रे” इति सूक्तेन प्रतिगृह्यमाणं द्रव्यम् अभिमन्त्र्य प्रतिग्रहीता स्वीकुर्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ । “क इदं कस्मा अदात्” [३. २९. ७] कामस्तदग्रे [१९. ५२] यदनं [६. ७१] पुनर्मैत्रिन्द्रियम् [७. ६९] इति प्रतिगृह्णाति” [कौ० ५. ९] इति ॥

सवयज्ञप्रतिग्रहेषु इदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन । “ददामीति नामग्राहम् उपस्पृशेत् सदक्षिणं कामस्तदग्र इत्युक्तम्” [कौ० ६. ९] इति ॥

तथा दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे जाते आज्यहोमे शान्तांसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । “एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः । “एन्द्राग्नोत्र द्वितीयो भवति । तयोर्ब्यतिक्रमे ‘त्वमग्रे व्रतपा असि’ [१९. ५९] “कामस्तदग्रे” [१९. ५२] इति शान्ताः” इति [कौ० १. ६] ॥

सौवर्णाभूमिमतिकृतिदाने अनेन कामसूक्तेन आज्यं जुहुयात् । “अथ रोहिण्याम्” इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे । “अन्वारभ्यांष जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् इत्यथ सुवर्णमयीं भूमिम्” इत्यादि [प० १०. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

कामस्तदग्रे समवर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

स कामं कार्मेन वृहता संयोनी रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ १ ॥

१ A B K सयोनि. De सयोनि changed to संयोनी. We with DKŚBVC.

१ S' सपयोनी. २ S' om. वाहुभ्यां. ३ S' शान्ति. ४ S' om. ऋथ.

आस्मां अशृण्वन्नाशाः कामेनाजनयन्स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् । चकमानाय । प्रतिऽपानाय । अक्षये ।

आ । अस्मै । अशृण्वन् । आशाः । कामेन । अजनयन् । स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं चकमानाय काम्यमानाय । ङक-
मतेर्लिटः कानच् । “आयादय आर्षधातुके वा” इति णिङभावः ॥ अ-
स्मै जनाय प्रतिपाणाय सर्वतोरक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय अक्षये क्षय-
राहित्ये निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः आ-
शृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदानुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः । ङ “प्रत्या-
ङ्भ्यां श्रुवः” इति अस्मा इत्यत्र संपदानत्वाच्चतुर्थी ॥ न केवलं
प्रतिश्रवणं किं तु कामेन अभिमतफलविषयेण स्वः । सुखनामैतत् । सु-
खम् अजनयन् उदपादयन् ॥

चतुर्थी ॥

कामेन मा काम आगन् हृदयाहृदयं परि ।

यद्दमीषामदो मनस्त्रदैतूप मामिह ॥ ४ ॥

कामेन । मा । कामः । आ । अगन् । हृदयात् । हृदयम् । परि ।

यत् । अमीषाम् । अदः । मनः । तत् । आ । एत्तु । उप । माम् । इह ॥४॥

कामेन फलविषयया इच्छया कामः काम्यमानं फलं मा माम् आ
अगन् आगच्छतु । ङगमेर्लुङि ङेर्लुकि मकारस्य नकारः ॥ का-
मनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उ-
त्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषाम् इत्यदःश-
ब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् अदो मनः अस्तित्व-
भावनानिमित्तं तत् हृदयात् । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः
हृदयम् मदीयं हृदयप्रदेशं परि अभिलक्ष्य । ङ लक्षणादिष्वयंपु
परिः कर्मप्रवचनीयः ॥ तत् तदीयं सर्वविषयं मनः इह अस्मिन्
फलकामे मां कामयितारम् उपेतु उपगच्छतु ॥

दात्रे हविःप्रदात्रे वा पुरुषाय रायो' धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिं धेहि स्वा-
पय प्रयच्छ । अत्र कामो' जगद्विषयकामरूपत्वेन स्वफलसिद्धयर्थं स्तूयते ॥

द्वितीया ॥

त्वं कामं सहसासि प्रतिष्ठितो विभुर्विभावां सख आ सखीयते ।

त्वमुग्रः पृतनासु सासहिः सह ओजो यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

त्वम् । कामं । सहसा । असि । प्रतिष्ठितः । विभुः । विभावां । सखे ।
आ । सखीयते ।

त्वम् । उग्रः । पृतनासु । सासहिः । सहः । ओजः । यजमानाय । धेहि ॥ २ ॥

हे काम त्वं सहसा परंधर्षणसामर्थ्येन प्रतिष्ठितोसि । विभुः सर्वविषयत्वाद्
व्याप्तः विभावा विशेषेण दीप्यमानः । अल्पविषयत्वाभावात् । १ भातेः
कनिष् । हे सखे सखिवद्वितकारिन् काम आ सखीयते अस्मान् अ-
भिलक्ष्य सखिवद् आचरति । भवच्छब्दाध्याहारेण प्रथमपुरुषः । २ स-
खिशब्दात् “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । “अकृतार्वाधानुक-
योः” इति दीर्घः । डिच्चाद् आत्मनेपदम् ३ । किं च हे काम
त्वम् उग्रः उद्गूर्णः पृतनासु शत्रुसंग्रामेषु सासहिः सोढा । ४ सहेर्य-
ङन्तात् किप्रत्ययः ५ । सहः शत्रुधर्षणसमर्थम् ओजः बलं यजमा-
नाय यष्ट्रे जनाय धेहि विधेहि प्रयच्छ ॥

तृतीया ॥

दूराच्चकमानाय प्रतिप्राणायक्षये ।

१ K S V संदीयते. Dc सप्त आ संदीयते changed to सप्त आ संदीयते. We with B C D
R C. २ P P J विष्मौ । आऽसृष्टे । We with S3yan. The original reading probably
na- simply सदा संदीयते for सप्त आ संदीयते. ३ P P सुग्रीयते । We with J. ४ A
प्रतिप्राणायक्षये corrected to प्रविप्राणायक्षये. B R प्रविप्राणायक्षये । C प्रतिप्राणायक्षये.
D प्रतिप्राणायक्षये. K K S प्रविप्राणायक्षये. Dc प्रविप्राणायक्षये. C- प्रतिप्राणायक्षये. P म-
त्तिऽप्राणाय । आऽक्षये । P प्रविऽप्राणाय । आऽक्षये । J मत्तिऽप्राणाय । आऽक्षये । With अक्षये
(from अक्षि) conf. अरपोः, VI २1. २.

1 S' om. from *पो up to कामो both inclusive. 2 S' परधर्षण°.

आस्मा अशृण्वन्नाशाः कामेनाजनयन्स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् । चकमानाय । प्रतिऽपानाय । अक्षये ।

आ । अस्मै । अशृण्वन् । आशाः । कामेन । अजनयन् । स्वः ॥ ३ ॥

दूरात् दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं चकमानाय काम्यमानाय । ङक-
मतेर्लिटः कानच् । “आयादय आर्धधातुके वा” इति णिङ्भावः ॥ अ-
स्मै जनाय प्रतिपाणाय सर्वतोरक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय अक्षये द्वय-
राहित्ये निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः आ-
शृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदानुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः । ङ “प्रत्या-
ङ्भ्यां श्रुवाः” इति अस्मा इत्यत्र संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ न केवलं
प्रतिश्रवणं किं तु कामेन अभिमतफलविषयेण स्वः । सुखनामैतात् । सु-
खम् अजनयन् उदपादयन् ॥

चतुर्थी ॥

कामेन मा काम आगन् हृदयाद्दयं परि ।

यद्मीषामदो मनस्तदनुप मामिह ॥ ४ ॥

कामेन । मा । कामः । आ । अगन् । हृदयात् । हृदयम् । परि ।

यत् । अमीषाम् । अदः । मनः । तत् । अह । एतु । उपै । माम् । इह ॥४॥

कामेन फलविषयया इच्छया कामः काम्यमानं फलं मा माम् आ
अगन् आगच्छतु । ङ गमेर्लुङि हेर्लुकि सकारस्य नकारः ॥ का-
मनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उ-
त्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्मणः अमीषाम् इत्यदःश-
ब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् अदो मनः अस्तित्व-
भावनानिमित्तं तस्मिन् हृदयात् । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः
हृदयम् मदीयं हृदयप्रदेशं परि अभिलक्ष्य । ङ लक्षणादिष्वयंपु
परिः कर्मप्रवचनीयः ॥ तत् तदीयं सर्वविषयं मनः इह अस्मिन्
फलकामे मां कामयितारम् उपैतु उपगच्छतु ॥

षड्भमी ॥

यत्काम कामयमाना इदं कृण्वसि ते हविः ।

तन्नः सर्वं समृध्यतामथैतस्य हविषो वीहि स्वाहा ॥ ५ ॥

यत् । कामे । कामयमानाः । इदम् । कृण्वसि । ते । हविः ।

तत् । नः । सर्वम् । सम् । ऋध्यताम् । अथ । एतस्य । हविषः । वीहि ।
स्वाहा ॥ ५ ॥

हे काम वयं यत् फलं कामयमानाः सन्नः ते त्वदर्थम् इदम् इदानीं दीयमानं हविः चरुपुरोडाशादिकं कृण्वसि कुर्मः प्रयच्छामः । ॥ “लोपश्चास्यान्यतरस्यां भवोः” इति उपत्ययस्य लोपः ॥ अथ अनन्तरम् एतस्य प्रत्तस्य हविषः । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ हविषो भागं वा वीहि भक्षय स्वाहा इदं हविः सुहुतम् अस्तु । ॥ वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । आदादिकः ॥ तत् काम्यमानं नः अस्मदीयं सर्वं फलं समृध्यताम् समृद्धं संपूर्णं भवतु ॥

[इति] षष्ठेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“कालो अश्वो वहति” इति सूक्तद्वयस्य सौवर्णभूमिदाने आज्यहोमे विनियोगः । उक्तं हि परिशिष्टे । “अन्वारभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम्” इति [५०१०.१] । कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते ॥

तत्र प्रथमा ॥

कालो अश्वो वहति सप्तर्षिभ्यः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः ।

तमा रोहन्ति कवयो विपश्चितस्तस्य चक्रा भुव्नानि विश्वा ॥ १ ॥

कालः । अश्वः । वहति । सप्तर्षिभ्यः । सहस्राक्षः । अजरोः । भूरिरेताः ।

१ A B C D R S C- हृण्वसि. R V D- कृण्वसि. P P J कृण्वसि । None of our authorities give the correct accent. १ P P J यत्कामः । We with Slyana.

1 S' °फाल्गुण° for °वत्स्यसप्त°.

तम् । आ । रोहन्ति । कवयः । विपःश्चितः । तस्य । चक्रा । भुवनानि ।
विश्वा ॥ १ ॥

अनेन सूक्तद्वयेन सर्वजगत्कारणभूतः कालरूपः परमात्मा स्तूयते । तत्र प्रथमया कालोऽस्यात्मना रूप्यते । सप्तारश्मिः [सप्त]संख्याका रश्मयो रज्ज्वो मुखग्रीवापादावंबद्धा यस्य सः सहस्राक्षः सहस्रलोचनः अजरः जरारहितः नित्ययुवा भूरिरेताः । रेतः शुर्करूपः सप्तमो धातुः । प्रभूतवीर्यः रेतःसेचनसमर्थः अपत्योत्पादनशक्तः कालः कलयिता अश्वो वहति स्वारोहकान् अभिमतं प्रदेशं प्रापयति । तम् अश्वं विपश्चितः अश्वारोहणावरोहणादिषु कुशला अश्वशास्त्रनिष्णाताः कवयो धीमन्तः आ रोहन्ति । तस्य अश्वस्य चक्रा चक्राणि । ॥ चङ्कमणाच्चक्रम् इति यास्कः [नि०४, २७] ॥ गन्तव्यानि स्थानानि विश्वा विश्वानि भुवनानि । इति अश्वपक्षेः ॥ विवक्षितस्तु । अश्वः अश्रुते व्याप्नोति भूतभविष्यद्वर्तमानकालवर्तीनि वस्तूनीति अश्वः । कालः कलयिता सर्वस्य जगतः अनवच्छिन्नकालरूपः परमेश्वरः । सप्तारश्मिः । रश्मिशब्देन ऋतव उच्यन्ते । सप्तर्तुः एकैक ऋतुर्मासद्वयात्मकः सप्तमस्तु त्रयोदशो मासः । तथा च दाशतय्याम् आस्नायते । “सार्कजानां सप्तथम् आहुरेकजं षष्ठिद्यमा ऋषयो देवजा इति” इति [ऋ० १, १६४, १५] । अत्रापि समान्नातं माक् [९, १४, १६] । सहस्राक्षः । अत्र अक्षिशब्देन दिनानि रात्रयश्च उच्यन्ते । सहस्रसंख्याकाहोरात्रयुक्तः । अजरः जरारहितः सर्वदा एकरूपः । भूरिरेताः प्रभूतजगत्सर्जनसमर्थशक्तिसंपन्नः । एवरूपः कालो वहति प्राणिजातं स्वस्वकर्मसु प्रापयति । तं कालं कवयः श्रान्तदर्शिनो विपश्चितः विद्वांसः आ रोहन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति । स्वाधीनकाला भवन्तीत्यर्थः । तस्य कालात्मकस्य रथस्य चक्रा चक्राणि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । लोकान् अभिगच्छन्तीति शेषः ॥ अथ वा अश्वशब्देन आदित्य उच्यते । तथा च यास्कः । “एको अश्वो वहति सप्तनामा । आदित्यः । सप्तस्यै रश्मयो रसान् अ-

1 S' hns अक्षिन् before अनेन 2 S' पादावद्धा 3 S' शुर्क 4 S' आरोहकान्, 5 S' अश्वपक्षेः. 6 So S'. 7 S' सप्तारित्यस्य रश्मयो for सप्तासौ रश्मयो.

भिसंनामयन्ति सप्तैनम् ऋषयः स्तुवन्तीति वा” इति [नि० ४, २७] ।
 कालात्मकोश्वः सूर्यः सप्त रश्मयः प्रधानभूता यस्य । ते चैव सप्त सूर्या
 इत्युच्यन्ते । “देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष नः” इति
 निगमः [ऋ० ९, ११४, ३] । तेषां च नामानि तैत्तिरीया अधीयते ।
 “आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभासः” इति
 [तै० आ० १, ७, १] । असौ तु प्रधानभूतः कश्यपाख्य आदित्यः ।
 “कश्यपोष्टमः स महामेरुं न जहाति” इति श्रुतेः [तै० आ० १, ७, १] ।
 यद्वा रश्मिशब्देन च्छन्दांस्यभिधीयन्ते । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यस्य ।
 तथा च निगमः । “ऋग्भिः पूर्वाहे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति
 मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः”
 इति [तै० ब्रा० ३, १२, ९, १] । यद्वा रश्मिमन्तोऽश्वा रश्मिशब्देन उ-
 च्यन्ते । ॥ मत्वर्षीयस्य लोपः ॥ सप्ताश्वः । “सप्त युञ्जन्ति
 रथम् एकचक्रम्” इति निगमः [९, १४, २] । सहस्राश्वः अक्षि-
 वद् अक्षीणि किरणाः सहस्रकिरणोपेतः अजरः अविनश्वरो नित्यः भू-
 रिरिताः । उदकवाची रेतःशब्दः । “यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्
 रश्मिभिः पर्यावर्तते च वर्षति” इति श्रुतिः [तै० सं० २, ४, १०, २] ।
 एवंरूप आदित्यो वहति कालचक्रं धारयति । तं कालात्मकं सूर्यं वि-
 द्वांसः अधिगतपरमार्थाः आ रोहन्ति सूर्यमण्डलं भिक्षा उपगच्छन्ति ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिवाद् योगमुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥

इति स्मृतेः । यद्वा स्वात्मभावेन अधितिष्ठन्ति । अत एव आदित्यं पुरुषं
 प्रकृत्य श्रूयते । “तद् योहं सोसौ योसौ सोहं तद् उक्तम् ऋषिणा
 सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च” इति [ऐ० आ० २, २, ४] । तस्य सूर्यस्य
 चक्रा चक्राणि चक्रमणानि व्याप्तिस्थानानि सर्वाणि जगन्तीति ॥

द्वितीया ॥

सप्त चक्रान् वहति काल एव सप्तास्य नाभीरमृतं न्यक्षः ।

स इमा विश्वा भुवनान्वञ्जत् कालः स ईयते प्रथमो नु देवः ॥ २ ॥

सप्त । चक्रान् । बहति । कालः । एषः । सप्त । अस्य । नाभीः । अमृतम् ।
नु । अद्यः ।

सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । अञ्जत् । कालः । सः । ईयते । प्रथमः ।
नु । देवः ॥ २ ॥

अनया संवत्सररूपकालचक्रं वर्णयते । तस्य संवत्सरकालस्य चक्राणि
एकं त्रीणि पञ्च षट् सप्त द्वादशेति तत्रतत्र आम्नायते । “सप्त युञ्जन्ति
रथम् एकचक्रम्” [९. १४. २] “विनामि चक्रम्” [९. १४. २] “सप्त-
चक्रे षडरे” [९. १४. १२] “द्वादशारम्” [९. १४. १३] इत्यादिषु ।
तथा च शौनकोप्याह ।

त्रिधा द्वादशधा षोढा पञ्चधा सप्तधा तथा ।

संवत्सरं चक्रवच्च पराभिः कीर्तयत्यृषिः ।

इति [बृ० ४. ३२] ॥ एष सर्वजगत्कारणत्वेन अनुभूयमानः कालः परमात्मा
सप्त चक्रां चक्राणि सप्त चतून् अर्नु अनुक्रमेण बहति धारयति । अस्य
संवत्सरस्य सप्त नाभीः नाभयः । नद्यते नाभिः । अक्षबन्धकानि मध्य-
च्छिद्राणि सप्त चतुसंधिकालाः । अस्य अक्षः तर्नु संततं सूक्ष्मम् अ-
मृतम् अमरणधर्मकम् अविनश्यरं तत्त्वम् । सप्तचक्रच्छिद्रेषु प्रोतः अनु-
स्यूतोऽक्षः सत्यम् अवाध्यं तत्त्वम् । सः पूर्वोक्तसंवत्सररूपः प्रथमः स-
र्वस्य आदिभूतो देवः द्योतमानः नित्यज्ञानरूपः कालः परमात्मा इमा
इमानि नामरूपात्मना व्याकृतानि विश्वा विश्वानि भुवनानि भवनवन्ति
चराचरात्मकानि जगन्ति अञ्जत् अञ्जन् । ॥ अनक्तेः शर्तरि “अ-
नित्यम् आगमशासनम्” इति नुमभावः ॥ । व्यक्तीकुर्वन् स्वेन

१ R S V D: °न्यञ्जत्कालः, which they ought to read °न्यञ्जन्कालः. See the padas.
We with A B C D R G. २ P J अञ्जत् । We with P.

1 Sāyana's text reads सप्त चक्रानुबहति for सप्त चक्रान् बहति. 2 S' सतीभिः for
सप्त नाभीः. 3 Sāyana's reading is अमृतं तन्वत्सः. 4 S' has a lacuna of about fifteen
letters between °स्यूतो and ऽक्षः.

कालेन अवच्छिन्नानि कुर्वन् उत्पादयन् सः स्यति संहरतीति सः । ॥ १ ॥
 अन्तकर्मणि । कर्तरि कप्रत्ययः । आतो लोपः ॥ १ ॥ संहरंश्च ईयते
 गच्छति व्याप्नोति सर्वम् आवृत्य वर्तते । ॥ ईङ् गतौ । दैवादि-
 कः ॥ १ ॥ नुंशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा अध्यात्मपरत्वेन योज्यः । कालः
 कलयिता सर्वेन्द्रियव्यापारकर्ता शरीराभिमाना देवः । बन्धकाः विषया रू-
 पादयः । तनुं सूक्ष्मं दुर्दर्शम् । अमृतम् चैतन्यम् । अक्षः सर्वेन्द्रियेषु
 तद्विषयेषु च अनुगतः । एवं सर्वाणि प्राणिजातानि अक्षं प्रेरयन् ई-
 यते । सः उपसंहरंश्च स कालः ईयते तच्चज्ञैर्ज्ञायते । ॥ १ ॥
 गतौ । कर्मणि यक् प्रत्ययः ॥ १ ॥

तृतीया ॥

पूर्णः कुम्भोर्धि काल आहितस्तं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः ।

स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ् कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥ ३ ॥

पूर्णः । कुम्भः । अधि । काले । आहितः । तम् । वै । पश्यामः । बहु-
 धा । नु । सन्तः ।

सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । प्रत्यङ् । कालम् । तम् । आहुः । परमे ।
 विओमन् ॥ ३ ॥

काले सर्वजगत्कारणभूते नित्ये अनवच्छिन्ने परमात्मानि स्वस्वरूपे । ॥ अ-
 धिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ १ ॥ पूर्णः सर्वत्र व्याप्तः कुम्भः कुम्भवत्
 कुम्भः अहोरात्रमासर्तुसंवत्सरादिरूपः अवच्छिन्नो जन्यः कालः आहितः
 निहितो वर्तते । सर्वस्य कार्यस्य स्वकारणेऽवस्थानात् । अत्र विद्वदनुभ-
 वश्रुतिं प्रमाणयति । तं जन्यं कालं सन्तः सत्पुरुषा बहुधा नानाप्रकारम्
 अहोरात्रादिभेदेन पश्यामो नु अनुभवामः खलु । अथवा तं जन्यका-
 लाधारं परमात्मानं बहुधा बहुभिः श्रवणमनननिदिध्यासैः पश्यामः
 साक्षात्कुर्मः । सन्तः सद्रूपब्रह्मोपासका ययम् । “अस्ति ब्रह्मेति चेद्
 वेद सन्तम् एनं ततो विदुः” इति हि श्रुतिः [ते० आ० ८. ६] । वैनु-

१ S' उशब्दः. २ S' बंजन्. ३ S' विद्वदनुभवं धृतिः प्रमाणयति.

शब्दौ प्रसिद्ध्यर्थौ । स कालः इमा इमानि परिहश्यमानानि विश्वा
 विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चनः अभिमुखा-
 ञ्चनः आंब्यामुवनं भवति । तं कालं परमे उत्कृष्टे सांसारिकसुखदुःखा-
 दिद्वन्द्वदोषरहिते व्योमन् व्योमनि आकांशवन्निलेपे सर्वगते विविधं रक्षके
 परमानन्दप्रदायके स्वस्वरूपे वर्तमानम् आहुः विद्वांसः । ॥ व्योम-
 न्निति । “सुपां सुलुक्” इति सप्तम्या लुक् । “न डिंसंबुद्धयोः” इति
 नलोपप्रतिषेधः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

स एव सं भुवन्ान्याभरत् स एव सं भुवनानि पर्यत् ।

पिता सन्नभवत् पुत्र एषां तस्माद् वै नान्यत् परमस्ति तेजः ॥ ४ ॥

सः । एव । सम् । भुवनानि । आ । अभरत् । सः । एव । सम् । भुव-
 नानि । परि । ऐत् ।

पिता । सन् । अभवत् । पुत्रः । एषाम् । तस्मात् । वै । न । अन्यत् । प-
 रम् । अस्ति । तेजः ॥ ४ ॥

स एव कालः भुवनानि भूतजातानि [सम्] आ अभरत् आहरत्
 आहरति उत्पादयति । ॥ “ह्यग्रहोर्भः” ॥ यद्वा । ॥ [भृञ्]
 भरणे । भौवादिकः ॥ । स्वेनोत्पादितानि भुवनानि समन्तात् पु-
 ष्णाति । स एव कालः भुवनानि सं पर्यत् सम्पक् परिगच्छति व्या-
 षोति । ॥ इण् गतौ । छान्दसे लङि “आडजादीनाम्” इति आ-
 डागमः । “आटश्च” इति वृद्धिः ॥ । स एव पिता एषां भुव-
 नानां जनकः सन् एषां पुत्रोभवत् भवति । काल एव पितृत्वेन पुत्र-
 त्वेन च व्यवहियते । यः पूर्वजन्मनि पितृत्वेन जातः स एव अस्मिन्
 जन्मनि पुत्रत्वेन व्यवहियते अवच्छेदककालाधीनत्वात् सर्वस्य । अथ वा

१ OD एषां. We with ABKRŠVDcOs २ AOD नान्यत्परं. BŠ नान्यत्परं.
 Cs नान्यत्परं. J अस्ति । We with KRŠVDcPŠ. ३ P सन् । We with PŠ.

1 S' अब्यामुवन. 2 S' व्योम आकाश° for आकाश°. 3 S' लुङि. 4 S' पितृत्वेन.
 5 S' has सएव again before पुत्रत्वेन.

एकस्मिन् जन्मन्येव पितुः पुत्रत्वम् आम्नायते । “अङ्गाद् अङ्गात् संभ-
 “वसि हृदयाद् अधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः
 “शतम्” इति [कौ० उ० २. ११] । तस्मात् सर्वोत्पादकात् सर्वगतात्
 पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मात् कालाद् अन्यत् परम् उत्कृष्टं तेजो
 नास्ति । वैशब्दः प्रसिद्धौ । तेजो नास्तीति निषेधात् स्वस्यापि तेजोरू-
 पत्वम् अर्थसिद्धम् । “तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति” इति श्रुतेः ।
 [क० व० ५. १५] ॥

पञ्चमी ॥

कालोमूं दिवमजनयत् काल इमाः पृथिवीरुत् ।

काले ह भूतं भव्यं चेपितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः । अमूर्म् । दिवम् । अजनयत् । कालः । इमाः । पृथिवीः । उत ।

काले । ह । भूतम् । भव्यम् । च । इपितम् । ह । वि । तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः परमात्मा अमूं विप्रकृष्टां दिवम् द्युलोकम् अजनयत् उत्पादि-
 तवान् । उत अपि च इमाः परिदृश्यमानाः सर्वप्राण्याधारभूताः पृथि-
 वीः । व्यत्ययेन बहुवचनं कक्ष्याभेदेन वा । तथा च मन्त्रवर्णः । “यद्
 इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्यः” इति
 [ऋ० १. १०८. ९] । तथा । ह्यशब्दः एवाप्ये । काल एव भूतम् भूत-
 काले आधारे अवच्छिन्नं भव्यम् भविष्यच्च इपितम् इष्टम् इष्यमाणं वर्त-
 मानकालावच्छिन्नं च जगद् वि तिष्ठते विशेषेण आश्रितं वर्तते । ॥ “स-
 मयप्रविभ्यः स्यः” इत्यात्मनेपदम् ॥

पष्ठी ।

कालो भूतिमसृजत काले तपति सूर्यः ।

काले ह विद्यां भूतानि काले चद्युर्वि पश्यति ॥ ६ ॥

१ A B C D R V कालोमुं. D: कालोमु changed to कालोम्. C: कालोमु. P P J अ-
 मुम्. I. We with K K S V. २ A B C D K R R S D: C: इपिस्तिष्ठते for ह वि तिष्ठते.
 P P J इपिः । तिष्ठते । I. We with Sāyaṇ.

कालः । भूतिम् । असृजत् । काले । तपति । सूर्यः ।

काले । ह । विश्वा । भूतानि । काले । चक्षुः । वि । पश्यति ॥ ६ ॥

कालः कालरूपः परमात्मा भूतिम् भवनवज्रगद् असृजत् । असृज विसर्गे । तौदादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । देवादिकाद् वा आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन शः ॥ काले मेरुके सति सूर्यः आदित्यः तपति जगत् प्रकाशयति । काल एव आश्रये [विश्वा] विश्वानि भूतानि वर्तन्ते । काले चक्षुः । उपलक्षणम् एतत् । चक्षुरादीन्द्रियाणि वि पश्यति । इदमपि उपलक्षणम् । दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्ति । यद्वा चक्षुः । चक्षुःशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः । चक्षुष्मान् सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता वि पश्यति स्वस्वेन्द्रियव्यापारं करोति ॥

सप्तमी ॥

काले मनः । काले प्राणः । काले नामं समाहितम् ।

कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥ ७ ॥

काले । मनः । काले । प्राणः । काले । नामं । समऽआहितम् ।

कालेन । सर्वाः । नन्दन्ति । आऽगतेन । प्रजाः । इमाः ॥ ७ ॥

काले परमात्मनि मनः जगत्सिद्धानिमिहभूतं मनो वर्तते । तस्मिन्नेव प्राणः सूत्रात्मा सर्वजगदन्तार्यामी वर्तते । अन्तर्यमनोपाधिकत्वेन काले वर्तते इति आधारव्यपदेशः । यद्वा मनः । जात्येकवचनम् । सर्वेषां प्राणिनां मनांसि । प्राणः पञ्चवृत्तिकः प्राणा अपि परमात्मन्येव वर्तन्ते । तथा नाम नामधेयं सर्वेषां वस्तूनां संज्ञा अपि तत्रैव समाहितम् । स्त्रीपुरुषादिसंज्ञाभिः काल एव उच्यते इत्यर्थः । यद्वा सर्वेषां रूपाणि कृत्वा तेषां नामान्यपि स्वयमेव व्यवहरतीत्येतदभिप्रायेण काले नाम समाहितम् इत्युक्तम् । “[सर्वाणि रूपाणि] विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते” इति हि श्रुतिः [ते० आ० ३. १२. ७] ।

1 S' अष्टज्व. 2 S' परस्मै° for आत्मने°. 3 S' चक्षुर्भूत° for चक्षुरादौ लुप्त°. 4 S' पञ्चवृत्तिकाः. 5 S' हृत्त्वातेषां.

कालेन वसन्तादिरूपेण आगतेन सर्वा इमाः प्रजाः नन्दन्ति संतुष्यन्ति
स्वस्वकार्यसिद्धेः ॥

अष्टमी ॥

काले तपः काले ज्येष्ठं काले ब्रह्म समाहितम् ।

कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितासीत् प्रजापतेः ॥ ८ ॥

काले । तपः । काले । ज्येष्ठम् । काले । ब्रह्म । समऽआहितम् ।

कालः । ह । सर्वस्य । ईश्वरः । यः । पिता । आसीत् । प्रजाऽपतेः ॥ ८ ॥

काले परमात्मनि तपः जगत्सर्जनविषयं पर्यालोचनम् । इत्थं तपः पर्यालोचने । अस्माद् असुनः । “तपसा चीयते ब्रह्म” [मु० १. १. ८] इत्यादौ तपःशब्दः पर्यालोचनार्थत्वेन व्याख्यातः । तथा ज्येष्ठम् सर्वस्य आदिभूतं हिरण्यगर्भाख्यं तत्त्वं वर्तते । तथा ब्रह्म साङ्गो वेद-स्तद्व्रतिपादकः समाहितम् सम्यगाहितः । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणा-दिकम् । तन्फलप्रदावृत्वात् तत्रैव वर्तनम् । एकः कालशब्दो यौगिकः कल्पितरि काले ज्येष्ठं ब्रह्म हिरण्याख्यम् । “ज्येष्ठं ब्रह्म श्रेष्ठं ब्रह्म” इति हि श्रुत्यन्तरम् । हशब्दः अवधारणे । कालः सर्वस्य जगत ईश्वरः स्वामी । यः कालः प्रजापतेः प्रजानां स्रष्टुश्चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः पिता जनक आसीत् ॥

नवमी ॥

तेनेपितं तेनं जातं तद् तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।

कालो ह ब्रह्म भूत्वा विभर्ति परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥

तेनं । इपितम् । तेनं । जातम् । तत् । कुं इति । तस्मिन् । प्रतिऽस्थितम् ।

कालः । ह । ब्रह्म । भूत्वा । विभर्ति । परमेऽस्थिनम् ॥ ९ ॥

तेन कालेन इपितम् इष्टं सर्वं स्रष्टव्यं जगत् । कामितम् इत्यर्थः । इ “तीपुसह०” इति इडागमः इ । तेनेय जातम् उ-

त्यादितं जगत् । तत् तज्जगत् । उशब्दः अवधारणे । तस्मिन्नेव काले
प्रतिष्ठितम् । कालो ह काल एव ब्रह्म देशकालावच्छिन्नं सच्चित्तुर्खं-
त्तरसम् अवाध्यं परमार्थतत्त्वं भूत्वा परमेष्ठिनम् परमे स्थाने सत्यलोके
तिष्ठन्तं चतुर्मुखब्रह्माणं [विभर्ति] ॥

दशमी ॥

कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।

स्वयंभूः कश्यपः कालात् तपः कालार्दजायत ॥ १० ॥

कालः । प्रजाः । असृजत् । कालः । अग्रे । प्रजापतिम् ।

स्वयंभूः । कश्यपः । कालात् । तपः । कालात् । अजायत् ॥ १० ॥

कालः अग्रे सृष्ट्यादौ प्रजापतिम् ब्रह्माणम् असृजत उदपादयत् ।
कालः] प्रजाश्च असृजत । स्वयंभूः स्वयम् आत्मना भवतीति स्वयंभूः ।
कालव्यतिरिक्तकालान्तरनिषेधकः स्वयंशब्दः । कश्यपः आरोगभ्राजादि-
सप्तसूर्यापेक्षया अष्टमः सूर्यः । “कश्यपोष्टमः स महामेरुं न जहाति”
इति श्रुत्यन्तरम् [तै० आ० १, ७, १] उदाहृतम् [१] । ॥ कश्यप-
शब्दनिर्वचनं यास्केन एवं कृतम् । कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं
परिपश्यतीति सौहम्यात्” इति [तै० आ० १, ८, ८] ॥ तादृशः
सर्वस्य द्रष्टा सूर्यः तपः संतापकं तेजश्च कालाद् अजायत ॥

[इति] षष्ठेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“कालादापः” इति सूक्तं कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्य-
ते । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

कालादापः समंभवनं कालाद् ब्रह्म तपो दिशः ।

कालेनोदेति सूर्यः काले नि विंशते पुनः ॥ १ ॥

१ A B C D K K̄ S̄ V Dc समंभवत्. P P̄ J Cc अभवत् । We with R Cc and S̄ tyana's text.

1 S' 'सुवयित' for 'सुवयित्' 2 S' omits from here to कालः in the commentary on the next verse. 3 S' निषेपायकः. 4 So S'.

कालात् । आपः । सम । अ॒भ॒वन् । कालात् । ब्रह्म । तपः । दिशः ।
कालेन । उ॒त् । ए॒ति । सूर्यः । काले । नि । वि॒श॒ते । पुनः ॥ १ ॥

कालात् सर्वजगत्कारणात् परमात्मनः सकाशाद् आपः ब्रह्माण्डाधारभूताः समभवन् । स्मर्यते हि ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यम् अवांकिरत् ।

तद् अण्डम् अभवद्वैमम्

इति [म०सृ०१.९] । व्रततपः व्रतम् । कर्मनामैतत् । यज्ञादि कर्म । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । ॥ द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ यद्वा व्रततप इति पञ्चमी । जगत्सर्जनकर्मणे तप्यमानात् कालाद् दिशः प्राच्याद्याः समभवन् । कालेन प्रेरकेण सूर्य उदेति उदयं गच्छति । “भीषास्माद् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः” इति हि निगमः [तै०आ०८.८] । पुनः सूर्यः काले नि विशते विलीयते । अस्तम् एतीत्यर्थः । ॥ “ने-र्विशः” इति आत्मनेपदम् ॥

कालेन॒ वा॒तः प॒व॒ते कालेन॑ पृथि॒वी म॒ही ।

द्यौर्म॒ही काल॑ आहिता ॥ २ ॥

कालेन॑ । वा॒तः । प॒व॒ते । कालेन॑ । पृथि॒वी । म॒ही ।

द्यौः । म॒ही । काले॑ । आ॒हि॒ता ॥ २ ॥

कालो॑ ह भूतं भव्यं च पुत्रो अज्जनयत् पुरा ।

कालाद्द॒चुः सम॑भवन् यजुः कालाद्द॒जाय॑त ॥ ३ ॥

कालः । ह । भू॒तम् । भ॒व्यम् । च । पु॒त्रः । अ॒ज्ज॒न॒य॒त् । पु॒रो ।

कालात् । द॒चुः । सम॑ । अ॒भ॒वन् । यजुः । कालात् । अ॒जा॒य॒त् ॥ ३ ॥

१ A B K K V D० काले ह. We with C D R S C० P P J C० कालो ह. २ A B C D K K R S V D० अज्जनयत्पुरं. C० अज्जनयत्पुरं P P J पुरः । The correction was first made by Ru. ३ D R S० भय्यचतुः D० भय्यव्यतुः changed to भय्यचतुः. P० वृत्तयत् । We with A B C K K V C० P J C०.

1 S' अगावत्. 2 Sayana's text too reads : व्रततपो for व्रत तपो.

कालो यज्ञं समैर्यं देवेभ्यो भागमक्षितम् ।

काले गन्धर्वाप्सरसः काले लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥

कालः । यज्ञम् । सम् । ऐर्यत् । देवेभ्यः । भागम् । अक्षितम् ।

काले । गन्धर्वऽअप्सरसः । काले । लोकाः । प्रतिऽस्थिताः ॥ ४ ॥

कालेयमङ्गिरा देवोर्धर्वा चाधि तिष्ठतः ।

इमं च लोकं परमं च लोकं पुण्यांश्च लोकान् विधृतींश्च पुण्याः ।

सर्वोल्लोकानभिजित्य ब्रह्मणा कालः स ईयते परमो नु देवः ॥ ५ ॥

काले । अयम् । अङ्गिराः । देवैः । अर्धर्वा । च । अधि । तिष्ठतः ।

इमम् । च । लोकम् । परमम् । च । लोकम् । पुण्यान् । च । लोकान् ।

विऽधृतीः । च । पुण्याः ।

सर्वान् । लोकान् । अभिऽजित्य । ब्रह्मणा । कालः । सः । ईयते । परमः ।

नु । देवः ॥ ५ ॥

द्वितीया ॥ कालेन प्रेरयित्रा परमात्मना वातो वायुः पवते । ३ प-
वतिर्गतिकर्मा ३ । सर्वदा वाति । “भीषासाद् वातः पवते” इति
श्रुतिरूदाहता [१] । तेनैव मही महती पृथिवी आहिता दृढं स्थापि-
ता वर्तते । मही महती द्यौश्च काले आधारे आहिता निहिता स्था-
पिता । कालेनैव पित्रा प्रेरकेण पुत्रः प्रजापतिः भूतम् भूतकालावच्छिन्नं
भव्यम् भविष्यत्कालावच्छिन्नम् । चशब्दः अनुक्तसमुच्चयार्थः । वर्तमानं
पुरस्तात् पूर्वम् अजनयत् उत्पादितवान् ॥

तृतीया ॥ कालात् परमात्मनः ऋचः यादवद्वा मन्त्राः सम्भवन् ।

१ A B C D K K̄ R S̄ V D C G P̄ J C P̄ २ यन् देवेभ्यो. P corrects ऐर्यत् । to ऐर्यत् ।
We with Śāyana and his text. २ A R गन्धर्वो अप्सरसः. B C गन्धर्वाप्सरसः. We with
D K K̄ S̄ V D C P̄ P̄ J C P̄. ३ A B C D K K̄ R S̄ V D C G ० द्विषो. P̄ P̄ J C P̄ द्विषः ।
We with Śāyana. ४ A C D, and K̄ (originally), विधृतींश्च. R C G विधृतिश्च. D C वि-
धृतींश्च. We with B K̄ S̄ V P̄ P̄ J C P̄. ५ P J कालेयम् । P̄ कालेयम् । C P̄ कालेयम् ।

1 Śāyana's text: कालेन for कालो ह्.

यजुः प्रक्षिष्टपाठरूपो मन्त्रः अजायत । उपलक्षणम् एतत् सामवेदादी-
नाम् । तथा च पुरुषसूक्ते समान्नातम् “तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः
सामानि जज्ञिरे । इन्द्रांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद् अजायत” इति
[१९.६.१३] । तथा [कालः काल एव] देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः अक्षितम्
क्षयरहितं भागम् भागत्वेन परिकल्पितं यज्ञम् प्रकृतिविकृत्यात्मकं सोमयागं
समैरयत् उदपादयत् । इन्द्रादिदेवभागत्वेन यज्ञं जनयामास । अ-
क्षितम् इति । द्वि क्षये । “निष्ठायाम् अप्यदर्थे” इति ण्यदर्धपर्युदासेन
अत्र दीर्घाभावः । अत एव “क्षियो दीर्घात्” इति नत्वाभावः । ण्य-
दर्धो भावकर्मणी इति व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥ गां वाचं धारयन्तीति गन्धर्वाः । ॥ “गवि गं धृजो वः”
इति वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गम् इति आदेशः । धातोर्गुणः ॥ ग-
न्धर्वा गायकाः अप्सु उदकेषु अन्तरिक्षे वा सरन्ति गच्छन्तीति अप्स-
रसः मध्यमलोकस्थानाः काल एव आधारे वर्तन्ते । किं बहुना लोकाः
सर्वेपि काले प्रतिष्ठिताः । लोकशब्दो जनवाची भुवनवाची च । अ-
यम् अथर्ववेदस्य स्रष्टा देवः दीप्यमानः अङ्गिराः परमात्माङ्गरसोद्भूतः अ-
ङ्गिरा नाम देवः । अथर्वा । “अथर्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छ”
इति [गो० ब्रा० १.४] ब्राह्मणे अशरीरया वाचा स्वसृष्टास्वेव अप्सु अ-
र्वाग् अभिमुखम् एनं परमात्मानम् अन्विच्छेति अभिहितः परमात्मा
अथर्वशब्दाच्च इति बहुधा प्रपञ्चितम् । सोयम् अथर्वा अथर्ववेदस्रष्टा
देवश्च काले स्वजनके अधि तिष्ठति । ॥ अधिशब्दः सप्तम्यर्था-
नुवादी ॥

पद्ममी ॥ इमं चं सर्वकर्माजिनस्थानं लोकान् भूमिं परमम् फलभोग-
स्थानं स्वर्गलोकं पुण्यान् पुण्यकर्मभिरार्जितान् लोकान् पुण्याः दुःखले-
शासंसृष्टा विघृतीः लोकधारकान् सर्वान् उक्तान् अनुक्तांश्च लोकान् ब्र-
ह्मणा स्वकारणेन देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन सत्यज्ञानानन्तादिलक्षणेन
परमात्मना अभिजित्य अभिव्याप्य सः एतासूक्तद्वयमतिपार्श्वः परमः स-

वैतमः कालो देवः ईयते सर्वं स्यावरजङ्गमात्मकं जगद् व्याप्य वर्तते ।
नुशब्दः विद्वद्विद्वदनुभवप्रमाणद्योतनार्थः ॥

एकोनविंशे काण्डे षष्ठेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

षष्ठोऽनुवाकः समाप्तः ॥

सप्तमेनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र “रात्रिरात्रिम्” इति प्रथमसू-
क्तस्य मातरभ्युपस्थाने लिङ्गतो विनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

रात्रिरात्रिमप्रयातं भरन्तोऽश्वीवृ तिष्ठते घासमस्रै ।

रायस्पोषेणं समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ १ ॥

रात्रिमडरात्रिम् । अम्रडयातम् । भरन्तः । अश्वीवृड् । तिष्ठते । घासम् ।
अस्रै ।

रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिवेशाः ।
रिषाम् ॥ १ ॥

हे अग्ने तिष्ठते सर्वदा यजनीयत्वेन संनिहिताय । ॥ तिष्ठते । च-
तुर्थ्यैकवचने रूपम् ॥ अस्रै गार्हपत्याद्यायतनेषु वर्तमानाय तुभ्यं
घासवत् घासम् अदनीयं हविः । यथा अश्वाय घासं तृणादिकम् । रा-
त्रिरात्रिम् । वीप्सया सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । ॥ अत्यन्तसंयोगे द्विती-
या ॥ अम्रयावर्षम् अम्रच्छिद्य । सांतत्येनेत्यर्थः । ॥ यौतेर्षजन्तः
प्रयावशब्दः । णमुलन्तो वा ॥ भरन्तः हरन्तः प्रयच्छन्तो वयं
रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेन अग्नेन च सं मदन्तः स-
म्यक् माद्यन्तः ते तव प्रतिवेशाः । संनिहितगृहं प्रतिवेश इत्युच्यते ।
तत्र वर्तमानास्त्रासमीपवर्तिनो मा रिषाम मा हिंसिता भूम । यतो र-

१ So A B C D K R S V De Cs, P P J Cp and Sāyana's text. २ R भरन्तो°. ३ A B C R S Cs रायस्पोषेण. We with D K V De P P J. ४ A B D R S Cs ऋषाम. P P J Cp ऋषाम् । We with C K V De. ५ P अस्रै । We with P J.

1 S' रात्रि रात्रीम् for रात्रिरात्रिम्. 2 S' माषेन for इष्यमाणेन.

शुकस्य संनिधौ वर्तामहे अतो लब्धकाङ्क्षितफला निरुपद्रवाश्च भूयास्मेति
आशास्यते ॥

द्वितीया ॥

या ते वसोर्वीत इषुः सा ते एषा तया नो मृड ।

रायसोषेणे समिषा मर्दन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ २ ॥

या । ते । वसोः । वांतः । इषुः । सा । ते । एषा । तया । नः । मृड ।

रायः । पोषेण । सम । इषा । मर्दन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिवेशाः ।

रिषाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने वासकस्य तव या अनुग्रहबुद्धिः अन्नप्रदस्यं यां च अनुग्रह-
बुद्धिः तया अस्मान् सुख्य इति तात्पर्यार्थः ॥ रायसोषेणेत्यर्थं व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

सायंसायं गृहपतिर्नो अग्निः प्रातःप्रातः सौमनसस्यं दाता ।

वसोर्वसोर्वसुदानं एधि वयं तेन्धानास्तन्वमि पुषेम ॥ ३ ॥

सायमऽसायमः । गृहपतिः । नः । अग्निः । प्रातःऽप्रातः । सौमनसस्यं । दाता ।

वसोःऽवसोः । वसुदानं । एधि । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वमि । पुषेम ॥ ३ ॥

गृहपतिः गृहस्य स्वामी यजमानरूपः । गृहपतिना आहितो वा गृ-
हपतिः । इतद्विद्युत्प्रत्ययस्य लुक् ॥ गार्हपत्योग्निः नः अस्माकं
सर्वेषु सायंकालेषु प्रातःकालेषु च सौमनसस्य सुखस्य दाता भवति ॥
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वसोर्वसोः सर्वस्य प्रभूतस्य धनस्य वसुदानः

१ K V या ते वसोर्वीत इषुः सा ते with Śaṅgā, C °वांत इषुः सा त. K °वांत इषुः सा.
R C. °वांत इषुः सा त. Dc °वांत इषुः सा त changed to °वांत इषुः सा त. Śaṅgā's text:
या तेर्वसोर्वीत इषुः सा त एषा तया नो मृड । P P J C वांतः । इषुः । सा । We with
A B D S and P P J. २ See note २ on the previous verse. ३ See note ४ on the
previous verse. ४ R S C एधि. We with B C D K V Dc.

1 Śaṅgā appears to read वसोर्वा त इषुः सा for वसोर्वीत इषुः सा. 2 B' सर्वप्रभूतस्य
for सर्वस्य प्रभूतस्य.

धनदाता एधि भव । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । त्वा
त्ताम् इन्धानाः हविर्भिर्दीपयन्तो वयं तन्वम् । ॥ एकवचनम् अ-
तन्वम् ॥ सर्वाणि पुत्रमित्रादिशरीराणि पुषेस पोषयेम । ॥ पुषेः
“लिङ्ग्याशिष्यङ्” इति अङ् प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

प्रातःप्रातर्गृहपतिर्नो अग्निः सायंसायं सौमनसस्य दाता ।

वसोर्वसोर्वसुदानं एधिन्धानास्त्रा शतंहिमा ऋधेम ॥ ४ ॥

प्रातःऽप्रातः । गृहऽपतिः । नः । अग्निः । सायमऽसायम । सौमनसस्य । दाता ।

वसोःऽवसोः । वसुऽदानं । एधि । इन्धानाः । त्वा । शतमऽहिमाः । ऋ-
धेम ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे शरीरपुष्टिः प्रार्थिता । अस्मिन् मन्त्रे जीवनं प्रार्थित इत्ये-
तावान् विशेषः । शतम् शतसंख्याका हिमाः हेमन्तर्तून् ऋधेम ऋ-
ध्यास्म । अग्निपरिचर्यया शतसंबत्सरजीवनवन्तो भूयास्म । ॥ ऋधु
वृद्धौ । पूर्ववद् आशीर्लिङिः अङ् प्रत्ययः । डिच्चाद् गुणाभावः ॥

पञ्चमी ॥

अपश्चा दुग्धानस्य भूयोसम् ।

अन्नादापिन्नपतये रुद्राय नमो अन्नये ।

सभ्यः सभां मे पाहि ये च सभ्योः संभासदः ॥ ५ ॥

अपश्चा । दुग्धेऽन्नस्य । भूयासम् ।

अन्नऽदाप्यै । अन्नेऽपतये । रुद्राय । नमः । अन्नये ।

१ A रुधेम. २ A B C R S भूयासम्. We with D K V De Cs. ३ S अन्नादयो° for अ-
न्नादायो°. A C K V C° अन्नादयो°. D R अन्नादयो°. D° अन्नादयो° changed to अन्ना-
दयो°. P P J C° अन्नऽअदयै । We with B and Sáyana. The vaidika reading अन्ना-
दयोः doubtless owes itself to a misreading of a पृष्ठमात्रा. ४ A B C D K R S V De
C° P P J C°. सभ्यः. We with Sáyana. ५ P J दुग्धेऽन्नस्य । We with P.

सभ्यः । सभाम् । मे । पाहि । ये । च । सभ्याः । सभाऽसदः ॥ ५ ॥

अन्नस्य अपञ्चा[दिग्धा] पञ्चाङ्गागे अदग्धा स्थालीपृष्ठभागे दग्धान्नर-
हितो भूयासम् । अल्पान्नस्य स्थालीपृष्ठभागे दुःशृतोन्नसङ्गावः प्रभूता-
न्नस्य तु तादृग्दोषसंभवो नास्तीति वह्नन्लाभ आशास्यते । ॥ “पञ्च
पञ्चा च च्छन्दसि” इति पञ्चाशब्दो निपातितः । दहतेस्तृचि प्रत्यये रूपं
दग्धेति । नञ्समासः ॥ वह्नन्लाभे कारणम् आह । अन्नादाय
अन्नस्य भोक्त्रे भोजयित्रे वा अन्नपतये अन्नस्य स्वामिने रुद्राय रोदयित्रे
रुद्रात्मकाय वा अग्नये नमः । “रुद्रो वा एष यद् अग्निः” इति तै-
त्तिरीयश्रुतेः [तै० ब्रा० १. १. ८. ४] । अग्निपरिचर्यया अन्नलाभो भवती-
त्यर्थः । सभ्यः सभार्हस्तम् । ॥ “सभाया [यः]” इति यप्रत्य-
यः ॥ मे मदीयां सभाम् पुत्रभिन्नपञ्चादिसंघं पाहि रक्ष । अग्नि-
रेव संवीध्यः । ये च सभासदः सभायां समाजे सीदन्तस्ते सभ्याः
सभार्हाः सन्ति ते च अस्मदीयं प्रजासंघं रक्षन्तु इति ॥

पृष्ठी ॥

त्वमिन्द्रा पुरुहूते विश्वमायुर्व्यशिवत् ।

अहंरहर्वलिमिते हंरन्तोश्चयिव तिष्ठते धांसमग्ने ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । पुरुहूत । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रवत् ।

अहःऽअहः । बलिम् । इत् । ते । हंरन्तः । अश्वायऽइव । तिष्ठते । धां-
सम् । अग्ने ॥ ६ ॥

हे [पुरुहूत] बहुभिराहृत इन्द्र ऐश्वर्यसंपन्न अग्ने त्वं [विश्वम्] संपू-

१ ODR C. त्वमिन्द्रा. Sâyana's text त्वमिन्द्र पुरुहूत. J इन्द्र. P इन्द्र changed to इन्द्र. We with ABK̄ V Dc P̄. २ ABCDKK̄RŠ̄ V Dc पुरुहूत्व. Cc पुरुहूत्व. P P̄ J पुहुहुत्व. We with Sâyana. ३ ABCDRŠ̄ C. अहंरहर्वलि. Dc अहंरहर्वलि. changed to अहंरहर्वलि. PJ बलिम्. We with K̄K̄ V Dc P̄. ४ ABCDK̄ V मित्तं. D: मित्तं changed to मित्तं. C: मित्तं. Sâyana's text मित्ते. P P̄ J इत्. ते. ५ C. इरते. P̄ इरते. J इरते. P इरते. ६ ABCDKK̄RŠ̄ V Dc C. ज्ञात्. P P̄ J C ज्ञात्. We with Sâyana.

1 S' दुःशृत्यप्र. 2 S' माहृदो. 3 S' समाप्ते for समाजे.

र्णम् आयुः अन्नं जीवनं वा व्यश्नवत् प्रापय । ॥ पुरुषव्यत्ययः ।
अश्रोतेर्लेटि अडागमः ॥ । कस्यायुःप्रापणम् इति तम् आह । ति-
ष्ठते अश्राय घासं तृणादिकमिव [इत्ये] प्राप्तये गृहे वर्तमानाय अग्नये
तुभ्यं प्रतिदिवसं वलिं हरन्तो भवन्ति तेषाम् आयुः प्रापयेति संब-
न्धः । ॥ इत्य इति । इण् गतौ । “एतिस्तुशासृ०” इति क्यप्
प्रत्ययः । पित्वाद् धातोस्तुगागमः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“यमस्य लोकात्” इति सूक्तस्य दुःस्वप्ननाशनकर्मणि लैङ्गिकविनि-
योगोऽवगन्तव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यमस्य लोकादध्या वभूविष्य प्रमदा मर्त्यान् प्र युनक्षि धीरः ।

एकांकिनां स्रथं यासि विद्वान्स्वप्नं मिमानो असुरस्य योनीं ॥ १ ॥

यमस्य । लोकात् । अधि । आ । वभूविष्य । प्रमदा । मर्त्यान् । प्र । युन-
क्षि । धीरः ।

एकांकिनां । स्रथं । यासि । विद्वान् । स्वप्नं । मिमानः । असुरस्य ।
योनीं ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते दुःस्वप्नभावो वर्ण्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन् क्रूर पि-
शाच त्वं यमस्य लोकात् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ । आ
वभूविष्य आगतोसि । भूलोकं कर्म । ॥ भू प्राप्तौ इति धातुः ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । आगत्य च धीरः घृष्टः कस्मादपि न भी-
तस्त्वं प्रमदाः स्त्रियः मर्त्यान् मरणधर्मणः पुरुषांश्च प्र युनक्षि स्वात्मना
संयोजयसि । भूलोकनिष्ठान् स्त्रीपुंसान् [प्रति] मृत्युसूचकदुःस्वप्नं करोषी-
त्यर्थः । ॥ प्रपूर्वाद् युनक्तेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । अथ विद्वान्

१ R Cs मर्त्यात् Dc मर्त्यान् changed to मर्त्यान्. We with A B C D S V P P J. २ A
B C D R S Cs P J एकांकिना. We with K R V Dc P. ३ So P P J C.

1 S' प्राण° for प्रापण°. 2 S', however, has प्रमदा and not प्रमदाः.

देहिनाम् आयुर्वृद्धयवृद्धी जानन् त्वम् असुरस्य असुः प्राणः । ॥ रो
मत्तर्पीयः ॥ । प्राणवत् आत्मनो योनौ उपलब्धिस्थाने हृदये स्वप्नम्
कष्टम् अनिष्टफलं मिमानः निर्मिमाणः कुर्वन् एकाकिना त्यक्तपुत्रकल-
त्रबन्धनादिकेन हृष्टदुःस्वप्नेन म्रियमाणेन पुरुषेण एकाकिना असहायेन
सरथम् समानो रथो रंहणसाधनं यस्मिन् कर्मणि तथा यासि गच्छसि ।
दुःस्वप्नदर्शिनम् एकं पुरुषं यमलोकं प्रापयसीति यावत् । ॥ “एकाद्
आकिनिच् चासहाये” इति एकशब्दाद् आकिनिच् प्रत्ययः ॥

द्वितीया ॥

वन्धस्त्राग्नें विश्वचया अपश्यत् पुरा रात्र्या जन्तोरैके अहिं ।

तेतः स्वप्नेदमध्या वभूविथ भिपग्भ्यो रूपमपगूहमानः ॥ २ ॥

वन्धः । त्वा । अग्नें । विश्वऽचयाः । अपश्यत् । पुरा । रात्र्याः । जन्तोरैः ।

एके । अहिं ।

तेतः । स्वप्न । इदम् । अधि । आ । वभूविथ । भिपग्भ्यः । रूपम् । अपऽ-
गूहमानः ॥ २ ॥

दुःस्वप्नस्य अहोरात्रसृष्टेः पूर्वभावित्वम् उच्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन्
त्वा त्वाम् अग्ने सृष्टेः प्राकाले विश्वचयाः सर्वस्य चेतां संचेता स्रष्टा
वन्धुः प्राणिनः स्वस्वकर्मभिर्वधन् विधाता अपश्यत् दृष्टवान् । एके मा-
नसप्रजापत्यादयः रात्र्या अहि । ॥ विभक्तियत्ययः ॥ । अहः
अहोरात्रयोः जन्तोः जननाद् अहोरात्रकालसृष्टेः पुरा पूर्वम् । अप-
श्यन्नित्यर्थः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । “भावलक्षणे स्येण्” इति तो-

१ KV पृष्ठु° with Śāyana. C-पृष्° . We with ABCDKREŠDcPĪJ. २ AC
DKRŠVDc C: तचं. È तमः. PĪJ तचं. We with Śāyana. ३ A BDKKŠ
D: भिपग्भ्यंरूपमपगूहमानाः. C भिपग्भ्यंरूपमपगूहमानाः. C: भिपग्भ्यंरूपमुपगूहमानाः. R
भिपग्भ्यंरूपमपगूहमानाः. P भिपग्भ्यंरूपम् । अपऽगूहमानाः। È भिपग्भ्यंरूपम् । अयं । गू-
हमानाः। J भिपग्भ्यः । रूपम् changed to भिपग्भ्यंरूपम् । अपऽगूहमानाः। v PĪJ रा-
ट्यां। We with Śāyana's commentary. ५ PĪJ जन्तोरैः । रेके । We with Śāyana.

1 S' दुष्ट° for दृष्ट°. 2 S' चेती.

सुन् प्रत्ययः ॥ ततः । आरभ्येति शेषः । हे स्वप्न इदं सर्वं ज-
गद् अध्या वभूविष । ॥ अधिरनर्थकः कर्मप्रवचनीयः ॥ व्या-
प्तवान् अस्ति । आगते दुःस्वप्ने चिकित्सकैः प्रतीकारः कर्तुं शक्यत इ-
त्यत आह भिषग्भ्य इति । भिषग्भ्यः चिकित्सकेभ्यो रूपम् स्वकीयान्
आकृतिम् अपगूहमानः संवृण्वन् आच्छादयन् । चिकित्सका हि रो-
गस्वरूपं तस्य निदानं च ज्ञात्वा औषधादिभिः प्रतीकारं कुर्वन्ति न
तथा दुःस्वप्नस्य स्वरूपं निदानं च ज्ञात्वा मतिकुर्मुरिति स्वरूपाच्छाद-
नाभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

बृहद्वावासुरेभ्योधि देवानुपावर्तत महिमानमिच्छन् ।

तस्मै स्वप्नाय दधुराधिपत्यं त्रयस्त्रिंशत्स्वप्नानशानाः ॥ ३ ॥

बृहतेऽगावा । असुरेभ्यः । अधि । देवान् । उपे । अवर्तत । महिमानम् ।
इच्छन् ।

तस्मै । स्वप्नाय । दधुः । आधिऽपत्यम् । त्रयःऽत्रिंशत्स्वप्नान् । स्वप्नान् । आ-
शानाः ॥ ३ ॥

बृहद्वावा बृहतो महतो दुष्पधर्षानपि पुरुषान् गाते गच्छतीति बृह-
द्वावा । ॥ गाङ् गतौ । “आतो मनिन्कनिप्” इति कनिप् प्र-
त्ययः ॥ बृहत् अधिकं गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति वा तथाविधः

१ A B C R बृहद्वावासुरेः. D K K V D C बृहद्वावासुरेः. S बृहद्वावासुरेः. Cs बृहद्वा-
वासुरेभ्योधि. P P बृहत् । गावा । J बृहत् । गावा । P असुरेभ्यः । P J असुरेभ्यः । We
give the accent of Sâyana's reading बृहत्ऽगावन् which is derived from the root
ग. Or may it be that the original reading was बृहद्वावासुरेभ्योधि, subsequently cor-
rupted by a misreading of a prishtha-mâtrâ? २ A D देवानुपावर्तस्व. C देवानुपावर्-
तत. B K R V D C देवानुपावर्तत. P J उपे । अवर्तत । P उपे । अवर्तत । We with
S P J. ३ D यस्मै. We with A B C K R S V D C Cs x A B C D R S C Cs पत्युं
त्रयस्त्रिंशत्स्वप्नं. P त्रयःऽत्रिंशत् । त्रः । J त्रयःऽत्रिंशत् । त्रः । We with K K V D C P.
We add the visarga after त्रिंशत्स्वप्नान् in the sañhitâ with Sâyana's text and commentary.

1 S' चिकित्सा for चिकित्सका. 2 S' has स्वप्न before स्वरूपं.

स्वप्नः पूर्वम् असुरेभ्योधि असुरेभ्यः सकाशात् स्वयम् असुरपक्षीयः सन्
 तेभ्यः सकाशाद् देवान् उपावर्तत समीपं प्राप्तवान् । किमर्थम् । म-
 हिमानम् महत्त्वं प्रभावम् इच्छन् कामयमानः । महत्त्वैषणाद्धेतोरित्य-
 र्थः । पूर्वम् असुरेषु साधारणपुरुषत्वेन वर्तमानः ततोप्यधिकं श्रेयः का-
 मयमानो देवान् प्राप्नोत् । यथा लोके परराष्ट्राजसमीपवर्ती बलवान्
 पुरुषः स्वस्माद् राज्ञो बहुमानम् अलभमानः स्वराजशत्रुभूतराजसमीपं
 बहुमानार्थं गच्छति एवं दुःस्वप्नोपि आगत इति तस्मै स्वसमीपम् आ-
 गताय स्वप्नाय कष्टफलकारिणे दुःस्वप्नाय स्वः स्वर्गम् आनशानाः व्या-
 प्रवन्तः । ॥ अश्रोतेर्लिटः कानचि “अश्रोतेश्च” इति नुडागमः ॥ । त्र-
 यस्त्रिंशसः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः “अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
 दित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च” इति [ऐ० ब्रा० १. १०] समाम्नाता दे-
 वाः । ॥ सर्वेषां त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरणत्वात् इट् मत्वयः कृतः । “आ-
 जसेरसुकु” ॥ । आधिपत्यम् सर्वलोकानिष्टकारित्वलक्षणं स्वामित्वं
 दधुः विदधुः कृतवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

नैतां विदुः पितरो नोत देवा येषां जल्पिश्चरन्त्यन्तरेदम् ।

त्रिते स्वप्नमदधुरास्ये नर आदित्यासो वरुणेनानुशिष्टाः ॥ ४ ॥

न । एताम् । विदुः । पितरः । न । उत । देवाः । येषाम् । जल्पिः । च-
 रन्ति । अनारा । इदम् ।

त्रिते । स्वप्नम् । अदधुः । आस्ये । नरः । आदित्यासः । वरुणेन । अनु-
 शिष्टाः ॥ ४ ॥

एषां त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां यां जल्पिः दुःस्वप्नाय प्राणिनां त-

१ A नैतां विदुः. Cs नैतां विदुः. We with B C D K K̄ R Ë V Dc. २ So we read
 with A B C D K K̄ R Ë V Dc Cs P P̄ J. ३ A D K̄ Ë Ñ V Dc स्वतरेतम्. B C स्वतरेत.
 We with R C, P P̄ J. ४ A B C D R V C, P P̄ J कृते. We with K K̄ Ñ Dc. ५ A
 B C D K K̄ R Ë V Dc वरुणे. P P̄ J वरुणेन । We with C.

1 B' शरत्समीपे. 2 Sāyana's text has येषां for our येषां.

तत्कर्मानुसारेण दुःस्वप्नदर्शननिबन्धनानिष्टफलकारित्वलक्षणाधिपत्यप्रदानरूपं
यद् वाक्यम् इदं जगत् अन्तरा मध्ये चरति भक्षयति । आधिपत्यप्रदा-
नरूपं वाक्यं जगत् संहरति । ३ चरतिर्भक्षणार्थः ४ । एतां जल्यि
पितरो न विदुः न जानन्ति । उत अपि च देवाः त्रयस्त्रिंशद्देवव्यति-
रिक्ता अन्ये देवा न विदुः । केवलं स्वप्नस्य आधिपत्यप्रदातारो देवा
दुःस्वप्नश्च एतम् अर्थं जानन्तीत्यर्थः ॥ एवं देवेभ्यो लब्धाधिपत्यो दुःस्वप्नः
प्रवलः सन् स्वस्य आधिपत्यप्रदातृषु देवेषु मध्ये आदित्यान् नाम देवान्
अनिष्टफलदुःस्वप्नदर्शनेन जग्राह । तदा आदित्याः परस्परं विचार्य स्वेभ्य
एव लब्धप्रभांशो दुःस्वप्नः अस्मानेषु गृहीतवान् अंस्य क उपाय इति
वरुणं पृष्ठवन्तः । स पृष्ठो वरुणः स्वप्नप्रतीकारमपि इमम् उपदिदेश ।
तद् अत्र उत्तरार्धेन उच्यते । नरः नेतारः आदित्यासः एतत्संज्ञका देवा
वरुणेन पापनिवारकेण एतत्संज्ञकेन देवेन अनुशिष्टाः सम्यग् उपदिष्टाः
सन्तः आस्ये अंषां पुत्रे त्रिते एतत्संज्ञके महर्षौ स्वप्नम् अनिष्टफलसूचकं
दुःस्वप्नम् अदधुः स्थापितवन्तः । न्यमार्जयन्निति यावत् । तथा च शा-
कला दाशतय्यां समामनन्ति । “त्रिते दुःष्वप्यं सर्वम् आस्ये परि दक्ष-
स्यनेहसो व ऊतयः सु ऊतयो व ऊतयः” इति [ऋ० ६. ४७. १५] ॥

पञ्चमी ॥

यस्य क्रूरमभंजन्त दुष्कृतोस्वप्नेन सुकृतः पुण्यमायुः ।

स्वर्गिदसि परमेण वृधुना त्व्यमानस्य मनसोधिं जज्ञिषे ॥ ५ ॥

यस्य । क्रूरम् । अभंजन्त । दुःऽकृतः । अस्वप्नेन । सुऽकृतः । पुण्यम् । आयुः ।

१ A corrects 'मपेचं' into 'ममंजंत'. KĀV 'ममंजन्त'. B̄C 'मपेचंत'. Dc 'ममंजंत' changed to 'ममंजंत'. P̄P̄J अपुचंत । We with ADR̄S̄C̄s. २ AĀBODKĀREŠV Dc Cs all read: दुष्कृतोस्वप्नेन. P̄P̄J स्वप्नेन । ३ AĀDR̄S̄ Dc C̄s वृधुना त्व्यमानस्य. P̄J त्व्यमानस्य । We with KĀV P̄ and with Dc as subsequently corrected, v AĀCDR̄S̄ Dc C̄s जज्ञिषे. P̄J जज्ञिषे । We with KĀV, with Dc as subsequently corrected and with P.

1 S' 'बंधननिष्ट'. 2 S' 'प्रभवो'. 3 S' 'प्रतीकारोप्यर्थ' for 'प्रतीकारमपि इमम्'. 4 S' 'आस्यपुत्रत्रिते'.

स्त्रिः । मद्दसि । परमेण । बन्धुना । तप्यमानस्य । मनसः । अधि । जज्ञिषे ॥५॥

दुष्कृतः दुष्कर्माणः पापिनः पुरुषा यस्य दुःस्वप्नस्य क्रूरम् भयंकरम्
अनिष्टं फलम् अभजन्त ग्रामुवन्ति । सुकृतः सुकर्माणः अस्वप्नेन दुःस्व-
प्नदर्शनाभावेन पुण्यम् पुण्यकर्मनिमित्तम् आयुः जीवनम् । अभजन्तेति ॥
अथ प्रत्ययकृतः । [हे] दुःस्वप्न स्वः स्वर्गे लोके परमेण सर्वोत्तरेण ब-
न्धुना सृष्टेः प्राक्काले त्वां दृष्टवता विधात्रा सह मदसि माद्यसि । ॥ मा-
द्यतेर्ब्यत्ययेन शप् प्रत्ययः ॥ तप्यमानस्य मृत्युपाशेन संतप्यमानस्य
पुंसो दुष्कर्माणः पुरुषस्य मनसोऽधि मनसः सकाशात् जज्ञिषे मृत्युसूच-
नार्थं प्रादुर्भूतो भवसि । ॥ जनी प्रादुर्भावे इति धातुः ॥

षष्ठी ॥

विद्म ते सर्वाः परिजाः पुरस्ताद् विद्म स्वप्न यो अधिपा इहा ते ।

यशस्विनो नो यशसेह पाद्भाराद् द्विषेभिरपं याहि दूरम् ॥ ६ ॥

विद्म । ते । सर्वाः । परिजाः । पुरस्तात् । विद्म । स्वप्न । यः । अधिपाः ।

इह । ते ।

यशस्विनः । नः । यशसा । इह । पाहि । आरात् । द्विषेभिः । अपं । याहि ।

दूरम् ॥ ६ ॥

हे स्वप्न ते तव [पुरस्तात् सर्वाः परिजाः] पुरस्ताद्गामिनः सर्वान्
परिजनान् विद्म । ॥ परिपूर्वात् जायते: “जनसनखनक्रमगमः”
इति विट् । “विद्मनोः” इति अनुनासिकस्य आकारः ॥ तथा
इह इदानीं ते तव यः अधिपाः स्वामी तं च विद्म जानीमः । एवं
तव स्वरूपं स्वामिनं परिजनांश्च जानतो यशस्विनः नः अस्मान् इह

१ See foot-notes ३ and ४ respectively on the previous page. २ D Ḍ अधिपा.
We with BCK KRV Dc C. P P J. ३ C द्विषेभिः corrected to द्विषेभिः. Ḍ द्विषेभिः
changed to द्विषेभिः. Sāyana's text: द्विषेभिः. We with A B D K K R V Dc C. P
P J. ४ P P J स्वरूपऽयः. We with Sāyana.

1 S' omits स्तो in पुंसो.

दुःस्वप्नप्रसङ्गे यशसा अन्नेन कीर्त्या वा निमित्तेन आरात् समीपे पाहि
रक्ष ड्रेष्टुः । द्विपोभिः ड्रेष्टृभिर्वाधकैः सह अस्मत्तो दूरं देशम् अप याहि
अपसृत्य गच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“यथा कलां यथा शफम्” इति सूक्तेन पुरोहितो दुःस्वप्नदर्शिनं रा-
जानम् अभिमन्त्रयेत् । उक्तं परिशिष्टे । “कुञ्जरं वा प्रमत्तम् अश्वं
“श्वेतं गोवृषं वा यानं युक्तं वाजिभिर्यथारोहयेत् स्वप्नकालेमुष्य विद्या-
“न्मानसो यामभीष्टां तस्मात् तां रात्रिं प्रयतः स्वपेत् । स्वप्नं दृष्ट्वा ऋ-
“त्विग्भ्यो निवेदयेत् । परोपेहि[६, ४५] यो न जीवोसि[६, ४६] विद्म
“ते स्वप्नं जनित्रं[६, ४६, २] यथा कलां यथा शफम्[१९, ५७] इति
“राजानम् अभिमन्त्र्य यथागतं गच्छेत्” इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा कलां यथा शफं यथर्णं संनयन्ति ।

एवा दुःस्वप्न्यं सर्वमग्निं संनयामसि ॥ १ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । समऽनयन्ति ।

एव । दुःस्वप्न्यम् । सर्वम् । अग्निं । सम । नयामसि ॥ १ ॥

यथा अवदानार्थं संस्कुर्वन्त ऋत्विजः हतस्य पशोः कलां शफम् इति
अनवदानीयान्यङ्गानि सहादाय अन्यत्र संनयन्ति । यथा वा प्रवृद्धम्
ऋणं संनयन्ति अपगमयन्ति उत्तमर्णाय प्रत्यर्पयन्ति एवं दुःस्वप्नम् कष्ट-
स्वप्ननिमित्तकं सर्वम् अनर्घजातम् आस्थे अपां पुत्रे त्रिताख्ये महर्षौ सं
नयामसि संनयामः स्थापयामः प्रमार्जयामः ॥

द्वितीया ॥

सं राजानो अगुः समृणान्यगुः सं कुष्ठा अंगुः सं कला अंगुः ।

१ So we read with A B C D K K R S V D C C P P J २ A B C D K K R S V
D C C स कुष्ठा. P P J स. कला. We with Slayna

1 S' ड्रेष्टु. 2 We cannot trace this doubtless corrupt passage in our MS of the
Paris ishta 3 S' has a space for two letters after प्र 4 S' वृचाख्यो.

समस्मासु यद्दुष्वभ्यं निद्विषते दुष्वभ्यं सुवाम ॥ २ ॥

सम् । राजानः । अगुः । सम् । ऋणानि^१ । अगुः । सम् । कुष्ठाः । अगुः ।

सम् । कलाः । अगुः ।

सम् । अस्मासु । यत् । दुःऽस्वभ्यम् । निः । द्विषते । दुःऽस्वभ्यम् । सुवाम् ॥२॥

यथा राजानः परराष्ट्रं विनाशयितुं समगुः संयन्ति संहता भवन्ति । ऋणानि वहूनि संयन्ति । एकस्मिन्नृणे अनपसारिते उपर्युपरि ऋणानि वहूनि भवन्तीति प्रसिद्धिः । कुष्ठाः । कुष्ठो नाम लग्दोषः । तंदुपलक्षिता बहवो रोगाः । एकस्मिन् कुष्ठरोगे अचिकित्सिते तस्योपरि पिटकव्रणादीनि भवन्तीति प्रसिद्धिः । कलाः अनुपादेयावयवोपलक्षणम् । यथा वर्जनीयाः पश्वाद्यवयवा जीर्णकूपादिषु संहता भवन्ति । एवम् अस्मासु यद् दुःष्वभ्यम् दुःस्वप्रनिमित्तकम् अनर्थजातं सम् । अगात् इति एकवचनेनानुषङ्गः । संमितं संहतं वर्तते तद् दुःष्वभ्यम् अरिष्टजातं द्विषते अस्मद्द्वेषे निः सुवाम अस्मत्तो निःसार्य प्रेरयाम् । ऋषू प्रेरणे । तौदादिकः ५ ॥

तृतीया ॥

देवानां पत्नीनां गर्भं यमस्य करु यो भद्रः स्वप्न ।

स मम यः पापस्तद्विषते प्र हिण्मः ।

मां तृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ॥ ३ ॥

देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भम् । यमस्य । करु । यः । भद्रः । स्वप्नम् ।

१ A B C D K K R S V Dc C: यत् दुष्वभ्यं (a visarga being added after दू by A B C R Dc C-). P P J यत्: 1. We with Śāyana. २ B C K R Dc दुःष्वभ्यं. We with A D S V C. ३ P P J सः । ऋणानि । ४ A B C D K K R S V Dc C: देवानां पत्नीनां गर्भं यमस्य करुयो भद्रस्वप्नः । समस्यः &c. P P J देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भं (P गर्भम्) । यमस्य । करुयोः । भद्रस्वप्नः । समम् । अयुः । 1. We with Śāyana.

५ C. मातृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ।

३ मातृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुखम् ।

1 S' उपर्युपरि for उपर्युपरि. 2 S' त्वदुपः. 3 S' तद्रोपदि. 4 S' संमितं.

सः । मर्म । यः । पापः । तत् । द्विषते । प्र । हिष्मः ।

मा । तृष्टानाम् । अस्ति । कृष्णशकुनेः । मुखम् ॥ ३ ॥

हे देवानां पत्नीनां गर्भ । दीव्यन्ति व्रीडन्तीति देवा गन्धर्वाः । पत्नी-
शब्देन अप्सरसः । गन्धर्वाप्सरसां गर्भं पुत्र । ता हि महाजलवृक्षादिस्थानेषु
स्थित्वा पुरुषान् उन्मादयन्तीति तैत्तिरीयश्रुतिप्रसिद्धिः [तै० सं० ३. ४. ८. ४] ।
अत्रापि उन्मादनयोगात् तत्पुत्रत्वेन स्वप्नस्य व्यपदेशः । ॥ “सुवाम-
न्तिते पराङ्गवत् स्वरे” इति पञ्चमन्तितसमुदायस्य षाष्ठिकम् आद्युदा-
त्तत्वम् ॥ हे यमस्य कर । यथा प्रेताधिपतिः स्वीयेन हस्तेन यं-
कंचन वध्यं गृहीत्वा घातयति एवं दुःस्वप्नेनापि तथा करोतीति स्वप्नस्य
तत्करत्वव्यपदेशः । एवंप्रभावं हे स्वप्न त्वदीयो भद्रः मङ्गलकारी यः अं-
शोस्ति सौंशो ममास्तु । यः पापः क्रूरः अनिष्टकारी अंशः तं द्विषते
शत्रवे प्र हिष्मः प्रेरयामः । ॥ हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिः ।
“हिनु मीना” इति णत्वम् । “लोपश्चास्य” इति श्रुमत्यस्य अन्त्य-
लोपः ॥ कृष्णशकुनेः । कृष्णः पक्षी वायसः । तस्य मुखम् मु-
खबन्मुखं वायसमुखभूतः स्वप्नस्त्वं बाधको मा भवेत्यर्थः ॥

तं त्वां स्वप्नं तथा सं विद्मः स त्वं स्वप्नाश्च इव कायमश्च इव नीनाहम् ।

अनास्माकं देवपीयुं विपारं वपु यदस्मासु दुःखं यद् गोषु यच्च नो

गृहे ॥ ४ ॥

C मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम् ।

B D K R V मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम् ।

Dc मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम् changed to मातृष्टानामासिकृष्णशकुनेमुखम्.

P P J मातृष्ट । नाम । अस्ति । कृष्णशकुने ।

Sâyana's text: मातृष्टानामसि कृष्णशकुनेमुखम्. We read मा तृष्टानामसि with Sâyana's text and accentuate accordingly. The accent on कृष्णशकुनेः is ours.

१ A B K R V Dc C D S Cs विपारं वपुः (C D S Cs वपुः) for विपारं वपुः. P P J विपारम् । वपुः । We with Sâyana, and accentuate accordingly. Conf. foot-note १ on the next page.

1 S' प्रभावो. 2 S' भूतः.

तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम । विद्म । सः । त्वम् । स्वप्न । अश्वःऽइव ।
कायम् । अश्वःऽइव । नीनाहम् ।

अनास्माकम् । देवऽपीयुम् । पियास्म । वप । यत् । अस्मासु । दुःऽस्व-
र्ष्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ॥ ४ ॥

अनास्माकस्तद् देवपीयुः पियास्मिन्निष्कमिव प्रति मुञ्चताम् ।

नवारत्नीनेपमया अस्माकं ततः परि ।

दुष्वर्ष्यं सर्वं द्विषते निर्दयामसि ॥ ५ ॥

अनास्माकः । तत् । देवऽपीयुः । पियास्मः । निष्कमऽइव । प्रति । मुञ्चताम् ।
नव । अरत्नीन् । अपऽमयोः । अस्माकम् । ततः । परि ।

दुःऽस्वर्ष्यम् । सर्वम् । द्विषते । निः । दयामसि ॥ ५ ॥

चतुर्थी ॥ हे स्वप्न तं तादृशं त्वा त्वां तथा तेन प्रकारेण तदर्धम् उ-
त्पन्न आगत इति सर्वं सं विद्म जानीमः । हे स्वप्न स त्वम् अश्वो
यथा स्वकीयं रजोधूसरं [कायं] धुनोति यथा च अश्वः नीनाहम् प-
त्याणकवचादिकम् अवकिरति एवम् अस्माकं पियास्म । दुःपीय-
तिहिंसाकर्मा ३ । वाधकम् न केवलम् अस्माकमेव वाधकं किं तु
देवपीयुम् देवानां वाधकं यज्ञविघातिनम् अंबं वप । तिरस्कुर्वित्यर्थः ।
दुःस्वप्नफलं तस्मास्त्विति यावत् ॥

पञ्चमी ॥ अस्मासु [अस्माकं] वपुषि यद् दुष्वर्ष्यं वर्तते यच्च [गोषु]
गवाम् अनर्थसूचकं दुष्वर्ष्यं यच्च नः अस्मदीये गृहे वर्तते तद् अस्मा-
कम् अरिष्टम् अंबं । गमयेति शेषः । तद् अरिष्टजातं देवपीयुः पि-
यास्मः शत्रुः निष्कमिव सौवर्णम् आभरणमिव प्रति मुञ्चतात् । स्वशरीरे
धारयवित्यर्थः ॥

१ A B C D E K K̄ E Ś V D e C s P P̄ J पियास्मः. २ C R नवमया. Ś नवमया. P P̄
J अपऽमयोः. ३ Śāyana's text : नवमया अस्मा. We with A B K K̄ E V D e C s. ३ C
K̄ R C. दुःस्वर्ष्यम्. D e दुष्वर्ष्यं changed to दुःस्वर्ष्यम्. We with B D Ś V.

१ Śāyana's text is अनास्माकं देवपीयुः. २ Śāyana's text is अनास्माकं तद् for our अ-
नास्माकस्तद्.

षष्ठी ॥ अस्माकं संवन्धि दुष्यभ्यं नवारलिपर्यन्तम् अपसारय । यथा तत्संस्पर्शो न भवति तथा कुर्विति वक्तुं नवारलिप्रमाणम् उक्तं वेदितव्यम् । ततः अनन्तरं सर्वम् उत्पन्नं दुष्यभ्यम् [अंग्रिये] द्वेष्ये प्रेरयामः ॥

[इति] सप्तमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“घृतस्य जूतिः” इति सूक्तस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः । तत्र दर्शपूर्णमासयोराज्यभागहोमात् पूर्वं “यज्ञस्य चक्षुः” इत्यनया आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं हि दर्शपूर्णमासौ प्रक्रम्य “अग्नावग्निः [४. ३९. ९] “हृदा पूतम् [४. ३९. १०] पुरस्ताद्युक्तः [५. २९. १] यज्ञस्य चक्षुः [१९. “५८. ५] इति जुहोति” इति [कौ० १. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

घृतस्य जूतिः संमना सदेवां संवत्सरं हविषा वर्धयन्ती ।

श्रोत्रं चक्षुः प्राणोच्छिन्नो नो अस्त्रच्छिन्ना वयमार्युषो वर्चसः ॥ १ ॥

घृतस्य । जूतिः । संमना । सदेवां । सम्वत्सरम् । हविषा । वर्धयन्ती ।

श्रोत्रम् । चक्षुः । प्राणः । अच्छिन्नः । नः । अस्तु । अच्छिन्नाः । वयम् ।

आर्युषः । वर्चसः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते मनसा निर्वर्त्यो यज्ञः स्तूयते । घृतस्य । ३५ घृ-
रणदीप्त्योः ३ । दीप्तस्य परतेजसो जूतिः । ३५ जु इति सौत्रो
धातुः । “जतियूतिजूति०” इति क्तिन्प्रत्ययान्तात्वेन निपातितः ३ । स-
देवां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् जूतिशब्देन सर्वत्र प्रसृतं ज्ञानम् उच्यते ।
अत एव ऐतरेयकाः “मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो
वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति” इति [ऐ० आ०

१ CD संमना. B K K R V संमनाः. A समानाः. S संमनाः. D संमनाः changed to संमनाः. P J समना । Sâyana's text समनाः. We with C P २ A B C D K R S V D C सदेवाः. P P J सदेवाः । We with Sâyana and Sâyana's text. ३ P P J अच्छिन्ना । We with Sâyana.

1 Sâyana's text is : अग्रिये संनयामसि for our द्विपते निर्दयामसि.

२. ६. १] समामनन्ति । घृतस्य जूतिरिति परमात्मनः स्वरूपविषयं ज्ञानम् । कीदृशी । समनाः; समानमनस्का सर्वेषां प्राणिनां मनांसि यस्मिन् प्रज्ञाने समाश्रितानि । सदेवा देवाः इन्द्रियाणि सर्वप्राणिसंबन्धीनि तत्सहिता परमात्मविषया बुद्धिः संवात्सरम् संवसन्त्यत्र भूतानीति संवात्सरः परमात्मा तं हविषा शब्दस्पर्शादिरूपप्रपञ्चेन ह्यमानेन वर्धयन्ती पुष्णती भवति । वस्तुकृतपरिच्छेदपरिहार एव परमात्मनः पोष इत्यर्थः । शब्दादिविषयाणां ज्ञानाग्नौ होमो भगवताप्युक्तः ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन् विषयान् अन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ।

इति [भ०गी० ४, २७] ॥ एवं ज्ञानयज्ञप्रवर्तकानां नः अस्माकं श्रोत्रं चक्षुः प्राणः । एतद् उपलक्षणं ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च । प्राणः शरीरधारको वायुः अच्छिन्नः अविनश्वरः अस्तु । वयं च आयुषो जीवनस्य वर्चसस्तेजसः अच्छिन्नाः छिन्नं छेदः विनाशः तद्रहिता भूयास । इन्द्रियादीनां बाह्यविषयप्रवर्तनपरिहारेण आत्मविषयत्वकरणेन तेषां विच्छेदाभाव आशास्यते ॥

द्वितीया ॥

उपास्मान् प्राणो ह्ययतामुप वयं प्राणं हवामहे ।

वर्चो जग्राह पृथिव्यन्तरिक्षं वर्चः सोमो बृहस्पतिर्विधत्ता ॥ २ ॥

उप । उपास्मान् । प्राणः । ह्ययताम् । उप । वर्चम् । प्राणम् । हवामहे ।

वर्चः । जग्राह । पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वर्चः । सोमः । बृहस्पतिः । वि-

धत्ता ॥ २ ॥

१ A B C S १ for १. Cs जग्राह पृथिव्यांतरि०. We with D K K V De. २ A B C स्पतिर्धत्ता. D स्पतिर्धत्ता. B स्पतिर्धत्ता. K V स्पतिर्धत्ताम्. K स्पतिर्विधत्ता. De स्पतिर्धत्ता changed to स्पतिर्धत्ता. Cs स्पतिर्धत्ता. P P J बृहस्पतिः । धत्ता । Sāyana's text: विधत्ता. We with S. ३ P P ह्ययम् । We with J.

अस्मान् मानसयज्ञप्रवर्तकान् प्राणः शरीरधारकः पञ्चवृत्तिको वायुः
उप ह्ययताम् चिरकालजीवनाय अनुजानातु । वयं च प्राणम् उप ह-
यामहे अस्मदीयेषु शरीरेषु चिरकालावस्थानाय प्रार्थयामहे । पृथिवी अ-
न्तरिक्षं च वर्चस्तेजः जग्राह स्वीकृतवती । अस्मभ्यं दानुम् इति शेषः ।
अत्र वर्चःशब्देन शरीरधारक ओजो नाम अष्टमो धातुर्विवक्षितः । तथा
तेजः बृहस्पतिः विधत्ता विशेषेण धर्ता अग्निः सूर्यो वा वर्चो जग्राह ।
अस्मभ्यं दानुम् इति शेषः ॥

तृतीया ॥

वर्चसो द्यावापृथिवी संग्रहणी बभूवपुर्वर्चो गृहीत्वा पृथिवीमनु सं चरेम ।
यशसं गावो गोपतिमुप तिष्ठन्त्यायतीर्यशो गृहीत्वा पृथिवीमनु सं च-
रेम ॥ ३ ॥

वर्चसः । द्यावापृथिवी इति । संग्रहणी इति समऽग्रहणी । बभूवपुः । वर्चः ।
गृहीत्वा । पृथिवीम् । अनुं । सम । चरेम् ।
यशसम् । गावः । गोऽपतिम् । उप । तिष्ठन्ति । आऽयतीः । यशः । गृ-
हीत्वा । पृथिवीम् । अनुं । सम । चरेम् ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां वर्चसः संग्रहणी संग्रहण्यौ दात्र्यौ
बभूवपुः भवतम् । वर्चः युवाभ्यां दत्तं तेजो गृहीत्वा अवलम्ब्य पृथिवीम् ।
द्युलोकस्य उपलक्षणम् । भूलोकं द्युलोकं च अनु उद्दिश्य । ह्यल-
क्षणे अनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ सं चरेम संचारं कुर्याम । ततः गावो
धेनवः गोपतिम् गवां स्वामिनं मां यशसां अनेन कीर्त्या वा सह उप
तिष्ठन्ति समीपं प्राप्नुवन्तु । ततो वयम् आयतीः आगच्छतीर्धेनूः यशश्च

१ So we accentuate with A C D K K̄ R Ś V Dc C, and P P̄ J. B̄ बभूवपुः. २ K
K̄ अनुसंचरेम. Dc पृथिवीमनुसंचरेम changed to पृथिवीमनुसंचरेम. P P̄ अनुऽसंचरेम ।
J अनुऽसंचरेम । A B̄ C D R Ś C̄ अनुसंचरेम. We with V. ३ A R यशसां. B̄ O D
K K̄ Ś V यशसां. Dc यशसं changed to यशसां. Cc यशसां. Śāyana's text : यशसां. P
यशसाम् । P̄ J यशसां । We with Dc.

गृहीत्वा पृथिवीम् अनु सं चरेम उभयोर्लोकयोः संचारिणो भवेम । यद्वा
पृथिवीम् भूलोकमेव अनु सं चरेम इत्युभयत्रार्थः ॥

चतुर्थी ॥

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्मा सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वेमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो हंहता तम् ॥ ४ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्म । सीव्यध्वम् । बहु-
ला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । हं-
हत् । तम् ॥ ४ ॥

अस्या ऋचस्त्रेधार्यो नीयते इन्द्रियपरत्वेन ऋत्विक्परत्वेन योद्धपरत्वे-
नेति । हे इन्द्रियाणि यूयं व्रजं कृणुध्वम् अस्मिन् मानसयज्ञप्रवर्तना-
धिष्ठानभूते शरीरे व्रजम् संघातं कृणुध्वम् संघीभूय तिष्ठत । स हि हि
यस्मात् कारणात् स देहः वः युष्माकं नृपाणः नृणां नेतृणां स्वस्वविष-
येषु प्रवर्तमानानां रक्षकः । शरीरसद्भावे हि तेषाम् अवस्थानम् । यद्वा
नृणां युष्माकं पानस्थानम् । इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवर्तनमेव पानम् इ-
त्युच्यते । ॥ “कृत्यत्युटो बहुलम्” इति कर्तारि अधिकरणे वा
त्युट् ॥ ॥ वर्म वर्माणि वारकाणि विषयाख्यानि वस्तूनि सीव्यध्वम्
संवाप्ति । स्वस्वव्यापारविषयान् शब्दादीन् कुरुत । कीदृशानि । [बहुला]
बहुलानि अधिकानि पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा आयसीः अयोवत् सा-
रभूता अधृष्टाः परैरधृष्यमाणाः पुरः पूरयित्रीः स्वस्वविषयग्रहणशक्ताः कृ-

१ A C D S De G, read सीव्यध्वं बहुला. B सीव्यध्वं बहुला corrected from सीव्यध्वं
बहुला. R सीव्यध्वं बहुला. V वर्मा सीव्यध्वं बहुला and वर्मा सीव्यध्वं बहुला. P P J C वर्म।
अस्ति । विऽमध्वम् । We with B as originally. २ A कृणुध्वं मा°.....सुस्रोच्चमसो वृह°.
B ध्वं मा°.....सुस्रोच्चमसो वृह°. C D K V De ऋध्वं मा°.....सुस्रोच्चमसो वृह°. R ध्वं मा°
.....सुस्रोच्चमसो वृह°. P P J कृणुध्वम् । मा । आयसीः । (P अयसीः) .....अधृष्टा । We
with C.

1 S' has न प after नीयते. 2 S' has बहु inserted before वर्म.

यज्ञस्य । चक्षुः । प्रऽभृतिः । मुखम् । च । वाचा । श्रोत्रेण । मनसा ।
जुहोमि ।

इमम् । यज्ञम् । विऽतंतम् । विश्वऽकर्मणा । आ । देवाः । यन्तु । सुऽम-
नस्यमानाः ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता [२, ३५, ५] । चक्षुरादीन्द्रियाणि मनो-
यज्ञस्य संबन्धित्वेन जुहोमि तत्रवणानि करोमि । इमं यज्ञं विश्वस्रष्ट्रा
देवेन विततं विस्तीर्णम् इमं मानसं यज्ञं देवाः सुमनस्यमानाः सुमनस
इव आचरन्तो यन्तु प्राप्नुवन्तु इति संग्रहार्थः ॥

षष्ठी ॥

ये देवानामृत्विजो ये च यज्ञिया येभ्यो हव्यं क्रियते भागधेयम् ।

इमं यज्ञं सह पत्नीभिरेत्य यावन्तो देवास्तविषा मादयन्ताम् ॥ ६ ॥

ये । देवानाम् । ऋत्विजः । ये । च । यज्ञियाः । येभ्यः । हव्यम् । क्रियते ।
भागधेयम् ।

इमम् । यज्ञम् । सह । पत्नीभिः । आऽइत्य । यावन्तः । देवाः । तविषाः ।
मादयन्ताम् ॥ ६ ॥

देवानां मध्ये ये ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः ऋत्विग्भूता वर्तन्ते ।
ये च यज्ञिया यज्ञार्हा यष्टव्या वर्तन्ते । येभ्य उभयेभ्यो देवेभ्यः भाग-
धेयम् भागरूपं हव्यं हविः क्रियते दीयते । यावन्तो यत्परिमाणा देवाः
सन्ति तावन्तस्तविषा महान्तो देवाः पत्नीभिः स्वस्वनारीभिः इन्द्राण्या-

१ A B C R S क्रियते. Cs कृयते. D कृयते. J कृयते corrected into कृणुते । P कृयते ।
We with K K̄ V Dc P̄. २ A K K̄ V Dc °पत्नीभिरै°. B S °पत्नीभिरै°. R °पत्नीभिरैत्य.
C पत्नीभिरै° changed to °पत्नीभिरै°. D पत्नीभिरै°. Cs पत्नीभिरैत्य. P P̄ J सहऽपत्नीभिः ।
३ A R C °स्तविषा मादयन्तां. B C D S °स्तविषा मादयन्तां. V K K̄ °स्तविषा मादयन्तां.
Dc °स्तविषा मादयन्तां changed to °स्तविषा मादयन्तां. P तविषा । P̄ J तविषा । We
with Slyana and accentuate accordingly. ४ P̄ मादयन्ताम् । We with P J.

दिभिः सह इमं यज्ञम् एव आगत्य मादयन्ताम् हविःस्वीकारेण वृषा
भवन्तु ॥

[इति] सप्तमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“त्वमग्ने व्रतपाः” इति सूक्तस्य दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे
आज्यहोमे शान्तसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन सं-
हिताविधौ । “एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः । ऐन्द्राग्नौ द्वितीयो भ-
वति । तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि [१९. ५९] कामस्तदग्रे [१९.
“५२] इति शान्ताः” इति [कौ० १. ६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देवं आ मर्त्येषु ।

त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाः । असि । देवं । आ । मर्त्येषु । आ ।

त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं व्रतपाः व्रतस्य कर्मणः पालयिता असि भवसि । मर्त्येषु
मरणधर्मसु मनुष्येषु देवः द्योतमानः जाठराग्निरूपः [आ] अभिभवसि
समन्ताद् व्याप्तोषि । द्वितीय आकारः आभिमुख्यार्थो वा । किं च य-
ज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु त्वमेव ईड्यः स्तोतव्यो भवसि ॥

द्वितीया ॥

यद् वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद् विश्वादा वृणानु विद्वान्सोमस्य यो ब्राह्मणो आविवेश ॥ २ ॥

१ A B C देवा आ. D K R V C देवा आ. De देव आ changed to देवा आ. P P J
देवाः । P J आ मर्त्येषु । P आ । मर्त्येषु । We with S. १ A B D S C विश्वादा. C De
विश्वदा changed to विश्वादा. P P J विश्वस्य । We with C K R V D P P J.
No MS. reads “श्वमा” with the *Rigveda* and *Sâyana*. १ R S ब्राह्मणं. De C ब्राह्मणं.
We with A B K V C.

1 S' एतेनैवामावास्या व्याख्याता ऐन्द्राग्नौ द्वितीया. We with *Kaus* supported by
Dārīn. 2 So S'.

यत् । वः । वयम् । प्र॒मि॒नाम् । व्र॒तानि॑ । वि॒दुषाम् । दे॒वाः । अ॒वि॒दुः॒ऽऽतरा॑सः ।
अ॒ग्निः । तत् । वि॒श्व॒ऽअत् । आ । पृ॒णात् । वि॒द्वान् । सोम॑स्य । यः । ब्रा॒ह्म॒
णान् । आ॒ऽवि॒वेश् ॥ २ ॥

हे देवाः विदुषाम् जानतां वः युष्माकं व्रतानि कर्माणि अविदुष्ट-
रासः अत्यर्थं कर्ममार्गम् अविद्वांसो वयं [यत्] प्रमिनाम् प्रकषेण हि-
नसाम विनाशितवन्तः । ॥ “मीनातेर्निगमे” इति ह्रस्वः ॥ तद्
विश्वम् लुप्तकर्म विद्वान् जानानः अग्निः आ पृणाति आपूरयति अविकलं
करोति । योग्निः सोमस्य यष्ट्वेन संबन्धिनो ब्राह्मणान् आविवेश आ-
विष्टः अभिमुखं गतवान् भवति ॥

तृतीया ॥

आ दे॒वानाम॑पि॒ पन्थाम॑गन्म॒ यच्छ॒क्रवाम्॑ तद॒नु॒प्रवो॑दुम् ।

अ॒ग्निर्वि॒द्वान्स॑ य॒जात् स॑ इ॒दोता॑ सो॒ध्व॒रान्स॑ ऋ॒तून् क॑ल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । दे॒वानाम् । अपि॑ । पन्थाम् । अ॒गन्म॑ । यत् । श॒क्रवाम् । तत् । अ॒-
नु॒ऽप्रवो॑दुम् ।

अ॒ग्निः । वि॒द्वान् । सः । य॒जात् । सः । इत् । हो॒ता । सः । अ॒ध्व॒रान् । सः ।
ऋ॒तून् । क॑ल्पयाति ॥ ३ ॥

देवानाम् यष्टव्यानां पन्थाम् पन्थानं येन देवान् प्राप्नोति तं पन्था-
नमपि आ अगन्म । तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः । किमर्थम् । यद् वयम् अ-
नुष्ठानं [शक्रवाम] शक्रुयाम तद् अनुष्ठानम् अनुक्रमेण प्रवोदुम् प्राप-
यितुं कर्तुम् देवानां पन्थानम् अनुगताः स्म इति । ॥ गमेर्लुङि छे-
र्लुङि “मो नो धातोः” इति मकारस्य नकारः । वहतेस्तुमुनि “स-
हिवहोरोदवर्णस्य” इति अवर्णस्य ओकारः ॥ अथ सोग्निः
विद्वान् तं पन्थानम् यजात् यजतु देवान् । सेतुं स एव होता मनुष्या-

१ P देवाः । We with P J. २ P P J गविऽदुस्तरासः । ३ So all our MSS. and
Vaidikas, and not तदनुप्रवोदुम्. ४ O K E S V Dc Ca सोध्वरान्स. We with A B D.

1 S' मत्स्यम्. 2 Sāyana's text : सेतु होता for our स इदोता.

गाम् देवानाम् आह्वाता वा स एव अध्वरान् हिंसारहितान् यज्ञान्
[स] ऋतून् यज्ञकालांश्च कल्पयाति कल्पयतु ॥

[इति] सप्तमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

वाञ्छा आसेन्नसोः प्राणश्चक्षुरक्ष्णोः श्रोत्रं कर्णयोः ।

अपलिताः केशा अशोणा दन्ता बहु बाहोर्वलम् ॥ १ ॥

वाक् । मे । आसेन् । नसोः । प्राणः । चक्षुः । अक्ष्णोः । श्रोत्रम् । कर्णयोः ।

अपलिताः । केशाः । अशोणाः । दन्ताः । बहु । बाहोः । बलम् ॥ १ ॥

ऊर्वोरोजो जंघयोर्जवः पादयोः ।

१ All the saṁhitā- and pada-MSS. give the five mantras (from वाञ्छे to उत् तिष्ठ). The *Sarvānukramanī* describes them. The *Panchapatalikā* is not expected to notice them. Śāyana omits them both from his text and from his commentary. His anuvāka is of 14 śūktas i.e. of four less than the eighteen found in the MSS. The verses omitted form four śūktas and make up the number eighteen. Our text is constituted chiefly on the basis of our MSS. with such corrections as are obviously necessary. The MSS. and Vaidikas are mostly corrupt. २ A आस्य-
दसो, omitting the visarga. B C D K R S V Dc आस्यदसोः (S आस्यं नसोः). Cc आस्य-
दसो, omitting the visarga. P P J आस्यम् । नसोः । ३ K K V Dc उरयोः. B C D R
S Cc उरयोः. P असोः । P J अहयोः । We with A.

४ B अपलिता केशा शोणदित्ता बहु बाहोर्वलम्.

K K V Dc अपलिता केशा (Dc केशा) शोणदित्ता बहु बाहोर्वलम्.

A C D R S Cc अपलिता केशा शोणदित्ता बहु (C बहु) बाहोर्वलम्.

P P J अपलिता । केशा (P केशा) । शोणदित्ता । बहु (P J बहु) । बाहोः । बलम् ।

५ B E ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (R प्रतिष्ठा) अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टाः.

C C ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (C प्रतिष्ठा) अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टाः.

D ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टाः.

K V Dc ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टाः.

S ऊर्वोरोजं जंघयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान्मातिपृष्टाः.

P ऊर्वोः । ओजः । जंघयोः । जवः । पादयोः ॥ प्रतिष्ठा । अरिष्टानि । मे । सर्वान् । मा ।
अतिपृष्टा ।

P J ऊर्वोः । ओजः । जंघयोः । जवः । पादयोः ॥ प्रतिष्ठा । अरिष्टानि । मे । सर्वान् । मा ।
(J मा) । अतिपृष्टाः ।

प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वात्मानिभृष्टः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वोः । ओर्जः । जङ्घयोः । ज्वः । पार्दयोः ।

प्रतिऽस्या । अरिष्टानि । मे । सर्वा । आत्मा । अनिऽभृष्टः ॥ २ ॥

तनूस्तन्वा मे सहे दतः सर्वमायुरशीय ।

स्योनं मे सीद् पुरुः पृणस्व पर्वमानं स्वंगे ॥ १ ॥

तनूः । तन्वा । मे । सहे । दतः । सर्वम् । आयुः । अशीय ।

स्योनम् । मे । सीद् । पुरुः । पृणस्व । पर्वमानः । स्वऽङ्गे ॥ १ ॥

प्रियं मां कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ १ ॥

प्रियम् । मा । कृणु । देवेषु । प्रियम् । राजऽसु । मा । कृणु ।

प्रियम् । सर्वस्य । पश्यतः । उत । शूद्रे । उत । आर्ये ॥ १ ॥

उत् तिष्ठ ब्रह्मणस्यते देवान् यज्ञेन बोधय ।

आयुः प्राणं प्रजां पशून् कीर्तिं यजमानं च वर्धय ॥ १ ॥

१ V सहे. K सहे १. BC सहे having no figure. DR S सहे ३. Dc सहे १. Cs सहेरदताः (i. e. सहे ३ दताः) P P सहे । J सहे १. P P J दताः । २ B पर्वमान. We with A C D K R S V Dc Cs. ३ Cs स्वंगोः.

v A D S प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये.

B C प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्रमुतार्ये.

K K V Dc प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये.

R C प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये.

P P J प्रियम् । सर्वस्य । पश्यत (J पश्यतः changed to पश्यत्) । उत । शूद्रम् । उत । आर्ये ।

५ B S Dc Cs पशून्. CDR पशून्. K V पशून्. P P J पशून्म् ।

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवान् । यज्ञेन । बोधय ।

आयुः । प्राणम् । प्रजाम् । पशून् । कीर्तिम् । यजमानम् । च । वर्धय ॥ १ ॥

“अग्ने समिधम्” इति सूक्तेन ब्रह्मचारिकर्तव्ये अग्निकार्ये प्रत्युचं च-
तस्रः समिध आदध्यात् । सूचितं हि संहिताविधौ । “इदम् आपः प्र
“वहत [७. ९४. ३] इति पाणी प्रक्षालयते । सं मा सिञ्चन्तु [७. ३४]
“इति त्रिः पर्युक्षति । अग्ने समिधम् आहार्षम् [१९. ६४] इत्यादधाति
“चतस्रः” [कौ० ७. ८] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे ।

स मे अद्वां च मेधां च जातवेदाः प्र यच्छतु ॥ १ ॥

अग्ने । समऽद्धम् । आ । अहार्षम् । बृहते । जातऽवेदसे ।

सः । मे । अद्वाम् । च । मेधाम् । च । जातऽवेदाः । प्र । यच्छतु ॥ १ ॥

बृहते महते जातवेदसे जातानां वेदित्रे जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय
जातधनाय वा अग्नये समिधम् समिन्धनसाधनं काष्ठम् आहार्षम् आ-
हृतवान् अस्मि । सः समिधा समिद्धो जातवेदा अग्निः मे मह्यं अद्वां
मेधां च अधीतवेदधारणां च प्र यच्छतु ददातु ॥

द्वितीया ॥

इध्मेन त्वा जातवेदः समिधा वर्धयामसि ।

तथा त्वमस्मान् वर्धय प्रजयां च धनेन च ॥ २ ॥

१ J ब्रह्मणः । P ब्रह्मणः । We with P̄. २ A D R E Cs अग्ने समिधमहा° B अग्ने समिध-
माहा°. K V अग्ने समिधमहा°. K अद्वां समिधमहा°. Do अग्ने समिधमहा° changed to
अग्ने समिधमहा°. P P̄ J अग्ने । समऽद्धम् । आ । अहार्षम् । We with C and P P̄ J. ३ P
जातऽवेदः । We with P̄ J. ४ See foot-note 1, next page.

1 So S'. See note 3. 2 S' पर्युक्षति. 3 S' अग्नये. Śāyana's text also: अग्नये
समिधम् &c. We with Kauśīla. 4 S' जातमानाय.

इध्मेन । त्वा । जातवेदः । समऽइधा । वर्धयामसि ।

तथा । त्वम् । अस्मान् । वर्धय । प्रजया । च । धनेन । च ॥ २ ॥

हे जातवेदस्त्वा त्वाम् इध्मेन इन्धनसाधनेन समिधा काष्ठेन वर्धयामसि प्रवृद्धं कुर्मः । तथा तेन प्रकारेण त्वम् अस्मान् समिदाधातृन् प्रजया धनेन च वर्धय ॥ दीर्घम् आयुश्च मे कृणोतु करोतु । इति चरमः पादः परोक्षवादः । भवच्छब्दाध्याहारो वा ॥

तृतीया ॥

यदग्ने यानि कानि चिदा ते दारुणि दध्मसि ।

सर्वं तदस्तु मे शिवं तज्जुषस्व यविष्ठय ॥ ३ ॥

यत् । अग्ने । यानि । कानि । चित् । आ । ते । दारुणि । दध्मसि ।

सर्वम् । तत् । अस्तु । मे । शिवम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यं यानि कानि चिद् दारुणि यज्ञियानि अयज्ञियानि वा काष्ठानि यद् आ दध्मसि आदध्मः तत् सर्वं मे मम शिवम् श्रेयःप्रदम् अस्तु भवतु । हे यविष्ठे सुवतम् । ॐ “सूलदूरयुव” इति युवशब्दस्य यणादिलोपः ॐ । तादृश अग्ने तत् आहितं काष्ठजातं जुषस्व सेवस्व ॥

चतुर्थी ॥

एतास्ते अग्ने समिधस्त्वैमिद्धः समिद् भव ।

१ A B C D K R S V P P J दारुणि दध्मसि. We with Śāyana and the *Rigveda*.
२ D K V Dc and Śāyana's text : यविष्ठ. P यविष्ठय । R C s °स्व यविष्ठय. We with B C S P J. ३ A B V °स्वामिद्धं सोसुमिद्धं. C °स्वामिद्धं सोसुमिद्धं. D R °स्वामिद्धं सोसुमिद्धं. K R °स्वामिद्धसोसुमिद्धं. S °स्वामिद्धं सोसुमिद्धं. Dc °स्वामिद्धं सोसुमिद्धं changed to °स्वामिद्धसोसुमिद्धं. C s °स्वामिद्धं सोसुमिद्धं. Do the corrected read-

1 Śāyana's text adds : दीर्घमायुः कृणोतु मे after धनेन च. A B C R K V C s omit the portion. Dc read the words (दीर्घमायुः कृणोतु मे) once but has subsequently cancelled them. S has afterwards added them in its margin. P P J know nothing about them. D is the only MS. that gives them.

आयु॒र॒स्नासु॑ धे॒हामृ॒तत्व॑मा॒चार्या॑यि ॥ ४ ॥

ए॒ताः । ते । अ॒ग्ने । स॒म॒ऽइ॒धः । त्व॑म् । इ॒द्धः । स॒म॒ऽइ॒त् । भ॒व् ।

आयुः । अ॒स्नासु॑ । धे॒हि । अ॒मृ॒त॒ऽत्व॑म् । आ॒ऽऽचा॒र्या॑यि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यम् एताः समिध आहृताः । ताभिः समिद्धिस्त्वम् इद्धः प्रज्वलितो भव । ततः अस्नासु समिध आहितवत्सु आयुः जीवनं धेहि । आचार्याय अस्मदुपाध्यायाय उपनयनकर्त्रे गायत्रीप्रदाने वेदाध्यापकाय अनृतत्वम् अविनाशं च धेहि प्रयच्छ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“हरिः सुपर्णः” “अयोजालाः” “पश्येम शरदः” इति एकर्चानां त्रयाणां सूक्तानां सूयोंपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

हरिः सुपर्णो दिव॒मारु॒होर्चि॑षा ये त्वा दि॒प्सन्ति॑ दि॒वमु॒त्प॑त॒न्तम् ।

अ॒व तां अ॒हि॒ ह॑र॒सा जा॑त॒वेदो॑ वि॒भ्यदु॒ग्रोर्चि॑षा दि॒वमा॑ रो॒ह सूर्य॑ ॥ १ ॥

हरिः । सु॒पर्णः । दि॒वम् । आ । अ॒रु॒हः । अ॒र्चि॑षा । ये । त्वा । दि॒प्स॑न्ति ।

दि॒वम् । उ॒त्प॑त॒न्तम् ।

ing of Dc, the recitals of K K̄ and the original reading of C, and the 'सो सुमि' of all our authorities point to some such reading as तामिर्वसो समिद्रव? P P̄ J त्वाम् । इव । हस । सम॑ऽइत् । भव । Sâyana's text 'स्वमिद्र समिद्रव. We read त्वमिद्र. with Sâyana. Comparing the pada-pāṭha with the saṁhitā we may say that the present pada-pāṭha is more modern than the date when the saṁhitā of the nineteenth Kāṇḍa became corrupted.

१ A धेहामृतत्वमां B धेहामृतमां. D धेहामृतत्वमां. We with CKKR̄S̄VD. C. २ CD अवतां. B अवतान्. C अवतान्. We with B̄K̄S̄VD. ३ जातवेदो विभ्यदुग्रो. A B̄CDEK̄R̄V Dc C. जातवेदो विभ्यदुग्रो. P P̄ J जात॑ऽवेद । विभ्य॑त् । उग्र. (J originally उग्र). None of our saṁhitā authorities have 'दुमा'. We with Sâyana, and accents accordingly.

1 The *Sarī ānūtramānī* as well as our MSS. and Vaidikas make this consist of eight mantras. The former remarks पश्येमेवद्यौ सौर्या. प्राजापत्या गायत्र्य इति. See note 1 at page ५२६.

अव । तान् । जहि । हरसा । जातवेदुः । अविभ्यत् । उग्रः । अर्चिषा ।
दिवम् । आ । रोह । सूर्य ॥ १ ॥

हे सूर्य हरिः । तमो हरतीति हरिः । सुपर्णः सुपतनस्त्रम् अर्चिषा
तेजसा दिवम् द्युलोकम् आरुहः । ॥ रोहतेर्लुङि “कृमृदरुहिभ्यश्छ-
न्दसि” इति ह्येरङ् । ङिच्चाद् गुणाभावः ॥ दिवम् द्युलोकम्
उत्पतन्नाम् उद्गच्छन्तां ता तां ये शत्रवः मन्देहादयो दिप्तान्ति दम्भितुं
तिरस्कर्तुं प्रतिरोद्धुम् इच्छन्ति तान् प्रतिबन्धकान् शत्रून् हे जातवेदः
जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमान [यद्वा] जातानां प्राणिनां कर्माणि तत्कर्मफलं
च जानन् । सार्यकाले सूर्यस्याग्नावनुप्रवेशात् जातवेदः शब्देन सूर्यस्य व्य-
वहारः । तथाविध त्वं हरसा शत्रुनिर्हारकेण तेजसा अय जहि यथा
अवस्तात् ते भवन्ति तथा घातयेत्पर्यः । ततः अविभ्यत् शत्रुभ्यो भीतिम्
अकुर्वन् उग्रः उद्गूर्णवलः सन् हे सूर्य अर्चिषा तेजसा दिवम् द्युलोकम्
आ रोह आतिष्ठ ॥

[इति] सप्तमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“अयोजालाः” इत्येकैर्चस्य सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयोजाला असुरा मायिनोयस्सयैः पाशैरङ्गिनो ये चरन्ति ।

तांस्तै रन्धयामि हरसा जातवेदः सहस्रंष्टिः सपत्नान् प्रमृणन् याहि
वचः ॥ १ ॥

अयःऽजालाः । असुराः । मायिनः । अयस्सयैः । पाशैः । अङ्गिनः । ये ।
चरन्ति ।

१ See foot-note ३ on the previous page. २ A B पाशैरङ्गिनो. We with C D K R
S V De C. ३ A सहस्रंष्टिः. B सहस्रंष्टिः. C R S V Cs सहस्रंष्टिः. K सहस्रंष्टिः.
D सहस्रंष्टिः. Da सहस्रंष्टिः changed to सहस्रंष्टिः. J ०ष्टिः. L P ०ष्टिः. P ०ष्टिः. L.
We with S'lyana. ४ A K K V De याहि. P P J याहि. We with B C D R S Cs.

1 S' तत्कर्मोपकर्मफलं for कर्माणि तत्कर्मफलं. 2 S' अवस्थास्ते for अवस्तात् ते.

तान् । ते । रन्ध्रयामि । हरसा । जातवेदः । सहस्रञ्छृष्टिः । सप्ततान् ।
प्रमृणन् । पाहि । वज्रः ॥ १ ॥

अयोजालाः । जालम् आनायः । अयोमयवागुरावन्तो मायिनः कु-
टिला ये असुराः सुरविद्वेषिणः अयस्मयैः पाशैः । ॥ “अयस्मयादी-
नि च्छन्दसि” इति भसंज्ञत्वेन निपातनात् पदसंज्ञानिवन्धनरुत्वाभा-
वः ॥ एतादृशैः पाशैः अङ्गिनः लक्षणवन्तः पाशहस्ताश्चरन्ति ।
सत्कर्मकारिणो हिंसितुम् इति शेषः । तांस्तथाविधान् असुरान् हे जा-
तवेदः ते तव हरसा तेजसा रन्ध्रयामि । ॥ रथ्यतिर्वशगमने इति
यास्कः [नि० १०, ४०] ॥ वशयामि । पुरुषव्यत्ययो वा । रन्ध्रय
वंशयेति । स्वाधीनान् कृत्वा च सहस्रञ्छृष्टिः । शृष्टिरायुधविशेषः । स-
हस्रसंख्याकायुधविशेषयुक्तो वज्रः । ॥ अर्शआदित्वाद् मत्वर्थायः अच्
प्रत्ययः ॥ वज्रवान् त्वं सप्ततान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन्
पाहि पालय अस्मान् उपस्थातृन् ॥

[इति] सप्तमेनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ॥

“पश्येम शरदः शतम्” इति सूक्तस्य सूयोपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ॥

तत्पाठस्तु ॥

पश्येम शरदः शतम् ॥ १ ॥	पश्येम । शरदः । शतम् ॥ १ ॥
जीवेम शरदः शतम् ॥ २ ॥	जीवेम । शरदः । शतम् ॥ २ ॥
बुध्येम शरदः शतम् ॥ ३ ॥	बुध्येम । शरदः । शतम् ॥ ३ ॥
रोहेम शरदः शतम् ॥ ४ ॥	रोहेम । शरदः । शतम् ॥ ४ ॥
पूषेम शरदः शतम् ॥ ५ ॥	पूषेम । शरदः । शतम् ॥ ५ ॥
भवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥	भवेम । शरदः । शतम् ॥ ६ ॥

१ See foot-note २ on the previous page. २ See foot-note ४ on the previous page.
३ B C D K R S V De बुद्धेम. K बुद्धे. Cs बुध्येम. P P बुद्धेम । J बुध्येम । From
here up to the end of the kanda the MS. P does not accentuate.

1 S' reads त before एतादृशैः. 2 S' वेशेति. 3 S' युक्त for युक्तो.

भूयैम शरदः शतम् ॥ ७ ॥ भूयैम । शरदः । शतम् ॥ ७ ॥

भूयसीः शरदः शतात् ॥ ८ ॥ भूयसीः । शरदः । शतात् ॥ ८ ॥

हे सूर्य त्वां शरदः शतम् शतसंख्याकान् संवत्सरान् पश्येम । अत एव शतं शरदो जीवेम । बुध्येम । ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ । बुध्येमहि कार्यजातम् । रोहेम उत्तरोत्तरं प्ररूढाः प्रवृद्धा भवेम । पूषेम [शत]संवत्सरपरिमितकालपर्यन्तं पुष्टिं लभेमहि । ॥ पूष पुष्टौ । भौवादिकः ॥ । भवेम । भवनं संभवनम् । पुत्रादिप्रवाहेण संभूताः स्याम । भूयैम भूयास्म । इति भवनम् आशास्यते । ॥ आशीलिङि छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ । भूयसीः न केवलं शतसंख्याकाः शरदः भूयसीः अधिकाः शरदः अनेककालपर्यन्तम् । ॥ “कालाध्वनोः” इति सर्वत्र द्वितीया ॥

[इति] सप्तमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“अव्यसश्च” इति एकचं सूक्तं श्रौतस्मार्तसकलकर्मादौ जपेत् उपाकर्मणि च । सूत्रितं हि । “अभिजिति शिष्यान् उपनीय” इति प्रक्त्यम् “अव्यसश्च [१९. ६६.] इति जपित्वा सावित्रीम् ब्रह्म जज्ञानम् [४. १. १] इत्येकाम् त्रिषतीयं [१. १] च पच्छो वाचयेत्” इति [कौ० १४. ३] ॥

तत्पाठस्तु ॥

अव्यसश्च व्यचंसश्च बिलं विं प्यामि मायया ।

ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्महे ॥ १ ॥

१ A C D R Cs भूयसी शरदः. K K V भूयासी शरदः. S भूयसी शरदः. Dc भूयसी शरदः changed to भूयासी शरदः. P P J भूयसी । We with Sāyana's text. २ So all our authorities. Sāyana's text: शतम्. ३ A C R व्यचिसश्च. P P विऽमचसः । J विऽमचसः । We with B D K K S V Dc Cs. ४ B C K K R S V Cs वि. P P विप्यामि । We with D Dc J. ५ B मुद्धृत्य वेदमथ. S मुद्धृत्य वेदमथ. Cs मुद्धृत्य वेदमथ. We with A C D K K R V Dc. ६ A R S कृण्महे. Dc कृण्महे changed to कृण्महे. We with B C D V Cs and P P J.

1 Sāyana's text does not divide this hymn into eight portions but gives it as one mantra. See note 1, page ५५१. 2 S' repeats शरदः before संवत्सरान्. 3 S' इत्येतेषा.

अव्यंसः । च । व्यंसः । च । विलम् । वि । स्वामि । मायया ।
ताभ्याम् । उद्दृष्ट्य । वेदम् । अथ । कर्माणि । कृष्महे ॥ १ ॥

व्यचसः । ३ व्यचतिव्याप्तिकर्मा ३ । व्याप्तस्य सर्वशरीरव्याप-
कस्य ध्यानवायोः समष्टिरूपस्य अव्यसः अव्यचसः । ३ वर्षलोप-
शब्दान्दसः ३ । अव्याप्तस्य व्यष्टिरूपस्य प्राणात्मकस्य वायोः । ३ प-
रस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । “व्यचेः कुटादितम् अनसीति वक्तव्यम्”
इति पर्युदासाद् द्विच्चाभावेन संप्रसारणाभावः ३ । तयोर्विलम् विल-
वद्विलं मूलाधारं मायया । कर्मनामैतत् । कर्मणा अभिभवनव्यापारेण
वि ष्यामि विवृतं करोमि । ३ स्वतिरुपसृष्टो विमोचने इति नैरु-
क्ताः [नि० १. १७] ३ । शब्दं विवक्षोः पुरुषस्य प्रयत्नजनितवायुवशाद्
मूलाधारे सन्दो भवतीति आगमिका आहुः “मूलाधारात् प्रथमम् उदि-
तो यस्तु भावः पराख्यः” इति । ताभ्यां ध्यानप्राणाभ्याम् । ३ करणे
तृतीया ३ । वेदम् अक्षरात्मकमन्त्रसंघम् उद्दृष्ट्य विलरूपाद् मूला-
धारात् परापश्यन्तीमध्यमावैखरीक्रमेण उद्गमय्य अथ अनन्तरं कर्माणि
श्रौतानि स्मार्तानि च कृष्महे कुर्महे ॥ यद्वा अव्यचसः अव्याप्तस्य प-
रिच्छिन्नस्य जीवात्मनः व्यचसः व्याप्तस्य परमात्मनश्च विलम् उपल-
ब्धिस्थानं हृदयं मायया अज्ञानेन वि ष्यामि विमुक्तं विरहितं करोमि ।
हृदये अज्ञानावृते सति कर्तव्याकर्तव्यविभागो न भवति । अतः का-
र्याकार्यविभागैकज्ञानपरिपन्थिनं मूढभावम् अपसारयामीत्यर्थः । ताभ्यां
जीवपरमात्मभ्यां वेदम् चिकीर्षितकर्मविषयं ज्ञानम् उद्दृष्ट्य संपाद्य अथ
अनन्तरं कर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कृष्महे कुर्महे । चिकीर्षितस्य
कर्मणः स्वरूपम् तासाधनकलापम् तदङ्गकलापम् तत्फलम् तत्कर्मप्रतिपाद-
कमन्त्रब्राह्मणयोरर्थं च विदित्वा कर्मारब्धव्यम् इत्युक्तं भवति ॥

[इति] सप्तमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

१ P P J ऋषिऽशक्तः. २ See foot-note ३ on the previous page. ३ See foot-note
४ on the previous page.

1 S' विभावैरु०. 2 S' उप०. 3 S' चिकीर्षितं.

“जीवा स्य” इति पञ्चमन्त्रात्मकेन सूक्तेन आयुष्कामः अद्विराचम्य
 आत्मानम् अनुमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि । “शुद्धा न आपः [१२, १, ३०]
 “इति निष्ठीव्य जीवाभिः [१९, ६९, ७०] आचम्य एहि जीवम् [४, ९]
 “इत्याञ्जनमणिं वधाति” इति [कौ० ७, ९] ॥

तत्पाठस्तु ॥

जीवा स्य जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

जीवाः । स्य । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

उपंजीवा स्योपं जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ २ ॥

उपंजीवाः । स्य । उपं । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ २ ॥

संजीवा स्य सं जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ३ ॥

संजीवाः । स्य । सम् । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ३ ॥

जीवला स्य जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ४ ॥

जीवलाः । स्य । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ४ ॥

इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा जीव्यासंमहम् ।

सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

इन्द्र । जीव । सूर्य । जीव । देवाः । जीवाः । जीव्यासम् । अहम् ।

सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

निगदव्याख्यातम् इदम् । इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा इति मन्त्रे
 समान्नाता इन्द्रसूर्यदेवाः संबोध्यन्ते । हे इन्द्रादयो यूयं जीवाः जीवनवन्तः

१ A B C K R S V D c C: उपं जीवा स्योपं जी०. D उपं जीवा स्योपं जी०. P J उपं । जीवाः ।
 स्य । उपं । जीव्यासम् । (J जीव्यासम् changed to जीव्यासम् ।). P उप । जीवाः । स्य । उप ।
 जीव्यासम् । We with D and J. २ P wants accents. P J जीव्यासम् । J once read
 जीव्यासम्. ३ A B D K R V C: संजीवा स्य संजीव्यासं (C संजीव्यासं). C संजीवा
 स्य संजीव्यासं. S very corrupt in accents, reading संजीवा स्य संजीव्यासं. D संजीवा
 स्य संजीव्यासं changed to संजीवा स्य संजीव्यासं. P J सम् ऽजीवाः । स्य । सम् ऽजीव्यासम्
 (J सम् ऽजीव्यासम् ।). ४ B D S इन्द्र जीव सूर्य जीव (S जीव). C इन्द्र जीव सूर्य जीव.
 We with K R V D c C.

आयुष्मन्तः स्य भवथ । भवदनुग्रहाद् अहमपि जीव्यासम् जीवनवान्
 आयुष्मान् भूयासम् । अनेनाचमनकर्मणा इति विनियोगाद् अवगम्य-
 ते । कतिपयकालावस्थानमपि जीवनं भवेद् इति तत्राह सर्वम् इति ।
 सर्वं संपूर्णं शतसंवात्सरपरिमितम् आयुर्जीव्यासम् प्राणाय धारयेयम् ।
 एवम् उत्तरे मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ उपजीव्याः । उपशब्दः अधिकार्थः ।
 अधिकं जीवनवन्तः । उपजीवयन्ति संनिहितान् भजकान् आयुष्मतः कु-
 र्वन्तीति वा उपजीव्याः ॥ संजीव्याः समीचीनजीवनवन्तः जीवनकाले
 एकः क्षणोपि वैयर्थ्येन न नीर्यते किं तु परोपकारित्वेनेति आयुषः
 सम्यक्त्वं ॥ जीवलाः जीवः प्राणधारणम् । ॥ भावे घञ् । “सि-
 ध्मादिभ्यश्च” इति मत्वर्थायो लच् ॥ हे इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न स-
 वैन्द्रियप्रकाशक त्वं जीव आयुष्मान् भव । हे सूर्य सर्वस्य प्रसवितस्त्वं
 जीव । हे देवाः इन्द्रसूर्यव्यतिरिक्ता अद्रयादयो यूयं जीवाः । भवतेति
 अनुषक्तक्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन परिणमनम् । युष्मद्भ्रसादाद् अहम्
 आचमनकर्मकर्ता चिरकालपर्यन्तं प्राणान् धारयेयम् इति आयुराशास्यते ॥

[इति] सप्तमेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

“स्तुता मया वरदा” इति एकर्चस्य सूक्तस्य अधीतस्य वेदस्य गायत्र्या
 वा उपस्थाने लैङ्गिको विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

ऋक्पाठस्तु ।

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्र चोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् ।

आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।

मह्यं दुष्ता व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

स्तुता । मया । वरदा । वेदमाता । प्र । चोदयन्ताम् । पावमानी । द्विजानाम् ।

१ A B C K K R वेदमातां प्रचोदयन्तां. D वेदमाता प्रचोदयन्तां. De वेदमाता प्रचोदयन्तां
 changed to वेदमातां प्रचोदयन्तां. O वेदमाता प्रचोदयन्तां changed to वेदमाता प्रचोदयन्तां.
 S वेदमाता प्रचोदयन्तां. P J वेदमाता । प्र चोदयन्ताम् । P O the same except that they
 are not accented. २ A G D K S V पशुः. C पशुः. De पशुः changed to पशुः. We
 with B R P P J and Sāyan's text.

१ S' प्रविनियोगाद्. 2 S' वैयर्थ्येन. 3 S' नीर्यते इति.

आयुः । प्राणम् । मज्जाम् । पशुम् । कीर्तिम् । द्रविणम् । ब्रह्मऽवर्चसम् ।
मह्यम् । दक्षा । व्रजत । ब्रह्मऽलोकम् ॥ १ ॥

स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसंधिना सर्वार्थं फलाशासनं स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानाम् आयुरादिफलम् आशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवद् अनुवदति । मया वेदाध्यायकेन सावित्रीं जपता वा स्तुता अभिष्टुता स्वभ्यस्ता वरदा इष्टकामप्रदात्री पावमानी । पवमानः पापात् परिशोधकः सूत्रात्मा । “वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः” इति ऐतरेयकथ्युतेः [ऐ०आ०२.१.१] । तत्प्रतिपादिका पावमानी वेदमाता वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेदसारत्वेन मातृवत्प्रधानभूता सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्धितकारित्वात् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

इति स्मृतेः । द्विजानाम् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां त्रैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि प्र चोदयन्ताम् । ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ । प्रेरयतु प्रयच्छतु । ब्रह्मवर्चसम् ब्रह्मणां वर्चः ब्राह्मं तेजः । ॥ “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इति अच् समासान्तः ॥ । अथ मह्यं स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय दक्षा आयुरादिकं फलं वितीर्य ब्रह्मलोकम् ब्रह्मणो लोकः सत्यलोकः ब्रह्मैव वा लोकः लोक्यमानं विश्वद्विरनुभूयमानं परतत्त्वं व्रजत । इति मत्पशवादः । ॥ अत्रापि पूर्ववद् बहुवचनम् ॥ । शब्दावगम्यब्रह्माकारं परित्यज्य वाञ्छनसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षात्कृतपरत्वेन उच्यते ॥

[इति] सप्तमेनुवाके षादशं सूक्तम् ॥

“यस्मात् कोशात्” इति एकर्चं सूक्तं सर्वेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु ब्रह्मोत्पापनानन्तरं जपेत् । स्वाध्यायोत्तर्जनकर्मणि च अने जपेत् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविधौ । “पौपस्यापरपशे विरात्रं नाधीयीत तृती-

“यस्याः प्रातः समासं संदिश्य यस्मात् कोशादित्यन्तः” इति [कौ० १४. ३] ॥

ऋक्पाठस्तु ॥

यस्मात् कोशाद्दुदभराम वेदं तस्मिन्नन्तरं दध्म एनम् ।

कृतमिष्टं ब्रह्मणो वीर्येण तेन मा देवास्तपसावतेह ॥ १ ॥

यस्मात् । कोशात् । उ॒त्तऽअभ॑राम । वे॒दम् । तस्मि॑न् । अ॒न्तः । अ॒व । द॒ध्मः ।
ए॒नम् ।

कृतम् । इष्टम् । ब्रह्मणः । वीर्येण । तेन । मा । देवाः । तपसा । अवत् ।
इह ॥ १ ॥

यस्मात् “अव्यसश्च व्यसश्च” इति मन्त्रे प्रतिपादिताद् मूलाधार-
रूपाद् वा कोशात् कोशवत्कोशः यथा कोशाद् धनवस्त्ररत्नादिपूर्णाद्
अपेक्षितं वस्तु आनीयते एवम् अस्य सर्ववर्णमन्त्रायतनत्वात् तत् एवो-
च्चार इति तच्चेन व्यपदेशः । वेदम् विदन्त्यनेन प्रत्यक्षाद्यविवयम् उ-
पायम् इति वेदः । उक्तं हि ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

इति । श्रौतस्मार्तसकलकर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणरूपं वेदम् उदभराम उ-
द्धृतवन्तः । कर्मानुष्ठानार्थम् उच्चारितवन्तः सः । ॥ “ह्यग्रहोर्मः”
इति भत्वम् ॥ तस्मिन् पूर्वोक्ते स्थाने एनं येन कर्माण्यनुष्ठितानि
तम् एतम् अन्वादिष्टं वेदम् अन्तः मध्ये अव दध्मः पुनः स्थापयामः ।
कर्मप्रयोगार्थं स्वमुखाद् उच्चारिता वर्णरूपा मन्त्रास्तथैव यदि निःसरे-
युस्तर्हि उच्चरकाले मन्त्राभावेन कर्मानुष्ठानं न भवेद् इति पुनः पूर्वोक्त
एव वेदोच्चरणापादानस्थाने वेदनिधानम् उक्तम् इत्यभिप्रायः । ब्रह्मणः

। D उदभराम वेदं. K K V Cः उदभराम वेदं. S कोशाद्दुदभराम वेदं. De कोशाद्दुदभ-
राम वेदं changed to कोशाद्दुदभराम वेदं. P J इत् ऽअभराम । वेदम् (J वेदम्) । २ A B
ऋत्. C कृतं changed to ऋत्. We with DK KRS V De C.

1 S' दिशति for संदिश्य. 2 S' दित्यन्त इति for दित्यन्तः इति. 3 S' स्थान एव.

देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य परमात्मनो वीर्येण वीर्यरूपेण कर्मप्रतिपाद-
केन वा वेदेन कृतम् यत् कर्म ब्रह्मयज्ञादिकं निष्पादितम् इष्टम् यत् स्वा-
हावौषडादिशब्दैर्देवतार्थं हविः प्रत्नं तेन कृतेन इष्टेन च कर्मणा हे देवाः
यूयम् इह कर्मलोके तपसा । तपःशब्देन फलं विवक्ष्यते । कर्मफलेन
मा माम् अनुष्ठातारम् अवत रक्षत तर्पयत । कर्म अविकलं कृत्वा त-
त्फलेन मां संयोजयतेति यावत् । यद्वा तपसा कृच्छ्रानुष्ठितेन कर्मणा माम्
अवत । अथ वा तपसा । तपः पर्यालोचनम् । तद्रूपेण तेन ब्रह्मणो
वीर्येण मां संतर्पयतेति ॥

एकोनविंशे काण्डे सप्तमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

सप्तमोनुवाकः समाप्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरं-

धरेण सायणार्थविरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये

वेदार्थप्रकाशे एकोनविंशं काण्डं समाप्तम् ॥

श्रीविद्याशंकरार्पणम् अस्तु ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म प्रायशः प्राक् प्रपञ्चितम् ।
विशेष ब्रह्मवर्ग्याणां शस्त्रयाज्यादि वर्ण्यते ॥

तत्र विंशे काण्डे नवानुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके त्रयोदश सूक्ता-
नि । तत्र प्रथमं सूक्तं तृचात्मकम् । तास्त्रिंश च ऋचः अग्निष्टोमादियज्ञेषु
ब्राह्मणाच्छंसिपोत्राङ्गीघाणां क्रमेण प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सू-
त्रितं हि वैताने । “प्रस्थितैश्चरिष्यन्ध्वर्युः संस्पृशति । होतर्यज मशास्त-
“ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतनेष्टरशीद् इति । इन्द्र त्वा वृषभं वयम् इति
“ब्राह्मणाच्छंसी यजति । उत्तराभ्यां पोत्राङ्गीघौ” इति [वै० ३. ९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे ।

स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट । इन्द्र इति परमैश्वर्ये । ऋज्रेन्द्र० [उ०
२. २४] इत्यादिना रन् प्रत्ययः । निच्चाद् आद्युदात्तः इन्द्र । अथ
वा इन्द्रो सोमे निमित्तभूते सति द्रवति त्वरया गच्छतीति इन्द्रः ।
यद्य इन्द्रवे सोमाय तत्पानार्थं द्रवतीति वा इन्द्रः । सत्सु अन्येषु द-
धिपयःप्रभृतिषु द्रव्येषु सोमस्यातिशयेन मियत्वाद् उक्तव्युत्पत्तिरिन्द्रशब्द-

स्यात्र द्रष्टव्या । तादृश इन्द्र त्वा त्वाम् । ॥ “आमन्वितं पूर्वम् अ-
विद्यमानवत्” इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावेऽपि अ-
नुदात्तस्वादेशश्छान्दसः ॥ कीदृशं त्वाम् । वृषभम् कामानां व-
र्षितारं वयं यजमानाः सोमे सुते अभिषुते सति तत्पानार्थं हवामहे
आह्वयामः । ॥ हेञ् स्पर्धायां शब्दे च । शपि “बहुलं छन्दसि”
इति संप्रसारणम् ॥ स तादृशः अस्माभिराहूतस्त्वं मध्वः मधुर-
सस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । एकदेशम् इति शेषः । अथ वा
मध्वः मधु अन्धसः अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् । ॥ “क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि” इति
पृष्ठी ॥ पाहि पिव ॥

द्वितीया ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ।

स सुगोपातमो जनः ॥ २ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः ।

सः । सुगोपातमः । जनः ॥ २ ॥

हे विमहसः विशिष्टेन अतिशयितेन महसा तेजसा युक्ताः । देवेषु
मध्ये एषाम् अतिशयितवीर्यत्वात् । हे मरुतः । म्रियन्ते प्राणिन एभि-
रिति मरुतः । प्राणात्मकस्य वायोर्निर्गमे सति प्राणिनां मृतिः प्रसिद्धैव ।
अथ वा म्रियन्त इति मरुतः । इन्द्रेण अदिह्या उदरं प्रविश्य एको-
नपञ्चाशद्वा खण्डितत्वात् तादृशा एतत्संज्ञया प्रसिद्धा देवा यूयं यस्य हि
यस्य खलु यजमानस्य क्षये देवानां निवासस्थाने यागगृहे । ॥ “क्षयो
निवासे” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ दिवः द्योतमानाद् ध्रुलोकाद्
अन्तरिक्षाद् आगत्य । ॥ “ऊडिदम्” इत्यादिना विभक्तेरुदात्त-
त्वम् ॥ पाथ पियथ । सोमम् इति शेषः । स खलु जनः य-
जमानः सुगोपातमः अतिशयेन गोपायितृतमः लोके ये गोपायितारः स्वा-

1 S' कीदृशं त्वा त्वाम्. 2 S' वर्षितारं. 3 S' दिवः दिवो घो° for दिवः घो°.

धितरक्षकाः सन्ति तेषां मध्ये स एव श्रेष्ठतम इत्यर्थः । ॥ गोपा-
यतेः क्विपि अतोलोपयलोपौ ॥ । यस्माद् एवं तस्माद् ममापि य-
ज्ञगृहे सोमं पिबतेत्यभिप्रायः ॥

तृतीया ॥

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे ।

स्तोमैर्विधेमाग्नये ॥ ३ ॥

उदऽअन्नाय । वशाऽअन्नाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे ।

स्तोमैः । विधेम । अग्नये ॥ ३ ॥

उक्षः सेचनसमर्थो गौः अन्नं यस्य स तथोक्तः । तादृशाय तथा व-
शान्नाय । वशा वन्ध्या अजादिका सा अन्नं हविर्यस्य स वशान्नः ।
तस्मै । उक्षवशयोरग्नोरन्नत्वम् “अगोरुधाय” इत्येतं मन्त्रं व्याचक्षाणेन
आश्वलायनेन उक्तम् । “एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भ-
वन्ति” इति [आश्व० गृ० १. १] । तथा सोमपृष्ठाय सोमः सोमरसः पृष्ठे
उपरिदेशे मुखे यस्य स तादृशाय वेधसे विधाने सर्वस्य सृष्टे एवम्
उक्तगुणविशिष्टाय अग्नये अङ्गनादिगुणविशिष्टाय देवाय अग्नये अग्न्य-
र्थम् । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति चतुर्थी ॥ । स्तोमैः
स्तोत्रैः स्तुतिसाधनभूतैः शस्त्रादिभिः विधेम परिचरेम । ॥ विध वि-
धाने । तौदादिकः ॥

इति प्रथमं सूक्तम् ॥

“मरुतः पोत्रात्” इत्याद्याश्चत्वार ऋतुमैषाः । तत्र आद्योत्तमाभ्यां
पोता यजति । द्वितीयतृतीयाभ्याम् आग्नीध्रब्राह्मणाच्छंसिनौ । सूत्रितं हि ।
“सदस्युपविष्टा यथाग्नैषम् ऋतून् यजन्ति । मरुतः पोत्राद् इति प्रथ-
मोत्तमाभ्यां पोता । द्वितीययाग्नीध्रः । तृतीयया ब्राह्मणाच्छंसी” इति
[वै० ३. ९] ॥

तत्र प्रथमः प्रैषः ॥

म॒रुतः पो॒त्रात् सु॒ष्टुभः स्व॒र्काद्द॒तुना॒ सोमं॑ पि॒वतु ॥ १ ॥

म॒रुतः । पो॒त्रात् । सु॒ऽस्तुभः । सु॒ऽअ॒र्कात् । च॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒वतु ॥ १ ॥

मरुतः एतन्नाम्ना प्रसिद्धा देवाः पोत्रात् पोतुः कर्म पोत्रम् तस्मात् । तत्कृताद् यागाद् इत्यर्थः । कीदृशात् । सुष्टुभः । ३ स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ३ । शोभनस्तोभोपेतात् तथा स्वर्कात् सुष्टु अर्च्यते देवः अनेनेति स्वर्कम् तस्मात् स्वर्चनात् । यद्वा सुष्टुभः । अत्र स्तोभशब्देन स्तोभोपेतं स्तोत्रम् उच्यते । शोभनस्तोत्रोपेतात् । स्वर्कात् । अर्च्यन्ते एभिरिति अर्का मन्त्राः । शोभनमन्त्रोपेतात् । शोभनशस्त्रोपेताद् इत्यर्थः । एवंभूतात् पोतुर्यागाद् चतुना सह सोमम् अभिषवादिसंस्कारोपेतं सोमरसं पिबतु पिबन्तु । वचनव्यत्ययः ॥

द्वितीयः ॥

अ॒ग्निरा॒ग्नी॒ध्रात् सु॒ष्टुभः स्व॒र्काद्द॒तुना॒ सोमं॑ पि॒वतु ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । आ॒ग्नी॒ध्रात् । सु॒ऽस्तुभः । सु॒ऽअ॒र्कात् । च॒तुना॑ । सोम॑म् । पि॒वतु ॥ २ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवः आग्नीध्रात् । अग्निम् इन्द्र इति अग्नीत् । स एव आग्नीध्रः एतन्नाम्ना ऋत्विक् । तत्कर्मापि आग्नीध्रम् । यद्वा अग्नीध्रः कर्म आग्नीध्रम् । तस्माद् आग्नीध्रात् । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

१ BÈCDKĀRŠVDeCs मरुतुः पोत्रां०. P P̄JCf मरुतः । पोत्रात् । Sâyana's text: मरुतः पोत्रात्सुष्टुभः स्वर्काद्दतुना सोमं पिबतु. Does मरुतः point to an older reading पिबतु ? २ BÈCDKĀRŠVDeCs अग्निः and P P̄JCf अग्निस्तुभः here and in the following mantras. We with Sâyana. ३ BÈCDKĀRŠVDeCs स्वर्गात् and P P̄JCf स्तुःशात्, here and in the following mantras. We with Sâyana. ४ BÈCDKĀRŠVDeCs राग्नीध्रां०. P̄Cf आग्नीध्रात् । We with PJ.

तृतीयः ॥

इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् सुष्टुभः स्वर्कोदितुना सोमं पिवतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । ब्राह्मणात् । सुष्टुभः । सुऽअर्कोत् । ऋतुना । सोमम् ।
पिवतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यादिगुणयुक्तो देवः स एव ब्रह्मा । बृहत्त्वाद् बृंहण-
त्वाच्च । इन्द्रस्य ब्रह्मात्मना स्तुतिः “इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिः” [ऋ० ६,
१६.७] इत्यादिमन्त्रवर्णाद् अवगन्तव्या । ब्राह्मणात् । अत्र ब्राह्मणश-
ब्देन ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विग् अभिधीयते । तत्कृतं कर्मापि ब्राह्मणम्
इत्युच्यते । यद्वा अत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणाच्छंसी निर्दिश्यते । तत्कर्म श-
स्त्रयागलक्षणं ब्राह्मणम् तस्मात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थः ॥

देवो द्रविणोदाः पोत्रात् सुष्टुभः स्वर्कोदितुना सोमं पिवतु ॥ ४ ॥

देवः । द्रविणःऽदाः । पोत्रात् । सुष्टुभः । सुऽअर्कोत् । ऋतुना । सोमम् ।
पिवतु ॥ ४ ॥

द्रविणोदाः । द्रविणं हिरण्यादिलक्षणं धनं चलं वा । तद् ददाती-
ति द्रविणोदाः एतन्नामको देवः । अस्य धनदातृत्वम् “द्रविणोदा द-
दातु नो वसूनि” [ऋ० १. १५. ६] इत्यादिमन्त्रान्तरेषु धनप्रार्थनाविष-
यतया प्रसिद्धम् । ४ द्रुदक्षिभ्याम् इनत् [उ० २. ५०] इति इनप्र-
त्ययान्तो द्रविणशब्दः ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे “आ याहि” इति प-
ञ्च सूक्तानि विनियुक्तानि । तत्र “आ याहि सुषुमा हि ते” इत्याद्यौ

१ See note २ on mantra १. २ See note ३ on mantra १. ३ B B C D K R S
V D a C s P P J O r पोत्रात्. ४ See note २ on mantra १. ५ See note ३ on mantra १.

1 B' बृहत्त्वाच्च. 2 S' इत्यादौ.

वृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । “अयमु त्वा विचर्षणे” इति सप्तर्चः “इन्द्र त्वा
 वृषभं वयम्” इति नवर्चश्च शंसनीयाः उक्थमुखम् इति व्यवह्रियन्ते ।
 “उद्वेदभि” इति तिस्र ऋचः पर्यास इत्युच्यते । अत्रोक्तमा परिधानी-
 या । सूत्रितं हि । “आ याहि सुषुमा हि ते[२०.३] आ नो याहि
 “सुतावतः[२०.४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षणे[२०.५]
 “इत्युक्थमुखम् । उद्वेदभि श्रुतामयम्[२०.७] इति पर्यासः । उक्तमा
 “परिधानीया । त्रिः प्रथमां त्रिरुक्तमाम अन्वाह । अर्धर्चशंस्य ऋगन्तं
 “प्रणवेनोपसंतनोति” इति [वै० ३. ११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिब इमम् ।

एदं वहिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुषुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् ।

आ । इदम् । वहिः । सदुः । मम ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यादिगुणविशिष्ट त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम्
 आगमनम् इति तत्राह । ते त्वदर्थं सोमं सुषुमा हि अभिपुतवन्तः ख-
 लु । ऋषुम् अभिपवे । “बहुलं छन्दसि” इति शपः शुः । “हि
 च” इति निघातप्रतिषेधः । सुषुमा हि त इत्यत्र छान्दसः साहितिको
 दीर्घः ऋ । इमम् अभिपुतं सोमं पिव पानं कुरु । इदम् आस्ती-
 र्णं वहिः आ सदः आसीद । ऋलेटि अडागमे इतश्च लोपे च
 कृते रूपम् १ ॥

द्वितीया ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना ।

उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ब्रह्मयुजा ब्रह्मयुजौ ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युज्यमानौ हरी अभिमतप्रदेशं प्रति आहरणशीलौ एतन्नामानावथौ । एताविन्द्रस्य प्रतिनियतौ । ॥ हरी इन्द्रस्य लोहितोग्रेहरित आदित्यस्येत्यादि निरुक्तात् [निघ० १. १५] ॥ तावेव विशिनष्टि केशिनेति । केशिना केशिनौ प्रकृष्टैः केशैः स्कन्धवाल इत्यादिप्रदेशस्यैर्युक्तौ । अनेन तयोः प्रभूतशक्तिमत्त्वम् उक्तं भवति । तौ आ वहताम् आगमयताम् । तदर्थं नः अस्माकं ब्रह्माणि आह्वानसाधनान् मन्त्रान् उप शृणु । अथ वा आगत्य नः ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप शृणु । ॥ वृह वृहि वृद्धौ इत्यस्य वृहेरम् नलोपश्च [उ० ४. १४५] इति मनिन्प्रत्यये नलोपे च कृते तत्संनियोगेन अमागमे च कृते ब्रह्मेति रूपम् ॥

तृतीया ॥

ब्रह्माणस्त्रा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः ।

सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः ।

सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वयं यजमाना ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । यद्वा ब्रह्माणः ब्राह्मणाच्छंसिनो वयम् । ॥ ब्रह्मशब्दः पुल्लिङ्गोन्तोदात्तः ॥ त्वा त्वां युजा । युज्यत इति युक् । स्तोत्रव्यदेवताहृदयस्पर्शा स्तोत्रेण हवामहे आह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । सोमपाम् सोमस्य पातारम् । इन्द्रस्य सोमपाने अतिशयितप्रियात्वाद् एवं विशेष्यते । कीदृशा वयम् । सोमिनः सोमवन्तः कृतसोमयागाः । अस्तु प्रस्तुते किमायातम् इति तत्राह । सुतावन्तः सोमानभिर्बुतवन्तः सुतेन सोमेन युक्ता वा । अभिषवग्रहणादिसंस्कारैः संपादितसोमा इत्यर्थः । ॥ छान्दसो दीर्घः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

“आ नो याहि” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ नो याहि सुतावतोस्माकं सुष्टुतीरुप ।

पिवा सु शिप्रिन्अन्धसः ॥ १ ॥

आ । नः । याहि । सुतऽवतः । अस्माकम् । सुऽस्तुतीः । उप ।

पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र सुतावतः सूयते अभिषूयत इति सुतः सोमः । तद्वतः अभि-
पुतसोमान् नः अस्मान् प्रति । ॥ “शरादीनां च” इति मनुषि पू-
र्वपदस्य सांहितिको दीर्घः ॥ आ याहि आगच्छ । तदेव विशिनष्टि ।
अस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः उपा याहि उपागच्छ । सोमे सुसंस्कृ-
ते कृते च शस्त्रे अवश्यम् आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च हे सुंशिप्रिन्
शोभनहनूयुक्त । अनेन सोमपानोचितवक्रोपेतत्वम् उक्तं भवति । अथ वा
शोभननासिकोपेत । अनेन सोमरसाप्राणोचितनासायुक्तत्वम् उक्तं भव-
ति । ॥ शिप्रे हनू नासिके वेति निरुक्तम् [नि० ६. १७] ॥ ता-
दृशं त्वम् अन्धसः अन्धः अन्नं सोमरसलक्षणम् अन्धस एकदेशं वा ग्र-
हेण धृतम् अंशं पिव पानं कुरु ॥

द्वितीया ॥

आ ते सिद्धामि कुक्षोरन्नु गात्रा वि धावतु ।

गृभाय जिह्वया मधुं ॥ २ ॥

आ । ते । सिद्धामि । कुक्षोः । अन्नु । गात्रा । वि । धावतु ।

गृभाय । जिह्वया । मधुं ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव कुक्षोः । भागद्वयापेक्षया द्विवचनम् । कुक्षेरुभयोः
पार्श्वयोः आ सिद्धामि पूरयामि । सोमरसम् इति शेषः । अनेन दी-
यमानस्य सोमरसस्य कुक्ष्यवयवपूर्तिपर्यन्तम् अभिवृद्धिरुक्ता भवति । स
च उदरस्यो गात्रा गात्राणि । अनेन गात्रशब्देन गात्रावयवा लक्ष्यन्ते ।

सर्वाण्यङ्गानि हस्तपादादीनि वि धावतु तत्तन्नाडीषु सर्वत्र प्रवहतु । अ-
तस्त्वं मधु मधुवत् स्वादुतरं सोमरसं जिह्वया रसनया गृभाय गृहा-
ण । ऋग्रहेः “हृन्दसि शायजपि” इति श्रः शायजादेशः । संम-
सारणं च । “हृग्रहोर्भः०” इति भत्वम् ॥

तृतीया ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान् तन्वे ३ तव ।

सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ३ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । समऽसुदे । मधुऽमान् । तन्वे । तव ।

सोमः । शम । अस्तु । ते । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे । अत्र सम इत्यनेन दानस्य सु-
करत्वम् अभिधीयते । सु इत्यनेन च दानविषयस्य धनादेः प्राशस्त्यं व-
हुत्वं च विवक्ष्यते । तादृशाय ते तुभ्यं मधुमान् माधुर्योपेतः सोमः अ-
स्माभिर्दीपमानः स्वादुरस्तु खदनीयोस्तु । अनन्तरं च स सोमः तव त-
न्वे शरीराय । बलकार्यस्त्विति शेषः । अथ वा शम अस्तु इत्येतद् अ-
त्राप्यन्वेतव्यम् । तव शरीराय सुखकरं भवत्वित्यर्थः । तथा ते हृदे हृ-
दयाय च शम अस्तु मनसे सुखकरं भवतु । ॥ स्वादुष्ट इति । “यु-
ष्मत्तत्तद्गुःवन्तःपादम्” इति संकारस्य पत्वम् । ततः पृत्वम् ॥

इति चतुर्थं सूक्तम् ॥

“अयमु त्वा विचर्षणे” इति सप्तर्चस्य विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः ।

प्र सोमं इन्द्र सर्पतु ॥ १ ॥

अयम् । ऊं इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । समऽवृतः ।

प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ १ ॥

हे इन्द्र विचर्षणे । विचर्षणिः पश्यतिकर्मा । हे विद्रष्टः इन्द्र जनी-
रिव जनय इव । ॐ विभक्तिव्यत्ययः ॐ । जनयन्त्यपत्यान्यास्ति-
ति जनिशब्दव्युत्पत्तिः । ता यथा पुत्रादिभिः अभितः संवृता वर्तन्ते एवं
श्रयणद्रव्यैः अध्वर्युप्रभृतिभिर्वा अभि संवृतः अभित आच्छन्नोयं सोमः ।
उ इति पूरणः । त्वा त्वां प्र सर्पन्तु प्रगच्छन्तु । ॐ विचर्षण इति ।
विपूर्वात् कृप विलेखने इत्यस्मात् कृपेरादेश्च चः इति [उ०२, १०३]
अनिप्रत्ययः आदेः ककारस्य चकारश्च ॐ ॥

द्वितीया ॥

तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुर्नधसो मदे ।

इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

तुविग्रीवः । वपाऽन्दरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदे ।

इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

अनया सोमस्य अतिशयितवीर्यसाधनत्वम् अभिधीयते । अन्धसः सो-
मलक्षणस्य अन्नस्य भक्षणेन मदे सति इन्द्रो देवः तुविग्रीवः । तुवीति
वहुनाम् । प्रभूतकन्धरः । भवतीति शेषः । ग्रीवाशब्दः स्कन्धस्योपल-
क्षकः । वृषवत् समृद्धस्कन्ध इत्यर्थः । तथा वपोदरः वपा यथा वि-
स्तीर्णा भवति एवं विसृतोदरश्च भवति । तथा सुबाहुः शोभनबाहुः
पृष्णुभुजश्च भवति एवं सोमपानेन अभिशुद्धगात्रः सन् पश्चाद् वृत्राणि
वृत्रवद् आचरकान् शत्रून् जिघ्रते हिनस्ति इत्येवं सोमस्य महिमा ॥ य-
द्वा तुविग्रीवतादयः इन्द्रस्य स्वाभाविका धर्माः । उक्तलक्षण इन्द्रः स-
त्स्वपि तेषु अन्धसो मदे सत्येव वृत्राणि जिघ्रते इति सोमप्रशंसा ॥

तृतीया ॥

इन्द्र मेहिं पुरस्त्रं विश्वस्येशान् ओजसा ।

वृत्राणि वृत्रहं जहि ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ।

वृत्राणि । वृत्रऽहन् । जहि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वस्य स्यावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य ईशानः । अनेन इन्द्र-
स्य सर्वत्र प्रतिभटराहित्यम् उक्तं भवति । तादृशस्त्वं पुरः मेहि अस्मा-
कं सेनायाः पुरतो गच्छ । गत्वा च हे वृत्रहन् वृत्रस्य एतन्नामकस्य
असुरस्य हन्तः वृत्राणि अस्मदावरकान् शत्रून् जहि घातय । ३ “ह-
न्तेर्जः” इति जभावः ॥

चतुर्थी ॥

दीर्घस्ते अस्त्रङ्कुशो येना वसुं प्रयच्छसि ।

यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसुं । प्रयच्छसि ।

यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते अङ्कुशः । अङ्कुशवन्नम्राङ्गुलिको हस्तः अङ्कुश इत्युच्यते ।
स दीर्घोस्तु । प्रदानविषये संकोचरहितोस्त्रित्यर्थः । तमेव विशिनष्टि ।
येनाङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते सोमलक्षणस्य हविषो दात्रे यज-
मानाय वसु धनं प्रयच्छसि । स तादृशो दीर्घोस्तु ॥

पञ्चमी ॥

अयं तं इन्द्र सोमो निपूतो अधि वर्हिषि ।

एहीमस्य द्रवा पिवं ॥ ५ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निऽपूतः । अधि । वर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिवं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अधि वर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णं दभं नि-
पूतः दशायवित्रेण नितरां शोधितः । उपलक्षणम् एतत् । ग्रहणश्रयणा-
दिसंस्कारैः संस्कृतोयं सोमः ते त्वदर्घः । यस्मादेवं तस्माद् एहि आ-
गच्छ । अस्मद्यज्ञं प्रतीति शेषः । आगमनविलम्बम् असहमान आह
द्रवेति । त्वरया आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च ईम् इदानीम् अस्य अमुं
त्वदर्घं निपूतं सोमं पिव पानं कुरु ॥

पष्टी ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः ।

आखण्डल म ह्यसे ॥ ६ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । जयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । म । ह्यसे ॥ ६ ॥

हे शाचिगो । शाचयः प्रत्यानेतुं शक्ता गायो यस्य स शाचिगुः । पणिभिरपहतानां गवां प्रत्यानेतृत्वप्रसिद्धेः । तथा शाचिपूजन । पूज्यते एभिरिति पूजनानि स्तोत्राणि । शाचीनि शक्तानि स्तुत्यविषयगुणप्रकाशकानि स्तोत्राणि यस्य स शाचिपूजनः । तस्य संबोधनम् । ॥ “आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्” इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्निघाताभावः ॥ हे उक्तगुणविशिष्ट इन्द्र रणाय । ॥ मकारलोपश्छान्दसः ॥ रमणाय रमणीयाय ते तुभ्यम् । यद्वा ते तव रणाय रमणाय क्रीडनाय अयं सोमः सुतः अभिषवादिना संस्कृतः । तस्मात् कारणात् हे आखण्डल आ समन्तात् खण्डयति शत्रून् इति आखण्डलः । शत्रुहिंसक इन्द्र त्वं म ह्यसे प्रकर्षेण आह्वानविषयः करिष्यसे सोमपानार्थम् अस्माभिराह्वयसे । ॥ आखण्डलेति । आङ्-र्वात् कडि खडि भेदने इत्यस्माच्चौरादिकाद्वातोः मङ्गेरलच् [उ०.५.७०] इत्यत्र थाहुलकाद् अलच् प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तः ॥

सप्तमी ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाथ्यः ।

न्यस्मिन् दध् आ मनः ॥ ७ ॥

यः । ते । शृङ्गऽवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रणपात् । कुण्डऽपाथ्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्ने । आ । मनः ॥ ७ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् शृङ्गवृषनामा कश्चिद् ऋषिः तस्य न पातयति कुलम् इति नपात् पुत्रः । तस्य संबोधनम् । यद्वा शृङ्गवद् उक्त्-

ता रश्मयः शृङ्गशब्देन उच्यन्ते । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृद् आदित्यः । तस्य
न पातयिता दिवि स्थापयिता इन्द्रः शृङ्गवृषो नपाद् इत्युच्यते । तादृश
इन्द्र ते तव यः प्रसिद्धः [प्रणपात्] कुण्डपाय्यः कुण्डैः पातव्यः सोमो य-
स्मिन् ऋतौ स कुण्डपाय्यः ऋतुरस्ति । ॥ “ऋतौ कुण्डपाय्यसंचायौ”
इति पिबतेः क्यप्प्रत्ययान्तात्वेन निपातितं; ॥ अस्मिन् बहुसोमवति
ऋतौ त्वं मनो नि दग्ने धारयसि सर्वतः स्थापयसि । ॥ दधातेर्लिटि
“इरयो रे” इति रेभावः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

“इन्द्र त्वा वृषभं वयम्” इति नवर्चस्य सूक्तस्य प्रातःसवनशस्त्रे वि-
नियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमं हवामहे ।

स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमं । हवामहे ।

सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥ १ ॥

व्याख्यातेयम् अनुवाकादौ ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रं ऋतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत ।

पिवा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । ऋतुविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुष्टुत ।

पिवा । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ २ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्तुत बहुप्रकारं स्तुत वा हे इन्द्र
ऋतुविदम् ऋतोर्यागस्य लम्भकं निष्पादकं सुतम् अभिषवादिना संस्कृतम्
इमं सोमं हर्यं कामय । ॥ हर्यं गतिकान्त्योः इत्यस्य लोटि रूपम् ।

1 S' त्व for स्व. 2 The *Sarānukramanī* begins this hymn with इन्द्रं ऋतुविदं (2)
instead of with इन्द्रं त्वा वृषभं वयं, and makes it and the preceding hymn consist
of eight mantras each, being supported in this by P P J Cr.

निघातः ॥ । कामयित्वा च ततृपिम् तर्पकं ग्रीणयितारम् इमं सोमं
 पिव पानं कुरु । तदेव विशिनष्टि । आ वृषस्व जठरे सिद्ध । यथा
 जठरकुहरस्य अत्यनां सर्वतः पूर्तिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः । ॥ ततृ-
 पिम् । तृष ग्रीणने इत्यस्मात् “छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्” इति किन् ।
 तस्य लिङ्गवाद् द्विर्वचनादि । संहितायाम् “अन्येषामपि दृश्यते” इ-
 त्यभ्यासस्य दीर्घः । निच्चाद् आद्युदात्तः ॥

तृतीया ॥

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः ।

तिर स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः ।

तिर । स्तवान् । विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ । स्तूयमान हे विशपते
 विशो देवविशो मरुतः तेषां स्वामिन् । यद्वा विशां प्रजानां सर्वासां
 पते हे इन्द्र नः अस्माकं धितावानम् धितं धानं तद्धनं सोमस्य नि-
 धानवन्तम् । ग्रहादिभिर्गृहीतसोमम् इत्यर्थः । ॥ “छन्दसीवनिपौ”
 इति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ । उक्तलक्षणं यज्ञं विश्वेभिः सर्वैर्यष्ट्यैः दे-
 वेभिः देवैः सह प्र तिर वर्धय । हविःस्वीकारेणेति शेषः । ॥ त-
 रतेर्ब्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । प्र ण इति । “उपसर्गाद् बहुलम्”
 इति संहितायां णत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते ।

क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्पते ।

क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

हे सत्पते सतां यजमानानां पालक इन्द्र सुताः अभिपुताः चन्द्रासः

न्द्रा आह्लादकारिण इन्द्रवः क्षिन्ना रसात्मका इमे ह्यमानाः सोमाः
व क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्ति अत्रेति क्षयो निवासस्यानम् । तव ज-
रम् इत्यर्थः । ॥ “क्षयो निवासे” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ । म
न्ति गच्छन्ति । ॥ इन्द्रव इति । उन्देरिच्चादेः [७०१. १२] इति
प्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

पञ्चमी ॥

दुधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् ।

तव द्युधासु इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दुधिष्वा । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् ।

तव । द्युधासुः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यम् वरणीयं स्पृहणीयं सुतम् अभिषुतम् इमं सोमम्
अस्माभिर्ह्ययमानं जठरे दधिष्व धारय । ॥ दधातेल्लोटि रूपम् ।
“आगमा अनुदात्ताः” इति इटोनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः ॥ । सो-
मानाम् इन्द्रस्य असाधारणं स्वत्वम् आह । द्युधासुः दीप्तिमन्तो दीप्ति-
निवासस्यानभूता इन्द्रवः सोमाः तव । असाधारणस्वनूता इति शेषः ॥

षष्ठी ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

इन्द्र त्वादात्तमिद् यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वादात्तम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

हे गिर्वेणः गीर्भिर्वननीय संभजनीय इन्द्र । ॥ वन पण संभक्तौ
इवस्माद् असुन । गिर उपधाया दीर्घाभावश्चान्दसः । “आमन्त्रितस्य
च” इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥ । नः अस्माकं संवन्धिनं सु-
तम् अभिषुतं सोमं पाहि पिव । अह्यमानस्य कर्षं पानप्रसक्तिरित्य-

त्राह । मधोर्धाराभिरिति । यस्माद् मधोः मधुरस्य सोमस्य धाराभिः
 अन्यसे आर्द्रीक्रियसे । ह्यस इत्यर्थः । अपेक्षितस्य फलस्य अभावे हो-
 मस्य का प्रसक्तिरित्यत्राह । हे इन्द्र त्वादातमित् त्वया दातव्यमेव यशः
 अन्नम् । अस्तीति शेषः । “अस्ति त्वादातम् अद्रिवः” इत्यमुं मन्त्र-
 भागं व्याचक्षाणेन यास्केन त्वया नस्तद् दातव्यम् [नि० ४. ४] इति हि
 त्वादातशब्दो व्याख्यातः । यद्वा त्वादातम् त्वया शोधितं यशोस्ति । ॥ दैप्
 शोधने । सत्यपि प्रकारे “नानुबन्धकृतम् अनेजन्तवम्” इत्येजन्त ए-
 वायम् । ततः “आदेचः०” इति आक्षम् । अस्मात् कर्मणि क्तः ।
 “दाधा ध्वदाप्” इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्
 “दो दद् घोः” इति दद् आदेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य
 तृतीया । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति समासः । “तृतीया क-
 र्मणि” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

सप्तमी ॥

अभि द्युम्नानि वनिन् इन्द्रं सचन्ते अक्षिता ।

पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रं । सचन्ते । अक्षिता ।

पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

[वनिनः देवान् संभजमानस्य यजमानस्य] द्युम्नानि द्योतमानान्य-
 न्नानि सोमलक्षणानि । ॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वाचं वेति यास्कः
 [नि० ५. ५] ॥ द्युम्नानि विशेष्यन्ते । [अक्षिता] अक्षितानि अ-
 क्षीणानि अतिप्रभूतानि इन्द्रं देवम् अभि सचन्ते अभितः संगच्छन्ते ।
 स च इन्द्रः सोमस्य प्रभूतस्य । अंशम् इति शेषः । अथ वा सोम-
 स्य सोमं पीत्वी पीत्वा । ॥ पा पाने इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य “क्त्वा-
 त्वाद्यश्च” इति निपातनात् त्वीभावः । “धुमास्यागपा” इत्यादि-
 ना ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥ वावृधे प्रवृद्धो भवति ॥

1 S' ga for त्वया. 2 S' omits the text from द्युम्नानि and that part of the com-
 mentary which is conjecturally restored and enclosed in brackets.

अष्टमी ॥

अर्वावर्तो न आ गहि परावर्तश्च वृत्रहन् ।

इमा जुषस्व नो गिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवर्तः । नः । आ । गहि । पराऽवर्तः । च । वृत्रऽहन् ।

इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र नः अस्मान् यजमानान् अर्वावर्तः अर्वाचीनाद् अन्तिकाद् देशाद् आ गहि आगच्छ । तथा परावर्तः दूरदेशाच्च नः आ गहि आगच्छ । ॥ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ आगत्य च नः अस्माकम् [इमा] गिरः स्तुतिरूपा वाचो जुषस्व सेवस्व ॥

नवमी ॥

यदन्तरा परावर्तमर्वावर्तं च हूयसे ।

इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ९ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवर्तम् । अर्वाऽवर्तम् । च । हूयसे ।

इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र परावर्तम् परावद् दूरस्थानं तथा अर्वावर्तं च संनिहितस्थानं च यत् यस्मिन् अन्तरा तयोरन्तरालदेशे । ॥ उभयत्र “अन्तरा]-न्तरेणयुक्ते” इति द्वितीया ॥ तत्र हूयसे सम्यग् इज्यसे ततः तस्माद् देशात् परावर्तः अर्वावर्तश्च सकाशाद् इह अस्माद्यागदेशं प्रति आ गहि आगच्छ ॥

[इति] पष्ठं सूक्तम् ॥

“उद्देदभि” इति वृत्रस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उद्देदुभि श्रुतामपं वृषभं नयापसम् ।

अस्तारमेषि सूर्ये ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अ॒भि । श्रु॒तऽम॒घम् । वृ॒ष॒भम् । न॒र्येऽअ॒प॒सम् ।

अस्तारम् । ए॒पि । सूर्ये ॥ १ ॥

हे सूर्ये त्वं श्रुतामघम् । मघम् इति धननाम । श्रुतं विख्यातं स्तो-
तृभ्यो यष्टृभ्यश्च दातव्यं धनं यस्यासौ श्रुतमघः तम् । सत्यपि श्रुतध-
नत्वे दानाभावे प्रयोजनाभावाद् उच्यते वृषभम् इति । अभिमतस्य
धनस्य वर्षकम् इत्यर्थः । तथा नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् अपः
कर्म यस्यासौ नर्यापाः तम् । ॥ “तस्मै हितम्” इति यत् । व-
हुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ स्वसेवकानाम् इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारवि-
षयकर्मवन्तम् इत्यर्थः । तथा अस्तारम् शत्रूणां निरसितारम् । ॥ अ-
सु क्षेपणे । तृनि “रधादिभ्यश्च” इति इङ्गिकल्पः ॥ एवमहा-
नुभावम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य उद्वेदेषि । घेति प्रसिद्धौ । उदेषि ऊर्ध्वं
गच्छसि उदयसि । सूर्योदयाभावे इन्द्रस्य सोमलक्षणहविःप्रदानासंभवाद्
उक्तलक्षणम् इन्द्रं प्रति उदेषीत्युच्यते ॥

द्वितीया ॥

न॒व॒ यो न॒व॒तिं॑ पु॒रो वि॒भेदं॑ वा॒हो॒जि॒सा ।

अहिं॑ च वृ॒त्रहा॑र्वधीत् ॥ २ ॥

न॒व॒ । यः । न॒व॒तिम् । पु॒रः । वि॒भेदं॑ । वा॒हुऽओ॒जसा॑ ।

अहिं॑म् । च॒ । वृ॒त्रऽहा॑ । अ॒व॒धीत् ॥ २ ॥

य इन्द्रः शम्बरस्यासुरस्य नव नवतिं च पुरः नवोत्तरनवतिसंख्याका
मायानिर्मिताः पुरीः । ॥ “पङ्क्तिर्विंशतिः” इत्यादिना तिप्रत्ययान्तो
निपातितः ॥ वाहोजसा वाहुवलेन अन्यनैरपेक्ष्येणैव विभेदं भिन्न-
वान् नाशितवान् । तथा च मन्वान्तरम् । “दिवोदासाय नवतिं च
नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य” इति [ऋ० २, १९, ६] । किं च वृत्रहा ।
वृत्रशब्दः शत्रुसामान्यवचनः । “वृत्राणि वृत्रहं जहि” [२०, ५, ३]

“इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते” [२०.५.२] इत्यादौ तथा दर्शनात् । वृत्राणां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः अहिं च । अयति गच्छतीत्यहिर्मेषः । ॥ अहिरयनाद् एत्यन्तरिक्षे इति निरुक्तम् [नि०२.१७] ॥ । अथ वा आगत्य हन्तीत्यहिर्वृत्रः । ॥ हन हिंसागत्योः । आङि अिहनिभ्यां ह्रस्वश्च [उ०४.१३७] इति आङ्पूर्वाद् इञ् प्रत्ययः । वातेर्ङित् [उ०४.१३३] इत्यनुवर्तनात् डिङ्ङावः आङो ह्रस्वश्च । जिह्वाद् आद्युदात्तः ॥ तम् अवधीत् हतवान् । स न इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तृतीया ॥

स न इन्द्रः शिवः सखाश्चावद् गोमद् यवमत् ।

उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्वावत् । गोऽमत् । यवऽमत् ।

उरुधाराऽव । दोहते ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः नः अस्माकं शिवः सुखकारी सखा मित्रभूतः । तादृश इन्द्रः अश्वावत् अश्वैर्वहुभिरुपेतं गोमत् वल्लीभिर्गोभिरुपेतं यवमत् । यवो धान्यविशेषः । बहुभिर्यवैर्युक्तं धनम् उरुधारेव प्रभूतधारायुक्ता बहुक्षीरा गौरिव दोहते सा यथा सर्वेषां तर्पणसमर्थ बहुक्षीरं दुग्धे एवं सर्वजनतृप्तिसाधनम् अश्वाद्युपेतं धनं दुग्धाम् प्रयच्छतु । ॥ बाहुलकात् शपो लुगभावः । लेटि वा अडागमः ॥

[इति] सप्तमं सूक्तम् ॥

“इन्द्र ऋतुविदम्” इत्येषा आद्या ऋक् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या । उक्तं हि । “उक्थसंपदः परिधानीयोत्तरा याज्या” इति [वै० ३.११] ॥

“एवा पाहि” इत्याद्यास्तिन्न ऋचस्तेषामेव ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां त्रयाणाम् ऋत्विजां क्रमेण माध्यंदिनसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । तथा च वैतानं सूत्रम् । “एवा पाहीति प्रस्थितयाज्या” इति [वै० ३.११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रं ऋतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत ।

पिब वृषस्व ततृपिम ॥ ४ ॥

इन्द्रं । ऋतुऽविदं । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत ।

पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा सुत इन्द्र ऋतुः प्रज्ञा भवति [तस्या लम्भकम्] । अथवा ऋतोरेव ज्योतिष्टोमादेर्लम्भकं साधकं सुतम् अभिषुतं ततृपिम तर्पकं सोमं [हर्यं कामय । ॥ ततृपिम इत्यत्र] “आह्वगमहन” इति विहितः [“इन्द्रसि सदादिभ्यो दर्शनात्” इति किन्] ॥ [पिब । अपि च आ वृषस्व] जठरे सिञ्च । पिबेत्यनेन उक्त एवार्थः पुनरनेन अभिहितः पानस्याधिक्याभिधानाय । व्याख्याते-यम् अस्मिन्नेवानुवाके [६, २] ॥

अथ द्वितीया ॥

एवा पाहि म्रत्तथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीभिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ १ ॥

एव । पाहि । म्रत्तऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वृधस्व । उत ।

गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि ।

गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ १ ॥

हे इन्द्र म्रत्तथा । म्रत्तम् इति पुराणनाम । पूर्वं यथा अङ्गिरःप्रभृ-तीनां सोमयागे सोमम् अपाः । ॥ “म्रत्तपूर्वविश्वेमात् थाल् इन्द्रसि” इति श्वाथे थाल् प्रत्ययः ॥ एव एवम् अस्मदीयमपि सोमं पाहि पिब । स च पीतः सोमः त्वा त्वां मन्दतु मदयतु । तदर्धम् अस्म-दीयं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । ॥ “श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्द-

1 S' reads the words हे पुरुष्टुत बहुभिः बहुप्रकार वा सुत इन्द्र after सुतम् अभिषुतं after which it inserts त्वा च besides.

सि” इति हेर्धिभावः ॥ । न केवलं श्रवणमेव उत अपि च गी-
र्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिवाग्भिः बवृधस्व वर्धस्व अभिवृद्धो भव । अत-
स्तव यागार्थं सूर्यम् सर्वकर्मणां प्रेरकं देवम् आविष्कृणुहि प्रकाशितं
कुरु । यद्वा अस्माकं व्यवहाराय बहुकालं सूर्यम् आविष्कृणु । तत
इषः अन्नानि अस्मदुपभोगसाधनानि पीपिहि प्यायय समर्थय । किं च
शघ्नून् शातयित्वून् अस्मद्विरोधिनो डेष्यान् जहि घातय । हे इन्द्र गाथ
पणिभिरपहता अभि तृन्धि प्रयच्छ । ॥ ववृधस्वेति । वृधेर्वहुलग्र-
हणाच्छपः श्लुः । “व्यत्ययो बहुलम्” इत्यत्र “क्वचिद् विकरणं च”
इति वचनात् शप् प्रत्ययः । विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । तृन्धि । उ-
तृदिर् हिंसानादरयोः ॥ ॥

तृतीया ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिवा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेवं नः शृणुहि ह्यमानः ॥ २ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य ।
पिव । मदाय ।

उरुव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताड्देव । नः । शृणुहि । ह्यमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । किमर्थम् आ-
गमनम् इति चेद् उच्यते सोमकामं त्वाहुरिति । यतस्त्वा त्वां सोमका-
मम् सोमं कामयमानं सोमविषये अत्यन्ताभिलषितवन्तम् आहुः अभि-
ज्ञाः कथयन्ति । “सोमकामं हि ते मनः” [इति] हि मन्त्रान्तरम्
[ऋ० ८. ६१. २] । “इमं जम्भसुतं पिव” इति [ऋ० ८. ९१. २] मन्त्रे
जम्भनिष्पीडितस्यापि सोमस्य पानाभिधानाद् इन्द्रस्य सोमे अतिशयप्री-
तिसद्भाव उक्तो भवति । यस्मादेवं तस्माद् अयं सोमः सुतः अभिपुतः ।
तस्य । तं सोमम् इत्यर्थः । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति क-
र्मणः संप्रदानताच्चतुर्थ्ये पृष्ठी ॥ । पिव पानं कुरु । कस्यै प्रयो-

जनायेति उच्यते । मदाय । तस्य पिवेति सोमपानमात्रम् अभिहितम् ।
 इदानीं कुक्षिपरिपूर्तिपर्यन्तं पानम् अभिधीयते उरुव्यचां इत्यादिना । उरु
 प्रभूतं व्यचनं कुक्षिबाहुल्यं यस्य स उरुव्यचाः । ॥ व्यचेरीणादिकः
 असिप्रत्ययः । “व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्” इति व-
 चनात् ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” इति
 उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तादृशस्त्वं जठरे उदरे अतिविस्तीर्णे आ
 वृषस्व आसिञ्च सर्वतः पूरय । तदर्धम् आहूयमानस्त्वं पितेव यथा पिता
 पुत्रस्य वचनं शृणोति एवं नः अस्माकम् आह्वानं शृणुहि शृणु । ॥ “उ-
 तश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्” इति हेर्लुगभावः ॥

चतुर्थी ॥

आपूर्णेऽस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिवंध्यै ।

समुं प्रिया आववृत्रन् मदाय प्रदक्षिणित्वाभि सोमांस इन्द्रम् ॥ ३ ॥

आऽपूर्णेः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे ।
 पिवंध्यै ।

सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रदक्षिणित्वाभि । अभि ।
 सोमांसः । इन्द्रम् ॥ ३ ॥

अस्य अस्यै इन्द्राय । ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तदर्धं कलशः
 द्रोणकलश आपूर्णः सोमरसेन सर्वतः पूर्ण आसीत् । तच्च पूरणं कि-
 मर्थम् इति चेद् उच्यते । स्वाहा स्वाहुतत्वाय । होमार्थम् इत्यर्थः ।
 ततः सेक्तेव कोशम् सेक्ता पूरकः पुमान् कोशम् दृतिं यथा सिञ्चति पूरयति
 उदकादिना एवं पिवंध्यै इन्द्रस्य पानाय । ॥ पा पाने इत्यस्य तुम-
 धे शब्धेन प्रत्ययः । शिञ्चात् पिवादेशः । निञ्चाद् आद्युदात्तः ॥ सि-
 सिचे सिञ्चति अध्वर्युः सोमरसम् । सामर्थ्याद् ग्रहादिष्विति लभ्यते ।
 ते च सिक्ताः प्रियाः हृद्याः स्वादवः सोमांसः सोमाः मदाय इन्द्रस्य
 हर्षाय प्रदक्षिणित्वाद् प्रादक्षिण्येन इन्द्रं सम् अभ्याववृत्रन् सम्यग् अभिमुखा

वर्तन्ते समभिव्यामुवन्ति । ऋतु वर्तने । लङि “बहुलं छन्दसि” इति श्रुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “बहुलं छन्दसि” इति शेरुडागमः ॥

[इति] अष्टमं सूक्तम् ॥

“तं वो दस्ममृतीषहम्” इत्यादिचत्वारि सूक्तानि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा “ऋजीषी वञ्जी” [२०. १२. ७] इत्येषा ऋक् शस्त्रयाज्या । “तं वो दस्ममृतीषहम्” [१] “तत् त्वा यामि सुवीर्यम्” [३] इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ । “उदु त्वे मधुमत्तमाः” [२०. १०. १] इति सामप्रगाथः । “इन्द्रः पूर्भित्” [२०. ११] इति सूक्तम् उक्थमुखम् । “उदु ब्रह्मणि” [२०. १२] इति सूक्तं पर्याससंज्ञम् । “एवेदिन्द्रम्” [२०. १२. ६] इति परिधानीया । एतत् सर्वं वैताने सूत्रितम् । “तं वो दस्ममृतीषहं तत् त्वा यामि सुवीर्यम्” इति [वै० ३. १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वासं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वासम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीःऽभिः । नवा-

महे ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं युष्मद्यागनिष्पत्त्यर्थं युष्मदभिमतफलार्थं वा तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् अभिलक्ष्य गीर्भिः स्तुतिप्रकाशिकाभिर्ऋग्भिः नवामहे स्तुम् इति संबन्धः । कीदृशम् इन्द्रम् । दस्मम् दर्शनीयम् । तत्तत्फलार्थिभिरवश्यं सेवनीयम् इत्यर्थः । ऋतीषहम् । अतर्ऋतिशब्दः । आतंरभिभयितारं नाशकम् । ॥ “सहेः पृतनर्ताभ्यां च” इत्यत्र सहेरिति योगविभागात् पत्नम् ॥ तथा वसोः वासकस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य । पानेनेति शेषः । मन्दानम् मन्दमानम् । स्तुतौ दृष्टान्तम् आह । वासं न स्वसरेषु धेनवः । स्वसरेषु स्वयं स-

रन्तीति वा स्वः आदित्यः स एनानि सारयतीति वा स्वसराण्यहानि ।
तेषु आगच्छासु निर्गच्छासु वा । सायंप्रातःकालेष्वित्यर्थः । तेषु धेनवः
प्रभूतेन पयसा प्रीणयिष्यो गावः अभिनवप्रसवा वा ता वत्सं न । यथा
वत्सं स्तनप्रदानाय हम्भाशब्दम् उच्चैर्बहुशः कुर्वन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

द्युमन्तां वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभो-
जसम् ।

द्युमन्ताम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोऽमन्ताम् । ईम-
हे ॥ २ ॥

द्युक्षम् दीप्तं सुदानुम् शोभनदानं विशिष्टदानार्हं तविषीभिः बलैः
आवृतम् आच्छन्नम् । बलप्रदम् इत्यर्थः । गिरिं न पुरुभोजसम् । पुरु
इति बहुनाम् । बहूनां प्रजानां भोगयोग्यं गिरिं न पर्वतमिष । यथा
दुर्भिक्षे प्रजा जीवनाय बहुभिः कन्दमूलाद्यन्नैरुपेतं गिरिम् अर्पयन्ते त-
द्वत् । ॥ उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः इति हि मन्त्र-
वर्णः [नि० ६, ५] ॥ अयम् वाजम् ईमहे इत्यत्र दृष्टान्तः । त-
था द्युमन्ताम् । ॥ द्यु शब्दे ॥ शब्दोपेतम् । स्तुतिमन्ताम् इ-
त्यर्थः । यो लोके बहून्तो भवति स शब्द्यत इति मसिद्धम् । शतिनम्
शतमुक्तं शतसंख्यानां प्रजानां पोषकत्वेन तद्वन्ताम् । एवं सहस्रिणम् इ-
त्येतदपि योज्यम् । अपरिमितप्राणिपोषकम् इत्यर्थः । तथा गोमन्ताम्
बह्वीभिर्गोभिर्व्युक्तम् । एवम् उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टं वाजम् अन्नं मक्षु शी-
प्रम् ईमहे याचामहे ॥

तृतीया ॥

तत् त्वां यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन मस्कृण्वन्मार्षिष ॥ ३ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविष्य ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तत् वक्ष्यमाणलक्षणं सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं ब्रह्म परिवृढम् अनं त्वा त्वां यामि याचे । द्विवर्णलोपश्छान्दसः । “तत् त्वा यामीति द्विवर्णलोप इति हि यास्कः [नि० २. १] ॥ उक्तमेवार्थं पुनराह इतरेभ्यः पूर्वलाभाय । तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म अनं पूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानाय । यामीति संबन्धः । तद् इत्युक्तम् । कीदृक् तद् इत्याह । येन ब्रह्मणा अन्नेन यतिभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तेभ्यः सकाशाद् आहृत्य भृगवे एतन्नामकाय महर्षये धने हिते अभिमते सति तं भृगुं प्रीणितवान् असि । यद्वा येन सुवीर्येण अन्नेन यतिभ्यः नियतिमन्त्र्यः कर्मसु नियतेभ्यः अन्येभ्यो महर्षिभ्यः तदर्थं धने हिते सति परितोषितवान् असि । तथा भृगवे एतन्नामकाय महर्षये च । येन च धनेन प्रस्कण्वम् कण्वस्य पुत्रम् एतन्नामानम् ऋषिम् आविष्य ररक्षिष्य ॥

चतुर्थी ॥

येनां समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ४ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । संनशे । यम् । क्षोणीः । अनुचक्र-
क्रदे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलेन समुद्रम् । समभिद्रवन्त्येनम् आप इति समुद्रः उदधिः । तं प्रति महीः महतीः अतिप्रभूता अपः समुद्रपूर्तिपर्यन्तानि उदकानि असृजः सृष्ट्यादी सृष्टवान् असि । तत् तादृक् ते शवः बलं वृष्णि वर्षकं सर्वेषाम् अभिमतप्रदातु । भवतीति शेषः ॥ अथ परोक्षम् आह । अस्य इन्द्रस्य [स] महिमा बहुभिरुदकैः समुद्रपूर्त्यादिलक्षणः सद्यः तदानीमेव न संनशे परैर्न सम्यग् व्याप्तुम् अर्हः । महिम्न आनन्त्याद् अनन्यसाधारणत्वाच्चेति भावः ।

ब्रह्मजुतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति ।
उभे इति ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः पूर्भिन् शत्रुपुरां भेत्ता दासम् उपक्षपयितारं शत्रुम् अ-
कैः अर्चनीयैः स्ववीर्यैः आतिरत् सर्वतो हिंसितवान् । सूर्यात्मना वा
अकैः अर्चनीयै रश्मिभिः दासम् तमसः क्षपयितारं वासरम् आतिरत्
सर्वतो वर्धितवान् । प्रकाशितवान् इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विदद्वसुः ल-
ब्धधनः । शत्रुधनापहर्तोर्यः । शत्रून् वृत्रादीन् वि दयमानः विशेषेण
हिंसन् । ॥ तथा च यास्कः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिं-
साकर्मा इति [नि० ४, १७] ॥ ब्रह्मजुतः ब्रह्मणा प्रभूतेन स्तोत्रे-
ण अभिवृद्धः तन्वा शरीरेण ववृधानः वर्धमानः । ॥ वृधु वर्धने ।
कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य “अन्येषामपि दृश्यते” इति
दीर्घः ॥ भूरिदात्रः । दात्यनेन खण्डयति शत्रून् इति दात्रम् आ-
युधम् । प्रभूतायुध इत्यर्थः । यद्वा दीयत इति दात्रं धनम् । बहुध-
नः । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः उभे रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आपृणत् ।
व्याप्नोद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

मखस्यं ते तविपस्यं प्र जूतिमिर्यमिं वाचममृताय भूपन् ।
इन्द्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां देवीनामुत पूर्वयावां ॥ २ ॥
मखस्यं । ते । तविपस्यं । प्र । जूतिम् । इर्यमिं । वाचम् । अमृताय ।
भूपन् ।
इन्द्रं । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । देवीनाम् । उ-
त । पूर्वयावां ॥ २ ॥

हे इन्द्र मखस्य मंहनीयस्य मखात्मकस्य वा तविपस्य । तवः बलम् ।
अतिशयितबलस्य ते तव जूतिम् मेरयित्रीं वर्धयित्रीं वा वाचम् स्तुति-
लक्षणां मेरयामि । ॥ इर्यतिर्जुहोत्यादिः । “अर्तिपिपत्योश्च”

इति अभ्यासस्य इत्थम् । “अभ्यासस्यासवर्णे” इति इयद् आदेशः ।
पादादित्वाद् अनिघातः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदाहृतः ॥ कि-
मर्थम् । अमृताय अमृतताय अन्नाय वा । किं कुर्वन् । भूषन् त्वाम्
अलंकुर्वन् । ॥ भूष अलंकारे । शतृप्रत्ययः ॥ हे इन्द्र यस्माद्
मानुषीणाम् मनुषः संवन्धिनीनां क्षितीनाम् प्रजानाम् उत अपि च दै-
वीनाम् देवसंवन्धिनीनां विशाम् प्रजानां पूर्वयावा पुरोगन्तासि । स-
र्वेषां प्राणिनां श्रेष्ठो भवसीत्यर्थः । तस्माद् वाचम् इयमीति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धेनीतिः प्र मायिनाममिनाद् वर्षणीतिः ।

अहन् व्यंसिमुशधग् वनेष्वविधेर्ना अकृणोद् राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धेऽनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । व-
र्षेऽनीतिः ।

अहन् । विऽअंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेर्नाः । अकृणोत् । रा-
म्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः शर्धेनीतिः । शर्धेः हिंसकं बलम् । ॥ अत्र अका-
रान्तत्वं ज्ञान्दसम् ॥ तस्य नीतिर्नयनं प्रापणं यस्य स तथोक्तः ।
शत्रुं प्रति स्वबलप्रापक इत्यर्थः । तादृशः सन् वृत्रम् अपावरकं मेघं
सर्वतो व्यामुवानम् असुरम् । ॥ वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्राष्ट्रोसुर
इत्यैतिहासिका इति निरुक्तम् [नि० २, १६] ॥ तम् अवृणोत् अ-
रुधत् । तथा स एव इन्द्रः वर्षणीतिः । वर्ष इति रूपनाम । अत्र
अकारान्तः । तस्य नेता । युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः । अ-
नेन तस्य गतम् अयत्नम् उक्तं भवति । तादृशः सन् मायिनाम् माया-
चताम् असुराणाम् । अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते । यद्वा । ॥ द्वि-
तीयार्थे पठ्यते ॥ मायिन इत्यर्थः । प्रामिनात् प्रावधीत् । ॥ मीञ्

हिंसायाम् । “मीनातेर्निंगमे” इति ह्रस्वत्वम् ॥ इन्द्रो वृत्रम्
 अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विसृष्टम् आह । उशधक् कामयित्वा शत्रुदाहकः ।
 यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु नि-
 मित्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा वि-
 दार्य अहन् अवधीत् । ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय
 धेनाः । वाङ्मामैतत् । वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अका-
 र्पीत् ॥ वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशधक् सन् व्यंसम् विगतांसं
 कृत्वा अंसाद्यङ्गानि विच्छिद्य अहन् अवधीत् । राम्याणाम् रमणार्हाणां
 क्रीडासाधनानां तद्योपिताम् । ॥ रामम् अर्हतीत्यर्थं “छन्दसि च”
 इति यत् प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ आर्तिवाच आविरकृ-
 णोद् इत्यर्थः । अथ वा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्धेना
 गाः । रात्रौ तमसा वृताः असुरापहता गा इत्यर्थः । ताः आविरकृ-
 णोत् असुरान् अपहृत्य ताः स्पष्टाश्चकार । असुरैर्देवानां गवादिलक्षणध-
 नम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तैस्त्रिरीयके । “अहर्देवानाम् आसीद् । रात्रिरसु-
 राणाम् । तेसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं प्रा-
 विशन्” इति [ते० सं० १. ५. ९. २] ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रः स्वर्पां जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः ।
 अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृहते ।
 रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्पाः स्वर्गस्य लम्भकः । ३ पणु दाने । क्विप् । “जनसनख-
 नां सन्मलोः” इति आत्वम् । “सनोत्तेरनः” इति षत्वम् । “अ-

हरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्” इति रत्वम् ॥ । अभिष्टिः अभिग-
न्ता शत्रूणां अभिभविता । ॥ इषु गतौ । “मन्ते वृषं” इत्या-
दिनां क्तिन् उदात्तत्वम् । स हि भावपरोपि भवितारं लक्षयति । “ति-
नुवतपसि” इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ । तादृश इन्द्रः अहानि जनयन् प्रादुर्भाव-
यन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरसुरैः
सह युद्धं कृत्वा पृतनाः तेषां सेना जिगाय अजैषीत् । किं च । म-
नवे मनुष्याय । जातावेकवचनम् । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते म-
हते रणाय रमणाय क्रीडनाय । प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहाराथेत्यर्थः । त-
दर्थम् अहं केतुम् प्रज्ञापकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत् । त-
तो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः अविन्दत् लब्धवान् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रस्तुजो वर्हणा आ विवेश नृवद् दधानो नर्यां पुरुणि ।

अचेतयद् धियं इमा जरिष्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छ्रुत्साम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । वर्हणाः । आ । विवेश् । नृवत् । दधानः । नर्यां । पु-
रुणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिष्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शु-
क्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रो देवः वर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः । ॥ तु-
ज हिंसापाम् । किप् । धातुस्वरः ॥ । आ विवेश प्राविशत् ।
तत्र दृष्टान्तः । नृवत् मनुष्य इव स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति
तद्वत् । किं कुर्वन् । नर्यां नर्याणि नरेभ्यः ऋत्विगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो
हितानि पुरुणि बहूनि । सामर्थ्याच्छत्रुधनानीति गम्यते । दधानः धार-
यन् । ॥ दधातेः शानचि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति
आद्युदात्तत्वम् ॥ । किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः ।

अनन्तरम् अभिकृतूनाम् । कृतवः कर्माणि । अभिगतकर्मणाम् अनुष्ठितविरुद्धकर्मणां दुष्टानां दमिता शमयिता अभवत् अभूत् । अनेन प्राणिनाम् इष्टप्राप्तिम् अनिष्टपरिहारं च कृतवान् इत्युक्तं भवति ॥

एकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवान्म । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् शुनम् अभिवृद्धं सर्वैर्गुणैरुत्कृष्टम् । अथ वा शुनम् इति सुखनाम् । सुखकरं वा । ऋटुओश्वि गतिवृद्धयोः । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः ङ् । मघवानम् । मघम् इति धननाम् । धनवन्तम् अस्मिन् एतस्मिन् भरे । भर इति संग्रामनाम भरणात् हरणाच्च । संग्रामे । यद्वा ये ये संग्रामनामानस्ते सर्वे यज्ञनामान इति व्यपदेशाद् अस्मिन् भरे अस्मिन् यज्ञे वाजसातौ । वाजः अन्नम् । तस्य सातिर्लाभः अन्नलाभे निमित्तभूते । अथ वा एतद् भरविशेषणम् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् तस्मिन् भरे नृतमम् नेतृतमं संग्रामे पुरतो गन्तारं यज्ञस्य नेतारं वा शृण्वन्तम् आह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उर्ध्वबलं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि आवरकान् शत्रून् घ्नन्तम् हिंसन्तं धनानाम् शत्रुसंबन्धिनां संजितम् सम्भ्रजेतारम् एवंमहानुभावम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय हुवेम आह्वयेम ॥

[इति] एकादशं सूक्तम् ॥

“उदु ब्रह्माणि” इति सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शवसा ततानोपश्रोता म् ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । जं इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् । सऽमये । महय ।
वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शवसा । ततानं । उपश्रोता । मे । ईवतः । वचां-
सि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यूयं श्रवस्या श्रवस्यया । श्रूयत इति श्रवः अन्नम् ।
तस्येच्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि उदैरत प्रेरयत । हे वसिष्ठ यजमान स-
मये मयैर्मर्त्यैर्ऋत्विग्भिः सहिते । यद्वा मर्या मर्यादा । तत्सहिते यज्ञे इन्द्रं
देवं महय पूजय । हविरादिभिः साधनैरिति शेषः । एवम् आत्मानमे-
व परोक्षीकृत्य निर्दिदेश । य इन्द्रः शवसा बलेन विश्वानि भूतजातानि
आ ततान वितस्तार । स इन्द्रः ईवतः गच्छतः परिचरतः । ॥ ईई
गतौ । किप् । ईर्गमनम् । “तदस्यास्त्रस्मिन्” इति मनुष् । “इ-
न्द्रसीरः” इति मनुषो वतम् । मनुषः पित्राद् अनुदात्तत्वे धातुस्व-
रः ॥ तादृशस्य मे वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता उ-
पेत्य श्रोता । भवत्विति शेषः ॥

द्वितीया ॥

अयामि घोषं इन्द्र देवजाभिरिरज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकित्ते जनेषु तानीदं ह्यं स्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवजामिः । इरज्यन्तं । यत् । शुरुधः । विवाचि ।

नहि । स्वम् । आयुः । चिकित्ते । जनेषु । तानि । इत् । अहांसि । अति ।

पर्षि । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र देवजामिः देवा जामयो बन्धवो यस्य स तादृशो घोषः श-

अष्टमी ॥

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरिपञ्च देवीः ।

ससान् यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहं । वरेण्यम् । सहःऽदाम् । ससवांसम् । स्वरिः । अपः । च । देवीः ।

ससानं । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु ।

धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्रासाहम् । सह त्रायते स्वामिनम् इति सत्रा सेना । शत्रुसेनाया अभिभवितारम् अथ वा सत्रासहम् एकप्रयत्नेनैव शत्रुसेनाया अभिभवितारम् । ऋषह मर्षणे । छान्दस उपधावृद्धवभावः । कृदुत्तरपदम-कृतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ । वरेण्यम् सर्वैः स्वस्वफलार्थिभिर्वरणीयं सेवनीयं सहोदाम् । सह इति बलनाम् । बलस्य दातारम् तथा स्वः स्वर्गस्य देवीः देवनशीला अपथ्य ससवांसम् । ऋवन पण संभक्तौ । अस्य कसौ इडभावे नकारलोपे रूपम् ॥ । एवंमहानुभावम् इन्द्रं धीरणासः धीरणाः धीषु स्तुतिषु कर्मसु वा रणं रमणं येषां ते तथोक्ताः तादृशस्तोतारो यजमानाश्च इन्द्रम् अनु मदन्ति अनुक्रमेण हर्षयन्ति स्तुत्या हविरादिना च । इन्द्रमेव विशिनष्टि । य इन्द्रः पृथिवीम् विस्तीर्णा द्याम् दिवम् इमां पृथिवीं च द्यावापृथिव्यौ ससान देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च प्रादात् । तम् इन्द्रं मदन्तीति संबन्धः ॥

नवमी ॥

ससानान्त्यो उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुतभोगं ससान हृत्वी दस्यून प्रार्यं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससानं । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान् । इन्द्रः । ससान् । पुरुऽभोज-सम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान् । हृत्वी । दस्यून । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

अत्यान् अतनार्हान् अश्वान् । उपलक्षणम् एतत् । तुरगगजोष्ठादिकानि वाहनानि प्राणिनां व्यवहाराय इन्द्रो देवः ससान प्रादात् । ऋषणु दाने । लिटि रूपम् ॥ उत अपिच सूर्यम् सर्वस्य प्रकाशकं देवं प्राणिनां व्यवहारार्थं ससान । एवं पुरुभोजसम् पयोदध्यादिलक्षणबहुप्रकारभोगसाधनां बहुविधप्राणिभोगसाधनां वा गाम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ गाः ससान । एतन्महिष्यादेरपि उपलक्षणम् । उत अपि च हिरण्ययम् हिरण्यमयं हिरण्यविकारात्मकं भोगम् भोगसाधनं कटकमुकुटादिकं ससान । ॥ हिरण्यशब्दाद् विकारार्थं “मयद्वैतयोः” इति विहितस्य छन्दसि विषये “ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाधीहिरण्ययानि छन्दसि” इति निपातनाद् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥ किञ्च दस्यून उपक्षपयितृन् प्राणिविघातकान् असुरादीन् हत्वा हत्वा । ॥ हन्तेः स्कार्थं “स्त्रात्व्यादयश्च” इति निपातितः ॥ आर्यम् उत्तमं वर्णं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यात्मकं यजनादिकर्माधिकारवन्तं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् ॥

दशमी ॥

इन्द्रो ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

विभेदं बलं नुनुदे विवाचोर्षाभवद् दमिताभिः कृतनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

विभेदं । बलम् । नुनुदे । विवाचः । अर्षं । अभवत् । दमिता । अभिः कृत-

तनाम् ॥ १० ॥

उक्तमहिमोपेतः स एव इन्द्रः ओषधीः व्रीहियवादिका असनोत् प्राण्युपभोगार्थं सृष्ट्वा प्रादात् । तथा अहानि असनोत् दिवसान्यपि प्राण्युपभोगार्थं कल्पयित्वा प्रायच्छत् । एवं वनस्पतीन् तर्ह्यश्रूतपनसाद्यान् असनोत् सृष्ट्वा प्रायच्छत् । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् आकाशः । तदपि सर्वोपकारार्थम् असनोत् । किञ्च बलम् एतन्नामानम् असुरं विभेदं अदारयत् । विवाचः विरुद्धा प्रति-कूला वाग् येषां ते विवाचः । तानपि नुनुदे दूरं निराचकार । अथ

वदः उक्तलक्षणं स्तोत्रम् अयामि । अकारीत्यर्थः । ॥ यम उपरमे ।
 कर्मणि चिण् ॥ । यत् यस्मात् कारणाद् विवाचि विगतवचसि नि-
 यमस्ये । अथ वा विविधा मन्तरूपा वाचो यस्य तादृशे यजमाने तस्मि-
 न्निमित्तभूते सति शुरुधः शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः । ॥ ककारलोपश्छा-
 न्दसः ॥ । जनिमृतिलक्षणशोकनिवर्तकाः स्वर्गफलकाः सोमा इरज्य-
 न्त अवर्धन्त । ॥ इरज् ईर्यायाम् इति धातुरत्रं वृद्ध्यर्थः । अ-
 स्मात् कण्ठादेर्यक् । सनादिताद् धातुसंज्ञायाम् अस्माह्लङ् । “बहुलं
 छन्दसि” इति अहभावः । एकादेशस्वरेण मध्योदात्तः ॥ । एवं
 स्तोत्रेण हविषा च इन्द्रं परितोष्य अथ स्वाभिमतं याचते नहीत्यादिना ।
 जनेषु मनुष्येषु । मनुष्याणाम् इत्यर्थः । यद्वा जनाः जननात् जन्मानि
 निमित्तभूतानि । [तेषु] सत्तु अयं जनो यजमानः स्वम् स्वकीयम् आ-
 युः आयुष्यं न चिकित्ते न ज्ञातवान् । एतावद् आयुष्यं ममास्तीति न
 जानातीत्यर्थः । अतस्त्वदीययागाद्यनुष्ठानोपयोगार्थं दीर्घम् आयुः प्रय-
 च्छेति शेषः । क्लृप्तस्य शतसंवत्सरलक्षणस्यायुषोऽस्तीभावे अंहसां कार-
 णत्वात् तदसंस्पर्शं प्रार्थयते । तानीत् तान्यपि आयुःक्षयणहेतुत्वेन प्रसि-
 द्धान्यपि अंहांसि पापानि अस्मान् त्वां संभजमानान् अति अतिक्रम्य-
 परिं पालय ॥

तृतीया ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्युः ।

वि वाधिष्टस्य रोदसी महितेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् ।

अस्युः ।

वि । वाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अग्रति ।

जघन्वान् ॥ ३ ॥

य इन्द्रो गवेषणम् गवां प्रापयितारं रथम् । ॥ “अवङ् स्फो-

टायनस्य" इति अवङ् आदेशः ॥ । हरिभ्याम् । हरी इन्द्रस्या-
साधारणावशौ । ताभ्यां युजे युयुजे युनक्ति । यागसदनं प्राप्तुम् इति
शेषः । ब्रह्माणि अस्मदीयानि प्रवृद्धानि स्तोत्राण्यपि जुजुषाणम् सेवमानं
सर्वैः-सेव्यमानं वा इन्द्रम् उपास्युः उपतिष्ठन्ते सेवन्ते । 'स्यः स इन्द्रः
महिम्ना स्वमहत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि दाधिष्ट व्यवाधिष्ट । अ-
चक्रामेत्यर्थः । किं [च] वृत्राणि स्वावरकान् शत्रून् अग्रति न विद्यते
प्रतिगतिः पुनःप्रान्तिर्यस्मिन् कर्मणि तद् अग्रति । तद् यथा भवति तथा
जघन्वान् नाशितवान् । ॥ हन्तेर्लिटः कसुः । अभ्यासस्य कुत्वम् ।
"विभाषा गमहन०" इति इडभावः ॥

चतुर्थी ॥

आपश्चित् पिप्यु स्त॒र्यो॑ न गावो नक्ष॑न्नृतं जरितार॑स्त इन्द्र ।

याहि वा॒युर्न नि॒युतो॑ नो अ॒च्छा त्वं हि धी॒भिर्दय॑से वि वाजा॑न् ॥ ४ ॥

आर्षः । चित् । पिप्युः । स्तर्युः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरिता-
रः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । नियुतः । नुः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दय-
से । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आपश्चित् आपोपि सोमाभिषवार्थाः [स्तर्यो न गावः स्तर्यो
वशा गाव इव] पिप्युः अभिवृद्धा आसन् । ॥ प्यार्थी वृद्धौ ।
"प्यायः पी" इति पीभावः ॥ हे इन्द्र ते तव जरितारः स्तो-
तार ऋत्विजः ऋतम् सत्यफलं यज्ञं नक्षन् प्राप्तुवन् । ॥ नक्ष ग-
तौ ॥ यत एवम् अतो नः अस्माकं नियुतः नियोजनानि स्तो-
त्राणि अच्छ लक्ष्मीकृत्य याहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । वायुर्न नियु-
तः । नियुतो वायोरश्वः । वायुर्देवो यथा स्वीयान् अश्वान् प्रति या-
ति यज्ञदेशमाभ्यर्थम् तद्वत् । त्वं हि त्वं खलु धीभिः कर्मभिस्तुष्टः सन्
वाजान् । वाजः अन्नम् । अन्नानि वि दयसे । ॥ दयतिरत्र दा-
नार्थः ॥ । प्रयच्छसि ॥

पञ्चमी ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिन्दूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते अभिपवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा मदा मदकराः सोमा-
स्त्वा त्वाम् मादयन्तु मदयुक्तं कुर्वन्तु । कीदृशं त्वाम् । शुष्मिणम् ब-
लवन्तं जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्रुरर्थाय तुविराधसम् प्रभूतधनम् । किं च त्वं
देवत्रा देवेषु मध्ये । ॥ “देवमनुष्यं” इत्यादिना सप्तम्यर्थे- त्राम्र-
त्ययः ॥ त्वम् एक एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि दयां करोषि
रक्षसि खलु । ॥ हिशब्दयोगाद् अनिघातः ॥ मनुष्यरक्षणे त्वम्
एक एव नान्यो देव इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्मात् हे शूर शौर्योपेत
इन्द्र अस्मिन् सवने यागे माध्यंदिनसवने वा मादयस्व अभिमतप्रदा-
नेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय ॥

षष्ठी ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चिन्त्यकैः ।

स नं स्तुतो वीरवद् धातु गोमद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽवाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्च-
न्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ६ ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति । एव एवम् उक्तप्रकारेण वृषणम् वर्षकं
कामानां वज्रवाहुम् वज्रं वाहौ यस्य स तादृशम् इन्द्रं वसिष्ठासः व-
सिष्ठा अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स इन्द्रः

१ E K D: *वसिष्ठासः. We with B C D K E S V C. २ B नः. We with B C D E
K R S V D: C.

स्तुतः स्तोत्रैः पूजितः सन् नः अस्मभ्यं वीरवत् बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं धनं धातु दधातु मयच्छतु । ४ “बहुलं छन्दसि” इति श्लोभावाः ४ । हे देवा यूयं च इन्द्रम् अनुसृत्य नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात रक्षत ॥

सप्तमी ॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्ता हरिभ्यामुप यासद्वाड् माध्यंदिने सवने मत्तदिन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्ता । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाड् । माध्यंदिने । सवने । म-

त्तत् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी मातर्माध्यंदिनसवनाभ्याम् अभिषवेण गतसारस्तृतीयसवन उपयोक्ष्यमाणः सोम ऋजीषः । “तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषम् अभिषुवन्ति” इति [तै० सं० ६. १. ६. ४] श्रुतेः । तद्वान् ऋजीषी । अनेन सवनत्रयेषु इन्द्रस्य सोमसंबन्ध उक्तो भवति । वज्री वज्रवान् वृषभः कामानां वर्षिता तुराषाट् । तुरास्वरमाणाः शत्रवः । तेषाम् अभिभविता शुष्मी । शुष्मं शत्रुशोषकं बलम् । तद्वान् राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयः सर्वस्य स्वामी वा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सोमपावा यत्रयत्र सोमाभिषवोस्ति तत्रतत्र नियमेन सोमस्य पाता एवंमहानुभाव इन्द्रः हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा अर्वाड् अस्मदभिमुत्ताञ्चनः सन् उप यासत् उपागच्छतु गत्वा च अस्मिन् माध्यंदिने सवने मत्तत् अस्माभिर्दत्तेन सोमेन माद्यतु ॥

इति द्वादशं सूक्तम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु “इन्द्रश्च सोमं पिवतं बृहस्पते” इत्याद्यास्तिस्रः ऋचस्तेषामेवर्विजां त्रयाणां क्रमेण तार्तीयसवनिव्यः प्रस्थितयाज्याः ।

१ P मत्तत् १. We with P J Cr.

१ S' दातु for धातु.

पञ्चमी ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिन्हूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते अभिषवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा मदा मदकराः सोमा-
स्ता त्वाम् मादयन्तु मदयुक्तं कुर्वन्तु । कीदृशं त्वाम् । शुष्मिणम् व-
लवन्तं जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्रुर्घाय तुविराधसम् प्रभूतधनम् । किं च त्वं
देवत्रा देवेषु मध्ये । ॥ “देवमनुष्यं” इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्र-
त्ययः ॥ त्वम् एक एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि दयां करोषि
रक्षसि खलु । ॥ हिशब्दयोगाद् अनिघातः ॥ मनुष्यरक्षणे त्वम्
एक एव नान्यो देव इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्मात् हे शूर शौर्योपेत
इन्द्र अस्मिन् सवने यागे माध्यंदिनसवने वा मादयस्व अभिमतप्रदा-
नेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय ॥

षष्ठी ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चिन्त्यकैः ।

स नं स्तुतो वीरवद् धातु गोमद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽवाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्च-
न्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ६ ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति । एव एवम् उक्तप्रकारेण वृषणम् वर्षकं
कामानां वज्रवाहुम् वज्रं वाहौ यस्य स तादृशम् इन्द्रं वसिष्ठासः व-
सिष्ठा अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स इन्द्रः

१ E K De नस्मिन्हूर. We with B C D K R S V C. २ B n. We with B C D E
K R S V D C.

हे मरुतः रघुष्वदः लघुस्वन्दना लघुगतयः सप्तयः सर्पणशीला अश्वः
 वः युष्मान् [आ] बहन्तु यज्ञगृहं प्रति प्रापयन्तु । यूयं च बाहुभिः शीघ्र-
 गमनसाधनै रघुपत्नानः लघुपतनाः । ॥ पत्नृ गतौ । “अन्येभ्योपि
 दृश्यन्ते” इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्य पिच्चाद् धातुस्वर
 एव ॥ तादृशः सन्तः प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । ॥ जि-
 गातीत्यर्थं गतिकर्मसु पठितः । गा स्तुती । जौहोत्यादिकः । लोष्म-
 ध्यमबहुवचनस्य “तप्तन०” इत्यादिना तवादेशः । तस्य पिच्चेन डिच्चा-
 भावाद् “ई हल्यघोः” इति ईत्वाभावः ॥ वः युष्माकम् [उरु वि-
 स्तीर्ण] सदः सीदत्यत्रेति [सदः] सदनं स्थानं वेदिलक्षणं कृतम् निष्पादि-
 तम् । तत्र बर्हिः आस्तीर्णं बर्हिः सीदत बर्हिषि निषण्णा भवत । बर्हि-
 रित्येतत् सद इत्यस्य विशेषणं वा । बर्हिरूपेत् सदनम् इत्यर्थः । अथ वा
 सदः सदनार्हं कृतं बर्हिः सीदतेति योज्यम् । निषद्य च मध्वः मधु-
 रस्य अन्धसः सोमलक्षणस्य अन्नस्य अंशम् । यद्वा मध्वः मधु अन्धसः
 अन्नं सोमम् । पीत्वेति शेषः । मादयध्वम् तृप्ता भवत । ॥ मद
 वृत्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ॥

तृतीया ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यज्ञे सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथमइव । सम् । महेमम् । म-
 नीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । सम् । संसद्यज्ञे । अज्ञे । सुख्ये । मा ।
 रिषाम् । वयम् । तव ॥ ३ ॥

अर्हते पूज्याय । ॥ अर्हं प्रशंसायाम् इति [धातोः] लटः शत्रा-
 देशः ॥ । जातवेदसे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा जातानाम् उत्प-
 न्नानां वेदित्रे वा इमम् इदानीं क्रियमाणं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं मनी-

सूत्रितं हि । “इन्द्रश्च सोमं पिवतं बृहस्पत इति प्रस्थितपाज्याः” इति [वै० ३, १२] ॥

“ऐभिरग्ने” [४] इत्यनया आग्नीध्रः पालीवतग्रहं यजेत । सूत्रितं हि । “ऐभिरग्ने इत्युपांशु पालीवतस्य आग्नीध्रो यजति” इति [वै० ३, १३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रश्च सोमं पिवतं बृहस्पतेस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वो विशन्तिर्न्दवः स्वाभुयोस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १ ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिवतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । वाम् । विशन्तु । इन्द्रवः । सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिम् । सर्ववीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १ ॥

हे बृहस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामक देव त्वम् इन्द्रश्च युवां सोमं पिवतम् । कीदृशौ युवाम् । अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना ह्यप्यन्तौ वृषण्वसू वर्धितुंधनौ । यजमानाय दीयमानधनावित्यर्थः । वाम् युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशा इन्द्रवः सोमाः [आ] विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु । अस्मे अस्मभ्यं रयिम् धनं सर्ववीरम् सर्वपुत्राद्युपेतं नि यच्छतम् दत्तम् ॥

द्वितीया ॥

आ वो बहन्तु सप्तयो रघुप्यदो रघुपत्नानुः प्र जिगात वाहुभिः ।

सीदता वर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ २ ॥

आ । वः । बहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्नानुः । प्र । जिगातु । वाहुऽभिः ।

सीदत । आ । वर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतुः । मध्वः । अन्धसः ॥ २ ॥

यदा सोमो हूयते तदातदेत्यर्थः । आ वह तान् देवान् प्रापय । आ-
वाह्य च मादयस्व सोमप्रदानेन हर्षय ॥

इति त्रयोदशं सूक्तम् ॥

विंशे काण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

द्वितीयेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तानि च उक्थे ऋतौ ब्राह्मणाच्छं-
सिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा शस्त्रयाज्या । “उक्थे
मैत्रावरुणादिभ्यः” इति प्रक्रम्य सूचितं वैताने । “वयमु त्वामपूर्व्य [२०.
“१४.१] यो न इदमिदं पुरा [२०.१४.३] इति स्तोत्रियानुरूपा ।
“[स्तोत्रियस्य] प्रथमां शस्त्रा तस्या उत्तमं पादं द्वितीयस्याः पूर्वेण सं-
“धायायसाय द्वितीयेन द्वितीयां शंसति । तस्याश्चोत्तमम् उत्तरेण संधा-
“यावसायोत्तमेन तृतीयाम् । एवं काकुभानां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रथ-
“नम् । इतः यच्छंः शंसति । प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये [२०.१५] इत्यु-
“क्थमुक्थम् । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः [२०.१६] इति वार्हस्पत्यं सां-
“शंसिकम् । अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः [२०.१७] इति पर्यासः ।
“इत्यैकाहिकानाम् उत्तमया परिदधाति परया यजति” इति [वै०४.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वयमु त्वामपूर्व्यं सूरं न कच्चिद् भरन्तोवस्यवः ।

वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वाम् । अपूर्व्यं । सूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः ।

अवस्यवः ।

वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे अपूर्व्यं । पूर्वम् अर्हतीति पूर्व्यः । न पूर्व्यः अपूर्व्यः । सत्यपि स-
र्वदा गमने नूतन इत्यर्थः । अनेन तस्य सर्वदा अनादरविषयताभाव
उक्तो भवति । तादृश इन्द्र चित्रम् चायनीयं पूजनीयं त्वां भरन्तः ह-

१ P अपूर्व्यं । We with P J C.

1 S' inserts हे विम्भः करोति पुनरुच्चार्य after स्तोत्रियानुरूपा. We with the *Pastana*.
2 S' प्रथमं मिथः पठः. 3 S' वार्हस्पत्ये.

यथा निशितया बुद्ध्या सं महेम सम्यक् पूजयेम निष्पादयेम । तत्र दृ-
ष्टान्तः । रथमिव यथा रथं रथकारः अक्षफलकाद्यवयवसंयोजनेन सं-
स्करोति तद्वत् । महानुभावस्याग्नेः स्तोमनिष्पादने अतिशयितया बुद्ध्या
भवितव्यम् इति प्राग्ने तत्तद्भावं दर्शयति । अस्य पूज्यस्याग्नेः संसदि
संसदने उपसत्तौ तद्विषये नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः भद्रा हि
कल्याणी खलु । अतः हे अग्ने तव सख्ये बन्धुभावे सति वयं स्तोतारो
मा रिषाम हिंसिता न भवेम ॥

चतुर्थी ॥

ऐभिरग्ने सरथं याद्वर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशत्तं त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ४ ॥

आ । ऐभिः । अग्ने । सऽरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा ।
विऽभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिंशत्तम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह् ।
मादयस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने [ऐभिः] वक्ष्यमाणैस्त्रयस्त्रिंशत्तंख्याकैर्देवैः सह सरथम् समा-
नः एक एव रथो यस्मिन्नागमनकर्मणि तत् सरथं तद् यथा भवति
तथा अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । सरथम् इति न
नियम इत्याह । नानारथं वा नाना पृथग्भूता रथा यस्मिन् कर्मणि तद्
नानारथम् । तत्तद्व्यतिनियतं रथम् आरुद्धेत्यर्थः । सरथपक्षे वहूनां दे-
वानाम् एकैनेव रथेन आनयनम् अतिभारत्वात् कथं घटत इति तत्राह
विभवो ह्यश्वा इति । अश्वास्तव रथे नियुक्ता विभवो हि शक्ताः खलु ।
अतः पत्नीवतः स्वकीयाभिः पत्नीभिर्युक्तान् त्रिंशत्तम् त्रींश्च त्र्युत्तरत्रिंशत्तं-
ख्याकान् देवान् “ये देवा दिव्येकादश स्य” इति [ते०सं० १.४.१०.१]
मन्त्रोक्तान् अनुष्वधम् । स्वधेत्यन्तनाम । तांतां स्वधाम् अनुलक्ष्य यदा-

हे सखायः समानख्याना मित्रभूता यजमानाः वः युष्माकम् ऊतये
रक्षार्थं तम् इन्द्रं स्तुषे स्तौमि । य इन्द्रः पुरा पूर्वं नः अस्माकं वस्यः
वसीयः । ॥ ईंकारलोपश्छान्दसः ॥ अतिप्रशस्तं वसु हिर-
ण्यादिकम् ईदमिदम् [इदं] गवादिकम् इति निर्दिश्य निर्दिश्य प्राणि-
नाय प्राणैषीत् । तमु तमेव अभिमतप्रदातारम् इन्द्रम् । स्तुषे इति
संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि प्सा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्वं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ ४ ॥

हरिऽअश्वम् । सत्पतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्तु । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्वम् । स्तोतृभ्यः । मघवा ।

शतम् ॥ ४ ॥

हर्यश्वम् । हरिनामकावश्वौ यस्य स हर्यश्वः । तं सत्पतिम् सतां
कर्मश्रेष्ठानां पालकं चर्षणीसहम् चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिभविता-
रम् । नियन्तारम् इत्यर्थः । तम् इन्द्रं स्तुषे इति संबन्धः । य इन्द्रः
अमन्दत स्तुष्या तृप्तो भवति स हि स स हि खलु । स्तुष्य इति शे-
षः । अतः उक्तगुणविशिष्टत्वात् तमेवेन्द्रं स्तुषे इत्यर्थः । यद्वा यः अ-
मन्दत यो नरः इन्द्रदत्तेन धनेन तृप्त आसीत् स हि स स एव नरः
उक्तलक्षणम् इन्द्रं तुष्टुपति । स मघवा धनवान् इन्द्रः । तुशब्दो वा-
क्यच्छेदे । स्तोतृभ्यो नः अस्मभ्यं शतम् शतसंख्याकं गव्यम् गोसमूहम्
अश्वम् शतसंख्याकम् अश्वसमूहं च आ वयति प्रापयतु । ॥ ४ ॥
गत्यादिषु । अस्माल्लेटि अडागमः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“प्र मंहिषाय बृहते बृहद्रये” इति सूक्तस्य उक्त्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छं-
सिशखे विनियोग उक्तः ॥

विरादिना पोषयन्तः अवस्ववः रक्षाकामाः । ॐ अवतेरसुनि “क्या-
च्छन्दसि” इति उपत्ययः ॥ वाजे । वाजः अन्नम् । अन्ने नि-
मित्तभूते सति । अथ वा वाजः संग्रामः । तस्मिन् तज्जयार्थं वयमु द-
यमेव हवामहे आह्वयामः । अस्मान् प्रत्येव त्वम् आगच्छ नास्मत्प्रति-
पक्षान् इत्यमुम् अर्थं द्योतयितुम् उशब्दः । तत्र दृष्टान्तः स्यूरं न क-
ञ्चित् । यथा लोके कञ्चित् कदाचित् स्यूरम् स्यूलं गुणाढ्यं राजादिकं
भरन्तः तदभिमतप्रदानेन पोषयन्तो जनाः स्वजयार्थम् आह्वयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

उप त्वा कर्मन्वृतये स नो युवोऽग्रश्चक्राम् यो धृषत् ।

त्वामिद्धयवितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सान्तिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ज्ञतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम् । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अविदारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सान्तिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां कर्मन् कर्मणि शुद्धादिलक्षणे प्रस्तुते सति ज्ञतये र-
क्षायै उप । गच्छाम इति शेषः । य इन्द्रो धृषत् शत्रूणां धर्षको भवति ।
युवा नित्यतरुणः उग्रः उहूर्णवलः । स इन्द्रो नः अस्मान् चक्राम क्रा-
मति । सहायत्वेन गच्छत्वित्यर्थः । हे इन्द्र सान्तिम् संभ्रकारम् अ-
वितारम् रक्षितारं त्वामिद्धि त्वामेव हि सखायः तव मित्रभूता वयं व-
वृमहे वृणीमहे संभ्रजामहे ॥

तृतीया ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्यं आन्तिनायु तमु वं स्तुये ।

सखाय इन्द्रमूतये ॥ ३ ॥

यः । नः । इदम् । इदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आन्तिनायु । तम् । कुं

इति । वः । स्तुये ।

सखायः । इन्द्रम् । ज्ञतये ॥ ३ ॥

वहन्ति तद्वद् विश्वम् अनु हासद् इति संबन्धः । अथ वा उत्तरत्र दृष्टान्तः । आपो निम्नानीव हविष्मतः यजमानस्य सवना सवनानि त्रीण्यपि त्वाम अनुगच्छन्ति । यत् यस्मात् हर्यतः कान्तः कमनीयः श्रयिता शत्रूणां हिंसको हिरण्ययः हिरण्यमयो हिरण्येन भूषित इन्द्रस्य वज्रः पर्वते न । नशब्दः अप्यर्थे । पर्वतेपि न समशीत न सक्तोभूत् किं तु व्यदारयदेव । अतो विश्वम् अनु हासद् इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

तृतीया ॥

अस्मै भीमाय नमस्ता समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमस्ता । सम । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे शुभ्रे दीप्ते हे उषः उषोदेवते भीमाय । विभेत्यस्माद् इति भीमः । शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय । यागः क्रियत इति शेषः । अतो नमस्ता न । नमः अन्नं च । नशब्दः चार्थे । चकाराद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं च समा भर सम्भग् आहर अस्मद्यज्ञं प्रापय । अस्मदभिमतम् अन्नं यद्यप्यम् इन्द्रं च आनयेत्यर्थः । उषस्युदितायां सत्वामेवं इन्द्रस्यागमनाद् उषस इन्द्राहरणव्यपदेशः । अथ वा नशब्दः अनर्थकः । उक्तलक्षणाय इन्द्राय नमस्ता । नमः अन्नम् । आ भर । अन्ने समृद्धे सत्येव इन्द्रम् उद्दिश्य यागप्रवृत्तेरेवम् उक्तम् । यस्य इन्द्रस्य धाम सर्वेषां धारकं पोषकम् इन्द्रियम् इन्द्रहितम् इन्द्रदत्तं वा । ३ “इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम् [इन्द्रदृष्टम्] इन्द्रसृष्टम्” इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः ३ । उक्तलक्षणं नाम सर्वेषां नामकम् उदकं श्रवसे अन्नाय तासमृद्धये भवति । येन च इन्द्रेण हरितो न हरितामिव

1 So S'. A clear oversight. 2 S' उपस्युदिते सत्येव. See foot-note at page ५८५.
3 S' इन्द्रियहितम्. 1 S' उक्तलक्षणम् सर्वेषां नामकमुदकवत्से.

तत्र प्रथमा ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्पाय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्तरये । सत्यशुष्पाय । तवसे । मतिम् । भरे ।

अपामऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे ।

अपऽवृतम् ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहनीयाय दातृत्तमाय वा बृहते महते गुणैः प्र-
बृद्धाय बृहद्रये । रथिरिति धननाम । प्रभूतधनाय सत्यशुष्पाय सत्यबलाय
अवित्तपसामर्थ्याय तवसे । तवो बलम् । अतिशयितबलाय इन्द्राय ।
अथ वा तवसे बललाभाय उक्तगुणकाय इन्द्राय मतिं प्र भरे स्तोत्रं
संपादयामि । यस्य उक्तगुणविशिष्टेन्द्रस्य विश्वायु । आयवो मनुष्याः ।
विश्वेषां मनुष्याणां पोषणसमर्थं राधः धनम् अपामिव प्रवणे । प्रवणः
अवनतो देशः । तस्मिन् अपां पूर इव स यथा दुर्धरो भवति एवं
दुर्धरं धनं शवसे बलाय प्रयोजनाय अपावृतम् अपगतावरणं कृतम् ।
तस्मा इन्द्राय मतिं भर इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

अध ते विश्वमनु हासद्विष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविर्षतः ।

यत् पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः अर्धिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असात् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव ।

सर्वना । हविर्षतः ।

यत् । पर्वते । न । समऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । अर्धिता ।

हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध अथ हे इन्द्र ते तव इष्टये एपणाय यागाय वा विश्वम् सर्वं
जगत् अनु हासत् । हेति प्रसिद्धी । अनुकूलं भवेत् । तत्र दृष्टान्तः ।
आपो निम्नेव निम्नानि स्वलानि आप इव । ता यथा अनुक्रमेण प्र-

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्ससि । अस्य । स्तोतुः । मघवन् ।

कामम् । आ । पृण ।

अनु । ते । द्यौः । वृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी ।

नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यम् वीरकर्म वृत्रवधादिलक्षणं भूरि अतिवहु यतः अतो वयं तव स्ससि स्सः तव विधेया भवामः । ॥ “असोरह्योपः” इति अकारलोपः । “इदन्तो मसिः” ॥ अस्यं स्तोतुः स्तवं कुर्वतोस्य यजमानस्य कामम् अभिलषितम् हे मघवन् धनवन् इन्द्र आ पृण आपूरय । ॥ पृण प्रीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणार्थः । “अतो हेः” इति हेर्लुक् ॥ भूरि त इन्द्र वीर्यम् इत्युक्तं वीर्यवहुत्वमेव स्पष्टयति । ते तव वीर्यं वृहती महती द्यौः महान् द्यूलोकः अनु ममे अनुक्रमेण माति परिच्छिनत्ति । इन्द्रसृष्टस्य वृष्ट्युदकादेरास्पदत्वेन द्यौरेव ममे । अन्यः कश्चित् परिच्छेत्ता नास्तीत्यर्थः । ॥ माङ् माने । लिङादि सर्वम् ॥ न केवलं द्यौरेव इयं पृथिवी च ते ओजसे तव ओजसा यत्नेन निमित्तेन नेमे ननाम नम्रा भवति । त्वदोजःसंभूतेन गिरितरुगुल्मप्राण्यादिधारणेनेत्यभिप्रायः । अतः पृथिवी च वीर्यं ममे इति भावः ॥

पृष्ठी ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशश्र्वकर्तिष ।

अवांसृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिपे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महान् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वशश्र्वः ।

चकर्तिष ।

१ P P ऊरुम् । We with J Cr.

1 B' असतोतुः for अस्य स्तोतुः ।

दिशामिव अयसे प्राणिनां गमनाय गमनादिव्यवहाराय । ॐ अय
पय गतौ इत्यस्माद् असुन् ॥ [ज्योतिः] अकारि क्रियते । तं
समा भरेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

इमे तं इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत् क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद् वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि ।

प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो ।

नहि । तत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीऽइव । प्रति । नः ।

हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त इमे । प्रसिद्धिवाचकस्तच्छब्दः । इदमशब्दः अपरोक्षवा-
ची । तदर्थकत्वेन प्रसिद्धा वयं ते तव स्वभूताः । हे पुरुष्टुत बहुभि-
र्वहुप्रकारं वा स्तुत । एतद् इन्द्रेत्यस्य विशेषणम् । त इत्युक्तम् कीदृ-
शास्त इत्यत्राह । ये वयम् हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वा त्वाम आ-
रभ्य आश्रित्य त्वामेव शरणं प्राप्य चरामसि चरामः । ते वयम् इति
पूर्वत्र संबन्धः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र त्वदन्यः त्वत्तो व्यतिरिक्तो
देवः गिरः अस्मदीयानि वचांसि नहि सघत् न खलु सहते । स्तुत्यस्य
तव महिम्नो निरवधित्वाद् अस्मदीयानां स्तुतिवचसाम् अत्यल्पत्वाच्च ता-
दृग्वचस्तथैव सोढव्यम् इत्यर्थः । ॐ सहेलेंटि अडागमः । वर्णविप-
र्ययेण हकारस्य घकारः ॥ तत्र दृष्टान्तः क्षोणीरिव क्षोणय इव ।
क्षोणीशब्देनात्र प्रजा विवक्ष्यन्ते । प्रजा राज्ञो यद्यद् विज्ञापयन्ति तत्
सर्वं स राजा यथा सहते तद्वद् इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्माद् नः अ-
स्माकं तद् वचः तादृग्वचनं प्रति हर्य प्रतिकामय ॥

पञ्चमी ॥

भूरिं त इन्द्र वीर्यं तव सस्यस्य स्तोतुर्भयवन् काममा पृण ।

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं प्र
 व्दं कुर्वतः । ॥ वदेर्यङ्कुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः
 इति आद्युदात्तः ॥ अर्ह्यस्य मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव
 तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्
 अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराधनिरुपलक्ष्यते
 ऊर्मयो न ऊर्मयः उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति ए
 वम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदने
 नार्चन्तीति निरुक्तम् [नि० ५. ४] ॥ अथ वा अर्काः अर्चका
 स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अ
 भ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । ॥ नौतेश्छान्दसे लङि व्याययेन शप् ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगं इवेदर्यमर्णं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः ऽइव । इत् । अर्यमर्णम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय ।

आशून् ऽइव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः एतन्नामां महर्षिः गोभिः । विकारे प्र-
 कृतिशब्दः । गोविकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः
 व्याप्तुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा बधूवरौ अर्यमर्णं देवं
 नयति विवाहसमये एवम् अर्यमर्णम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं
 देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मि-
 त्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव म-
 हर्षिः दम्पती बधूवरी अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आ-
 शून् आजोविव यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यापकान् अश्वान् यो-
 जयन्ति एवं बधूवरी वाजय संयोजय ॥

1 Sanyal's text too reads बह्वयस्येव. 2 S' ऊर्मयो रसाः उदकानि for ऊर्मयः उदकानि.
 3 S' गोत्रोत्पन्नो यस्य नामा. 4 S' अश्वानिव तान् यथा योजयति.

अव । असृजः । निऽवृत्ताः । सतवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे । के-
वलम् । सहः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं महाम् महान्तं महत्त्वोपे-
तम् । ॥ नकारतकारयोलोपश्छान्दसः ॥ । उरुम् अतिप्रभूतं प-
र्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ । गिरीन् वज्रे-
ण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चकर्तिथ शकलीकृतवान् अ-
सि । ॥ कृती छेदने । थलि कादिनियमाद् इट् । गुणः ॥ । यद्वा
अत्र पर्वतशब्दः उत्तरत्र वृष्ट्यभिधानाद् मेघवाची । उक्तलक्षणं मेघं
वज्रेण पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृताः नितरां मेघेन
वृता अपः सतवै नद्याद्यात्मना सरणाय अवासृजः अवाद्भुखं विसृष्ट-
वान् असि । एवमाद्यात्मकं केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वं वलं त्वं
दधिषे धारयसि । एतत् सत्रा सत्यं न मृषा । सत्रेति सत्यनाम ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उदमुतः” इति सूक्तस्य उक्थे ऋतौ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियो-
ग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदमुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अन्निर्यस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मर्दन्तो बृहुस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदमुतः । न । वयोः । रक्षमाणाः । वावदतः । अन्निर्यस्येव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । नोर्मयोः । मर्दन्तः । बृहुस्पतिम् । अभि । अर्काः । अ-

नावन् ॥ १ ॥

उदमुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । ॥ छान्दसत्वाद् असंज्ञायामपि
उदकशब्दस्य उदादेशः ॥ । रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पाल-

१ P Cr निऽवृत्ताः । २ B गिरिभ्रजो. We with B̄CDEK̄R̄ Ṣ̄V Dc Cs. ३ B
CE २ for १. We with B̄DK̄ Ṣ̄V Dc Cs.

1 B' उत्तरत्राप्तुष्ट्यभिधानाद् मेघवाची.

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । ॥ वदेर्यङुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः ॥ । अर्च्यस्य मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव । तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते । ऊर्मयो न ऊर्मयः उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चनीति निरुक्तम् [नि० ५. ४] ॥ । अथ वा अर्काः अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । ॥ नौतेश्चान्दसे लडि व्यत्ययेन शप् ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगं इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः । इव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय ।

आशून् । इव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः एतन्नामा महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोषिकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः व्याभुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा बधूवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव महर्षिः दम्पती बधूवरौ अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आशून् आजोविष्य यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यापकान् अश्वान् योजयन्ति एवं बधूवरौ वाजय संयोजय ॥

1 S'yaṅga's text too reads अद्वयस्यैव. 2 S' ऊर्मयो रसाः उदकानि for ऊर्मयः उदकानि.
3 S' 'गोत्रोत्पन्नो यस्य नामा. 4 S' जन्मानिव दान् यथा योजयति.

अवं । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे । के-
वलम् । सहः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं महाम महान्तं महत्तोपे-
तम् । ॥ नकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः ॥ उरुम् अतिप्रभूतं प-
र्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । ॥ जातावेकवचनम् ॥ गिरीन् वज्रे-
ण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चकर्तिथ शकलीकृतवान् अ-
सि । ॥ कृती छेदने । थलि ऋादिनियमाद् इट् । गुणः ॥ यद्वा
अत्र पर्वतशब्दः उत्तरत्र वृष्यभिधानाद् मेघवाची । उक्तलक्षणं मेघं
वज्रेण पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृताः नितरां मेघेन
वृता अपः सर्तवै नद्याद्यात्मना सरणाय अवासृजः अयाद्बुखं विसृष्ट-
वान् असि । एवमाद्यात्मकं केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वं बलं त्वं
दधिषे धारयसि । एतत् सत्रा सत्यं न मृषा । सत्रेति सत्यनाम ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“उदमुतः” इति सूक्तस्य उक्त्ये क्तौ ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे विनियो-
ग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदमुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मर्दन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदुऽमुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्येव । घोषाः ।

गिरिऽभ्रजः । न । र्मयः । मर्दन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अ-

नावन् ॥ १ ॥

उदमुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । ॥ छान्दसत्वाद् असंज्ञायामपि
उदकशब्दस्य उदादेशः ॥ रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पाल-

१ P C निसृताः । २ B गिरिभ्रजो. We with B C D E K R S V D C. ३ B
C E १ for १. We with B D K S V D C S.

1 S' उत्तरप्रामुष्टयभिधानाद् मेघवाची.

यन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । ॥ वदेर्यङ्कुकि शतरि रूपम् । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इति आद्युदात्तः ॥ । अर्धैस्य मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव । तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते । ऊर्मयो न ऊर्मयः उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति निरुक्तम् [नि० ५. ४] ॥ । अथ वा अर्काः अर्चकाः स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्तराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यनावन् अभिस्तुवन्ति । ॥ नौतेरश्चान्दसे लङि व्यत्ययेन शप् ॥

द्वितीया ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगः इव । इत् । अर्यमणम् । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय ।

आशून् इव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरो गोत्रोत्पन्नः एतन्नामो महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोषिकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षमाणः व्याप्नुवन् भग इवेत् एतन्नामको देव इव स यथा बधुवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाहहोमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती [सं] निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव महर्षिः दम्पती बधुवरौ अनक्ति योजयति ॥ हे बृहस्पते देव त्वं च आशून् आज्ञाविव यथा संग्रामे योद्धारः आशून् व्यापकान् अश्वान् योजयन्ति एवं बधुवरौ वाजय संयोजय ॥

1 Śāyana's text *loo reuls* अर्धयस्वेव. 2 S' ऊर्मयो रसाः उदकानि for ऊर्मयः उदकानि.
3 S' गोत्रोत्पन्ने पश्य नाम्ना. 4 S' अश्वानिव तान् यथा योजयति.

तृतीया ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिरा सार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । सार्हाः । सुऽवर्णाः । अनवद्यऽरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । विऽतूर्यं । निः । गाः । ऊपे । यवमऽइव । स्थि-

विऽभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः साध्वभिगन्तव्या अतिथिनीः अतिथितर्पका अतनशीला वा इषिराः एषणीयाः सार्हाः सर्वैः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णो-
पेता अनवद्यरूपाः अनिन्दितरूपाः अशस्तरूपाः । ॥ “अवद्यपण्य०”

इत्यादिना गह्वार्ये अवद्यशब्दो निपातितः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ए-
वंलक्षणा गाः बृहस्पतिर्देवः पर्वतेभ्यः बलसंबन्धिभिरसुरैः पिहितेभ्यः प-
र्वतेभ्यः सकाशाद् वितूर्य निर्गम्यं निरूपे निर्वपति निष्कृष्य प्रयच्छति
स्तोत्रेभ्यः । तत्र दृष्टान्तः । यवमिव स्थिविन्यः । स्थिवयः स्थिरा यव-
काण्डाः । तेभ्यः सकाशाद् यथा यवं निष्कृष्य वपति तद्वत् । यद्वा
स्थिवयः कुसुलाः । तेभ्यः सकाशाद् यवमिव ॥

चतुर्थी ॥

आमुपायन् मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन् अशर्मनो गा भूम्या उद्भवे वि त्वचं विभेद ॥ ४ ॥

आऽमुपायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उ-
ल्कामऽइव । द्योः ।

बृहस्पतिः । उद्धरन् । अशर्मनः । गाः । भूम्याः । उद्भाऽइव । वि । त्व-
चम् । विभेदु ॥ ४ ॥

१ B ऊपे. We with B C D K K̄ R S̄ V Dc C. २ P यवमऽइव । We with P̄ J Cr.
३ P द्योः । We with P̄ J Cr.

१ S' निर्गमयित्वा.

बृहस्पतिर्देवः मधुना । मधु इति उदकनाम । उदकेन आम्रुपायन
भूमिं सर्वतः सिञ्चन् । ॥ मधु सुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन
विकरणस्य शायजादेशः । चिन्स्वरः ॥ ऋतस्य योनिम् उदकस्य
कारणभूतं मेघम् । यद्वा ऋतस्य योनिरित्युदकनाम । मेघम् उदकं
वा । ॥ मधुन ऋतस्येत्यत्र संहितायाम् “ऋत्यकः” इत्यत्र ह्रस्व इ-
त्यनुवर्तनात् ह्रस्वत्वम् ॥ द्योः द्युलोकसकाशाद् अवक्षिपन् अवा-
द्भुखं प्रेरयन् । तत्र दृष्टान्तः । अर्कः आदित्यः द्योः सकाशाद् उल्का-
मिव तां यथा अवक्षिपति तद्वत् । किं च स बृहस्पतिः अश्मनः मेघस-
काशाद् गा उदकानि उद्धरन् व्यावयन् । अथ वा अश्मनः पणिभिः
पिहितात् पर्वतात् तदुद्धारेण गाः तैरपहृत्य स्थापिता उद्धरन् अपगमयन्
उद्देव उदकेनेव तेन यथा भूम्यास्त्वचं विभिनत्ति उच्छूनां करोति एवं
भूम्यास्त्वचं गोखुराग्रैः [वि] विभेद विदारितवान् । सर्वत्र गाः सम-
चारयद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्भूः शीपालमिव वार्त आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्या बलस्याभ्रमिव वात् आ चक्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्भूः । शीपालम् उद्भव । वार्तः ।

आजत् ।

बृहस्पतिः । अनुमृश्या । बलस्य । अभ्रम् उद्भव । वातः । आ । चक्रे । आ ।

गाः ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्देवः ज्योतिषा दीप्त्या प्रकाशेन अन्तरिक्षात् आकाशाद् गि-
रिकुहरात् तमः अन्धकारं गवान् आवरकम् उदाजत् उदगमयत् । तत्र
दृष्टान्तः । वातः वायुः उद्भूः उदकात् । ॥ “पद्मन्” इत्यादिना
उदकशब्दस्य उदकादेशः । “अह्योपोनः” इति अकारलोपः । उदाह-
निवृत्तिस्वरः ॥ तत्सकाशात् शीपालमिव शीपालं शैवालम् । ॥ व-

र्णव्यत्ययेन ऐकारवकारयोरीकारपकारौ ॥ तद् यथा उदजति अ-
पगमयति तद्वत् । किं च बृहस्पतिर्देवो बलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य
गवाम् अवस्थानप्रदेशम् अनुमृश्य परामृश्य वातः वायुः अन्नमिव स
यथा मेघम् आकरोति सर्वतः प्रसारयति अन्तरिक्षे एवं गाः बलेन अ-
पहृत्य आच्छन्नाः आ चक्रे सर्वतो व्याप्ता अकरोत् ॥

पृष्ठी ॥

यदा बलस्य पीर्यतो जसुं भेद् बृहस्पतिरग्निर्तपोभिरकैः ।

दुद्धिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीरकृणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । बलस्य । पीर्यतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्निर्तपःऽभिः । अकैः ।
दुत्तऽभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् । आविः । निऽधीन् । अ-
कृणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

बृहस्पतिर्देवो यदा यस्मिन् काले बलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य पी-
यतः । हिंसाकर्मैतत् । हिंसकस्य तस्य जसुम् हिंसासाधनम् आयुधं
भेत् अभेद् अभिनत् । ॥ भिदिर् विदारणे । लेट् । लघूपधगुणः ।
“इत्थ लोपः” संयोगान्तलोपश्च । छान्दसत्वाद् अडभावः ॥ कैः
साधनैरित्युच्यते । अग्निर्तपोभिः अग्निवत्तापकैः अकैः दीप्तैः स्वरश्मिभिः
मन्त्रैर्वा । तदा दुद्धिः दन्तैः परिविष्टम् परितः खादितं मण्टकादिलक्षणम्
अन्नं जिह्वा यथा अत्ति तद्वद् चलन्नामानम् असुरम् आदत् अभक्षयत् ।
ततश्च उस्त्रियाणाम् गयां निधीन् आविरकृणोत् स्पष्टान् अकरोत् ॥

सप्तमी ॥

बृहस्पतिरमंत हि त्यदासां नामं स्वरीणां सदर्ने गुह्या यत् ।

आण्डेर्व भिच्चा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमंत । हि । त्यत् । आसांम् । नामं । स्वरीणांम् । सदर्ने ।
गुह्या । यत् ।

आण्डाऽइव । भिच्चा । शुकुनस्य । गर्भम् । उत् । उत्तियाः । पर्वतस्य ।
त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिर्देवः गुहा गुहायां सदने । सीदत्यत्रेति सदनं स्थानम् ।
तस्मिन् स्वरीणाम् शब्दायमानानाम् आसां गवां तत् तत् प्रसिद्धं ना-
मधेयं यत् यदा अमत हि ज्ञातवान् । ॥ मनु अवबोधने । लुङि
“तनादिभ्यस्तथासोः” । इति सिचो लुक् । “हि च” इति निघातप्रति-
षेधः । अडागमस्वरः ॥ । तदानीं पर्वतस्य गिरेरन्तःस्थिता उत्ति-
याः । उत्तम् उत्त्वावर्णं क्षीरस्यन्दनम् अर्हन्तीत्युत्तिया गावः । ताः त्मना
आत्मनैव सहायनैरपेक्ष्येणैव । ॥ “मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मनः” इति आ-
देराकारस्य लोपः ॥ । उदाजत् पर्वतविभेदनेन उदगमयत् । तत्र
दृष्टान्तः । आण्डेव भिच्चेति । शुकुनस्य पक्षिणो मयूरादेः आण्डानि भि-
च्चा तदन्तःस्थितं गर्भम् उद्गमयति तद्वत् ॥

अष्टमी ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मात्स्यं न दीन उदनि क्षियन्ताम् ।

निष्टब्धभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्नां । अपिन्डनद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मात्स्यम् । न । दीने । उ-
दनि । क्षियन्ताम् ।

निः । तत् । ज्भार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विरवेणा । वि-
कृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिर्देवः अश्ना अश्मना पर्वतेन अपिनद्धं मधु मधुवज्जोग्योग्यं
गोसमूहं पर्यपश्यत् अद्राक्षीत् । जावरणभूतपर्वतापसारणेनेति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः । दीने परिक्षीणे अल्पे उदनि उदके । ॥ उदकशब्दस्य
उदन्तादेशे “विभाषा ङिश्योः” इत्यल्लोपाभावपक्षे रूपम् ॥ । त-
स्मिन् क्षियन्ताम् निवसन्तं मात्स्यं [न] मात्स्यमिव । तं यथा जनः पश्यति

तद्धत् । तत् गोलक्षणं मधु चमसं न वृक्षात् । चम्यते भक्ष्यते अनेनेति
चमसः सोमपात्रम् । चमसं यथा तदुपादानभूतान्निष्कृष्य हरति तद्धत् ।
विरवेण विविधशब्देन हम्भालक्षणेन लिङ्गेन ज्ञात्वा विकृत्य बलाख्यम्
असुरं गोरूपधारिणं छित्वा निर्जभार विलान्निर्जहार ॥

नवमी ॥

सोपामविन्दत् स स्वः सो अग्निं सो अकेंण वि ववाधे तमांसि ।

वृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उपाम् । अविन्दत् । सः । स्वः । रिति स्वः । सः । अग्निम् । सः ।

अकेंण । वि । ववाधे । तमांसि ।

वृहस्पतिः । गोऽवपुषः । वलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

स पूर्वोक्तो वृहस्पतिः पर्वतकुहरे अन्धकारावस्थितानां गवां दर्शनाय
उपाम् [उपासम्] उपसम् । इन्द्रान्दसः सकारलोपः इ । अवि-
न्दत् अलभत । स एव वृहस्पतिः [स्वः] । स्वरादित्यः । आदित्यं च
प्रकाशाय अविन्दत् । एवम् असौ अग्निं च अविन्दत् । लब्ध्वा च अकें-
ण तेजसा तमांसि वि ववाधे विशेषेण बाधितवान् । तदनन्तरं गोवपुषः
वृषभरूपधारिणो वलस्य असुरस्य हननेन मज्जानं न पर्वणः अस्मः
संबन्धिनं मज्जानम् पष्टं धातुं पर्वणः अस्मिपर्वसकाशाद् यथा बलाद्
निर्हन्ति तद्धद् गा निर्जभार निष्कृष्य आहृतवान् ॥

दशमी ॥

हिमेव पर्णा मुपिता चनानि वृहस्पतिनाकृपयद् वलो गाः ।

अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात् सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽर्द्रव । पर्णा । मुपिता । चनानि । वृहस्पतिना । अकृपयत् । वलः । गाः ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उच्च-
रातः ॥ १० ॥

1 P स्यऽरिति न्यः । C स्यऽरिति स्वः । We with P J.

1 S' तत्र for तम्.

बृहस्पतिना देवेन हिमेव पर्णा हिमानि पर्णानीव । यथा हिमा-
नि पर्णानि निःसाराणि कृत्वा मुष्णन्ति एवं वनानि वननीयानि धना-
नि गोलदणानि मुषिता मुषितानि आसन् । स च वलोपि गाः मु-
षिता अकूपयत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः । किं च स बृहस्पतिः तादृक् कर्म
अननुकृत्यम् अन्यैरननुकरणीयम् अन्येन कर्तुम् अशक्यं तथा अपुनः
न विद्यते पुनस्तत् कर्म यस्मिन् तद् अपुनः पुनःकरणरहितं च चकार
कृतवान् । अन्यकर्तव्यरहितं स्वेनापि पुनः कर्तव्यरहितं चाकरोद् इत्य-
र्थः । किं तत् कर्मेति उच्यते । यात् । यद् इत्यर्थः । ॥ छान्दसो
दीर्घः ॥ । सूर्यामासा । मस्यते परिमीयते स्वकलावृद्धिहानिभ्याम्
इति माश्रन्द्रमाः । मातीति वा माश्रन्द्रः । सूर्याचन्द्रमसौ । ॥ “दे-
यताङ्घ्रि च” इति आनङ् । “देवताङ्घ्रि च” इति उभयपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । “सुपां सुलुक्” इत्यादिना विभक्तेराकारः ॥ । तौ मिथः
परस्परम् अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतः अर्धं गच्छत इति यत् तच्चकार ॥

एकादशी ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो घामपिशन् ।

रात्र्यां तमो अदधुष्योतिरहुन् बृहस्पतिभिर्भिनदद्रिं विदद् गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । घाम् ।
अपिशन् ।

रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अ-
द्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

बृहस्पतिर्देवः यदा अद्रिम् गवाम् आच्छादकं गिरिं भिनत् अभिनद्
विदारितवान् विदार्य च यदा गांश्च विदत् । ॥ विदू लामे । लु-
ङि लृट्दिच्चाद् अङ् ॥ । तदा पितरः पालका देवा इन्द्राद्याः श्या-
वं न अश्वम् कपिशवर्णम् अश्वमिव तं यथा लोके कृशनेभिः । कृश-
नम् इति सुवर्णनाम । कृशनेः सुवर्णमयैराभरणैः पिशन्ति अलंकुर्वन्ति

एवं नक्षत्रेभिः । नक्षत्रात् नाशात् प्रायणीति नक्षत्राणि न विद्यते श्वं व-
लम् एषाम् इति वा नक्षत्राणि ग्रहतारकादीनि । तैः ग्राम् द्युलोकम्
आर्षिशनं जलं चक्षुः । इ पिश अवयवे । रुधादिः ॥ एवं रा-
त्र्याम् निशि तमः अन्वकारम् अदधुः स्थापितवन्तः । एवम् अहन
अहनि ज्योतिः सर्वस्य दीपकं तेजः आदित्याख्यम् अदधुः ॥

द्वादशी ॥

इदमकर्म नमो अग्निष्याय यः पूर्वाग्निर्वानोनवीति ।
बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥१२॥
इदम् । अकर्म । नमः । अग्निष्याय । यः । पूर्वाग्निः । अनु । आऽनोनवीति ।
बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः । सः । वीरेभिः । सः । नृभिः ।
नः । वयोः । धात् ॥ १२ ॥

अग्निष्याय अग्रम् अर्हतीति अग्निष्यः । इ “०अभ्राद् घः” इति
घप्रत्ययः ॥ सैषविदारणेन जलं प्रयच्छते बृहस्पतये इदं नमः न-
मस्कारोपलक्षितम् अन्नम् अन्नसाधनं वा स्तोत्रम् अकर्म वयम् अ-
कार्म । इ करोतेर्लुङि “मन्ते घस०” इत्यादिना लृङि कृते “बृन्द-
सुभयथा” इति तिङ् आर्षधातुकत्वाद् लिङ्गद्वाभाष्ये गुणः ॥ यो
बृहस्पतिः पूर्वाग्निः ब्रह्मीर्षचः अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थम् आभिमु-
ख्येन ब्रवीति साधु स्तुतवान् इति धृते । स हि स खलु बृहस्पतिः[सः]
गोभिः ब्रह्मीभिः सहितं वयः अन्नम् जं धात् प्रयच्छत्विति संबन्धः । एवम्
उतरत्रापि योज्यम् । स एष बृहस्पतिः अश्वैर्बहुभिः सहितं वयोधात् ।
स बृहस्पतिः वीरेभिः वीरेः पुत्रैरुपेतं वयोधात् । स च बृहस्पतिः नृ-
भिः नेतृभिर्भृत्यादिभिः सहितं वयोधात् ॥

इति द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“अच्छा म इन्द्रम्” इति सूक्तमपि तत्रैव उच्यते ब्रह्मशस्त्रे चिनिमु-
त्तम् “बृहस्पतिर्नः परि यातु” [११] इत्येषा परिधानीया ।
सुयमिन्द्राय” [१२] इत्येषा शस्त्रमाज्या ॥

तत्र प्रथमा ॥

अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः सग्नीचीर्विश्वा उशतीरनूपत ।

परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवानमृतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सग्नीचीः । विश्वाः । उशतीः ।
अनूपत ।

परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघवा-
नम् । ऊतये ॥ १ ॥

इन्द्रं देवम् अच्छ अभिमुखीकृत्य मे मम सुहृत्स्यस्य घौपेयस्य मतयः
स्तुतयः अनूपत स्तुवन्ति । ॥ नु स्तुतौ । छेः सिच् । “लिङ्गसि-
चावात्मनेपदेषु” इति किङ्कजावाद् गुणाभावः ॥ मतयो विशेष्य-
न्ते । स्वर्विदः स्वर्गस्य सुखस्य वा लम्भयित्रः सग्नीचीः सहाय्यनाः परस्परं
संगताः । ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः । “ञ्चत्विन्दृक्स्त्रग्” इत्यादिना
नकारलोपः । सहस्य सध्यादेशः । “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति ङीप् ।
भसंज्ञायाम् “अचः” इत्यकारलोपः ॥ विश्वाः व्याप्ता उशतीः
इन्द्रं कामयमानाः । आदरातिशयद्योतनाय उक्तमेवार्थं सहष्टानां पुनराह
परि ष्वजन्त इति । जनयः जनयन्ति उत्पादयन्ति अपत्यम् इति जनयो
योषितः । ता यथा पतिं परि ष्वजन्ते दृढम् आलिङ्गन्ति । किं च शु-
न्ध्युम् शोधकं मर्यं न मर्त्यमिव यथा पित्रादिकं दूराद् आगतं पुत्रा-
दयो बन्धुजना ऊतये स्वरक्षणाय परिष्वजन्ते तद्वद् मघवानम् मघवन्तं
धनवन्तम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय मे मतयः परि ष्वजन्ते । निर्धनस्य
रक्षाकरणायोगाद् मघवन्तम् इत्युक्तम् ॥

द्वितीया ॥

न घां त्वद्रिग्यं वेति मे मनस्वे इत् कामं पुरुहूत शिश्य ।

राजेय दस्र नि षदोधि वहिष्यस्मिन्तुं सोमैवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

१ B Cs वहिष्यस्मिन्तु. २ B अयपानं.

1 So S'. 2 S' शुष्यं. Sayana's text too is शुष्यं and not शुन्ध्युम्.

न । घ । त्वद्रिक् । अपं । वेति । मे । मनः । ते इति । इत् । कामम् । पु-
 सुहूत । शिञ्चय ।
 राजाऽइव । दस् । नि । सद्दुः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे ।
 अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वद्रिक् त्वां गच्छत् मे मम मनः न
 घ न खलु अप वेति अपगच्छति कदाचिदपि त्वत्तो नापसरति किं तु
 ते इत् त्वय्येव कामम् अभिलाषं शिञ्चय अयति आश्रयति । ॥ अत्रिञ्
 सेवायाम् । छान्दसे लिटि “णलुहमो वा” इति वृद्धवभावे रूपम् ॥ य-
 स्माद् एवं तस्मात् हे दस् शत्रूणाम् उपक्षययितः दर्शनीय वा इन्द्र
 त्वं राजेव यथा राजा सिंहासने निषीदति एवम् अधि बर्हिषि । ॥ अ-
 धिः सप्तम्यर्पानुवादी ॥ आस्तीर्णे दमे नि पदः निषीद । नि-
 षीदतेऽत्र को लाभ इति उच्यते । अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा
 सोमे ते तव अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ॥

तृतीया ॥

विपूवृदिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विपुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघवा ।
 वस्वः । ईशते ।

तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य ।
 शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विपूवृत्
 विष्यग् वर्तयिता प्रञ्चावयिता भवतु । ॥ विपुशब्दोपपदाद् वर्ततेः
 क्तिप् ३ । उत अपि च इन्द्रः क्षुधः बुभुक्षया विपूवृद् भवतु । स-
 त्स्वन्पे देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यत इति तत्राह । स इत् स एव म-
 यवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य पस्यः यमुनो घासकस्य धनस्य

ईशते ईष्टे स्वामी भवति । ॥ “तिडां तिडो भवन्ति” इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् ॥ किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत तस्यैवेन्द्रस्य संवन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्पन्दनशीलाः “इमं मे गङ्गे” [ऋ० १०, ७५, ५] इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवन्ते देशे वयो वर्धन्ति अन्नं समर्धयन्ति । ॥ वृधु वृधौ । णिच् । “इन्द्रस्युभयथा” इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्तोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूपदः ।

प्रैषामनीकं शर्वसा दविद्युतद् विदत् स्वर्भर्तवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सु०पलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमू०सदः ।

प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वर्ः । मनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम् आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मदकराः चमूपदः चम्बोरधिषवणफलकयोरवस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । एषां सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा [शर्वसा] दविद्युतत् द्योतते । ॥ “दाधर्ति दधर्ति” इत्यादिना यद्गुण्णाद् द्युतेः शतरि अभ्यासस्य संग्रसारणाभावः अभ्यासस्य अत्वं विगागमश्च निपात्यते । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदाहृतः ॥ किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् आर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । मायच्छद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

कृतं न श्रद्धी वि चिनोति देवने संवर्गे यन्मघवा सूर्ये जयत् ।

१ BR ३ for १. We with KĀBODEŚV Do.

1 S' om. वृक्षम्.

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । ते इति । इत् । कामम् । पु-
रुऽहूत् । शिञ्चय ।

राजाऽइव । दस् । नि । सद्दः । अधि । वर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमे ।
अवऽपानम् । अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वद्रिक् त्वां गच्छत मे मम मनः न
घ न खलु अप वेति अपगच्छति कदाचिदपि त्वत्तो नापसरति किं तु
ते इत् त्वथेव कामम् अभिलाषं शिञ्चय श्रयति आश्रयति । ॥ शिञ्
सेवायाम् । ब्रान्दसे लिटि “णलुत्तमो वा” इति वृद्धयभावे रूपम् ॥ य-
स्माद् एवं तस्मात् हे दस्म शत्रूणाम् उपक्षपयितः दर्शनीय वा इन्द्र
त्वं राजेव यथा राजा सिंहासने निषीदति एवम् अधि वर्हिषि । ॥ अ-
धिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ आस्तीर्णे दभे नि षदः निषीद । नि-
षीदतेऽत्र को लाभ इति उच्यते । अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा
सोमे ते तव अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ॥

तृतीया ॥

विपूवृदिन्द्रो अमतेरुत् क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्वं ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विपुऽवृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघवा ।
वस्वं । ईशते ।

तस्य । इत् । दमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य ।
शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विपूवृत्
विष्वग् वर्तयिता प्रञ्चावयिता भवतु । ॥ विपुशब्दोपपदाद् वर्ततेः
फिप् ॥ उत अपि च इन्द्रः क्षुधः बुभुक्षाया विपूवृद् भवतु । स-
न्त्वन्येषु देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यत इति तत्राह । स इत् स एव म-
घवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य वस्वः वसुनो वासकस्य धनस्य

ईशते ईष्टे स्वामी भवति । ॥ “तिङां तिङो भवन्ति” इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् ॥ किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य संबन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्यन्दनशीलाः “इमं मे गङ्गे” [चट० १०, ७५, ५] इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवनते देशे वयो वर्धन्ति अन्नं समर्धयन्ति । ॥ वृषु वृद्धौ । णिच् । “छन्दस्युभयथा” इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ॥

चतुर्थी ॥

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्तोभास इन्द्रं मन्दिनश्चमूपदः ।

प्रैषामनीकं शर्वसा दविद्युतद् विदत् स्वर्भर्नवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् ।

मन्दिनः । चमूसदः ।

प्र । एषाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे ।

ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम् आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मदकराः चमूपदः चम्बोरधिषवणफलकयोरषस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । एषां सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा [शर्वसा] दविद्युतत् द्योतते । ॥ “दार्धर्ति दर्धर्ति” इत्यादिना यदुगन्ताद् द्युतेः शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणभावः अभ्यासस्य अन्नं विगागमश्च निपात्यते । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तः ॥ किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् अर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । प्रायच्छद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

कृतं न श्वधी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत ।

१ BR ३ for ३ We with KRBCDESVDo

1 S' om वृक्षम्.

वर्धने दृष्टान्तः यवं न वृष्टिरिति । वृष्टिः । वर्धतीति वृष्टिमैयः । स यथा दिव्येन दिवि भवेन दानुना उदकदानेन वृष्टिरेव वा दिव्येन स्वकीयेन दानेन यवं न यवमिव तं यथा वर्धयति तद्वत् ॥

अष्टमी ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद् रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोद्दिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेविन्दज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् ।

इमाः । अपः ।

सः । सुन्वते । मघवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । ह-
विष्मते ॥ ८ ॥

य इन्द्रः अर्यपत्नीः अर्येण अभिगन्त्रा आदित्येन पालिता इमाः प्र-
सिद्धा अपः उदकानि अकृणोत् करोति भूमिष्ठानि करोति स इन्द्रो
वृषा न क्रुद्धः यथा क्रुद्धः क्रोधेन अन्धीभूतो वृषा वृषभः सर्वतः पत-
ति गच्छति स्वप्रतिमहं वृषभं पराभवितुम् एवं स इन्द्रो रजःसु लो-
केषु आ सर्वतः पतयत् पतति गच्छति । मेघं दारयितुम् इति शेषः ।
अनन्तरं मघवा धनवान् इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे दि-
प्रदानाय शीघ्रं हविः प्रयच्छते हविष्मते हविर्भिः सोमादिभिस्त्रहते म-
नवे मननवते यजमानाय ज्योतिः प्रकाशकं तेजः अविन्दत् अलभत प्रा-
यच्छत् प्रयच्छति ॥

नवमी ॥

उजायतां परशुज्योतिषा सह भूया शृतस्य सुदुषा पुराणवत् ।

वि रोचतामरूपो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत् सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । शृतस्य । सुऽदुषा ।

पुराणवत् ।

वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्लम् । शुशु-
चीत् । सत्सपतिः ॥ ९ ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा स्वतेजसा [सह] उज्जायताम् ऊर्ध्वं
प्रादुर्भवतु मेघविदारणार्थम् । किं च ऋतस्य उदकस्य संवन्धिनी सुदुघा
सुष्टु दोहयित्री माध्यमिका वाक् । ॥ “दुहः कव्यश्च” इति कप् ।
हकारस्य घकारः ॥ पुराणवात् पूर्वं यथा इदानीमपि एवं भूयाः
भूयात् । ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ किं च अरुषः आरोचमानो भा-
नुना स्वतेजसा शुचिः प्रज्वलन् वि रोचताम् प्रकाशताम् । उक्तमेवार्थं
सदृष्टान्तं पुनराह । स्वर्णं शुक्लम् स्वः आदित्यः स यथा शुक्लम् दीप्तं तेजः
प्रकाशयति । तेजसा स्वयं दीप्यत इत्यर्थः । एवं सत्पतिः सतां पालक
इन्द्रः शुशुचीत् अत्यन्तं दीप्यताम् । ॥ शुच शोके । व्यत्ययेन आ-
त्मनेपदम् । लिङि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्युः । सीयुडादिः ॥

दशमी ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवांस । यवेन । क्षुधम् । पुरुऽहूत । विश्वाम् ।
वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र वयं धीपेयाः सुहस्ता यजमानास्त्वया-
नुगृहीताः सन्तो गोभिः त्वया दत्ताभिः दुरेवाम् दुष्टगमनाम् अमतिम्
दारिद्र्यं तरेम निस्तरेम । किं च यवेन । उपलक्षणम् एतत् । त्वया
दत्तैर्यववीक्षादिभिः विश्वाम् सर्वां पुत्रभृत्यादिविषयां क्षुधम् अशनेच्छाम् ।
तरेमेति शेषः । किं च प्रथमाः तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता
वयं राजभिः क्षत्रियैर्भूपालैर्धनानि बहूनि । लभेमहीति शेषः । एषु सं-
पन्नेषु सत्सु अस्माकेन अस्मात्संवन्धिना । ॥ संवन्धापे अणि विहिते
“तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इति [अस्माकादेशः] । वृद्धवभावश्चा-
न्दसः ॥ वृजनेन बलेन जयेम । शत्रून् इति शेषः ॥

एकादशी ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादधायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उतउत्तरस्मात् । अधरात् ।

अयऽयोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः ।

कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिदेवः पश्चात् पश्चिमदेशाद् आगच्छतः अधायोः अयं पापं परेषाम् इच्छतो हिंसकात् । ॥ “छन्दसि परेच्छायाम्” इति क्यच् प्रत्ययः । “क्याच्छन्दसि” इति उप्रत्ययः । “अश्वाघस्यात्” इति आ-त्त्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥ । तस्माद् नः अस्मान् परि पातु सर्वतो रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्माद् अधराच्च देशाद् आगच्छतः अधायोः नः अस्मान् परि पातु । एवम् इन्द्रोपि देवः पुरस्ताद् आगच्छतः अधायोः परि पातु । मध्यतः मध्यमाद् देशादप्यागच्छतः परि पातु । एवं सर्वतो रक्षां कृत्वा सखा मित्रभूत इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यं वरिवः । धननामैतत् । धनं कृणोतु करोतु मयच्छतु । हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परं सखिभावो द्रष्टव्यः ॥

द्वादशी ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाये उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाये इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । स-

दा । नः ॥ १२ ॥

हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवम् युवाम् । ॥ “प्रथमायाश्च द्विव-

चने भाषायाम्” इति विहितम् आत्वं छन्दसि न भवति ॥ दि-
व्यस्य दिवि भवस्य वस्वः वसुनः ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपि-
च पार्थिवस्य पृथिवीसंवन्धिनो वस्व ईशाथे । यस्माद् एवं तस्मात् स्तु-
वते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिम् धनं
धत्तम् प्रयच्छतम् । गतम् अन्यत् ॥

द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

[इति] विंशे काण्डे द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र आद्यानि चत्वारि सूक्तानि अ-
तिरात्रे ऋतौ प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थ-
सूक्तस्य अन्तिमा “य उदचीन्द्र” इत्येषा परिधानीया । “अतिरात्रेहोरा-
त्रादिभ्यः” इति प्रकृत्य सूत्रितं वैताने । “वयमु त्वा तदिदर्शाः[१]
“वयमिन्द्र त्वायवः[४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि ।
“अन्त्यं पच्छः पर्यासः । य उदचि[२०.२१.११] इति परिधानीया ।
“अप्सु धूतस्य [२०.३३.१] इति याज्या” । इति [वै० ४.२] ॥

स्तोत्रियानुरूपाणां शंसनप्रकारस्तत्रैव उक्तः । “स्तोत्रियानुरूपयोः प्र-
थमे पर्याये प्रथमानि पदानि पुनरादायम् अर्धर्चशस्यवच्छंसति । मध्यमे
“पर्याये मध्यमानि । उत्तम उत्तमानि” इति [वै० ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वयमु त्वा तदिदर्शा इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।

कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

वयम् । ऊं इति । त्वा । तदिदऽदर्शाः । इन्द्र । त्वाऽयन्तः । सखायः ।

कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र तदिदर्शाः तदेव स्तोत्रम् अर्थः प्रयोजनं येषां ते तदिदर्शाः
त्वायन्तः त्वाम् आत्मन इच्छन्तो वयं सखायः तव सखिभूताः । अथ-

1 S' विशति° for विंशे. 2 S' सूक्तानि धृतं for सूक्तानि । अन्त्यं. We with the *Vaitāna*.
3 S' पुनरादाय अर्धर्चशः शंसति. We with the *Vaitāna*.

वा त्वां यन्तः सखायो वयं कण्वाः तदिदर्याः तदेकप्रयोजनाः । जरन्त
इत्यभिधानात् स्तुत्येकप्रयोजनत्वं गम्यते ॥ अथ परोक्षवद् आह । क-
ण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः कर्णातिः शब्दार्थः । १ अशूमुधीत्या-
दिना [उ०१.१४९] कन् प्रत्ययः । निच्चाद् आद्युदात्तः । “कण्वादिभ्यो
गोत्रे” इति अण् । तस्य बहुषु लुक् । स एव स्वरः ॥ उक्थेभिः
उक्थैः । उच्यन्त इत्युक्त्यानि स्तोत्राणि । तैर्जरन्ते स्तुवन्ति । २ ज-
रतिर्नैरुक्तो धातुः स्तुत्यर्थं वर्तते ॥

द्वितीया ॥

न धेमन्यदा पपन् वञ्चिन्नपसो नविष्टौ ।

तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ २ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन् । वञ्चिन् । अपसः । नविष्टौ ।

तव । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ २ ॥

हे वञ्चिन् वञ्चवन्दिन्द्र अपसः कर्मणो यागात्मनो नविष्टौ नवनस्य
स्तुतेरेषणार्थां सत्यां नवायाम् इष्टौ वा नूतने यागे कर्तव्ये सति । १ श-
कन्धादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ईम् इदानीम् अन्यत् त्वद्विषयाद् अ-
परम् अन्यदेवताविषयं स्तोत्रं न घ नैव आ पपन अभिष्टौमि । २ प-
नतेः स्तुतिकर्मणः उक्तमे णलि रूपम् ॥ किं तु तवेदु तवैव
स्तोमम् स्तोत्रं चिकेत जानामि ॥

तृतीया ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वभाय स्पृहयन्ति ।

यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥ ३ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वभाय । स्पृहयन्ति ।

यन्ति । प्रमादम् । अतन्द्राः ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्याः सुन्वन्तम् सोमाभिषयं कुर्वन्तं यजमानम् इच्छन्ति २-

क्षितुम् इच्छां कुर्वन्ति । स्वभाय । स्वप्नशब्देन अनादरो लक्ष्यते । तद्विषया-
नादराय न स्पृहयन्ति नेच्छन्ति । औदासीन्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । ॥ “स्पृ-
हेरीप्सितः” इति कर्मणि चतुर्थी ॥ किं तु प्रमादम् प्रकर्षेण माद-
यितारं [तं] तस्य मदकरं सोमं वा उद्दिश्य अतन्द्राः अनलसाः सन्तो
यन्ति गच्छन्त्येव । ॥ स्पृहयन्तीति । स्पृह ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः ॥

चतुर्थी ॥

व्यमिन्द्र त्वायवोभि प्र णोनुमो वृषन् ।

विद्धि त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

व्यम । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । णोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षक इन्द्र त्वायवः त्वाम् इच्छन्तो व्यम । ॥ “सुप
आत्मनः क्वच्” । “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति त्वादेशः । कृदन्तत्वात्
प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुक् । “क्वाच्छन्दसि” इति उप्रत्ययः । प्रत्य-
यस्वरेण मध्वोदात्तः ॥ । अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण
स्तुमः । तु अपि च हे वसो वासक इन्द्र त्वमपि नः अस्मदीयम्
अस्य एतत् स्तोत्रं विद्धि कामय ॥

षष्ठमी ॥

मा नो निदे च वक्तव्यो रन्धीरराण्णे ।

ते अपि ऋतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराण्णे ।

ते इति । अपि । ऋतुः । मम ॥ ५ ॥

[अर्यः स्वामी त्वम्] हे इन्द्र नः अस्मान् निदे च निन्दकाय च
मा रन्धीः वशं मा नैषीः । ॥ रधेर्लुङि सिचि “इट ईटि” [इति
सिजलोपे] “रधिजभोरचि” इति नुमि कृते “न मारुयोगे” इत्यड-
भावे रूपम् ॥ । वक्तवे च परुषभाषिणे च मा रन्धीः । अराण्णे

अदात्रे शत्रवे मा रन्धीः । अपि अपि च मम क्रतुः मदीयः सं-
कल्पः स्तुतिलक्षणं कर्म वा त्वे त्वयि । यत एवम् अतो निन्दकादि-
भ्योऽस्मान् मा रन्धीरिति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् ।

त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । अस्ति । सऽप्रथः । पुरःऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र सप्रथः सर्वतः पृथुः सर्वत्र महान् पु-
रोयोधश्च संग्रामे अग्रतो योद्धा त्वं मम वर्मासि कवचं भवसि । श-
त्रुभिर्मुक्तानाम् इष्वादीनां पुरत एव निवारणाद् वर्मत्वव्यपदेशः । ता-
दृशेन युजा सहायभूतेन त्वया प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रति ब्रवीमि भार्तस्या-
मि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

“वार्त्रहत्याय शवसे” इति सूक्तस्य अतिरात्रे प्रथमपर्याये ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनापाहाय च ।

इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शवसे । पृतनाऽसहाय । च ।

इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय वृत्रहन्निमित्ताय । ॥ “तस्येदम्” इति अण् द्रष्ट-
व्यः । वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे वा ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । जिह्वाद् आद्यु-
दात्तः ॥ शवसे बलाय अपि च पृतनापाहाय परकीयसेनाभिभ-
वाय । ॥ पह् अभिभवे इत्यस्माद् भावे “शक्तिसहोश्च” इति यत् ।

1 S' रंधीदिति. 2 S' ब्राह्मणादित्वाद्गणु° for ब्राह्मणादिन्वात् प्यञ् । जित्वाद् आणु°.

संहितायां “सहेः घृतनर्ताभ्यां च” इति षत्वम् । छान्दसो दीर्घः ॥ त-
दर्धं त्वा त्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः ॥

द्वितीया ॥

अ॒र्वा॒ची॒नं॒ सु॒ ते॒ मन॑ उ॒त चक्षुः॑ शत॒क्रतो॑ ।

इन्द्रं॑ कृ॒ण्वन्तु॑ वा॒घतः॑ ॥ २ ॥

अ॒र्वा॒ची॒नम् । सु॒ । ते॒ । मनः॑ । उ॒त । चक्षुः॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ श॒त॒ऽक्र॒तो॒ ।

इन्द्रं॑ । कृ॒ण्वन्तु॑ । वा॒घतः॑ ॥ २ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र ते तव मनः वाघतः यज्ञनिर्वाहका ऋत्विजः
सु सुष्ठु अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं कृण्वन्तु । ॥ “विभाषाऽञ्चैरदिक्खि-
याम्” इति खप्रत्ययः । खस्य ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ उत अपि
च ते चक्षुः तव दृष्टिमपि अस्मदभिमुखाम् अस्मासु कृपावर्ती कुर्वन्तु ॥

तृतीया ॥

ना॒मानि॑ ते श॒त॒क्रतो॑ वि॒श्व॒भिर्गी॑र्भिरी॒महे॑ ।

इन्द्रा॑भि॒माति॒षाद्ये॑ ॥ ३ ॥

ना॒मानि॑ । ते॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ श॒त॒ऽक्र॒तो॒ । वि॒श्व॒भिः । गीः॑ऽभिः । ई॒म॒हे॒ ।

इन्द्रं॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसद्ये॑ ॥ ३ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र अभिमातिषाद्ये । अभिमातयः शत्रवः । तेषां
सहनयोग्ये संग्रामे । अथ वा अभिमातिः पाप्मा । “पाप्मा वा अभि-
मातिः” इति श्रुतेः [तै० सं० २, १, ३, ५] । तस्य सहनयोग्ये पापक्षय-
निमित्तभूते कर्मणि ते तव नामानि सहस्राद्यः पुरंदरादिरूपाणि । अथ
वा नमनीयानि वृत्रवधादिकर्माणि विश्वभिः सर्वाभिः गीर्भिः स्तुतिल-
क्षणाभिर्वाग्भिः ईमहे याचामहे संकीर्तयामः । ॥ ई गतौ । व्यत्य-
येन आत्मनेपदम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

चतुर्थी ॥

पुरु॒ष्टुत॑स्य॒ धार्म॑भिः श॒तेन॑ महयामसि ।

इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि ।

इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्वहुभिः स्तोत्रभिः स्तुतस्य । ॥ “स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि” इति षत्वम् ॥ शतेन शतसंख्याकैः धामभिः तेजोभिः । युक्तस्येति शेषः । यद्वा । ॥ षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ धाम्नां स्थानानां शतेन युक्तस्य । असंख्यातस्थानवत् इत्यर्थः । चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् धारयति रक्षतीति चर्षणीधृतः । तस्य उक्तलक्षणस्येन्द्रस्य । उक्तलक्षणम् इन्द्रम् इत्यर्थः । महयामसि महयामः पूजयामः स्तुमः । यद्वा शतेन शतसंख्याकेन स्तोत्रेण उक्तलक्षणम् इन्द्रं महयामसीति योज्यम् ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुपं ब्रुवे ।

भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुऽहूतम् । उपं । ब्रुवे ।

भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

पुरुहूतम् बहुभिर्यजमानैराहूतं संग्रामे वा स्वस्वजयार्थं बहुभिराहूतम् इन्द्रं वृत्राय । ॥ “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वम् ॥ वृत्रनामानम् असुरं पापं वेत्यर्थः । हन्तवे हन्तुम् । ॥ “तुभ्ये” त्वेन प्रत्ययः । निन्स्वरः ॥ किं च भरेषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु वाजसातये । वाजः अन्नम् । “अन्नं वै वाजः” इति श्रुतेः [तै० सं० ५. ४. ६. ६] । अन्नलाभाय । शत्रुजयम् अन्तरेण तदीयस्थानस्य लाभाभावात् तज्जयायेत्युक्तम् भवति । उक्तलक्षणोभयविधप्रयोजनाय इन्द्रम् उप ब्रुवे उपेत्य स्तौमि ॥

षष्ठी ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो ।

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । ससहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणाम् अभिभविता भव । ॥ सहेर्यङन्तात् किप्रत्ययः ॥ तदर्धम् हे शतक्रतो बहुकमेंद्र त्वाम् ईमहे याचामहे ॥ अथ परोक्षवादः । किं च इन्द्रं देवं वृत्राय हन्तवे वृत्रम् असुरं पार्षं वा हन्तुम् । स्त्रौमीति शेषः । अथ वा इन्द्रशब्दो यौगिकोत्र द्रष्टव्यः । इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं त्वा वृत्राय हन्तवे ईमहे इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतसूर्पे अरवःसु च ।

इन्द्र साध्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसूर्पे । अरवःसु । च ।

इन्द्रं । साध्वं । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनानाम् अजनं जयो वाऽवेति तद्व्युत्पत्तिः । संग्रामे । ॥ पृतनाशब्दोपपदाद् अजतेर्जयतेर्वा “अध्याद-यश्च” [उ० ४. १११] इति यक् प्रत्ययः । अजतिपक्षे “वा यति” इति वीभावविकल्पः । जयतेस्तु टिलोपो निपातनात् ॥ द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येषु पृतसूर्पे पृतनासु तर्तव्यासु च । ॥ पृतनाशब्दस्य सौ परतो “मांस्यन्तूनाम् उपसंख्यानम्” इति पृदादेशः । अित्वरा संभ्रमे इति संपदादिलक्षणः क्तिप् । “ज्वरत्वरं” इत्यादिना ऊट् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ तथा अरवःसु च । अन्ननामैतत् । ॥ अरव इत्यन्ननाम् श्रूयत इति सत् इति निरुक्तम् [नि० १०. ३] ॥ अन्नेषु च लब्धव्येषु एवम् अभिमातिषु

1 S' तमर्थ. 2 S' त्वा त्वाम्. 3 So Sāyana's text too. 4 S' units वा. 5 S' अजते-र्यजतेर्वा. 6 S' यत्. 7 S' जयति. 8 So S'.

शत्रुषु पापेषु वा । हन्तव्येष्विति शेषः । एतेषु फलेषु निमित्तभूतेषु सा-
क्ष्व अस्मान् सचस्व अनुसर । ऋषंह अभिभवे । लोटि “बहुलं
ब्रन्दसि” इति शपो लुक् । कुत्वपत्वे । दीर्घश्चान्दसः ऋ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“शुष्मिन्तमं न ऊतये” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्र-
थमपर्यायशब्दे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् ।

इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ १ ॥

शुष्मिन्तमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्रं । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र नः अस्माकं संबन्धिनं शुष्मिन्तमम् अतिशयेन
बलवन्तम् । ऋ “नाद् घस्य” इति नुडागमः ऋ । द्युम्निनम्
द्योतनवन्तं जागृविम् जागरणशीलं स्वप्ननिवारकम् । न हि सोमं पी-
तवतः स्वप्नप्रसङ्गोक्ति अस्वप्नत्वसाधनत्वात् तस्य । उक्तमहिमोपेतं सोमम्
ऊतये अस्माकं रक्षणाय पाहि पिव ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु ।

इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ।

इन्द्रं । तानि । ते । आ । वृणे ॥ २ ॥

हे शतक्रतो हे इन्द्र ते तव संबन्धीनि यानि प्रसिद्धानि इन्द्रियाणि
इन्द्रसृष्टानि इन्द्रदत्तानि वा वीर्याणि दर्शनश्रवणादिलक्षणानि पञ्चसु जनेषु
देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु वा विद्यन्ते [ते] तव

1 So S, disagreeing with the explanation based upon पञ्च समवाये. Sigmund was probably thinking of his explanation of the word in *Rj* III 37 7 2 S स्वधि

स्वभूतानि तानि आ वृणे संभजेय । ऋवृद् संभक्तौ इत्यस्य लटि
रूपम् ॥

तृतीया ॥

अगन्निन्द्र अर्वा वृहद् द्युम्नं दधिष्व दुस्तरम् ।

उत् ते शुष्मं तिरामसि ॥ ३ ॥

अगन् । इन्द्र । अर्वाः । वृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व् । दुस्तरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तव संबन्धि वृहत् महत् प्रभूतं अर्वाः अन्नम् अगन् अ-
स्मान् गच्छतु । यद्वा उक्तरूपं सोमलक्षणम् अन्नं त्वाम् अगन् प्रा-
प्नोत् । ऋगमैर्लडिः “बहुलं चन्दसि” इति शपो लुक् । “हल्-
ड्या०” इत्यादिना तिलोपः । “मो नो धातोः” इति मकारस्य न-
कारः । अडागमः । स्वरः ॥ त्वं च दुस्तरम् शत्रुभिस्तरौतुम्
अयोग्यं द्युम्नम् द्योतमानं यशो द्रविणं [वा] दधिष्व अस्मासु स्थापय ।
वयं तु ते शुष्मम् चल्म उत् तिरामसि सोमेन स्तोत्रेण च वर्धया-
मः । ऋवृद् सवनतरणयोः । लटि व्यत्ययेन शः । “ऋत् इद्धातोः”
इति इत्त्वम् । “इदन्तो मसिः” ॥

चतुर्थी ॥

अर्वापतो न् आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिष्व इन्द्रेह तत् आ गृहि ॥ ४ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिष्वः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ४ ॥

हे शक्र यलवन्निन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद् देशाद् अथो अ-
पि च परावतः अतिदूराद् देशात् । ऋ “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे”
इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥ नः अस्मान् अभिलक्ष्य आ गृहि
आगच्छ । उ इति वाक्यालंकारे । अद्रिष्वः । अस्ति भक्षयति शत्रून् इति

अद्रिर्वज्रः । आहृणातीति वा । तद्धन् ते तव यो लोकः उत्तमो लो-
कोस्ति हे इन्द्र ततस्तस्मादपि लोकाद् इह अस्मिन् देवयजने देशे सो-
मपानार्थम् आ गहि आगच्छ । ॥ गम्ल्ठ सूपू गतौ । “बहुलं
छन्दसि” इति शपो लुक् । सेहिरादेशः । हेरपिच्चाद् डिङ्ङावेन “अ-
नुदाहोपदेशः” इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् ।

स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

अङ्गेति आत्मानम् ऋत्विजं वा अभिमुखीकृत्य ब्रूते । इन्द्रो देवः
अस्माकम् उत्पन्नं महत् प्रभूतम् अन्यैः परिहर्तुम् अशक्यं भयम् अभी
षत् अभिभवति परिहरति । ॥ अभिपूर्वात् सदेर्लङ् । बहुलवचनाद्
अडभावः । “इतश्च” लोपः । संयोगान्तलोपः । “सदिरप्रतेः” इति
षत्वम् । “निपातस्य च” इति दीर्घः ॥ किं भयस्य अभिभवमा-
त्रम् नेत्याह अप चुच्यवद् इति । भयम् अपच्यावयति अस्मत्तः पृथ-
कृत्य दूरतोपसारयति । ईदृशः सामर्थ्यस्य संभावनाम् आह । स हि
स खल्विन्द्रः स्थिरः स्वयम् अन्येन न ज्याव्यः विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ।
भयकृतः प्रच्छन्नान् प्रकाशांश्च रक्षणीयान् अस्मांश्च जानातीत्यर्थः । ॥ अ-
प चुच्यवद् इति । च्युङ् पुङ् गतौ इत्यस्मात् लुङि णिलोपे उपधाह-
स्वत्वे “स्रवतिशृणोति” इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेन इत्त्वम् । “व-
हुलं छन्दसि” इति अडभावः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रश्च मृलयाति नो न नः पश्चादुद्यं नंशत् ।

१ B̄B̄C̄R̄C̄. मृलयाति K̄K̄V̄D̄: मृलयाति. We with D̄ĒS̄P̄P̄J̄C̄r

1 S परिहृषति. 2 S' doubtful between २ and ३.

भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । च । मृलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । च शब्दश्चेदर्थे । अस्माभिः शरणं गन्तव्यो देवः इन्द्रश्चेत् परमैश्वर्यगुणविशिष्टः सर्वभूतस्य रक्षकश्चेद् नः अस्मान् मृलयाति सुख-
यतु । ॥ मृडयतेल्लेटि आटि कृते रूपम् ॥ । स तादृशश्चेत् [प-
श्चात् पृष्ठतो] नः अस्मान् अघम् दुःखं न नशत् न माप्नोतु । ॥ न-
शेल्लेट् ॥ । किं च नः अस्माकं पुरः पुरस्ताद् भद्रम् मङ्गलं च
भवाति भवतु । ॥ भवतेल्लेट् ॥

सप्तमी ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।

जेतां । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यस्परि । ॥ परीति पञ्चमीद्योतकः ॥ दि-
ग्भ्यो विदिग्भ्यः उपर्यधोदिग्भ्यां च अस्माकम् अभयम् भयराहित्यं क्षेमं
करत् करोतु । सकलदिग्गतभयपरिहारसामर्थ्यं तस्य संभावयति । स
इन्द्रः शत्रून् जेता सर्वास्वपि दिक्षु अस्माकं ये भयकारिणः शत्रवः सन्ति
तेषां सर्वेषाम् अभिभविता विचर्षणिः तेषां विद्रष्टा च ॥

[इति] तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

“न्यूप वाचम्” इति सूक्तस्य द्वाह्यणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशब्दे वि-
नियोग उक्तः । अत्र “य उहचि” इत्येषा अन्तिमा परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

न्यूऽपु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदेने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविद्वन्न दुष्टतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भ्रामहे । गिरः । इन्द्राय । त-
दने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससतामऽइव । अविदत् । नं । दुःस्तुतिः । द्रु-
विणुःऽदेपुं । शस्यते ॥ १ ॥

महे महते । ॥ महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः ॥ इन्द्राय
देवाय सु वाचम् शोभनां स्तुतिं नि प्र भ्रामहे नितरां प्रयुङ्महे । उ
इति पदपूरणः । ॥ न्यूधिति । “उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदा-
त्तस्य” इति स्वरितत्वम् । तच्च उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्पते ।
“[इकः] सुञि” इति दीर्घत्वम् । “सुञः” इति षत्वम् ॥ यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदाने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः
क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् अ-
सुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव यथा सस-
ताम् स्वपतां पुरुषाणां धनं धोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं
दानुं शक्त इति भावः । द्रुविणोदेषु धनस्य दाहृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमी-
चीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते न युज्यते वा । अतः सुवाञ्चं प्र
भ्रामहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्रु गोरसि दुरो यवस्य वसुन इन्सतिः ।

शिद्धानुरः प्रदिवो अकामकशर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्रु । गोः । अ॒सि॒ । दुरः । यवस्य । वसुनः । इ-
नः । पतिः ।

शिद्धानुरः । प्र॒दिवः । अकाम॑कशर्शनः । सखा । सखि॑भ्यः । तम । इ-
दम् । गृणी॑मसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य । ॥ आतावेक्यचनम् ॥ अश्वानाम्

एतद् गजादीनामपि उपलक्षणम् । अश्वगजादिवाहनानां दुरः दाता अ-
 सि । ॥ हुदाञ् दाने । मन्दिवाशीत्यादिना [उ० १. ३६] विधीय-
 मान उरच् प्रत्ययो बहुलवचनाद् अस्मादपि भवति । अत एव आ-
 कारलोपः ॥ तथा गोः । एतद् उपलक्षणं महिष्यादेः । गोम-
 हिष्यादीनां दुरोसि । तथा यवस्य । एतद् व्रीह्यादिधान्यजातस्य उप-
 लक्षणम् । तस्य दुरोसि । एवं वसुनः धनस्य हिरण्यमणिमुक्तादिरू-
 पस्य इनः स्वामी पतिः पालकश्चासि । शिक्षानरः । ॥ शिक्षति-
 र्दानकर्मा ॥ शिक्षाया दानस्य नेतासि । यद्वा शिक्षाविषयभूता
 नरो मनुष्या यस्य स शिक्षानरः प्रदिवः प्रगता दिवो दिवसा यस्य स
 तथोक्तः । पुराण इत्यर्थः । अकामकर्शनः कामानां कर्शकः कामक-
 र्शनः स न भवतीत्यकामकर्शनः । स्वसेविनां कामवर्धक इत्यर्थः । एवं
 सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः सखिभूतेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा मित्रभूतः एवं-
 महिमा य इन्द्रोस्ति तं तादृशम् इन्द्रम् इदं स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः
 उच्चारयामः कुर्मः । ॥ गृ शब्दे । क्रैयादिकः । “ष्वादीनां ह्रस्वः”
 इति ह्रस्वत्वम् । “इदन्तो मसिः” इति मस इकारः ॥

तृतीया ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद् द्युमत्तम् तवेदिदमभित्तश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुकृत् । द्युमत्तम् । तव । इत् । इदम् । अभित्तः ।

चेकिते । वसु ।

अतः । समङ्गृभ्य । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वायतः । जरितुः ।

कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

हे शचीवः । प्रज्ञानामैतत् । प्रज्ञानवन्निन्द्र । ॥ “मनुवसो रुः
 संबुद्धौ ह्रन्दसि” इति रुत्वम् । षाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे
 इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट पुरुकृत् बहूनां कर्तः द्युमत्तम् दीप्तिमत्तम् । ॥ ए-
 षाम् इन्द्रादीनाम् आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च “आमन्त्रितं पूर्वम्

अविद्यमानवत्” इत्यविद्यमानवत्त्वम् । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे०” इति निषेधात् ॥ । एवमहानुभाव इन्द्र अभितः सर्वत्र यद् वसु धनं विद्यते तद् इदं सर्वं तवेत् तवैव स्वम् । धनजातस्य सर्वस्यापि त्वमेव स्वामीत्यर्थः । इत्थं चेतिते भृशम् अस्माभिर्ज्ञायते । ॥ कित ज्ञाने । अस्माद् यङन्ताद् वर्तमाने लिटि “०अमन्त्रे०” इति निषेधाद् आम्प्रत्ययाभावे सति लिटि आर्धधातुकत्वाद् अतोलोपपत्तोलोपौ ॥ । हे अभिभूते शत्रूणाम् अभिभवितरिन्द्र [अतः] अस्मात् कारणात् संगृह्य सर्वं धनं संगृह्य आ भर आहर अस्मभ्यं प्रयच्छ । त्वायतः त्वाम् आत्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुर्मम कामं मोनयीः जनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः । ॥ जन परिहाणे । लुङि “णिश्चिद्रुसुभ्यः०” इति श्लेश्चडादेशस्य “नोनपतिध्वनपति०” इत्यादिना [प्रतिषेधे] “ह्यन्तक्षण०” इति सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुधानो अमन्ति गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दारयन्त इन्दुभिर्भुतेष्वसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुधानः । अमन्तिम् । गोभिः । अश्विना ।

इन्द्रेण । दस्युम् । दारयन्तः । इन्दुभिः । भुतेष्वसः । समः । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्दत्तैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एवम् एभिः अस्माभिर्दत्तैः इन्दुभिः सोमैश्च मीतस्त्वम् अस्माकम् अमन्तिम् दांरिद्रम् गोभिर्वह्नीभिः अश्विना अश्ववता धनेन च निरुधानः निवर्तयन् सुमनाः शोभनमनाः । भवेति शेषः । वयम् इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः मीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दारयन्तः दारयन्तो हिंसन्तः अत एव भुतेष्वसः । ॥ अत्र यौतिरमित्रणार्थः ॥ । पृथग्भूतवै-

षाः अपगतशत्रवः सन्तः इषा अन्नेन इन्द्रदत्तेन सं रभेमहि संख्या
भवेम । संगता भवेमेत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिक्षुभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुश्च-
न्द्रैः । अभिक्षुभिः ।

सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया । गोअग्रया । अश्ववत्या । र-
भेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन त्वदीयेन सं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा
सर्वैरिष्यमाणेन अन्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिः वाजैर्वलैः सं र-
भेमहि । कीदृशैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरुणां बहूनां प्रजानाम् आह्लादकैः अ-
भिक्षुभिः अमितो दीप्यमानैः । किं च देव्या देवस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्या
प्रमत्या प्रकृष्टया बुद्ध्या अनुग्रहरूपया सं रभेमहि । प्रमतिं विशिनष्टि ।
वीरशुष्मया विविधम् ईरकं निवारकं शुष्म बलं यस्याः सा तादृ-
श्या । गोअग्रया गावो दातव्या अग्रे यस्यां प्रमत्यां सा तथोक्ता तादृ-
श्या । ॥ “सर्वत्र विभाषा गोः” इति प्रकृतिभावः ॥ अ-
श्ववत्या अश्वैरस्मभ्यं दातव्यैस्तद्वत्या । ॥ “मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियं”
इति मनुषि दीर्घत्वम् ॥ एवंमहानुभावया प्रमत्या सं रभेमहीति
संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

ते त्वा मदां अमदन् तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृषुहत्येषु सत्पते ।

यत् कारये दशं वृत्राण्यप्रति वर्हिष्मते नि सहस्राणि वर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदां । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमांसः । वृषुहत्येषु ।
सत्पते ।

यत् कारवे । दश । वृत्राणि । अग्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥६॥

हे सत्यते सतां पालक इन्द्र वृत्रहन्तेषु वृत्राणां शत्रूणां हत्येषु हननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते प्रसिद्धा मदाः मदकरा आज्यपुरोडाशादथो मरुतो वा [त्वा त्वाम्] अमदन् हर्षं प्रापयन् । तथा तानि प्रसिद्धानि वृष्ण्या वर्षकस्य तव हर्षसाधनत्वेन संबन्धीनि स्तोत्राण्यपि त्वाम् अमदन् । ते प्रसिद्धाः सोमासः सोमा अपि त्वाम् अमदन् । यत् यदा कारवे । स्तो-
तृनामैतत् । स्तोत्रे बर्हिष्मते यागवते यजमानाय दश सहस्राणि वृत्रा-
णि आवरकाणि पापानि अमित्रान् वा अग्रति प्रतिरहितं यथा भवति
तथा नि बर्हयः न्यवधीः । तदानीम् इति पूर्वेण संबन्धः । ॥ बर्ह-
यंतिर्हिंसाकर्मा । लङि “बहुलं चन्द्रस्यमाङ्ग्योगेपि” इत्यङ्भावः । शपः
पित्वाद् अनुदात्तत्वे णिचः स्वरः शिष्यते । यद्दत्तयोगाद् अनिघातः ॥

सप्तमी ॥

युधा युधमुष घेदेपि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योर्जसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥७॥

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुया । पुरा । पुरम् । सम ।

इदम् । हंसि । ओर्जसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । परावति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम ।

मायिनम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तं युधा प्रहरणसाधनेन वज्रेण आयुधेन । अथ वा योधनं
युधु तेन । प्रहरणेनेत्यर्थः । ॥ संपदादिलक्षणः क्तिप् ॥ की-

र्षिकेण युधम् शत्रोरायुधं प्रहरणं वा उप घेदेपि ।
न उपगच्छस्येव । अनेनास्य इन्द्रयुद्धकुशलत्वम् उक्तं
नगरेण । अत्र पूरशब्देन तत्रस्था भटा लक्ष्यन्ते ।
तर्मरुत्प्रभृतिभिः इदम् इदानीं पुरम् शत्रुनगरं पुर-
तीजसा वलेन सं हंसि सम्यग् नाशयसि । यत् य-

स्मात् कारणात् नम्या नम्यया सर्वैः प्रह्वीभवितुम् अर्हया सख्या सखि-
भूतया शक्त्या आयुधेन परावति दूरदेशे नमुचिं नाम नमुचिनामधेयम्
असुरं मायिनम् मायावन्तं निवर्हयः नितराम अहिंसीः । अतस्त्वम् एवं
स्तूयस इत्यर्थः ॥

अष्टमी ॥

त्वं करञ्जमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यं वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गदस्याभिनत् पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वम् । करञ्जम् । उ॒त् । पर्ण॑यम् । व॒धीः । तेजि॑ष्ठया । अ॒तिथि॑ऽग्वस्यं । वर्त॑नी ।

त्वम् । श॒ता । व॒ङ्ग॑दस्य । अ॒भि॒न॒त् । पुरः । अ॒न॒नु॒दः । परि॑ऽसूताः । ऋ॒जि॒श्च॒ना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करञ्जम् एतन्नामानम् असुरं वधीः अवधीः हतवान्
असि । ॥ हन्तेर्लुङि सिपि “लुङि च” इति वधादेशः । तस्य अ-
दन्तात्वाद् वृद्ध्यभावः । अत एव अनेकाच्चाद् इट्प्रतिषेधाभावः । “इट्
ईटि” इति सिचो लोपः ॥ उ॒त् अपि च पर्णयम् एतत्संज्ञकम्
असुरं वधीः । किमर्थम् अवधीरिति तत्राह । अतिथिग्वस्य अतिथ्यर्था
गावो यस्यासौ अतिथिग्वः । तस्य राज्ञः प्रयोजनाय । केन साधनेनेति
उच्यते । तेजिष्ठया अतिशयेन तेजोवत्या । ॥ तेजःशब्दाद् “अस्मा-
यामेधास्रजो विनिः” इति मतवर्षीयो विनिः । तस्माद् आतिशायनिक-
ष्ठन् । “विन्मतोर्लुक्” इति विनो लुक् । “टेः” इति टिलोपः । नि-
च्चाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ तादृश्या वर्तनी वर्तन्या शक्त्या एतन्नाम-
केन आयुधेन ॥ किं च त्वम् ऋजिश्चना एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन
परिषूताः परितोऽवष्टम्भाः शता शतानि शतसंख्याका वङ्गदस्य एतत्संज्ञ-
कस्य असुरस्य पुरः पुराणि नगराणि [अभिनत् नाशितवान् । कीदृ-
शस्त्वम् ।] अननुदः नुदति शत्रून् अपसारयतीति नुदः न तादृशोऽनुदः
अंशैरकः । तादृशो न भवतीत्यनानुदः । सर्वदा शत्रुञ्चावक इत्यर्थः ।

अथ वा अनु पश्चाद् [द्यति] खण्डयतीत्यनुदः अनुचरः । स यस्य नास्ति सोऽनानुदः । असहायभूत इत्यर्थः । ॥ दो अवखण्डने । “आदेचः०” इत्याक्षम् । “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदोस्य इति बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

नवमी ॥

त्वमेतां जनराज्ञो द्विर्दशावन्धुनां सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रां नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अवन्धुनां । सुऽश्रवसा । उ-
पऽजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रां । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽप-
दा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र श्रुतः विख्यातस्त्वम् अवन्धुना बन्धुरहितेन सहायवर्जितेन सु-
श्रवसा एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन एतान् प्रसिद्धान् उपजग्मुषः उप-
गतान् निरोधं कृतवतः द्विर्दश द्विगुणितान् दशसंख्याकान् । विंशतिसं-
ख्याकान् इत्यर्थः । तथा षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिम् षष्टिसहस्रसं-
ख्याकान् तथा नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकान् जनराज्ञः जनानां
भटानां स्वामिनः उक्तसंख्याकान् सेनानायकान् दुष्पदा दुष्पदनेन श-
त्रुभिर्गन्तुम् अशक्येन रथ्या रथाहंण । ॥ “रथाद् यत्” इति
यत् ॥ चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः अनाशयः । ॥ वृजी वर्जने ।
रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने “हल्ङ्याव्म्यः०” इति सिंघो लोपः ।
“चोः कुः” इति कुत्वम् ॥

दशमी ॥

त्वमापिथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव चामभिरिन्द्र तूर्वेयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिपिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविष्य । सुश्रवसम् । तव । ऊतिभिः । तव । त्रामभिः । इन्द्र ।
तूर्वयाणम् ।

त्वम् । असै । कुत्सम् । अतिषिङ्गवम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अ-
रन्धनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वम् सुश्रवसम् पूर्वमन्त्रे अबन्धुना सुश्रवसेत्युक्तम् अस्-
हायं दुर्बलम् एतन्नामानं राजानं तव ऊतिभी रक्षाभिः आविष्य रर-
क्षिष्य । तथा तस्यैव राज्ञोर्थाय तूर्वयाणम् एतत्संज्ञकं राजानं तव त्राम-
भिः पालनैः । आविष्येति संबन्धः । ॥ त्रैङ् पालने । “आ-
देचः” इति आत्वम् । “आतो मनिन्” इति मनिन् । निच्चाद्
आद्युदात्तत्वम् ॥ । एवं त्वम् असै सुश्रवसे राज्ञे । कीदृशाय ।
महे महते यूने वयःस्थाय युवराजभूताय सुश्रवसे कुत्सम् अतिषिङ्गवम्
आयुं च अरन्धनायः वशम् अनैषीः । ॥ रन्धनं वशीकरणं क-
रोति । “तत् करोति” इति णिच् । “इष्टवण्णौ प्रातिपदिकस्य” इति
इष्टवद्भावाद्दिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चान्दसः ॥

एकादशी ॥

य उद्वर्चीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा अस्ताम ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्रार्थीय आयुः प्रतरं दर्धानाः ॥ ११ ॥

ये । उद्वर्चि । इन्द्र । देवगोपाः । सखायः । ते । शिवतमाः । अस्ताम ।
त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीराः । द्रार्थीयः । आयुः । प्रतरम् । द-
र्धानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उद्वर्चि उदकं यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपाः दे-
वेन त्वया पालिताः ते तव सखायः सखिवद् अत्यन्तप्रियाः अत एव
शिवतमा अस्ताम अतिशयेन कल्याणा अभूम् । ॥ अस भुवि । लु-
ङ्घ्ये लोटि “आहुत्तमस्य पिच्च” इति पिच्चद्भावात् “पिच्च ङिन्” इति
ङित्वाभावे “श्नसोरलोपः” इत्यकारलोपाभावः । पिच्चादेव तिङोनुदा-

तत्रम् । धातुस्वरः शिष्यते ॥ ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां
स्तोषाम स्तवाम । ॥ स्तौतेलोऽटि “सिद्धहुलं लेटि” इति बहुलग्र-
हणात् लोऽपि सिप् । तस्य पित्वाद् गुणः ॥ अस्माभिः स्तुतेन
त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आयुः ।
जीवनं प्रतरम् प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्मि ॥

[इति] तृतीयेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

अतिरात्रे ऋतौ मध्यमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे “अभि त्वा वृ-
षभा सुते” इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य
अन्तिमा “वर्हिर्वा यत्स्वपत्याय” इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं हि ।
“मध्यमे त्रिवृदसि” इति प्रक्रम्य “अभि त्वा वृषभा सुते [१.] अभि
“म गोपतिं गिरा [४] इति स्तोत्रियानुरूपौ । वर्हिर्वा यत्स्वपत्याय
“[२०.२५.६] इति परिधानीया । प्रोग्रां पीतिम् [२०.२५.७] इति
“यान्या” इति [वै० ४.२] ॥

“ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अग्न्यं पच्छः पर्यासः” इति [वै० ४.२]
सूत्रितत्वात् सर्वत्र त्रिषु पर्यायेषु स्तोत्रियानुरूपाभ्याम् ऊर्ध्वं सूक्तत्रयं शंस-
नीयम् । अतः “आ तू न इन्द्र मद्यक्” [२०.२३] इत्यादिसूक्तत्रयस्य
मध्यमपर्यायशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव “अश्वावति” [२०.२५]
इत्यस्य तृतीयसूक्तस्य अन्तिमा परिधानीयात्वेन सूत्रकृता सूत्रिता ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभि त्वां वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये ।

तृम्पा व्यश्रुही मर्दम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये ।

तृम्प । वि । अश्रुहि । मर्दम् ॥ १ ॥

हे वृषभ वर्षक इन्द्र सुते सोमे अभिपुते सति सुतम् अभिपवादिना
संस्कृतं सोमं पीतये पानाय त्वा त्वाम् अभि सृजामि संयोजयामि

तेन सृष्टेन सोमेन तृम्प मीतो भव । इतृम्प तृत्तौ । तुदादित्वात्
शः । हेलोपः । विकरणस्वरेण अन्तोदात्तः ॥ त्वं च मदम् म-
दकरं सोमं व्यशुहि विशेषेण व्याशुहि । इअशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् ॥

द्वितीया ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् ।

माकीं ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

माकीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वास्म अविष्यवः अविं कर्तुम् इच्छन्तः अथ वा आत्मानं
पालयितुं कामयमानाः त्वदनुग्रहम् अन्तरेण आत्मानं रक्षन्तः । इअ-
विशब्दात् क्यच् । “क्याच्छन्दसि” इति उपत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अ-
न्तोदात्तः ॥ अत एव मूराः मूढा आत्महितोपायम् अजान-
न्तः । इमूरशब्दस्य मूढशब्दपर्यायतां यास्क आह । ‘मूरा अमूर न
वयं चिकित्वाः’ । मूढां वयं स्मः अमूढस्त्वम् असीति [नि० ६. ८] ॥ मा
दभन् मा हिंसन्तु । तथा उपहस्वानः उपहसनकर्तारोपि त्वां मा द-
भन् । इअपपूर्वात् हसतेः “अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति वनिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ त्वं च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेषु
माकीम् । माशब्दपर्यायो माकीशब्दः । मा वनः मा भजेथाः । इवन
पण संभक्तौ । लङ् । मध्यमैकवचनम् । “न भाङ्योगे” इति अ-
डभावः ॥

तृतीया ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे ।

सरो गौरो यथा पिव ॥ ३ ॥

इह । त्वा । गोऽपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे ।

सरः । गौरः । यथा । पिव ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यागे गोपरीणसा । ॥ विकारे प्रकृति-
शब्दः ॥ गोविकारेण पयसा मिश्रितेन सोमेन । ॥ परिपूर्वाद् व्या-
प्तिकर्मणो नसतेः क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः ॥ महे
महते राधसे धनाय मन्दन्तु ऋत्विजो मादयन्तु । त्वं च सरः सरण-
शीलम् उदकं सरःस्यं वा गौरः गौरमृगो यथा अत्यन्तदृषितः सन् नि-
कामं पिवति तथा पिव ॥

चतुर्थी ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे ।

सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।

सूनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः गोपतिम् स्वर्गस्य गवां वा स्वामिनम् इन्द्रम् यथा धेन
प्रकारेण विदे अस्मान् स्वीयतथा जानाति । ॥ विदेर्व्यत्ययेन लिङात्म-
नेपदम् । द्विर्वचनप्रकरणे “इन्द्रसि वेति वक्तव्यम्” इति द्विर्वचनाभा-
वः । “यावद्यथाभ्याम्” इति निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदा-
त्तः ॥ तथा [गिरा] अभि प्रार्चं प्रकर्षेण अभ्यर्चं पूजय । की-
दृशम् इन्द्रम् । सत्यस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य सत्यस्यैव वा सूनुम् पुत्र-
स्थानीयम् । यत्र यज्ञस्तत्रेन्द्र इति पितृपुत्रवद् अव्यवहितसंबन्धात् सूनु-
त्वोपचारः । सत्पतिम् सतां स्वसेवकानां पालयितारम् ॥

षष्ठमी ॥

आ हरयः ससृञ्जिरेरुपीरधि वरिहिधि ।

यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृञ्जिरे । अरुपीः । अधि । वरिहिधि ।

यत्र । अभि । समऽनवामहे ॥ ५ ॥

अरुषीः अरुष्यः । अरुषम् इति रूपनाम । आरोचमानाः । ॥ आङ्-
पूर्वाद् रुचेर्याहुलकाद् उपच् । टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च । “अन्यतो
ङीष्” । वृषादिनाद् आद्युदात्तः ॥ उक्तरूपा हरयः अधि व-
र्हिषि । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ वर्हिषि आस्तृते आ स-
सृञ्जिरे आससृञ्जिरे आसृजन्तु । इन्द्ररथम् इति शेषः । यत्र यस्मिन्
वर्हिषि इन्द्रम् अभि संनवामहे अभिसंस्तुमः । ॥ नु स्तुतौ । “आ-
ङुत्तमस्य पिच्च” इति पिच्चाद् धातुस्वरेण आद्युदात्तः ॥

षष्ठी ॥

इन्द्राय गावँ आशिरँ दुदुहे वृञ्जिणे मधु ।

यत् सीमुपह्वरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावँ । आऽशिरँम् । दुदुहे । वृञ्जिणे । मधु ।

यत् । सीम् । उपऽह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

वृञ्जिणे वज्रयुक्ताय इन्द्राय गावो मधु मधुरम् आशिरम् आश्रयण-
साधनं ययः दुदुहे दुहते । ॥ दुह प्रपूरणे । “बहुलं इन्दसि”
इति लिटि रुट् । वचनव्यत्ययः । मत्पयस्वरेण अन्तोदात्तः । यद्वा इरेच
इकारलोपश्छान्दसः । चिच्चाद् अन्तोदात्तः ॥ यत् यदा उपह्वरे
समीपे वर्तमानं मधु मधुवत् स्वादुभूतं सोमं सीम् सर्वतः विदत् स
इन्द्रो लभते । ॥ विदू लभे । लृदिच्चाद् अङ् । “बहुलं इन्द-
सि०” इति अहभावः । “निपातैर्यद्यदि०” इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
मत्पयस्वरेण अन्तोदात्तः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“आ तू न इन्द्र मद्रक्” इति सूक्तस्य अतिरात्रे मध्यमे रात्रिप-
र्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ तू न इन्द्र मद्रग्भुवानः सोमपीतये ।

हरिभ्या याह्यद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । म॒द्यक् । हु॒वानः । सोम॑ऽपीतये ।
हरि॑ऽभ्याम् । या॒हि । अ॒द्रिऽवः ॥ १ ॥

हे अद्रिवः । अद्रिरिति वज्रनाम । वज्रवन् इन्द्र हुवानः हूयमानस्त्वं
मद्यक् मदभिमुखः सन् नः अस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थम्
[हरिभ्याम्] आ याहि आगच्छ । ॥ मद्यग् इति । माम् अन्नतीति
“ऋत्विग्दधृक्” इत्यादिना क्तिन् प्रत्ययः । “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति
अस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । “विष्वग्देवयोश्च ढेरद्व्यञ्जताव-
प्रत्यये” इति ढेः अद्रि इत्यादेशः । “अद्रिसम्भ्योरन्तोदात्तनिपातनं कृ-
न्स्वरनिवृत्त्यर्थम्” इति वचनाद् अद्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते
“उदात्तस्वरितयोर्थणः” इति यणः स्वरितत्वम् । “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः”
इति कुत्वम् ॥

द्वितीया ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्तिस्तिरे व॒र्हि॑रा॒नुष॑क् ।
अयु॑ञ्जन् प्रा॒तर॑द्रयः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्वियः । ति॒स्तिरे । व॒र्हिः । आ॒नुष॑क् ।
अयु॑ञ्जन् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीये यज्ञे होता एतन्नामक ऋत्विक् ऋत्वियः प्रा-
प्तकालः सन् । ॥ “छन्दसि घस्” इति घस् । यणादेशः । प्रत्य-
यस्वरः ॥ सत्तः निषण्णोभूत् । ॥ कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां
छन्दसि विकल्पितत्वाद् निष्ठानन्ताभावः ॥ तथा वर्हिः वेद्याम्
आनुषक् अनुषक्तं परस्परसंबन्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे स्तीर्णम् अ-
भूत् । ॥ स्तुञ्जः कर्मणि लिटि [रूपम्] । “ऋत इच्चातोः” इति
इत्त्वम् । द्विर्वचनम् । “शर्पूर्वाः खयः” इति तकारस्य शेषः ।
“लिटस्तुञ्जयोरेशियेर्च्” इति एश् इत्यादेशः ॥ एवं प्रातः प्रातः-
सवने अद्रयः प्रावाणः सोमाभिषवार्थम् अयुञ्जन् संगता अभूवन् ॥

तृतीया ॥

इ॒मा ब्र॒ह्मं ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द ।

वी॒हि शूर॑ पु॒रोला॑श॒म् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्मं । ब्र॒ह्मवा॒हः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । ब॒र्हिः । सी॒द ।

वी॒हि । शूर॑ । पु॒रोला॑श॒म् ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण प्राप्यत इति ब्रह्मवाहाः । तस्य संबोधनम् । तादृश इन्द्र तुभ्यम् इमा इमानि ब्रह्मं ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतस्तदर्थं बर्हिः आ सीद उपविश । हे शूर शौर्योपेत इन्द्र आसन्नस्त्रं पुरोलाशम् अस्माभिर्दीयमानं वीहि भक्षय ॥

चतुर्थी ॥

र॒रन्धि॑ स॒र्वने॑षु ण ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॑न् ।

उ॒क्थे॑धि॒न्द्र गि॒र्वणः॑ ॥ ४ ॥

र॒रन्धि॑ । स॒र्वने॑षु । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रह॑न् ।

उ॒क्थे॑षु । इ॒न्द्र । गि॒र्वणः॑ ॥ ४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय इन्द्र हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः हे इन्द्र नः अस्माकं सर्वनेषु त्रिष्वपि एषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषु च ररन्धि रमस्व । ॥ रमतेल्लो०टि “बहुलं छन्दसि” इति शपः श्लुः । “वा छन्दसि” इति हेः पितृत्वेन द्विच्चाभावाद् “अद्वितश्च” इति हेर्धिः ॥

पञ्चमी ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रं रि॒हन्ति॑ श॒र्वस॒स्पति॑म् ।

इ॒न्द्रं वा॒सं न॑ मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

मृतयः । सोम॒ऽपाम् । उ॒रुम् । रि॒हन्ति॑ । श॒वसः॑ । पति॑म् ।
इन्द्र॑म् । व॒त्सम् । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

मृतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः । ॥ मन ज्ञाने इत्यस्मात्
कर्मणि “मन्त्रे वृष०” इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥ उरुम् महान्तं
सोमपाम् सोमस्य पातारं शवसः बलस्य पतिम् स्वामिनम् इन्द्रं रिह-
न्ति लिहन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः यथा वत्सं
मातरो गावो लिहन्ति तद्वत् ॥

षष्ठी ॥

स म॑न्दस्वा॒ ह्यन्ध॑सो राध॑से त॒न्वा॑ म॒हे ।
न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्दस्व॒ । हि । अ॒न्धसः॑ । राध॑से । त॒न्वा॑ म॒हे ।
न । स्तो॒तारं॑म् । नि॒दे । क॑रः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं तन्वा तव शरीरेण निमित्तेन शरीरवलाय
अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन मन्दस्व हृष्टो भव । ॥ सदे-
मौदार्यस्य लोटि रूपम् । नात्र हिशब्दयोगाद् निघातप्रतिषेधः । हेरत्र
समुच्चयार्थत्वात् ॥ [महे राधसे] धनाय प्रभूतधनार्थं च । हर्ष-
णस्य प्रयोजनद्वयम् । दृष्टस्येन्द्रस्य शरीरवृद्धिः हविःप्रदानुर्यजमानस्य ध-
नलाभश्च हि । किं च ते स्तोतारं मां निदे परकृतनिन्दायै । ॥ सं-
पदादिलक्षणः क्विप् । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वान्नुमभावः ॥ न
करः नाकापीः । ॥ करोतेर्लुङि छेरङ् ॥

सप्तमी ॥

व॒यमि॑न्द्र त्वा॒यवो॑ ह॒विष्म॑न्तो ज॒राम॑हे ।
उ॒त्त त॑र्म॒स्युर्व॑सो ॥ ७ ॥

व॒यम् । इ॒न्द्र । त्वा॑ऽय॒वः । ह॒विष्म॑न्तः । ज॒राम॑हे ।

उत । त्वम् । अस्मद्युः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वायवः त्वां कामयमाना वयं हविष्मन्तः दित्तिनेन सोमलक्षणेन हविषा तद्धन्तः सन्तो जरामहे त्वां स्तुमः । ॥ त्वायव इति । इच्छार्थं क्वचि मपर्यन्तस्य त्वादेशे “क्वाच्छन्दसि” इति उप्रात्यये त्वद्यव इति प्राप्तौ “युष्मदस्मदोरनादेशे” इति अविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेन आत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥ उत अपि च हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र त्वम् अस्मद्युः अभिमतप्रदानाय अस्मान् कामयिता भव ॥

अष्टमी ॥

मारे अस्मद् वि मुमुचो हरिंप्रियावाङ् याहि ।

इन्द्र स्वधावो मन्स्वहे ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मन्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय । हरी एतन्नामानावश्वौ प्रियौ यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् । अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे मा वि मुमुचः । हरिप्रियेत्युक्तत्वाद् रथयुक्तावश्वौ मा विमोचय किं तु रथारूढ एव अर्वाङ् अस्मदभिमुखं याहि आगच्छ । आगत्य च हे स्वधावः हविर्लक्षणेनान्नेन तद्धन्तिन्द्र इह अस्मिन् देवयजने मन्स्व सोमपानेन हृष्टो भव । ॥ इमदि स्तुतीत्यादि । अस्य लोटि “बहुलं छन्दसि” इति विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वाद् अनिघातः ॥

नवमी ॥

अर्वाञ्च त्वा सुखे रथे बहतामिन्द्र केशिनां ।

घृतस्रू बहिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुखे । रथे । बहताम् । इन्द्र । केशिनां ।

घृतस्रू इति घृतस्रू । बहिः । आसदे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वा तां सुखे शरीरापीडनेन सुखकरे रथे केशिना केशव-
नौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ घृतस्रू अमजनितस्वेदोदकस्ताविणाच-
ञ्चौ आसदे आसदनीयं वर्हिः अर्वाञ्चम अभिमुखं वहताम् प्रापय-
ताम् । ॥ घृतस्रू इति । घृतशब्दात् षु प्रस्रवणे इत्यस्मात् संपदा-
दिलक्षणः क्तिप् । घृतस्रू स्तु स्रवणं ययोस्ताविति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरेण मध्योदाहः । आसदे । कृत्यार्थं केन् प्रत्ययः । निन्स्वरः । कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

“उप नः सुतमा गहि” इति सूक्तस्य अतिरात्र एव मध्यमे रा-
त्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् ।

हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽर्वाशिरम् ।

हरिऽभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं गवाशिरम् गव्यं पयः आश्र-
यणसाधनं यस्य तम् । ॥ आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्तिपि “अपस्पृधे-
धाम् आनृचुः” इत्यादिना शिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्व-
रः ॥ तं सोमं प्रति उपा गहि समीपे आगच्छ । यतः हरिभ्याम्
अश्वभ्यां युक्तः ते तव रथः अस्मयुः अस्मान् कामयमानो वर्तते ॥

द्वितीया ॥

तमिन्द्र मदमा गहि वर्हिष्ठां ग्रावभिः सुतम् ।

कुविर्वास्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । वर्हिःऽस्याम् । ग्रावभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अस्मि । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र तं प्रसिद्धं मदम् मदकरं [वर्हिष्ठाम् वर्हिषि स्थितं] ग्रा-
वभिः पापाणैः सुतम् अभिषुतं सोमम् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ ।
नु क्षिप्रम् अस्य सोमस्य पानेन कुवित् । बहुनामैतत् । प्रभूतं यथा
भवति तथा तृष्णवः तृप्तो भव । ॥ तृष्ण प्रीणने इत्यस्य लेटि अ-
डागमः । व्यत्ययेन श्रुविकरणः ॥

तृतीया ॥

इन्द्रमित्या गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः ।

आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत्या । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।

आऽवृते । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

[इन्द्रम् अच्छ इन्द्रम् अभिलक्ष्य मम गिरः] स्तुतिरूपा वाचः इ-
षिताः अस्माभिः प्रेरिताः सत्यः इतः अस्माद् देवयजनसकाशाद् इत्या
इत्थम् उच्चार्यमाणप्रकारेण अगुः प्राप्ताः । ॥ इदम्शब्दात् “था
हेतौ च च्छन्दसि” इति व्यत्ययेन था प्रत्ययः । इदम् “एतेतौ रथोः”
इति इत् इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ किमर्थम् । आवृते आवर्त-
नाय अस्मद्यज्ञं प्रति आगमनाय । ॥ वृत्तु वर्तने । अस्य संपदादिल-
क्षणः क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ आवृत्तिरपि
किमर्थेति तत्राह । सोमपीतये सोमपानाय ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे ।

उक्थेभिः कुविद्वागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ।

उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं देवं सोमस्य पीतये पानाय इह अस्मिन् यज्ञे स्तोमैः त्रिवृत्य-

1 S' omits the text of this mantra and the portion of the commentary enclosed within brackets

श्रद्धशादिस्तोमसाधैः स्तोत्रैः उक्थेभिः उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रसाध्या-
भिः स्तुतिभिश्च हवामहे आह्वयामः । स च आहूत इन्द्रः कुवित व-
हुवारम् आगमत् अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतु । ॥ गमेर्लेटि अडा-
गमः । कुविद्योगाद् अनिघातः । “आगमा अनुदात्ताः” इति अ-
टोनुदात्ताद् धातुस्वरः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान् दधिष्व शतक्रतो ।

जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र इमे ग्रहचमससंस्थिताः सोमाः सुताः त्वदर्थम् अभिषवादिना
संस्कृताः हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे वाजिनीवसो अन्नधन । यद्वा वाजः
अन्नं फलरूपम् आस्विति वाजिन्यः क्रियास्तासां वासक इन्द्र । ॥ वा-
जशब्दान्मतर्थाय इतिः । “चृन्तेभ्यः०” इति ङीप् ॥ तासां व-
सो । ॥ “संबुद्धौ च” इति गुणः ॥ तान् त्वदर्थम् अभि-
षुतान् सोमान् जठरे दधिष्व धारय ॥

षष्ठी ॥

विद्महि त्वां धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे ।

अर्धा ते सुम्नमीमहे ॥ ६ ॥

विद्महि । हि । त्वा । धनंजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे ।

अर्धं । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे ज्ञानप्रज्ञ इन्द्र त्वा त्वां वाजेषु संग्रामेषु दधृषम् अतिशयेन
शत्रुधर्षकं धनंजयम् शत्रुधनस्य जेतारं विद्महि जानीमः । अर्ध अतः का-
रणात् ते तव सुम्नम् सुखं सुखकरं धनं वा ईमहे याचामहे । ॥ ध-

नञयम् इति । जि जये इत्यस्माद् धन उपपदे “संज्ञायां भृत्वृजि०” इति खच् । “असर्द्धिषदजन्तस्य०” इति मुम् आगमः । दधृषम् इति । धृषेर्दुङ्गन्तात् पचाद्यचि “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते “न धातुलोपे०” इति तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमी ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिव ।

आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिव ।

आऽगत्या । वृषऽभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र गवाशिरम् । ॥ विकारे प्रकृतिशब्दः ॥ । गव्याख्या-
शीर्द्रव्योपेतं तथा यवाशिरं च यवलक्षणमिश्रणद्रव्योपेतं वृषभिः वर्षकैर्ग्रा-
वभिः सुतं नः अस्मदीयम् इमं सोमम् आगत्य अस्मदभिमुखं प्राप्य
पिब पानं कुरु । ॥ गवाशिरं यवाशिरम् इत्युभयत्र आङ्पूर्वस्य
श्रीणातेः क्विपि “अपस्पृशेयाम् आनृचुः०” इत्यादिना शिर् इत्यादेशः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अष्टमी ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्वेर्इ सोमं चोदामि पीतये ।

एष ररन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्वेर् । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्य [इत्] तुभ्यमेव । ॥ “सुपां सुलुक्” इति सुपो
लुक् ॥ । पीतये पानार्थं स्वे स्वीये ओक्वे ओकसि स्थाने जठ-
रे । ॥ वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ । सोमं पीतये पानाय
चोदामि प्रेरयामि । स एष पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु अ-
त्यर्थं रमताम् । ॥ रमु क्रीडायाम् इत्यस्य यङुक् लोटि सर्वविधी-

नां ह्यन्दसि विकल्पितत्वाद् अभ्यासस्य नुगभावः । संहितायाम् “अन्ये-
षामपि दृश्यते” इति अभ्यासस्य दीर्घः ॥

नवमी ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे ।

कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे ।

कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र प्रत्नम् पुरातनं त्वां सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पा-
नाय कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयम् अवस्यवः रक्षाकामाः सन्तो
हवामहे आह्वयामः । ॥ कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम्
“अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्ववस्युषु च” इति एङः प्रकृतिभावः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“अश्रावति प्रथमः” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ऋतौ मध्यमे रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः । अस्यान्तिमा “बर्हिर्वा यत्” [६]
इत्येषा परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

अश्रावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित् पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभित्तो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्रावति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रावीः । इन्द्र । मर्त्यैः । त-
व । ऊतिभिः ।

तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अ-
भित्तः । विचेतसः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यो मर्त्यस्तवोतिभिः रक्षाभिः सुप्रावीः सुष्ठु रक्षितो भवति
स मर्त्यैः अश्रावति बहुभिरश्वैस्तद्वति युद्धे यद्वा बह्वश्वोपेते जने । बह्व-
श्ववत्तु इत्यर्थः । तेषु प्रथमः मुख्यः सन् गच्छति मुख्यो भवति । त-

था गोषु गोमत्सु प्रथमो गच्छति । बहुपशुको भवतीत्यर्थः । त्वमपि
 भवीयसा बहुतरेण भवितुतमेन वा । बहुभावं प्राप्नुवता । ॥ भ-
 वितृशब्दात् “तुरङ्गन्दसि” इति ईयसुन् । “तुरिष्ठेमेयःसु” इति तृ-
 लोपः ॥ वसुना धनेन अभितः तमित् तमेव पुरुषं पृणहि सं-
 पृक्तं करोषि । ॥ पृची संपर्के । रौधादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः ।
 यथा विचेतसः । विशिष्टज्ञानसाधना आपः यथा अभितः सिन्धुम् स-
 मुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥

द्वितीया ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । वितत-
 तम् । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । णयन्ति । देवयुम् । ब्रह्मप्रियम् । जोषयन्ते । व-
 राः इव ॥ २ ॥

हे इन्द्र होत्रियम् होवाहं त्वाम् आपो न देवीः द्योतमाना आपो
 यथा उपयन्ति उपगच्छन्ति निम्नं प्रदेशं समुद्रादिकं वा एवम् उप
 यन्ति त्वाम् उपगच्छन्ति । सामर्थ्यात् स्तुतयः स्तोतारो वेति लभ्यते ।
 तथा अवः पश्यन्ति अवः अवस्तात् पश्यन्ति । तव स्वरूपं द्रष्टुम् अशक्ता
 इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । [यथा] विततम् विस्तृतं रजः । ॥ ज्योती
 रज उच्यते इति निरुक्तम् [४. १९] ॥ सर्वतो व्याप्तं सावित्रं तेजो
 यथा द्रष्टुम् अशक्ता अवस्तात् पश्यन्ति तद्वत् । किं च देवासः स्तोतार
 ऋत्विजः त्वां प्राचैः प्राचीनं प्र णयन्ति वेद्यभिमुखं गमयन्ति । यद्वा
 त्वदर्थं सोमम् अग्निं च प्राञ्चं प्र णयन्ति । ब्रह्मप्रियम् । ब्रह्म परिवृढं
 स्तोत्रं कर्म वा । तत् प्रियं यस्य स तादृशं त्वां वरा इव यथा वराः
 कन्या जोषयन्ते एवम् ऋत्विजो जोषयन्ते सेवन्ते ॥

तृतीया ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यत्सुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यत्सुचा । मिथुना । या ।
संपर्यतः ।

असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय ।
सुन्वते ॥ ३ ॥

हे ब्राह्मणाञ्छंसिन् द्वयोर्हविर्धानयोश्छदिपमतोरधि उपरि उक्थ्यम् उ-
क्थ्यं स्तोत्रं तद्योग्यं वचः “युजे वां ब्रह्म” [१८. ३. ३९] इत्यादिरूपम् उ-
भयोर्मध्यवर्ति तृतीयच्छदिःस्थानीयं वचः वचनम् अध्यदधाः निहितवान्
अस्ति । उभे हविर्धाने विशेष्येते । यत्सुचा यताः संवद्धाः सुचः ग्रह-
चमसादिलक्षणा यज्ञसाधनानि पात्राणि ययोस्ते तादृग्रूपे मिथुना युग-
लरूपेण वर्तमाने [या] ये हविर्धाने । ॥ सर्वत्र “सुपां सुलुक्” इति
विभक्तेराकारः ॥ तादृशे हविर्धाने संपर्यतः इन्द्रं पूजयतः । सोम-
पानोचितपात्रधारणद्वारेणेति भावः । तयोरधीति पूर्वत्रान्वयः ॥ किं च
हे इन्द्र ते व्रते तव कर्मणि त्वदुद्देश्ये यागे यजमानः असंयत्तः व्यापारान्त-
रेष्वसंबद्धः सन् क्षेति निवसति पुष्यति आत्मानं प्रजापत्यादिना । सुन्वते
त्वदर्थम् अभिपर्व कुर्वते यजमानाय । ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तस्य
भद्रा कल्याणी शक्तिः बलम् अस्तु । तदनुग्रहाद् इति शेषः ॥ अयं मन्त्र
ऐतरेयब्राह्मणे व्याख्यातः । “अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति । द्वयो-
“र्ह्येतत् तृतीयं छदिरधिनिधीयते ॥ उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं वै क-
“मोदथ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति ॥ यत्सुचा मिथुना या संपर्य-
“तः ॥ असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यतीति । यदेवादः पूर्वं यत्तवत् पदम्
“आह तदेवैतेन शान्त्या शमयति ॥ भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इ-
“त्याशिपम् आशास्ते” इति [ऐ० ब्रा० १. २९] ॥

चतुर्थी ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्धान्नयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणेः समविन्दन्त भोजनमश्वान्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धान्नयः । शम्या । ये ।

सुकृत्यया ।

सर्वम् । पणेः । सम । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वान्तम् । गोमन्तम् ।

आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अङ्गिराः अङ्गिरसः । ॥ “सुपां सुलुक्” इत्यादिना जसः सुः ४ । प्रथमम् अग्रतो वयः हविलक्षणम् अन्नम् आत् अनन्तरमेव यदा पणिभिर्गावोऽपहतास्तदानीमेव दधिरे आधारयन् त्वदर्घ्यं संपादितवन्तः । कीदृशा अङ्गिरसः । ये सुकृत्यया कृतिः करणं व्यापारः शोभनव्यापारोपेतेन शम्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा अग्निष्टोमादिलक्षणेन निमित्तेन इद्धान्नयः प्रज्वलिताहवनीयाद्यग्निमन्तस्ते नरः नेतारः अङ्गिरसः पणेः एतन्नामकस्यासुरस्य सर्वम् यद्यद् अपहृतम् आसीत् तत् सर्वं भोजनम् धनं समविन्दन्त समलभन्त । भोजनं विशिनष्टि । अश्वान्तम् बहुभिरश्वैर्युक्तं गोमन्तम् वह्नीभिर्गाभिर्युक्तम् । आ इति चार्थे । पशुम् आ उक्ताश्वगोव्यतिरिक्तम् अजाव्यादि अन्यत् पशुजार्तं च समविन्दन्त ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञैरर्षर्वा प्रथमः पथस्तंते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशर्ना काव्यः सर्वा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अर्षर्वा । प्रथमः । पथः । तंते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः ।

आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशर्ना । काव्यः । सर्वा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

अथर्वा एतन्नामा महर्षिः यज्ञैः इन्द्रम् उद्दिश्य क्रियमाणैर्यागैः सा-
धनैः प्रथमः सूर्यादिभ्यः पूर्वभूतः सन् पथः अपहृतानां गवां मार्गान्
तते विस्तारितवान् । ज्ञातवान् इत्यर्थः । ततः अनन्तरं वेनः कान्तः
सूर्यो व्रतपाः गवानयनकर्मणः पालयिता आजनि प्रादुरभूत् । अन्धका-
राविष्टानां गवां प्रकाशकोभूद् इत्यर्थः । अनन्तरं काव्यः कवेः पुत्र उ-
शना भृगुः सचा इन्द्रसहायभूतः सन् गाः आजत् आभिमुख्येन प्रा-
प्नोत् । यमस्य सर्वनियन्तुः सूर्यस्य प्रयोजनाय जातम् प्रादुर्भूतम् अथ
वा यमस्य यमात् नियन्तुरीश्वरात् जातम् अमृतम् अमरणधर्माणम् इन्द्रं
यजामहे पूजयामः ॥

पद्ये ॥

वर्हिर्वा यत् स्वपत्याय वृज्यतेर्को वा श्लोकमापोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुक्थ्यर्षस्तस्येन्द्रो अभिपितेषु रण्यति ॥ ६ ॥

वर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽपो-
षते । दिवि ।

ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपि-
तेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

यत् यस्य यज्ञस्य संबन्धि वर्हिः स्वपत्याय शोभनापत्याय फलाय यज्ञपा-
त्राणां शोभनायतनाय वा वृज्यते छिद्यते । आस्तीर्यत इत्यर्थः । ॥ य-
च्छब्दयोगाद् अनिघातः ॥ अर्को वा अर्चनसाधनमन्त्रोपेतो होता
च श्लोकम् । वाङ्मैतत् । वागात्मकं शस्त्रादिकं यत् यत्र दिवि द्योत-
माने यज्ञे आपोषते उच्चारयति । ॥ अत्रापि यच्छब्दोऽनुवर्तते ।
तद्योगाद् अनिघातः ॥ यत्र च यज्ञे ग्रावा अभिषवसाधनः पा-
पाणः कारुक्थ्यः । लुप्तोपमम् एतत् । उक्थार्हः स्तोत्रेव वदति शब्दं
करोति । तस्यैतत् तादृशस्यैव यज्ञस्य अभिपितेषु समीपदेशेषु इन्द्रो देवः
रण्यति रमते । उक्थलक्षणी यागः अंसदर्थं भविष्यतीति हर्षशब्दं करो-

ति वा । ह्रस्वु कीडायाम् । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च । अ-
न्यधिकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

सप्तमी ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्णं इयमिं सत्यां प्रयै सुतस्यं हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ७ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिं । सत्याम् । प्रयै । सुतस्यं । ह-
रिऽअश्च । तुभ्यम् ।

इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्यां । गृणानः ॥७॥

हे हर्यश्च हरिनामकाश्रोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षित्रे प्रयै प्रकृ-
ष्टगमनाय तुभ्यं सुतस्य अभिपुतस्य सोमरसस्य उग्राम् उद्गूर्णवलां सत्याम्
अवितथसामर्थ्यां पीतिम् पानं प्रेयमिं प्रेरयामि । हे इन्द्र त्वं च इह
अस्मिन् यज्ञे धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुति-
भिस्तदात्मकैः कर्मभिः । यद्वा धेनेति वाङ्माम् । धीपूर्विकाभिः स्तुतिभिः
शच्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा यागेन निमित्तेन बलेन वा गृणानः स्तू-
यमानो मादयस्व हृष्टो भव ॥

[इति] तृतीयेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

“योगेयोगे तवस्तरम्” इति चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे ऋतौ तृ-
तीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशंखे विनियुक्तानि । तत्र आद्यौ वृचौ
स्तोत्रियानुरूपौ । “उत्तम आरौहोसि” इत्यारभ्य सूत्रितं चैताने ।
“योगेयोगे तवस्तरम् [२०. २६. १] युञ्जन्ति ब्रह्मरूपम् [२०. २६. ४]
“इति स्तोत्रियानुरूपौ । अपाः पूर्वेषाम् [२०. ३२. ३] इति परिधानीया ।
“ऊती शचीवः [२०. ३३. ३] इति याज्या” इति [वै० ४. २] ॥

अत्रापि “ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अन्त्यं पच्छः पर्यासः” इति
[वै० ४. २] सूत्रितत्वाद् “यदिन्द्राहम्” इत्युत्तरेषां त्रयाणां सूक्तानाम् अत्रैव

१ P पीतिम्. We with P J.

1 S' om. शंखे. 2 S' om आरौ. 3 S' सूक्तान्यत .

तृतीयपर्याये ब्रह्मशस्त्रे विनियोग उपपन्नः । अत एव “प्र ते महे” इति सूक्तस्य अन्तिमा “अपाः पूर्वेषाम् [२०. ३२. ३] इत्येषा ऋक् परिधानीया” इति सूत्रितम् [वै० ४. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ॥ १ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । जृतये ॥ १ ॥

योगेयोगे शत्रुसेनादेः संगमेसंगमे सति तत्तद्यागकर्मणः संग्राहो सत्यां वा । ॥ युजिर् योगे । “हलश्च” इति घञ् । “चजोः कु घि-
ण्यतोः” इति कुत्वम् । आद्युदात्तत्वम् । “नित्यवीप्सयोः” इति वी-
प्सायां द्विर्भावे सति आम्नेडितानुदात्तत्वम् ॥ तवस्तरम् अतिशयेन
बलवन्तम् इन्द्रम् । ॥ तवसृशब्दाद् “अस्मायामेधा०” इति मत्व-
र्थायो विनिः । तस्य छान्दसो लोपः ॥ सखायः सखिभूता व-
यम् जतये रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । तथा वाजेवाजे अन्नेऽन्ने य-
दायदा अन्नं लब्धव्यं भवति तदातदा उक्तमहिमोपेतम् इन्द्रं हवामहे ॥

द्वितीया ॥

आ घां गमद् यदि अवंत्सहस्रिणींभिरुतिभिः ।

वाजेभिरुप नो हवम् ॥ २ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अवंत् । सहस्रिणींभिः । जतिभिः ।

वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ २ ॥

स इन्द्रः यदि नो हवम् आह्वानं अवंत् शृणुवात् । ॥ शृणोते-
ल्लेख्यडागमः ॥ तर्हि सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः जतिभी
रक्षाभिः वाजेभिः वाजैरनैश्च सह । घेति प्रसिद्धौ । उपा गमत् उपाग-
च्छेदेव । ॥ गमेल्लेख्यडागमः । “इतश्च लोपः०” इति इकारलोपः ।

यद्वा इन्द्रसे लुङि “पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु” इति हेः अङ्
आदेशः । “बहुलं इन्द्रस्यमाङ्गयोगेपि” इति अङ्भावः ॥

तृतीया ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरम् ।

यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ३ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् ।

यम् । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य अधिपतिं
तुविप्रतिम् बहूनां योद्धृणां प्रतिनिधिभूतं नरम् नेतारं त्वाम् अनु आ-
नुलोम्येन हुवे आह्वयामि । यं ते त्वां पूर्वम् पूर्वकाले पिता मदीय-
स्तातः स्वाभिमतसिद्धये हुवे आहूतवान् । तम् इन्द्रं हुवे इति पूर्वत्र
संबन्धः । ॥ हेओ लिटि “बहुलं इन्द्रसि” इति संप्रसारणपरपूर्-
वत्वे । द्विर्वचनप्रकरणे “इन्द्रसि वेति वक्तव्यम्” इति द्विर्वचनाभावः ।
यद्दृत्तयोगाद् अनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्य तु पादादित्वाद् अनि-
घातः ॥

चतुर्थी ॥

युञ्जन्ति ब्रह्मरुषं चरन्तं परिं तस्युषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्ताम् । परिं । तस्युषः ।

रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ ४ ॥

ब्रह्म महान्ताम् । महन्तामैतत् । अरुषम् आरोचमानं तस्युषः स्वा-
वरान् परि । एतज्जङ्गमानाम् अपि उपलक्षणम् । स्वावरजङ्गमानाम्
उपरि चरन्ताम् स्वर्गावस्थान् सूर्यात्मना वां परिचरन्ताम् एवमहानुभा-
वम् इन्द्रं युञ्जन्ति रषे योजयन्ति । अत्र सामर्थ्यात् हरिनामकान् अ-

श्वान् इति गम्यते । रोचना रोचनानि रथयुक्तानाम् अश्वाना रथ-
स्य च रथयो दिवि रोचन्ते दीप्यन्ते ॥ अयं मन्त्रः उत्तरमन्त्रे “यु-
ञ्जन्त्यस्य काम्या हरी” इति ह्यौ रथयोजनाभिधानात् तदनुसारेण
केवलेन्द्रपरतया व्याख्यातः । तदनन्तरमन्त्रे “केतुं कृण्वन्नकेतवे” इति
केतूपाधिकस्य इन्द्रस्याभिधानात् तदनुसारेणांयं सूर्यात्मकेन्द्रपरतयापि व्या-
ख्येयः । ब्रह्मशब्दः सूर्यपर्यायः । ब्रह्माति नियमयति सर्वं जगद् इति
ब्रह्मः सूर्यः । तं रथे युञ्जन्ति हरितोऽश्वः । अरुषं चरन्तं परित-
स्युष इत्येतत् समानम् । तस्य रोचना रोचनानि रश्मिजालानि दिवि
रोचन्त इति ॥ अयं मन्त्रो ब्राह्मणे आदित्याग्निवायुलोकात्मना व्याख्या-
तः । “युञ्जन्ति ब्रह्मम् इत्याह । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्य-
“मेवासौ युनक्ति । अरुषम् इत्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवासौ
“युनक्ति । चरन्तम् इत्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवासौ युनक्ति ।
“परि तस्युष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्युषः । इमान् एवासौ
“लोकान् युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना
“दिवि । नक्षत्राण्येवासौ रोचयति” इति [तै० ब्रा० ३. ९. ४. २] ॥

पञ्चमी ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ५ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसा ॥ ५ ॥

अस्य उक्तलक्षणेन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानावश्वौ युञ्जन्ति रथे योज-
यन्ति सारथयः । कीदृशौ । काम्या काम्यौ कामयितव्यौ विपक्षसा वि-
विधे पक्षसी स्वीये रथसंबन्धिनी वा ययोस्तौ तादृशौ । रथोभयपार्श्व-
स्थितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णा धृष्णू धर्षकौ नृवाहसा नृणां सारथि-
प्रभृतीनां बोधारी ॥

१ S' व्याख्यात. २ S' om. इति केतुः, and leaves a blank space for six letters.
३ S' तदनुसारेणायमपि सूर्यात्मकेन्द्रपरतया व्या०.

षष्ठी ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

समुपद्भिरजायथाः ॥ ६ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ।

सम् । उपत्द्भिः । अजायथाः ॥ ६ ॥

हे मर्याः मरणधर्माणो मनुष्याः । अमुं सूर्यात्मकम् इन्द्रं पश्यतेति शेषः । अकेतवे प्रज्ञानरहिताय जनाय केतुम् प्रज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् तथा अपेशसे अन्धकारावृतत्वेन रूपरहिताय पदार्थाय पेशः रूपं कृण्वन् उपद्भिः ओषकै रश्मिभिः उपोभिर्वा सह सम् अजायथाः । ॥ व्य-
त्ययेन मध्यमः ॥ । समजायत संभूतः । एवं सूर्यात्मना संभूतम् हे मर्याः पश्यतोत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

“यदिन्द्राहम्” इति सूक्तस्य अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छं-
सिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

स्तोता मे गोपखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोपखा । स्यात् ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यथा त्वम् एक इत् देवानां मध्ये एक एव वस्वः वासकस्य धनस्य ईशिषे [तथा यत् यदि] अहमपि एक एव वस्वः वसुनो धनस्य ईशीय ईश्वरः स्याम् तर्हि यथा तव स्तोता गो-
पखा स्याद् एवं मे मम स्तोतापि गोपखा स्यात् । वह्नीनां गवां स्वामी भवेत् । उपलक्षणम् एतत् । सर्वैश्वर्ययुक्तो भवतीत्यर्थः । तस्मात्

तव स्तोतारं मां त्वत्तदृशं कुर्वित्यभिप्रायः । ॥ गोषखेत्यत्र सुषा-
मादित्वात् षत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः ॥

द्वितीया ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे ।

यदुहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे ।

यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशिचे स्तोत्रे दित्सेयम् दानानि
दानुम् इच्छेयम् । ॥ दा दाने । सन् । “सनि मीमा” इत्यादिना
इस्भावः । “अत्र लोपोभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । वाक्यभेदाद्
अनिघातः । “सत्यार्धधातुके” इति सकारस्य तत्वम् । “खरि च”
इति चर्त्वम् ॥ तथा शिक्षेयमपि प्रार्थितं धनं दद्यां च । ॥ शि-
क्षतिर्दानकर्मा ॥ कदैवं स्याम् इति तत्राह । यत् यदा अहं तव
स्तोता त्वदनुग्रहाद् गोपतिः स्यां तदा दित्सेयं शिक्षेयं च । तस्मान्मां
तादृक्सामर्थ्यं कुर्विति भावः ॥

तृतीया ॥

धेनुष्टं इन्द्र सूनुता यजमानाय सुन्वते ।

गामश्च पिप्पुषीं दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनुता । यजमानाय । सुन्वते ।

गाम् । अश्वम् । पिप्पुषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सूनुता । वाङ्मैतत् । अस्मदीया प्रियसत्यात्मिकां वाक् ते
तव धेनुः दोग्धी गौर्भूत्वा गोवत् प्रीणयित्री भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं
कुर्वते यजमानाय पिप्पुषीं तमेव यजमानं वर्धयित्री सती गाम् अश्वं च ।
उपलक्षणम् एतत् । गवाश्वादिकं सर्वम् अभिलषितं दुहे दुग्धे । ॥ ३ ॥

न्दसे लिटि द्विर्वचनप्रकरणे “ह्रन्दसि वेति वक्तव्यम्” इति वचनाद् द्विर्वचनाभावः । पिप्युषी । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अस्माल्लिट् । “प्यायः पी” । “लिङ्गडोश्च” इति परत्वेन द्विर्वचनात् पूर्वमेव पीभावः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः । “कसुश्च” इति लिटः कसुरादेशः । “उगितश्च” इति ङीप् कृते “वसोः संप्रसारणम्” इति संप्रसारणम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

चतुर्थी ॥

न ते वतास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः ।

यद् दित्ससि स्तुतो मघम् ॥ ४ ॥

न । ते । वता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः ।

यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव राधसः धनस्य वर्ता निवारको न । नाख्येव । निवारणनिषेधस्य उपयोगसिद्धये निषेध्यान् संभावितान् निर्दिशति देवो न मर्त्य इति । वर्ता देवो नास्ति । वर्ता मर्त्यो मनुष्योपि नास्ति । यत् यदि स्तुतः अस्माभिः स्तुतिं प्राप्तः प्रख्यापितगुणः सन् मघम् मंहनीयं धनं दित्ससि दानुम् इच्छसि । तर्हि वर्ता न कोप्यस्ति ॥

षष्ठमी ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद् यद् भूमिं अवर्तयत् ।

चक्राण औपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् ।

चक्राणः । औपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः इन्द्रं देवम् अवर्धयत् । हविषा स्तुत्या वा अभिवृद्धम् अकरोत् । कदेत्युच्यते । यत् यदा दिवि अन्तरिक्षे मे-

यम् ओपशम् सर्वत उपशयानं चक्राणः कुर्वन् भूमिं व्यवर्तयत् विवृत्तां
 वृष्ट्युदकेन उच्छूनाम् अकरोत् । वृष्टिद्वारा सस्यादिसमृद्ध्या भूमिं पुष्टाम्
 अकरोत् तदेति संबन्धः । ॐ ओपशम् इति । आङुपपूर्वात् शीङः
 “अन्येष्वपि दृश्यते” इति डः ॥

षष्ठी ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः ।

जतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

वृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः ।

जतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृधानस्य वर्धमानस्य स्तुत्या वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि
 धनानि शत्रुसंबन्धीनि जिग्युषः जितवतः । ॐ जि जये । लिङ्ङिर्व-
 चने । “सन्लिटोर्जेः” इति कुत्वम् । लिटः कसुरादेशः । भसंज्ञायां
 “वसोः संप्रसारणम्” इति संप्रसारणम् । “एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्य-
 नुबन्धकस्य” इति न्यायात् । कसोः संप्रसारणम् इति चेद् उकारोच्चा-
 रणसामर्थ्याद् यथा वसुग्रहणं सिद्धं तथैव कसोरपि ग्रहणम् इष्यते । प्र-
 त्ययस्वरेण मधोदात्तः ॥ तादृशस्य [ते] तव जतिम् रक्षाम आ
 वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

सप्तमी ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।

इन्द्रो मदभिन्दत् वृलम् ॥ १ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना ।

इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वृलम् ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः रोचना रोचमानं दीप्यमानम् अन्तरिक्षं व्यतिरत् व्य-
 र्धयत् । वृष्ट्युदकेन अभिवृद्धम् अकरोत् । कस्मिन् सहाये सतीति उ-

च्यते । सोमस्य सोमरसस्य पानेन मदे संजाते सति । कदेत्युच्यते ।
यत् यदा इन्द्रो वलम् सर्वम् आवृत्य वर्तमानम् एतन्नामकम् असुरम्
उक्तलक्षणं मेघं वा अभिनत् सोमपानजनितेन मदेन व्यदारयत् । त-
देत्यन्वयः ॥

अष्टमी ॥

उज्ञा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहां सतीः ।

अर्वाञ्च नुनुदे वलम् ॥ २ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिःऽभ्यः । आविः । कृण्वन् । गुहां । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥ २ ॥

इन्द्रो देवः अङ्गिरोभ्यः तेषाम् अर्थाय गुहा गुहायां सतीः अप्रकाशं
विद्यमानाः । ॥ “गुहेः कन्” इति कन् प्रत्ययः । “सुपां सु-
लुक्” इत्यादिना डेराकारः । सतीरिति । अस्तेर्लटः शत्रादेशः । “श-
सोरहोपः” इत्यकारलोपः । “उगितश्च” इति डीप् । “वा इन्दसि”
इति प्रतिषेधाभावपदे रूपम् । “शतुरनुमो नद्यजादी” इति डीम्नद्या
उदात्तत्वम् । पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशस्वरः ॥ [गाः] आविष्कृण्वन्
प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगमयद् वहिर्देशं प्रापयत् । तदर्थं गवाम्
अपहर्तारं वलम् असुरम् अर्वाञ्चम् अवाङ्मुखं नुनुदे अयातयत् ॥

नवमी ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो हृहानि हंहितानि च ।

स्विराणि न पराणुदे ॥ ३ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । हृहानि । हंहितानि । च ।

स्विराणि । न । पराऽनुदे ॥ ३ ॥

इन्द्रेण देवेन दिवः संवन्धीनि रोचना रोचमानानि ग्रहनक्षत्रादीनि

। B^o KV हृहानि. CK हृदानि. We with BBDESSCs PPJCs.

1 S' has the words आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगाः after विद्यमानाः
though आविष्कृण्वन् उद् आजत् is explained further on.

दृढानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि तथा दृढितानि च दृढीकृतानि ।
पूर्वतः स्यौत्यम् अपरत्र बलवत्त्वम् इति विवेकः । अत एव स्थिराणि
तानि न पराणुदे परानोदनीयानि भवन्ति । न केनापि प्रच्यावयितुं
शक्यानीत्यर्थः । ॥ परेत्युपसर्गपूर्वात् णुंद् प्रेरणे इत्यस्मात् कृत्यार्थं
केन् प्रत्ययः । “उपसर्गाद् असमासेपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ।
अस्य णोपदेशत्वं कथम् इति चेत् “सर्वे” णादयो णोपदेशाः [नृतिन-
न्दिनर्दिनक्विनाटिनाघृनाधृनुवर्जम्]” इति वचनात् णोपदेशत्वं सिद्धम् ।
प्रत्ययस्य निच्चात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दशमी ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोमं इन्द्राजिरायते ।

वि ते मदां अराजिषुः ॥ ४ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदन्इव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरायते ।

वि । ते । मदां । अराजिषुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते स्तोमः त्वद्विषयं स्तोत्रम् अपाम् । अपशब्देन तदाश्रय-
भूताः समुद्रादयो लक्ष्यन्ते । तासां मदन्निव वृष्ट्युदकेन दृष्यन्निव । ऊर्मि
रसः । स इव अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । त्व-
रया त्वां प्रति मुखान्निर्गच्छतीत्यर्थः । यद्वा अपामूर्मिरित्येतावदेव दृष्टा-
न्तवचनं लुप्तेवशब्दकम् मदन्निव स्तोमोजिरायते इति दार्ष्टान्तिकाभिधा-
नम् । ॥ अञ्चू व्यक्तिभ्रूलक्षणकान्तिगतिषु । अजिरशिशिरेत्यादिना [उ०
१, ५३] किरञ्प्रत्ययान्तो निपातितः । स इवाचरतीत्यर्थं “कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च” इति क्यङ् । संनादित्वाद् धानुसंज्ञायां लडादि कार्यम् ।
“अकृत्तार्वधानुकयोर्दीर्घः” इति अकारस्य दीर्घः ॥ ते तव मदाः
सोमपानजनिता व्यराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥

[इति] एकादशं सूक्तम् ॥

1 Shyama's text is दृढानि दृढणानि च. 2 S' जुद्. 3 S' अजिरत्यपारा सर्वे (=अ-
दन्त्यपराः सर्वे) for सर्वे. 4 S' नोपदेशा. 5 S' सनाद्धानुत्पाद्धानुसंज्ञा°.

“त्वं हि स्तोमवर्धनः” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्याये विनियोगोभिहितः ॥

तत्र प्रथमा ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः ।

स्तोतृणामुत भद्रकृत ॥ १ ॥

त्वम् । हि । स्तोमवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थवर्धनः ।

स्तोतृणाम् । उत । भद्रकृत ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिर्वर्धनीयोसि तथा उक्थवर्धनः उक्थैर्वर्धनीयश्चासि । इन्द्रस्तोमशब्दोपपदाद् उक्थशब्दोपपदाच्च वर्धते: “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति अर्हाथं ल्युट् । कृतुत्तरपदमकृतिस्वरेण लिच्चाद् आद्युदात्तत्वम् इन्द्र । उत अपि च त्वं स्तोतृणां भद्रकृत भद्रस्य कल्याणस्य कर्तासि ॥

द्वितीया ॥

इन्द्रमित् केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः ।

उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः ।

उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ २ ॥

केशिना स्कन्धप्रदेशस्थितकेशौ हरी एतन्नामानावश्चौ सुरार्धसम् शोभनधनफलोपेतम् अस्मद्यज्ञं प्रति सोमपेयाय सोमपानाय इन्द्रमित् इन्द्रमेव उप वक्षतः उपवहतः । यद्वा यज्ञं सुरार्धसम् इत्येतद् द्वयम् इन्द्रविशेषणतया योज्यम् । यज्ञम् यष्टव्यं सुरार्धसम् शोभनेन धनेन दातव्येन तद्वन्तम् इति तयोरर्थः । तादृशम् इन्द्रं वक्षतः वहताम् । इन्द्रवह धारणे । लेट् । “सिबहुलं लेटि” इति सिप् । “हो ढः” इति ढत्वम् । “षढोः कः सि” इति कत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति षत्वम् । निघातः ३ ॥

तृतीया ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिरं इन्द्रोदवर्तयः ।

विश्वा यदर्जय स्पृधः ॥ ३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरं । इन्द्र । उत् । अवर्तयः ।

विश्वाः । यत् । अर्जयः । स्पृधः ॥ ३ ॥

पुरा किलेन्द्रः असुरान् जित्वा नमुचिम् असुरं ग्रहीतुं न शशा-
क । स चेन्द्रो युद्धे तेनासुरेण गृहीतोभूत् । स चासुरः इन्द्रम् एवम्
उवाच । त्वां विसृजामि । त्वं मां रात्रावहनि च काले शुष्केण आ-
द्रेण च साधनेन मां हिंसीरिति । एवं समयं कृत्वा इन्द्रं विससर्ज ।
स च विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन अपां फेनेन
नमुचेः शिरश्चिच्छेद । अयम् अर्थः अध्वर्युर्ब्राह्मणे प्रपञ्चितः । “इन्द्रो
वृत्रं हत्वा असुरान् पराभाव्य नमुचिम् आसुरम् नालभत्” [तै० ब्रा०
१.७.१.६] इत्यादिना । सोर्थः अनेन मन्त्रेणाभिधीयते । हे इन्द्र
त्वम् अपां फेनेन वञ्चीभूतेन नमुचेः एतन्नामकस्यासुरस्य । न
मुञ्चतीति नमुचिः । “नभ्राणनपात्” इत्यादिना नमः प्रकृतिभा-
वः ॥ शिर उदवर्तयः शरीराद् उन्नतम् अकार्षीः । अच्छैत्सीरि-
त्यर्थः । कदैवम् इत्युच्यते । यत् यदा विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना
असुरसेना अजयः जितवान् अस्ति । ॥ स्पर्धन्त इति स्पृधः । “अ-
न्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप्” । इशिग्रहणात् संप्रसारणम् । पृषोदरादि-
त्वाद् रेफस्य ऋकारः अकारलोपश्च । धातुस्वरेण आद्युदात्तः ॥

चतुर्थी ॥

मायाभिरुत्तिसृप्तत इन्द्रं द्यामारुरुक्षतः ।

अव दस्यूरधूनुषाः ॥ ४ ॥

मायाभिः । उत्तिसृप्ततः । इन्द्रं । द्याम् । आरुरुक्षतः ।

अव । दस्यून । अधूनुषाः ॥ ४ ॥

1 S' मां भा हिंसी. 2 S' अच्छैत्सीदित्यर्थः. 3 S' स्पर्धत इति स्पृधः.

हे इन्द्र त्वं मायाभिः आत्मीयाभिर्वचनभिः उत्तिसृष्टतः उत्सर्पणे-
च्छून् उन्नमनेच्छून् असुरान् । ऋसृपू गतौ । इच्छार्थे सन् ।
“सन्त्यहोः” इति द्विर्वचनम् । उरदत्त्वम् । “सन्त्यतः” इति इत्त्वम् ।
सन्ननाह्लट् । तस्य शत्रादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “अभ्यस्तानाम् आ-
दिः” इति आद्युदात्तत्वम् ॥ तान् उत्तिसृष्टून् [द्याम् आरुरुक्षतः]
आरुरुक्ष्व दस्यून हे इन्द्र त्वम् अवाधूनुथाः अवाद्भुत्वम् अपातयः ॥

पञ्चमी ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः ।

सोमपा उत्तरो भवन् ॥ ५ ॥

असुन्वाम् । इन्द्र । समऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः ।

सोमऽपाः । उत्तरोः । भवन् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सोमपाः सोमस्य पाता त्वम् उत्तरो भवन् सोमपानजनि-
तवलेन उत्तरः उत्कृष्टतरो भवन् असुन्वाम् सोमाभिषवहीनां संसदम् अ-
यष्टसर्भां विषूचीम् विष्वग्जनां कृत्वा व्यनाशयः विशेषेण नष्टाम् अक-
रोः । ॥ असुन्वाम् इति । पुञ् अभिषवे । लटः शानच् । स्वा-
दिभ्यः झुः । ततष्टाप् । अमि कृते नकारलोपश्छान्दसः । नञ्समासे
बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” इति उत्तरपदानोदात्तत्वम् । अथ वा अस्मादे-
व धातोः सुवः कित् [उ० ३. ३५] इति नुमत्ययः किङ्ङावश्च । न
विद्यते सुनुः अभिषवो यस्याः सेति असुनुः । “सुपां सुपो भवन्ति”
इति अमो डिरादेशः । “डिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पेन नदीसंज्ञायां
डैरांमादेशः । आडागमादि । पूर्वोक्त एव स्वरः ॥

[इति] तृतीयेनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

“प्र ते महे विदये” इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृती-
यपर्यायशस्त्रे विनियोगोभिहितः । अस्यान्तिमा “अपाः पूर्वेषाम्” [१३]
इत्येषा ऋक् परिधानीया ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्र ते महे विदथे शंसिपं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मर्दम् ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिपम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः ।
हर्यतम् । मर्दम् ।

घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारुं । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽ-
वर्षसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र महे महति विदथे । [विद्यते] कर्तव्यतया ज्ञायत इति
विदथो यज्ञः । तस्मिन् ते तव हरी एतन्नामानावश्वौ तव शीमाग-
मनाय प्र शंसिपम् प्रास्ताविषम् । ॥ शंसु स्तुतौ । लुङि “लेः
सिच्” । अडभावश्छान्दसः ॥ तथा वनुषः शत्रुहिंसकस्य याच्य-
मानस्य वा ते तव हर्यतम् कमनीयं मर्दम् सोमपानजनितं प्र वन्वे प्र-
याचे । अस्मदभिमतम् इति शेषः । ॥ वनु याचने । तनादित्वाद् उग्र-
त्ययः ॥ य इन्द्रो घृतं न घृतं यथा अग्नौ होमार्थं सिञ्चन्ति एवं
हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति । तं
तादृशं हरिवर्षसम् । वर्ष इति रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वां गिरः अ-
स्मदीयाः स्तुतिवाचः [आ] विशन्तु प्रविशन्तु तव बुद्धौ संगता भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरीं दिव्यं यथा सद्दः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूपं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽअस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति ।

दिव्यम् । यथा । सद्दः ।

आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूपम् । हरिऽ-
वन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

1. B' हरिसिचन्ति for हरिभिः हरितवर्णैरश्वैः सहागत्य चारु रमणीयं धनं सेचते वर्षयति.

ये पूर्वमहर्षयो हरिम् हरणशीलं हरिवर्षसम् इत्युक्तत्वात् हरितवर्णं वा योनिम् सर्वेषां मूलकारणम् इन्द्रं समस्वरन् हि समस्तुवनं खलु । ॥ स्वृशब्दोपतापयोः । “हि च” इति नियातप्रतिषेधः ॥ किं कुर्वन्तः । दिव्यम् देवसंबन्धि सदः सीदन्त्यत्र देवा इति सदो यागगृहम् । तद् यथा येन प्रकारेण इन्द्रो गच्छति तथा हरी एतन्नामानावश्चौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः रथे योजयन्तः । यं च इन्द्रं न धेनवः । अत्र पुरस्तादुपाचारोपि नशब्द उपमार्थीयः । धेनवो नवप्रसृतिका गावो यथा स्वस्वामिनं क्षीरादिभिः पृणन्ति पूरयन्ति एवं हरिभिः हरितवर्णैः सोमरसैः [आ] पृणन्ति पूरयन्ति यजमानास्तस्यै इन्द्राय । ॥ द्वितीयायर्षे चतुर्थी ॥ तम् इन्द्रं शूषम् शत्रुशोषणसाधनबलोपेतं हरिवन्तम् हरिभिस्तद्वन्तम् अर्चत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । यद्वा इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषम् प्रीणनसाधनं बलम् अर्चतेति व्याख्येयम् । ॥ शुषिः प्रीणनार्थ इति भाधवः ॥

तृतीया ॥

सो अंस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्वोः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अंस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः ।

आ । गभस्वोः ।

द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मि-
मिक्षिरे ॥ ३ ॥

य आयसः अयोविकारो लोहमयो यो वज्रोस्ति अस्य इन्द्रस्य स वज्रः हरितः हरितवर्णः । लोहमयत्वादेव । स निकामः नितरां कमनीयः । इन्द्रोपि हरिः हरितवर्णः । स हरिः उक्तरूप इन्द्रः गभस्वोः । गभस्तिर्हस्तः । हस्तयोस्तं हरितं वज्रम् । आ दत्त इति शेषः । धारयतीत्यर्थः । किं च इन्द्रः द्युम्नी द्युम्नवान् अन्नवान् धनवान् वा । सुशिप्रः । ॥ शिप्रे हनू नास्तिके वेति निरुक्तम् [नि० ६, १७] ॥ शो-

भनहनुः शोभननासिको वा । स इन्द्रः हरिमन्युसायकः हरणशीलम-
न्युलक्षणसायकोपेतः हरितवर्णमननीयवाणोपेतो वा । हरयो मन्यवः सा-
यक्ताश्च यस्येति वा व्याख्येयम् । किं बहुना । यानियानि रूपा रूपाणि
निरूपणीयानि आभरणादीनि सन्ति तानि सर्वाण्यपि हरिता हरितानि
हरितवर्णान्येव नि मिमिक्षिरे नियोजयितुम् इष्टानि वभूवुः । ॥ मि-
हेः सन्नन्तात् कर्मणि लिटि रूपम् ॥

चतुर्थी ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचद् वज्रो हरितो न रंखा ।

तुददहिं हरिशिमो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः ।
न । रंखा ।

तुदत् । अहिम् । हरिऽशिमः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् ।
हरिम्ऽभरः ॥ ४ ॥

वज्रः इन्द्रसंबन्धी दिवि अन्तरिक्षे केतुर्न केतुरिव प्रज्ञायक आदि-
त्य इव वा हर्यतः कान्तः सन् अधि धायि अध्यधायि निहित आ-
सीत् । ॥ दधातेः कर्मणि लुङ् । चिणि युगागमः । अहभावशङ्का-
न्दसः ॥ किं च स वज्रः हरितो न हरितवर्णा आदित्याश्वा इव
ते यथा रंखा रंहणीयानि प्रति । अथ वा रंखा वेगेन व्याप्तुवन्ति तद्वद्
विव्यचत् विशेषेण व्याप्नोति सर्वम् । यद्वा नेति चाथे । रंखाणि स्था-
नानि प्रति हरितः हरितवर्णो वज्रः विव्यचत् व्याप्नोति च । अपि च य
आयसो हरितवर्णो वज्रोस्ति तेन वज्रेण हरिशिमः सोमपानेन हरितव-
र्णशिम इन्द्रः अहिम् वृत्रं तुदत् अतुदद् व्यथितम् अकरोत् । किं च ह-
रिभरः हयोरश्वयोर्भर्ता । ॥ हरिशब्दोपपदाद् भृजः “संज्ञायां भृ-
तृवृजि” इत्यादिना खच् । मुम् आगमः ॥ इन्द्रः तेन वज्रेण
साधनेन सहस्रशोकाः सहस्रशोकः सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां शोचयिता
अभवत् । यद्वा अपरिमितदीप्तिरभवत् ॥

पञ्चमी ॥

त्वंत्वंमहर्षया उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरिकेशु यज्वभिः ।

त्वं हर्षसि तव विश्वमुक्थ्यमसामि राधो हरिजात हर्षतम् ॥ ५ ॥

त्वमऽत्वम् । अहर्षयाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । य-
ज्वऽभिः ।

त्वम् । हर्षसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यमि । असामि । राधः । हरिऽजात ।
हर्षतम् ॥ ५ ॥

हे हरिकेश हरिद्वर्णकेशोपेत उक्त्वर्णकेशोपेतैरश्वैरुपेत वा हे इन्द्र
त्वंत्वम् त्वमेव यत्रयत्र सोमादि हंविरेस्ति तत्र सर्वत्र त्वमेव । ३ “नि-
त्यवीप्तयोः” इति कृदन्तात्वाद् वीप्सायां द्विर्वचनम् । आग्नेडितस्य अ-
नुदात्तात्वाद् आद्युदात्तः ३ । पूर्वेभिः पूर्वभवैः यज्वभिः यजमानैः उ-
पस्तुतः सन् अहर्षयाः अकामयथाः । सामर्थ्यात् सोमादिकम् इति
गम्यते । तथा इदानीमपि त्वम् त्वमेव हर्षसि कामयसे हवींषि । अतः
हे हरिजात हरिभ्याम् अश्वाभ्यां सह यज्ञे प्रादुर्भूत हरितवर्णत्वेन प्रादु-
र्भूत वा विश्वम् सर्वं सोमादिकम् [उक्थ्यम् मशस्यम्] असामि अ-
नल्पं हर्षतम् कमनीयं राधः अन्तम् सोमादिरूपं तव तवैव ॥

षष्ठी ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मदं इन्द्रं रथे बहतो हर्षता हरीं ।

पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्षते इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ १ ॥

ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदं । इन्द्रम् । रथे । बहुतः । ह-
र्षता । हरी इति ।

पुरुषि । अस्मै । सर्वनानि । हर्षते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दध-
न्विरे ॥ १ ॥

हर्षता हर्षतौ गन्तारौ कमनीयी वा ता तौ प्रसिद्धौ हरी एतन्नाम-

कावश्वौ वज्रिणम् वज्रोपेतं मन्दिनम् मोदमानं हृष्यमाणं स्तोम्यम् स्तो-
माहं स्तुत्यम् एवमहानुभावम् इन्द्रं मदे सोमपानजनिताय मदाय रथे
वहतः धारयतः अस्मदीयं यज्ञं प्रापयतः । हर्यते कान्ताय असौ इन्द्रा-
य पुरुणि बहूनि श्रीण्यपि सवनानि प्रातरादीनि हरयः हरितवर्णाः
सोमा दधन्विरे अधारयन् धारयन्ति ॥

सप्तमी ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्विराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।

अर्वञ्जियो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ २ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्वि॒राय॑ । हिन्वन् । हरयः । ह्री
इति । तुरा ।

अर्वञ्जिभिः । यः । हरि॑भिः । जोष॑न् । ईय॑ते । सः । अ॒स्य॑ । काम॑न् । ह-
रि॑वन्तम् । आ॒न॒शे ॥ २ ॥

कामाय कमनीयाय स्विराय संग्रामे अविचलिताय इन्द्राय अरम् अ-
लम् अन्वर्थं हरयः हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे सवनानि धारयन्ति । त
एव हरयः हरितवर्णाः सोमाः तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन्
अहिन्वन् प्रेरयन्ति यज्ञं प्रति प्रेरयन्ति । यः य इन्द्रः अर्वञ्जिः अरणव-
ञ्जिवंगवञ्जिः हरिभिः अश्वैः वाजैम् यज्ञम् ईयते गच्छति स इन्द्रः अस्य
यज्ञस्य कामम् कामयितव्यं हरिवन्तम् सोमवन्तं यजमानम् आनशे
व्याप्नोति । यद्वा यो रथः अर्वञ्जिर्हरिभिः वाजैम् ईयते स रथः अस्ये-
न्द्रस्य स्वभूतं कामं हरिवन्तम् आनशे इन्द्रं धारयित्वा प्राप्नोति ॥

अष्टमी ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।

अर्वञ्जियो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्वरी ॥ ३ ॥

1 S' दमानं for मोदमान 2 S' प्रापयत्. 3 Sâyana's text, however, is जोषम् and
not वाजम्. 4 S' यज्ञम् for यजमानम् which is conjectural.

हरिंश्मशारुः । हरिंश्केशः । आयसः । तुरःऽपेये । यः । हरिंश्पाः ।
अवर्धत ।

अवैतुऽभिः । यः । हरिंश्भिः । वाजिनींश्वसुः । अतिं । विश्वां । दुःऽइता ।
पारिषत् । हरी इति ॥ ३ ॥

हरिश्मशारुः हरितवर्णश्मश्रुयुक्तः हरिकेशः हरितवर्णकेशोपेतः आयसः अयोविकारभूतः । अयःसारवत्कठिनहृदय इत्यर्थः । क एवमात्मक इति तम् आह । यः यः प्रसिद्ध इन्द्रः तुरस्मेये तूर्णं पातव्ये सोमे निष्पन्ने सति हरिपाः हरिद्वर्णस्य सोमस्य पाता सन् अवर्धत वर्धते । यंश्च वाजिनीवसुः वाजः अन्नं हविर्लक्षणं सोऽस्यां क्रियायां विद्यते सा वाजिनी । सैव वसु धनं यस्य तथोक्तः । अथ वा वाजिनमेव वाजिनी सैव [वसु] धनं यस्य स तादृश इन्द्रः अवर्द्धिः अरणकुशलैः शीघ्रगामिभिः हरिभिः अश्वैः सोमपानाय आगच्छति तैर्वाजिनीवसुर्भवतीति वा योज्यम् । स तादृश इन्द्रः हरी अश्वौ रथे योजयित्वा आगत्य अस्माकं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पारिषत् पारयतु । नाशयत्वित्यर्थः । अस्मान् दुरितानि विश्वानि पारिषत् पारयतु तारयत्विति वा योज्यम् । ऋषुं पूरणे । चुरादिः । अत्र हिंसाकर्मा । प्यन्तात् पञ्चमलकारः । “सिद्धहुलं लेटि” इति सिप् । निघातः ॥

नवमी ॥

सुवेव यस्य हरिंणी विपेततुः शिमे वाजाय हरिंणी दविध्वतः ।

प्र यत् कृते चंमसे मर्मृजद्धरीं पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्वसः ॥ ४ ॥

सुवांश्द्व । यस्य । हरिंणी इति । विऽपेततुः । शिमे इति । वाजाय । हरिंणी इति । दविध्वतः ।

1 S' adds before यत् as follows वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृशः.
2 S' सायस्यां for सोऽस्यां. 3 S' प्रा for पृ.

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यत-
स्य । अन्धसः ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णे शिमे हनू सुवेव सुवाविव ते यथा
यज्ञे संचरतः एवं सोमपानाय विपेतनुः विपततः । चलत इत्यर्थः । य-
स्य च वाजाय जन्नाय सोमलक्षणाय तत्पानाय हरिणी हरितवर्णे शिमे
दविध्वतः कम्पयतः पुरतः स्थितस्य पानाय चलतः । ॥ “दाधर्ति०”
इत्यादिना निपातितोयम् । यद्बृहत्तयोगाद् अनिघातः । “अभ्यस्तानाम्
आदिः” इत्याद्युदात्तः ॥ तथा यत् यदा चमसे पात्रे कृते संस्कृ-
ते सोमेन पूर्णे सति मदस्य मदकरस्य हर्यतस्य कमनीयस्य अन्धसः सो-
मलक्षणस्यान्नस्य अंशं पीत्वा [हरी प्र मर्मृजत् हरितवर्णावश्चौ प्रमा-
र्ष्टि । स इन्द्रस्तदानीं स्तुत इत्यर्थः ।] अथ वा । ॥ कर्मणि ष-
ष्ठ्यन्ता एते ॥ मदं हर्यतम् अन्धः पीत्वा शिमे दविध्वत इति
योज्यम् ॥

दशमी ॥

उत् स सद्यं हर्यतस्य पस्वोऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणाहर्ह्यदोजसा बृहद् वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ ५ ॥

उत् । स । सद्यं । हर्यतस्यं । पस्वोऽः । अत्यं । न । वाजम् । हरिऽवान् ।
अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिषणां । अहर्ह्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दुधिषे ।
हर्यतः । चित् । आ ॥ ५ ॥

उत् स । स्मेति पूरणः । अपि च हर्यतस्य गन्तव्यस्य कमनीयस्य वा
इन्द्रस्य सद्यं सदनं पस्वोः द्यावापृथिव्योः संबन्धि भवति । स इन्द्रः
अत्यो न वाजम् । अत्य इति अश्वनाम् । अश्वः संग्रामनिव हरिवान्
हरिभिर्युक्तः सन् अचिक्रदत् यज्ञगृहं प्रति गच्छति । ॥ कदि कदि

वैह्वये । अत्र गत्यर्थः । छान्दसो लुङ् । ज्ञेश्चङि णिलोपः । सन्वद्वा-
वाद् इच्चम् । निपातः ॥ किं च मही चित् महती धिषणा
अस्मदीया स्तुतिरपि ओजसा वलेन युक्तम् इन्द्रम् अहर्षत कामयते ।
अतः हे इन्द्र हर्षतश्चित् कामयमानस्य यजमानस्यापि तदर्थम् आ आ-
गत्य बृहत् महत् प्रभूतं वयः अन्नं दधिषे धारयसि प्रयच्छसि ॥

एकादशी ॥

आ रोदसी हर्षमाणो महित्वा नर्ब्यनव्यं हर्षसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र पस्वमिसुर हर्षतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ १ ॥

आ । रोदसी इति । हर्षमाणः । महिऽत्वा । नर्ब्यमऽनव्यम् । हर्षसि ।
मन्म । नु । प्रियम् ।

प्र । पस्वमि । असुर । हर्षतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ १ ॥

[हे इन्द्र हर्षमाणः कामयमानस्त्वं] महित्वा महत्त्वेन रोदसी । ॥ स-
कारान्तपक्षे द्विवचनान्तम् एतत् । ईकारान्तपक्षे रोदसी रोदस्यावित्त्वर्थः ।
“वा छन्दसि” इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ द्यावापृथिव्यौ आ । ॥ उ-
पसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ पूरयसि । तथा हे इन्द्र नर्ब्यन-
व्यम् नवतरंनवतरम् असकृच्छ्रुतेपि सर्वदा नूतनम् अत एव प्रियम्
हृदयंगमं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्षसि कामयसे । हे असुर
असवः प्राणास्तइन् प्रकृष्टबलवन्निन्द्र हर्षतम् स्पृहणीयं गोः । ॥ जा-
तावेकवचनम् ॥ गवाम् आवासभूतं पस्वम् । गृहनामैतत् । गृहं
पणिभिरपहतानां गवा निवासस्थानं हरये हरणशीलाय हरिद्वर्णीय वा
सूर्याय तदर्थं स यथा गाः प्रत्यर्पयति स्तोत्रभ्यः तथा आविष्कृधि प्रक-
टीकुरु । अथ वा गोशब्दः उदकवाची । गवाम् उदकानां पस्वम् स्थानं
हरये सूर्याय आविष्कृधि स यथा वृष्टिं प्रयच्छति तथा कुरु । आ-
दित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः [म० सू० ३, ७६] ॥

1 S' omits that part of the text which begins with नर्ब्यनव्यं and as much of the
commentary as we have restored. 2 S' 'स्तुतेपि. 3 S' श्रुतेः.

द्वादशी ॥

आ त्वा ह॒र्यन्तां प्र॒युजो॑ जना॒नां रथे॑ वहन्तु हरि॑शिप्रमिन्द्र ।

पि॒वा यथा॑ प्रति॒भृतस्य॑ मध्वो॒ ह॒र्यन् यज्ञं॑ सध॒मादे॑ दशोणिम ॥ २ ॥

आ । त्वा । ह॒र्यन्तां । प्र॒युजः । जना॒नाम् । रथे॑ । वहन्तु । हरि॑ऽशिप्रम् । इन्द्र ।
पि॒व । यथा॑ । प्रति॒ऽभृतस्य॑ । मध्वः । ह॒र्यन् । यज्ञम् । सध॒ऽमादे॑ । दश॑ऽ-
ओणिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रम् सोमपानेन हरितवर्णाभ्या हनुभ्यां युक्तं त्वा त्वाम् । भाविवगैवमुक्तः । आगतस्य सोमपाने सति शिप्रयोर्हरिद्वर्णत्वसंभवात् । तादृशं ह॒र्यन्ताम् सोमपानं कामयमानं त्वा त्वां जनानाम् यजमानानाम् अर्थाय प्रयुजः प्रकर्षेण परस्परं संयुक्ता अश्वाः रथे [आ] वहन्तु प्रापयन्तु । हे इन्द्र प्रतिभृतस्य संभृतस्य ग्रहचमसेषु घृतस्य मध्वः मधुवत्प्रियभृतस्य सोमस्य । ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ प्रतिभृतं मधु ह॒र्यन् कामयमानो यज्ञम् यज्ञसाधनभूतं दशोणिम् । ओणयः अङ्गुलयः । दशभिरङ्गुलिभिर्निष्पीडितं सोमं सधमादे । सह माद्यन्त्यत्रेति सधमादो यज्ञः । तस्मिन् यथा पिव यथा पिवसि । तथा त्वां रथे वहन्तु इत्यर्थः ॥

त्रयोदशी ॥

अपाः पूर्वे॑षां हरिवः सु॒ताना॑मथो॒ इदं॑ सर्व॒नं के॒वलं॑ ते ।

म॒म॒द्धि॑ सोमं॒ मधु॑मन्तमिन्द्र स॒त्रा वृषं॑ ज॒ठर॑ आ वृष॒स्व ॥ ३ ॥

अपाः । पूर्वे॑षाम् । हरि॒ऽवः । सु॒ताना॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒दम् । सर्व॒नम् ।
के॒वलम् । ते॒ ।

म॒म॒द्धि॑ । सोमं॒म् । मधु॑ऽमन्तम् । इन्द्र । स॒त्रा । वृष॒न् । ज॒ठरे॑ । आ ।
वृष॒स्व ॥ ३ ॥

हे हरिवः हरिवन् हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां पू-

१ K V ह॒र्यन्तां, (V ह॒र्यन् in the pads). O E C s ह॒र्यन्तां. We with B D K R S Dc.

1 S' मध्वोः. 2 S' तस्मै.

धारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति फलसंबन्धवचनं युक्तम् । एवंभू-
ता ऋत्विजो मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे । ३ दु-
रोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तरा इति यास्कः [नि० ४.
५] ३ । सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेऽपि केन चिद् यजमानेन अवश्यंभावाद्
मनुषो दुरोण इत्युक्तम् । सधमाद्यासः सह मदनीयाः सन्तो गृणन्तः
त्वं स्तुवन्तः तस्युः तिष्ठन्ति ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र “यो जात एव” इति प्रथमं
सूक्तं सामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । “अस्मा इदु प्र तवसे” इति द्वि-
तीयं सूक्तम् अहीनसूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ वैराजपृष्ठे
विश्वजिति “यो जातः” इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् ।
सूत्रितं हि चैताने । “नवरात्रेभिजिद्विषुवान् विश्वजिच्चतुर्विंशत्” इत्यु-
पक्रम्य “विश्वजिति वैराजपृष्ठे ‘यद् द्याव इन्द्र ते शतम्’ [२०.८१.१]
“‘यद् इन्द्र यावत्स्वम्’ [२०.८२.१] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणौ
“उक्ते योमी । ‘इन्द्रं क्रतुं न आ भर’ [२०.७९.१] इति तृतीयाम् ।
“‘इन्द्रं त्रिधातु शरणम्’ [२०.८३.१] इति सामप्रगाथः । सुंकीर्तिवृ-
“पाकपी ‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान्’ [२०.३४] इति सामसूक्तम्
“अहीनसूक्तम् आवपते” इति [वै० ६.३] ॥

तथा अग्नोर्यामिण कृतावपि माध्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे विनियोगः । “अग्नोर्यामिण गर्भकारं शंसति” इति प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “सुकीर्तिं वृषाकपिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते”
इति [वै० ४.३.] ॥

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहद्देवतानुक्रमण्याम् उक्तः ॥

संयुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं विभ्रन्महद् वपुः ।

1 S' ० द्विभजिद्विषुवान् विश्वजि०. 2 S' तृतीयेद् for तृतीयाम् । इन्द्र. 3 S' सुंकीर्ति वृषा-
कपि. 4 S' repeats this whole paragraph again. 5 S' अग्नोर्यामिकृतावपि.

पञ्चदशी ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्णं इयमिं सत्यां प्रथै सुतस्यं हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्रं धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ २ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिं । सत्याम् । प्रथै । सुतस्यं । हरिऽअश्च ।
तुभ्यम् ।

इन्द्रं । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्यां । गृणानः ॥ २ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाशोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमत्फलवर्षकाय तुभ्यं प्रथै प्रकर्षेण गन्तुम् । ॥ प्रपूर्वाद् या प्रापणे इत्यस्मात् “प्रथै रो-
हित्यै अव्ययिष्यै” इति इन्द्रसि तुमर्थे कैप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्य-
यस्वरेण अन्तोदात्तः ॥ तदर्थं सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य उग्राम् उद्गूर्णवलां सत्याम् अवितथमदलक्षणफलोपेतां पीतिम् पानं प्रेयमिं प्रे-
रयामि । किं च हे इन्द्र शच्या । कर्मनामैतत् । यागेन निमित्तेन वि-
श्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् धेनाभिः प्रीण-
यित्रीभिः स्तुतिभिर्वाग्भिः इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्तो भव । ॥ म-
द वृषियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ॥

षोडशी ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिर्ज ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्युर्गृणन्तः सधुमाद्यासः ॥ ३ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिर्जः । ऋतऽज्ञाः ।

प्रजाऽवतः । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्युः । गृणन्तः । सधुऽमाद्यासः ॥ ३ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् इन्द्र ऊती ऊत्या रक्षणेन तव वीर्येण सामर्थ्येन च प्रजावत् पुत्रादिरूपाभिः प्रजाभिरुपेतं वयः अन्नं दधानाः धारयन्त-
उशिर्जः तां कामयमाना ऋतज्ञाः सत्यभूतफलसाधनं यज्ञं जानन्तः । ष-
ष्ठस्याहः प्रयोगस्य अतिगहनत्वाद् ऋतज्ञा इत्युक्तम् । सत्रे ये यजमा-
नास्ते ऋत्विज इति शास्त्रेण सर्वेषां यजमानभूतानाम् ऋत्विजां फलसा-

धारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति फलसंबन्धवचनं युक्तम् । एवंभू-
ता ऋत्विजो मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे । ३ दु-
रोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तरा इति यास्कः [नि० ४.
५] ३ । सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेपि केन चिद् यजमानेन अवश्यंभावाद्
मनुषो दुरोण इत्युक्तम् । सधमाद्यासः सह मदनीयाः सन्तो गृणन्तः
त्वां स्तुवन्तः तस्युः तिष्ठन्ति ॥

तृतीयेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥

चतुर्थेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र “यो जात एव” इति प्रथमं
सूक्तं सामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । “अस्मा इदु म तवसे” इति द्वि-
तीयं सूक्तम् अहीनसूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ वैराजपृष्ठे
विश्वजिति “यो जातः” इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् ।
सूत्रितं हि वैताने । “नवरात्रेभिर्भिद्विपुवान् विश्वजिञ्चतुर्विंशवत्” इत्यु-
पक्रम्य “विश्वजिति वैराजपृष्ठे ‘यद् द्याव इन्द्र ते शतम्’ [२०. ८१. १]
“‘यद् इन्द्र यावतस्त्वम्’ [२०. ८२. १] इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणौ
“उक्ते योनी । ‘इन्द्र कर्तुं न आ भर’ [२०. ७९. १] इति तृतीयाम् ।
“‘इन्द्र त्रिधातु शरणम्’ [२०. ८३. १] इति सामप्रगाथः । सुकीर्तिवृ-
“षाकपी ‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान्’ [२०. ३४] इति सामसूक्तम्
“अहीनसूक्तम् आवपते” इति [वै० ६. ३] ॥

तथा अशोर्याम्नि क्रतावपि माध्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे विनियोगः । “अशोर्याम्नि गर्भकारं शंसति” इति प्रक्रम्य
सूत्रितम् । “सुकीर्तिं वृषाकपिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते”
इति [वै० ४. ३.] ॥

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहद्देवतानुक्रमण्याम् उक्तः ॥

संयुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं विभ्रन्महद् वपुः ।

1 S' ऋत्विजिद्विपुवान् विश्वजि. 2 S' तृतीयं for तृतीयाम् । इन्द्र. 3 S' सुकीर्तिं वृषा-
कपि. 4 S' repeats this whole paragraph again. 5 S' अशोर्यामक्रतावपि.

अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
 तम् इन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ ।
 धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
 विदिता स तयोर्भावम् ऋषिः पापं चिकीर्षतोः ।
 यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ॥

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
 ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
 असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिषांसया ।
 तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः॥
 निरगात् सोपि तद्यज्ञाद् ऋषिर्वैन्येन पूजितः ।
 तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते जगृहुः किल ॥
 नाहम् इन्द्रोसि किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
 यो जात इति सूक्तेन निराचक्रे वधोद्यतान् ॥ इति ॥

केचित् तु अत्र सूक्ते “यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहु-
 नैषो अस्तीत्येनम्” इति [५] इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि “ने-
 न्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श” इति [ऋ० ८. १००.
 ३] इन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते
 इन्द्रस्य असाधारणमाहान्भ्यकथनैस्तदस्तित्वम् अवागमयद् इति क्वचिद्
 आहुः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् ऋतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मृहा स जनासु इन्द्रः ॥ १ ॥
 यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । ऋतुना । प-
 रिऽअभूषत् ।

। ४' दैत्यौ भीमपराक्रमौ. २ ४' यज्ञान्गृत्स'. ३ ४' तदस्तित्ववधागमयदित्यवचिदाहुः.

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मूहा । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

यं इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः
सन् । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति निरुक्तम् [नि०
२, २२] ॥ । मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुग्राहकेण मनसा युक्तो देवान्
इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभावयांच-
कार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृह्णाद् वा । यस्य इन्द्रस्य
शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभू-
ताम् । शुष्मात् इत्यनेन शरीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भ-
यसाधनतया अभिधत्ते नृम्णस्य महेति । नृन् शत्रुजनान् प्रति अभि-
भावुकं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नृन् नमयतीति वा नृम्णं
सेनादिलक्षणं बलम् । तस्य मूहा महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रा-
न्वयः । हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्म-
न इन्द्रत्वं पर्यहरत् ॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रसद्भावप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे ज-
नासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्त्ये-
वेति व्याख्येयम् । ॥ अत्र निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मन-
स्वान् देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभूषत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षद् अत्य-
क्रामद् इति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य मूहा
बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ते-
ति [नि० १०, १०] । पर्यभूषत् इति । भवतेर्लुङि व्यत्ययेन छेः कसः ।
“श्र्युकः किति” इति इट्प्रतिषेधः । “यद्दृष्टान्नित्यम्” इति निघातप्र-
तिषेधः । अटः स्वरः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः ॥

द्वितीया ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृहद् यः पर्वतान् प्रकुपितो अरम्णात् ।

यो अन्नारिंहं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात् स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
 तम इन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ ।
 धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
 विदित्वा स तयोर्भावम् ऋषिः पापं चिकीर्षतोः ।
 यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति ॥

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
 ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
 असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिघांसया ।
 तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञार्दं गृत्समदाकृतिः॥
 निरगात् सोपि तद्यज्ञाद् ऋषिवैन्येन पूजितः ।
 तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते जगृहुः किल ॥
 नाहम् इन्द्रोसि किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
 यो जात इति सूक्तेन निराचक्रे वधोद्यतान् ॥ इति ॥

केचित् तु अत्र सूक्ते “यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहु-
 नैपो अस्तीत्येनम्” इति [५] इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि “ने-
 न्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श” इति [ऋ० ८. १००.
 ३] इन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते
 इन्द्रस्य असाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वम् अवागमयद् इति क्वचिद्
 आहुः ॥

तत्र प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।
 यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मूहा स जनासु इन्द्रः ॥ १ ॥
 यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । प-
 रिऽअभूषत् ।

1 S' दैत्यो भीमपराक्रमी. 2 S' यस्मिन्गृत्सः. 3 S' तदस्तित्वववागमयदित्यवचिदाहुः.

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मूहा । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

यं इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः
तन् । ॥ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति निरुक्तम् [नि०
२.२२] ॥ । मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुग्राहकेण मनसा युक्तो देवान्
इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभावयांच-
कार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृह्णाद् वा । यस्य इन्द्रस्य
शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभू-
ताम् । शुष्मात् इत्यनेन शारीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भ-
यसाधनतया अभिधत्ते नृम्णस्य महेति । नृन् शत्रुजनान् प्रति अभि-
भावुकं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नृन् नमयतीति वा नृम्णं
सेनादिलक्षणं बलम् । तस्य मूहा महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रा-
न्वयः । हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्म-
न इन्द्रत्वं पर्यहरत् ॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रसद्भावप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे ज-
नासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्ये-
वेति व्याख्येयम् । ॥ अत्र निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मन-
स्वान् देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभूषत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षद् अत्य-
क्रामद् इति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य मूहा
बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ते-
ति [नि० १०.१०] । पर्यभूषत् इति । भवतेर्लुङि व्यत्ययेन ह्येः कसः ।
“श्रुकः किति” इति इट्प्रतिषेधः । “यद्दृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्र-
तिषेधः । अटः स्वरः । “तिङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः ॥

द्वितीया ॥

यः पृथिवीं व्यर्थमानामहैहृद् यः पर्वतान् प्रकुपितो अरम्भात् ।

यो अन्नरिक्खं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात् स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अहंहत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् ।
अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विष्ममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्तभ्रात् । सः ।
जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनासः जनाः य इन्द्रः व्यथमानाम् चलन्तीं पृथिवीम् अहं-
हत् शर्करादिभिर्दृढाम् अकरोत् । यश्च प्रकुपितान् प्रकोपं प्राप्तान् प-
रस्परं युद्धाय इतस्ततश्चलतः पर्वतान् गिरीन् पक्षयुक्तान् अरम्णात् पक्ष-
च्छेदेन नियमितवान् । यथा उत्सुत्योत्सुत्य प्राणिपीडां न कुर्वन्ति तथा
स्वस्थाने स्थापितवान् इत्यर्थः । इरमु ऋीडायाम् । अस्य अन्तर्भा-
वितण्यर्थस्य । श्नाप्रत्ययः । अस्य अहंहत् इत्यस्य च यद्वृत्तयोगाद् अनि-
घातः । अडागमस्वरः ॥ यश्च इन्द्रः अन्तरिक्षम् । अन्तरा द्यान्तं
भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् । कीदृशम् । वरीयः उरुतरम् इयत्ताशून्यं वि-
ममे विमानम् अकरोत् । इमाङ् माने इत्यस्य ॥ [यश्च द्याम्
दिवम् अस्तभ्रात् निरुद्धाम् अकरोत् स इन्द्रः इतीन्द्रस्य] सन्नावं मु-
निरुपादिक्षत् ॥

तृतीया ॥

यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपथा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरिक्षि जजानं संवृक् समत्सु स जनासु इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उद्भा-
जत् । अपुष्पा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अक्षिम् । जजानं । समवृक् । समत्सु । सः ।
जनासुः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः अहिम् अन्तरिक्षे गन्तारं मेघं हत्वा विदार्य सप्त सर्पण-
शीलान् सिन्धून् । नदीरित्यर्थः । सप्तसंख्याका गङ्गायमुनादिनदीर्वा अ-

रिणात् प्रैरयत् । ॥ री गतिरेषणयोः । ऋयादिः ॥ यश्च व-
 लस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गाः असुरेणापहृता विले स्यापिता गाः अ-
 पधा । अप कुत्सितं धीयत इत्यपधा पिधानम् । तस्माद् उदाजत् उ-
 दगमयत् । ॥ अपपूर्वाद् दधातेः “आतश्चोपसर्गे” इति अङ् ।
 “सुपां सुलुक्” इति पञ्चम्या आकारः ॥ यश्च अश्मनोः व्या-
 मयोर्मेषयोरन्तः अग्निं जजान उदपादयत् । मेषयोः संघर्षेण वैद्युतो-
 ग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् एतत् । अध्वारकत्वेन अतिशीतत्वात् तत्र अ-
 न्युत्पादनम् इन्द्रस्य असाधारणं सामर्थ्यम् । यश्च समस्तु संग्रामेषु सं-
 वृक् शत्रुसंवर्जको भवति । स इन्द्र इत्यसाधारणैः कर्मभिः एवम्
 इन्द्रं ज्ञापयामास ॥

चतुर्थी ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्मिीव यो जिगीवां लक्ष्मादर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् ।
 गुहा । अकरित्यकः ।

श्मिीव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन इन्द्रेण इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि च्य-
 वनां च्यवनानि स्वेन आवयितव्यानि कृतानि । यद्वा च्यवनानि कृता-
 नि । दृढीकृतानीत्यर्थः । ॥ च्युङ् मुङ् गतौ । “कृत्यत्युटो बहुलम्”
 इति ल्युट् । “शेरच्चन्दसि बहुलम्” इति शैर्लुक् ॥ यश्च इन्द्रः
 दासम् उपक्षपयितारम् असुरं वर्णम् नीचवर्णम् अधरम् निकृष्टं कृत्वा
 गुहा गुहायाम् अकः अकार्षीत् । किं च लक्षम् लक्ष्यं योयः प्रकाशभूतः
 शत्रुरस्ति तंतं जिगीवान् जितवान् । ॥ जि जये । कसौ “सन्लि-
 टोर्जेः” इत्यभ्यासाद् उत्तरस्य कृतम् । छान्दसो दीर्घः ॥ ता-

दृशो यः अर्यः अरेः पुष्टानि समृद्धानि धनानि आदत् स्वीकरोति ।
तत्र दृष्टान्तः । श्वघ्नीव श्वभिः साधनैः मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः
स यथा जिगीवान् सन् लक्ष्यमाणं मृगं स्वीकरोति तद्वत् । हे जनाः
स इन्द्र इत्यृषिर्ब्रूते ॥

पञ्चमी ॥

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति अदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः ।

न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति । अत् । अस्मै । धत्त ।

सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

घोरम् शत्रूणां हन्तारं भयंकरं यम् इन्द्रं जनाः पृच्छन्ति स्म प्रश्नं कुर्वन्ति । ॥ “निपातस्य च” इति स्मेत्यस्य संहितायां दीर्घः ॥ किमिति । इन्द्र इन्द्र इति सर्वे जना ब्रुवते स कुह कुत्र वर्तते इति । उत अपि च ईम् एनम् इन्द्रम् आहुः । के चन ब्रुवते । किमिति । एष इन्द्रो नास्तीति अस्ति चेत् दृष्टिष्यं प्राप्नुयात् । न तथास्ति अत एव नास्तीति ब्रुवते । तथाच मन्त्रान्तरम् । “नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श” [ऋ० ८. १००. ३] इति । एवं संशयो न कार्यः । स त्विन्द्रः अर्यः अरेः पुष्टीः षोषिकाः सेनः विज इव । इवशब्दः एवार्षे । उद्वेजक एव सन् । अथ वा विजो भयहेतुः व्याघ्रादिदुष्टमृगः । स इव आ सर्वतो मिनाति हिनस्ति । ॥ सेति इत्यत्र “सोचि लोपे चेत् षादपूरणम्” इति सोल्लोपे गुणः ॥ अस्मा इन्द्राय इन्द्रविषये हे नराः श्रद्धन्त । अत् इति सत्यनाम । विश्वासं कुरुत । इन्द्रोस्ति चेत् कुत्र तिष्ठतीति स नास्त्येवेति वा अविश्वासं मा कुरुत । स नास्ति चेत् वृत्रादिशत्रुसेनास्तदन्यः को जयेत् । अतो यः शत्रुसेनानां जेतास्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ॥

षष्ठी ॥

यो रभस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राव्णो योविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रभस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य ।
कीरेः ।

युक्तग्राव्णः । यः । अविता । सुशिप्रः । सुतसोमस्य । सः । जनासः ।
इन्द्रः ॥ ६ ॥

य इन्द्रो रभस्य संराद्धस्य समृद्धस्यापि । ॥ रधेरौणादिको रक् प्र-
त्ययः ॥ चोदिता अभिमतफलप्रेरयिता समृद्धस्य राजादेर्यः शत्रुः त-
स्य चोदिता अपगमयिता [वा] । यश्च कृशस्य धनादिराहित्येन क्षीण-
स्यापि चोदिता तदभीष्टधनस्य प्रेरयिता । यश्च कीरेः । स्तोत्रनामैतत् ।
स्तोत्रकर्तुः नाधमानस्य अभिमतं फलं याचमानस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणस्यापि
चोदिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुरिन्द्रः युक्तग्राव्णः अभिषवाय प्रयु-
क्ताश्मनः सुतसोमस्य अभिषवादिना संस्कृतसोमस्य यजमानस्य अविता
रक्षिता एवंमहानुभावो योस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ॥

सप्तमी ॥

यस्माश्चासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रषासः ।

यः सूर्यं य उपसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्चासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रषासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उपसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोत्र्यष्टुश्च अभिमतप्रदाने [यः समर्पः]
स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनाम् अपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशवृष्टिलक्षणा

ये अर्थाः सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्यभिधीयते ।
 यस्य इन्द्रस्य प्रदिशि प्रदेशने अनुशासने संविधौ वा । ॥ प्रपूर्वाद्
 दिश अतिसर्जने इत्यस्मात् किप् ॥ अर्थिभ्यो दातव्या अश्वासः
 अश्वाः । सन्तीति शेषः । यस्य च गावः तदर्थिभ्यो दातव्या बह्व्यो गा-
 वः । यस्य च ग्रामलाभकामेभ्यो दिक्षिता ग्रामाः । यस्य च विश्वे सर्वे
 रथासः रथाः । गजोष्ट्रयानादीनां परिग्रहाय विश्व इति विशेषितम् ।
 यश्च इन्द्रो गमनादिस्वव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय सूर्यं जजान । तथा य
 उषसं च जजान उत्पादितवान् । यश्च अपाम् वृष्ट्युदकानां नेता प्राप-
 यिता देवोस्ति हे जनाः स इन्द्र इति ॥

अष्टमी ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्त्रिवांसा नानां हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति समुद्यती । विह्वयेते इति विह्वयेते ।

परे । अवरै । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चित् । रथम् । आतस्त्रिवांसा । नानां । हवेते इति । सः ।

जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे । द्यावापृथिव्या-
 वित्यर्थः । स्वाश्रितानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी द्यौश्च हविरर्थम् इत्यु-
 भयोः क्रन्दनम् । अप वा संयती परस्परं संगते क्रन्दसी प्रतिभटान्
 प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ उभे शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविधम् आह्वयतः ।
 स्वस्वसहायायेति शेषः । ॥ ऋदि आह्वाने रोदने च । असुन् । “उ-
 गितश्च” इति ङीप् ॥ उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टम् आह ।
 परे उकृष्टा अवरै निकृष्टाश्च । परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अ-
 वरत्वं च द्रष्टव्यम् । एवम् उभया अमित्राः प्रतिद्वन्द्वितेनयोर्वर्तमानाः
 शत्रवः स्वस्वजयार्थं साहायकाय विह्वयन्ते । इत्थं सेनाद्वयान्तःस्थितानाम्

इन्द्राह्वानम् अभिधाय अथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते । समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानम् परस्परसदृशं रथम् आतस्पिवांसा अधिष्ठितवन्तौ । ॥ तिष्ठतेर्लिटः कसुः । “शर्पूर्वाः खयः” इति खयः शेषः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे “वस्वेकाजाद्वसाम्” इति इडागमः । प्रत्ययस्वरः ॥ तौ यं नाना पृषक्पृषक् हवते आह्वयतः । गतम् अन्पत् ॥

नवमी ॥

यस्मान् चृते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं वभूव यो अच्युतच्युत् स जनासु इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । चृते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । वभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्माद् इन्द्रात् बलप्रदातुर्चृते इन्द्रसहायम् अनपेक्ष्य जनासः जनाः प्रवला दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभावयन्ति । अतश्च यम् इन्द्रं युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा अवसे स्वस्वरक्षणाय हवन्ते आह्वयन्ति । किं च यश्च इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्यापि वृत्रादिशत्रुजातस्य प्रतिमानम् । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिर्वभूव । अथ वा “रूपं रूपं प्रतिरूपो वभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति [चट० ६. ४७. १८] मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य तत्त्वतुण्यपापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिविम्बं वभूव । यश्च अच्युतच्युत् अच्युतस्य केनापि अच्यावयितव्यस्य वृत्रादेः च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वाच्यावयिता स जनासु इन्द्र इति ॥

दशमी ॥

यः शर्धतो मत्वेनो दधानानमन्यमानांश्चर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शूर्ध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनासु इन्द्रः ॥१०॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।
 यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हुन्ता । सः ।
 जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

य इन्द्रो महि महत् अत्यधिकम् एनः पापं ब्रह्महत्यादिरूपं दधानान्
 धारयतः शश्वतः । बहुनामैतत् । बहून् जनान् । जघानेति संबन्धः ।
 के ते महापातकिन इति तान् आह । अमन्यमानान् इन्द्रम् उक्तमहि-
 मोपेतं परदेवतेति मतिम् अकुर्वाणान् । स्तुत्या हविषा च इन्द्रम् अपू-
 जयत इत्यर्थः । तादृशान् शर्वा हिंसक इन्द्रः । अथ वा शर्व्वजः ।
 तेन वज्रेण जघान हिनस्ति । अथ वा अमन्यमानान् स्वात्मानं ब्रह्मतया
 अबुध्यमानान् । आत्मघातकान् इत्यर्थः । “असन्नेव स भवति असद्
 ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः” इति
 [तै० आ० ८, ६] श्रुतेः । अनात्मविदः पापिष्ठत्वं स्मर्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

इति । तादृशानाम् इन्द्रकृतशिक्षा च श्रूयते । “अरुर्मुखान् यतीन् सा-
 लावृकेभ्यः प्रायच्छत्” इति [कौ० उ० ३, १] । “इन्द्रो यतीन्साला-
 वृकेभ्यः प्रायच्छत्” इति च [तै० सं० ६, २, ७, ५] । यश्च शर्धते इन्द्र-
 नैरपेक्ष्येण शत्रुपु बलम् उक्ताहं वा कुर्वते पुरुषाय शृध्याम् बलसाधनं
 कर्म नानुददाति आनुकूल्येन न प्रयच्छति । ॥ इदुदाञ् दाने । जौ-
 होत्यादिकः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इत्याद्युदात्तः । “तिङ्ङि चोदा-
 सवति” इति गतेर्निघातः ॥ यश्च दस्योः वृत्रादेर्हन्ता घातकः स
 जनास इन्द्र इति ॥

एकादशी ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शरानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।

१ P P *मविन्दत् ।

1 So S' distinctly. 3 S' स्पष्ट after यद्य.

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान् । दानुम् । शयानम् । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

य इन्द्रः पर्वतेषु गिरिषु इन्द्रभीत्या क्षियन्तम् निवसन्तम् । पर्वतेष्वि-
ति बहुवचनेन इन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्य एकज्ञानवस्थानं सूचितं भवति ।
एवं गिरिगह्वरेष्वच्छन्नं शम्बरम् एतन्नामकम् असुरं चत्वारिंशाम् ।
चत्वारिंशत्संख्यापूरणी चत्वारिंशी । तस्यां शरदि तस्मिन् संवत्सरे अन्व-
विन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । लब्ध्वा व्यनाशयद् इत्यर्थः । किं च य
इन्द्रः ओजायमानम् ओजो बलम् । तद्वाद् आचरन्तम् । अतिशयि-
तबलम् इत्यर्थः । ॥ “कर्तुः क्वद् सलोपश्च” । “ओजसोऽप्सरसो
नित्यम्” इति सकारलोपः ॥ तादृशम् अहिम् । आगत्य हन्ती-
त्यहिर्वृत्रः । पुनः कीदृशम् । दानुम् दानवं शयानम् शयनं कुर्वाणं ज-
घान घातयामास । उक्तम् अन्यत् ॥

द्वादशी ॥

यः शम्बरं पर्यतरत् कंसीभिर्योर्चास्कास्त्रापिवत् सुतस्य ।

अन्तगिरौ यजमानं बहुं जन् यस्मिन्नामूर्द्धत् स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

१ So we read this mantra with Śāyana's text except that it has सुतम् for सुतस्य. The passage is obviously corrupt, and Śāyana does not perhaps altogether restore it. The expression अचास्कास्त्रा is too unvedic in appearance, and the interpretation and therefore the text of the second line is far fetched. The accents are our own guesses and may admit of correction. The MSS. read:

B B V Dc यः शंवरं परियतरत् कंसीभिर्योर्चास्कास्त्रापिवत्सुतस्य ।

अन्तगिरौ यजमानं वृमुंजन् (Dc वृमुंजन्) यस्मिन्नामूर्द्धत् जनास इन्द्रः ॥

C B the same, except that they have कृक°, and B has corrected to परियत्. D too the same, except परियत्°. E too the same, except that it has यंजमा°. E the same, except परियत् and वृमुंजन्. K the same, except that he has °योवा. K omits the verse and its figure 12, having 13 after 11. Ca also the same as B B V Dc except that it has कृकत्त्रापि° and वृमुंजन्. P J the same except that they have no accents; they give the sūhītā form, no padas. P the same as B B V Dc and accents it, reading परियत् (no padas). Cp same as B B V Dc except it has परियत्, कृकत्. No padas. १ Note that Śāyana's text has कसी° though his commentary explains कशी°.

1 S' °गह्वरेष्वच्छन्नं. 2 S' भोवलचरन्तं for ओजः बलम् । तद्वाद् आचरन्तम्.

य इन्द्रः कशीभिः दीर्घैर्वज्राद्यायुधैः स्वतेजोभिर्वा शम्बरम् असुरं पर्य-
तरत् पर्यतारयत् । गिरिनदीसमुद्रादिकान् सर्वानपि अत्यक्रामयद् इत्यर्थः ।
स्वयं वा तम् असुरं पर्यतरत् । पर्यभवद् इत्यर्थः । यश्च अचास्कात्ता
अरमणीयेन आस्येन सुतम् अभिषुतं सोमम् अपालामुखादिस्थितम् अ-
पिवत् पानम् अकार्षीत् । “इमं जम्मसुतं पिव धानावन्तं करम्भिणम्”
इति हि मन्त्रवर्णः [ऋ० ८, ९१, २] । यस्मिन्निन्द्रे हन्तव्ये सति अन्-
गिरौ पर्वतस्य मध्ये शुद्धे देवयजनप्रदेशे यजमानम् सोमयागं कुर्वाणं
गृह्णन्तं बहुं जनम् अध्वर्युप्रभृतिं सदःस्थितं जनसंघातं चामूर्च्छत् आ-
वद्रे । चुमुरिधुनिप्रभृतिकोऽसुरसंघात इति शेषः । स जनास इन्द्र इति
पूर्ववत् ॥

त्रयोदशी ॥

यः सप्तशिमवृषभस्तुर्विष्मान्वासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद् वज्रवाहुर्धामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः । सप्तशरिमः । वृषभः । तुर्विष्मान् । अवाऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ।

यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रवाहुः । धाम् । आऽरोहन्तम् । सः ।

जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

य इन्द्रः सप्तशिमः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या एव रश्मयो यस्य स ता-
दृशः । अथ वा सप्तशिमरादित्यः । तदात्मक इत्यर्थः । वृषभः वर्षिता
कामानाम् अयां या । तुर्विष्मान् बलवान् सर्तवे सरणाय प्रवहणाय सप्त
सर्पणशीलान् सिन्धून् स्पन्दमानान्युदकानि अवासृजत् । अवाग् यथा
भवति तथा निर्मितवान् । यद्वा सप्त सिन्धून् सप्तसंख्याका गङ्गाद्या न-
दीरवासृजत् । यश्च वज्रवाहुः वज्रहस्तः सन् धाम दिवम् आरोहन्तं
रौहिणम् एतन्नामकम् असुरम् अस्फुरत् जपान् । ऽस्फुर स्फुल
संचलने । तीदादिकः ऽ । अन्यद् गतम् ॥

चतुर्दशी ॥

घावां चिदसे वृधिवी नमेते शुष्मांश्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निचितो वज्रवाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

द्यावा । चित् । अस्यै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य ।
पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमपाः । निचितः । वज्रवाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

अस्यै इन्द्राय द्यावा द्यावौ पृथिवी पृथिव्यौ । परस्वरापेक्षया द्वि-
वचनम् । चित् अप्यर्थे । नमेते इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः ।
अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताश्चित् पर्वता अपि भयन्ते । पक्षच्छेदाद्
विभ्यति । ॥ अग्नी भये । “बहुलं छन्दसि” इति शम्भु । यश्च
इन्द्रः सोमपाः सोमस्य पाता सत् निचितः प्रज्ञातः । यद्वा नितरां
चितो निचितः । दृढाङ्ग इत्यर्थः । वज्रवाहुः वज्रवत् सारभूताभ्यां वा-
हुभ्याम् उपेतः यश्च वज्रहस्तः वज्रं हस्ते धारयन् भवति स जनास
इन्द्र इति ॥

पञ्चदशी ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शश-
मानम् । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । ज-
नासः । इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यश्च
पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तं यश्च ऊती ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन शं-
सन्तं सुवन्तं यश्च शशमानम् सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म प-
रिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनम् वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धि-

हेतुर्भवति । यस्य च इदम् असदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं
वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि गतम् ॥

षोडशी ॥

जातो व्यख्यत् पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्य ।

स्तविष्यमाणो नो यो असद् मृता देवानां स जनासु इन्द्रः ॥ १६ ॥

१ So we read the mantra with Bjaṅga and his text except that they have कवि-
प्यमाणः for स्तविष्यमाणः and that the former has जो for यो. The accent on परस्य is
a corrected one. The MSS. read :

B B the same as above, except व्यक्यं^१ and माणोभोजो (for *माणो नो यो), and
वेद जनितुः परस्यं.

C जातो व्यकः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभोजो असद्मृता (corrected from *मृता) देवानां स &c.

D जातो व्यक्यं पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभोजो असद्मृता देवानां स &c.

E जातो व्यक्यं पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभोजो असद्मृता देवानां स &c.

F जातो व्यकः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स &c.

G जातो व्यकः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स &c.

H जातो व्यकः (changed to व्यक्यं) पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः (changed
to वेद जनितुः) परस्यं ।

स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स &c.

I जातो व्यकः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स &c.

P P J G have no padas, but only the saṁhitā form which is as follows :-

P जातो व्यकः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स जनासु इन्द्रः ॥

F जातो व्यक्यं पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स जनासु इन्द्रः ॥

J जातो व्यकः पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभो यो असद्मृता देवानां स जनासु इन्द्रः (no accents) ॥

G जातो व्यक्यं पित्रोरुपस्थे भुवो न वेद जनितुः परस्यं ।
स्तविष्यमाणोभोजो असद्मृता देवानां स &c. ॥

1 S' स इदं for इदम्.

य इन्द्रो जातः प्रादुर्भूतमात्र एव सन् पित्रोः द्यावापृथिव्योः उपस्ये
उत्सङ्गे तयोर्मध्ये व्यख्यत विख्यातवान् प्रकाशितोभूत् । यश्च इन्द्रः भुवः
[भुवं] मातृभूतां न वेद न जानाति । तथा परस्य उत्कृष्टस्य जनितुः उ-
त्पादयितुः परम् उत्पादकं पितृस्थानीयं द्युलोकमपि न वेद न जानाति ।
तयोर्वस्तुतः स्वजननं प्रति अकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । यद्वा भुवो ज-
नितुः भूम्या उत्पादकस्य परस्य अन्यस्य स्वरूपं भुवो जनितारं परम् अ-
न्यम् इति वा व्याख्येयम् । न वेद न जानाति । स्वातिरेकेणेति शेषः ।
स्वस्यैव सर्वकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः अस्माभिः
कविष्यमाणः स्तविष्यमाणः स्तूयमानश्च सन् । नशब्दः चार्थे । देवानां
व्रता व्रतानि कर्माणि देवार्थान् आ । ३ उपसर्गश्रुतेयोर्म्यक्रियाध्या-
हारः ३ । आ पूरयति । स इन्द्र इति ॥

सप्तदशी ॥

यं सोमकामो हर्यश्वः सूरिर्यश्वाद् रेजन्ते भुवनानि विश्वा ।

यो जयान् शम्भ्वरं यश्च शुष्णं य एकवीरः स जनासु इन्द्रः ॥ १७ ॥

१ So we read the mantra with Śhlyuṇa except that he takes (as does his text) हर्यश्वसुरि° as one word. The MSS. thus :-

Ā R same as above except हर्यश्वसु°, यस्य for यश्च and एकवीरः for एकवीर.
D also as above except that it has हर्यश्वसु°, यस्य for यश्च and एकवीरः for एकवीरः.

Ś हर्यश्वसुरि° changed to हर्यश्व आसुरि°, and यस्य for यश्च.

Ō सोम कामो हर्यश्व आसुरि° and यस्य शुष्णं य एकवीरः.

E हर्यश्वसुरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः.

Ā V like our text except यस्य शुष्णं य एकवीरः.

Do हर्यश्व आसुरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः changed to हर्यश्वसुरि°, यस्य शुष्णं य एकवीरः.

Cs हर्यश्व आसुरि°, यस्य.

P is unaccented and reads the same as our text, except हर्यश्व आसुरि°, and यस्य (for यश्च). No padas.

J like P except it omits आ in आसुरि°. Unaccented. No padas.

Ā C° हर्यश्वसुरि°, यस्य, एकवीरः. No padas.

V K हर्यश्वसु°, यस्य, एकवीरः.

य इन्द्रः सोमकामः सोमं कामयमानः सन् हर्यंश्चसूरिः हर्षाख्या-
नाम् अश्वानां सुष्टु ईरयिता प्रेरयिता भवति । यागप्रदेशस्यागमनायेति
शेषः । अथ वा यः सोमकामः यश्च हर्यंश्चः सूरिर्विद्वांश्च । किं च यस्माद्
इन्द्राद् विश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि भूतजातानि रेजन्ते विभ्यति ।
य इन्द्रः शम्बरम् असुरं जघान यश्च शुष्णम् असुरं जघान घातया-
मास । यश्च एर्षविधेषु असाधारणेषु व्यापारेषु एकवीरः असाधारणः
शूरो भवति स जनास इन्द्र इति उक्तार्थः ॥

अष्टादशी ॥

यः सुन्वते पचते दुग्ध आ चिद् वाजं दर्दपि स किलासि सत्यः ।

वयं तं इन्द्र विश्वहं प्रियासंः सुवीरांसो विदधमा वदेम ॥ १८ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुग्धः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि । सः । किल ।

असि । सत्यः ।

वयम् । ते । इन्द्र । विश्वहं । प्रियासंः । सुवीरांसः । विदधम । आ ।

वदेम ॥ १८ ॥

अत्र ऋषिः इन्द्रस्य अविद्यमानतां शङ्कमानानाम् अज्ञानिनां विश्वा-
सं जनयन् इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे इन्द्र यत्त्वं दुग्धश्चित् वस्तुतो दु-
र्धपोपि सुन्वते सोमाभिषव्वं कुर्वते यजमानाय तथा पचते पशुपुरोडा-
शादिहविःपाकं कुर्वते च यजमानाय वाजम् तदभिमतम् अन्नम् आ
दर्दपि सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । ३६ गतौ । अस्मात् क्रियासम-
भिवारे यद् । अभ्यासरस्य लोपः । अभ्यासस्य “रुद्रिकौ च लुकि”
इति रुगागमः । यद्योगाद् अनिघातः । “अभ्यस्तानाम् आदिः” इ-
त्याद्युदात्तः ३ । स तादृशस्त्वं सत्यः किलासि । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः प्र-
त्यक्षत्वेपि इदानींतनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यदृणाम् अभि-
मतान्नलक्षणफलस्य सत्यदृष्टत्वाद् इन्द्रोपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किला-
सि सत्य इति ब्रूते । वयं विश्वह विश्वेष्वपि अहःसु सर्वदा । ३ “सु-

पां सुलुक्” इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्ध्वादिवात् पर-
रूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः ॥ हे इन्द्र ते तव
प्रियासः प्रियाः सन्तः सुवीरासः शोभनपुत्रादियुक्ताश्च सन्तः विदथम् वे-
दनसाधनं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ॥

[इति] चतुर्षेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशोऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महावते च ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे
“अस्मा इदु प्र तवसे तुराय” इति अहीनसूक्तसंज्ञकं विनियुक्तम् ।
“चतुर्विंश ‘इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहद्’ [२०, ३८, ४] इत्याज्यस्तोत्रियः” इति
प्रक्रम्य सूत्रितम् । “अभि प्र वः सुराधसम् [२०, ५१, १] प्र सु श्रुतं
“सुराधसम् [२०, ५१, ३] इति षष्ठस्तोत्रियानुरूपौ वार्हतौ प्रगाथौ । मा
“चिदन्यद् वि शंसत [२०, ८५, १] यच्चिद्धि त्वा जना इमे [२०, ८५, ३]
“इति वा । अस्मा इदु प्र तवसे तुराय [२०, ३५] इत्यहीनसूक्तम्
“आवपते” इति [वै० ६, १] ॥

तथा अप्तोर्याम्णि माध्यंदिनसवने तच्छस्त्र एव विनियुक्तम् । सूत्रितं
हि । “अप्तोर्याम्णि गर्भकारं शंसति” इति प्रक्रम्य सुकीर्तिं वृषाकपिं
सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते” इति [वै० ४, ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रथो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाभिगव् ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रथः । न । हर्मिं । स्तोमम् ।
माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अभिगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

अस्मा इदु । इद् उ इति निपातद्वयं पादपूरणम् । ॥ अथापि
पदपूरणाः कमीमिद्धितीति यास्कोक्तेः [नि० १, ९] ॥ अवधारणा-
र्थं वा निपातद्वयम् । अस्मा एव इन्द्राय ओहम् वहनीयं प्रापणीयं
स्तोमम् स्तोत्रं प्र हर्मिं प्रकषेण हरामि । प्रकरोमीत्यर्थः । कीदृशये-

न्द्राय । तवसे प्रवृद्धाय बलवते वा नुराय सोमपानार्थं त्वरमाणाय
 शत्रुहिंसकाय वा माहिनाय । महन्नामैतत् । गुणैर्महते ऋचीपमाय ऋ-
 चा स्तुतिसाधनया समाय । ऋग् यादृग्रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूप एव
 तत्र संमितो भवतीत्यृचीपम इत्यर्थः । अथ वा ऋक् स्तुतिः तथा स-
 माय । वस्तुतः अपरिमेयगुणत्वेपि ऋचां परिमीयते परिच्छिद्यते इत्यृ-
 चीपमत्वाभिधानम् । अग्निगवे अधृतगमनकर्मणे जप्रतिहतगमनाय इन्द्रा-
 य । स्तोत्रप्रेरणे दृष्टान्तम् आह । प्रयो नेति । प्रय इत्यन्तनाम । यथा
 क्षुधितस्य अन्नं प्रेरयति तद्वत् स्तुतिकामाय स्तोमं प्रहर्मीत्यर्थः । न के-
 वलं स्तोत्रम् अपि तु राततमा राततमानि पूर्वैर्यजमानैरत्यर्थं दत्तानि
 ब्रह्माणि प्रवृद्धानि सोमादिहवींष्यपि प्र हर्मीति । ॥ अग्निगव इत्यत्र
 अधृतः अन्येनानिवारितः गौर्गमनम् अस्येति तस्यावयवार्थः । “गोस्त्रि-
 योरुपसर्जनस्य” इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादित्वाद् अधृतशब्दस्य अग्नि-
 भावः । ओहम् इति । बहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम् ॥

द्वितीया ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्याङ्गुषं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रजाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गुषम् । वा-
 धे । सुवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रजाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव । इन्द्राय प्रय इव अन्नमिव प्र यंसि प्रय-
 च्छामि । ॥ यम उपरमे । अस्माल्लुटि पुरुषव्यत्ययः । “बहुलं छ-
 न्दसि” इति शपो लुक् ॥ सामान्येनोक्तं विशिनष्टि भरामीत्या-
 दिना । वाधे शत्रूणां वाधनाय सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम् आङ्गुषम् स्तोत्र-
 रूपम् आघोषम् । ॥ आङ्गुष स्तोम आघोष इति यास्कः [नि०
 ५. ११.] ॥ भरामि संपादयामि । किं च प्रजाय पुराणाय पत्ये

सर्वस्य स्वामिने इन्द्राय अन्येपि ऋत्विजो हृदा हृदयेन मनसा हृदया-
न्तर्वर्तिना अन्तःकरणेन मनीषा मनीषया बुद्ध्या धियः स्तुतीः मर्ज-
यन्त मारजयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥

तृतीया ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधधै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यम् । उपमम् । स्वःऽसाम् । भरामि । आङ्गु-
षम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । ववृधधै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धम् उपमम् । उपमीयते
अनेनेत्युपमः । उपमास्थानभूतम् । ॥ “घञर्थे कविधानम्” इति
करणे कप्रत्ययः । “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः ॥ स्व-
र्षाम् सुष्ठु अरणीयस्य धनस्य दातारं स्वर्गस्य प्रापकं वा एवंलक्षणम्
आङ्गुषम् स्तोत्रलक्षणम् आघोषम् आस्येन मुखेन भरामि संपादयामि ।
क्लिमर्थम् मंहिष्ठम् अतिशयेन धनवन्तम् अतिशयेन प्रवृद्धं वा सूरिम्
सुष्ठु धनस्य ईरयितारं विपश्चितं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं ववृधधै वर्ध-
यितुं मतीनाम् स्तुतीनां संबन्धिभिः । कैः साधनैः । सुवृक्तिभिः सुष्ठु
अरवर्जकैः अच्छोक्तिभिः स्वच्छवचनैः । आङ्गुषं भरामीति संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तस्तिनाय ।

गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽइ-
व । ततऽस्तिनाय ।

गिरंः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्तिः । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय तस्तिनाय तदेव [स्तिनं] सोमादि-

लक्षणम् अन्नं यस्य तादृशाय इन्द्राय अथ वा तत्तिनाय रथसाध्यान्नघते स्वामिने तद्यथा शिल्पी रथं न यथा रथं संहिनोति तद्वत् [स्तोमं] संहिनोमीति । किं च गिर्वाहसे गीर्भिः प्रापणीयाय मेधिराय । मेधो यज्ञः । यज्ञार्हाय मेधाविने वा इन्द्राय सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकं विश्वमिन्वम् विश्वैः सर्वैः प्राप्तव्यं विश्वैः सर्वैर्यजमानैः प्रापणीयं वा सोमादिलक्षणं हविः गिरश्च स्तुत्यर्थानि वचांसि च । संहिनोमीत्यनुपङ्गः । यद्वा सुवृक्ति विश्वमिन्वम् इति षट्द्वयं फलपरतया व्याख्येयम् । सुष्ठु आवर्जनीयं विश्वैर्वेन्ध्वादिभिः प्राप्तव्यम् उपभोक्तव्यम् अन्नम् । लब्धुम् इत्यध्याहारः ॥

पञ्चमी ॥

अस्मा इदु सप्तमिव अत्रस्येन्द्रायार्कं जुह्वाऽसमञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्वै पुरां गूर्तत्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । जुं इति । सप्तमिऽइव । अत्रस्य । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम । अञ्जे ।

वीरम् । दानऽऔकसम् । वन्दध्वै । पुराम् । गूर्तऽत्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अत्रस्य अत्रस्यया । अत्र इत्यन्ननाम । अत्रेच्छया । अन्नलाभायेत्यर्थः । ॥ अत्रःशब्दात् “सुप आत्मनः ष्यच्” । तदन्ताद्वातोर्भावे “अ प्रत्ययात्” इत्यकारप्रत्ययः । तदष्टाप् । “सुपां सुलुक्” इति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् ॥ अर्कम् अर्चनीयम् अन्नं हविलक्षणम् अन्नं जुह्वा आज्यपूर्णया समञ्जे समक्तं करोमि । ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ यद्वा अर्कं स्तुतिसाधनं मन्त्रम् । ॥ अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति यास्कः [नि० ५. ४] ॥ जुह्वा जुह्वद् अन्नसाधनया जिह्वया समञ्जे संयोजयामि । तत्र दृष्टान्तः । सप्तमिव अश्रमिव । ॥ जातावेकवचनम् ॥ अश्वात् यथा अत्रस्यया रथे समक्तान् संगतान् करोति

तद्वत् । किं च वीरम् शत्रूणां विविधम् ईरयितारं दानौकसम् दानानाम्
 ओकः सद्यस्थानीयं पुराम् असुरनगराणां दर्माणम् दारकं गूर्तश्रवसम् ।
 श्रव इत्यन्ननाम । प्रशस्यान्तं प्रशस्यकीर्तिं वा उक्तलक्षणम् इन्द्रं वन्द-
 ध्यै वन्दितुम् । आह्वयामीति शेषः ॥

षष्ठी ॥

अस्मा इदु तर्था तक्षद् वज्रं स्वर्पस्तमं स्वर्यै रणाय ।

वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । तर्था । तक्षत् । वज्रम् । स्वर्पःऽतमम् । स्वर्यम् । रणाय ।

वृत्रस्यं चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय तर्था सकलजगन्निर्माता विश्वकर्मा व-
 ज्रम् एतन्नामकम् आयुधं तक्षत् अतक्षत् निर्मितवान् । कीदृशम् । स्व-
 पस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यम् स्वायत्तवीर्यं स्तुत्यं वा । कि-
 मर्थम् । रणाय युद्धाय । तुजता हिंसता येन वज्रेण कियेधाः । किं
 परिमाणं यस्य शत्रुबलस्य तादृग् बलं धारयतीति कियेधाः । यद्वा क्रम-
 माणान् शत्रून् धारयति निगृह्णातीति कियेधाः । परैरपरिच्छेद्यबल इ-
 त्यर्थः । ॥ कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति या-
 स्कः [नि० ६, २०] । पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य कियेभावः । दधाते-
 र्विच् प्रात्ययः ॥ ईशानः सर्वस्य स्वामी भवन् इन्द्रः वृत्रस्य चित्
 सर्वावरकस्य प्रबलस्य वृत्रस्याप्यसुरस्य मर्मं । यस्मिन् स्थाने विद्धः सद्यो
 म्रियते तद् मर्मं । तत् तुजन् हिंसन् व्यथयन् विदत् अविदत् लब्ध-
 वान् । लब्ध्वा प्राहार्पीद् इत्यर्थः । ॥ विदु लामे । लुङि लृदि-
 च्चात् स्त्रेः अङ् आदेशः । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्घ्रोगेपि ” इत्यङ्भावः ।
 यद्वृत्तयोगाद् अनियातः ॥

सप्तमी ॥

अस्वेदुं मानुः सर्वनेपु सद्यो महः पितुं यंयिवां चार्चन्ता ।

मुषायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद् वराहं तिरौ अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥
 अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेपु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् ।
 चारु । अना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अ-
 द्रिम । अस्ता ॥ ७ ॥

अस्पेदु अस्यैवेन्द्रस्य मातुः सर्वस्य निर्मानुः महः महतः माहात्म्य-
 वतः एवंभूतस्य इन्द्रस्य । असाधारणं कर्म उच्यत इति शेषः । यद्वा
 उक्तलक्षणस्य यज्ञस्येति व्याख्येयम् । किं तत् कर्मेति उच्यते । अयम्
 इन्द्रः सवनेषु सोमयागसंबन्धिषु प्रातरादिषु त्रिषु सवनेषु सद्यः तदा-
 नीमेव होमसमय एव पितुम् । अन्ननामैतत् । पातव्यं सोमं पपिवान्
 पीतवान् । किं च चारु चारुणि । ॥ “सुपां सुलुक्” इति विभ-
 क्तेर्लुक् ॥ अन्ना अन्नानि सवनीयपुरोडाशधानाकरम्भादीनि । भक्षि-
 तवान् इति शेषः । किं च विष्णुः सवनत्रयव्यापी इन्द्रः सहीयान् अति-
 शयेन शत्रूणाम् अभिभविता । सोमपानादिजनितेन बलेनेति भावः । पच-
 तम् परिपक्वम् अपहारयोग्यभूतं शत्रूणां धनं मुषायत् अपाहरत् । ॥ क्व-
 जन्ताल्लुङि “बहुलं इन्द्रस्यमाह्वोगेपि” इत्यडभावः ॥ तथा अ-
 द्रिम अस्ता अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः प्रयोक्ता स इन्द्रः वराहम् । ॥ व-
 राहो मेघो भवति वराहार इति निरुक्तम् [५.४] ॥ वराहारम्
 उक्कृष्टस्योदकस्य आहर्तारं धारकं मेघं तिरः प्राप्तः सन् । ॥ तिरः
 सत इति प्राप्तस्येति यास्कः [नि० ३.२०] ॥ विध्यत् अविध्यत्
 वृष्टिलाभार्थं व्यदारयत् ॥

अष्टमी ॥

अस्मा इदु न्नाथिद् देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहृत्य जवुः ।

परि द्यावापृथिवी जंभ्र उर्वी नास्य ते मंहिमानं परि एः ॥ ८ ॥

अ॒स्यै । इत् । ऊं॒ इति॑ । आः । चि॒त् । दे॒वऽप॒त्नीः । इन्द्रा॑य । अ॒र्क॒म् । अ॒-
हि॒ऽह॒त्ये॑ । ऊ॒वु॒रि॒त्यु॒वुः ।

परि॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी इति॑ । ज॒म्भे॑ । उ॒र्वी इति॑ । न । अ॒स्य॑ । ते इति॑ । म॒-
हि॒मान॑म् । परि॑ । स्त॒ इति॑ स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अहिहत्ये । अहिर्वृत्रः । तस्य हनने
निमित्तभूते सति देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्याः आश्रित् ग-
मनस्वभावा अपि अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः अतन्वत । यद्वा
अस्मा इन्द्राय आश्रित् । ङ्मेना आ इति खीणाम् इति निरुक्तम्
[३. २१] । आ गच्छन्त्येना इति तत्रत्यं निर्वचनम् ङ् । स्वस्वपति-
भिरभिगन्तव्याः स्त्रियः । ता विशिनष्टि । देवपत्नीरिति । देवा इन्द्रा-
द्याः पतयो यासां ता देवपत्न्यः । ताश्च “उत आ व्यन्तु देवपत्नीः”
इति [ऋ० ५. ४६. ८] मन्त्रोक्ता इन्द्राण्यभ्याश्रिन्याद्याः । ता देवपत्न्यः
अर्कम् अर्चनसाधनं हविः ऊवुः स्वात्मनि अतन्वत । ङ्वेञ् तन्तुसं-
ताने । लिटि “वेओ वयिः” । लिटः क्त्वाद् यजादित्वेन संप्रसारणे
यकारस्य “लिटि वयो यः” इति प्रतिषेधाद् वकारस्य संप्रसारणम् ।
परपूर्वत्वे द्विर्वचनादि । “वश्चास्यान्यतरस्यां किति” इति यकारस्य व-
कारादेशः ङ् । [स चेन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
परि जम्भे स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ।] अस्य इन्द्रस्य म-
हिमानम् महत्त्वं ते द्यावापृथिव्यौ न परि एः न पराभवतः । महत्त्व-
संकोचं कर्तुं शक्ते नाभूताम् इत्यर्थः ॥

नवमी ॥

अ॒स्ये॒दे॒व म॑ रि॒रि॒चे॒ महि॑त्वं दि॒वस्सृ॑षि॒व्याः पर्य॑न्त॒रि॒क्षात् ।

स्व॒रा॒लि॒न्द्रो॒ दम् आ॑ वि॒श्र॒गूर्तः॑ स्व॒रि॒रम॑त्रो॒ वव॑क्षे र॒णाय॑ ॥ ९ ॥

१ K K V स्पृषादिन्द्रो. B C C. स्वरादिन्द्रो. We with DE B S

1 S 'पर्यन्त'.

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि ।
अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमत्रः । ववधे ।
रर्णाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् महत्त्वं माहात्म्यं दिवः द्युलोकात् परि
उपरि प्र रिरिचे । ॥ अत्र प्रेत्युपसर्गो धात्वर्थं वाधते । प्रस्मरणं
प्रस्थानम् इतिवत् ॥ अधिकं भवतीत्यर्थः । तथा पृथिव्याः परि
भूलोकादप्युपरि प्र रिरिचे । एवम् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योरन्तरालव-
र्तिनो यक्षगन्धर्वाप्सरःप्रभृतीनाम् आश्रयभूताद् अन्तरिक्षलोकादपि प्र रि-
रिचे । ॥ रिरिच् विरेचने । “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” इति वर्त-
माने लिट् ॥ किं च अयम् इन्द्रो दमे दमयितव्ये शत्रुजने स्वराट्
स्वेनैव तेजसा राजमानः । विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्नपि कार्ये उ-
द्गूर्णबलः । स्वरिः सुप्तु अभिगन्ता । यद्वा स्वरिः शोभनः इन्द्रव्यतिरि-
क्तानान्येन पराभवितुम् अशक्यः शत्रुः सुशब्देन उच्यते । तादृशेन अ-
रिणा उपेतः । अमत्रः युद्धार्थं गमनकुशलः । ॥ अम गत्यादिषु ।
अमिनक्षियजिर्वंधि° [उ° ३. १०५] इत्यादिना अत्रन् प्रत्ययः ॥ एवं-
महानुभाव इन्द्रो रर्णाय रमणीयाय संग्रामाय आ ववधे आवहति वृ-
ष्ट्यर्थं मेघान् प्रापयति । ॥ ववहेलेंटि “सिबहुलं लेटि” इति सिप् ।
“वहुलं छन्दसि” इति शपः श्नुः । टत्वकावपत्वानि । “लोपस्त आ-
त्मनेपदेषु” इति तलोपः ॥

दशमी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुपन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुञ्चद्भि श्रचो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुपन्ताम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।
गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । श्रचः । दावने । सऽ-
चेताः ॥ १० ॥

अस्यैदेव अस्यैव इन्द्रस्य शवसा वलेन तेजसा शुषन्तम् शुष्यन्तम् । ॥ शु-
ष शोषणे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्धधातुकानुदा-
त्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते ॥ । उक्तरूपं वृत्रम् इन्द्रो देवः व-
ज्रेण आयुधेन वि वृथ्यत् व्यच्छिनत् । तथा गा न पणिभिरपहता गा
यथा अमुञ्चत् मोचितवान् एवं ब्राणाः वृत्रेण आवृता अपः । ॥ वृञ्
वरणे । कर्मणि लिट् । शानचि “बहुलं छन्दसि” इति यको लुक् ।
शानचो ङिच्चाद् गुणाभावे यण् आदेशः ॥ । कीदृशीरयः । अ-
वनीः अवित्रीः सकलप्राणिरक्षणहेतुभूता अमुञ्चत् मेघं भित्त्वा अवर्षीत् ।
तथा कृत्वा दावने हविर्दात्रे यजमानाय श्रवः सर्वैः श्रूयमाणं विख्या-
तम् अन्नं सचेताः यजमानेन समानचित्तः सन् अभि । ॥ उप-
सर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः ॥ । अभ्यगमयत् । अथ वा आभिमु-
ख्येन । प्रायच्छद् इति शेषः ॥

एकादशी ॥

अस्येदु त्वेपसां रन्त सिन्धवः परि यद् वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद् दाशुषे दशस्यन् तुर्वीतये गार्धं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेपसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेणः ।
सीम् । अयच्छत् ।

ईशानकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गार्धम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य त्वेपसा दीप्तेन वलेन सिन्धवः स्यन्दनशीला
नद्यो रन्त अरन्त स्वस्वे स्थाने रमन्ते । यत् यस्मात् कारणाद् अयम्
इन्द्रो वज्रेण सीम् सर्वतः एनान् सिन्धून् वज्रेण पर्ययच्छत् परितो
नियमितवान् । तस्माद् रमन्त इति पूर्वत्र संबन्धः । किं च ईशानकृत्
शत्रून् हत्वा आत्मानं स्वामिनं कुर्वन् अथ वा दरिद्रस्य ईशानकर्ता
दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यन् तदभिमतं प्रयच्छन् इन्द्रः तुर्वी-
तये एतत्तंज्ञकाय अगाधे जले निमग्नय तुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्त्वा

सन् गाधम् प्रतिष्ठां कः अकः अकार्षीत् । ॥ करोतेर्लुङि “मन्त्रे
घस०” इत्यादिना छेर्लुक् । गुणः । “हलङ्या०” इत्यादिना तलोपः ॥

द्वादशी ॥

अस्मा इदु प्र भ॒रा तू॒तु॒जानो वृ॒त्राय॒ वज्र॒मी॒शानः॑ किये॒धाः ।

गो॒र्न॒ पर्व॑ वि॒ रदा॑ तिर॒श्रेष्य॒न्नाणी॑स्व॒पां च॒रध्वै ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । प्र । भ॒र । तू॒तु॒जानः॑ । वृ॒त्राय॑ । वज्र॒म् । ई॒शानः॑ ।
किये॒धाः ।

गोः । न । पर्व॑ । वि । र॒द । तिर॒श्वा । इ॒ष्यन् । अ॒णी॑सि । अ॒पाम् । च॒रध्वै ॥ १२ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव वृत्राय अस्य वृत्रस्य वधार्थं तूतुजानः अत्यर्थं त्वरमाणः अत्यर्थं चलायमानो वा ईशानः सर्वस्य स्वामी कियेधाः कियद् इदं शत्रुबलम् इति तुच्छीकृत्य तस्य बलस्य धारकः । अथ वा क्रममाणः सन् शत्रुधारकः वज्रं प्र भर प्रहर प्रयोजय । न केवलं प्रहरमात्रं किं तु शकलीकुर्वित्याह । गोर्न पर्व यथा मांसार्थिनो गोर्वृषभादेः पशोः पर्व पर्वणि प्रतिपर्वं छिन्दन्ति तद्वत् । अणीसि उदकानि [इष्यन्] इच्छन् अपां चरध्वै चरणाय भूमौ प्रवाहाय तिरश्चा तिर्यग्ङ्घनेन वज्रेण वि रद विशेषेण वृत्रं विलेखय । विविधं छिन्धीत्यर्थः । ॥ अत्र निरुक्तम् । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रम् ईशानः । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वणि वि रद मेघस्येवन्नाणीस्वपां चरणायेति [नि० ६. २०] ॥

त्रयोदशी ॥

अ॒स्सेदु॑ प्र ब्रू॒हि पू॒र्व्याणि॑ तुर॒स्य॒ कर्मा॑णि॒ नव्य॑ उ॒च्यैः ।

यु॒धे यदि॑ष्णान आयु॒धान्य॑घाय॒माणो॑ निरि॒ष्याति॑ शत्रून् ॥ १३ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊं॒ इति॑ । प्र । ब्रू॒हि । पू॒र्व्याणि॑ । तुर॒स्य॑ । कर्मा॑णि । न॒व्यैः । उ॒च्यैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । श-
त्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः । उक्थं स्तुतिम् अर्हन्तीति उक्थानि शस्त्राणि । तैः नव्यः
स्तुत्यो य इन्द्रः अस्वेदु अस्वैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि
पुराणानि कर्माणि एतकृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि प्रशंस ।
यत् यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णानः आभीक्ष्ण्येन प्रे-
रयन् । इदं आभीक्ष्ण्ये । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शा-
नचश्चिच्चाद् अनोदात्तत्वम् ॥ शत्रून् ऋघायमाणः हिंसंश्च इन्द्रः
निरिणाति अभिमुखं गच्छति । तदानां प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । इनि-
रिणाति । री गतिरेषणयोः । “क्र्यादिभ्यः श्रा” । “त्वादीनां ह्रस्वः”
इति ह्रस्वत्वम् । तिपः पित्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिथ्यते । “ति-
ङि चोदात्तवति” इति गतेर्निघातः । यदृत्तयोगात् “तिङ्ङितिङः” इति
निघाताभावः ॥

चतुर्दशी ॥

अस्वेदु भिया गिरयश्च दृह्णां द्यावां च भूमां जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद् वीर्यायि नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृह्णाः । द्यावा । च । भूम ।

जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्यायि ।

नोधाः ॥ १४ ॥

अस्वैव इन्द्रस्य जनुषः जन्मतः प्रादुर्भावत एव । यद्वा जनुषः उ-
क्तृष्टजन्मवतोस्येति व्याख्येयम् । भिया पक्षच्छेदनभयेन गिरयश्च पर्वता
अपि दृह्णां दृहानि अग्रच्यावितानि अभूवन् । पर्वतद्रव्यसामान्यापेक्षया
नपुंसकलिङ्गता । किं च अस्य भिया द्यावा च भूमा च द्यावापृथिव्या-

१ KĪV दृह्णा. B.C. दृह्णा. We with C D E R S Dc. २ So P P J C.

1 S' उक्थानि.

वपि तुजेते । ॥ तुजिहिंसाथोपि अत्र कम्पने वर्तते ॥ । कम्पेते
इत्यर्थः । ॥ अत्र मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः । “दिवो द्यावा”
इति दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । “सुपां सुलुक्” इति डादेशः । “दे-
वताइन्द्रे च” इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायि-
की ॥ किं च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् दुःखस्यापनोदकं रक्ष-
णम् । ॥ ओणु अपनयने इत्यस्माद् औणादिक इत्ययः ॥ । जी-
गुवानः अनेकैः सूक्तैः शब्दयन् नोधाः नवनस्य स्तवस्य धारयिता ए-
तन्नामा महर्षिः वीर्याय सामर्थ्याय सद्यः तदानीमेव उपो उपैव समीप
एव भुवत् भवेत् अभवत् । वीर्यावान् अभवद् इत्यर्थः ॥

पञ्चदशी ॥

अस्मा इद् तु त्यदनुं दायेषामेको यद् वने भूरेरीशानः ।

प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्वे सुधिमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनुं । दायि । एषाम् । एकः । यत् ।

वने । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतंशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्वे । सुधिम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय त्यत् तत् प्रसिद्धं स्तोत्रं सोमलक्षणम्
अन्नं वा अनु आनुलोम्येन दायि अदायि दीयते । अस्मा एवेत्युक्तं
तत्र कारणम् आह । यत् यस्मात् कारणाद् भूरेः प्रभूतस्य धनस्य ह-
विषः स्तोत्रस्य वा ईशानः स्वामी इन्द्रः एकः स्तोत्रादिविषये केवलः
असाधारणः सन् वने । असाधारण्यं याचितवान् इत्यर्थः । किं च
अयम् इन्द्रः सौवश्वे स्वश्वस्यापत्ये एतन्नामके राजनि रक्षणीयत्वेन नि-
मित्तभूते सति सूर्ये देवे पस्पृधानम् सौवश्वसहायत्वेन पुनःपुनः स्पर्धमा-
नम् । ॥ स्पर्ध संघर्षे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्वचने “शर्पूर्वाः
खयः” इति षकारः शिष्यते । धातुकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं
च ष्टोदरादितात् । चित्वाद् अन्तोदात्तत्वम् ॥ । एतंशम् एतन्ना-

मानं महर्षिं सुधिम सुष्टु इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्वाणं प्रावत् प्रकर्षेण
रक्षितवान् । यद्वा सौवश्ये स्वश्वस्यापत्ये सूर्ये इति व्याख्येयम् । सूर्यः
स्वश्वस्य तपसा तुष्टः सन् तस्य पुत्रोभूद् इत्ययम् अर्थः आख्यायिकामु-
खेनावगन्तव्यः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

षोडशी ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्षीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽव-
सुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

सुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्वयोर्योजनम् अस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन सं-
वन्धी हारियोजनः । हे हारियोजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना
महर्षयः सुवृक्ति सुष्टु आवर्जकानि अभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तु-
तिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तवैव [एव एवंपकारेण] अक्रन् अकृष-
त् । ॥ करोतेर्लुङि “मन्त्रे घस” इत्यादिना छेर्लुक् । अन्नादेशः ।
तस्य द्वित्वाद् गुणाभावे यणादेशः । “इतश्च” इति इकारलोपे संयो-
गान्तलोपे च अडागमः ॥ एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसम् बहुविधरू-
पयुक्तं धियम् । धिया लभ्यत्वाद् धीर्धनम् उच्यते । यद्वा धीशब्दः कर्म-
वचनः । पश्चादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिवहुविधरूपं कर्म वा आ
धाः आधेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः
बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मक्षु शीघ्रं जगम्यात् असद्रक्षणा-
र्थम् आगच्छतु ॥

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

आभिस्रविके युग्माहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणान्छंसिशस्त्रे “य एक
इक्षव्यः” इति सूक्तं संपातसंज्ञया विनियुक्तम् । सूचितं हि । “युग्मे-

१ BCs एषु. We with B C D E K K R S V Dc.

१ S युग्मेद्विद्वा. We with the *Vantāna*.

“विन्द्रः पूर्भिदातिरहासमकैः [२०. ११] य एक इन्द्रव्यश्र्वर्षणीनाम् [२०. ३६] यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः [२०. ३७] इति संपातानाम् ए-
 “कैकम् अहरहरावपते पृष्ठे छन्दोमेपु दशमे च” इति [वै० ६. १] ॥

तत्र प्रथमा ॥

य एक इन्द्रव्यश्र्वर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चि आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःऽभिः । अभि ।
 अर्चें । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्याऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सह-
 स्वान् ॥ १ ॥

चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानाना यः इन्द्रः
 एक इत् एक एव हव्यः प्राधान्येन यज्ञे ह्यातव्यः । यद्वा जयकामानां
 राजादीनां स्वसहायत्वेन एक एव हव्यः । तं ह्यातव्यम् इन्द्रम् आभिः
 क्रियमाणप्रकाराभिर्गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः अभि अर्चें । अर्चतिः स्तुतिक-
 र्मा । अभिष्टौमि । किं च यो वक्ष्यमाणगुणविशिष्ट इन्द्रः पत्यते सर्वस्ये-
 श्वरो भवति । इन्द्रं विशिनष्टि । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान् वृ-
 ष्णं वर्षणयोग्यं बलम् तद् अस्यास्तीति वृष्ण्यावान् । ॥ “मातृपथायाः”
 इति मनुषो वल्लम् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्यः । मनुषः
 पिच्छाद् अनुदात्तत्वे “यतोऽनावः” इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ सत्यः सत्य-
 फलः सत्वा बलस्य सादयिता पुरुमायः बहुकर्मा सहस्वान् बलवान्
 एवम् उक्तगुणोपेतो य इन्द्रः पत्यते । तं गीर्भिरभ्यर्चें इति संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

तनु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रांसो अभि वाजयन्तः ।

नक्ष्त्राभं तनुरिं पर्वतेषामद्रोषवाचं मृतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवङ्ग्याः । सप्त । विप्रांसः । अभि ।
वाजयन्तः ।

नक्षत्राद्वाभम् । तनुरिम् । पर्वतेऽस्याम् । अद्रोघवाचम् । मतिऽभिः ।
शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् तमेवेन्द्रं नः अस्माकं संबन्धिनः पूर्वं पुरातनाः पितरः क-
र्मणा पितृलोकं प्राप्ताः पालयितारो नवग्वाः नवभिर्मासैर्लब्धफलाः स-
न्तः सत्ताद् ये उत्थितास्ते नवग्वाः नवभिर्मासैराप्तगोफला वा । सप्त
सप्तसंख्याका विप्रासः मेधाविनः वाजयन्तः वाजम् अन्नं हविर्लक्षणम्
इन्द्राय इच्छन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वन्तो वा मतिभिः स्तुतिभिः इन्द्रम्
अभि । ॥ उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः ॥ अभितुष्टुवुरित्यर्थः ।
कीदृशम् इन्द्रम् । नक्षत्राद्वाभम् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अभिगच्छतां श-
त्रूणां हिंसितारं तनुरिम् दुर्गमात् तारकं पर्वतेष्ठाम् पर्वते मेघे अवस्थि-
तम् अद्रोघवाचम् अद्रोग्धव्या अनतिक्रमणीया वाचो यस्य सः अद्रो-
घवाक् तम् अद्रोघवाचं शविष्ठम् अतिशयेन बलवन्तम् ॥

तृतीया ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमा भर हरिबो मादृष्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वर्ऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः ।

मादृष्यै ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । यात्राविषयं दर्शयति । अस्य
रायः । रयिरिति धननाम । एतद् धनम् । कीदृशं तत् । पुरुवी-
रस्य वीराः पुत्रादयः बहुभिर्वीरैरुपभोक्तव्यम् । नृवतः नरो मर्त्याः से-
यकाः तैः सहितम् । पुरुक्षोः द्युरित्यन्तनाम । बहन्नम् । उक्तविशे-
षणविशिष्टं धनम् ईमहे इति संबन्धः । किं च यो रयिः अस्कृधोयुः

1 B' reads the words मतिभिः स्तुतिभिः after उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः.

अच्छिन्नः अजरः जरारहितः स्वर्गान् स्वः स्वर्गः सुखं वा तद्वान् तम्
उक्तगुणविशिष्टं रयिम् हे हरिवः हर्याख्याश्वन्निद्र मादयध्ये अस्मान्
मादयितुम् आ भर आहर । ॥ मदि स्तुत्यादौ । “हेतुमति च”
इति णिच् । तुमर्षे अध्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण तृतीयस्य उदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितारं आनशुः सुम्नमिन्द्र ।

कस्त्रे भागः किं वयो दुभ खिड्वः पुरुहूत पुरुवसोसुरग्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । ज्जरितारः । आनशुः ।
सुम्नम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुभ । खिड्वः । पुरुहूत । पुरुवसो इति
पुरुवसो । असुरग्नः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पुरा चित् पूर्वमपि ते तव जरितारः स्तोतारः सुम्नम् सुखं
यदि आनशुः तन्नः सकाशात् प्राप्ताः तर्हि तत् सुम्नम् सुखं नः स्तोत्र-
णाम् अस्माकमपि वि वोचः प्रब्रूहि । प्रयच्छेति भावः । तस्य सुम्नस्य
उक्तोचभूतः असुरग्नः शत्रूणां हन्तुस्ते तव भागो यज्ञे निर्दिष्टः कः ।
किं वयः किं हविर्लक्षणम् अन्नं तव दातव्यम् । तं स्तोत्रादिरूपं भागं
सोमादिहविर्लक्षणम् अन्नं च हे दुभ दुर्धर हे खिड्वः शत्रूणां खेदयितः
हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे पुरुवसो बहुधनं एवमुक्तैर्गुणैरुपेत इन्द्र नः
अस्माकं ब्रूहि प्रब्रूहि । ॥ खिड्व इति । खिड्व दैन्ये इत्यस्मात् ष्यन्तात्
लिटः कसुरादेशः । “वस्त्रेकाजाडसाम्” इति नियमाद् इडभावः ।
द्विर्वचनप्रकरणे “छन्दसि वा” इति विकल्पाद् अनभ्यासः । “मनु-
वसो रुः संवुद्धौ छन्दसि” इति स्तम् । आमन्त्रितनिघातः ॥

पञ्चमी ॥

तं पृच्छन्ती यज्ञहस्तं रषेष्टामिन्द्रं वेपीं वकरीं यस्व नू गीः ।

1 S' omits अहुराः शत्रूणां हन्तुः and reads instead the words हे अहुराः शत्रूणां हन्तः
after हे पुरुवसो बहुधनम्.

तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गानुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपीं । वकरी ।
यस्य । नु । गीः ।

तुविऽग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदास् । गानुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् ।
अच्छ ॥ ५ ॥

यस्य स्तोतुर्यजमानस्य वेपी । वेप इति कर्मनाम । यागादिलक्षण-
कर्मवती वकरी गुणानां प्रवचनशीला गीः वाग् वज्रहस्तम् वज्रं हस्ते
धारयन्तं रथेष्ठाम् रथे अवस्थितं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं पृच्छन्ती प्रश्नं कुर्व-
ती । अभिगच्छति स्तौति वेति शेषः । तुविग्राभम् बहूनां ग्राहकं तु-
विकूर्मिम् बहुकर्माणं रभोदास् रभसो बलस्य दातारम् उक्तलक्षणम्
इन्द्रं स यजमानो गानुम् सुखम् इषे इच्छति । नु इति पूरणः । किं
च तुम्रम् अभिगन्तारं त्वरयितारं वा शत्रुम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षते
गच्छति ॥

पष्ठी ॥

अया हृ त्वं माययां वावृधानं मनोजुवां स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद् वीलिता स्वोजो रुजो वि दृहो धृपता विरप्शिन ॥ ६ ॥

अया । हृ । त्वम् । माययां । ववृधानम् । मनःऽजुवां । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीलिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृहो । धृपता । विऽ-
रप्शिन ॥ ६ ॥

हे स्वतवः स्वायत्तबल इन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवत् शीघ्रं गच्छता प-
र्वतेन पर्ववता वज्रेण अया अनया प्रसिद्धया मायया शक्त्या ववृधानम् भृशं
वर्धमानं त्वम् तं प्रसिद्धं वृचं [वि रुजः] व्यरुजः विशेषेण अभाहीः ।

१ B B̄CD संवेद्वयाः. We with E K K̄ R S̄ C-. २ K K̄ V वीलिता. B̄ C वीलिता.
We with D E R S̄ P P̄ J. ३ K K̄ V दृहो. B̄ C दृहा. We with D E R S̄ P P̄ J.
४ B B̄ वृपता. We with C D E K K̄ R S̄ V D C-

1 S' कुर्वती.

तथा हे खोजः शोभनवल हे विरष्णिन् । विरष्णीति महन्नाम । हे महन् इन्द्र त्वम् अच्युता चित् अच्युतानि अन्यैरन्वावयितंभ्यान्वपि वीलिता वीलितानि दृढानि अशिथिलीकृतानि दृढा दृढानि शत्रुनगराणि धृपता धर्षकेण वज्रेण वि रुजः विदारितवान् असि ॥

सप्तमी ॥

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं म्रत्नं म्रत्नवत् परितंसयध्यै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्नेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । म्रत्नम् । म्रत्नवत् । परिऽतंसयध्यै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुवह्ना । इन्द्रः । विश्वानि । अति ।

दुःऽगहाणि ॥ ७ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्षं शविष्ठम् । शव इति बलनाम । अतिशयितवलं म्रत्नम् पुरातनं तं म्रत्निदम् इन्द्रं नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या म्रत्नवत् पुराणा महर्षयो यथा एवं परितंसयध्यै अलंकर्तुम् । मवृशोस्तीति शेषः । ह्रतसि अलंकारे । इदित्त्वान्मुम् । तुमथे अध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण उपानयोदाहृतः ह्र । अनिमानः निमानरहितः इवहाशून्यः । महान् इत्यर्थः । सुवह्ना शोभनं वक्ष वह्नं यस्य स सुवह्ना शोभनवहनः स उक्तलक्षण इन्द्रः नः अस्मान् विश्वानि सर्वाणि दुर्गहाणि दुर्गमनानि यानियानि दुस्तराणि तानि सर्वाण्यपि अति वक्षत् अतिवहतु ॥

अष्टमी ॥

आ जनाय वृहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोन्तरिक्षा ।

तपा वृषन् विश्वतः शोचिषा तान् ब्रह्मद्विषे शोच्य क्षामपथ्यं ॥ ८ ॥

आ । जनाय । वृहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तपं । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोच्य । क्षाम् ।

अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणे साधुजनानां द्वेषुः जनाय जनस्य राक्षसादेः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय । हे वृषन् कामानां वर्धितः इन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किं च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुम् इत्यर्थः । क्षाम पृथिवीम् अपञ्च अन्तरिक्षं शोचय दीपय । ॥ क्षाम इति । क्षि निवासगत्योः । तौदादिकः । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति सोपसर्जनो विधीयमानो उप्रत्ययः “अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः” इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योपि भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा वसुंधरा । प्रत्ययस्वरः ॥

नवमी ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्तेपसंहक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिणे इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । तेपसंहक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे तेपसंहक् दीप्तसंदर्शन इन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व निधेहि । तेन निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा माया आसुरीः वि दयसे विवाधसे । ॥ दय दानरक्षणगतिर्हिंसादानेष्विति धातुः ॥ हे अजुर्य जरयितुम् अशक्य इन्द्र त्वम् इति ॥

दशमी ॥

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्तुतुका नार्हुपाणि ॥ १० ॥

आ । समुद्यतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

1 B' inserts वृत्रा वृत्राणि शत्रुतूर्याणि between निधेहि and तेन निहितेन. The words belong to the commentary of the next verse where they have been restored.

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वृत्रिन् । सुऽनुका । नाहुपाणि ॥ १० ॥

शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीम् महतीम् अमृधाम अहिंसितां
संयतम् संयतीं संगच्छमानां स्वस्तिम् क्षेमलक्षणां संपदम् हे इन्द्र त्वं
नः अस्मभ्यम् आ हर । हे इन्द्र वृत्रिन् वज्रवन् यया स्वस्या दासा-
नि कर्मणा आत्मानम् उपक्षयितृणि हीनानि वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि
नाहुपाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि मनुष्यजातानि आर्याणि अरणी-
यानि श्रेष्ठानि तथा सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्वानीया-
नि करः अकरोः ॥

एकादशी ॥

स नो नियुद्धिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरंते न देव आभिर्याहि तूयमा मंत्रद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गृहि ।

प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरंते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् ।

आ । मंत्रद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत बहुभिर्पञ्चमानैराहूत हे वेधः सर्वस्य विधातः हे प्रयज्यो
प्रकर्षेण ईड्य प्रकृष्टगमन वा स तादृशस्त्वं विश्ववाराभिः व्याप्तवाला-
भिर्विश्वेषां वारयित्रीभिर्वरणीयाभिर्वा नियुद्धिः अश्वैः नः अस्मान् आ
गहि आगच्छ । या नियुतस्तवागमनसाधनाः अदेवः देवविलक्षणः अ-

१ P अभिः। We with P J Oe.

1 S' संयतं संयतीं for संयतं संयतीं. 2 S' is confused from here and reads thus :
किं च हे इन्द्र वृत्रिन् वज्रवन् यया स्वस्या दासानि कर्मणा आत्मानं उपक्षयितृणि हीनानि मनुष्य-
जातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि करः अकरोः तथा करः अकरोः स तादृशस्त्वं नोऽस्मान् प्र
नाहुपाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि पुत्रस्वानीयानिति
सागह्यागच्छ ॥ 3 S' सत्वं for स तादृशस्त्वं. We have inserted तादृशः from the words
स तादृशस्त्वं नः अस्मान् found in the commentary of the previous verse, which were
doubtless intended for this passage.

सुरो न वरते न वारयति तथा देवोपि न वरते । आभिः कैरपि
अनिवार्याभिर्नियुद्धिः मद्यद्रिक् मदभिमुखदृष्टिः अस्मदभिमुखः सन् तू-
यम् तूर्णम् आं याहि आगच्छ ॥

इति तृतीयं सूक्तम् ॥

आभिस्रविके तृतीयेहनि षष्ठे च “यस्तिग्मशृङ्गः” इति संपातसंज्ञकं
सूक्तं माध्याह्निसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते-
न सह उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्र्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुषितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति । प्र ।
विश्वाः ।

यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रयन्ता । असि । सुषितराय ।
वेदः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यस्त्वं तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्याम् उपेतो वृषभो न
भीमः [वृषभ इव] भयजनकः । तथा त्वम् एकः असहायस्त्वं विश्वाः
सर्वाः कृष्टीः । मनुष्यनामैतत् । सर्वान् अस्माकं शत्रुजनान् प्र च्याव-
यसिं प्रकर्षेण अपगमयसि । यश्च त्वं शश्वतः । बहुनामैतत् । वहोः
अदाशुषः हविरदत्तवतः अयजमानस्य गयस्य । गयम् इति गृहनाम् ।
गृहसदृशस्य यथा कोशगृहं धनपूर्णं वर्तते एवम् अप्रदानेन धनपूर्णगृह-
सदृशस्य लुब्धकस्य वेदः धनं सुषितराय । सुष्ठु सोमाभिषववान् सुष्वी ।
अतिशयेन सुष्वी सुषितरः । तादृशाय यजमानाय प्रयन्तासि प्रकर्षेण
नियमयिता [प्रदाता] भवसि ॥

१ B श्र्यावयति. २ So we read with B B C D E K K R R S P P J V. R^w read स.

३ So P P J C r and Rqveda.

1 S' आगच्छाच्छ. 2 S' धनपूर्ण.

द्वितीया ॥

त्वं हृत्पदिन्द्रं कुत्समावः शुश्रूपमाणस्तन्वा समये ।

दासं यच्छुष्णं कुर्यवं न्यस्मि अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । हृत् । पत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूपमाणः । तन्वा । स-
मये ।

दासम् । यत् । शुष्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय ।
शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं हृत् खलु त्यत् तत् तदा कुत्सम् एतन्नामानं समये
मयैर्मत्यैर्षोडृभिः सहितः संग्रामः समर्थः तस्मिन् । अथ वा मयैर्षो-
डृभिः सहिते यज्ञे तन्वा शरीरेण शुश्रूपमाणः उपचरन् आवः अ-
रन्धयः । यत् यदा अस्मै आर्जुनेयाय अर्जुन्याः पुत्राय कुत्साय दासम्
एतत्संज्ञकम् असुरं शुष्णम् असुरं कुर्यवं च असुरं शिक्षन् तेषां धनं
कुत्साय प्रयच्छन् नि अरन्धयः नितरां वशम् अनैषीः ॥

तृतीया ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहृष्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहृष्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहृष्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । ऊ-
तिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रसाता । वृत्रहृष्येषु । पू-
रुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक इन्द्र [त्वं] धृषता शत्रुधर्षकेण वज्रेण वीत-
हृष्यम् दत्तहृष्यं सुदासम् शोभनदानम् एतन्नामकं राजानम् अथ वा
वीतहृष्यं सुदासं च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षणाभिः प्रावः प्रा-
क्षः । किं च वृत्रहृष्येषु संग्रामेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ भूमिदाने निमि-
त्तभूते सति पौरुकुत्सिम् पुरुकुत्सपुत्रं त्रसदस्युं राजानं पूरुं च आवः ॥

चतुर्थी ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दृभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृऽभिः । नृऽमनः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दृभीतये ।

सुऽहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृभिर्नृभिः स्तोत्रभिर्मननीय नृषु यजमानेषु अनुग्रहम-
नोयुक्त वा हे हर्यश्च हरिनामकाश्चोपेत इन्द्र त्वं देववीतौ । देवा वि-
यन्ति आगच्छन्ति भक्षयन्त्यत्रेति वा देववीतिर्यज्ञः । अथ वा देवा यु-
द्धार्थं गच्छन्त्यत्रेति देववीतिर्देवसंग्रामः । तस्मिन्निमित्तभूते सति नृभिः
नेतृभिर्योद्धृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् भूरीणि वहूनि वृत्रा वृत्राणि आवर-
काणि रक्षांसि पापानि च हंसि हननं करोषि । किं च हे इन्द्र त्वं
दृभीतये दृभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थं सुहन्तु । अविभक्तिकोयं निदं-
शः । सुहन्तुः शोभनहननसाधनवज्रोपेतः सन् दस्युं चुमुरिं धुनिं च नि
अस्वापयः व्यनाशयः ॥

पञ्चमी ॥

तव च्यौलानि वज्रहस्त तानि नव यत् पुरो नवति च सद्यः ।

निवेशने शततुमाविंशेपीरहं च वृत्रं नमुचिमुताहं ॥ ५ ॥

तव । च्यौलानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् ।

च । सद्यः ।

निऽवेशने । शतऽतुमा । अविंशेपीः । अहं । च । वृत्रम् । नमुचिम् ।

उत । अहं ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त इन्द्र तव तानि प्रसिद्धानि वलानि च्यौलानि अतिह-
दानि परैरनभिभाव्यानि यत् यस्मात् कारणात् च्यौलैस्त्वैर्वलैः सहितः

सन् नव नवतिं च पुरः एकोनशतसंख्याकानि पुराणि असुरसंवन्धीनि
 सद्यस्तदानीमेव धाटीमुखेनैव । व्यनाशय इति शेषः । निवेशने निवे-
 शनाय शततमा शततर्मां पुरीं च अविवेधीः व्याप्तोः । ॥ विषू व्या-
 प्तौ । यद्गुगन्ताद् अस्मात् लुङ् । अभ्यासगुणाभावश्चान्दसः ॥ [वृत्रं
 च अहन् नमुचिं नामासुरं च अहन् हतवान् असि] ॥

षष्ठी ॥

सना ता तं इन्द्र भोजनानि रातहंव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक् वाज्म ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहंव्याय । दाशुषे । सुऽदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक् ।

वाज्म ॥ ६ ॥

यानपि दृश्यते” इति दीर्घः ॥ [हे हरिवः हरितवर्णोपेताश्च इन्द्र ते तव] अस्यां क्रियमाणाया परिष्टौ पयोषणायां परादै परादानाय परित्यागाय एवंलक्ष्णाय अघाय पापाय वयं मा भूम । किं च हे इन्द्र नः अस्मान् अवृकेभिः अवृकैरहिंसितव्यैः वरुषैः । वारयन्त्युपद्रवान् इति वरुषानि रक्षणानि । तैर्नः अस्मान् त्रायस्व पाहि । वयं च सूरिषु स्तोत्रेषु विद्धत्सु मध्ये तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ॥

अष्टमी ॥

प्रियास इत् ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्वतिधिग्वायु शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम् । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिधिग्वायु । शंस्यम् । क-

रिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगमनेच्छायां नरः हविषां नेतारो यजमाना वयं सखायस्तव सखिभूताः समानख्यानाः अत एव प्रियास इत् प्रिया एव सन्तः शरणे । गृहनामैतत् । मदीय एव गृहे मदेम दृष्टा भवेम । किं च अतिधिग्वायु अतिथ्यर्था गाधो यस्य सः । अतिधिग्वः । अथ वा सत्कारार्थम् अतिथीन् गच्छतीत्यतिधिग्वः । तस्मै राज्ञे शंस्यम् शंसनीयं प्रख्यापनीयं सुखं करिष्यन् कुर्वस्व तुर्वशम् एतन्नामकं राजानं नि शिशीहि निशितं कुरु । तथा याद्वम् यदुकुलोत्पन्नं राजानं च नि शिशीहि ॥

नवमी ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्वशात् उक्त्वा ।

ये ते हवोभिर्वि पर्णारदाशन्नसान् वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्वशं-

सः । उक्त्वा ।

१ So P distinctly. P शंसः (changed to शंसः). J शंसः (changed to शंसः).

ये । ते । हवेभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्या-
य । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणात्पाम् अभिगत्यां सत्यां तव
अभिगमने सति नरः स्तुतिनेतार ऋत्विजः उक्व्यशासः उक्थानां शस्त्राणां
शंसितारः सद्यश्चिन्नु तवाभिगमनसमय एव [उक्थ्या] उक्थानि शस्त्राणि
शंसन्ति कुर्वन्ति । ते इत्युक्तं के त इति तान् विशिनष्टि । ये नरः ने-
तार ऋत्विजः ते तंव हवेभिः हवैः आह्वानैः पणीन् वणिग्भूतान् लु-
ब्धकान् अयजतो नरान् व्यदाशन् । दाशतिर्वधकर्मा । विशेषेण हिंसि-
तवन्तः । ते शंसन्तीति पूर्वत्र संवन्धः । यस्माद् एवं तस्माद् उक्थानां
शंसितृन् अस्मान् तस्मै प्रसिद्धाय गुज्याय योजयितव्याय फलाय यागाय
वा वृणीष्व चरणं कुरु स्वीकुरु ॥

दशमी ॥

एते स्तोमां नरां नृतम तुभ्यमस्मद्ग्रञ्चो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतमम् । तुभ्यम् । अस्मद्ग्रञ्चः । ददतः । मघानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता ।

च । नृणाम् ॥ १० ॥

नराम् नेतृणां मध्ये हे नृतम अतिशयेन नेतः इन्द्र अस्मद्ग्रञ्चः अ-
स्मान् अञ्चन्तः अस्मदभिमुखाः मघानि मंहनीयानि धनानि हविल्लक्ष-
णानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः एते इदानीं कृतप्रकारा स्तोमाः स्तवाः
तुभ्यं त्वदर्धम् । कृता इति शेषः । यद्वा मघानि ददतः प्रयच्छ-
न्तः । ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ प्रयच्छते तुभ्यम् इति व्याख्येयम् ।
हे इन्द्र तेषाम् एतेषाम् अस्माभिः कृतानां स्तोमानाम् । यद्वा तेषां
स्तोमसंपादकानाम् अस्माकम् इति व्याख्येयम् । वृत्रहत्ये वृत्रस्य आव-
रकस्य पापस्य वा हत्ये हनने निमित्तभूते सति शिवः सुखयिता भूः

1 S' तेषाभिगमनसमसमयपर्य. 2 S' त्वां. 3 S' प्रयच्छतासप्रम for प्रयच्छन्तः सन्तः.
4 S' सुर्गता.

भव । किं च नृणाम् हविषां स्तुतीनां वा नेतृणाम् अस्माकं शूरस्त्वं
सखा च भूः सखिवन्मित्रभूतो भव । अविता च रक्षिता च भूः भव ॥

एकादशी ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान जती ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान् मिमीह्युप स्तीन् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । जती । ब्रह्मजुतः । तन्वा । वावृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ११ ॥

हे शूर शौर्योपेत इन्द्र जती जत्या रक्षणया निमित्तभूतया स्तवमा-
नः । ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ । अस्माभिः स्तूयमानः तथा ब्र-
ह्मजुतः ब्रह्मणा हविषा जुतः प्रापितश्च सन् तन्वा स्वकीयेन शरीरेण
वावृधस्व अत्यर्थं प्रवृद्धो भव । ततो नः अस्मभ्यं वाजान् अन्तानि उप
मिमीहि । उप प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्तीन् स्थायन्ति समर्थयन्ति कुलम्
इति स्तयः पुत्राद्याः । तानपि उप मिमीहि । हे अन्ये अश्यादयो देवाः
यूयमपि स्वस्तिभिः । सु अस्तीति स्वस्ति क्षेमः । तैः सदा नः अस्मान्
पात रक्षत ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अभिप्रवे षट् "आ याहि सुपुमा हि ते" इत्यादयो यथाक्रमं पद् आन्वस्रोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने ।
 "अभिप्रव आ याहि सुपुमा हि त इति पद् आन्वस्रोत्रिया आरम्भनीयार्थासवर्जम्" इति [वि० ६. १] ॥ पाठकमात्र
 "इन्द्रो नो विरवताम्परि" [२०. ३९. १] "अन्तरिक्षमतिरत्" [२०. ३९. २] इत्येतयोः प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम् आ-
 रम्भनीयार्थासवर्जं नैत्युक्तम् । तेन "आ याहि सुपुमा हि ते" [२०. ३८. १-३] "इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्" [२०. ३८. ४-६]
 "इन्द्रेण सं हि दक्षते" [२०. ४०. १-३] "इन्द्रो दधीचो अस्तमिः" [२०. ४१. १-३] "वाचमष्टापदीमहम्"
 [२०. ४२. १-२] "निग्धि विश्वा अप द्विषः" [२०. ४३. १-३] इति पद् लोत्रियाः ॥

तथा अष्टावक्रान्तम् बहुविधे "इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्" [२०. ३८. ४-६] इत्यान्वस्रोत्रियो भवति । "यतुर्विंश इन्द्रमिद्
 गाथिनो बृहद् इत्यान्वलोत्रियाः" [वि० ६. १] इति सूत्रित्वात् ॥

तथा अष्टावक्रान्तं येषु त्रिष्वहःसु यथाक्रमम् "आ याहि" इत्यादय आन्वस्रोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने ।
 "अष्टावक्रान्तं याहि सुपुमा हि त इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद् इन्द्रेण सं हि दक्षते इति" इति [वि० ६. २] ॥

आ याहि सुपुमा हि त इन्द्र सोमं पिबाम् इमम् ।

एदं बृहिः संदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुपुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिबाम् । इमम् ॥

आ । इमम् । बृहिः । संदः । मम ॥ १ ॥

आ तां ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिनां । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥२॥

आ । ता । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिनां ॥ उप । ब्रह्माणि । नः ।
 शृणु ॥ २ ॥

ब्रह्माणस्त्वा व्यं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । व्यम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः ॥ सुतावन्तः । हवाम-
 हे ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमकेभिर्किणः । इन्द्रं वार्णारनूपत ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अकेभिः । अकिणः ॥ इन्द्रम् । वार्णाः । अ-
 नूपत ॥ ४ ॥

इन्द्र इक्षयोः सचा संमिच्छ आ वंचोयुजा । इन्द्रो वञ्जी हिरण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इत् । इक्षयोः । सचा । सम्मिच्छः । आ । वञ्चोयुजा ॥ इन्द्रः । वञ्जी । हिर-
 ण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चर्वास आ सूर्य रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥६॥

इन्द्रः । ह्रीर्वायं । चक्षसे । वा । सूर्यम् । रोहयत् । द्विवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् । दे-
रयत् ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

गणामनादौ संवत्सरे प्रातःपवने अनुरूपात् अनन्तरम् “इन्द्रं वो विदत्तस्परि” [२०. ३९. १] इति ऋग् आरम्भणीया । तत्रैव “व्यन्तरिक्षम् अतिरद” [२०. ३९. २] इति पर्यायो भवति । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्रं वो विदत्तस्परि-
ल्लारम्भणीया । व्यन्तरिक्षमतिरदिति पर्यायः” इति [२०. ६. ५.] ॥ आरम्भवे उक्तसूक्तम् इक्षारम्भणीया । पर्वसते
परिसमाप्त्ये अनेन शत्रुमिति पर्यायः ॥

तथा गोस्यवनिषधैश्चक्षोमेणु त्रिषु एकादशु “इन्द्रं वो विदत्तस्परि” [२०. ३९.] “आनो विदत्तसु हव्यः”
[२०. १०४. ३] एतौ आनष्टुभक्षोत्रिवी भवतः । तद् उक्तं वैताने । “गोस्यवनिषधैश्चक्षोमेणुइन्द्रं वो विदत्तस्परि-
णो विदत्तसु हव्य इति” इति [वि० ८. १.] ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ॥ अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १ ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्दे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिनद् घलम् ॥ २ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरन् । मदे । सोमस्य । रोचना ॥ इन्द्रः । यत् । अभिनत् ।
घलम् ॥ २ ॥

उद् गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृष्वन् गुहां सतीः । अर्वाञ्च नुनुदे
वलम् ॥ ३ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरोभ्यः । आविः । कृष्वन् । गुहां । सतीः ॥ अर्वाञ्चम् ।
नुनुदे । घलम् ॥ ३-॥

इन्द्रेण रोचना दिवो हृल्हानि हंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ४ ॥
इन्द्रेण । रोचना । दिवः । हृल्हानि । हंहितानि । च ॥ स्थिराणि । न । पराणुदे ॥ ४ ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोमं इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ ५ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदनऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरायते ॥ वि । ते । मदाः । अरा-
जिषुः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रेण य हि दृष्टो” इत्यस्य “आ वादि शुभा हि वे” [२०. ३८] इत्ययं विनियोग उक्तः ॥

तथा पृथगस्य कृतीदेहनि “इन्द्रेण य हि दृष्टो” [२०. ४०.] “ययं प सा शुभान्तः” [२०. ५३.] “तं न इन्द्रा
भत्” [२०. १०८] एतेषु आनष्टुभक्षोत्रिवी भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । “द्वितीय इन्द्रेण य हि दृष्टो ययं प सा
शुभान्तःपथं न इन्द्रा भवति” इति [वि० ८. ५.] ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दू संमानवर्चसा ॥ १ ॥
इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । सम्जग्मानः । अविभ्युषा ॥ मन्दू इति । संमानवर्च-
ससा ॥ १ ॥

अनवद्यैरभिष्टुभिर्मखः सहस्रदचति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ २ ॥
अनवद्यैः । अभिष्टुभिः । मखः । सहस्रद । अचति ॥ गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ २ ॥

आदहं स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दर्धाना नाम यक्षियम् ॥ ३ ॥
आद । अहं । स्वधाम् । अर्तु । पुनः । गर्भत्वम् । आइरिरे ॥ दर्धाताः । नाम । य-
क्षियम् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽध्याये तृतीयं सूक्तम् ॥

“इन्द्रो दधीचो अस्वभिः” इत्यस्य “आ याहि झुषा हि ते” [२०, ३८] इत्यत्र विनियोग उक्तः ॥

तथा षष्ठ्यापरहस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेऽहनि एकाहिकीभूते “इन्द्रो दधीचो अस्वभिः” इत्यादयः आन्यशृष्टोत्पत्तो-
त्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदान्ते । “शृष्टोत्पत्तौ इन्द्रो दधीचो अस्वभिः [२०, ४१] विस्वाः शृष्टवा अग्निगूढरं नाम
[२०, ५४] एवा ह्यदि वीर्युः [२०, ६०] इति” इति [वि० ८, ३] ॥

इन्द्रो दधीचो अस्वभिर्वृषाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नवं ॥ १ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्वभिः । वृषाणि । अप्रतिष्कृतः ॥ जघानं । नवतीः । नवं ॥ १ ॥

इच्छन्नशंस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद् विदच्छर्यणावति ॥ २ ॥

इच्छन् । शंस्यस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् ॥ तद् । विदत् । शर्यणा-
वति ॥ २ ॥

अत्राहु गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यमि । इत्या चन्द्रमंसो गृहे ॥ ३ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नामं । त्वष्टुः । अपीच्यमि ॥ इत्या । चन्द्रमंसः । गृहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं सूक्तम् ॥

“वाचमष्टापदीमहम्” इत्यस्य विनियोगः “आ याहि झुषा हि ते” [२०, ३८] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा अस्वमेधस्य त्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि “वाचमष्टापदीमहम्” [२०, ४२] “सादोसिता विप्रवदाः” [२०, १०५]
इत्येता आन्यशृष्टोत्रिया भवतः । तद् उक्तं वेदान्ते । “अस्वमेधस्य वाचमष्टापदीमहं सादोसिता विप्रवदा इति” इति
[वि० ८, ३] ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात् परि तन्वमि ममे ॥ १ ॥

वाचम् । अष्टापदीम् । अहम् । नवस्रक्तिम् । मृतस्पृशम् ॥ इन्द्रात् । परि । त-
न्वमि । ममे ॥ १ ॥

अनु त्वा रोदसी उभे कक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यद् दस्युहाभवः ॥ २ ॥
 अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । कक्षमाणम् । अकृपेताम् ॥ इन्द्र । यद् । दस्युहा-
 हा । अभवः ॥ २ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिमे अवोपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥ ३ ॥
 उत्तिष्ठन्न । ओजसा । सह । पीत्वी । शिमे इति । अवोपयः ॥ सोमम् । इन्द्र । चमू इति ।
 सुतम् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

“मिन्धि विश्वा अप द्विषः” इत्यस्य भित्तिषोपः “आ याहि” [१०. १८] इत्यत्र उक्तः ॥

तथा अष्टोप्यंति कृती उपरिष्ठन्माज्वेदिनवचनात् प्रातःपवने “मिन्धि विश्वा अप द्विषः” [१०. ४३] इत्यनुभवम्
 अभितः “आ नो याहि” [१०. ४] इत्यनुभवो भवति । तद् उक्तं वैदाने । “मिन्धि विश्वा अप द्विष इत्यनुभवमभित
 आ नो याहीति” इति [वि० ४. ३] ॥

मिन्धि विश्वा अप द्विषः परि वाधो जही मृधः । वसुं स्याहं तदा
 भंर ॥ १ ॥

मिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । वाधः । जही । मृधः ॥ वसुं । स्याहंम् । तद् ।
 आ । भंर ॥ १ ॥

यद् वीलाविन्द्र यत् स्थिरे यत् पशानि पराभृतम् । वसुं स्याहं तदा
 भंर ॥ २ ॥

यद् । वीली । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पशानि । पराभृतम् । ॥ २ ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरेदुत्तस्य वेदति । वसुं स्याहं तदा भंर ॥ ३ ॥

यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरः । दुत्तस्य । वेदति ॥ वसुं । स्याहंम् । तद् । आ ।
 भंर ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

म सुभ्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः । नरं नृपाहं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥
 म । सुभ्राजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोता । नव्यम् । गीःभिः ॥ नरम् । नृःस्य-
 हम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

१ BC यहीडाः. KKV यहीलाः. We with DERŚ De. २ So P P J Cr.
 ३ P वेदति । We with P J Cr.

यस्मिन्नुक्त्यानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्याः । अपामवो न समुद्रे ॥२॥
 यस्मिन् । उक्त्यानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्याः ॥ अपाम् । नवः । न । समुद्रे ॥२॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सन्निभ्यः ॥ ३ ॥
 तम् । सुष्टुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठराजम् । भरे । कृत्नुम् ॥ महः । वाजिनम् । सन्निभ्यः ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

दीर्घसुष्टुपदादोपहत्याख्येऽपि त्रिषु एकादशेऽपि "अथमु ते समतसि" [२०. ४५] "इमा उ त्वा पुरुवसो" [२०. १०४] एतौ
 वाऽप्यष्टसोत्रियौ वपाकर्म भवतः ॥

तथा न्युष्टिग्रहे एतौ आम्बुपृष्ठलोत्रियौ भवतः ॥

तद् उक्तं वेदानि । "दीर्घसुष्टुपदादोपहत्याख्यवसु ते समतसीमा उ त्वा पुरुवसो इति । न्युष्टिग्रहे च" इति [वे० ८. १] ॥

तथा सर्पचतुर्वीरयोधतुरहयोः सर्वेन्द्रःसु एतौ आम्बुपृष्ठलोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वेदानि । "सर्पचतुर्वीरयो-
 रथमु ते समतसीमा उ त्वा पुरुवसो इति" इति [वे० ८. ३.] ॥

अयमुं ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ १ ॥

अयम् । ऊं इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भधिम् ॥ वचः । तत् । चिद् ।
 नः । ओहसे ॥ १ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सुनृता ॥ २ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ॥ विभूतिः । अस्तु । सुनृता ॥२॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेस्मिन् वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ सम् । अ-
 न्येषु । ब्रवावहै ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

सप्तमामात्रेषु त्रिषुऽपि अभिप्रेक्षे च "उ चोदय विनमर्वाह" [२०. ५१. ११] "प्रणेतारं वस्यो अच्चा" [२०. ४६]
 एतौ आम्बुपृष्ठलोत्रियौ पर्यायेण भवतः । तद् उक्तं वेदानि । "सप्तमामपु संचोदय विनमर्वाह प्रणेतारं वस्यो अच्येति
 पर्यायेण । अभिप्रेक्षे च" इति [वे० ८. ४] ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्चा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । सासृहांसं युधामि-
 त्त्रान् ॥ १ ॥

प्रणेतारम् । वस्यः । अच्चा । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु ॥ सासृहांसम् । युधा ।
 अमित्त्रान् ॥ १ ॥

स नः पमिः पारयाति स्वस्ति नावा पुंरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति
द्विषः ॥ २ ॥

सः । नः । पमिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुंरुहूतः ॥ इन्द्रः । विश्वाः । अति ।
द्विषः ॥ २ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजेभिर्दशस्या च गातुया च । अच्छां च नः सुन्न
नेषि ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजेभिः । दशस्य । च । गातुया । च ॥ अच्छ । च । नः ।
सुन्नम् । नेषि ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे अतिरिक्तोदयेषु "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०. ४०] "महो इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] इत्येती
स्रोत्रियानुक्तो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "तमिन्द्र वाजयामसि महो इन्द्रो य ओजसेति स्रोत्रियातृत्वरौ" इति
[वि० ४. ३] ॥

तथा छन्दोगादयेषु त्रिध्वहस्तं प्रात उच्यते "इन्द्रा याहि चित्रमालो" [२०. ८४] "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०. ४०]
"महो इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] इत्येते यथाक्रमं आज्यस्रोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । "छन्दोगेतिन्द्रा
याहि चित्रमालो तमिन्द्र वाजयामसि महो इन्द्रो य ओजसेत्याज्यस्रोत्रिया." इति [वि० ६. ३] ॥

तथा वैश्वदेवादीनां ज्यहोणा द्वितीयेषु ह तु यथासमयम् "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०. ४०] "अस्तादि मन्म पृथ्वम्"
[२०. ११९] "त वे मदं प्रथीमसि" [२०. ९९] एते आज्यस्रोत्रियस्रोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदाने । "द्वितीयेषु
तमिन्द्र वाजयामसस्तादि मन्म पृथ्वं त वे मदं प्रथीमसीति" इति [वि० ८. ३] ॥

तथा साक्षमेघ-यहसा वृषीयेषु ह "तमिन्द्र वाजयामसि" [२०. ४०] "धावन्त इव सूर्यम्" [२०. ५८] इत्येती
आज्यस्रोत्रिया भवति । तद् उक्तं वेदाने । "साक्षमेघसा तमिन्द्र वाजयामसि धावन्त इव सूर्यमिति" इति
[वि० ८. ३] ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषां वृषभो भुवत् ॥ १ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे ॥ सः । वृषां । वृषभः । भुवत् ॥ १ ॥

इन्द्रः स दाम्ने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । द्युम्नी श्लोकी स
सौम्यः ॥ २ ॥

इन्द्रः । सः । दाम्ने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः ॥ द्युम्नी । श्लोकी । सः ।
सौम्यः ॥ २ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सर्वलो अर्नपच्युतः । वृष्यो वृष्यो अस्तृतः ॥ ३ ॥

गिरा । वज्रः । न । सम्भृतः । सर्पलः । अर्नपच्युतः ॥ वृष्ये । वृष्यः । अस्तृतः ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमकैभिरकिणः । इन्द्रं वाणीरनूपत ॥ ४ ॥
इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अकैभिः । अकिणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अ-
नूपत ॥ ४ ॥

इन्द्रु इज्याः सचा संमिश्च आ वचोयुजा । इन्द्रो वृज्री हिंरण्ययः ॥ ५ ॥
इन्द्रः । इत् । ह्योः । सचा । समुऽमिश्चः । आ । वचःऽयुजा ॥ इन्द्रः । वृज्री । हिं-
रण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयद् द्विवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ६ ॥
इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । द्विवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐ-
रयत् ॥ ६ ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिवा इमम् । एदं बर्हिः सद्रो मम ७
आ । याहि । सुषुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिवं । इमम् ॥ आ । इवम् । बर्हिः ।
सवः । मम ॥ ७ ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ८
आ । त्वा । ब्रह्मऽयुजा । हरौ इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना ॥ उप । ब्रह्माणि । नः ।
शृणु ॥ ८ ॥

ब्रह्माणस्ता वयं युजा सोमपांमिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ९ ॥
ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमऽपाम् । इन्द्र । सोमिनः ॥ सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति ब्रह्मसुखं चरन्तं परि तस्सुषुषुः । रोचन्ते रोचना द्विवि ॥ १० ॥
युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । असुषुम् । चरन्तम् । परि । तस्सुषुषुः ॥ रोचन्ते । रोचना । द्विवि ॥ १० ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहंसा ॥ ११ ॥
युञ्जन्ति । असु । काम्या । हरौ इति । विऽपक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णू इति । नृऽ-
वाहंसा ॥ ११ ॥

केतुं कृष्णन्केतवे पेशो मया अपेशसे । समुपद्रिरजायथाः ॥ १२ ॥
केतुम् । कृष्णन् । अकेतवे । पेशः । मयाः । अपेशसे ॥ सम् । उपऽद्रिः । अजायथाः ॥ १२ ॥

उदुत्तं जातवेदसं देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १३ ॥

उत् । ऊं इति । त्वम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ इशे । विश्वाय ।
सूर्यम् ॥ १३ ॥

अप त्वे तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ १४ ॥

अप । त्वे । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः ॥ सूराय । विश्वऽचक्षसे ॥ १४ ॥

अहश्चन्नस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा १५
अहश्चन् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ॥ भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ १५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचन ॥ १६ ॥
तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य ॥ विश्वम् । आ । भासि । रो-
चन ॥ १६ ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देवि मानुषीः । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्हिशे ॥ १७ ॥
प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । परि । मानुषीः ॥ प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वर्हिः ।
दृशे ॥ १७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ १८ ॥
येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु ॥ त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ १८ ॥

वि धामेपि रजस्पृष्टवह्मिमानो अक्तुभिः । पश्यं जन्मानि सूर्य ॥ १९ ॥
वि । धाम् । एपि । रजः । पृष्टु । अहः । मिमानः । अक्तुभिः ॥ पश्यन् । जन्मानि ।
सूर्य ॥ १९ ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षणम् ॥ २० ॥
सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ॥ शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षणम् ॥ २० ॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरौ रथस्य नश्यति । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ २१ ॥
अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरौ । रथस्य । नश्यति ॥ ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ २१ ॥
इति पञ्चमेनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

विपुत्रि धांशुष्टे "अभि त्वा पर्वता गिरः" इति चतुर्थः स्तोत्रियः ॥

अभि त्वा पर्वसा गिरः सिञ्चन्तीराचरण्यवः । अभि वात्सं न धेनवः १

१ वात्स गिरः सिञ्चन्तीराचरण्यवः B B̄ C D E R S̄ K De C, P̄ C̄ V; so also K̄ J, but they read ति for ती. The accent required would seem to be as सिञ्चती.

ता अर्पन्ति शुभ्रियः पृश्नन्तीर्वर्चसा म्रियः । जातं जात्रीर्यथा हृदा ॥२॥

वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् । मह्यमायुर्धृतं पर्यः ॥ ३ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्स्वः ॥ ४ ॥

जा । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रीदत् । असदत् । मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्र-
यन् । स्वः ॥ ४ ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानतः । व्यख्यन्महिषः स्वः ॥ ५ ॥

अन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । आपानतः ॥ वि । अख्यत् । महिषः । स्वः ॥ ५ ॥

त्रिंशद् धाम्ना वि राजति वाक् पतङ्गो अशिश्रियत् । प्रति वस्तोरहर्द्युभिः ६

त्रिंशत् । धाम्ना । वि । राजति । वाक् । पतङ्गः । अशिश्रियत् ॥ प्रति । वस्तोः । अहर्द्युभिः ।

सुश्रिः ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

विपुवति तीर्थेष्टे "वन्तजा वाचमाहृद्" इति पठः स्तोत्रियः ॥

१ B & P̄ J K E R C D V ष्यः पृश्नन्तीर्वर्चसा म्रियः ।

K̄ B̄ S̄ यः पृश्नन्तीर्वर्चसा म्रियः ।

२ B̄ B̄ K C D E R S̄ Dc Cs P̄ J C P̄ जात्रीर्यथा हृदा ।

K̄ जात्रीर्यथा म्रिया ।

३ B̄ B̄ Dc वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

C वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

D वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

E वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

J वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

K V वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

P वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन्, no accents, no padas

P̄ वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

R वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

S̄ Cs वज्रापवसाध्यः कीर्तिर्म्रियमाणमावहन् ।

कत् । नर्व्यः । अत्सीनाम् । सुरः । गृणीत । मर्त्यः ।

नदि । तु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गृणन्तः । आनुशुः ॥ १ ॥

कर्दुं स्तुर्वन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्रं ओहते ।

कदा हव्यं मघवन्निन्द्र सुन्वतः कर्दुं स्तुवत आ गमः ॥ २ ॥

कत् । ऊं इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हव्यम् । मघवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊं इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ २ ॥

इति षष्ठमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

चतुर्विधे माध्यन्दिने खने “अभि प्र वः सुरार्धसम्” [२०. ५१] “प्र सु श्रुतं सुरार्धसम्” [२०. ५१, ३] इति पृष्ठ-
स्त्रोत्रियाशुक्लौ वार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । “अभि प्र वः सुरार्धसं प्र सु श्रुतं सुरार्धसमिति पृष्ठस्त्रोत्रियाशु-
क्लौ वार्हतौ प्रगाथौ” इति [वि० ९. १] ॥

तथा अभिप्रेते युग्मेष्वह्यद्य द्वितीयचतुर्थरथेषु “अभि प्र वः सुरार्धसम्” “प्र सु श्रुतं सुरार्धसम्” इति वार्हतौ प्रगाथौ
पृष्ठस्त्रोत्रियाशुक्लौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । “अभि प्र वः सुरार्धसमिति युग्मेषु” इति [वि० ९. १] ॥

तथा विपुवति अशुक्लमादनन्तरम् “त वो दसमृतीपहम्” [२०. ५९. ४] “अभि प्र वः सुरार्धसम्” [२०. ५१] इति
नीपसद्वैतवोनी दृच्छया संवति । तद् उक्तं वैताने । “अशुक्लात् तं वो दसमृतीपहम् अभि प्र वः सुरार्धसम् इति
नीपसद्वैतवोनी कामम्” इति [वि० ९. ३] ॥

तथा ज्यहोषां वृतीवेष्वहःषु यथासंभयम् “महो इन्द्रो व ओजसा” [२०. १३८] “अभि प्र वः सुरार्धसम्” [२०. ५१]
“एषा ह्यस्ति वीरयुः” [२०. ६०] इति आशुक्लौ पृष्ठस्त्रोत्रिया मवन्ति । तद् उक्तं वैताने । “वृतीवेषु महो इन्द्रो व ओ-
जसाभि प्र वः सुरार्धसम् एषा ह्यस्ति वीरयुरिति” इति [वि० ८. ३] ॥

अभि प्र वः सुरार्धसमिन्द्रं मर्चं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवां पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

अभि । प्र । वः । सुरार्धसम् । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।

यः । जरितृभ्यः । मघवां । पुरुवसुः । सहस्रेणैव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेषु प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि द्वाशुषे ।

गिरेरिव म रसां अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाश्च । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । द्वाशुषे ।

गिरेःश्च । प्र । रसां । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चो शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ ३ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽरार्षसम् । अर्चं । शक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुचते । कार्म्यम् । वसुं । सहस्रेणऽइव । मंदते ॥ ३ ॥

शतार्नीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मुघर्वत्सु पिन्वते यदीं सुता अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

शतऽर्नीकाः । हेतयः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समऽइव । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मुघर्वत्सु । पिन्वते । यत् । इम् । सुताः । अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुपाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

“बवं य त्वा सुतावन्तः” इत्यस्य विनियोगः “इन्नेग सं हि द्यद्ये” [२०. ४०] इत्यत्रोक्तः ॥

तथा षष्ठस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमपादानां चतुर्णामहाम् “बवं य त्वा सुतावन्तः” इत्यादीनामशानां तृचानां द्वी द्वी यपाक्रमं स्तोत्रियातुरूपी भवतः । तत्र “बवं य त्वा” [२०. ५२] “क ई वेद” [२०. ५३] इति तृतीयेऽङ्गि स्तोत्रियातुरूपी भवतः । “विश्याः पृथनाः” [२०. ५४] “तमिन्द्रम्” [२०. ५५] इति चतुर्थे । “इन्द्रो मदाय” [२०. ५६] “मदेमदे हि” [२०. ५६. ४] इति पञ्चमे । “सुहृणुस्तु” [२०. ५७] “गुथिन्तमं कः” [२०. ५७. ४] इति षष्ठे । तद् वक्त वीताने । “तृतीयादीनां बवं य त्वा सुतावन्त इति षष्ठस्तोत्रियातुरूपाः” इति [वि० ६. २] ॥

तथा छन्दोमाहादयेषु त्रिष्वहःछं “बवं य त्वा सुतावन्तः” “क ई वेद सुते वचा” इति प्रथमेऽहनि माध्यन्दिने स्तोत्रियातुरूपी भवतः । “क ई वेद सुते वचा” “बवं य त्वा सुतावन्तः” इति द्वितीये । “भ्रायन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] “वपन्तौ भक्ति सूर्ये” [२०. ५८. २] इति तृतीये । तद् उक्तं वीताने । “बवं य त्वा सुतावन्त इत्यादिवभ्यहो भक्ति सूर्येऽन्ताः षष्ठस्तोत्रियातुरूपाः” इति [वि० ६. ३] ॥

व्यं यं त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतारं आसते ॥ १ ॥

व्यम् । यं । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रस्रवणेषु । वृत्रहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम् इन्द्रं स्वदीव वंसंगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गम् । इन्द्रः । स्वदीवऽइव । वंसंगः ॥ २ ॥

कण्वेभिर्धृष्णावा धृपद् वार्जं दर्पिं सहस्रिणम् ।

पिशङ्करूपं मयवन् विचर्षणे मृक्षू गोर्मन्तमीमहे ॥ ३ ॥

यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन् वृषां ॥ १ ॥
 शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मंहिष्ठ आ मद्दिदिवि ॥ २ ॥
 शक्रो वाचमघृष्णुहि धामधर्मन् वि राजति । विमदन् बर्हिंरासरन् ॥३॥

- १ B B यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 C यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 D V यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 E यच्छ्रुक्ता वा torn..... हन्तरीक्षं सिपासति । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 J यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 K यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 P यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषा, no padas, noaccents ॥
 P यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 R यच्छ्रुक्ता वाचमारुहन्तरीक्षं सिपासतः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
 S यच्छ्रुक्ता वाचमा (corrected to म) रुहन्तरीक्षं सिपासथः । सं देवा अमदन्वृषां ॥
- २ B B K K V C₂ C₁ शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
 C शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्टदि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
 D शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
 E शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
 J शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
 P शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मदिष्ट आमद्दिदिवि. no accents, no division.
 P शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मदिष्ट आमद्दिदिवि ॥
 R C₂ शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो अघृष्णुहि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
 S शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचोअघृष्णुहि । मंहिष्ठ आमद्दिदिवि ॥
- ३ B B शक्रो वाचमघृष्ट (B घृ)दि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्बर्हिंरासरन् ॥
 C शक्रो वाचमघृष्टदि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्बर्हिंरासरन् ॥
 D V शक्रो वाचमघृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्बर्हिंरासरन् ॥
 E P C₁ शक्रो वाचमघृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्बर्हिंरासरन् (P has no division and no padas) ॥
 J शक्रो वाच अघृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदं बर्हिंरासरन् ॥

तं वो द्रुस्रमृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीभिर्नवामहे ॥ ४ ॥

तम् । वः । वत्सम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दात्तम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ ४ ॥

द्युक्षं सुदानुं तर्विपीभिरावृतं गिरिं न धुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ ५ ॥

द्युक्षम् । सुऽदातुम् । तर्विपीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । धुरुभोजसम् ।

क्षुऽमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षू । गोऽमन्तम् । रीमहे ॥ ५ ॥

तत् त्वां यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्मं पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ६ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तद् । ब्रह्मं । पूर्वऽचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ६ ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तादिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ७ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तद् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । संनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽचक्रदे ॥ ७ ॥

इति पञ्चमेनुषाके द्वादशं सूक्तम् ॥

वाजपेये ऋषी "कन्नव्यो अतसीनाम्" इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने । "कन्नव्यो अतसीनामिति साम-
प्रगाथः" इति [वि० ४. ३] ॥

तथा पशामयनादीं संवत्सरे माध्यन्दिने एवने "कन्नव्यो अतसीनाम्" इति क्दान् सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं
वैताने । "माध्यन्दिने कन्नव्यो अतसीनामिति क्दान् सामप्रगाथः" इति [वि० ६. ५] ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मत्यैः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गिणान् आनशुः ॥ १ ॥

ॐ शक्रो वाचमभृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वदिरासरन् ॥

P शक्रो वाचमभृष्णुहि धामधर्मन् वि राजति । विमदन्वदिरासरन् no accents, no [udas]

R C₃ शक्रो वाचमभृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदं वदिरासरन् ॥

३ K शक्रो वाचमभृष्णुहि धामधर्मन्वि राजति । विमदन्वदिरासरन् ॥

कत् । नव्यं । अतर्सानाम् । तुरः । गृणीत । मर्यः ।

नृदि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गृणन्तः । आनशुः ॥ १ ॥

कदुं स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवं मघवन्तिन्द्र सुन्वतः कदुं स्तुवत आ गमः ॥ २ ॥

कत् । ऊं इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवम् । मघवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊं इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ २ ॥

इति पञ्चमेनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

चतुर्विंशे माघदिने रात्रे "अभि प्र वः सुरार्धसम्" [२०. ५१] "प्र सु भुतं सुरार्धसम्" [२०. ५१, २] इति पृष्ठ-
सोनियासुहृती वार्दती प्रगाथी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "अभि प्र वः सुरार्धसं प्र सु भुतं सुरार्धसमिति पृष्ठसोनियासु-
हृती वार्दती प्रगाथी" इति [वि० ६. १] ॥

तथा अभिप्लवे सुमेध्वदः सु द्वितीयचतुर्विंशष्टे "अभि प्र वः सुरार्धसम्" "प्र सु भुतं सुरार्धसम्" इति वार्दती प्रगाथी
पृष्ठसोनियासुहृती भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "अभि प्र वः सुरार्धसमिति सुमेधुः" इति [वि० ६. १] ॥

तथा विदुवति अनुरूपादन्तरम् "त वो दसमृवीपदम्" [२०. ४९, ४] "अभि प्र वः सुरार्धसम्" [२०. ५१] इति
मीधध्वेतयोनी इच्छया संसति । तद् उक्तं वेदाने । "अनुरूपाद तं वो दसमृवीपदम् अभि प्र वः सुरार्धसम् इति
मीधध्वेतयोनी कामम्" इति [वि० ६. ३] ॥

तथा च्चद्वाना तृतीयेष्वह सु यथासंभवम् "महौं इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] "अभि प्र वः सुरार्धसम्" [२०. ५१]
"एवा ह्यसि वीरसु." [२०. ६०] इति भाज्यपृष्ठोक्थसोनिया मन्ति । तद् उक्तं वेदाने । "तृतीयेषु महौं इन्द्रो य ओ-
जसाभि प्र वः सुरार्धसम् एवा ह्यसि वीरसुरिति" इति [वि० ८. ३] ॥

अभि प्र वः सुरार्धसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

यो जंरितृभ्यो मघवां पुरुचसुः सहस्रेणैव शिदंति ॥ १ ॥

अभि । प्र । वः । सुरार्धसम् । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।

यः । जंरितृभ्यः । मघवा । पुरुचसुः । सहस्रेणैव । शिदंति ॥ १ ॥

शतानीकेषु प्र जिगाति भृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसां अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । भृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।

गिरेऽइव । प्र । रसां । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चां शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसुं सहस्रेणैव मंहते ॥ ३ ॥

प्र । सु । धृतम् । सुऽरार्धसम् । अर्धं । शक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । यस्तु । सहस्रैणऽइव । मंदते ॥ ३ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवंत्सु पिन्वते यदी सुता अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुस्तराः । इन्द्रस्य । समऽइवः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मघवंत्सु । पिन्वते । यत् । इम् । सुताः । अर्मन्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

“वयं य त्वा सुतावन्तः” इत्यस्य विलियोगः “इन्द्रेण यं हि रसवे” [२०. ४०] इत्यत्रोच्यः ॥

तथा पृथक्स्य तृतीयचतुर्थपञ्चमपठानां चतुर्णामहार् “वयं य त्वा सुतावन्तः” इत्यादीनामपठानां तु चानां द्वौ द्वौ यथाशक्तं स्तोत्रियातुरूपी भवतः । तत्र “वयं य त्वा” [२०. ५२] “क ई वेद” [२०. ५३] इति तृतीयेऽपि स्तोत्रियातुरूपी भवतः । “विस्थाः पृतनाः” [२०. ५४] “तमिन्द्रम्” [२०. ५५] इति चतुर्थे । “इन्द्रो मदाय” [२०. ५६] “मदेमदे हि” [२०. ५६. ४] इति पञ्चमे । “सुरूपकलुम्” [२०. ५७] “शुभिन्यमं नः” [२०. ५७. ४] इति षष्ठे । तद् उक्तं वेदानि । “द्वीत्यादीनां वयं य त्वा सुतावन्त इति पृष्ठस्तोत्रियातुराणाः” इति [वि० ६. २] ॥

तथा छन्दोमादयेषु पिन्वहःसु “वयं य त्वा सुतावन्तः” “क ई वेद सुते सत्वा” इति प्रथमेऽपि भाष्यदिने स्तोत्रियातुरूपी भवतः । “क ई वेद सुते सत्वा” “वयं य त्वा सुतावन्तः” इति द्वितीये । “श्रावन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] “व्यमर्शो अति सूर्ये” [२०. ५८. ३] इति तृतीये । तद् उक्तं वेदानि । “वयं य त्वा सुतावन्त इत्यादिपठानां अति सूर्यसन्दाः पृष्ठस्तोत्रियातुराणाः” इति [वि० ६. ३] ॥

वयं यं त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिपः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । य । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽवर्हिपः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृपाण ओक आ गम इन्द्र स्वद्वीव वंसंगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृपाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्रः । स्वद्वीवऽइव । वंसंगः ॥ २ ॥

कण्वेभिर्घृणांवा धृपद् वाजं दर्पि सहस्रिर्गम ।

पिशङ्करूपं मघवन् विचर्पणे मधू गोमन्तामीमहे ॥ ३ ॥

कर्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धूपत् । वाजम् । क्विपि । सद्भिर्निर्णम् ।

पिशाङ्गऋपम् । मधुऽबन् । विऽचर्पणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पंचदशं सूक्तम् ॥

त्रिकुण्डलाहस्ताहीनस्य नवस्तदाद्भु “शश्वु पु शचीषते” [२०. ११८] “अभि प्र गोपति गिरा” [२०. २२] “त वो दसमृतीषहम्” [२०. ४९. ४] “वयमेनमिदा ह्य” [२०. ९७] “इन्द्रमिदं वाधिनो वृहत्” [२०. ३८. ४] “शायन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] “क ईं वेद सुते सचा” [२०. ५३] “विद्वा. वृत्तना अभिभूतरं नरम्” [२०. ५४] “वदिन्द्र प्रागपागुदक्” [२०. १२०] इत्येते नव पृष्ठसोत्रिया वयाक्रमं भवन्ति । तद् उच्यते वेदानि । “त्रिकुण्डला-हस्त ननुह्य शश्वु पु शचीषतेऽभि प्रगोपति गिरा त वो दसमृतीषह वयमेनमिदा ह्य इन्द्रमिद्राधिनी वृहच्छायन्त इव सूर्यं क ईं वेद सुते सचा विद्वा वृत्तना अभिभूतरं नरं वदिन्द्र प्रागपागुदगिति” इति [वि० ८. ४] ॥

क ईं वेद सुते सचा पिर्वन्तं कद् वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनत्त्योजसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ १ ॥

कः । ईम् । धेद् । सुते । सचा । पिर्वन्तम् । कद् । वयोः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिर्नत्ति । ओजसा । मन्दानः । शिष्यो । अन्धसः ॥ १ ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुवा चर्यं दधे ।

नकिंष्ट्रा नि यमदा सुते गमो महाश्वरस्योजसा ॥ २ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरऽवा । चर्यम् । दधे ।

नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महाश्व । अरसि । ओजसा ॥ २ ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोनुर्मयवा शृणवद्भवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ३ ॥

यः । उग्रः । सन्न । अनिऽस्त्वृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोनुः । मयऽवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमेत् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

पृष्ठपददस्य एवविशसोमके चतुषेऽहनि एवाहीनीमृते “इन्द्रो दधीचो अस्वमि” [२०. ४१] “विद्वा. वृत्तना अभिभूतरं नरम्” [२०. ५४] “एवा हानि वीर्यु” [२०. ६०] इति शान्वपृष्ठोत्रयसोत्रिया भवन्ति । तद् उच्यते वेदानि । “पृष्ठसंवेदसि इन्द्रो दधीचो अस्वमिर्विद्वाः वृत्तना अभिभूतरं नरम् एवाहसि वीर्युसि” इति [वि० ८. २] ॥

तथा स्तुहपाहिरशकपिबनपेनरथयदाना द्वितीयेऽहनि “विद्वा वृत्तना अभिभूतरं नरम्” इति सोत्रियो भवति । तद् उच्यते वेदानि । “द्वितीयेषु विद्वा वृत्तना अभिभूतरं नरमिनि” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा त्रिकुण्डलाहस्ताहीनस्य अष्टमेऽहनि एष पृष्ठसोत्रियो भवति । एष पूर्वसूक्ते उच्यते ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सज्जुस्तद्वारिन्द्रं जज्जुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् ॥ १ ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सऽज्जुः । ततऽज्जुः । इन्द्रम् । जज्जुः । च । राजसे ।
क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुः । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तरस्विनम् ॥ १ ॥

समीं रेभासो अस्वरनिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्षितिं यदीं वृधे धृतग्रतो ह्योजसा समूतिभिः ॥ २ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरम् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वर्षितिऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽग्रतः । हि । ओजसा । सम् । कृतिऽभिः ॥ २ ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेपं विप्रां अभिस्वरां ।

सुदीतयो वो अद्रुहोपि कर्णे तरस्विनः समृक्भिः ॥ ३ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेपम् । विप्राः । अभिऽस्वरां ।

सुऽदीतयः । वोः । अद्रुहः । अपिं । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्ऽभिः ॥ ३ ॥

इति षष्ठमेतुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

“तमिन्द्रं जोहवीमि” इत्यस्य विनियोगः “वयं ष ला श्रवणन्तः” [२०, ५२] इति सूक्ते उक्तः ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शर्वासि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद् राये नो विश्वा सुपर्था कृणोतु वज्री १

वम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कृतम् ।
शर्वासि ।

मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् । राये । नः । विश्वा । सुऽपर्था ।
कृणोतु । वज्री ॥ १ ॥

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वी असुरेभ्यः ।

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तवर्हिषः ॥ २ ॥

याः । इन्द्र । भुजः । आ । अर्भरः । स्वर्षिऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । वस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तऽवर्हिषः ॥ २ ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन् तं धेहि मा पुणौ ॥ ३ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पुणौ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके ऋषादशं सूक्तम् ॥

शृष्टयपवाहस पधमेऽइति "उत्तिष्ठभोजता सह" [२०. ४२. ३] "इन्द्रो मदाय वावृधे" [२०. ५६] "इन्द्राय साम गायत" [२०. ६२. ५-७] इत्येते आन्वष्टोत्रपद्योभिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । "पत्रम उत्तिष्ठभोजता सद्येन्द्रो मदाय वावृध इन्द्राय साम गायतेति" इति [दि० ८. ३] ॥

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महन्स्वाजिषूतेमभे हवामहे स वाजेषु प्र नोविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वावृधे । शवसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तम् । इत् । महत् । सु । आजिषु । उत । ईम् । अभे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र ।

नः । अविषत् ॥ १ ॥

असि हि वीर सेन्योसि भूरि परादृदिः ।

असि दभ्रस्य चिद् वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसुं ॥२॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽदृदिः ।

असि । दभ्रस्य । चिद् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसुं ॥ २ ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते घना ।

युध्वा मन्दच्युता हरी कं हन्ः कं वसौ दधोसौ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उन् । ईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । घना ।

युध्वा । मन् । च्युता । हरी इति । कम् । हन्ः । कम् । वसौ । दधः । असात् । इन्द्र ।

वसौ । दधः ॥ ३ ॥

मदेमवे हि नो दुदिर्यूषा गवामृजुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहस्ता वसुं शिशीहि राय आ भर ॥ ४ ॥

मदेऽमवे । हि । नः । दुदिः । युधा । गवाम् । ऋजुऽऽकतुः ।

सम् । गृभाय । पुष्य । शता । उभयाहस्ता । वसुं । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ४ ॥

मादर्यस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्या हि त्वा पुरुवसुमुप कामान्तसृज्महेषा नोविता भव ॥ ५ ॥

मादर्यस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विद्य । हि । त्वा । पुरुवसुमुप । कामान् । तसृज्महेषा । नोविता । भव ॥ ५ ॥

एते तं इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ६ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः ।

आ । भर ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

अतोर्वाग्निं वती तृतीयसवने "सुरूपकृतमृतये" [२०. ५७] "शुष्मिन्तमं न ऊतये" [२०. ५७, ५] इति खोत्रिया-
नुरूपी भवतः । तत्र "सुरूपकृतमृतये" इति खोत्रियमभितः प्राकृतः खोत्रियो भवति । "शुष्मिन्तमं न ऊतये"
दशतुरूपमभितः प्राकृतोऽनुरूपो भवति । तद् उक्तं धैताने । "तृतीयसवने सुरूपकृतमृतये शुष्मिन्तमं न ऊतय इति
खोत्रियानुरूपाभितः खोत्रियानुरूपी" इति [वि० ४. ३] ॥

तथा महायजे प्रातःसवने "सुरूपकृतमृतये" इत्याज्यखोत्रियो भवति । तद् उक्तं धैताने । "महायजे सुरूपकृत-
मृतये इत्याज्यखोत्रियः" इति [वि० ६. ४] ॥

तथा श्वेनसदंशाजिरवज्रेषु एकद्वेषु "सुरूपकृतमृतये" [२०. ५७] "उत्ता मन्दन्तु खोमाः" [२०. ५३] एते
आज्यखोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । "खामिदि हवामहे" इति [२०. ५८] दृष्टखोत्रियो भवति । तद् उक्तं धैताने ।
"श्वेनसदंशाजिरवज्रेषु सुरूपकृतमृतये उत्ता मन्दन्तु खोमाःखामिदि हवामहे इति" इति [वि० ८. १] ॥

सुरूपकृतमृतये सुदुषामिष गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यकि ॥ १ ॥

सुरूपकृतम् । ऊतये । सुदुषाम् । इव । गोऽदुहे ॥ जुहुमसि । द्यविद्यकि ॥ १ ॥

उपं नः सवना गंहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद् रेवतो मर्दः ॥ २ ॥

उपं । नः । सवना । आ । गंहि । सोमस्य । सोमपाः । पिब ॥ गोदा । इद् । रेवतो । मर्दः ॥ २ ॥

रेवतः । मर्दः ॥ २ ॥

अथां ते अन्तमानां विद्यामं सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य आ गंहि ३

अर्थ । ते । अन्तमानाम् । विद्यामं । सुमतीनाम् ॥ मा । नः । अति । ख्यः । आ । गंहि ॥ ३ ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ४

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । युस्तिनम् । पाहि । जायुधिम् ॥ इन्द्र । सोमम् । शत-
कृतो इति शतऽकृतो ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि शतकृतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृषे ॥५॥

इन्द्रियाणि । शतकृतो इति शतऽकृतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ॥ इन्द्र । तानि ।
ते । आ । वृषे ॥ ५ ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद् द्युन्नं दधिष्व दुष्टरम् । उत ते शुष्मं तिरामसि ॥६॥
अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युन्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ॥ उत । ते । शुष्मम् ।
तिरामसि ॥ ६ ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ७ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ७ ॥

इन्द्रो अङ्ग महद् भयमभी पदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥८॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । पदप । चुच्यवत् ॥ सः । हि । स्थिरः ।
विऽचर्षणिः ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृलयति नो न नः पश्चादुघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥९॥

इन्द्रः । च । मृलयति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ॥ भद्रम् । भवाति ।
नः । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥१०॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ॥ जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्त कद् वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनर्योजसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ११ ॥

कः । ईम् । वेद् । सुते । सचा । पिबन्तम् । कद् । वयोः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिऽनरि । ओजसा । मन्दानः । शिष्या । अन्धसः ॥ ११ ॥

दाना मृगो न वारुणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंघ्वा नि यमदा सुते गमो महाश्वरस्योर्जसा ॥ १२ ॥

दाना । मृगः । न । वारुणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओर्जसा ॥ १२ ॥

य उग्रः सन्ननिष्ठत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्ववं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ १३ ॥

यः । उग्रः । सन् । अर्निःस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघऽवा । शृणवत् । हर्षम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ १३ ॥

वयं घं त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतारं आसते ॥ १४ ॥

वयम् । घं । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १४ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृपाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसंगः ॥ १५ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृपाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽव । वंसंगः ॥ १५ ॥

कण्वेभिर्घृष्णावा धूपद् वाजं दपि सद्दक्षिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ १६ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धूपत् । वाजम् । दपि । सद्दक्षिणम् ।

पिशङ्गऽरूपम् । मघऽवन । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके विंशं सूक्तम् ॥

विष्णुवति वीर्यश्रे "वमर्हो अति सूर्ये" [२०. ५८, ३] "आयन्त इव सूर्ये" [२०. ५८, १] इति विकल्पितो
श्रुतलोभियानुरूपी भवतः । तद् चर्षे वैताने : "वमर्हो अति सूर्ये आयन्त इव सूर्यमिति वा" इति [६०. ६. ३] ॥
तथा तीव्रमुच्युः पर्याययोः साहस्यान्तरयोर्दक्षणे विभ्रंशयत् "आयन्त इव सूर्ये" दक्षेण श्रुतलोभियो भवति ॥

शुष्मिन्ऽतमम् । नः । ऊतये । युष्मिन्म् । पाहि । जारुधिम् ॥ इन्द्र । सोर्मम् । शत-
क्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनैषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृषे ॥५॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनैषु । पञ्चऽसु ॥ इन्द्र । तानि ।
ते । आ । वृषे ॥ ५ ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद् द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उत ते शुष्मं तिरामसि ॥६॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ॥ उत । ते । शुष्मम् ।
तिरामसि ॥ ६ ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गृहि ॥ ७ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ७ ॥

इन्द्रो अङ्ग महद् भयमभी पदपं चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥८॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । पदम् । अपे । चुच्यवत् ॥ सः । हि । स्थिरः ।
विऽचर्षणिः ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृलयति नो न नः पश्चाद्द्वं नशत् । मद्रं भवाति नः पुरः ॥९॥

इन्द्रः । च । मृलयति । नः । न । नः । पश्चात् । द्वम् । नशत् ॥ मद्रम् । भवाति ।
नः । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥१०॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ॥ जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद् वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनत्प्योजसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ११ ॥

कः । ईम् । वेद् । सुते । सचा । पिबन्तम् । कद् । वयो । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनात् । ओजसा । मन्वानः । शिष्यो । वन्धसः ॥ ११ ॥

दाना मृगो न वारुणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंष्ट्रा नि यमदा सुते गमो महांश्चरस्योजसा ॥ १२ ॥

दाना । मृगः । न । वारुणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नकिंः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरति । ओजसा ॥ १२ ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवां शृणवद्ववं नेन्द्रो योपत्या गमत् ॥ १३ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिऽस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शृणवत् । द्ववम् । न । इन्द्रः । योपति । आ । गमत् ॥ १३ ॥

वयं यं त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परिं स्तोतारं आसते ॥ १४ ॥

वयम् । य । त्वा । सुतवन्तः । आपः । न । वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रस्रवणेषु । वृत्रहन् । परिं । स्तोतारः । आसते ॥ १४ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक् आ गम इन्द्रं स्वब्दीव वंसंगः ॥ १५ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओक् । आ । गमः । इन्द्रं । स्वब्दीव । वंसंगः ॥ १५ ॥

कण्वेभिर्घृष्णावा धृषद् वाजं दधिं सहस्रिर्णम् ।

पिशङ्गरूपं मघचन् विचर्षणे मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ १६ ॥

कण्वेभिः । धृष्णा इति । आ । धृषत् । वाजम् । दधिं । सहस्रिर्णम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघचन् । विचर्षणे । मक्षु । गोमन्तम् । ईमहे ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽुपाके विंशं सूक्तम् ॥

विपुत्रेण सीर्यपृष्ठे “ वामदो अस्ति सूर्य ” [२०. ५८, ३] “ धामन्त इव सूर्यम् ” [२०. ५८, १] इति विकल्पितो
पृष्ठस्तोत्रियातुरपी भवत । तद् उक्त वेदाने । “ वामदो अस्ति सूर्यं धामन्त इव सूर्यमिति वा ” इति [१०. ६, ३] ॥
तथा तीम्बुचतुःपर्याययोः साहस्रान्तरागोर्दशपदे विप्रशब्दे “ धामन्त इव सूर्यम् ” इत्येव पृष्ठस्तोत्रियो भवन्ति ॥

तथा सायःऋभिवानेषु एकाहेषु द्वेनयाग्वजितेषु “अहमिन्द्रि पितृप्परी” [२०. ११५] इत्यान्वत्तोत्रियो भवति ।
चकारात् “आयन्त इव सूर्यम्” इत्यान्वत्तोत्रियो भवति ॥

तद् उक्तं वेदाने । “तीप्रहृत्तुःपर्याययोः सहस्राण्ययोर्वक्षणेमे विप्रयत्ने आयन्त इव सूर्यमिति । सायःशेषु द्वेन-
यजम् अहमिन्द्रि पितृप्परीति च” इति [वि० ८. २] ॥

तथा सायःवक्षं वृत्तियेऽहनि अस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । स च “तमिन्द्रं वाजयामसि” इति सूक्ते [२०. ४७]
द्रष्टव्यः ॥

तथा चतुरहाणां वृत्तियेऽहः “आयन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] “तव न इन्द्रा भर” [२०. १०८] एतौ दृष्टोकथन्तो-
त्रियो भवतः । तद् उक्तं वेदाने । “चतुरहाणां आयन्त इव सूर्यं तव न इन्द्रा भवेति” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा विक्रुद्दशाहे अस्य विनियोगः “क ई वेद इते वत्ता” इति सूक्ते [२०. ५३] उक्तः ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जर्नमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम् ॥ १ ॥

आयन्तःऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जर्नमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम् ॥ १ ॥

अनर्शरातिं वसुदामुपं स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ २ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उपं । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ २ ॥

वण्महौ असि सूर्यं वडादित्य महौ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यते दैव महौ असि ॥ ३ ॥

पद् । महान् । असि । सूर्यं । वद् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अजा । देव । महान् । असि ॥ ३ ॥

वट् सूर्यं अवंसा महौ असि सत्रा दैव महौ असि ।

महा देवानामसुर्यैः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४ ॥

पद् । सूर्यं । अवंसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

महा । देवानाम् । असुर्यैः । पुरःऽहितः । विऽभु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

इति पद्यमेतुपाके एकविंशं सूक्तम् ॥

दशरथस्य दशमेऽहनि माध्यन्दिने वषणे “उदु त्ये मधुमत्तमाः” [२०. ५९. १] “उदिन्वस्य रिच्यते” [२०. ५९. ३] इति षष्ठ्योत्रियात्सुर्षा भवतः । तद् उक्तं धृतानि । “उदु त्ये मधुमत्तमा उदिन्वस्य रिच्यते इति षष्ठ्योत्रियात्सुर्षा” इति [वि० ६. ३] ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमांस ईरते ।

सन्नाजितो धनुसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । उं इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।

सन्नाजितः । धनुसाः । अक्षितः । उतयोः । वाजयन्तः । रथाः । इव ॥ १ ॥

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिह्रीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्मह्यन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाः । इव । भृगवः । सूर्याः । इव । विश्वमिह्रीतमानशुः ।

इन्द्रं । स्तोमैर्भिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

उदिन्वस्य रिच्यतेशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिष्वान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ ३ ॥

उत् । इत् । नु । अत्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिष्वान्न । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ ३ ॥

मन्त्रमखर्वै सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्वेवा ।

पूर्वाञ्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ ४ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुधितम् । सुपेशंसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वाः । चन । प्रसितयोः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रः । कर्मणा । भुवत् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ॥

अभिप्लवपञ्चमेऽहनि द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनि चतुर्थेऽहनि । “एषा हसि वीरयुः” इत्यादयोऽहो वृथास्त्वृतीयसवने चक्रम सोत्रियात्सुर्षा यथाक्रमं भवन्ति । एषं च “एषा हसि वीरयुः” [२०. ६०] “एषा हस्य सुतता” [२०. ६०. ४-६] इति सोत्रियात्सुर्षा द्वितीये । “तं से गर्दं सुमीनि” [२०. ६१] “तम्मनि प्र नायत” [२०. ६१. ४-६] इति तृतीये । “वयमु त्वाप्त-पूर्व” [२०. ६२. १] “वो न इदमिदं उरा” [२०. ६२. ३] इति चतुर्थे । “इन्द्राय साम नायत” [२०. ६२. ५-७] “तम्मनि प्र नायत” [२०. ६१. ४-६] इति पञ्चमे । तद् उक्तं धृतानि । “अप्यमेधेवा हसि वीरयुरित्युक्त्वसोत्रियात्सुर्षाः” इति [वि० ६. १] ॥

तथा धृतानस्य षष्ठ्यप्यहस्य द्वितीयेऽहनि “एषा हसि वीरयुः” इति षष्ठ्यलोत्रियो भवति । तद् वक्तुं धृतानि । “षष्ठ्यप्यहस्य एषा हसि वीरयुरित्युक्त्वे” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा तस्यैव दशोपेऽहनि आत्त विदिवोगः "अभि प्र यः सुरागसन्" इति सूक्ते [२०. ५१] उक्तः ॥

तथा वृष्टपत्रादस्य द्वितीयेऽहनि "एवा ह्यसि वीरसुः" इति श्लोचनमन्त्रोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "वृष्टप-
त्रादस्यैवा ह्यसि वीरसुरिति" इति [वि० ८. ३] ॥

तथा वृष्टपत्रादस्य द्वितीयेऽहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "वृष्टपत्र द्वितीय एवा ह्यसि वीरसु-
रिति" इति [वि० ८. ४] ॥

एवा ह्यसि वीरसुरेवा शूरं उत स्थिरः । एवा ते राध्वं मनः ॥ १ ॥

एव । हि । असि । वीरऽसुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः ॥ एव । ते । राध्वम् । मनः । १

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः । अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥२॥

एव । रातिः । तुविऽमघ । विश्वेभिः । धायि । धातृभिः ॥ अध । चिद् । इन्द्र ।

मे । सचा ॥ २ ॥

मो पु वृक्षेव तन्द्रसुर्भुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमंतः ॥ ३ ॥

मो इति । सु । वृक्षाऽर्य । तन्द्रसुः । भुवः । वाजानाम् । पते ॥ मत्स्य । सुतस्य ।

गोऽमंतः ॥ ३ ॥

एवा ह्यस्य सनृता विरप्शी गोमंती मही । पका शाखा न दाशुपे ॥४॥

एव । हि । अस्य । सनृता । विऽरप्शी । गोऽमंती । मही ॥ पका । शाखा । न ।

दाशुपे ॥ ४ ॥

एवा हि ते विभूतय जतय इन्द्र मावति । सद्यश्चित् सन्ति दाशुपे ॥५॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । जतयः । इन्द्र । माऽवति ॥ सद्यः । चिद् । सन्ति ।

दाशुपे ॥ ५ ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमंपीतये ॥ ६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमंपीतये ॥६॥

इति प्रथमेनुषाके प्रयोविंशं सूक्तम् ॥

अभिप्रये "त ते मदं दृषीमसि" इत्यस्य विदिवोगः पूर्वेण [२०. ६०] एव उक्तः ॥

तथा सुधादिरगवाभिरनवेगत्पत्रादस्य त्रयमेऽहनि "त ते मदं दृषीमसि" इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं
वेदान्ते । "वृष्टपत्रादि (१) वाभिरनवेगत्पत्रादस्य तं ते मदं दृषीमसि" इति [वि० ८. ३] ॥

तथा वैश्वदेवस्तोमो उपहस्य द्वितीयेऽहनि अत्र विदिवोगः "अभि प्र यात्रामसि" इति सूक्ते [२०. ४०] उक्तः ॥

तं ते मदं गृणीमसि गृपणं पृन्सु सांसहिम् ।

उ लोफ्फालुमद्रियो हरित्रियम् ॥ १ ॥

तम् । ते । मद्रम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्ऽसु । ससहिम् ।

ऊं इति । लोकऽकृद्भुम् । अद्रिऽवः । हरिऽधिर्यम् ॥ १ ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ ।

मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ २ ॥

येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ ।

मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ २ ॥

तद्द्या चित्त उक्थिनोनुं पुवन्ति पूर्वथां ।

वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ३ ॥

तत् । अथ । चित् । ते । उक्थिनः । अनुं । स्तुवन्ति । पूर्वथां ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ३ ॥

तन्वभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।

इन्द्रं गीभिस्तविपमा विवासत ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहूतम् । पुरुऽस्तुतम् ।

इन्द्रम् । गीऽभिः । तविपम् । वा । विवासत ॥ ४ ॥

यस्य द्विवर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी ।

गिरीरञ्जो अपः स्वर्षत्वना ॥ ५ ॥

यस्य । द्विऽवर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।

गिरीन् । अञ्जान् । अपः । स्वर्षः । वृषऽत्वना ॥ ५ ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको वृत्राणि जिघ्रसे ।

इन्द्रं जैवां श्रवस्यां च यन्तवे ॥ ६ ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे ।

इन्द्रं । जैवां । श्रवस्यां । च । यन्तवे ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

“वयम् कामध्वजं” इत्याषट्पदस्य विनियोगः [२०, १४] इत्यत्र उक्तः ॥

तथा “इन्द्राय काम याचत” [२०, ६२, ५] इत्यस्य विनियोगः “इन्द्रो मदाय वाग्धे” [२०, ५६] इत्यनेन सह उक्तः ॥

व॒यम् त्वा॑म॒पूर्व्यं स्था॑रं न कश्चिद् भ॑रन्तो व॒स्यवः । वाजे॑ चि॒त्रं ह॑वामहे ॥ १ ॥
 व॒यम् । ऊं इति॑ । त्वा॒म् । अ॒पूर्व्यं । स्था॑रम् । न । क॒त् । चि॒त् । भ॑रन्तः । अ॒व॒स्यवः ।

वाजे॑ । चि॒त्रम् । ह॑वामहे ॥ १ ॥

उप॑ त्वा॒ कर्म॑न्तये स नो॒ युवो॑ग्रश्च॒क्राम॒ यो धृ॑पत् ।

त्वा॒मिद्व्य॑वितारं॒ ववृ॑महे॒ सखा॑य इन्द्र॒ सान॑सिम् ॥ २ ॥

उप॑ । त्वा॒ । कर्म॑न् । ऊ॒तये॑ । सः । नः । यु॒वा । उ॒ग्रः । च॒क्राम॒ । यः । धृ॑पत् ।

त्वा॒म् । इत् । हि । अ॒वितार॑म् । व॒वृ॒महे॑ । स॒खायः । इन्द्र॑ । सा॒न॒सिम् ॥ २ ॥

यो न इ॒दमि॑दं पुरा प्र वस्य॑ आ॒नि॒नाय॒ तमु॑ व॒ स्तु॒पे ।

सखा॑य॒ इन्द्र॑म॒न्तये॑ ॥ ३ ॥

यः । नः । इ॒दम॑ऽइ॒दम् । पुरा॑ । प्र । वस्यः । आ॒ऽनि॒नाय॑ । तम् । ऊं इति॑ । वः । स्तु॒पे ।

सखा॑यः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ३ ॥

हर्य॑श्च॒ सत्प॑तिं च॒र्षणी॑सहं स हि ष्मा॒ यो अ॑म॒न्दत् ।

आ॒ नु नः॑ स व॑यति॒ गव्य॑म॒श्व्यं स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ श॒तम् ॥ ४ ॥

हरि॑ऽअश्व॑म् । सत्प॑तिम् । च॒र्षणि॑ऽसह॑म् । सः । हि । स॒म् । यः । अ॑म॒न्दत् ।

आ॒ । नु॒ । नः॑ । सः । व॑यति॒ । गव्य॑म् । अ॒श्व्यम् । स्तो॒तृभ्यः॑ । म॒घवा॑ । श॒तम् ॥ ४ ॥

इन्द्रा॑य॒ सामं॑ गा॒यत॒ वि॒प्राय॑ वृ॒हते॑ वृ॒हत् । ध॒र्म॒कृते॑ वि॒पश्चिते॑ प॒न॒स्यवे॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रा॑य । सामं॑ । गा॒यत॑ । वि॒प्राय॑ । वृ॒हते॑ । वृ॒हत् ॥ ध॒र्म॒कृते॑ । वि॒पःऽचिते॑ । प॒न॒स्यवे॑ ॥ ५ ॥

त्वमिन्द्रा॑भि॒भूर॑सि॒ त्वं सूर्ये॑मरोच॒यः । वि॒श्वकर्मा॑ वि॒श्वदे॑वो म॒हो॑ अ॒सि ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र॑ । अ॒भिऽभूः॑ । अ॒सि॑ । त्वम् । सूर्ये॑म् । अ॒रोच॑यः ॥ वि॒श्वऽकर्मा॑ । वि॒श्वऽदे॑वः ।

म॒हान् । अ॒सि॑ ॥ ६ ॥

वि॒भ्राजं॑ ज्योति॒षा स्त॑प॒रम॑च्छो रोच॒नं दि॒वः ।

दे॒वास्त॑ इन्द्र॒ सखा॑य॒ येमि॑रे ॥ ७ ॥

विऽभ्राज॑न् । ज्योति॑षा । स्वः । अ॒गच्छः॑ । रोच॑नम् । दि॒वः ।

दे॒वाः । ते॑ । इन्द्र॑ । स॒खाय॑ । ये॒मिरे॑ ॥ ७ ॥

तम्बुभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । इन्द्रं गीभिस्तविषमा विवासत ॥८॥

तम् । ऊं इति । अ०भि । प्र । गायत । पुरुहूतम् । पुरुष्टुतम् ॥ इन्द्रम् । गीऽभिः ।
तविषम् । आ । विवासत ॥ ८ ॥

यस्य द्विवर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी । गिरीरत्राँ अपः स्वर्ति-
पत्वना ॥ ९ ॥

यस्य । द्विऽवर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ॥ गिरीन् । अत्रान् । अपः ।
स्वर्तिः । अपऽपत्वना ॥ ९ ॥

स राजसि पुरुष्टुतँ एको बृत्राणि जिमसे । इन्द्र जैत्राँ श्रवस्याँ च
यन्तवे ॥ १० ॥

सः । राजसि । पुरुष्टुत । एकः । बृत्राणि । जिमसे ॥ इन्द्रं । जैत्राँ । श्रवस्याँ । च ।
यन्तवे ॥ १० ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पंचविंशं सूक्तम् ॥

एवमपि पठेदिति "इमा तु कं भुवना सीपयाम" [२०. ६३. १] "हवाय देवा अत्रान् चदायन्" [२०. ६३. २]
इति द्विपदी षष्ठः शंसति । तद् उक्तं वेदाने । "पठ इमा तु कं भुवना सीपयाम हवाय देवा अत्रान् चदायन्ति
द्वेपरी षष्ठः" इति [वि० ६. २] ॥

वाग्नेये तृतीयसवने प्राकृतयोः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रजाप्रावकौ "य एक इद् विदयते" [२०. ६३. ४] "य इन्द्र
सोमपातमः" [२०. ६३. ७] एतौ उक्थयस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "तृतीयसवने य एक इद् विदयते
य इन्द्र सोमपातम इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ" इति [वि० ४. ३] ॥

तथा अभिजिति विषुवति विद्वजिति महात्रये च तृतीयसवने एतौ उक्थयस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वेदाने ।
"अभिजिति विषुवति विद्वजिति महात्रये च य एक इद् विदयते य इन्द्र सोमपातम इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ" इति
[वि० ६. १] ॥

तथा विश्वमिति एकाहीमूले "य एक इद् विदयते" इत्येव उक्थयस्तोत्रियो गन्तः । तद् उक्तं वेदाने । "विद्वजिति
य एक इद् विदयते इति" इति [वि० ८. २] ॥

तथा अत्ररदाणां चतुर्थेऽनुवाकः "महाँ इन्द्रो य ओजसा" [२०. १३८] "य एक इद् विदयते" [२०. ६३. ४] एतौ
आप्योक्थयस्तोत्रियो भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "चतुर्थेऽनुवाके य ओजसा य एक इद् विदयते इति" इति
[वि० ८. ३] ॥

तथा अभिप्लवपशहस्य "य एक इद् विदयते" इति उक्थयस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "अभिप्लवपशहस्य य
एक इद् विदयते इति" इति [वि० ८. ३] ॥

तथा अभिप्लवस्य पशहस्य उक्थयसंस्था भवति तदा "य एक इद् विदयते" [२०. ६३. ४] "यद् सोममिन्द्र विष्वति"
[२०. १११] एतौ उक्थयस्तोत्रियो विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "पशहस्य चैद् य एक इद् विदयते यद्
सोममिन्द्र विष्वति" इति [वि० ८. ३] ॥

एदु मध्वो मदिनारं सिञ्च वाध्वयो अन्धसः । एवा हि वीर स्तवंते
सदावृधः ॥ ४ ॥

आ । इत् । ऊं इति । मध्वः । मदिन्ऽतर्त्म् । सिञ्च । वा । अध्वयो इति । अन्धसः ।
एव । हि । वीरः । स्तवंते । सदाऽवृधः ॥ ४ ॥

इन्द्रं स्थातहरीणां नकिंष्टे पूर्व्यस्तुतिम् । उदानंशु शर्वसा न भन्दना ॥ ५ ॥
इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नकिः । ते । पूर्व्यऽस्तुतिम् ॥ उद् । आनंशु । शर्वसा ।
न । भन्दना ॥ ५ ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्ववः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् द्वे
तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्ववः ॥ अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः ।
ववृधेन्यम् ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

दशाहस्र मध्वेइति "एतो न्विन्द्रं सखाम" इति उक्त्वत्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "नवम एतो न्विन्द्रं
सखामेति" इति [वि० ट. ४] ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवांम सखायं स्तोम्यं नरम् । कृष्टीयो विश्वा अभ्य-
स्येक इत् ॥ १ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवांम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ॥ कृष्टीः । यः ।
विश्वाः । अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १ ॥

अगौरुधाय गविषे सृष्टाय दस्यं वचः । घृतात् स्वादीयो मधुनश्च
वोचत ॥ २ ॥

अगोऽरुधाय । गोऽरुधे । सृष्टाय । दस्यम् । वचः ॥ घृतात् । स्वादीयः । मधुनः ।
च । वोचत ॥ २ ॥

यस्यार्मितानि वीर्यांश्च न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्ने विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ३
यसं । अर्मितानि । वीर्यांश्च । न । राधः । परिऽएतवे ॥ ज्योतिः । न । विश्वम् ।
अग्नि । अस्ति । दक्षिणा ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम् ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्वदनीमिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि द्वाशुपे ॥ १ ॥
 स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽश्वत् । अनीमिम् । वाजिनम् । यमम् ॥ अर्यः । गयम् ।
 मंहमानम् । वि । द्वाशुपे ॥ १ ॥

एवा नूनमुपं स्तुहि वैर्यश्व दशमं नवम् । सुविद्वांसं चकृत्यं चरणी-
 नाम् ॥ २ ॥
 एव । नूनम् । उपं । स्तुहि । वैर्यश्व । दशमम् । नवम् ॥ सुऽविद्वांसम् । चकृत्यम् ।
 चरणीनाम् ॥ २ ॥

वेत्या हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः
 परिपदामिव ॥ ३ ॥
 वेत्यं । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रऽहस्त । परिऽवृजम् ॥ अहःऽअहः । शुन्ध्युः ।
 परिऽपदाम्ऽपद्य ॥ ३ ॥

पञ्चनेतुपाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

इति पञ्चमोऽनुपाकः ॥

पृष्ठपरपदस्य पठेहनि प्रातःसवनमावर्षदिनयोर्द्वयोः सवनयोः प्राकृतीना प्रस्थितवाज्याना पुरस्तात् “वनोति हि”
 द्वापाः पाकच्छेषास्त्वाम ऋचः सवभ्राति । तद् वक्तुं भैतानि । “पृष्ठपरपठे वनोति हि इत्यन्व सव परीणसः [२०. ६७]
 विद्वेषु हि त्वा कवेषु तु श्वते [२०. ७२] इति पाकच्छेषीत्यदधाति द्वयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितवाज्यानाम्” इति
 [वै० ६. १] ॥

वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः सुन्वानो हि प्मा यजत्यव द्विषो
 देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत् सिषासति सहस्रां वाज्यवृतः ।
 सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुर्धं रयिं ददात्याभुर्वम् ॥ १ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म् । यजति । अव ।
 द्विषः । देवानाम् । अर्थ । द्विषः ।

सुन्वानः । इत् । सिषासति । सहस्रां । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानार्थं । इन्द्रः । ददाति । आऽभुर्वम् । रयिम् । ददाति । आऽभुर्वम् ॥ १ ॥

तथा द्वादशाहस्य छन्दोमन्त्रबोरज्ञोः “त्वं न इन्द्रा भर” [२०. १०८] “य एक इद् विदयते” एषां चक्यस्रोत्रिचौ यथाकर्म भवतः । तद् वचं वैज्ञाने । “द्वादशाहस्य छन्दोमन्त्रयमान्त्रयोस्त्वं न इन्द्रा भर य एक इद् विदयते इति” इति [वै० ८. ४] ॥

इ॒मा नु॒ कं॒ भु॒य॒ना॒ सी॒ष॒धामेन्द्रं॑ च॒ विश्वे॑ च॒ दे॒वाः ।

य॒ज्ञं च॑ नस्त॒न्वँ च॑ प्र॒जां चा॑दित्वैरिन्द्रः॑ स॒ह ची॑च्छृ॒पाति ॥ १ ॥

इ॒मा । नु॒ । क॒म् । भु॒य॒ना॒ । सी॒ष॒धाम॑ । इन्द्रः॑ । च॒ । विश्वे॑ । च॒ । दे॒वाः ।

प्र॒हम् । च॒ । नः॑ । त॒न्वमि॑ । च॒ । प्र॒जाम् । च॒ । आ॒दित्वैः॑ । इन्द्रः॑ । स॒ह । ची॑च्छृ॒पाति १

आ॒दित्वैरिन्द्रः॑ सगणो म॒रुद्भि॑र॒स्माकं॑ भू॒त्ववि॒ता त॒नूना॑म् ।

हृ॒त्वार्य॑ दे॒वा असु॑रान् यदायन् दे॒वा दे॒वत्व॑र्मभिरक्ष॒माणाः ॥ २ ॥

आ॒दित्वैः॑ । इन्द्रः॑ । स॒गणः॑ । म॒रुत्भिः॑ । अ॒स्माकं॑ । भू॒त् । अ॒वि॒ता । त॒नूना॑म् ।

हृ॒त्वार्य॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । यत् । आ॒यन् । दे॒वाः । दे॒वत्व॑म् । अ॒भि॒रक्ष॑माणाः ॥ २ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म॒र्कम॑नयं॒ छर्ची॑भिरादित॒ स्वधा॑मि॒पिरां॑ पर्य॒पश्यन् ।

अ॒या वा॒जं दे॒वहि॑तं स॒नेन॑ म॒दं स॒ शत॑हि॒माः सु॒वीराः ॥ ३ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्कम् । अ॒नय॑न् । श॒र्चीभिः॑ । आत् । इत् । स्व॒धाम् । इ॒पिराम् । परि॑ ।

अ॒प॒श्यन् ।

अ॒या । वा॒जम् । दे॒वहि॑तम् । स॒नेन॑ । म॒दं । स॒ शत॑हि॒माः । सु॒वीराः ॥ ३ ॥

य॒ एक॑ इद् वि॒दय॑ते वसु॒ मर्ता॑य॒ दाशु॑षे । ई॒शानो॑ अ॒म॒न्ति॑ष्कुत॒ इन्द्रो॑

अ॒ङ्ग ॥ ४ ॥

यः । एकः॑ । इत् । वि॒दय॑ते । वसु॑ । म॒र्ता॑य॒ । दाशु॑षे ॥ ई॒शानः॑ । अ॒म॒न्ति॑ष्कुतः ।

इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग ॥ ४ ॥

क॒दा म॑र्ता॒मरा॑धसं॒ प॒दा क्षु॑म्पमि॒व स्फु॑रत् । क॒दा नः॑ शु॒श्रव॑द् गि॒र्

इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ॥ ५ ॥

क॒दा । म॑र्ता॒म् । अ॒रा॒धसं॑म् । प॒दा । क्षु॑म्पमि॒व । स्फु॑रत् ॥ क॒दा । नः॑ । शु॒श्रव॑त् ।

गि॒र् । इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग ॥ ५ ॥

यश्चि॒द्धि॒ त्वा व॒हुभ्य॑ आ सु॒तायाँ॑ आ॒विवा॑सति । उ॒ग्रं तत् प॑त्य॒ते श॒व

इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ॥ ६ ॥

यः । चि॒त् । हि । त्वा । बृ॒ह॒ऽभ्यः । आ । सु॒त॒ऽवा॒न । आ॒ऽवि॒वा॒सति ॥ उ॒ग्रम् । तत् ।
ए॒त्य॒ते । श॒र्वः । इन्द्रः । अ॒ङ्ग ॥ ६ ॥

य इन्द्र सोम॒पा॒र्त॒मो म॒र्दः श॒वि॒ष्ठ॒ चेत॑ति । येना॒ हंसि॒ न्य॒त्ति॒णं
त॒र्मा॒महे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्र । सोम॒ऽपा॒र्त॒मः । म॒र्दः । श॒वि॒ष्ठ॒ चेत॑ति ॥ येन॑ । हंसि॑ । नि । अ॒त्ति॒णम् ।
तम् । इ॒म॒हे ॥ ७ ॥

येना॒ द॒श॒ग्व॒म॒धि॒गुं वे॒प॒र्य॒न्तं स्व॒र्ण॑र॒म् । येना॑ समु॒द्र॒मा॒वि॒था त॒र्मा॒महे ॥ ८ ॥
येन॑ । द॒श॒ऽग्व॒म् । अ॒धि॒ऽगु॒म् । वे॒प॒र्य॒न्त॒म् । स्व॒र्ण॑ऽर॒म् ॥ येन॑ । समु॒द्र॒म् । आ॒वि॒थ॒ ।
तम् । इ॒म॒हे ॥ ८ ॥

येन॒ सि॒न्धुं म॒ही॒र॒पो रथो॑ इव प्र॒चो॒द॒र्यः । प॒न्थो॑मृत॒स्य या॒त॒वे त॒र्मा॒महे ॥ ९ ॥
येन॑ । सि॒न्धुं॒म् । म॒हीः । अ॒पः । रथो॑ऽइ॒व । प्र॒ऽचो॒द॒र्यः ॥ प॒न्थो॑म् । अ॒त॒स्य॑ । या॒त॒वे ।
तम् । इ॒म॒हे ॥ ९ ॥

इति पञ्चमेऽध्याये पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

अग्निश्चमस्य पञ्चमेऽहनि "एन्द्र नो गधि प्रियः" इति उपपत्तोक्तिर्यो भवति । तद् उक्तं वेदान्ते । "पञ्चम एन्द्र नो गधि प्रिय इति" इति [वि० ८. ३] ॥

एन्द्रं नो गधि प्रियः सन्नाजिदगो॑ह्यः । गिरि॑र्न विश्व॑त॒स्यु॒धुः प॒र्ति॑र्दिवः १
आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सन्ना॒ऽजि॒त् । अ॒गो॑ह्यः ॥ गिरिः । न । विश्व॑तः । पु॒धुः ।
प॒र्तिः । दि॒वः ॥ १ ॥

अ॒भि हि स॒त्य सोम॑पा उ॒भे व॒भूष॑ रोद॒सी । इन्द्रा॑सि॒ सु॒न्व॒तो वृ॒धः
प॒र्ति॑र्दिवः ॥ २ ॥

अ॒भि । हि । स॒त्य । सोम॑ऽपाः । उ॒भे इति॑ । व॒भूषं॑ । रोद॒सी इति॑ ॥ इन्द्रं॑ । असि॑ ।
सु॒न्व॒तः । वृ॒धः । प॒र्तिः । दि॒वः ॥ २ ॥

त्वं हि श॒श्व॑तीना॒मिन्द्रं॑ दु॒र्ता पु॒रा॒मसि॑ । हु॒न्ता॑ द॒स्यो॒र्म॒नो॒र्वृ॒धः प॒र्ति॑र्दिवः ३
त्वम् । हि । श॒श्व॑तीना॒म् । इन्द्रं॑ । दु॒र्ता । पु॒रा॒म् । असि॑ ॥ हु॒न्ता॑ । द॒स्योः॑ । म॒नोः॑ ।
वृ॒धः । प॒र्तिः । दि॒वः ॥ ३ ॥

मो पु वो अस्मद्भि तानि पाँस्या सना भूवेन् द्युन्नानि मोत
जारिषुरस्मत् पुरोत जारिषुः ।

यद् वञ्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । यः । अस्मत् । अभि । तानि । पाँस्या । सना । भूवेन् । द्युन्नानि ।

मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ।

यत् । यः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् ।

अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुष्टरम् । दिधृता । यत् । च । दुष्टरम् ॥ २ ॥

अग्नि होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न
जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वयां स्वध्वरो देवो देवाच्यां कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमुनुं वष्टि शोचिषाञ्जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ३ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातवेदसम् ।

विप्रम् । न । जातवेदसम् ।

यः । ऊर्ध्वयां । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्यां । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनुं । वष्टि । शोचिषां । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ ३ ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामं ह्युभ्रासो अज्जिषुं प्रिया उत ।

आसद्यां वह्निर्मरतस्य सूनवः योत्रादा सोमं पिवता दिवो नरः ॥ ४ ॥

यज्ञैः । समऽमिश्राः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । यामन् । शुभ्रासः । अज्जिषुं । प्रियाः । उत ।

आऽसद्यं । वह्निः । भरतस्य । सूनवः । योत्रात् । आ । सोमम् । पिवता । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन होतर्नि पंदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रक्षितं सोमं मधु पिचाग्नीभात् तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ५ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन । होतः । नि । सत् । योनिषु । त्रिषु ।

१ BC भू. २ B B D E R S De Cs 'वंचु'. We with CK K V. ३ PPJ सुवन् ।
We with Cr as in Rigveda. ४ So we with all our Mss.

प्रति । घोहि । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिव । आशीघ्नात् । त्वम् । भागस्य ।

तृष्णुहि ॥ ५ ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि ब्राह्मोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मंघवन तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत् पिव ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वोः । नृम्णवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । ब्राह्मोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मंघवन् । तुभ्यम् । आऽभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ ।

तृपत् । पिव ॥ ६ ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो दृदियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्यितं सोम्यं मधु पोत्रात् सोमं द्रविणोदुः पिव ऋतुभिः ७

यम् । ऊं इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् । ऊं इति । हव्यः ।

दृदिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युऽभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् । सोमम् । द्रविणोऽदुः । पिव ।

ऋतुऽभिः ॥ ७ ॥

इति पठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

तन्वोमाना प्रथमेदमि प्रातःसवने "सुरूपहृत्सुमृतये" इति द्वादश ऋच आवापत्पाने आवापते । तद् ऋच वेतने ।
"सुरूपहृत्सुमृतये इति द्वादशचरः" इति [वि० ६. ३] ॥

सुरूपकृत्सुमृतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्सुम् । ऊतये । सुदुघाम्ऽइव । गोऽदुहे ॥ जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

उपः नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद् रेवतो मर्दः २

उपः । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिव । गोऽदाः । इत् ।

रेवतः । मर्दः ॥ २ ॥

अपां ते अन्तमानां विद्यामं सुमतीनाम् । मा नो अतिं ख्य आ गहि ॥३॥

अपः । ते । अन्तमानाम् । विद्यामं । सुऽमतीनाम् ॥ मा । नः । अतिं । ख्यः । आ । गहि ॥३॥

परैहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपञ्चितम् । यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥४॥

परां । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपऽञ्चितम् ॥ या । ते । स-

पिऽप्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इद् दुवः ॥५॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चिद् । अरत ॥ दधानाः । इन्द्रे ।

इत् । दुवः ॥ ५ ॥

उत नः सुभगाँ अरिवोचेयुर्दस कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगाँ । अरिः । वोचेयुः । दस । कृष्टयः ॥ स्याम । इत् । इन्द्रस्य ।

शर्मणि ॥ ६ ॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् । पतयन्मन्द्यन्तसंखम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञश्रियम् । नृमादनम् ॥ पतयत् । मन्द्यत्स-

खम् ॥ ७ ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम् । अभवः ॥ प्र । आवुः ।

वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ धनानाम् ।

इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः । सखा ॥ तस्मै । इन्द्राय । गायत् ॥१०॥

आ त्वेता नि पीदुतेन्द्रमभि प्र गायत । सखाय स्तोमवाहसः ॥ ११ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । पीदुत् । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत् ॥ सखायः । स्तोमऽ-

वाहसः ॥ ११ ॥

पुरुतमं पुरुषाम्नीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ १२ ॥

पुरुतमम् । पुरुषाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ १२ ॥

इति षष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

एतदीयाना द्वितीयेहनि "व पा नो योग आ मुवत्" इति इन्द्रियतम् ऋषि भावते । तद् उच्यते विताने । "व पा नो योग आ मुवदिति इन्द्रियतम्" इति [दि० ६ ३] ॥

स घा नो योग आ भुवत् स राये स पुरंध्याम् । गमद् वाजेभिरा स नः ॥१॥
 सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंद्ध्याम् ॥ गमत् ।

वाजेभिः । वा । सः । नः ॥ १ ॥

यस्य संस्ये न वृण्वते हरीं समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ २ ॥
 यस्य । सम्स्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः ॥ तस्मै । इन्द्राय ।
 गायत ॥ २ ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचंयो यन्ति वीतये । सोमांसो दध्यांशिरः ॥ ३ ॥
 सुत्पात्रे । सुताः । इमे । शुचंयः । यन्ति । वीतये ॥ सोमांसः । दधिऽअशिरः ॥ ३ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुकृतो ॥ ४ ॥
 त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ॥ इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुकृतो इति
 सुकृतो ॥ ४ ॥

आ त्वां विशन्त्वाशवः सोमांस इन्द्र गिर्वणः । शंते सन्तु प्रचेतसे ॥५॥
 आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमांसः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ शन् । ते । सन्तु ।
 प्रचेतसे ॥ ५ ॥

त्वां स्तोमां अवीवृधन् त्वामुक्था शतकृतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥६॥
 त्वाम् । स्तोमां । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतकृतो इति शतकृतो ।
 त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ६ ॥

अक्षितोत्तिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन् विश्वानि
 पौंस्या ॥ ७ ॥

अक्षितऽउत्तिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ॥ यस्मिन् ।
 विश्वानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

मा नो मतां अभि वृहन् तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया
 वधम् ॥ ८ ॥

मा । नः । मतां । अभि । वृहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ईशानः । यवय ।
 वधम् ॥ ८ ॥

युञ्जन्ति ब्रह्मरुपं चरन्तं परि त्सुपः । रोचन्तो रोचना द्विवि ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । ग्रधम् । अरपम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । विधि ॥९॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विषहसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपंशसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णू इति ।

नृवाहसा ॥ १० ॥

केतुं कृण्वन्नकेतये पेशो मया अपेशसे । समुपङ्गिरजायथाः ॥ ११ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतये । पेशः । मयाः । अपेशसे ॥ सम् । उपत्ऽभिः । अजायथाः ॥ ११ ॥

आदहं स्वधामनु पुनर्गर्भवमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ १२ ॥

आत् । अहं । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्यम् । आऽईरिरे ॥ दधानाः । नाम ।

यज्ञियम् ॥ १२ ॥

इति पद्येनुयाके तृतीयं सूक्तम् ॥

छन्दोमाना इदीवेदमि "वीळ चिदारुजलुभिः" इति पद्येनशात् ऋच आवागस्थाने आचपते । तद् उक्तं वैताने ।
"वीळ चिदारुजलुभिरेति पद्येनशात् आचपते" इति [वि० ६. २] ॥

वीलु चिदारुजलुभिर्गुहां चिदिन्द्र वहिभिः । अविन्द उस्त्रिया अनु ॥१॥

वीळु । चित् । आऽरुजलुभिः । गुहां । चित् । इन्द्र । धीर्दुभिः ॥ अविन्दः ।

उस्त्रियाः । अनु ॥ १ ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद् वसुं गिरः । महामनूपत श्रुतम् ॥ २ ॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छे । विदत्ऽवसुम् । गिरः । महाम् । अनुपत् ।

श्रुतम् ॥ २ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥ ३ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । समुऽजग्मानः । अविभ्युषा ॥ मन्दू इति । समानऽ-

वर्चसा ॥ ३ ॥

अनवद्यैरभियुभिर्मत्तः सहस्वदर्वति । गुणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ४ ॥

अनवद्यैः । अभियुभिः । मत्तः । सहस्वत् । अर्वति ॥ गुणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ४ ॥

अतः परिजग्न्ता गीहि दिवो वा रोचनादधि । समसिन्नुञ्जते गिरः ॥५॥

अतः । परिऽजग्न्त् । आ । गीहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ॥ सम् । अस्मिन् ।

भृञ्जते । गिरः ॥ ५ ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥६॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अर्थि ॥ इन्द्रम् । महः ।

वा । रजसः ॥ ६ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमकेभिरकिणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ७ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अकेभिः । अकिणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः ।

अनूषत् ॥ ७ ॥

इन्द्र इह्योः सचा संमिञ्च आ वचोयुजा । इन्द्रो वञ्जी हिरण्ययः ॥८॥

इन्द्रः । इत् । ह्योः । सचा । सम्मिञ्चः । आ । वचोयुजा ॥ इन्द्रः । वञ्जी ।

हिरण्ययः ॥ ८ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥९॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ॥ वि । गोभिः । अद्रिम् ।

येरयत् ॥ ९ ॥

इन्द्र वाजेषु नोव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरुतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च ॥ उग्रः । उग्राभिः । उतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमभेँ हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । अभेँ । हवामहे ॥ युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ११ ॥

स नो वृषन्तमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ १२ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरम् । सत्रादावन । अपं । वृधि ॥ अस्मभ्यम् । अप्र-

तिष्कृतः ॥ १२ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् १३

तुञ्जेतुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ॥ न । विन्धे । अस्य ।

सुष्टुतिम् ॥ १३ ॥

वृषां यूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ १४ ॥

वृषां । यूथाऽईव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा ॥ ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ १४ ॥

य एकश्चर्षणीनां वसनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसनाम् । इरज्यति ॥ इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

इन्द्रं यो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवामहे॑ जनेभ्यः । अ॒स्माक॑मस्तु के॒र्बलः ॥ १६ ॥
इन्द्रम् । वः । वि॒श्वतः । परि॒ । हवामहे । जनेभ्यः ॥ अ॒स्माक॑म् । अस्तु । के॒र्बलः ॥ १६ ॥

एन्द्रं॑ सान॒सिं र॒यिं स॒जित्वा॑नं सदा॒सह॑म् । वर्षि॑ष्ठमू॒तये॑ भर ॥ १७ ॥
आ । इन्द्र॑ । सान॒सिम् । र॒यिम् । स॒जित्वा॑नम् । सदा॒सह॑म् ॥ वर्षि॑ष्ठम् ।
ऊ॒तये॑ । भर ॥ १७ ॥

नि येन॑ मुष्टि॒हृत्प॒या नि वृ॒त्रा रु॒णधा॑महे । त्वा॒तासो॑ न्य॒र्वता ॥ १८ ॥
नि । येन॑ । मुष्टि॒हृत्प॒या । नि । वृ॒त्रा । रु॒णधा॑महे ॥ त्वा॒स॒कृता॑सः । नि । अ॒र्वता ॥ १८ ॥
इन्द्र॑ त्वा॒तास॑ आ व॒यं व॒ज्रं घ॒ना द॑दीमहि । जये॑म॒ सं युधि॑ स्पृधः ॥ १९ ॥
इन्द्र॑ । त्वा॒स॒कृता॑सः । आ । व॒यम् । व॒ज्रम् । घ॒ना । द॑दीमहि ॥ जये॑म । सं । युधि॑ । स्पृधः ।
युधि॑ । स्पृधः ॥ १९ ॥

व॒यं शू॒रेभि॑रस्तृ॒भिरिन्द्र॑ त्वा॒या यु॒जा व॒यम् । सा॒स॒ह्याम॑ पृ॒तन्व॒तः ॥ २० ॥
व॒यम् । शू॒रेभिः । अस्तृ॑भिः । इन्द्रे॑ । त्वा॒या । यु॒जा । व॒यम् ॥ सा॒स॒ह्याम॑ । पृ॒तन्व॒तः ॥ २० ॥
इति॑ षष्ठेनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ॥

‘स नोदय विनमबाह’ [२०. ४१. ११] इत्यस्य विनियोगः “परोत्तारे मलो अच्युत” [२०. ४६] इत्यनेन सह उक्तः ॥
म॒हो॑ इन्द्रः॑ प॒रश्च॒ नु म॑हित्वमस्तु व॒ज्रिणे॑ । द्यौ॒र्न प्र॑थि॒ना श॒वः ॥ १ ॥
म॒हान् । इन्द्रः॑ । प॒रः । च । नु । म॑हि॒त॒वम् । अस्तु । व॒ज्रिणे॑ ॥ द्यौः । न । प्र॑थि॒ना ।
श॒वः ॥ १ ॥

स॒मो॒हे वा॒ य आ॑शत॒ नर॑स्तो॒कस्य॑ स॒नितौ॑ । वि॒मांसो॑ वा धि॒याय॑वः ॥ २ ॥
स॒मो॒हो॒हे । वा । य । आ॑शत । नरः । तो॒कस्य॑ । स॒नितौ॑ ॥ वि॒मांसः । वा । धि॒या॒ऽ-
य॑वः ॥ २ ॥

यः कु॒क्षिः सो॑म॒पात॑मः समु॒द्र इ॒व पि॑न्वते । उ॒र्वीरा॑पो न का॒कुर्दः ॥ ३ ॥
यः । कु॒क्षिः । सो॑म॒पात॑मः । समु॒द्रः इ॒व । पि॑न्वते ॥ उ॒र्वीः । आ॑पः । न । का॒कुर्दः ॥ ३ ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ सूनृ॑ता॒ वि॒र॒प्यी॑ गो॒मती॑ म॒ही । प॒क्वा शा॒खा॒ न दा॑शु॒षे ॥ ४ ॥
ए॒व । हि । अ॒स्य॑ । सूनृ॑ता॒ । वि॒र॒प्यी॑ । गो॒मती॑ । म॒ही ॥ प॒क्वा । शा॒खा॑ । न । दा॑शु॒षे ॥ ४ ॥

ए॒वा हि॑ ते॒ वि॒भू॒तय॑ ज॒तय॑ इन्द्र॒ मा॒वती॑ । स॒द्यश्चित्॑ स॒न्ति द्वा॑शु॒षे ॥ ५ ॥

एव । हि । ते । विऽभृतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते ॥ सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुपे ॥ ५ ॥

एवा हांस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ ६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या ॥ इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अभिष्टिरोजसा ॥७॥

इन्द्र । आ । इष्टि । मत्सि । मत्स्यन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः ॥ महान् । अभिष्टिः ।

ओजसा ॥ ७ ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ ८ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजते । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि ।

चक्रये ॥ ८ ॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभि स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्व्वा ॥ ९ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमेभिः । विश्वेऽचर्षणे ॥ सचा । एषु ।

सवनेषु । आ ॥ ९ ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रतित्वामुदहासत । अजोपा वृषभं पतिम् ॥ १० ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् ॥ अजोपाः ।

वृषभम् । पतिम् ॥ १० ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग् राध इन्द्र वरेण्यम् । असदित ते विभु प्रभु ॥ ११ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् ॥ असत् । इत् । ते ।

विऽभु । प्रऽभु ॥ ११ ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । नुविद्युन्न यशस्वतः ॥ १२ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः ॥ नुविऽद्युन्न । यशस्वतः ॥ १२ ॥

सं गोमदिन्द्र वार्जवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुधेहाक्षितम् ॥ १३ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वार्जवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ॥ विश्वेऽर्वायुः ।

धेहि । अक्षितम् ॥ १३ ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युन्नं सहस्रसातमम् । इन्द्र ता रुधिनीरिषः १४

१ P सूजते । २ B C K B D मन्दिभिः । We with D E K R V G. ३ P एषु ।

अस्त्रे इति । धेहि । अयः । वृहत् । पुंसम् । सृष्ट्वन्ऽस्तार्तमम् ॥ इन्द्र । ताः ।

रुधिनीः । इयः ॥ १४ ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्तं ऋग्मिर्यम् । होमं गन्तारमूतये ॥१५॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः । ऋग्मिर्यम् ॥ होमं । गन्तारम् ।

कृतये ॥ १५ ॥

सुतेसुते न्योकिसे वृहद् वृहत् एदुरिः । इन्द्राय शूपमर्चति ॥ १६ ॥

सुतेऽसुते । तिऽभोकिसे । वृहद् । वृहत् । आ । इत् । अरिः ॥ इन्द्राय । शूपम् ।

अर्चति ॥ १६ ॥

पद्येनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

इति पद्येनुवाकः ॥

शुभ्रपदद्वयस्य पद्येति "भित्तेषु हि त्वा सवनेषु वृज्जते" इत्यस्य विनिर्वायः "पनोति हि इन्द्रन् सव्यं परीणतः" [२०.६७]
इत्यनेन सह उच्यते ॥

विश्वेषु हि त्वा सवनेषु वृज्जते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः
सन्निप्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूपस्यं धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयव स्तोमैर्भिरिन्द्रमायवः ॥ १ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । वृज्जते । समानम् । एकम् । वृषऽमण्यवः । पृथक् ।

स्वऽरिति स्वः । सन्निप्यवः । पृथक् ।

तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूपस्यं । धुरि । धीमहि ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमैर्भिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ १ ॥

वि त्वां ततस्ते मिथुना अयस्पर्वा वृजस्यं साता गर्वस्य निःसृजः

सर्दन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद् गव्यन्ता ह्य जना स्वर्धन्ता समूहसि ।

आविष्करिः कृद् वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवंम् ॥ २ ॥

धि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अयस्सर्वः । मजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।
सर्शन्तः । इन्द्र । निःसृजः ।

यत् । गव्यन्ता । दा । जना । स्वः । यन्ता । समुज्जहसि ।

आधिः । करिक्रत् । वृषणम् । सचाऽशुर्वम् । यत्रम् । इन्द्र । सचाऽशुर्वम् ॥ २ ॥

उतो नो अस्या उपसो जुपेत हां१र्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः
स्वर्षाता हवीमभिः ।

यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रि चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्मं श्रुधि नवीयसः ॥ ३ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उपसः । जुपेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवी-
मभिः । स्यःऽसाता । हवीमभिः ।

यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्मं । श्रुधि । नवीयसः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

बृहस्पति चतुर्थेऽदिनि "तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा" इति पुरस्तात्संपातत्पात् पठ्य च आवपते । तासा प्रथमास्त्रिंश
शुभः अर्धर्षाः शरति । तद् उक्त वेदान्ते । "चतुर्थे तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वेति यद् पुरस्तात्संपाताः । तिस्रोर्धर्षाः"
इति (वि० ६. २) ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हृष्यो विश्वधासि ॥ १ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृभिः । हृष्यः । विश्वधा । असि ॥ १ ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दुस्मोदंश्रुवन्ति महिमानमुग्र ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ २ ॥

तु । चित् । तु । ते । मन्यमानस्य । दुस्म । उव । अश्रुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ २ ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् । विशः पूर्वीः
प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ ३ ॥

प्र । वः । महे । महिऽवृधे । भरध्वम् । प्रऽचेतसे । प्र । सुऽमतिम् । कृणुध्वम् ।
विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिऽप्राः ॥ ३ ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदया रथं हरी यमस्य वहंतो वि सूरिभिः ।
आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ४ ॥
यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अथं । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहंतः ।
वि । सूरिभिः ।

वा । तिष्ठति । मघऽवा । सनऽश्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥ ४ ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्याऽस्वा सचाँ इन्द्रः शमश्रूणि हरिताभि मुणुते ।
अव वेति सुक्षर्यं सुते मधूदिहूनोति वातो यथा वनम् ॥ ५ ॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । यूथ्याऽस्वा । सचाँ । इन्द्रः । शमश्रूणि । हरिता ।
अभि । मुणुते ।

अव । वेति । सुऽक्षर्यम् । सुते । मधु । उत् । इत् । धुनोति । वातः । यथा । वनम् ॥ ५ ॥

यो वाचा विवांचो मूध्रवांचः पुरु सुहस्ताशिया जपानं ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शर्वः ॥ ६ ॥

यः । वाचा । विऽवांचः । मूध्रऽवांचः । पुरु । सुहस्ता । अशिया । जपानं ।

तत्तदिदत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽइव । यः । तविषीम् । वावृधे ।
शर्वः ॥ ६ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीये सूक्तम् ॥

शुद्धयस्य पश्चमेऽहनि पुरस्तात् संपातात् पठिन्नन्दस्वम् "यदिहि सख सोमया" इति सूक्तम् आरपते । तस्य शंयन-
धर्मसि सूत्रकार आह । तद् उक्तं वैरागे । "पश्चमे यदिहि सख सोमया इति पाठुं सतर्षम् । द्वौदासवसाय पश्चमं
सन्तनोति । अथ वापसाय इत्यम्" इति [दि० ५. २] ॥ अस्य अर्थः । पादला एतेकस्य द्वौ द्वौ पादौ चह्यौ अपसाय
अर्धर्षस्यपाद पश्चम पादं प्रपनेनोपसंतनोति सवभाति । पादनय संहत वा अपसाय अन्वपादद्वय संहतं प्रपनेनो-
पसंतनोति इति ॥

यच्चिद्धि संत्य सोमपा अनाशस्ता इव ससि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चिद् । हि । संत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । ससि ।

आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

शिभ्रिन् वाजानां पते शचीवस्तव दंसना । आ तू ॥ २ ॥

शिभ्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीऽवः । तव । दंसना । ॥ २ ॥

नि प्वापया मिघृदृशा सस्तामवुध्यमाने । आ तू ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिघृदृशा । सस्ताम् । अवुध्यमाने इति । ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः । आ तू ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः । ॥ ४ ॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नृवर्नां पापयामुया । आ तू ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नृवर्नाम् । पापया । अमुया । ॥ ५ ॥

पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि । आ तू ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । ॥ ६ ॥

सर्वं परिऽक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भया । कृकदाश्वम् ।

आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

पृष्ठपल षष्ठेऽहनि पुरस्तात् संपातान् “वि त्वा तदस्ते मिथुना अवस्ववः” इति तिस्रः सप्तपदा भावने सुप्तोक्तप्रकारेण प्रणवेनोपसंतनोति च । तद् उक्तं वीताने । “पठे वि त्वा तदस्ते मिथुना अवस्वव इति । सप्तपदानामेकैकमवस्थां ह्युप संतनोति । इदमवस्थां ह्ययम्” इति [वि० ६, २] ॥ अल्य कार्यः । सप्तपदानां तिस्रामृचाम् एकैकस्वाहृषि एकैक पदम् अवस्थां पदमय प्रणवेनोपसंतनोति । ततः परं पादद्वयमवस्थां अपरं पादद्वय प्रणवेनोपसंतनोति ॥

वि त्वा तदस्ते मिथुना अवस्ववो ब्रजस्य साता गर्व्यस्य निःसृजः

सखान् इन्द्र निःसृजः ।

यद् ग्व्यन्ता द्वा अना स्वर्धना समूहसि ।

आविष्करिक्वद् वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ १ ॥

वि । त्वा । तत्तले । मिथुनाः । अवस्वः । वज्रस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः ।
सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः ।

यत् । ग्व्यन्ता । द्वा । अना । स्वः । यन्ता । समूहसि ।

आविः । करिक्व । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवम् ॥ १ ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यसि पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः

सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्यते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ २ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यसि । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽवातिरः ।
सासहानः । अवऽवातिरः ।

शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । मयज्युम् । शवसः । पते ।

महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ २ ॥

आदित् ते अस्य वीर्यसि चकिरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ

सखीयतो यदाविथ ।

चकथे कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्वस्यन्तः सनिष्णत ॥ ३ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यसि । चकिरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् ।

आविथ । स्रियऽयतः । यत् । आविथ ।

चकथे । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रवन्तवे ।

ते । अन्याम्ऽभन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्वस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽध्याये चतुर्थं सूक्तम् ॥

पृष्ठपस्य पठेदन्वेष्ट पूर्वोक्तसप्तपदाभ्योनन्तरं पुरस्ताद् सपाताद् “बने न वा यो न्यधायि चाकन्” इत्यष्टचर्म आवपते । तद् उक्तं वैताने । “बने न वा यो न्यधायि चाकत्रिल्लघर्ने च” इति [वि० ६ २] ॥

तथा छन्दोमग्ना द्वितीयतृतीययोरहो. माध्यदिने षबने उपरिष्ठाद् सपाताद् अष्टचर्म [२०. ७६] “आ सस्यो वाहु मघर्षो ऋजीपी” [२०. ७७] इति सूक्तं चावपते । तद् उक्तं वैताने । “उत्तरयोरष्टचर्म आ सस्यो चाहु मघर्षो ऋजीपीति चावपते” इति [वि० ६. ३] ॥ “बने न वा यो न्यधायि चाकन्” इत्यस्य अष्टचर्म इति उक्ता ॥

बने न वा यो न्यधायि चाकं छुचिर्वी स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

बने । न । वा । यः । नि । अधायि । चाकन् । शुचिः । वाम् । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृतमः । क्षपावान् ॥ १ ॥

प्र ते अस्या उपसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमार्वहन् नृन् कुत्सेन रथो यो असत् सप्तवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उपसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् । शतु । त्रिशोकः । शतम् । आ । अरवहन् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । सप्तवान् ॥ २ ॥

कस्ते मद इन्द्र रन्व्यो भूद् दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव ।

कद् वाहो अर्वागुर्ष मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥३॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्व्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव । कत् । वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपमम् । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

कदुं द्युम्नामिन्द्र त्वावतो नृन् कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भूत्या अन्नै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊं इति । द्युम् । इन्द्र । त्वावतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कत् । नः । आ । अगन् ।

मित्रः । न । सत्यः । उरुगाय । भूत्यै । अन्नै । समस्य । यत् । असत् । मनीषाः ॥ ४ ॥

मेरय सूरु अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीर्नर इन्द्र प्रतिशिखन्त्यन्नैः ॥ ५ ॥

प्र । इत्य । सूरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाःऽदेव । ग्मन् ।
गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अग्नेः ॥ ५ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाग्रन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

माये इति । उ । ते । सुमिते इति सुमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना ।
पृथिवी । काव्येन ।

वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाग्रन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमचमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्त्रा पृथिव्या अभि क्त्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वैः । अस्मै । असिचन् । अमन्त्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।

सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्त्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

व्यानलिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आसै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आन्द्र । इन्द्रैः । पृतनाः । सुऽभोजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।

आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

एन्दोमानां द्वितीयपृथीपथोरदोः "आ तथो वात मपयो ऋजीपी" इत्यस्य विनियोगः पूर्वतूष्णे उक्तः ॥

आ सत्यो यातु मपवो ऋजीपी द्रवन्त्वस्य हर्य उर्प नः ।

तस्मा इदन्यः सुपुमा सुदशमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मपवोऽर्प । ऋजीपी । द्रवन्तु । अस्य । हर्यः । उर्प । नः ।

तस्मै । इत्य । अन्यः । सुपुम । सुऽदशम् । इत् । अभिऽपित्वम् । करते । गृणानः ॥ १ ॥

अयं स्य शूराध्वनो नानोस्मिन् नो अच सर्वने मन्दध्यं ।

शंसात्सुव्यमुशनेय वेधाश्चिकित्से असुर्यापि मन्म ॥ २ ॥

अयं । स्य । शूर । अर्ध्वनः । न । अन्तं । अस्मिन् । नः । अद्य । तवने । मन्वथै ।
शंसाति । उपथम् । उशनाऽश्व । वेधाः । चिकित्से । असुर्याधि । मन्म ॥ २ ॥

कविर्न निण्यं विदधानि साधन् वृषा यत् सेकं विपिपानो अर्चीत् ।

दिव इत्या जीजनत् सप्त कारूनहा चिच्चक्रुर्वयुना गृणन्तः ॥ ३ ॥

कविः । न । निण्यम् । विदधानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् । विऽपिपानः । अर्चीत् ।
दिवः । इत्या । जीजनत् । सप्त । कारुन् । अहा । चित् । चक्रुः । वयुना । गृणन्तः ॥ ३ ॥

स्वर्षद् वेदिं सुदृशीकमकैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद्द वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्युः । यत् । वेदिं । सुदृशीकम् । अकैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुधिता । विऽचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

ववद् इन्द्रो अमितमृजीष्वुभे आ पमौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेज्यभि यो विश्वा भुवना वभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । मृजीषी । उभे इति । आ । पमौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेजि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । वभूव ॥ ५ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ।

अग्रमानं चिद् ये विभिदुर्वचोभिर्वजं गोमन्तमुशिजो वि वमुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरेच । सखिऽभिः । निऽकामैः ।
अग्रमानम् । चित् । ये । विभिदुः । वचःऽभिः । वजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि ।

ववुरिति वमुः ॥ ६ ॥

अपो वृत्रं वज्रिवांसं पराहन् प्रावत् ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवं द्रवता शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वज्रिऽवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी ।
सऽचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शर्यता । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

प्र । ईर्य । खरः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाः ईर्य । गमन् ।
तिरः । च । ये । ते । तुविऽजात् । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिक्षन्ति । अश्वैः ॥ ५ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्जना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वाग्रन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । तु । ते । सुमिते इति सुमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्जना ।
पृथिवी । काव्येन ।

वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वाग्रन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचन्नमन्त्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्ता पृथिव्या अभि कृत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमन्त्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।
सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । कृत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

ध्यानलिन्द्रः पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयसि ॥ ८ ॥

धि । आन्द्र । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।

आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयसि ॥ ८ ॥

इति सप्तमेशुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

एन्दोमानां द्वितीयश्लोकयोरोः "आ सतो यातु मयवीं ऋजीपी द्रवन्त्वस्य हरय उप नः ॥

आ सत्यो यातु मयवीं ऋजीपी द्रवन्त्वस्य हरय उप नः ।

तस्मा इदर्थः सुपुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ ९ ॥

आ । सत्यः । यातु । मयव्वान् । ऋजीपी । द्रवन्तु । अस्य । हरयः । उप । नः ।

तस्मै । इत् । अर्थः । सुपुम् । सुऽदक्षम् । इत् । अभिऽपित्वम् । करते । गृणानः ॥ ९ ॥

अथ स्य शूराध्वनो नान्तेस्मिन् नो अद्य सर्वने मन्द्रथ्यै ।

शंसात्युस्यमुशनेय वेधाश्चिकितुषे असुर्याधि मन्म ॥ २ ॥

अयं । स्य । गूर । अर्ध्वनः । न । अर्त्ते । अस्मिन् । नः । शय । सर्वने । मन्दर्ध्वं ।
शंसाति । उपथम् । उशनाऽश्च । वेधाः । चिकित्तुपे । असुर्धायि । मन्म ॥ २ ॥

कविर्न निण्यं विदधानि साधन् वृषा यत् सेकं विपिपानो अर्चीत् ।

दिव इत्था जीजनत् सप्त कारूनहां चिच्चकुर्वयुना गृणन्तः ॥ ३ ॥

कविः । न । निण्यम् । विदधानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् । विपिपानः । अर्चीत् ।
दिवः । इत्था । जीजनत् । सप्त । कारून । अहां । चित् । चक्रुः । वयुना । गृणन्तः ॥ ३ ॥

स्वर्षेद् वेदिं सुदृशीकमकैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुर्धिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृत्तमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यम् । वेदिं । सुदृशीकम् । अकैः । महिं । ज्योतिः । रुरुचुः । यद् । ह् । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुर्धिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृत्तमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीप्युभे आ पंप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना वभूर्व ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । अमृजीप्यु । उभे इति । आ । पंप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेच्य । अभि । यः । विश्वा । भुवना । वभूर्व ॥ ५ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ।

अश्मानं चिद् ये विभिदुर्वचोभिर्नजं गोमन्तमुशिजो वि वंनुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरेच । सखिऽभिः । निऽकामैः ।
अश्मानम् । चित् । ये । विभिदुः । वचोऽभिः । अजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि ।

ववृरिति वनुः ॥ ६ ॥

अपो वृत्रं वंविवासं पराहन् प्रावत् ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवं छर्वसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वंविवासंम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी ।
सऽचेताः ।

प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवं । शर्वसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूत ददराविभुवत् सरमां पूर्व्यं ते ।

स नो नेता वाजमा दधिं भूरिं गोत्रा रुजन्तङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ६ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुऽहुत् । ददः । अद्रिः । भुवत् । सरमां । पूर्व्यम् । ते ।

सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दधिं । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिःऽभिः ।

गृणानः ॥ ८ ॥

इति सप्तमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

वाजमेवे "तद् वो गाय" इति स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "तद् वो गायति स्तोत्रियः" इति [वि० ४. १] ॥

तथा पुरुहूतस्यैवे "तद् वो गाय सुते सचा" [२०. ७८] "वयमेवमिदाद्यः" [२०. १७] एतौ आम्बुष्टोत्रियो वयमेवममः । तद् उक्तं वेदाने । "बृहस्वोष्टये तद् वो गाय सुते सचा वयमेवमिदाद्य इति" इति [वि० ८. १] ॥

तथा तद्वैव श्वतःश्वनमाश्वरिक्श्वनयोः एतावेव उच्यतेऽपीयं तुचपर्यासद्य भवतः माश्वदिने पर्यासाद्यश्वजम् । तद् उक्तं वेदाने । "एतावोश्चकम्मुशीयश्चकपर्यासौ । माश्वदिने पर्यासाद्यश्वजम्" इति [वि० ८. १] ॥

तथा सर्वजित्पुत्रे मरुत्क्षोमे साहस्रान्ये च वसुधैकविद् "तद् वो गाय सुते सचा" "वयमेवमिदाद्यः" एतौ आम्बुष्टोत्रियो भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "वदंजित्पुत्रे मरुत्क्षोमे साहस्रान्ये तद् वो गाय सुते सचा वयमेवमिदाद्य इति" इति [वि० ८. १] ॥

तद् वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वेने । शं यद् गवे न शाक्तिने ॥१॥

तत् । यः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहुताय । सत्वेने ॥ शम् । यद् । गवे । न ।

शाक्तिने ॥ १ ॥

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्व गोमतः । यत् सीमुष् अयद् गिरः ॥२॥

न । घा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्व । गोऽमतः ॥ यद् । सीम् । अय ।

अयद् । गिरः ॥ २ ॥

कुवित्तस्व प्र हि नृजं गोमन्तं दस्पुहा गमन्त । शचीभिरप नो वरत् ॥३॥

कुवित्ऽस्तस्व । प्र । हि । नृजम् । गोऽमन्तम् । दस्पुहा । गमन्त ॥ शचीभिः । अप ।

नः । वरत् ॥ ३ ॥

इति सप्तमेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

वाजमेवे माश्वदिने श्वते "इन्द्र यजुं न आ यत्" [२०. ७९] "इन्द्र ज्येष्ठम्" [२०. ८०] "उद् त्वे षजुवत्तमाः" [२०. ९९] इत्येतेषामन्वयायो विकल्पेन स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "माश्वदिने इन्द्र यजुं न आ यरेति स्तोत्रियया इन्द्र ज्येष्ठम् उद् त्वे षजुवत्तमा इति वा" इति [वि० ४. १] ॥

तथा विपुवति सौर्यष्टके “इन्द्र ऋतुं न आ भर” “इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर” इति विकल्पेन लोत्रिवागुरूपी भवतः । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्र ऋतुं न आ भर इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेति वा” इति [वि० ६. ३] ॥

तथा विश्वामिति बैराजष्टके “इन्द्र ऋतुं न आ भर” इति इमां पूर्वाभ्यां तृतीयाम् अर्धर्षकः प्रथमनां शंसति । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्र ऋतुं न आ भरेति तृतीयाम्” इति [वि० ६. ३] ॥

तथा इन्द्रलोमाशये एकादशे “इन्द्र ऋतुं न आ भर” [२०. ७९] “तव स्यादिन्द्रिय बृहत्” [२०. १०६] इत्येतीं षष्ठोक्त्यलोत्रिवी भवतः । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्रलोम इन्द्र ऋतुं न आ भर तव स्यादिन्द्रिय बृहदिति” इति [वि० ८. १] ॥

तथा विपुवति एकादशे “इन्द्र ऋतुं न आ भर” इति षष्ठलोत्रिवी भवति । तद् उक्तं वैताने । “विपुवतीन्द्र ऋतुं न आ भरेति” इति [वि० ८. २] ॥

इन्द्र ऋतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ १ ॥

इन्द्र । ऋतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षं । नः । अस्मिन् । पुरुहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ १ ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो इ माशिवासो अर्वा क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोति शूर तरामसि ॥ २ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुराध्यः । मा । अशिवासः । अर्वा । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्रवतः । शश्वतीः । अपोति । शूर । तरामसि ॥ २ ॥

इति सप्तमेनुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

वाजपेये माश्वदिने सप्तमे “इन्द्र ज्येष्ठम्” इत्यत्र पूर्वसूक्तेन एव उक्तो विनियोगः ॥

तथा विपुवति सौर्यष्टके अत्र पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ १ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ १ ॥

त्वामुग्रमवंसे चर्षणीसहं राजन् देवेषु ह्रमहे ।

विश्वे सु नो विधुरा पिण्डुना वंसोमित्रान् सुपहान् कृधि ॥ २ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अयंसे । अर्पणिऽसहम् । राजन् । देयेषु । इमहे ।

विश्वो । सु । नः । विद्युत् । पिन्वना । असो इति । अमिवात् । सुऽसदान् । कृधि ॥२॥

इति सप्तमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

असोर्वाग्मि कवी माध्यदिने यवने “यद् याव इन्द्र ते शतम्” [२०. ८१] इति स्तोत्रियम् अमितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति । “यदिन्द्र यावतस्त्वम्” [२०. ८२] इत्यनुग्रहम् अमितः प्राकृतोऽनुग्रहः । तद् उक्तं वैताने । “माध्यदिने यद् याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति स्तोत्रियाणुरुपावमितस्तोत्रियाणुरुपौ” इति [वि० ४. ३] ॥

तथा विश्वजिति वैराग्ये “यद् याव इन्द्र ते शतम्” “यदिन्द्र यावतस्त्वम्” इति षष्ठस्तोत्रियाणुरुपौ बार्हती प्रगाथी भवतः । तद् उक्तं वैताने । “विश्वजिति वैराग्ये यद् याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वम् इति षष्ठस्तोत्रियाणुरुपौ बार्हती” इति [वि० ९. ३] ॥

तथा तनुष्टे पञ्चे “अभि त्वा शूत गोमुनः” [२०. १२१] “त्वामिदि हवामहे” [२०. ९८] “यद् याव इन्द्र ते शतम्” [२०. ८१] “पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा” [२०. ११७] “क्या नधिन् आ भुवद्” [२०. १२०] “रेवतीर्नः सपमादे” [२०. १२२] इति षष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने । “तनुष्टेभि त्वा शूत गोमुनस्त्वामिदि हवामहे यद् याव इन्द्र ते शतं पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा क्या नधिन् आ भुवद् रेवतीर्नः सपमादे इति” इति [वि० ८. ४] ॥

यद् याव इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

न त्वा अत्रिनसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ १ ॥

यद् । यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूर्मीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । अत्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ १ ॥

आ पमाथ महिना वृष्या वृषन् विश्वा शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अथ मघयन् गोमति मजे वज्रिं चित्राभिरुतिभिः ॥ २ ॥

आ । पमाथ । महिना । वृष्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अथ । मघयन् । गोमति । मजे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिभिः ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ॥

असोर्वाग्मि कवी “यदिन्द्र यावतस्त्वम्” इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा विश्वजिति वैराग्ये अथ सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावेदुहमीशीय ।

स्तोतारमिद् दिधिपेय रदावसो न पापत्वार्य रासीय ॥ १ ॥

यद् । इन्द्र । यावतः । त्वम् । पापत्वाय । अहम् । रसीय ।

स्तोतारम् । इद् । दिधिपेय । रदावसो इति रदयवसो । न । पापत्वार्य । रासीय ॥ १ ॥

१ B K वज्रिन्. B K D: C: अत्रिन्. We with E C D R S. २ B वज्रिन्. K वज्रिन्.

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि तद्वन्मघवन् न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । इत् । मह्यस्यते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचिद्विदे ।

नहि । त्वत् । अन्वत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

अप्तोर्वाग्निं प्राकृतसामप्रगाथादगन्तरम् “इन्द्रं त्रिधातु शरणम्” इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने । “सामप्रगाथाद् इन्द्रं त्रिधातु शरणम् इति सामप्रगाथः” इति [वि० ४. ३] ॥

तथा विश्वामित्रे पितृगण्डे “इन्द्रं त्रिधातु शरणम्” इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्रं त्रिधातु शरणम् इति सामप्रगाथः” इति [वि० ६. ३] ॥

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं त्रिवरुथं स्वस्तिमत् ।

ह्यदिर्यच्छ मघवत्स्यश्च मह्यं च यावयां दिद्युमेभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्रिऽधातुं । शरणम् । त्रिऽवरुथम् । स्वस्तिऽमत् ।

ह्यदिः । यच्छ । मघवत्स्यऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यावयां । दिद्युम् । एभ्यः ॥ १ ॥

ये गव्यता मर्नसा शत्रुमादुभुरभिप्रमन्ति धृष्ण्या ।

अथं सा नो मघवनिन्द्रं गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ २ ॥

ये । गव्यता । मर्नसा । शत्रुम् । आऽदुभुः । अभिऽप्रमन्ति । धृष्णुऽपर ।

अथं । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्रं । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

बहुर्विके द्वितीयहनि प्रातःसवने “इन्द्रा याहि चित्रभानो” इति विकल्पेन आज्यसोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । “इन्द्रा याहि चित्रभानो इति वा” इति [वि० ६. १] ॥

तथा छन्दोमात्स्येयु गिर्वणः प्रातःसवने भवति “तमिन्द्रं वाग्वापति” [२०. ४०] इत्यनेन यह विलियोग उक्तः ॥

तथा बहुर्विके सोमसवने एकादशे “इन्द्रा याहि चित्रभानो” [२०. ८४] “मा विदन्वर्षि संत-
[२०. ८५] इत्याज्यसोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । “बहुर्विके इन्द्रा याहि चित्रभानो वा विदन्वर्षि संत-
सेति” इति [वि० ८. ३] ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अपर्वाभिस्तनां पूतार्सः ॥ १ ॥

इन्द्रं । वा । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।

अपर्वाभिः । तनां । पूतार्सः ॥ १ ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजुतः सुतावंतः । उप ब्रह्मणि वापतः ॥ २ ॥

०धिया । इपितः । विप्रंऽजुतः । सुतऽश्वतः ॥ उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ २ ॥

इन्द्रा याहि तूतुं जान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥३॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुं जानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः ।

सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ॥

चतुर्विधे माध्यदिने यजने "मा चिदन्यद् वि शंसत" [२०. ८५. १, २] "यच्चिदि त्वा जना इमे" [२०. ८५. ३, ४] इति विनक्षेपेन शृङ्खलोधियानुसृषो वाईती प्रगाथी गदतः । तद् उच्यते तैत्तिरीये । "मा चिदन्यद् वि शंसत यच्चिदि त्वा जना इमे इति वा" इति [वि० ६. १] ॥

उथा चतुर्विधे सावाधरिके एकाहीभूये "मा चिदन्यद् वि शंसत" दक्षस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते उच्यते ॥

मा चिदन्यद् वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमित्त्वा स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुं रुक्था च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्मत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । रुक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवननोभयंकरं मंदिष्ठमुभयाविर्नम् ॥ २ ॥

अवक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।

विद्वेषणम् । समुऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंदिष्ठम् । उभयाविर्नम् ॥ २ ॥

यच्चिदि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदिमिन्द्र भूत तेहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । दि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इन्द्रम् । इन्द्रः । भूत । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

यि तर्तूर्यन्ते मयवन् विप्रश्चितोर्यो विपो जनानाम् ।

उपं क्रमस्व पुरुषपुमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

यि । तर्तूर्यन्ते । मयऽवन् । विप्रऽश्चितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उपं । क्रमस्व । पुरुऽरुषम् । वा । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

संवत्सरे गार्घ्यदिने कृत्ने रामप्रगायाद् अनन्तरम् "प्रप्रणा ते ब्रह्मयुजा युनक्ति" इति धारण्यगीया भवति । तद् उक्तं रीताने । "प्रप्रणा ते ब्रह्मयुजा युनक्तीत्याम्भगीया" इति [वि० ९. ५] ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनक्ति हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्विरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन् प्रजानन् विद्धाँ उपं याहि सोमम् ॥१॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनक्ति । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।

स्विरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् । प्रजानन् । विद्मान् । उपं । याहि ।

सोमम् ॥ १ ॥

इति सप्तमेयुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोनेहति "अध्वर्यवोरुणं इन्द्रमशुम्" [२०. ८७] "वसुधम्म सहसा वि षमो भन्ताद्" [२०. ८८] "अश्वेव शु प्रदरं अयमसन्" [२०. ८९] इत्येकानि भवन्ति । तद् उक्तं रीताने । "द्वितीयेष्वध्वर्यवोरुणं दुग्धमशुं वसुधम्म सहसा वि षमो भन्ताद् अश्वेव शु प्रदरं अयमसन् इत्येकानि" इति [वि० ९. २] ॥

तथा तृतीये छन्दोनेहति "अध्वर्यवोरुणम्" [२०. ८७] "यो अदिमिद् प्रथमजा ऋताया" [२०. ९०] "आ वालिन्द्रः स्वपतिवेदाय" [२०. ९४] इत्येकानि ऐकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं रीताने । "तृतीयेष्वध्वर्यवोरुणं यो अदिमिद् प्रथमजा ऋताया वालिन्द्रः स्वपतिवेदायेति" इति [वि० ९. ३] ॥

अध्वर्यवोरुणं दुग्धमशुं जुहोतन वृषभार्यं क्षितीनाम् ।

गौराद् वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अशुम् । जुहोतन । वृषभार्यं । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयाँ । अवपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतसोमम् ।

इच्छन् ॥ १ ॥

यद् दधिषे मृदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वसि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र मस्थितान् पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । मृदिवि । चार्व । अन्नम् । दिवेदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वसि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । मस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाद्य प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं पप्राथोर्वेनन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्ष ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाद्य । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्ष ॥ ३ ॥

यद् योधयां महतो मन्यमानान् साक्षाम् तान् बाहुभिः शार्शदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृतं इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योध्याः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शार्शदानान् ।

यत् । वा । नृऽभिः । वृतं । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रव-
सम् । जयेम ॥ ४ ॥

भ्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकारं ।

यदेददेवीरसंहिष्ट माया अपाभवत् केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । योचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकारं ।

यदा । इत् । अदेवीः । असंहिष्ट । मायाः । अयं । अपाभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं १ यत् पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वसवः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वसवः ॥ ६ ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वसवो दिव्यस्वैशाथे उत पाथिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद् यूयं पात स्वस्तिभिः सर्दा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वसवः । दिव्यस्वै । ईशाथे इति । उत । पाथिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चिद् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सर्दा । नः ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

द्वितीयेऽनुवाके "वसवोऽग्ना वसवा वि ज्यो अन्तान्" इत्यस्य विनियोगः पूर्वमूचेन सद उच्यते ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्यो अन्तान् बृहस्पतिंस्त्रिपधस्यो रवेण ।

तं मत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विषां दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । मत्नास । सहसा । वि । ज्योः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽपधस्थः । रवेण ।

तम् । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विषाः । दधिरे । मन्द्रऽजिह्वम् ॥ १ ॥

धुनेतयः सुप्रकेतं मर्दन्तो बृहस्पते अभि ये नंस्तत्त्रे ।

घृपन्तं सृप्रमर्दन्धमूर्धं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽईतयः । सुऽप्रकृतम् । मर्वन्तः । बृहस्पते । अग्नि । ये । नः । तत्तन्ने ।
 वृषन्तम् । सुप्रम् । अर्धधम् । ऊर्ध्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥
 बृहस्पते या परमा परावदत आ तं ऋतस्पृशो नि पैदुः ।
 तुभ्यं खाता अचता अद्रिदुग्धा मर्ध्वं श्रोतनयभित्तौ विरशम् ॥ ३ ॥
 बृहस्पते । या । परमा । परऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतऽस्पृशः । नि । पैदुः ।
 तुभ्यम् । खाताः । अचताः । अद्रिऽदुग्धाः । मर्ध्वः । श्रोतन्ति । अभित्तः । विऽरशम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमिन् ।
 सप्तास्यंस्तुविजातो रवेण वि सप्तर्श्मिरधमत् तर्मांसि ॥ ४ ॥
 बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमिन् ।
 सप्तऽशास्यः । तुषिऽजातः । रवेण । वि । सप्तऽर्श्मिः । अधमत् । तर्मांसि ॥ ४ ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गुणेन बलं रुरोज फलिंगं रवेण ।
 बृहस्पतिरुत्रिया हव्यसुद्रः कनिकद्वद् वावंशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥
 सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋकता । गुणेन । बलम् । रुरोज । फलिङ्गम् । रवेण ।
 बृहस्पतिः । उत्रियाः । हव्यऽसुद्रः । कनिकद्वद् । वावंशतीः । उद् । शाजत् ॥ ५ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमस्ता हविर्भिः ।
 बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥
 एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमस्ता । हविऽभिः ।
 बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयोः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

इति सप्तमेनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोगेहनि "अतोव सु प्रतर आयमसन्" इत्यस्य विनियोगः "अध्वर्युषोऽपि दुरवकश्च" [२०. ८७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अस्तेव सु प्रंतरं लायमस्यन् भूर्धन्निव प्र भंरा स्तोममस्मै ।
 वाचा विप्रास्तरत् वाचमयो नि रामय जरितः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

१ E मध्वः. २ P P' बृते । ३ P P' J °श्चि° । We with Cp and Samhita where B B' C D E K K' E S all give °ष्च°, ४ P मन्स्ता । We with P' J Cp.

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरम् । लयम् । अत्यन् । भूपन्ऽइव । प्र । भर । स्तोत्रम् । अस्मै ।
घाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्थः । नि । रम्य । जरितरिति । सोमै । इन्द्रम् ॥ १॥

दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽऽर्कम् । आ । च्यावय । मघऽदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

किमङ्ग त्वा मघवन भोजमाहुः शिशीहि मां शिशयं त्वा शृणोमि ।

अग्नस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भेरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिशयम् । त्वा । शृणोमि ।
अग्नस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

त्वा जना ममसत्येर्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽईके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वत । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

धनं न स्पेन्द्रं वहुलं यो अस्मै तीव्रानसोमो आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शक्रंस्तुतुकान् प्रातरहो नि स्वष्टान् युवति हन्ति वृषम् ॥ ५ ॥

धनम् । न । स्पेन्द्रम् । वहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति ।
प्रयस्वान् ।

तस्य । शक्रम् । सुऽतुष्टान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्टान् । युवति । हन्ति । वृषम् ॥ ५ ॥

यस्मिन् वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।

आराञ्चित सन् भयतामस्य शत्रुर्न्येस्यै द्युम्ना जन्वा नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम । शंसम् । इन्द्रं । यः । शिश्रायं । मघवा । कामम् । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्वा ।

नमन्ताम् ॥ ६ ॥

१ B B K K पठ्. २ So we with all our Me. ३ So we with all our Mess. ४ B पठ्. ५ B K K D: C- शत्रुर्न्येस्यै. ६ P P शंसम् ।

आराच्छत्रुमप वाधस्व दूरमुग्रो यः शम्भ्वः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वार्जरत्नाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । वाधस्व । दूरम् । उग्रः । यः । शम्भ्वः । पुरुहूत । तेन ।

अस्मे इति । धेहि । यवमद् । गोमदिन्द्र । कृधी । धियं । जरित्रे । वार्जरत्नाम् ७

प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् तीवाः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।

नाहं दामानं मयवा नि यंसन् नि सुन्वते वंहति भूरि वामम् ॥ ८ ॥

प्र । येम् । अन्तः । वृषसवासः । अग्मन् । तीवाः । सोमाः । बहुलसन्तासः । इन्द्रम् ।

न । अहं । दामानम् । मयव्या । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वंहति । भूरि । वामम् ८

उत प्रहामतिदीवा जयति कृतमिव श्यग्री वि चिनोति काले ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः ॥ ९ ॥

उत । प्रहाम् । अतिदीवा । जयति । कृतम् इव । श्यग्री । वि । चिनोति । काले ।

यः । देवकामः । न । धनम् । रुणद्धि । समित् । तम् । इत् । तम् । रायः । सृजति । स्वधाभिः ॥ ९ ॥

गोभिष्टरेमार्ति दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत विश्वे ।

वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो वृजनीभिर्जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अर्मातिम् । दुःस्प्याम् । यवेन । वा । क्षुधम् । पुरुहूत । विश्वे ।

वयम् । राजसु । प्रथमाः । धनानि । अरिष्टासः । वृजनीभिः । जयेम ॥ १० ॥

वृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरीयः कृणोतु ॥ ११ ॥

१ B अर्त्तः. २ P इयम् । We with P J Cr. ३ S like all other MSS here gives the beginning of the 9th verse and refers to two verses as occurring before i. e. in the 52nd hymn of the 2nd Kānda; but unlike other MSS it reproduces the verses. The text however is much altered and reads finally as follows—

उत प्रहामति दीवा जयति कृतं यद्यग्री विचिनोति काले ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् राया सृजति स्वधाभिः ।

गोभिष्टरेमार्ति दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत विश्वे ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

वृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पृथात् । उत । उत्सर्वस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । यतीयः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति सप्तमेनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

तृतीये ऋग्वेदेऽपि “यो अद्रिभित्” इत्यत्र विनियोगः “अध्वर्यवो वराग्” [२०. ८७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा उभयोर्द्वितीयतृतीययोरेकैरेकाद्विकानां सूक्तानां मध्यमस्य आदावन्ते वा “यो अद्रिभित्” [२०. ९०] “इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः” [२०. ९१] इत्येतेष्वेवैवाकम् एकैकं संसृति । तद् उक्तं वेदाने । “यो अद्रिभित् इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न इत्युभयोरेकैकं मध्यमस्य आदावन्ते वा” इति [वि० ६. ३] ॥

यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा वृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विपर्हेऽन्मा प्राधर्मसत् पिता न आ रोदसी वृषभो रोरेवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । वृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विपर्हेऽन्मा । प्राधर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरेवीति ॥ १ ॥

जनाय चिद् य ईवंत उ लोकं वृहस्पतिर्देवहंतौ चकार ।

मन् वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयं छत्रैर्मित्रान् पातु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चिद् । यः । ईवंत । उं इति । लोकम् । वृहस्पतिः । देवऽहंतौ । चकार ।

मन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । मित्रान् । पातुऽसु । सहन् ॥ २ ॥

वृहस्पतिः समजयद् वसूनि महो मजान् गोमंतो देव एषः ।

अपः सिषांसन्स्वंप्रतीतो वृहस्पतिर्हन्यमित्रमर्कः ॥ ३ ॥

वृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । मजान् । गोऽमंतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषांसन् । स्वप्तिः । अप्रतिऽहतः । वृहस्पतिः । हन्ति । मित्रम् । अर्कः ॥ ३ ॥

सप्तमेनुवाके षष्ठोऽनुवाकः सूक्तम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

“इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता नः” इति सूक्तस्य पूर्वगूणेन सह षष्ठो विनियोगः ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां वृहतीमविन्दत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद् विश्वजन्योयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमान् । धियम् । सप्तऽशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् । वृहतीम् । अविन्दत् ।

तुरीयम् । स्विज् । जनयत् । विश्वऽजन्यः । उक्थस्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

१ K R जयन्. २ B शत्रून्.

ऋतं शंसन्त ऋजु दीर्घ्याना द्विवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धामं प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीर्घ्यानाः । द्विवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धामं । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरश्मन्मयानि नहंन व्यस्यन्त ।

बृहस्पतिरभिकनिकदद् गा उत प्रास्तौदुच्च विद्वाँ अंगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहंन । विऽवस्यन्त ।

बृहस्पतिः । अभिऽकनिकदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् ।

अंगायत् ॥ ३ ॥

अधो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेती ।

बृहस्पतिस्त्रमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्त्रा आकर्षि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अधः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेती ।

बृहस्पतिः । त्रमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उदुस्त्राः । आ । अकर्षि । वि । हि ।

तिस्रः । आवरित्पावः ॥ ४ ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्तीणि साकमुदुधेरकृन्तात् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामकं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदुधेः ।

अकृन्तत् ।

बृहस्पतिः । उपसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

इन्द्रो बलं रक्षितारं दुर्धानां करणेव वि चकर्ता रवेण ।

स्वेदाञ्जिभिराशिरमिच्छमानोरोदयत् पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । बलम् । रक्षितारम् । दुर्धानाम् । करेणऽइव । वि । चकर्त । रवेण ।

स्वेदाञ्जिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचङ्गिगोंधायसं वि धनसैरदर्दः ।

१ P 'स्तो' । We with P J Gr. २ P 'त्' । We with P J Gr. ३ B Dc Cs 'ई निव'.
v B सखिभिः.

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्याजिद् ॥ ७ ॥

सः । इम् । सत्येभिः । स्वदिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽध्यायत्तम् । वि । धनऽसैः ।
अवर्दंरिख्यददः ।

वर्षणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । धर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनद् ॥ ७ ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोर्भवद्यपेभिरुदुन्नियां असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः । इषणयन्त । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथऽर्भवद्यपेभिः । उत् । उन्नियाः । असृजत् । स्वयुग्ऽभिः ॥ ८ ॥

तं वर्धयन्तो मृत्तिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सुधस्ये ।

बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मृत्तिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽर्दष । नानदतम् । सुधऽस्ये ।

बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

यदा वाजमसंनद् विश्वरूपमाद्यामरुक्षदुत्तराणि सद्य ।

बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो विभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असंनद् । विश्वऽरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्ऽतराणि । सद्य ।

बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । विभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधे कीरिं चिद्धवषं स्वेभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अपं भवन्तु विश्वास्तद् रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयोऽधे । कीरिम् । चिद् । हि । अवष्य । स्वेभिः । रेवैः ।

पश्चा । मृधः । अपं । भवन्तु । विश्वाः । तद् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति

विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

इन्द्रो महा महतो अर्णवस्यं वि मूर्धानमभिनदर्वुदस्यं ।

अहनहिमरिणात् सप्त सिन्धून् देवैर्द्यौवापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । महा । महतः । अर्णवस्यं । वि । मूर्धानम् । अभिनत् । अर्वुदस्यं ।

अहंत् । अहिम् । अरिणात् । सत् । सिन्धूत् । वैः । घाघापृथिवी इति । प्र । अव-
त्तम् । नः ॥ १२ ॥

इति अष्टमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

अतिरात्रे मध्यमे पर्याये "अभि त्वा वृषभा हृते" [२०. २२] "अभि प्र गोपति गिरा" [२०. ५२] एतौ स्तोत्रिया-
नुरूपा उक्त्यद्येतेनपरमौ भवताः । तद् उक्तं वेदाने । "अभि त्वा वृषभा मुदेभि प्र गोपति गिरेति स्तोत्रियानुरूपा" इति
[वि० ४. २] ॥

तथा छुष्टपपत्रहृत्प एष्टेहनि प्रातःसवने "अभि प्र गोपति गिरा" इत्येकविंशतिश्रुच आवपदे । तद् उक्तं वेदाने ।
"पष्टेभि प्र गोपति गिरेत्येकविंशतिः" इति [वि० ६. २] ॥

तथा अभिमिलि "अभि प्र गोपति गिरा" इत्याज्यस्तोत्रिव्यो भवति । तद् उक्तं वेदाने । "अभिमिलि प्र गोपति
गिरेति च" इति [वि० ८. २] ॥

तथा त्रिककुद्वादे अस भिनियोगः "ॐ ई वेद हृते सवा" [२०. ५२] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ १ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ॥ सूनुम् । सत्यस्य ।
सत्पतिम् ॥ १ ॥

आ हरयः ससृञ्जिरेरुपीरधि बहिषि । यत्राभि संनवांमहे ॥ २ ॥

आ । हरयः । ससृञ्जिरे । अरुपीः । अधि । परिषि ॥ यत्र । अभि । समुऽनवांमहे ॥ २ ॥

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सीमुपहरे विदत् ॥ ३ ॥
इन्द्राय । गावं । आशिरम् । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपऽहरे । विदत् ॥ ३ ॥

उद् यद् ब्रह्मस्य विष्टपं गृहमिन्द्रंश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ४ ॥

उत् । यद् । ब्रह्मस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ४ ॥

अर्चन्तु प्रार्चन्तु प्रियमेधासो अर्चन्त ।

अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चित ॥ ५ ॥

अर्चन्त । प्र । अर्चन्तु । प्रियमेधासः । अर्चन्त ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्ण । अर्चन्तु ॥ ५ ॥

अव स्वराति गर्गीरो गोधा परि सनिषेणत् ।

अथर्वसंहितायां

पिङ्गा परिं चनिष्कद्दिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ६ ॥

अर्च । स्वरति । गर्भरः । गोधा । परिं । सनिस्वनत् ।

पिङ्गा । परिं । चनिस्कत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उन्ऽप्यतम् ॥ ६ ॥

आ यत् पतन्त्येन्युः सुदुघा अर्नपस्फुरः ।

अपस्फुरं गृभायत् सोममिन्द्राय पातवे ॥ ७ ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्युः । सुदुघाः । अर्नपस्फुरः ।

अपस्फुरम् । गृभायत् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ७ ॥

अपादिन्द्रो अपादग्निर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत् तमापो अभ्यनिपत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ८ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इत् । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनुपत । वत्सम् । संशिश्वरीऽइव ॥ ८ ॥

सुदेवो अस्ति वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदे सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ ९ ॥

सुदेवः । अस्ति । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति । काकुदेम् । सूर्म्यम् । सुषिराम्ऽइव ॥ ९ ॥

यो व्यतीरफाणयत् सुयुक्तां उपं दाशुषे ।

तको नेता तदिद् वंपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १० ॥

यः । व्यतीत् । अफाणयत् । सुयुक्ताम् । उपं । दाशुषे ।

तकः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपमा । यः । अमुच्यत ॥ १० ॥

अतीर्दु शक्र औहत् इन्द्रो विम्वा अति द्विषः ।

मिनत् कनीने ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥ ११ ॥

अति । इत् । ऊं इति । शक्रः । औहत् । इन्द्रः । विम्वाः । अति । द्विषः ।

मिनत् । कनीनेः । ओदनम् । पच्यमानम् । परः । गिरा ॥ ११ ॥

अर्मेको न कुमारकोधि तिष्ठत्वं रथम् ।

स पेशन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्तुम् ॥ १२ ॥

सर्पकः । न । कुमार्कः । गर्धि । तिष्ठत् । नयम् । रथम् ।

सः । पक्षत् । मद्धिमम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विमुऽकर्तुम् ॥ १२ ॥

आ तू सुशिम दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अथं द्युक्षं संचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १३ ॥

आ । तु । सुऽशिमम् । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।

अथं । द्युक्षम् । संचेवहि । सहस्रपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगामम् । अनेहसम् ॥ १३ ॥

तं धेमिन्था नमस्विन् उपं स्वराजमासते ।

अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति द्वावने ॥ १४ ॥

तम् । य । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उपं । स्वऽराजम् । आसते ।

अर्थम् । चित् । अस्य । सुऽधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । द्वावने ॥ १४ ॥

अनुं प्रत्तस्यौकसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयतिं वृक्षवर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १५ ॥

अनुं । प्रत्तस्यं । ओकसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनुं । प्रऽयतिम् । वृक्षऽवर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १५ ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरग्निगुः ।

विश्वासां तरुता घृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गूणे ॥ १६ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अग्निऽगुः ।

विश्वासाम् । तरुता । घृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रऽहा । गूणे ॥ १६ ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्वसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ १७ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुऽहन्मन् । अन्वसे । यस्य । द्विता । विऽधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ १७ ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद् यश्चकारं सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विध्वर्तुमृभ्वंसमधृष्टं धृष्यवोजिसम् ॥ १८ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकारं । सदाऽवृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विऽध्वर्तुम् । अर्भ्वंसम् । अधृष्टम् । धृष्यऽवोजिसम् ॥ १८ ॥

अषालहेमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन् महीरुरुत्रयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धावः क्षामो अनोनवुः ॥ १९ ॥

अषालहम् । उग्रम् । पृतनासु । ससहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽत्रयः ।

सम् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । धावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ १९ ॥

यद् धाव इन्द्र ते शतं शतं भूर्मीरुत स्युः ।

न त्वा वञ्चिन्तसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ २० ॥

यद् । धावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूर्मीः । उत । सृष्टिः स्युः ।

न । त्वा । वञ्चिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ २० ॥

आ पंप्राथ महिना वृष्या वृषन् विश्वां शविष्ठ शर्वता ।

अस्माँ अवं मघवन् गोमति मजे वञ्चि चित्राभिरुतिभिः ॥ २१ ॥

आ । पंप्राथ । महिना । वृष्या । वृषन् । विश्वां । शविष्ठ । शर्वता ।

अस्मान् । अवं । मघवन् । गोमति । मजे । वञ्चिन् । चित्राभिः । ऊतिभिः ॥ २१ ॥

इति अष्टमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इत्यत्रे दशमेऽपि "उत् त्वा मन्दन्तु" इति आश्वलोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "उत् त्वा मन्दन्तुष्याज्य-
सोमियाः" इति (वि० ९. ३) ॥

तथा "देवेष्वदशानिरवत्रेषु एकादेउ "गुरुपटलपूतमे" [२०.५०] "उत् त्वा मन्दन्तु सोमाः" [२०.५३] "त्वामिदि
दशम्ये" [२०. ५८] इत्याद्याश्वलोत्रियो विवक्षितो भवतः । तृतीयः पृथलोत्रियो भवति । उद् उक्तं वैताने ।
"देवेष्वदशानिरवत्रेषु गुरुपटलपूतमे उद् त्वा मन्दन्तुसोमास्त्यामिदि दशम्ये इति" इति (वि० ८. १) ॥

मदाम्ये प्रात उच्यते "इन्द्रवन्तीरवस्तुव." [२०.५३. ४] इति पर्व्व सूक्तम् आषाढस्थाने आपयते । तद् उक्तं
वैताने । "इन्द्रवन्तीरवस्तुव इत्यावपते" इति (वि० ९. ४) ॥

उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अवं ब्रह्मद्विषो अहि ॥ १

उद् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिवः । अवं । ब्रह्मद्विषः ॥ अवं । ब्रह्मद्विषः ॥ अहि ॥ १

पदा पूर्णोरंराधसो नि वाधस्व महो अंति । नृहि त्वा कश्चन मति ॥ २ ॥

पदा । पूर्णाः । अंराधसः । नि । वाधस्व । महान् । अस्ति ॥ नृदि । त्वा । कः । चन ।

मति ॥ २ ॥

त्वमीशिपे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिपे । सुतानाम् । इन्द्रं । त्वम् । अस्तुतानाम् ॥ त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

ईह्वर्यन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुधीर्यम् ॥ ४ ॥

ईह्वर्यन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते ॥ भेजानासः । सुऽधीर्यम् ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र वलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । वलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ॥ त्वम् । वृषन् । वृषः ।

इत् । असि ॥ ५ ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् घामस्तभ्ना ओजसा ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ॥ उद् । घाम् । अस्तभ्नाः ।

ओजसा ॥ ६ ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं विभर्षि वाहोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ७ ॥

त्वम् । इन्द्र । सऽजोषसम् । गर्कम् । विभर्षि । वाहोः ॥ वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ७ ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आर्भवः ॥ ८ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ॥ सः । विश्वाः ।

भुवः । आ । आर्भवः ॥ ८ ॥

इति अष्टमेऽनुपाके तृतीयं सूक्तम् ॥

द्वितीये छन्दोगेऽहनि "आ यातिन्द्रः स्वर्पतिर्मदाय" इत्यस्य "अध्वर्ययोदणम्" [२०. ८७] इत्यनेन सह वक्ष्ये विनियोगः ॥

आ यातिन्द्रः स्वर्पतिर्मदाय यो धर्मणा त्तुजानस्तुविष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहास्यपारेण महता वृष्ण्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्माणा । तुजानः । तुर्विष्मान् ।

प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहासि । अपारेण । महता । वृष्ण्येन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरीं ते मिम्यक्षं वज्रं नृपते गर्भस्ती ।

शीर्षं राजनं सुपथा याद्वर्वाङ् वधीम ते पपुवो वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्षं । वज्रः । नृऽपते । गर्भस्ती ।

शीर्षम् । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वधीम । ते । पपुवः । वृष्ण्यानि ॥ २ ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुग्रमुग्रासंस्तविषासं एनम् ।

प्रत्वंक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमंस्त्रा संधमादो वहन्तु ॥ ३ ॥

भा । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिम् । वज्रऽबाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।

प्रऽत्वंक्षसम् । वृषभम् । सत्यऽशुष्मम् । आ । ईम् । अस्त्रऽत्रा । संधऽमादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जं स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्वे सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणऽसाचम् । सऽचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषऽयसे ।

ओजः । कृष्वे । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानाम् । इनः । वृधे ॥ ४ ॥

गमंनस्मे वसून्या हि शंसिपं स्वाशिपं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिपे सास्मिन्ना संस्ति वहिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमंन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । दि । शंसिपम् । सुऽअशिपम् । भरम् । आ ।

याहि । सोमिनः ।

त्वम् । ईशिपे । साः । अस्मिन् । आ । संस्ति । वहिषि । अनाधृष्या । तव । पात्राणि ।

धर्मणा ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोकृण्वत अयस्वानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्तु केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहृतयः । अकृण्वत । अयस्वानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकुर्यः । ज्ञियां । नावम् । आऽरुहम् । ईमां । एव । ते । नि । अविशन्तु ।

केपयः ॥ ६ ॥

एवैवापागपरि सन्तु दूढ्योश्वा येषां दुर्धुजं आयुधुञ्जे ।

इथा ये प्रागुपरि सन्ति दावने पुरुणि यत्र वयुनानि भोर्जना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु । दूऽप्युः । अर्थाः । येषाम् । दूऽयुजैः । आऽपुधुञ्जे ।

इथा । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोर्जना ॥ ७ ॥

१ P तविषासः । २ B C D Cः शूर्जः । We with B E K K R S V Dc. ३ K वृषुषुः ।
४ B पृथक्प्रागः । ५ B दूढ्योः । (P सन्तु) । ६ P ज्ञाः । ७ P ७८ ।

गिरीरञ्जान रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददुन्तारिक्षाणि कोपयत् ।
समीचीने धिषणे विष्कभायति वृष्णः पीत्वा मर्द उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरीन् । अञ्जान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समुर्द्धचीने । धिषणे इति । वि । स्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । मर्दं ।
उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

इमं विभर्मि सुकृतं ते अद्भुशं येनारुजासि मघवंब्रफारुजः ।
अस्मिन्तु ते सर्वने अस्त्वोक्थं सुत इष्टौ मघवन् बोध्याभंगः ॥ ९ ॥

इमम् । विभर्मि । सुकृतम् । ते । अद्भुशम् । येन । आरुजासि । मघवन् । अफ-
आरुजः ।

अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्तु । ओन्धुम् । सुते । इष्टौ । मघवन् । बोधि ।
आभंगः ॥ ९ ॥

गोभिष्ठरेमामतिं दुरेबां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तुरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूतम् । विश्वाम् ।
वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परिं पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परिं । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्तात् । अधरात् । अघायोः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति अष्टमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

महाभते 'त्रिदशकेषु महिषः' [२०. १५. १] 'श्रीं लसे पुरोत्पम्' [२०. १५. २] इति दृष्टस्योत्रियावृत्त्या भवतः ।
तद् वक्तुं वेदाने । 'त्रिदशकेषु महिषः श्रीं लसे पुरोत्पमिति सोत्रियावृत्ती' इति [वि० १. ५] ॥

त्रिकदशकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत् सोममपिघृद् विष्णुं ना
सुतं यथावशत् ।

अथर्वसंहितायां

स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैन सखद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिऽकट्टकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविऽशुर्णः । तूपत् । सोमम् । अपिचत् ।

विष्णुना । सुतम् । यथा । अर्थशत् ।

सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरम् । सः । एनम् । सखद् ।

देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

प्रो ष्वसै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत् संगे समन्सु वृत्रहासार्कं वोधि चोदिता नभ-
न्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरऽरथम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ॥ अभीके । चिद् । ऊं इति ।

लोकऽकृत् । समन्से । समन्सु । वृत्रऽहा । असाकम् । वोधि । चोदिता ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

त्वं सिन्धूरवासुजोधराचो अहन्वाहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिं प्वजामहे नभं ॥३॥

त्वम् । सिन्धूर । अर्च । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परिं । स्वजामहे ॥ ३ ॥

वि पु विश्वा अरातयो यो नशन्त नो धियः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिषासति या ते रातिर्दुर्दिवसु नभ-
न्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥

१ B B S give in the margin the following verses:—

अथ त्विषीमा(एमां श)नभ्योजसा कृषि युधा भवदारोदसी अपृणदस्य मज्जना प्र वावृषे ।
अर्धत्तान्यं जठरे प्रेम रिच्यत सैनं ॥ २ ॥

साकं जातः प्रतुना साकमोजसा पयक्षिथ साकं वृद्धो वार्यैः सासतिर्मुधो विचर्षतिः ।

दाता राधेः स्तुवते वाम्यं वसु सैनं ॥ ३ ॥

KK also give these, but they give साकं जातः &c before अधु&c. C D E R P P J altogether omit the-e and we follow them. V has them and is sure they ought to be there.

१ None of our Ms have the stop (t) here which Rv has. १ B अशत्रु°. ४ B नः शत. K न शत.

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अयैः । नरान्त । नः । धियः ।

अस्ता । असि । शश्वे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः ।

दुदिः । घस्तु । नर्मन्ताम् । अन्यकेपाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वंऽसु ॥ ४ ॥

इति अष्टमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

महावते मात्वरिने सधने "तीव्रस्याभिव्ययो अस्य पाहि" इत्येतावतुर्विंशतिम् ऋचः आवापस्थाने आवापते । तद्
उक्तं वैताने । "तीव्रस्याभिव्ययो अस्य पाहीति चतुर्विंशतिम् आवापते" इति [वि० ६. ४] ॥

तीव्रस्याभिव्ययो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरी इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽव्ययसः । अस्व । पाहि । सर्वरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।

इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्तां गिरः श्वाभ्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । श्वाभ्याः । आ । ह्वयन्ति ।

इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

य उश्रता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छारुमसै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उश्रता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वहृदा । देवकामः । सुनोति ।

न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ३

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान् न सुनोति सोमम् ।

निररन्तौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हृन्मनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुस्पष्टः । भवति । एयः । अस्व । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।

निः । भरन्तौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मद्विषः । हन्ति । अननुदिष्टः ॥ ४ ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूर्पन्तस्ते सुमती नवायां व्यमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वऽयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपऽयन्तवै । ऊं इति ।
आऽभूर्वन्तः । ते । सुऽमती । नवायाम् । ययम् । इन्द्र । त्वा । शूनम् । हुवेम् ॥ ५ ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राह यद्येतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ ६ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञातऽयक्ष्मात् । उत । राजऽयक्ष्मात् ।
ग्राहिः । जग्राह । यदि । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् ।
एनम् ॥ ६ ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीति एव ।

तमा हरामि निर्ऋतेरूपस्यादस्मार्शमेनं शतशारदाय ॥ ७ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निऽइतः । एव ।
तम् । आ । हरामि । निःऽऋतेः । उपऽस्थात् । अस्मार्शम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ ७ ॥

सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ।

इन्द्रो यथैनं शरदो नयात्यति विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ८ ॥

सहस्रऽअक्षेणं । शतऽवीर्येण । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहार्षम् । एनम् ।

इन्द्रः । यथा । एनम् । शरदः । नयाति । अति । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ८ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान्छतमु वसन्तान् ।

शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ॥ ९ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । ऊं इति । वसन्तान् ।

शतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । आ ।

अहार्षम् । एनम् ॥ ९ ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः ।

सर्वाङ्ग सर्वे ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेविदम् ॥ १० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनऽणवः ।

सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ १० ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीचा यस्ते गर्भे दुर्णामा योनिमाशये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविद्वानः । रक्षःऽहा । यत्प्रताम् । इतः ।

अर्मीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःनामा । योनिम् । आऽशर्ये ॥ ११ ॥

यस्ते गर्भमर्मीवा दुर्णामा योनिमाशर्ये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृव्यादमनीनशत् ॥ १२ ॥

यः । ते । गर्भम् । अर्मीवा । दुःनामा । योनिम् । आऽशर्ये ।

अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । कृव्यऽअर्धम् । अनीनशत् ॥ १२ ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषन्तुं यः संरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसन्तुम् । यः । संरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १३ ॥

यस्तं ऊरू विहरत्यन्तरा दम्पती शर्ये ।

योनिं यो अन्तरारेलिहं तमितो नाशयामसि ॥ १४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्ऽपती । शर्ये ।

योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेलिहं । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १४ ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।

प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १६ ॥

अक्षिभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुंकादधि ।

यद्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काजिह्वाया वि वृंहामि ते ॥ १७ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । सुबुक्तात् । अर्धि ।
यक्ष्मम् । शीर्ष्यम् । मल्लिकात् । जिह्वायाः । वि । बृहामि । ते ॥ १७ ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीर्कसाभ्यो अनुक्याति ।

यक्ष्मं दोषण्यं संसाभ्यां वाहुभ्यां वि बृहामि ते ॥ १८ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीर्कसाभ्यः । अनुक्याति ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । संसाभ्याम् । वाहुभ्याम् । वि । बृहामि । ते ॥ १८ ॥

हृदयात् ते परिं ह्योन्धो हलीक्ष्णात् पार्श्वीभ्याम् ।

यक्ष्मं मत्तस्त्राभ्यां ह्रीहो यक्ष्मस्ते वि बृहामसि ॥ १९ ॥

हृदयात् । ते । परिं । ह्योन्धः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वीभ्याम् ।

यक्ष्मम् । मत्तस्त्राभ्याम् । ह्रीहोः । यक्ष्मः । ते । वि । बृहामसि ॥ १९ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ।

यक्ष्मं कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नाभ्या वि बृहामि ते ॥ २० ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । उदरात् । अर्धि ।

यक्ष्मम् । कुक्षिभ्याम् । प्लाशेः । नाभ्याः । वि । बृहामि । ते ॥ २० ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवज्रां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं भसत्स्यं ओणिभ्यां भासदं भंससो वि बृहामि ते ॥ २१ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवज्राभ्याम् । पाणिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मम् । भसत्स्यम् । ओणिभ्याम् । भासदम् । भंससः । वि । बृहामि । ते ॥ २१ ॥

अस्त्रिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः ।

यक्ष्मं पाणिभ्यामहुलिभ्यो नखेभ्यो वि बृहामि ते ॥ २२ ॥

अस्त्रिभ्यः । ते । मज्जभ्यः । स्नावभ्यः । धमनिभ्यः ।

यक्ष्मम् । पाणिभ्याम् । अहुलिभ्यः । नखेभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ २२ ॥

अङ्गेअङ्गे लोचिलोन्नि यस्ते पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं त्वचस्यं ते ययं कश्यपस्य वीचहेण विष्वञ्चं वि बृहामसि ॥ २३ ॥

अङ्गेअङ्गे । लोचिलोन्नि । यः । ते । पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मम् । त्वचस्यम् । ते । ययम् । कश्यपस्य । विष्वहेण । विष्वञ्चम् । वि । बृहामसि ॥ २३ ॥

अपेहि मनसस्पतेर्ष काम परश्वर ।

परो निर्वृत्त्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ २४ ॥

अप । इति । मनसः । पते । अप । काम । परः । श्वर ।

परः । निःऽर्हस्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ २४ ॥

अष्टमोनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

इति अष्टमोनुवाकः ॥

मृत्स्पतिष्वे "वयमेनमिदा ह्यः" इत्यस्य "तद् वो गाय हृषे सचा" [२०. ७८] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥ तथा सर्वजित्स्वर्गादिषु अस्य तेनैव सह उक्तो विनियोगः ॥

तथा विरवादिषु सूक्तोकेषु एतस्य विराश्रिवाहेषु "उमय श्यवच नः" [२०. ११३] "वयमेनमिदा ह्यः" [२०. १७] "पिया सोममिन्द्र मन्दतु ह्यः" [२०. ११७] एते आज्यस्रोत्रिया मरुन्दि पचारात् पृष्ठस्रोत्रिया विकल्पिता भवन्ति । तद् उक्तं वेदान्ते । "विश्वानमदराशादशैकविंशतिगवत्रयोद्विंशतनवसप्तदशेषुमय श्यवच नो वयमेनमिदा ह्यः पिया सोममिन्द्र मन्दतु स्वेति" इति [वि०. ८. २] ॥

तथा त्रिकुट्टुशाहे अस्य विनियोगः "क ई नेद सुते सचा [२०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

वयमेनमिदा ह्योर्षीपेमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ १ ॥

वयम् । एतम् । इदा । ह्यः । अर्षीपेम् । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊं इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ १ ॥

वृकश्चिदस्य वारण उरामधिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गृहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ २ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उरामधिरा । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सैः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गृहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ २ ॥

कर्तु न्वेभस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे अनुषः परि वृत्रहा ॥ ३ ॥

कर्तु । ऊं इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

१ P P १०. We with J Gr. २ D K 3 Dc न स्तोमं we with B B C E K R V C. ३ P P सा. ४ B C. कृत्. ५ B C. मृ३.

केनो शतिं । जु । कम् । धोमतेन । न । शुधुये । जुगुपः । परि । वृमऽहा ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

इयेनसंदशानिरवकेणु एकाहेतु "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्य विनियोगः "गुरुपठत्तुमूतये" [१०. ५७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

तथा तनुष्टुप्ते पठहे अस्य विनियोगः "बद् यान इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेषिन्द्र सत्पतिं नरस्तां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । द्वि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठांसु । अर्वतः ॥ १ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः ।

गामर्धं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजे न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्तवानः । अद्रिवः ।

गाम् । अर्धम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

अपूर्वाख्ये एकाहे "अभि त्वा पूर्वपीतये" इत्येव पृथक्लोक्तयो भवति । तद् उक्तं वैताने । "अपूर्वेभि त्वा पूर्वपीतय इति" इति [१०. ८. १] ॥

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

समीचीनासं ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । इन्द्र । स्तोमेभिः । आयवः ।

सम्पूर्वपीनासः । ऋभवः । सम् । अस्वरन् । रुद्राः । गृणन्त । पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य विष्णवि ।

अद्या तमस्य महिमानमायवोनुं पुवन्ति पूर्व्या ॥ २ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । वावृधे । वृष्ण्यम् । शवः । मदे । सुतस्य । विष्णवि ।

अद्य । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनुं । स्तुवन्ति । पूर्व्या ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

ब्राह्मणोमास्येषु एकादशे "आ त्वेता नि षीदत" [२०. ६८. ११] "अथा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००] इति आज्य-
पृष्ठस्तोत्रिणी यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने । "ब्राह्मणोमेष्वा त्वेता नि षीदताया हीन्द्र गिर्वण इति" [वि० ८. १] ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकादशे "यद् सोममिन्द्र विष्णवि" [२०. १११] "अथा हीन्द्र गिर्वणः" [२०. १००]
"अभ्राह्मण्यो वना सप्त" [२०. ११४] "सप्त न इन्द्रा भर" [२०. १०८] एते यथासंभवम् उपपद्योत्रिया भवन्ति ।
चकाराद् "यदस्य कश्च पृथहन्" [२०. ११३] "समयं गन्ववच नः" [२०. ११३] एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रिणी भवतः ॥

तथा चतुरहस्यथाहाहीनदसाहस्रदोमदसादेषु "यद् सोममिन्द्र विष्णवि" एते चत्वारो यथासंभवम् उपपद्यो-
त्रिया भवन्ति ॥

तद् उक्तं वैताने । "राजसूयेषु ब्रह्मोममिन्द्र विष्णव्याया हीन्द्र गिर्वणोऽभ्राह्मण्यो वना तं तं न इन्द्रा भरेति च ।
चतुरहस्यथाहाहीनदसाहस्रदोमदसादेषु च" इति [वि० ८. २] ॥

अथा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान् महः संसृज्महे । उदेव यन्तं
उदभिः ॥ १ ॥

अथ । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽईव । यन्तः । उदभिः ॥ १ ॥

वार्णं त्वां यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । बावृध्वासं चिदद्रिचो द्विवेदिवे २
वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि । बावृध्वासं । चित् । अद्रिऽचः ।
द्विवेऽदिवे ॥ २ ॥

युञ्जन्ति हरीं इधिरस्य गाथयोरौ रथं उरुयुगे । इन्द्रवाहां वचोयुजां ३ ॥
युञ्जन्ति । हरी इति । इधिरस्यं । गाथया । उरौ । रथं । उरुयुगे ॥ इन्द्रवाहा ।
वचःऽयुजा ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

अग्निपृष्ठ एकादशे "ईद्वेभ्यो नमस्तः" [२०. १०२] "अग्निं दूतं वृणीमहे" [२०. १०१] "अग्निमीळिष्यावसे" [२०.
१०३] "आम आ याप्रमिभिः" [२०. १०३. २] एषु आयां आज्यस्तोत्रिणी विकल्पिता भवतः । उत्तरी पृष्ठस्तोत्रिणी
विकल्पिता भवतः । तद् उक्तं वैताने । "अग्निदुस्ताद्वेभ्यो नमस्तोमि दूतं वृणीमहेऽग्निमीळिष्यावसेम आ याप्रमिभिः" इति [वि० ८. १] ॥

तथा विराजेशेःस्तोत्रेःकुलाये "आमि दूतं वृणीमहे" "अग्निमीळिष्यावसे" एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रिणी भवतः । तद्
उक्तं वैताने । "विराजेशेःस्तोत्रेःकुलायेमि दूतं वृणीमहेऽग्निमीळिष्यावसे इति" [वि० ८. २] ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेदसम् । अस्य युज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥
अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वेदसम् ॥ अस्य । युज्ञस्यं । सुक्रतुम् ॥ १ ॥
अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यावाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

राजि एकाहे “यो राजा चर्षणीनाम्” [२०. १०५.५] इति षुद्धस्त्रोत्रियो भवति । तद् उरुषं वेदाने । “राजि यो राजा चर्षणीनाम् इति” इति [वि० ८.१] ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ १ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिहा । जनिता । विश्वऽतूरः । असि । त्वम् । तूर्यं । तरुष्यतः ॥ १ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ २ ॥

अनु । ते । शुष्मं । तुरयन्तम् । इयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यद् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ २ ॥

दूत कुती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशु जेतारं हेतारं रथितममतूर्तं तुश्यावृधम् ॥ ३ ॥

दूतः । कुती । वोः । अजरम् । प्रहेतारम् । अप्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथितमम् । अमतूर्तम् । तुश्यावृधम् ॥ ३ ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरभिगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गृणे ॥ ४ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अभिगुः ।

विश्वासां । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गृणे ॥ ४ ॥

इन्द्रं तं शुम्भं पुरुहन्मन्त्रवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भं । पुरुहन्मन्त्रं । अन्वसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ ५ ॥

इति नयमेतुवाके नयमं सुकम् ॥

इन्द्रकोमारवे एकाहे “तव स्वदिश्वं वृहद्” इत्यस्य “इन्द्र ऋद्ध न जा भर” [२०. ७९] इत्यनेन सह लक्षो विदियोगः ॥

तव त्पदिन्द्रियं बृहत् तव शुष्मंभुत ऋतुम् । वज्रं शिशति धिषणा
वरेण्यम् ॥ १ ॥

तव । तत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । ऋतुम् ॥ वज्रम् । शिशति ।
धिषणा । वरेण्यम् ॥ १ ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः॥ त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे २
तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः ॥ त्वाम् । आपः । पर्वतासः ।
च । हिन्विरे ॥ २ ॥

त्वां विष्णुर्वृहन् क्षयं मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु
मारुतम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । विष्णुः । वृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ॥ त्वाम् । शर्धोः । मदति ।
अनु । मारुतम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके वंशमं सूक्तम् ॥

विषने एकादे "सगल मन्यवे विशः" [२०. १०७] "तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्" [२०. १०७.४] इत्येतां आज्य-
ष्टोत्रविधी मपतः । तद् उक्तं वेदाने । "विषने सगल मन्यवे विशस्यदिवता भुवनेषु ज्येष्ठमिति" इति [वि० ८.१] ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥१॥
सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः ॥ समुद्रायैऽइव । सिन्धवः ॥२॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत् समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ २ ॥
ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । समऽअवर्तयत् ॥ इन्द्रः । चर्मैऽइव ।
रोदसी इति ॥ २ ॥

वि चिद् वृजस्य दोषतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो विभेद वृष्णिना ॥३॥
वि । चिद् । वृजस्य । दोषतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ शिरोः । विभेद् । वृष्णिना ॥ ३ ॥
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु यदेनं मदन्ति विश्व ऊमाः ॥ ४ ॥
तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेपऽनृम्णः ।
सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यत् । एनम् । मदन्ति । विश्वे । ऊमाः ॥

अग्निम्ऽर्धस्मिम् । हवीमऽग्निः । सर्वा । हवन्त । विश्वतिम् ॥ हव्यऽवाहम् । पुंसुऽग्निपम् ॥ २ ॥

अग्ने देव्यां इहा वह जज्ञानो वृक्तर्वाहिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तर्वाहिषे ॥ असि । होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके षष्ठमं सूक्तम् ॥

अग्निपुंसु एवाहेषु "ईलेन्यो नमसः" इत्यस्य पूर्वेण सह उक्तो विनियोगः ॥

ईलेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ॥ १ ॥

ईलेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः ॥ सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १ ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेष्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईलते ॥ २ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अर्थः । न । देववाहनः ॥ तम् । हविष्मन्तः ।

ईलते ॥ २ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीर्घतं वृहत् ॥ ३ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि ॥ अग्ने । दीर्घतम् । वृहत् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"अग्निमीलिष्वार्षसे" इत्यस्य "अग्नि वृष वृषीमहे" [२०. १-१] इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ॥

अग्निमीलिष्वार्षसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुंसुमीलहे श्रुतं नरोग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १ ॥

अग्निम् । ईलिष्व । अर्षसे । गाथाभिः । शीरऽशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुंसुमीलहे । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुदीतये । छर्दिः ॥ १ ॥

अम्न जा यांश्चाग्निभिर्होतारं त्वा वृषीमहे ।

आ त्वामनक्तु मयता हविष्मती यजिष्ठं वहिरासदे ॥ २ ॥

अम्नं । आ । याहि । अग्निऽग्निः । होतारम् । त्वा । वृषीमहे ।

आ । त्वाम् । अनुक्तुः । मयता । हविष्मती । यजिष्ठम् । वहिः । आऽसदे ॥ २ ॥

१ P पुंसुऽग्निपम् । We with P J Cr. २ KV इले°. ई इले°. ईC इले°. C- इले°. We with DER ŚDc. P P J ईलेन्यः । We with Cr. ३ K K V ईलते. ईC ईलते. C- इलते. We with DER ŚDc. ४ KV नीड्यि°. ईC ई नीड्यि°. We with DE R ŚD. P P ईड्यिः । ५ CK K Dc नीड्यि°. V नीड्यिः.

अच्छा हि त्वा सहस्रः सूनो अङ्गिरः स्रुचश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेभि यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ ३ ॥

अच्छे । हि । त्वा । सहस्रः । सूनो इति । अङ्गिरः । स्रुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतकेशम् । ईमहे । अभिम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेतुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

“इमा उ ता पुरुवसो” इत्यस्य वित्थियोगः “अवसु ते समस्तसि” [१०. ४५] इत्यनेन गद्द उक्तः ॥

इमा उं त्वा पुरुवसो गिरो वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोभि स्तोमैरनूषत ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकवर्णाः । शुचयोः । विपश्चितः । अभि । स्तोमैः । अनूषत ॥ १ ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ २ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सहस्कृतः । समुद्रः इव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ २ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूपतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वानानि वृत्रहा परमज्या ऋचीपमः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूपतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वानानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीपमः ॥ ३ ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ ४ ॥

त्वं । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ ४ ॥

इति नवमेतुवाके अष्टमं सूक्तम् ॥

प्रतीचीनत्वोमे एकादे “समिन्द्र प्रवृत्तेषु” इत्येव आज्ञापुष्टोत्रोत्रियो भवति । तद् एक विताने । “प्रतीचीनत्वोमे समिन्द्र प्रवृत्तिष्विति” इति [५०. ८. १] ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्भोजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनञ्च व्यनञ्च सस्त्रि सं ते नवन्त प्रभृता मर्देषु ॥ ५ ॥

वावृधानः । शर्वसा । भूर्भोजाः । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अधिऽअनञ् । च । विऽअनञ् । च । सस्त्रि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मर्देषु ॥ ५ ॥

त्वे ऋतुमपि पृञ्चन्ति भूरि द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुनां सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ६ ॥

त्वे इति । ऋतुम् । अपि । पृञ्चन्ति । भूरि । द्विः । यद् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुनां । सृजा । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ६ ॥

यदि चिन्तु त्वा धना जयन्तं रणेरणे अनुमर्दन्ति विर्माः ।

ओर्जीयः शुष्मिन्स्वरमा तनुष्व मा त्वा दभन् दुरेवासः कशोकाः ॥ ७ ॥

यदि । चिन्तु । तु । त्वा । धना । जयन्तम् । रणेऽरणे । अनुऽमर्दन्ति । विर्माः ।

ओर्जीयः । शुष्मिन् । स्वरम् । आ । तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । दुःऽएवासः । कशोकाः ७

त्वया वयं शाशद्गहे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ८ ॥

त्वया । वयम् । शाशद्गहे । रणेषु । प्रऽपश्यन्तो । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचोऽभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ८ ॥

नि तद् दधिपेवरे परे च यस्मिन्नाविषावसा दुरोणे ।

आ स्थापयत मातरं जिगलुमतं इन्वत् कर्षराणि भूरि ॥ ९ ॥

नि । तद् । दधिपे । अरे । परे । च । यस्मिन् । आविषावसा । दुरोणे ।

आ । स्थापयत । मातरम् । जिगलुम् । अतः । इन्वत् । कर्षराणि । भूरि ॥ ९ ॥

स्तुष्य वर्ष्मन् पुरुवर्त्मानं समृभ्वाणमिनतंममाप्रमाभ्यानाम् ।

आ दर्शति शर्वसा भूर्भोजाः प्र संशति प्रतिमानं पृषिव्याः ॥ १० ॥

स्तुष्य । वर्ष्मन् । पुरुऽवर्त्मानम् । सम् । प्रऽभ्वाणम् । इनऽतम् । आत्तम् । आभ्यानाम् ।

आ । दर्शति । शर्वसा । भूर्भोजाः । प्र । संशति । प्रतिऽमानम् । पृषिव्याः ॥ १० ॥

इमा ब्रह्मं वृहदिचः कृणवदिन्द्राय शूपमग्निषः स्वर्पाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति स्वराजा तुरंश्चिद् विश्वमर्षवत् तर्षवान् ॥ ११ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्सर्विधः । कृण्वत् । इन्द्राय । शुभम् । अग्रियः । स्वःऽसाः ।

महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजा । तुरः । चित् । विश्वम् । अर्णवत् । तर्पस्वान् ॥ ११ ॥

एवा महान् बृहद्दिवो अथर्वावोचत् स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारौ मातरिभ्वरी अरिप्रे हिन्वन्ति चैनेशवसा वर्धयन्ति च ॥ १२ ॥

एव । महान् । बृहत्सर्विधः । अथर्वा । अर्वाचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।

स्वसारौ । मातरिभ्वरी इति । अरिप्रे इति । हिन्वन्ति । च । एने इति । शवसा ।

वर्धयन्ति । च ॥ १२ ॥

चित्रं देवानां केतुरनीकं ज्योतिष्मान् प्रदिशः सूर्यं उच्यन् ।

दिव्यकरोति द्युम्नेस्तमांसि विश्वातारीद् दुरितानि शुक्रः ॥ १३ ॥

चित्रम् । देवानाम् । केतुः । अनीकम् । ज्योतिष्मान् । प्रदिशः । सूर्यः । उच्यन् ।

दिव्यऽकरः । अति । द्युम्नेः । तमांसि । विश्वा । अतारीत् । दुःऽइतानि । शुक्रः ॥ १३ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आमाद् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्च ॥ १४ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उच्य । अमात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अमात् । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्युपः । च ॥ १४ ॥

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्रार्थं भद्रम् ॥ १५ ॥

सूर्यः । देवीम् । उपसं । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवयन्तः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्रार्थं । भद्रम् ॥ १५ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ॥

ब्रह्मणःसोमाऽप्यपोरेतादयोः “त्वं न इन्द्रा नर” इत्येव उक्त्वसोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “यज्ञे पुनः सोमे त्वं न इन्द्रा मरेति” इति [वि० ८. १] ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयैवादिषु एतल विनियोगः “अथा हीन्द्र मिवेषा” [२०. १००] इत्यनेन तद् उक्तः ॥

तथा वैदस्वरासाप्रोक्तवदयोः प्रथमवोक्तोः एव उक्त्वसोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “वैदस्वरासाप्रोक्तवदं न इन्द्रा मरेति” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा चतुराणां तृतीयैवदःपु अस्त विनियोगः “धावन्त इव सूर्यम्” [२०. ५८] इत्यनेन तद् उक्तः ॥

तथा अग्न्यासहपपञ्जारादीनयोः पञ्चादयोः द्वितीयैवदनि एव उक्त्वसोत्रियो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “अग्न्यासहप-पञ्जारादीनयोः द्वितीयै त्वं न इन्द्रा मरेति” इति [वि० ८. ३] ॥

तथा अग्निहोत्रपुराणवेदनि एष उक्त्वलोत्रिवो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “आयुषि त्वं न इन्द्रा भरेति” इति [वि० ८, ३] ॥

तथा पृष्ठपदब्रह्म तृतीयवेदनि अस्य विनियोगः “इन्द्रेण सं हि दृष्टमे” [२०, ४०] इत्यनेन चह उक्तः ॥

तथा द्वादशाहस्य चण्डोमन्त्रहस्य प्रथमान्त्रघोरतोः “त्वं न इन्द्रा भर” [२०, १०८] “व एक इद् विदग्धे” [२०, ६१, ४] एतौ उक्त्वलोत्रिवौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वेदानि । “द्वादशाहस्य चण्डोमन्त्रघोरतोः एवं न इन्द्रा भर य एक इद् विदग्ध इति” इति [वि० ८, ४] ॥

त्वं न इन्द्रा भरँ ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृत-
नापहेम् ॥ १ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽ-
चर्षणे ॥ आ । वीरम् । पृतनाऽस्तहेम् ॥ १ ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ । अर्धा ते
सुम्भमीमहे ॥ २ ॥

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
बभूविथ ॥ अर्ध । ते । सुम्भम् । ईमहे ॥ २ ॥

त्वां शुष्मिन् पुरुहूत वाजयन्तुमुर्षं भुवे शतक्रतो । स नो रास्व सुवीर्यम् ३

त्याम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजऽयन्तम् । उर्षं । भुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके द्वादशं सूक्तम् ॥

षादसाएवाश्वत्वार एवाहा प्राद्वजवदितः । वेपां प्रथमद्वितीययोः “सादोरित्था विपूवतः” इति पृष्ठलोत्रिवो भवति । तद् उक्तं वेदानि । “षादसाययोः सादोरित्था विपूवत इति” इति [वि० ८, १] ॥

तथा अश्वमेधहस्य द्वितीयवेदनि अस्य विनियोगः “वायमश्वमेधम्” [२०, ४२] इत्यनेन चह उक्तः ॥

सादोरित्था विपूवतो मध्वः पिवन्ति गौर्यैः ।

या इन्द्रेण स्यावरीर्वृष्णा मर्दन्ति शोभसे वस्वीरन्तु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

सादोः । इत्था । विपूवतः । मध्वः । पिवन्ति । गौर्यैः ।

याः । इन्द्रेण । सऽस्यावरीः । वृष्णा । मर्दन्ति । शोभसे । वस्वीः । अन्तु । स्वऽराज्यम् १

ता अंस्य पृथनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृथ्वयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरन्तु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽसुवः । सोमम् । श्रौणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । चर्जम् । हिन्यन्ति । सार्यकम् ॥ २ ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

मृत्तान्यस्य सश्विरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्तीरनु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

मृत्तानि । अस्य । सश्विरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्तीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेतुवाके प्रयोदशं सूक्तम् ॥

विराधादिषु सप्तश्लोकाहेषु “इन्द्राय मङ्गने सुतम्” [२०. ११०] “यत् सोममिन्द्र विष्णवि” [२०. १११] एती धाम्योऽथश्लोत्रियो भवतः । तद् उक्तं वैशाने । “विराधि भूमिस्तोमे वनस्पतिसधे शिष्यपवित्सोऽर्त्तनाभ्योऽस्तोम इन्द्राभ्योऽकुल्य इन्द्राय मङ्गने सुतं यद् सोममिन्द्र विष्णवीति” इति [वि० ८. २] ॥

इन्द्राय मङ्गने सुतं परि षोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारयः ॥ १ ॥

इन्द्राय । मङ्गने । सुतम् । परि । श्लोभन्तु । नः । गिरः ॥ अर्कम् । अर्चन्तु । कारयः ॥ १ ॥

यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसर्दः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २ ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । समसर्दः ॥ इन्द्रम् । सुते । हवामहे २

विकङ्कुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तत । तमिद् वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥

विकङ्कुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अन्तत ॥ तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ३ ॥

इति नवमेतुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ॥

“यत् सोममिन्द्र विष्णवि” इत्यस्य विनियोगः पूर्वमुक्तेन सह उक्तः ॥

तथा पवित्रादिषु राजसूयकाहेषु चतुरष्टादिषु च अस्य विनियोगः “अथा इन्द्रं गिरिणः” [२०. १००] इत्यनेन सह उक्ताः ॥

तथा अग्निष्टवस पशुमहा उक्थ्यवस्य चेद् भवति तदा “य एक इद् विदमहे” [२०. ९३. ४] “यत् सोममिन्द्र विष्णवि” [२०. १११] एती उक्थ्योऽत्रियो विक्रिणती भवतः । तद् उक्तं वैशाने । “यष्टमुत्थं चेद् य एक इद् विदमहे यद् सोममिन्द्र विष्णवीति” इति [वि० ८. २] ॥

यत् सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आस्ये । यद्वा मरुत्सु मन्दसे
समिन्दुभिः ॥ १ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आस्ये ॥ यत् । या । मरुत्सु-
सु । मन्दसे । सम् । इन्दुभिः ॥ १ ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे । अस्माकमित् सुते रणा
समिन्दुभिः ॥ २ ॥

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ॥ अस्ताकम् । इत् । सुते ।
रण । सम् । इन्दुऽमिः ॥ २ ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते । उक्थे वा यस्य रण्यसि
समिन्दुभिः ॥ ३ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्ऽपते ॥ उक्थे । वा । यस्य ।
रण्यसि । सम् । इन्दुऽमिः ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके पंचदशं सूक्तम् ॥

विदुशभिर्मूलादिषु अष्टसु इन्द्रैकाहेषु “यदय कच वृत्रहन्” [२०. १११] “उग्वं श्यवच नः” [२०. १११] एतां
अन्यष्टसोत्रिण्यौ भवतः । तद् उक्थे वेदाने । “विदुशभिर्मूला राशिमतासयोः शशोपशदयोः सम्राट्पराजोर्वेदय
कच इन्द्रमुम्वं श्यवच न इति” इति [वि० ८. २] ॥

यदुक्थ कचं वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ १ ॥

यत् । अय । कत् । च । यूयऽहन् । उक्थऽभगाः । अभि । सूर्य ॥ सर्वम् । तत् । इन्द्र ।
ते । वशे ॥ १ ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत् सन्यमित् तव ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मर । इति । मन्यसे ॥ उतो इति । तत् । सन्यम् ।
इत् । तव ॥ २ ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥३॥

ये । सोमांसः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे ॥ सर्वाँम् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ३ ॥
इति नवमेनुवाके षोडशं सूक्तम् ॥

विदुशभिर्मूलादिषु “उग्वं श्यवच नः” इत्यस्य त्रित्रियोगः पूर्वतुल्येन सह उक्थः ॥

तथा विरादादिषु अस्त्व त्रित्रियोगः “नवमेवमिदा वाः” [२०. १७] इत्यनेन सह उक्थः ॥

उभयं शृणवंच न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवंच । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मघऽवा । सोमऽपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्ठतक्षतुः ।

उतोपमानाँ मघमो नि पीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वऽराजम् । घृणमम् । तम् । ओजसे । धिपणे रतिं । निःऽततक्षतुः ।
उत । उपऽमानाम् । प्रथमः । नि । सीदसि । सोमऽकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥
इति नवमेतुषाके सप्तदशं सूक्तम् ॥

पवित्रादिषु राजसूयकादेषु “अभ्रातृव्यो अना त्वम्” इत्यस्य विनियोगः “अथा हीन्द्र गिवेण.” [२०. १००]
इत्यनेन तद् उक्तं ॥

तथा अभिद्रवपदइत्य गवाह्येदनि “अभ्रातृव्यो अना त्वम्” इत्येष उक्तस्योत्रियो भवति । तद् उक्ता वीताने ।
“पदइत्य गवाप्रातृव्यो अना त्वमिति” इति [वि० ८. ३] ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे १
अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ युषा । इत् ।
आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १ ॥

नकी रेवन्तां सख्याय विन्दसे पीर्यन्ति ते सुराश्वः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेवं ह्यसे ॥ २ ॥

नकीः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीर्यन्ति । ते । सुराश्वः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽईव । ह्यसे ॥ २ ॥

इति नवमेतुषाके अष्टादशं सूक्तम् ॥

राज.प्राग्निधामेषु एवमेतेषु श्वेनवागवजिवेषु “अहमिद्वि पितुष्यरि” इत्यस्योत्रियो भवति । तद् उक्तं वीताने ।
“सायःकेषु श्वेनवर्जम् अहमिद्वि पितुष्यरिति च” इति [वि० ८. २] ॥

अहमिद्वि पितुष्यरि मेधामृतस्य जग्रभं । अहं सूर्यं इवाजनि ॥ १ ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभं ॥ अहम् । सूर्यःऽश्व ।
अजनि ॥ १ ॥

अहं प्रलेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद् दुधे २
अहम् । प्रलेनं । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्वऽश्वत् ॥ येनं । इन्द्रः । शुष्मम् ।
इत् । दुधे ॥ २ ॥

ये त्वामिन्द्र ने तुष्टुवुर्ऋषयो ये च तुष्टुवुः । ममेद् वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ३ ॥
ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ॥ मन् । इत् । वर्धस्व ।
सुऽस्तुतः ॥ ३ ॥

इति नवमेतुषाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

अतिरात्राणां सर्वलोमाएवयोः “मा भूम निष्टया इव” [२०. ११६] “विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठे” [२. १५. ९] एतौ पृष्ठस्तोत्रिवी ययाकम् भवतः । तद् उक्तं वैताने । “अतिरात्राणां सर्वलोमयोर्मा भूम निष्टया इव विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठ इति” इति [वि० ८. २] ॥

तथा अहरहाणां सर्वेष्वहःसु एतौ पृष्ठस्तोत्रिवी विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने । “तवेषु मा भूम निष्टया इव विधुं दद्राणं सलिलस्य पृष्ठ इति” इति [वि० ८. २] ॥

मा भूम निष्टया इवेन्द्र त्वदरणा इव ।

वर्नानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोपांसो अमन्महि ॥ १ ॥

मा । भूम । निष्टयाऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाऽइव ।

वर्नानि । न । प्रजहितानि । अद्रिऽवः । दुरोपांसः । अमन्महि ॥ १ ॥

अमन्महीदनाश्वोनुग्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत् सु ते महता शूर राधसान् स्तोमं मुदीमहि ॥ २ ॥

अमन्महि । इत् । अनाश्वः । अनुग्रासः । च । वृत्रऽहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अन्तु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ २ ॥

इति नवमेनुवाके विंशं सूक्तम् ॥

त्रिरादिषु “पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा” इत्यस्य विधियोगः “यवमेगमिवा षाः” [२०. ९०] इत्यनेन सह उक्तः ॥ तथा तन्पृष्ठे पठ्यते अस्य विधियोगः “वद् याव इन्द्र ते शतम्” [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्तः ॥

पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपावं हर्यश्वाद्रिः ।

सोतुर्वाहुभ्यां सुयतो नार्वी ॥ १ ॥

पिवा । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुपावं । हरिऽअश्व । अद्रिः ।

सोतुः । याहुऽअभ्याम् । सुयतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

वोधा सु मे मघवन् वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा वक्षं सधुमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधं । सु । मे । मघऽयन् । पाचंम् । आ । इन्मात् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति ।
प्रऽशंस्तिम् ।

इमा । ब्रह्मं । सधऽमादे । जुपस्व ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ॥

आतुर्मांसवैश्वदेवारीनां सप्तानां श्वहाणां प्रथमेऽहःसु “शग्धू पु शचीपते” दशैव पृष्ठलोत्रियो भवति । तद् उक्तं
वैताने । “आतुर्मांसवैश्वदेवगर्गवैदच्छन्धोमयतराकान्तर्गैसास्तगेधन्वहाणां शग्धू पु शचीपत इति” इति [३०८. ३] ॥

तथा त्रिकङ्कदशाहाहीने अस्य विनियोगः “क ई वेद हृते सचा” [२०. ५३] इत्यनेन सह उक्तः ॥

साकमेधन्वहास्य प्रथमेऽहनि “इन्द्रमिद् देवतातये” [२०. ११८. ३] इत्येव पृष्ठलोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने ।

“साकमेधस्वेन्द्रमिद् देवतातय इति” इति [वि० ८. ३] ॥

शग्धू ३ पु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

भगं न हि त्वां यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ १ ॥

शग्धि । ऊं इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसंम् । वसुऽविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ १ ॥

पौरो अश्वस्य पुरुकृद् गवामस्युत्तो देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्धिपत् त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ २ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । अस्ति । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिपत् । त्वे इति । यद्यद्यत् । यामि । तदा । आ । भर ॥ २ ॥

इन्द्रमिद् देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवऽतातये । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समऽईके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ३ ॥

इन्द्रो महा रोदसी पप्रयच्छव इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।

इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि येमिर् इन्द्रे सुवानास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । महा । रोदसी इति । पप्रयत् । शवः । इन्द्रः । सूर्यम् । अरोचयत् ।

इन्द्रे । ह । विश्वा । भुवनानि । येमिरे । इन्द्रे । सुवानासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इति नवमेनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ॥

वेदवेदादिपदेषु “अस्त्वाभि मन्म पूर्वम्” इत्यस्य विनियोगः “तमिन्द्रं वाजवामलि” [२०.४७] इत्यनेन सह उक्तः ॥

अस्तावि मन्मं पूर्वं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीर्चतस्यं बृहतीरनूपत स्तोतुमंथा असृक्षत ॥ १ ॥

अस्तावि । मन्मं । पूर्वंम् । ब्रह्मं । इन्द्राय । वोचत ।

पूर्वाः । अस्तस्यं । बृहतीः । अनूपत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ १ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतञ्चुतं विप्रांसो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोस्मे सुवानास इन्द्रवः ॥ २ ॥

तुरण्यवः । मधुऽमन्तम् । घृतऽञ्चुतम् । विप्रांसः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृष्ण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्द्रवः ॥ २ ॥

इति नवमेतुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ॥

दशाहस्य ग्यामयनिकस्य अष्टमेहनि “यदिन्द्र प्रागपागुदक्” इत्येव उपमस्योत्रिवो भवति । उक्तं वैताने । “दशाह-
स्याष्टमे यदिन्द्र प्रागपागुदमिति” इति [वि० ८ ४] ॥

तथा त्रिचक्रुदशाहाहीने अस्मि विनियोगः “क ई वेद एतं सत्वा” [२०. ५३] इत्यमेव सह उक्तः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्घ्रिं वा ह्यसे नृभिः ।

सिमां पुरु नृषूतो अस्यानयेसिं प्रशर्धं तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । नपाक् । उदक् । नृभिः । वा । ह्यसे । नृऽभिः ।

सिमं । पुरु । नृऽसूतः । असिं । आनेषे । असिं । प्रऽशर्धं । तुर्वशे ॥ १ ॥

यद्वा स्मे रुशमे श्यावके कृप इन्द्रं मादयसे सचां ।

कण्वांसस्या ब्रह्मेभि स्तोमंवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । स्मे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्रं । मादयसे । सचां ।

कण्वांसः । स्या । ब्रह्मेभिः । स्तोमंवाहसः । इन्द्रं । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

इति नवमेतुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

तन्वष्टे पददे “अभि त्वा शूर नोनुमः” इत्यस्य विनियोगः “यद्वा पाव इन्द्र ते स्यात्” [२०. ८१] इत्यमेव सह उक्तः ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वईशमीशानमिन्द्र तस्युषः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्युऽइशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्युषः ॥ १ ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्रायन्तो मघचन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २ ॥

न । त्वाऽवाँ । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्रायन्तः । मघऽचन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २ ॥

इति नचमेतुपाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

तनुष्टुठे षडहे "रेवतीर्नः सधमादे" इत्यस्य विनियोगः "यद् वाव इन्द्र ते शतम्" [२०. ८१] इत्यनेन सह उक्त. ॥

रेवतीर्नः सधमादु इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । ह्युमन्तो याभिर्मदेम ॥ १ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्र । सन्तु । तुविऽवाजाः ॥ ह्युऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १ ॥

आ घ त्वावान् त्मनाप्त स्तोत्रभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः २

आ । घ । त्वाऽवाँ । त्मना । आप्तः । स्तोत्रऽभ्यः । धृष्णो इति । इयानः ॥ ऋणोः ।

अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ २ ॥

आ यद् दुर्वः शतक्रुत्वा कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शर्चीभिः ॥३॥

आ । यद् । दुर्वः । शतऽक्रुतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितृणाम् ॥ ऋणोः ।

अक्षम् । न । शर्चीभिः ॥ ३ ॥

इति नचमेतुपाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

विपुषति शीर्षष्टुठे माध्यदिने "चिन् देवानामुदगादनीकम्" [२०. १०७. १४] "तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्" [२०. १२३] इति षष्ट्योत्रियानुरूपी भवतः । तद् उक्तं वेदाने । "चिन् देवानामुदगादनीकं तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम् इति षष्ट्योत्रियानुरूपी" इति [५०. १. ३] ॥

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमसै ॥ १ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्यम् । तत् । महिऽत्यम् । मध्या । कर्तोः । विततम् । सम् । जभार ।

यदा । इत् । अनुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमसै ॥१॥

तन्मित्रस्य वर्णस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्यै ।

अनन्तमन्यद् रुशंस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्ति ॥ २ ॥

तत् । मित्रस्य । वर्णस्य । अभिऽक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्यौः । उपऽस्यै ।

अनन्तम् । अन्यत् । रशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ २ ॥

इति नवमेऽुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

तन्मध्ये पद्ये 'क्या नधिअ आ भुवत्' इत्यस्य मित्रिवोगः "यद् वाय इन्द्र ते शतम्" [२० ८१] इत्यनेन सह ठक् ॥

कया नश्चिन्न आ भुवदूती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चिन्नः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता १

कखा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । हल्हा चिद्वारुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । महिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः ॥ हल्हा । चित् । आऽवृजे । वसु ॥ २ ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् ॥ शतम् । भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३ ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विधे च देवाः ।

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकृपाति ॥ ४ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विधे । च । देवाः ।

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकृपाति ॥ ४ ॥

आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुन्निरसार्क भूत्वविता तनूनाम् ।

हृत्वार्य देवा असुरान् यदार्थन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सर्गणः । मरुत्ऽभिः । अस्मार्कम् । भूत् । अविता । तनूनाम् ।

हृत्वार्यं । देवाः । असुरान् । यत् । आर्थन् । देवाः । देवऽत्यम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयं छचीभिरादित् स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ।

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

१ B C K K R Dc दृष्ट. We with D E S V G. P P J G. २ B B K K omit the rest of the hymn observing असुरान्यदार्यप्रिति द्विपदासुको ॥ स्तोत्रियानुरूपे ॥ C and all other Samhitā and Prāṇa Miss omit the rest of this hymn as it has appeared before (See A. X. 63) and indicate the omission and the special nature of the Raks omitted by the following remark, which unhappily is so incorrectly written in all Miss that we have given the reading of C only as containing the fewest mistakes — इया नु कं भुवना सीषधाम हृत्वार्य देवा असुरान् यदार्थप्रिति द्विपदासुको स्तोत्रियानुरूपे ॥

मृत्यञ्जम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इपिराम् । परि । अपश्यन् ।
अया । बाजम् । देवऽर्हितम् । सनेम् । मदेम । शतऽर्हिमाः । सुऽधीरः ॥ ६ ॥

इति नयमेतुचाके अष्टाविंशं सूक्तम् ॥

शृगपत्य षष्ठेऽपि “अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान्” इति सुमितीरायस्य सकलसूक्तस्य पञ्चः शंखे प्राप्ते चतुर्षाम् अर्ध-
चंदाः शंसति । तद् उक्तं वैताने । “अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान् इति सुमीतिम् । चतुर्थीगर्भचंदा” इति [वि० ६. २] ॥

सीतामन्दां गृहीतेष्वाम्येषु “कुविदह यवमन्तः” [२०. १२५. २] इति क्त्वा पयोमहान् गृहन्तमध्वर्युम् लभिम-
न्वपते । तद् उक्तं वैताने । “गृहीतेष्वाम्येषु कुविदह यवमन्त इति पयोमहान् गृहन्तम्” इति [वि० ५. ३] ॥

तत्रैव यपामार्जनादनन्तरम् “युवं सुराममश्विना” [२०. १२५. ४-७] इति चतस्रभिरङ्गिभिः पयःसुरामहाणा होमान्
अतुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । “यपामार्जनाद् युवं सुराममश्विनेति चतस्रभिः पयःसुरामहाणाम्” इति [वि० ५. ३] ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोर्दाचो अर्ष शूराधराचं उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अर्ष । इन्द्र । प्राचः । मघऽयन् । अमित्रान् । अर्ष । अपाचः । अमिऽभूते । नुवस्व ।

अर्ष । उर्षीचः । अर्ष । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

कुविदह यवमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूयं ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये वर्हिषो नमोऽवृत्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अह । यवऽमन्तः । यवम् । चिद् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । विऽयूयं ।

इहऽईह । एयाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । वर्हिषः । नमःऽवृत्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

नहि स्थूर्यैतुथा यातमस्ति नोत अर्चो विविदे संगमेषुं ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽथा । यातम् । अस्ति । न । उत । अर्चः । विविदे । सम्ऽगमेषुं ।

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्यायं । विप्राः । अश्वयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचां ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुची । आसुरे । सचां ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्दुसनाभिः ।

यत् सुरामं व्यपिवः शर्चीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विनो । उभा । इन्द्रं । आवधुः । काव्यैः । दुसनाभिः ।

यत् । सु॒रामंम् । वि । अपि॑वः । श॒र्चीभिः । सर॑स्वती । त्वा । म॒घऽव॒न्न । अ॒भिष्ण॑क् ॥ ५ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवीभिः समृडीको भवतु विश्ववेदाः ।

वाधतां द्वेषो अभयं नः कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सु॒त्रामा॑ । स्व॒वाँ । अ॒वीभिः । सु॒मृ॒डी॒कः । भ॒व॒तु । वि॒श्व॒वे॒दाः ।

वा॒ध॒ताम् । द्वे॒षः । अ॒भय॑म् । नः । कृ॒णो॒तु । सु॒वी॒र्य॑स्य । प॒तयः॑ । स्या॒म ॥ ६ ॥

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मदाराच्चिद् द्वेषः सनुतयुयोतु ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ७ ॥

सः । सु॒त्रामा॑ । स्व॒वाँ । इन्द्रो॑ । अ॒स॒त् । आ॒रा॒त् । चि॒द् । द्वे॒षः । स॒नु॒तः । यु॒यो॒तु ।

त॒स्य॑ । व॒यम् । सु॒म॒तौ । य॒ज्ञि॒य॒स्य॑ । अ॒पि । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से॑ । स्या॒म ॥ ७ ॥

इति नवमेनुयाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

बृहस्पत्ये पठेदिति "वि हि सोतोरेषक्षत" इति वृषाकप्याख्य सूक्तं सुनोक्तधर्मकं ज्ञेयम् । तद् उक्तं वेदान्ते । "वि हि सोतोरेषक्षतेति वृषाकपिम्" इत्यादि (वि० ६. २) ॥

वि हि सोतोरेषक्षतं नेन्द्रं देवममंसत ।

यन्नामदद् वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उह्वरः ॥ १ ॥

वि । हि । सो॒तो॒ः । अ॒क्ष॒तं । न । इन्द्रं॑म् । दे॒वम् । अ॒मं॒स॒त ।

य॒न् । अ॒मं॒द॒त् । वृ॒षा॒क॒पि॒र्यः॑ । अ॒र्यः॑ । पु॒ष्टे॒षु । म॒त्स॒खा । वि॒श्व॒स्मा॒त् । इन्द्रः॑ उ॒ह्व॒रः ॥ १ ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यधिः ।

नो अह म विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उह्वरः ॥ २ ॥

परा॑ । हि । इन्द्र॑ । धा॒व॒सि॑ । वृ॒षा॒क॒पे॒रति॑ । व्य॒धिः॑ ।

नो॑ इति॑ । अ॒हं । म॒ । वि॒न्द॒सि॑ । अ॒न्य॒त्र । सो॒म॒पी॒तये॑ ॥ २ ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरससीदु न्वययो वा पुष्टिमद् वसु विश्वस्मादिन्द्र उह्वरः ॥ ३ ॥

१ P C* सु॒रामंम् । २ V. says it is believed that these 23 verses contain the story of the Rāmāyana.

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकारं । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इत्स्थसि । इत् । ऊं इति । जु । अर्पः । वा । पुष्टिऽमत् । वस्तुं । १० ॥ ३ ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जम्भिवदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।

श्वा । जु । अस्य । जम्भिपत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । १० ॥ ४ ॥

प्रिया तृष्टानि मे कपिव्यक्ता व्यद्विदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविपं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कपिः । विऽशक्ता । वि । अद्विदुषत् ।

शिरः । जु । अस्य । राविपम् । न । सुगम् । दुःऽकृते । भुवम् । १० ॥ ५ ॥

न मत्स्ती सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत् प्रतिच्यवीयसी न सक्च्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्ती । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्चि । उत्ऽद्यमीयसी । १० ॥ ६ ॥

उवे अम्व सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मे अम्व सक्चि मे शिरो मे वीर्वि ह्यप्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्व । सुलाभिके । यथाऽङ्ग । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्व । सक्चि । मे । शिरः । मे । विऽङ्ग । ह्यप्यति । १० ॥ ७ ॥

किं सुवाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्ति नस्त्रमभ्यमीपि वृषाकपिं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुवाहो इति सुवाहो । सुऽङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजाघने ।

किम् । शूरऽपत्ति । नः । त्वम् । अभि । अमीपि । वृषाकपिम् । १० ॥ ८ ॥

अवीरांमिष मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहर्मसि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरारः । अग्नि । मन्यते ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसंखा । ० ॥ ९ ॥

संहोत्रं स्मं पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।

वेधा चतस्रं वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अवं । गच्छति ।

वेधाः । चतस्रं । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । ० ॥ १० ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आह । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । ० ॥ ११ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्भृते ।

यस्येदमर्थं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । भृते ।

यस्यं । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । ० ॥ १२ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्तुषे ।

घसंत त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽस्तुषे ।

घसंत । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्ऽकरम् । हविः । ० ॥ १३ ॥

उक्षणो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विशतिम् ।

उताहमग्नि पीवं इट्ठभा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्षणः । हि । मे । पञ्चऽदश । साकम् । पचन्ति । विशतिम् ।

उत । अहम् । अग्नि । पीवं । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे । ० ॥ १४ ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोन्तर्येषु रोरुवत् ।

मन्यस्तं इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । यूयेयुं । रोह्यत् ।

मन्थः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । १० ॥ १५ ॥

न सेशे यस्य रन्वतेन्तरा सकथ्या ३ कर्तृत् ।

सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रन्वते । अन्तरा । सकथ्या । कर्तृत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते । १० ॥ १६ ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रन्वतेन्तरा सकथ्या ३ कर्तृत् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रन्वते । अन्तरा । सकथ्या । कर्तृत् । १० ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हृतं विदत् ।

असिं सुनां नवं चरुमादेधस्यान् आर्चितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्र । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हृतम् । विदत् ।

असिम् । सुनाम् । नवम् । चरुम् । भात् । पधत् । अर्चः । आऽर्चितम् । १० ॥ १८ ॥

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वन् दासमार्यम् ।

पिवामि पाकसुत्वानोभि धीरमचाकर्शं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

पिवामि । पाकऽसुत्वानः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । १० ॥ १९ ॥

धन्वं च यत् कृन्तत्रं च कति स्विता ता वि योर्जना ।

नेदीयसो वृषाकपेस्तमेहिं गृह्णां उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कति । स्विता । ता । वि । योर्जना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । १० ॥ २० ॥

पुनरोहिं वृषाकपे सुविता कल्पयावहे ।

य एष स्वमंशानोस्तमेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुचिता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वमऽनंशतः । अस्तम् । पपि । पृथा । पुनः । १० ॥ २१ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तान ।

कं १ स्य पुल्लव्यो मृगः कर्मगं जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥२२॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तान ।

कं । स्यः । पुल्लव्यः । मृगः । कर्म । अगम् । जनऽयोपनः । १० ॥ २२ ॥

पशुर्है नामं मानवी साकं संसूव विंशतिम् ।

भद्रं मंल त्वस्यां अभूद् यस्यां उदरमामयद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः २३

पशुः । ह । नामं । मानवी । साकम् । संसूव । विंशतिम् ।

भद्रम् । मंल । त्वस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः ।

उत्तरः ॥ २३ ॥

॥ अथ कुन्तापसूक्तानि ॥

पुत्रपक्ष षष्ठेहनि "इवं जना उपभुत" इति कुन्तापम् अर्धवशाः गंगानि । तत्र प्रवनाघट्टदेश ऋचः पदावपाहं शंसति । तद् उच्यते वीताने । "इदं जना उपभुतेति कुन्तापम् अर्धवशाः । चतुर्दश पदावपाहम्" इति [वि० ६. २] ॥

इदं जना उपं श्रुते नराशंस स्तविष्मते ।

पष्टि सहस्रां नवतिं च कौरम् आ रुशमेषु दंष्टहे ॥ १ ॥

उष्टा यस्य प्रवाहणो वधूमन्तो द्विर्दश ।

वैर्मा रंथस्य नि जिहीडते दिव ईषमाणा उपस्पृशः ॥ २ ॥

* J and Cp have no accents in the Kuntāpa sūktas.

१ R क ३. २ Rw जना. ३ P श्रुत. Rw श्रुत नाराशंस स्तविः. ४ E S̄
Do Cp कौरम्. Rw कौरम्. ५ E दंष्टहे. ६ P उष्टा. R Do Cs उष्टा. ७ B B̄
प्रवाहणो. O C̄ प्रवाहणो. D E R S̄ Do P̄ प्रवाहणो. Rw प्रवाहणो. ८ B B̄ C D E
R S̄ D̄ C̄ वधूमन्तो P̄ वधूमन्तो. Cp वधूमन्तोद्विर्दश. ९ E वरिष्मा. C̄ वरिष्मा. १० S̄
ईषस्य. ११ J न. १२ E जिहीडते. Rw जिहीडते. १३ P ईषमाणा. Rw ईषमाण.

एष इपायं भामहे शतं निष्कान् दश सजः ।
 श्रीणि शतान्यर्वेतां सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३ ॥
 वच्यस्व रेभं वच्यस्व वृक्षे न पक्के शकुनः ।
 नष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भूरिजोरिव ॥ ४ ॥
 मं रेभासो मनीषा वृषा गाव इवेरते ।
 अमोतपुत्रका एषाममोत गा इवासते ॥ ५ ॥
 मं रेभ धीं भरस्व गोविदं वसुविदम् ।
 देवत्रेमां वाचं श्रीणीहीषुर्नावीरस्तारम् ॥ ६ ॥
 राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवोमोत्यो अति ।
 वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोतां परिक्षितः ॥ ७ ॥

१ Cs इपायं. R^w ऋपये. २ D भामहे. ३ C D E R S̄ Dc Cs P̄ दश. We with P.
 ४ श्रीणि. ५ D E S̄ Dc Cs P̄ सहस्रा. ६ Cs वच्यः स्व रेभं वच्यस्व. ७ S̄ रेभ-
 c S̄ P वच्यस्व. ९ S̄ Cp वृक्षेण प°. C D E R Dc Cs P̄ J वृक्षेण प°. We with P.
 १० C पक्केन श°. C E R S̄ Dc Cs P̄ पक्के. We with DP. ११ R शकुनः. १२ J
 वृष्टे. १३ Dc चर्चरीति. १४ C न. १५ C D E Dc P̄ भूरिजो°. Cs भूरिजो°.
 १६ R^w वच्यस्व रेभ वच्यस्व वृक्षे न पक्के शकुनः (ओष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भूरिजो-
 रिव ॥ १७ D R Dc P̄ प्ररे°. १८ D वृषा. S̄ वृषा. Dc वृषा. १९ C D E R S̄ Dc
 Cs P̄ गाव इवेरते. We with P. २० C Cs अमोत. Dc अमोत. P अमोत. २१ E पुत्रका.
 २२ S̄ अमोतकागा इवासते. P अमोतका इवासते. २३ E Cp का. २४ R^w मं रे-
 भासो मनीषा वृषा गाव इवेरते । अमोत पुत्रका एषाममोत गा उवासते ॥ २५ D प्ररेभ
 धीं न° E प्ररेभ धीयं श°. S̄ Cp मं रेभ धीयं म°. Dc प्ररेवधींभ°. Cs मं रेभ धीं म°. P̄ म
 रेभ धीं यं म°. R^w मं रेभ धीयं म°. २६ R^w वाचं कृषीयुं न वीरो अस्ता. २७ C D
 S̄ Dc J शृणीही°. P has no accents from this verse onwards. २८ R^w विश्वजनी-
 नस्य. २९ D E R Cs मत्ये. ३० R^w रस्य सुष्टुतिमा शृणोता प°.

परिच्छिन्नः क्षेममकरोत् तम् आसनमाचरन् ।
 कुलायेन कृष्णन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ ८ ॥
 क्त्वरत् त आ हराणि दधि मन्यां परि श्रुतम् ।
 जायाः पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ ९ ॥
 अभीवस्वः प्र जिहीते यवः पक्वः पेषो विलम् ।
 जनः स भद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ १० ॥
 इन्द्रः कार्मुवूवुधुदुक्षिष्ठ वि चरा जनम् ।
 ममेदुग्रस्य चक्रेधि सर्व इत् ते पृणादुरिः ॥ ११ ॥
 इह गावः प्रजायध्वमिहाशवां इह पूरुषाः ।
 इहो संहस्तदक्षिणोपि पूषा नि पीदति ॥ १२ ॥
 नेमा इन्द्र गावो रिषन् मो आसां गोप रीरिपत् ।
 मासाममित्रयुजन् इन्द्र मा स्तेन ईशत ॥ १३ ॥

१ C Dc परिच्छि^०. D परिच्छिन्न क्षे^०. C^३ परिच्छिन्ना क्षम^०. P परि छिन्नः. Rw परिक्षिन्नः
 क्षेममकरुत्तम्. Though we have not taken the reading परिक्षिन्नः because none of our
 Mss support it, yet it seems Rw's reading परिक्षिन्नः is right as it follows the an-
 alogy of the preceding one and following two verses. २ Rw कुलायै. ३ Rw
 पतिर्वदति. ४ P ^०र्वदति. ५ C D E क्त्वरत्. ६ R S^३ हराणि. ७ R दधि म्यां. Rw
 दधि मन्वं परि श्रु^०. ८ E S^३ C^३ श्रुतं. ९ Rw जाया. १० C पति. ११ C अभीव
 स्व. Rw अभीव स्वः. १२ D E P पयो. Rw पयो. १३ C ^०मेधति. Rw ^०मेधते.
 १४ E R S^३ Dc C^३ P मवूवुधु^०. १५ C ^०दुक्षिष्ठ. १६ Rw जन्. १७ R S^३ C^३ P
 J C^३ दुर्गस्य. Rw ^०दुगस्त. १८ D Dc चक्रेधिः. S^३ P चक्रेधिः. Rw चक्रेधि. १९ S^३ इहा
 गा^०. Rw इह गा^०. २० C ^०श्वा इह पूरुषाः. D ^०श्वा इह पूरुषाः. E R S^३ ^०श्वा इह
 पूरुषाः. C^३ P J ^०श्वा इह पूरुषाः. P ^०श्वा इह पूरुषाः. Rw ^०श्वा इह पूरुषाः. २१ C E S^३
 संहस्त^०. D C^३ P संहस्त^०. We with R Dc. २२ S^३ ^०दुक्षिणोपि पूषा. २३ C पूषा.
 २४ C D E R S^३ Dc C^३ नेमा. Rw नेमा इन्द्र. We with P. २५ Rw आसां गोपती रिपत्.
 २६ Rw मासाममि^०. २७ Dc स्तेन ईशत्. २८ Rw ईशत.

उप॑ नो न रेमसि॑ सूक्ते॑न् वच॑सा वयं भुद्रेण॑ वच॑सा वयम् ।

वना॑दधिध्वनो गि॒रो न रि॑प्येम कदा च॒न ॥ १४ ॥

तं प्रतिगिरेति प्रति कुरुत । ओयामोदैवेति पञ्चपदा चतुर्दशी एकेन द्वाभ्यां वा प्रणौति ॥

इति नयमेनुयाके एकविंशं सूक्तम् ॥

“यः सभेयो विदध्यः” इति षोडशर्चः ॥

“यः सभेयो विदध्यः” एतस्य शंसनप्रकारः पूर्वसूक्ते उक्तः ॥

यः स॒भेयो॑ वि॒दध्यः॑ सु॒त्वा य॒ज्वाथ॑ पूरु॒यः ।

सूर्ये॑ चामू रि॒शाद॑स॒स्तद् दे॒वाः प्रा॒गक॑ल्पयन् ॥ १ ॥

यो जा॒म्या अ॑प्रथयस्तद् यत् सखा॑यं दु॒धूर्प॑ति ।

ज्येष्ठो॑ यद॒प्रचे॑तास्तदा॒हुरध॑रा॒गिति॑ ॥ २ ॥

यद् भु॒द्रस्य॑ पु॒रुष॑स्य पु॒त्रो भ॑वति दाधृ॒षिः ।

तद् वि॒प्रो अ॒ग्रवी॑दु॒ तद् ग॑र्ध्वः का॒म्यं व॑चः ॥ ३ ॥

यश्च॑ प॒णि र॑धु॒जिष्ठो॑ यश्च॑ दे॒वा अ॑दाशुरिः ।

धीरा॑णां श॒श्व॑ताम॒हं तद॑पा॒गिति॑ शु॒श्रु॑म ॥ ४ ॥

१ R^w उप॑ नरं नोनुमसि सूक्तेन०. २ C रमसि. ३ C R S̄ Dc Cs वना॑दधि० R^w वना॑दधि॒व नो गि॒रो. ४ Though the words from तं प्रति (७ षोडशर्चः) are no part of the Samhitā text, yet some of the Mss have placed accents in two, and others in three, places without any reasons whatever; we have therefore followed E and S̄ which give no accents and have not shown the accents of other Mss either. ५ C E वि॒दध्यः. D वि॒दध्यः. ६ S̄ सु॒त्व. P P̄ स्तु॒त्वा. R^w सु॒त्वा य॒ज्या च. ७ C सूर्ये॑ चामू रि॒शाद॑स॒. Dc सूर्ये॑ चामू रि॒शाद॑स॒. P̄ सूर्ये॑ चामू रि॒शाद॑स॒. C^r सूर्ये॑ चामू. R^w सूर्ये॑ चामू रि॒शाद॑स॒. ८ Cs प्रा॒गक॑ल्पयन्. ९ E अ॑प्रथय०. C D R S̄ P̄ अ॑प्रथय० R^w अ॑प्रथय॒त्. १० C E P̄ P̄ दु॒धूर्प॑ति. ११ R^w ज्येष्ठो॑ यद॒प्रचे॑तास्तदा॒हुरध॑रा॒गिति॑. १२ P पूरु॒षस्य. १३ R^w भवति॑ दाधृ॒षिः. १४ R^w तद्वि॒प्रो अ॒ग्रवी॑दु॒त्तम्. १५ P तद्वि॒प्रो अ॒ग्रवी॑दु॒त्तम्. १६ E J प॒णी. Dc प॒णी. १७ R^w र॑धु॒जिष्ठो. १८ C D P J C^r जि॒ष्ठो. Dc Cs जि॒ष्ठो. १९ R^w दे॒वा. २० R^w श॒श्व॑ताम॒हं तद॑पा॒.

ये च देवा अयंजन्ताथो ये च पराद्दिः ।

सूर्यो दिवमिव गत्वार्यं मयवा नो विरंश्यते ॥ ५ ॥

योनाक्ताक्षो अनभ्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवः ।

अब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता ॥ ६ ॥

य आक्ताक्षः सुभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः ।

सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता ॥ ७ ॥

अप्रपाणा च वेशन्ता रेवां अप्रतिदिश्ययः ।

अयंभ्या कन्याकल्याणी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ८ ॥

सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवान्सुप्रतिदिश्ययः ।

सुयंभ्या कन्या कल्याणी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ९ ॥

परिवृता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः ।

अनाशुरश्चायामी तोता कल्पेषु संमिता ॥ १० ॥

१ Rw देवी. २ Rw पराद्दिः. ३ Rw रथान्ते. ४ D अहिरण्यवः. J °वोहिरण्यवः.
 ५ C° अमणिवः. ६ CR. S P P J पुत्रः स्तोता. C° पुत्रं स्तोता. ७ E कल्पेषु. ८ C °पु
 संमिता. P °पु संमिता. ९ Rw योऽनाक्ताक्षो अनभ्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवान् । अब्रह्मा-
 ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १० C अमणिः. ११ C सुहिरण्यवः. D J सुहि-
 रण्यवः. १२ E कल्पेषु. १३ C °पु संमिता. P °पु संमिता. १४ Rw य आक्ताक्षः
 स्वभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवान् । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता ॥ १५ Rw
 अप्रपाणा. १६ C° वेशन्ता. १७ D अप्रतिदिश्ययः. E S D° अप्रतिदिश्ययः. P अप्रतिदि-
 श्ययः. Rw अप्रतिदिश्य वः. १८ S D° C° अयंभ्या कन्या. १९ Rw कन्याकल्याणी तो ता
 कल्पेषु संमिता. २० P °पु संमिता. २१ Rw सुप्रपाणा. २२ D °सुप्रतिदिश्ययः. E
 °सुप्रतिदिश्ययः. S °सुप्रतिदिश्ययः. D° °सुप्रतिदिश्ययः. P °सुप्रतिदिश्ययः. Rw °सुप्र-
 दिश्य वः. २३ S D° C° सुयंभ्या कन्या. २४ Rw तो ता कल्पेषु संमिता. २५ E कल्पेषु.
 २६ P °पु संमिता. २७ R युधिगमः. २८ C अनाशुरः. D अनाशुरः. D° अनाशुरः. S
 अनाशुरश्चा. २९ P कल्पेषु संमिता. ३० Rw परिवृता च महिषी स्वस्त्या चायुधिगमः ।
 अनाशुरश्चोऽयामी.

वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिगुमः ।

श्वाशुरश्चायामी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ११ ॥

येदिन्द्रादो दाशराज्ञे मांनुषं वि गौहयाः ।

विरूपः सर्वेसा आसीत् सह यंक्षाय कल्पते ॥ १२ ॥

त्वं वृषाक्षुं मघवन्नम्रं मर्याकरो रविः ।

त्वं रौहिणं व्यास्थो वि वृत्रस्याभिनच्छिरः ॥ १३ ॥

यः पर्वतान् व्यदिधाद् यो अंपो व्यगाहयाः ।

इन्द्रो यो वृत्रहान्महं तस्मादिन्द्र नमोस्तुते ॥ १४ ॥

पृष्ठं धार्वन्तं ह्योरौचैःश्रवसंमंनुवन् ।

स्वस्त्यश्च जैत्रायेन्द्रमा बह सुखजम् ॥ १५ ॥

१ D E R S̄ D c C s P वावाता, R W वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिगुमः । स्वाशुरश्चः
सुयामी. २ R युधिगुमः. ३ C श्वाशुरं. D R श्वाशुरं S̄ श्वाशुराब्जं. C s श्वाशुरं. B
P P श्वाशुरं. ४ P कल्पेषु संमिता. ५ S̄ यादीयंदो. P यदिन्द्रादो. ६ R W वेऽर्मानुषं
विगाहयाः; We with all Mss. ७ D c मालुषं. ८ P गाहयाः. ९ D E विरुपा. R W बरुषं
सर्वेसा आसीत्स ह यवर्माय कल्पते. १० C s P J यशाय. ११ C वृषाक्षुं मघं. D E वृषाक्षुं
मघं. D c वृषाक्षुं मघं. R S̄ C s J C r वृषाक्षुं मघं. १२ C नर्यो. R D c C s मर्याकरो. P
मर्याकरो. R W त्वं वृथापारमघवन्नम्रं मर्याकरो रजिम्. १३ C E R P रौहिणं D रौहिणव्याजं.
S̄ रौहिणं. १४ C s व्यास्थो. P वास्यो. P वास्थो. १५ C विवृत्रं. R W वि वृत्रस्याभिन-
च्छिरः. १६ D व्यदिधाद्. R C s J न्यदिधाद्. D c व्यदिधाद्. C r न्यदिधाद्. R s̄ व्यदिधा
यो. १७ G s अंपो हयां गाहयाः. १८ S̄ R W व्यगाहयाः. १९ D इन्द्रायो. २० R W
वृत्रहा महान्तं. २१ C E पृष्ठं. D R C r पृष्ठं. D c पृष्ठं. C s पृष्ठं धार्वन्तं हं. R W प्रति
धार्वन्तं ह्योरौचैः. २२ S̄ धार्वन्तं. २३ C D E R C s P P J शैश्वं. S̄ शैश्वसंमंनुवन्.
२४ R मंनुवन्. २५ C D c C s P P स्वस्त्यश्च. S̄ स्वस्त्यश्चा. R s̄ स्वस्त्यश्च.

ये त्वा श्वेता अजैश्वसो हार्यो युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

पूर्वा नर्मस्य देवानां विभ्रदिन्द्र महीयते ॥ १६ ॥

इति नवमेऋचाके द्वाविंश सूक्तम् ॥

‘एता अश्वा आ प्रवन्ते’ इति पदसप्तत्यष्टादशपदीत्यः प्रणयत्यष्ट प्रति त्या ॥

‘एता अश्वा आ प्रवन्ते’ [१०. १२१] इत्यादि “नीलशिक्षण्वाहनः” [१०. १२२] इत्यन्तम् ऐतसप्रत्ययस्य पद-
राशित्वात्समुदायं पदावप्रार्हं सूत्रोक्तप्रकारेण वाचते । तद् उक्तं वेदाने । “एता अश्वा आप्रवन्ता इक्षितशप्रत्ययं पदा-
वमाहम् । तावामुत्तमेन पदेन प्रणीति” इति [वे. ६. २] ॥

एता अश्वा आ प्रवन्ते ॥ १ ॥ प्रतीपं प्रीतिं सुवन्नम् ॥ २ ॥

तासामेका हरिकिका ॥ ३ ॥ हरिकिके किमिच्छसि ॥ ४ ॥

साधुं पुत्रं हिरण्ययम् ॥ ५ ॥ काहतं परास्यः ॥ ६ ॥

यत्रामूर्त्तिभ्रः शिशपाः ॥ ७ ॥ परि त्रयः ॥ ८ ॥

ष्टदाकवः ॥ ९ ॥ शृङ्गं धमन्त आसते ॥ १० ॥

अयन्महा ते अर्वाहः ॥ ११ ॥ से इच्छकं सघाघते ॥ १२ ॥

१ C D E R S Dc Cs ये त्वा श्वेता. We with P̄. २ R Cs युञ्जति. Dc युञ्जति.
३ D दक्षिणां. ४ D E S̄ P̄ देवानां. ५ R W युञ्जत्वा श्वेता औश्वैःश्वसं हार्योयुञ्जन्ति द-
क्षिणम् । पूर्वतमे स देवानां विभ्रदिन्द्रं महीयते ॥ ६ D एताश्वा. ७ D पदसप्तत्यष्टा°. E
P̄ पदसप्तत्यष्टा°. S̄ पदसप्ता अष्टादशपदां प्रणयत्ततः । ८ प्रति त्या. ९ J °दशः पदात्यः.
१० R पदात्यः. D E and Cc do not give the number at the end of quarter verses
as other Mss do; but join them into halves and number each half. १० D एताश्वा.
११ D अश्वा. १२ C D E P̄ प्रतीपं. R S̄ प्रतीपं. १३ R W प्रीतिसुवन्नम्. १४ C P
‘किका. Cc °किका. R W °किणिका. १५ D हरिकिं. C हरिकिके किमि°. Dc हरिकिके
कि°. R W हरिकिणिके कि°. १६ C E R S̄ Dc Cs साधुं D सुधुं. P P̄ J Cc सा-
धुपु°. १७ C P °नमयं. १८ D E R S̄ Cs P̄ काहतं. R W काह तं. १९ C D E R S̄ Dc
शिशपाः. We with Cs. P̄ °स्तिस्रः शिशपाः. R W °स्तिस्रः शिशपाः. २० R W परि त्रयः.
२१ R W शृङ्गं धमन्त आसते. २२ S̄ Dc अयन्मा°. २३ C °महतिं. P J °महते.
२४ R W अयमिहागतो अर्वा. २५ C Cc स हि उक्तं. E Cs स इत्सकं. R स इत्सकं. S̄
स हि उक्तं. Dc स ई उक्तं. P̄ स उक्तं सघाघते. J स इत्सकं सघाघते. R W स इत्सका सं घाघते.

सघाघते गोमीद्या गोगेतीरिति ॥ १३ ॥ पुमां कुस्ते निर्मिच्छसि ॥ १४ ॥
 पत्प बहु वेयो इति ॥ १५ ॥ बह्व वो अघा इति ॥ १६ ॥
 अंजागार केविका ॥ १७ ॥ अश्वस्य वारो गोशफचके ॥ १८ ॥
 श्येनीपर्णी सा ॥ १९ ॥ अनामयोपजिहिका ॥ २० ॥

इति नवमेऽुवाके त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ॥

को अर्य बहुलिमा इष्णि ॥ १ ॥ को असिद्याः पर्यः ॥ २ ॥
 को अर्जुन्याः पर्यः ॥ ३ ॥ कः कौर्ण्यः पर्यः ॥ ४ ॥
 ऐतं पृच्छ कुहं पृच्छ ॥ ५ ॥ कुहाकं पक्कं पृच्छ ॥ ६ ॥
 यवानो यतिस्वभिः कुभिः ॥ ७ ॥ अकुप्यन्तः कुपायकुः ॥ ८ ॥
 आमणको मणत्सकः ॥ ९ ॥ देव त्वप्रतिसूर्य ॥ १० ॥

- १ C सघाघते. DP सघाघते. J सघाघते. २ S गोमती°. Dc गोपती°. J गोगति°. ३ R^w गोमयाग्रेगतिरिव. ४ C E S C^p पुमांकुस्ते. D पुमांकुस्ते. R^w पुंसां कुले किमिच्छसि. ५ Dc ययो. P वायो. ६ R^w पक्की ग्रीहियया इति. ७ S P यद्. C R J °यति. P य इति. ९ R^w ग्रीहियया अघा इति. १० R^w अजगर इयाविकाः. ११ E अश्वस्य°. १२ S वासे. १३ S C^p गोशफचके. Dc गोशफचके. C^s गोशपर्यके. R^w गोशफचके. १४ R^w श्येनपर्णी सा. १५ C R S P अनामयोप° R^w अनामयोपजिहिका. We with Dc C^s. १६ Dc बहुलिमा. १७ D इष्णि. P इष्णि. १८ R^w को अपावहदिमा दुग्धानि. १९ R असिद्याः. Dc C^s असिद्याः. R^w असिकन्याः २० E पर्यः. २१ C अर्जुन्याः. D R अर्जुन्याः. E S अर्जुन्याः. Dc C^s अर्जुन्याः. We with P. २२ R^w कौर्ण्यः. २३ C D E R S Dc C^s एतं पृच्छ. We wish P. २४ R^w कुहं पृच्छे. २५ S कुहाकं पक्कं पृच्छ. Dc कुहाकं पक्कं पृच्छ. C^s कुहाकं पक्कं पृच्छ. P कुहाकं पक्कं पृच्छ. R^w कुहा कं पक्कं पृच्छे. २६ C यवा वो. Dc यवा नो यति स्वभिः कुभिः. C^s यवा नो. R^w यवा नोप तिष्ठन्ति कुभिः. २७ C^s अकुप्यन्तः कुपायकु. २८ J कुपायकु. R^w कुपायवः. २९ D आमणत्को. R^w आमणिका. ३० C P P मणत्सकः. D मणत्सकः. S मणत्सकः. R^w मणित्तकः. ३१ S देव त्वप्रति सूर्य. R^w देवत्वा प्रति सूर्यम्.

एनश्चिर्पङ्क्तिका ह्रविः ॥ ११ ॥ प्रदुद्रुदो मघाप्रति ॥ १२ ॥

शृङ्ग उत्पन्न ॥ १३ ॥ मा त्वाभि सखा नो विदन् ॥ १४ ॥

वृशायाः पुत्रमां यन्ति ॥ १५ ॥ इरविद्रुमय दत् ॥ १६ ॥

अथो इयन्नियन्निति ॥ १७ ॥ अथो इयन्निति ॥ १८ ॥

अथो इवा अस्थिरो भवन् ॥ १९ ॥ उयं यकांशलोकका ॥ २० ॥

इति नवमेनुषाके चतुर्विंशं सूक्तम् ॥

ओमिनोन्निति भद्यते ॥ १ ॥ तस्य अनु निर्भञ्जनम् ॥ २ ॥

वंरुणो याति वंस्वभिः ॥ ३ ॥ शतं वा भारती शवः ॥ ४ ॥

शतमाश्वा हिरण्ययाः । शतं रथ्या हिरण्ययाः ।

शतं कुषा हिरण्ययाः । शतं निष्का हिरण्ययाः ॥ ५ ॥

१ E J पङ्क्तिका. २ R w पनी हरिक्विका हरिः. ३ O D E R प्रदुद्रुदो. ४ P प्रदु-
द्रुदो. D० प्रदुद्रुदो. We with Cs. ५ D० प्रति. ६ R w प्रदुद्रुदुमया प्रति. ७ R उत्पन्न.
८ R w शृङ्ग उत्पन्ने. ९ O J त्वापि. १० R w मा त्वापि सखा नो विदन्. ११ D E R
P मायन्ति. D० मायन्ती. १२ मायन्ति. C० मायन्ति. १३ E Cs P P J C० मयदत्. १४ R w
इरा देवभेमदत्. १५ P P अथो इयन्निति. R w अथो इयन्नियन्निति. १६ D E इयन्निय-
न्निति. D० इयन्नियन्निति. १७ C E अथो. १८ D अथो. १९ D इयन्निति. E १० इयन्निति.
C० इयन्निति. २० R w अथो इयन्निति. २१ १० अथो. २२ D० P P इयन्नियन्ते. २३ D
भव. २४ R w अथो इयन्निति अस्थिरि नो भवन्. २५ C० उय. २६ D C० P श्लोकका. १
श्लोकका. २७ R w इयन्निका श्लोकका. २८ P अमि. २९ O मिति मद्यते. ३० R w
आ मिनोति वि मद्यते. ३१ O तस्य आत्. D तस्य नु. R तस्य यत्. P J तस्य अत्.
३२ १० निर्भञ्जनम्. ३३ R w तस्य कर्त्त निर्भञ्जनम्. ३४ १० वरुणो. ३५ R w वरुणिः.
३६ R w वरुणोर्मायः. ३७ D० भारती. ३८ R w शतमद्या. ३९ P हिरण्ययाः.
४० R w रथा. ४१ D हिरण्ययाः. ४२ D० C० P P R w कुष्या.

अहल कुश वर्त्तक ॥ ६ ॥ शफेन इव ओहते ॥ ७ ॥
 आय वनेनती जनी ॥ ८ ॥ वनिष्ठा नाव गृह्णाति ॥ ९ ॥
 इदं मह्यं मन्दुरिति ॥ १० ॥ ते वृक्षाः सह तिष्ठति ॥ ११ ॥
 पाक वलिः ॥ १२ ॥ शक वलिः ॥ १३ ॥
 अश्वत्थ खदिरो धवः ॥ १४ ॥ अरदुपरम ॥ १५ ॥
 शयो हुत इव ॥ १६ ॥ व्याप पूरुषः ॥ १७ ॥
 अदृहमित्यां पूषकम् ॥ १८ ॥ अत्यर्धं परस्वतः ॥ १९ ॥
 दौव हस्तिनो हृती ॥ २० ॥

इति नवमेसुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ॥

आदलावुकमेककम् ॥ १ ॥ अंलावुकं निखातकम् ॥ २ ॥
 कर्करिको निखातकः ॥ ३ ॥ तद् वात उन्मथायति ॥ ४ ॥

१ D S कुश. २ CEP P वर्त्तक. D वर्त्तक. ३ RW अहल कुशवर्त्तक. ४ RW शफे
 न पीव ओहते. ५ Dc आय. ६ S वनेनती. J वनेनते. ७ S जनी. Dc जनि. ८ RW
 आयवनेन तेदनी. ९ R वनिष्ठा. १० C S गृह्णाति. DE Cg गृह्णाति. Dc गृह्णाते.
 ११ RW वनिष्ठा नाव गृह्णाते. १२ P P इमं. १३ D Dc मह्यं. C मह्यं. १४ DE Ge
 मन्दुरिति. R S Cs J मन्दुरिति. Dc मन्दुरिति. १५ RW इदं मह्यं मन्दुरिके. १६ CD
 ER S Dc Cs सह तिष्ठति. We with P. १७ RW ते वृक्षाः सह तिष्ठन्ति. १८ C RW
 पाकवलिः. DE Dc P पाक वलिः. १९ C RW शकवलिः. D शकवलिः. E Dc P शक
 वलि. २० Dc धवः. २१ RW अश्वत्थः खदिरो धवः. २२ Cs अरदुपरम. RW अर-
 दुपर्मा. २३ Dc शयो. RW शयं. २४ R व्याप. RW व्यातः. २५ S अदृहमि. Cs
 अदृहमित्याप. RW अदृहचित्पीयूषम्. २६ RW अत्यर्धं परस्वतः. २७ S P दौव.
 RW द्री च ह. २८ C Dc वृती. २९ CDES Cs आदलावुक. RW आदलावुक.
 ३० RW अलावुक. ३१ Dc वात. ३२ CDECs P उन्मथायति. R उन्मथायति. S
 उन्मथायति. We with Dc

कुलायं कृणवादिनि ॥ ५ ॥ उग्रं वनिपदाततम् ॥ ६ ॥
 न वनिपदनाततम् ॥ ७ ॥ कं एषां कंकरी लिखत् ॥ ८ ॥
 क एषां दुन्दुभि हनत् ॥ ९ ॥ यदीयं हनत् कथं हनत् ॥ १० ॥
 देवी हनत् कुहंनत् ॥ ११ ॥ पर्यागारं पुनःपुनः ॥ १२ ॥
 श्रीण्युष्टस्य नामानि ॥ १३ ॥ हिरण्यं इत्येके अब्रवीत् ॥ १४ ॥
 द्वौ वा ये शिशवः ॥ १५ ॥ नीलशिखण्डवाहनः ॥ १६ ॥

इति नवमेऽनुवाके षट्त्रिंशं सूक्तम् ॥

“वितती किरणौ द्वौ” इति प्रवह्निकारवा ऋचः अर्धचंशः संसृति । षट् उक्तं वेदाने । “वितती किरणौ द्वाविति प्रवह्निका” इति [५० ९. २] ॥

वितती किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः ।

न वै कुमारि तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

१ D कुलाय. ERJCe कुलायन्. Cs कुलायत्. Rw कुलायं. २ P क्षणवा. R
 कृणवादिनि. S कृणवादिनि. ३ C D E R Dc Cs उग्रं. P उग्रं. We with S. ४ C D
 E R S Dc Cs वनिपदाततं. Rw वनिपदाततम्. We with P. ५ D नय. ६ S ०नि-
 पदनाततं. P ०निपदाततं. ७ R एषां. Dc Cs एषां. ८ C P P J कंकरी. Dc Cs
 कंकरी. Rw कंकरी. ९ Cs लिपत्. R लिपत्. १० D J दुन्दुभि. S P Ce दुन्दुभि.
 P दुन्दुभि. Rw दुन्दुभि. ११ Rw हनत्. १२ D यदीयं हनत्. R यदीं हनत्. S य-
 दीयं हनत्. Dc J यदीं हनत्. Cs P यदीं हनत्. P यदीं हनत् ॥ १० ॥ १३ Cs कथं
 हनत्. Rw यदि हनत्कथं हनत्. १४ S देवीं हनत्. १५ R Cs कुहं हनत्. S कुहंनत्.
 P P कुपं हनत्. J कुहं हनत्. Rw कुहं हनत्. १६ R पर्यागारं. १७ S पुनःपुनः.
 १८ S श्रीण्युष्टस्य नामानि. P P श्रीण्युष्टस्य नामानि. Rw श्रीण्युष्टस्य नामानि. १९ C
 D E S Dc P P Ce ०दत्येके अब्रवीत्. Rw हिरण्यमित्येकमब्रवीत्. २० D E R S Dc
 J Ce ०द. C. ०द. P P ०यः. We with C. २१ Dc शिशवे. २२ Rw द्वे वा यदाः शिशवः.
 २३ C D E R S Ce नीलं यिति. Rw नीलशिखण्डो वा हनत्. २४ Rw किरणौ द्वौ
 तथा पिनष्टि पूरुषः । दुन्दुभिमा हननाभ्याम् ॥ न वै कुमारि. २५ Cs कुमारि.

मा॒नुष्टे॑ कि॒रणौ॑ द्वौ नि॒वृत्तः॑ पु॒रुषा॑नृते । न वै० ॥ २ ॥

नि॒गृह्य॑ क॒र्णकौ॑ द्वौ नि॒राय॑च्छसि मध्यमे । न वै० ॥ ३ ॥

उ॒त्ताना॑यै श॒याना॑यै तिष्ठन्ती वाव॑ गूहसि । न वै० ॥ ४ ॥

श्ल॒क्ष्णायां॑ श्ल॒क्ष्णिका॑यां श्ल॒क्ष्णमे॒वाव॑ गूहसि । न वै० ॥ ५ ॥

अव॑श्लक्ष्णमि॒व भ्रंश॑दन्त॒ल्लोम॑मति हृदे ।

न वै॑ कु॒मारि॒ तत् तथा॑ यथा॒ कु॒मरि॒ मन्य॑से ॥ ६ ॥

इति नवमेनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ॥

“इहेत्य प्रागपगुदगधराम्” इति प्रतिराधार्या ऋचः अर्धर्षवः संवृति । न संतनोति । तद् उक्तं पदाने । “इहेत्य प्रागपगुदगधराम्” इति प्रतिराधान् । न संतनोति” इति [वि० ६ २] ॥

इ॒हेत्य॑ प्रा॒ग॒पा॒गुद॑ग॒धरा॒म्-अ॒रा॒ला॒गुद॑भ॒र्त्सथ॑ ॥ १ ॥

वृ॒त्ताः पु॒रुष॑न्त आसते ॥ २ ॥

स्य॒र्ला॒पाको॑ वि ली॒यते ॥ ३ ॥

१ Cs °ष्टे. Rw °ष्टे. २ D S Cs. कि॒रणौ. P कि॒रण. Rw कि॒रणौ. ३ Rw नि॒वृत्तः
पु॒रुषा॑नृते; । को॒श्विले ॥ ४ D °नृते. ५ Dc नि॒गृह्य. ६ C क॒र्णकौ. Dc क॒र्णकौ.
७ Rw नि॒गृह्य क॒र्णकौ॑ द्वौ नि॒राय॑च्छति मध्यमे । रज्जुनि मध्येर्दानम् ॥ ८ C उ॒त्ताना॑यै.
९ C D E S C° तिष्ठन्ते. P तिष्ठन्ति वगूहसि. P तिष्ठन्ति. १० Rw उ॒त्ताना॑यां श॒याना॑यां
तिष्ठन्तमव॑ गूहति । उपानदि पादम् ॥ ११ R श्ल॒क्ष्णमे॒वाव॑. १२ Rw श्ल॒क्ष्णायां॑ श्ल॒क्ष्ण-
कायां॑ श्ल॒क्ष्णमे॒वाव॑ गूहति । उ॒त्तरा॑ङ्गनीमाङ्गन्याम् ॥ १३ E °दन्त॒ल्लोम॑मतिहृदे. R °मन्त॒ल्लो॑.
Dc °दन्त॒ल्लो॑. P P °दन्त॒ल्लोम॑मति हृदे. १४ Rw अव॑ श्ल॒क्ष्णमि॒व भ्रंश॑दन्त॒ल्लोम॑मति हृदे । उ॒त्त-
रा॑ङ्गनी व॒र्त्सथ्याम् ॥ नवै०. १५ C D E R S Cs ग॒पागु॑. We with Dc P. १६ E
मन्संत. P P भ॒र्त्सथः. १७ Rw इ॒हेत्या॑ प्रा॒ग॒पा॒गुद॑ग॒धरा॑संज्ञा उ॒दभि॑र्यथा । अ॒लावृ॑त्ति ॥
१८ C E R Dc Cs P P J C° without making any mark for the repetition of इहेत्य...
गधराम् write the feet 2,3,4 and 5. १९ S Dc पु॒रुष॑न्त. Rw पु॒षन्त. २० Rw °ते ।
पू॒षार्त्तकानि ॥ २१ Rw °ते । अ॒द्वय॑त्य॒पल॑शम् ॥

०स वै पृथु लीयते ॥ ४ ॥

०आष्टे लाहणि लीशाथी ॥ ५ ॥

इहेत्य प्रागपागुदगधराम्-अदिलली पुच्छलीयते ॥ ६ ॥

इति नवमेनुवाके अष्टविंशं सूक्तम् ॥

“मुगिलभिगतः” इत्याजिहासेत्यादवाहिल ऋचः शंसति । तद् उक्तं पैताने । “मुगिलभिगत इत्याजिहासेत्याहिलः” इति [वि० ९. २] ॥

“बीमे देवा अकंयत” दलतीवादाएया ऋचः अर्धचंद्रः शंसति । तद् उक्तं पैताने । “बीमे देवा अकंयतेदलतीवादन” इति [वि० ९. २] ॥

भुंगित्यभिगतः शलित्यपक्रान्तः फलित्यभिष्ठितः ।

दुन्दुभिमाहननाभ्यां जेरितरोधामो देव ॥ १ ॥

कोशविले रजनि ग्रन्थेर्धानमुपानेहिं पादम् ।

उत्तमां जनिमां जन्यानुत्तमां जनीन् वर्त्मन्यात् ॥ २ ॥

अंलाबूनि पृपातकान्येध्वंत्यपलाशम् ।

१ CDERSGः P पृथु लीयते. We with Dc. २ Rw सा वै स्पृष्टा वि लीयते । विमुद् ॥ ३ C आष्टि. ESDc आष्टे. C² आष्टये. P P आष्टे. C⁷ अष्टे. ४ C लाहणि. Dc लाहणि. C² J लाहणी. ५ CDE Dc लीशाथी. S लीशथि. ६ Rw दृष्णे लोहे न लीयतेधाः। धूमसः ॥ ७ CDERSGः ०गपागु ० We with Dc P. ८ C ०गविंशिली-पुच्छियते. C¹ ०गपुली पुच्छि लीयते. E ०गविंशिली लीपुच्छि लीयते. R S ०गविंशिली पुच्छि लीयते. Dc ०गविंशिली पुच्छि लीयते. P P ०गपुली पुच्छि लीयते. J ०गविंशिली पुच्छि लीयते. C⁷ ०गविंशिली लीयते. ९ Rw इहेत्या प्रागपागुदगधरामिश्रित्तुं शिदिलशते । विपीलकावटः ॥ १० S मुगिल. ११ C ०क्रांतः. S ०क्रांतः. १२ D जरितरोधामो. E जरितरोधामो. S जरितरोधामो. P जरितरोधामो. १३ CD कोश. १४ S ग्रन्थे. १५ Dc P ०जनि. १६ Dc पादं. १७ C² उत्तमा. १८ CC² जनिमा. P P जनिमां. १९ Dc जन्या. २० C P उत्तमां. २१ D अलाबूनि. २२ C ०द्वयं पलाशं. D ०द्वयं पलाशं.

पिपीलिकावटश्वसो विद्युत्स्वापर्णशफो गोशफो जरितरोधामो दैव ॥३॥

वीमि देवा अक्रंसताध्वयो क्षिप्रं प्रचरं ।

सुसत्यमिद् गवामस्यसि प्रखुदसि ॥ ४ ॥

इह इत्येतानध्वंशः प्रणवत्वयुते ॥

पत्नी यदृश्यते पत्नी यदृश्यमाणा जरितरोधामो दैव ।

होता विष्टीमेन जरितरोधामो दैव ॥ ५ ॥

आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन ।

१ C घटश्वसो. E घटश्वसो. २ C E S C P °स्वापर्णो. ३ C °शफो जरितरोधामो.

४ D गोशफो. ५ S °शफो जरितरोधामो. C °शफो जरितरोधामो. P °शफो जरितरोधामो.

६ E °रोधामो. ७ R has no accent in the second half up to धामो. Dc

has no accent from अलावू to धामो and adds इति after दैव. ८ C Dc वी१मे. E

वी१मे. P P वीमे. ९ C D E R P P C P °ध्वयोः Dc °ध्वयोः. १० S Cs क्षिप्र. ११ Dc

प्रचरः. १२ C सुसत्य°. १३ D प्र खुदसि. Dc प्र सुदसि. Cs प्र खुदसि. P P प्र खुदसि.

J पृथुदसि. R w मुगित्यमिगतः । ॥ इवा ॥ १ ॥ शलित्वपकान्तः । ॥ पूर्वशब्दः ॥ २ ॥

फलित्वमिष्टितः । ॥ गोशफः ॥ ३ ॥ वी१मे देवा अक्रंसताध्वयो क्षिप्रं प्र चर । सुवद-

मिद्वयामस्ति प्र खुव ॥ ४ ॥ ... ॥ ५ ॥ १४ D R Cs P P begin with ह and add an

anusvāra to व. S C P begin with इत्येता. Some of the manuscripts accent some

syllables towards the end here and there irregularly. १५ Dc omits all accents up to

°रोधामोदैव. Cs पत्नी. P पत्नी दृश्यते. १६ P °नी यदृश्यते. १७ Cs पत्नी. १८ E S C P

यदृशमाणा. P यदृशमाणा. १९ C E R जरितरोधामो. Dc जरितरोधामो. Cs जरितरोधामो.

S जरितरोधामो. २० D S Dc P होता. २१ C विष्टीमेन. D विष्टीमेन. E विष्टीमेन. Dc

P P विष्टीमेन. २२ R S जरितरोधामो. Cs जरितरोधामो. Dc जरितरोधामो. २३ R

accents only three syllables in this line भ्यो, क्षि and मु as in the text and leaves the

rest unaccented. R w आदित्या ह. २४ C हरितरंगिरोभ्यो दक्षिणा°. D E S Dc Cs ह ज-

रितरंगिरोभ्यो. २५ P दक्षिण°. R w दक्षिणामनयन. २६ Cs °मुतयन.

तां हं जरितः प्रत्यायंस्तामुं हं जरितः प्रत्यायन् ॥ ६ ॥

तां हं जरितर्नः प्रत्यगृभ्णंस्तामुं हं जरितर्नः प्रत्यगृभ्णः ।

अहानेतरसं न वि चेतनानि यंज्ञानेतरसं नं पुरोगर्वामः ॥ ७ ॥

उत श्वेत आशुपत्वा उंती पंचाभिर्यविष्ठः ।

उतेमांशु मानं पिपति ॥ ८ ॥

आदित्या रुद्रा वंसवस्वेनुं त इदं राधः प्रति गृभ्णीद्वङ्गिरः ।

इदं रोधो विभुं मेभुं इदं रोधो वृंहत् पृथुं ॥ ९ ॥

देवां दंद्वासुरं तद् वो अस्तु सुचेतनम् ।

युष्मा अस्तु दिवेदिये प्रत्येव गृभायत ॥ १० ॥

- १ Dc J तं. P P सां. २ P P नरितः. R W जरितर्नं प्र°. ३ P प्रव्ययं. P प्रव्यायं°. ४ R °स्तामृदं. S °स्तामुह. Dc R W °स्तामुं ह. C₃ °स्तामृह. ५ Dc तामुह हं. C₆ ता हं. ६ R W जरितर्नं प्र°. ७ CDc R W °स्तामुं ह. R °स्तामृदं. C₃ °स्तामृह ज°. ८ J जरितः प्र°. R W जरितः प्रत्यगृभ्णन्. ९ S आहा. Dc अहानेतेतरसं विचे°. R W अहा नेतु सचं-विचेतनानि उत नेतु सप्रपुरोगवातः. १० S युगां नेतरं. P P यथानितं°. ११ Dc न पुरोग°. १२ R J इयेता. Dc R W इयेत. C₃ स्वेता. १३ Dc आशु पत्वा. R W आशुपत्वा. १४ DER S Dc C₄ P P J C₇ उत. We with C. १५ R S पंचानि°. C₃ पंचाभि°. १६ C यविष्ठः. S यविष्ठः. R W जविष्ठः. १७ R °माशुमानं पिपति. R W °माशु. १८ P पिपति. P पिपति. १९ R S आदित्या. R W आदित्या. २० R W वंसवस्वेनुत. २१ D EDc C₇ °स्ते युत्त. R S °स्तेनुत्त. २२ CDER S Dc P हंगिरः. We with C. २३ E रंधो. २४ ER S विभु. २५ CD S C₇ प्रभुर्द्वि. R W प्रभु. २६ E रंधो. २७ CER Dc P हृत्वा. २८ C S Dc P P J वृथुः. २९ Dc R W देवा. ३० C₃ द्वा. R W दंद्वा परं तर्गो अस्तु सुचेतनम्. ३१ E सुचेतनं. R सुचेतनं. ३२ E S युष्मा. C-युष्मं. R युष्मं अस्तु दिवेदिये प्रत्येव गृभायतेति. Dc युष्मां अस्तु दिवेदिये प्रत्येव गृभाय-तेति. R W युष्मं अस्तु दिवेदिये प्रत्येव गृभायत. ३३ S दिवेदिये प्रत्येव. ३४ C C₃ °दिये प्रत्येव. E 'दिये प्रत्येव'. ३५ C यतेति. ३६ D has the word सित after the figure १० ॥

सप्तदश पदान्यष्टादशभिर्वाख्याता प्रतिगरे विकारः । ॐ ह जरितस्तथा ह जरितरिति
विपर्यासं जरितुं मतिष्ठेयं प्रतिगरामके सर्वाभ्यति पाणिनास्त्वमिन्द्र शर्मरिणेति तिस्रो भूते-
छदो अर्षर्षदाः ॥

त्वमिन्द्र शर्मरिणा ह्यं पारावतेभ्यः ।

विप्राय स्तुवते वसुवनिं दुरध्वसे वह ॥ ११ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय छिन्नपंशाय वञ्चते ।

श्यामार्कं पक्कं पीलुं च वारस्मा अकृणोर्वहुः ॥ १२ ॥

अंगरो वावदीति त्रेधा वञ्चो वरत्रया ।

इरामह प्रशंसत्यनिरामपं सेधति ॥ १३ ॥

इति नवमेतुवाके एफोनचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

१ J सप्तपदान्यष्टाभिः. CP P सप्तदशपादान्यष्टाभिः. R सप्तदशपादाः. २ ODP P R गिरे विकारः. Cs गिरविकारः. J गिरेति विकारः. ३ D अहि जरितस्तथाह. Cs अहि जरितस्तमथाह. ४ Dc विपर्यासजरितम्. ५ D मतिष्ठेयं प्रतिवारा ॥ कसं. ६ C प्रतिगराममेके. J प्रतिगिरामेके. P P प्रतिगिरामके. ७ D Dc सर्वाभ्यति. J सर्वाभ्यति. ८ Cs प्राणिना. ९ D शर्मणेति. Dc P शर्मण्येति. १० D Cs P P भूतेछदो. Dc भूतेछदे. J भूतेछदो. ११ E S C omit this passage altogether. १२ Rw त्वमिन्द्र शर्म रिणा ह्यः पा. १३ Dc शर्म ऋणा. P P शर्मंरणा. १४ Cs ह्य. १५ S स्तुवते वसुवनि दुरध्वसे वह. १६ Dc वसुवनि. Cs वसु विदुरः ध्वसे वहः. J वसु विदुरध्वसो. १७ R दुरध्वसे. १८ Dc J महः. १९ C D E S कपोताय. R कपोताय. Cs कपोताय. २० C D E R छिन्नं. Rw छिन्नं. २१ C D E S Dc P पंशाय. Rw पंशाय. We with C. २२ D E वञ्चते. C R S Dc P वञ्चते. We with Cs. २३ C D Cs P P J श्यामार्कं. Rw श्यामार्कं. २४ Cs पक्कं. २५ C पीलुं. D R S Cs P P J C पीलुं. Rw पीलु. २६ Rw वारस्मा अकृणोर्वहु. २७ R Cs J अंगरो. २८ R Cs C वावदिति. २९ S वञ्चो. ३० R वरत्रया. S वरत्रया. Cs वरत्रिया. P वरत्रय. P वरत्रया. J वरत्रया. C वरत्रया. D E वरत्रया. We with Dc. ३१ R Cs इरामह. Rw इरामह. ३२ D E Dc प्रशंसत्य. ३३ E मपसेधति. S मपसेधति. Dc अपसेधति.

“यदस्या” इति षोडश आह्नस्यो वृषाकपिला वैशिवमुत्तमेन पदेन प्रपौति ॥

“यदस्या भृगुमेवा” इत्याह्नस्याख्या षोडशर्षे वृषाकपिशतवच्छक्ति । तद् यथा वेताने । “यदस्या भृगुमेवा
इत्याह्नस्या वृषाकपिवद” इति [वि० ६, २] ॥

यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपात्सत् ।

मुष्काविदस्या एजतो गोशंफे शकुलाविद ॥ १ ॥

यदा स्थूलेन पससाणौ मुष्का उपावधीत् ।

विषञ्चा वस्या वर्धतः सिक्तास्वेव गर्दभौ ॥ २ ॥

यदल्पिकास्वल्पिका कर्कधूकेवर्धते ।

वासन्तिकमिव तेजनं येन्ययोताय विन्यति ॥ ३ ॥

१ ऽ यदस्येति. २ R Cs षोडशः. ऽ Cr षोडशर्षः. ३ Dc स्वाहृषाकपिवद्वैशि°. J
P स्वाहृषाकपिलावेशि°. Cr स्वाहृषाकपिवेशिगु. ऽ स्वाहृषाकपिलावैशि°. ४ E ऽ Cs J Cr
पदेन. ५ C D E R ऽ Dc यदस्या. ६ C कृधु. ७ Dc स्थूल. ८ O मुष्को ३ ओ
ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गो. ऽ मुष्काविद ३
ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ विदस्या एजतो गोशफे शकुला. Dc मुष्को
३ ओ ओ ३ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ विदस्या एजतो ३ ओ ओ ३ गो. P मुष्को
३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गो. P मुष्को. ३
ओ ओ गो ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गोशफे. D E R मुष्का-
विदस्या. ९ Rw एजतो. १० P Rw गोशफे. ११ Dc P P J स्थूलेन. १२ C पसः-
साणौ. Cs पससाणौ. Rw पससाणौ. १३ E उपावधीत्. Rw उपावधीत्. १४ E
विषञ्चावस्या. Dc विषञ्चावस्या. Rw विषञ्चावस्या. १५ Dc वर्धतः. Cs वर्धत. J वर्धनः.
Rw वर्धतः. १६ R सिक्तास्वेव. Cs J सिक्तास्वेव. P सिक्तास्वेव गर्दभौ. Rw
सिक्तास्वेव गर्दभौ. १७ Rw यदल्पिका. १८ E स्वल्पिका. Rw स्वल्पिका. १९ Rw
कर्कधूकेव वर्धते. २० D E R Dc Cs J वर्धते. २१ R वासन्तिक. Dc वासन्तिक. Cs
वासन्तिक. Rw वासन्तिकमिव तेजनं भंसं मातर्षं विन्यते. २२ Cs यत्य°. २३ Cs Cr यानाय.

यद् देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनेमाविषुः ।

सुकुला देदिश्यते नारी सत्वस्याक्षिभुवो यथा ॥ ४ ॥

महानश्रुतिप्रद्वि मोक्तदस्वानासरन् ।

शक्तिकानना स्वचमशके सक्तु पद्यम ॥ ५ ॥

महानश्रुलुखलमतिकामन्त्यववीत् ।

यथा तव वनस्पते निरग्नन्ति तथैवति ॥ ६ ॥

महानश्रुपं व्रूते भ्रष्टोपाप्यभूभवः ।

यथैव ते वनस्पते पिप्यन्ति तथैवति ॥ ७ ॥

महानश्रुपं व्रूते भ्रष्टोपाप्यभूभवः ।

यथा वयो विदाह्य स्वर्गे नमवदह्यते ॥ ८ ॥

१ C ललामगुं. D ललामगुं. ER ललामगुं. S²Rw ललामगुं. P²P² ललामगुं. २ P² Rw मिनमाविषुः. ३ Cs² मारिषुः. S² मादिषुः. ४ CD सुकुला. E सुकुला. Cs सुकुला. P² सुकुला. Rw सुकला. ५ ERSPJ देदश्यते. Cs देदश्यते. P² देदश्यते. ६ E² श्शिभुवो. Cs श्शिभुवो. ७ Cs यथा. ८ E महानश्रुं. Cp महान श्रुं. ९ D त्रुमद्वि. E द्रुमद्वि. R द्रुमद्वि. S² द्रुमद्वि. D² द्रुमद्वि. P द्रुमद्वि. P² द्रुमद्वि. J द्रुमद्वि. १० D S² मो क्तद. ११ D वासरन्. P²P² ना आसरन्. १२ S²J स्वयं. D² स्वयं. १३ D शक्तु. १४ Cs महानश्रुदपद्विमुक्तदस्थानासरन् । शक्तिका नाना स्वचमशके सक्तु पद्यम ॥ Rw महानश्रुदपद्विसुक्तः कन्ददस्वो नासरन् । शक्ति कनीना खुद मध्यमं सद्यश्रुयं-तम् ॥ १५ C नश्रुलुखलं. Rw नश्रुलुखलं. १६ C DER S²D² Cs यथा तव. We with P². १७ Rw वनस्पते निरग्नन्ति तथैवति. १८ DR D² Cs P² महानश्रुपिं. E महानश्रुपं. १९ CDE D² भ्रष्टो. P भ्रष्टो व्याप्यं. P² भ्रष्टोप्याप्यं. २० CDR Cs J श्रुभवः. E S² Cp श्रुभवः. Rw श्रुभवः. २१ DJ यथै तव वनस्पते. S² यथैवनस्पते. P² यथैव ते नस्पते. CER D² यथैव ते वनस्पते. Rw यथैव ते वनस्पते. २२ RCs पिप्यन्ति. Rw पिप्यन्ति तथैवति. २३ DER D² Cs P² महानश्रुपिं. २४ CDE D² P² भ्रष्टो. २५ CDR Cs J श्रुभवः. E S² Cp श्रुभवः. Rw श्रुभवः. २६ Rw यथा दावो विदह्यस्वदाहनि गमं दह्यते. २७ Cs वदो. २८ DE D² Cp विदाहः. २९ E S² J Cp स्वर्गेण मव दह्यते. D² स्वर्गेणमवदह्यते. ३० CR नमवदह्यते. D नमवदह्यते.

महान्मृगुपं व्रूते स्वसावेशितं पसं ।

इत्पं फलस्य वृक्षस्य शूर्पं शूर्पं भजेमहि ॥ ९ ॥

महानग्नी कृकवाकं शस्यथा परिं धावति ।

अयं न विद्य यो मृगः शीर्ष्णा हरति धाणिकाम् ॥ १० ॥

महानग्नी महान्मृगं धावन्तमनु धावति ।

इमास्तदस्य गा रक्ष यंभ मामह्वयौदनम् ॥ ११ ॥

सुदेवस्ता महानग्नीर्ववाधते महतः सांधु खोर्दनम् ।

कुंसं पीवरो नवत् ॥ १२ ॥

वशा दुग्धोमिमाङ्गुरिं प्रसृजतोऽग्रैतं परे ।

महान वै भद्रो यम मामह्वयौदनम् ॥ १३ ॥

१ D नृगुपम्. E R D C P नृगुपिद्वृते. २ R W स्वसावेशितं. ३ C वेतितं.
D विशितं. ४ R W फलस्य. ५ P वृक्षस्य. ६ R W शूर्पंशूर्पं भजेमहि. ७ D D C कृ-
कवाकं. C कृकवाकं. P कृकवाकं. R W कृकवाकं. ८ R W ययं. ९ R W विद्य यो.
१० P शीर्ष्णा. ११ R W हरति. १२ S D C रक्ष. P रक्ष. १३ C यच्च, P यन-
मामह्वेदनं. P यज. C यममामह्वयौदनम्. R W यम मामह्वयौदनम्. १४ D सुदेव°.
१५ S महानग्नी°. १६ D खोर्दनं. १७ D E D C कुंसं. S C कुंसं. १८ R W सुदेवस्ता
महानग्निं वि वाधते महतः सांधु खोर्दनम् । कृशितं पीवरी नशायम माम् ॥ १९ C दुग्धमि°.
R S C दुग्धोमि°. D दुग्धोमिपाङ्गुरिः. २० P P गुरि. २१ E प्रसृजतो. २२ P P
ग्रतां. २३ D महान्. २४ D E R S D C वै. २५ D भद्रो विल्यो य°. E भद्रो
य°. R D भद्रो य°. २६ C मध्योदनं. C मध्योदनं. २७ R W वशा दुग्धा विनाङ्गुरिं
य गृजते पतंकरम् । महान्यै भद्रो विल्यो यम माम् ॥

विदेवस्त्वा महानेत्रीर्विवाधते महतः साधु खोदनम् ।

कुमारिका पिङ्गलिका कार्द्व भस्मा कु धार्वति ॥ १४ ॥

महान् वै भद्रो विल्वो महान् भद्र उदुम्बरः ।

महाँ अभिक्त वाधते महतः साधु खोदनम् ॥ १५ ॥

यः कुमारी पिङ्गलिका वसन्तं पीवरी लभेत् ।

तैलकुण्डमिमोक्षुष्ठं रोदनं शुद्धमुद्धरेत् ॥ १६ ॥

इति नवमेसुपाके चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

इति कुन्तापसूक्तानि ॥

सोमपागे "दधिक्राव्यः" [२०. १३७. २] इत्यस्या ऋच आग्नीषीये दधिभस्मे विनियोगः । तद् उक्तं वेदाने । "आग्नीषीये दधि भस्मयन्ति दधिक्राव्य इति" इति [वि० ३. १३] ॥

तथा वृष्टपपन्दे "दधिक्राव्यः" इत्येतामुच्यते अर्धवर्षः संसृति । तद् उक्तं वेदाने । "दधिक्राव्यो अकारिपमिशर्प-
र्षधः" इति [वि० ६. २] ॥

तत्रैव "शुतासो मधुमत्तमाः" [२०. १३७. ४-६] इति पापमान्याख्यालिखित ऋचः अर्धवर्षः संसृति । तद् उक्तं वे-
दाने । "शुतासो मधुमत्तमा इति पापमानोः" इति [वि० ६. १] ॥

तत्रैव "अव द्रव्यो अंशुमतीन्" [२०. १३७. ७-९] इति तिस्रः ऋचः पच्छः संसृति । तद् उक्तं वेदाने । "अव
द्रव्यो अंशुमतीमतिष्ठदिति पच्छः" इति [वि० ६. २] ॥

यद्वा प्राचीरजंगन्तोरौ मण्डूरधाणिकीः ।

हृता इन्द्रस्य शर्वचः सर्वे बुहुदयाशवः ॥ १ ॥

१ B विदेवस्त्वा. Dc विदेवस्त्वा. २ P P 'नत्री वि वा'. ३ C 'वि वाधते. ४ Dc
कुमारिका पिङ्गलिका. ५ Rw विदेवस्त्वा महानसि वि वाधते महतः साधु खोदनम् ।
कुमारिका पिङ्गलिका कार्द्व कृत्या प्र धार्वति ॥ १४ ॥ ६ CERSSDc वै भद्रो विल्वो. D
वै भद्रो विल्वो. P वै भद्रो विल्वो. We with Cs. ७ Dc महान्. ८ Rw भद्र उदुम्बरः ।
महाँ अभिक्तो वाधते महतः साधु खोदनम्. ९ Cs उदुम्बरः. १० D खोदनम्. ११ C
वसन्तं. DE P वसन्तं. १२ Dc तैलकुण्ड. १३ R. 'मोक्षुष्ठ. Cs 'मोक्षुष्ठं. १४ CD
रोदन्तं. R रोदन्तं. Cs रोदन्तं. P रोदन्तं. १५ D शुद्धमुद्धरेत्. Cs शुद्धमुद्धरेत्. C' शुद्धमु-
द्धरेत्. १६ Rw यं कुमारी पिङ्गलिका हृशितं पीवरी लभेत् । तैलकुण्डादिवाहृष्टं रोदनं शुद्धम-
(मुः) धरेत् ॥ D adds the words श्वित सोतु at the end of the Kuntāpa sūktas.

१७ B Seems to correct मण्डू to मद्र. We with BCDEKKRSSVDCs.

यत् । इ । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डुरऽधाणिकीः ।

हृताः । इन्द्रस्य । शर्वषः । सर्वे । बहुदऽयाशवः ॥ १ ॥

कष्टन्तरः कपृथमुद् दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।

निष्टिग्र्यः पुत्रमा ज्वावयोतय इन्द्रं सवार्ध इह सोमपीतये ॥ २ ॥

कष्टत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातन । चोदयत । खुदत । वाजसातये ।

निष्टिग्र्यः । पुत्रम् । आ । ज्यवय । जतये । इन्द्रम् । सऽवार्धः । इह । सोमपीतये ॥ २ ॥

दृधिकाव्णो अकारिषं जिणोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखां करत् प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ३ ॥

दृधिकाव्णोः । अकारिषम् । जिणोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखां । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्र्वन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमत्तमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।

पवित्र्वन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वो । मदाः ॥ ४ ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत् इति देवासो अमुवन् ।

वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय । पवते । इति । देवासः । अमुवन् ।

वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा ॥ ५ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीद्वयः ।

सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य द्विवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमीद्वयः ।

सोमः । पतिः । रयीणाम् । सखा । इन्द्रस्य । द्विवेदिवे ॥ ६ ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दुशभिः सहस्रैः ।

आवत् तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नृमणा अधत् ॥ ७ ॥

अर्चं । द्रुप्तः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । वृशऽभिः । सहस्रैः ।
 आर्चत् । तम् । इन्द्रः । शर्च्या । धर्मन्तम् । अर्ष । सौहितीः । नृऽमनाः । अधत् ॥ ७ ॥

द्रुप्तसर्मपश्यं विषुणे चरन्तमुपहृरे नृद्यो अंशुमत्याः ।

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिप्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ ८ ॥

द्रुप्तम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपहृरे । नृद्यो । अंशुऽमत्याः ।
 नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इप्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ ८ ॥

अर्धं द्रुप्तो अंशुमत्या उपस्येधारयत् तन्व तित्तिषाणः ।

विशो अदेवीरभ्यार्चरन्तीर्वृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ ९ ॥

अर्धं । द्रुप्तः । अंशुऽमत्याः । उपस्ये । अर्धारयत् । तन्वम् । तित्तिषाणः ।
 विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । वृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ ९ ॥

त्वं हृ त्यत् सप्तभ्यो जायमानोश्नुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूल्हे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमन्त्र्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १० ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अश्नुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।
 गूल्हे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्व । अविन्दः । विभुमन्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः ।
 रणम् । धाः ॥ १० ॥

त्वं हृ त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन् धृषितो जयन्थ ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वर्धत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्चेदविन्दः ॥ ११ ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जयन्थ ।
 त्वम् । शुष्णस्य । अर्धं । अतिरः । वर्धत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शर्च्या । इत् ।
 अविन्दः ॥ ११ ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १२ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे ॥ सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ १२ ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः समदे हितः । द्युन्नी द्योकी स सोम्यः १३

इन्द्रः । सः । क्षामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मर्वे । हितः ॥ चुम्नी । स्तोकी । सः ।
सोम्यः ॥ १३ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सर्वलो अनपच्युतः । ववक्ष ऋष्वो अस्तृतः ॥१४
गिरा । वज्रः । न । समुद्धृतः । सर्वलः । अनपच्युतः ॥ ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः १४
इति नवमेनुवाके एकचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अधिरात्रे अधिरिक्षोपथेषु "महौ इन्द्रो य ओजसा" इत्यस्य त्रिनियोगः "तमिन्द्र वाजयामति" [१०. ४७] इत्यनेन
नद उक्तः ॥

तथा इन्द्रोमात्रेषु निष्पद्यते अथ त्रिनियोगस्तदेषोक्तः ॥

तथा न्यहाणो वृत्तीष्वद सु "महौ इन्द्रो य ओजसा" इत्यस्य त्रिनियोगः "अभि प्र वः सुरापसम्" [१०. ५१]
इत्यन उक्तः ॥

तथा चतुरहाणा चतुर्येष्वद सु "महौ इन्द्रो य ओजसा" [१०. ११८] "य एक इद् विदवते" [१०. ६३, ४] इत्येते
आज्योन्वयस्तोत्रिणी भवतः । तद् उक्तं वैताने । "चतुर्येषु महौ इन्द्रो य ओजसा य एक इद् विदवत इति" इति
[वि० ८. १] ॥

तथा त्रिकुरहाणस्य भङ्गेऽपि एष आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । "अष्टमे महौ इन्द्रो य ओजसेति"
इति [वि० ८. ४] ॥

महौ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्मा इव । स्तोमैर्वत्सस्य चावृधे ॥१॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिर्मान् इव ॥ स्तोमैः । वत्सस्य ।
यवृधे ॥ १ ॥

प्रजामृतस्य विप्रतः प्र यद् भरन्त वह्यः । विमां चतस्य चाहंसा ॥२॥
प्रजाम् । ऋतस्य । विप्रतः । प्र । यद् । भरन्त । वह्यः ॥ विमांः । ऋतस्य । चाहंसा ॥२॥

कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य सार्धनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥३॥
कण्वाः । इन्द्रम् । यद् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । सार्धनम् ॥ जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

इति नवमेनुवाके द्विचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अधिरात्रे अधिरिक्षोपथेषु स्तोत्रियाञ्चरुष्योऽनन्तरम् "आ नूनमग्निना युवम्" [१०. ११५] "त वा रथम्"
[१०. १४१] इति सूक्ते संगतिः । तत्र पूर्वतुफसा दशमी द्वादशीयुवम् उदरार्थम् च पच्छः संगतिः । तद् उक्तं
वैताने । "आ नूनमग्निना युव ॥ यां रथमिति सूक्ते । पूर्वस्य दशमी द्वादशीयुवतं च पच्छः" इति [वि० ४. १] ॥

आ नूनमग्निना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

मासै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दियुपुतं या अरांतयः ॥ १ ॥

१ K K V Do here introduce the following words -तहौ गाय सुते सचेति तिष्ठा ॥ ६
(xx 78) रन्दांयु महते सुतमिति तिष्ठा ॥ ९ (xx. 110). B C D E R C do not add
these six verses. V is sure they must be added.

आ । नूनम् । अश्विना । युयम् । वत्सस्य । गन्तम् । अर्बसे ।

प्र । असे । यच्छतम् । अवृकम् । पृषु । छदिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

यदन्तरिक्षे यद् द्विवि यत् पञ्च मानुषीं अनु । नृम्णं तद् धत्तमश्विना ॥२॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । द्विवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ॥ नृम्णम् । तत् ।

धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

ये वां दंसांस्यश्विना विर्मासः परिमामृशुः । एवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥३॥

ये । वाम् । दंसांसि । अश्विना । विर्मासः । परिमामृशुः ॥ एव । इत् । काण्वस्य ।

बोधतम् ॥ ३ ॥

अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परि पिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान् वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । पिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ४

यदुप्सु यद् वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ५

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुयाके त्रिचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद् वां देव भिषज्यथः ।

अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ १ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥१॥

आ नूनमश्विनोर्घृषिं स्तोमं चिकेत वामयां ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिद्धादथर्वणि ॥ २ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । सोमम् । शिकेत । घामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्सुतम् । घर्मम् । शिञ्जात् । अथर्वणि ॥ २ ॥

आ नूनं रघुवर्तनि रथं तिष्ठायो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । घाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

यद्द्य वां नासत्योष्यैराचुच्युवीमहि ।

यद् वा वाणीभिरश्विनेवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । घाम् । नासत्या । उष्यैः । आऽचुच्युवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ४ ॥

यद् वां कक्षीवां उत यद् व्यंश्च ऋषिर्यद् वां दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद् वां वैन्यः सादनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेघाम् ॥ ५ ॥

यत् । घाम् । कक्षीवात् । उत । यत् । विश्वंश्वः । ऋषिः । यत् । घाम् । दीर्घतमाः । जुहाव ।

पृथी । यत् । घाम् । वैन्यः । सादनेषु । एव । इत् । घर्तः । अश्विना । चेतयेघाम् ॥ ५ ॥
इति नवमेऽनुवाके षतुश्चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

यातं छंदिष्पा उत नः परस्मा भूतं जगत्या उत नस्तनूपा ।

वृत्तिस्तोकाय तनवाय यातम् ॥ १ ॥

यातम् । छंदिःऽपी । उत । नः । परःऽपा । भूतम् । जगत्याऽपी । उत । नः । तनूऽपा ।

वृत्तिः । तोकाय । तनवाय । यातम् ॥ १ ॥

यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विना यद् वा वायुना भवंधः समोकसा ।

यदादित्येभिर्षुभुभिः सजोषसा यद् वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥ २ ॥

यत् । इन्द्रेण । सऽसरथम् । याथः । अश्विना । यद् । वा । वायुना । भवंधः । समऽओकसा ।

यत् । आदित्येभिः । ऋतुऽभिः । सऽजोषसा । यत् । वा । विष्णोः । विऽक्रमणेषु । तिष्ठथः ॥ २ ॥

यद्द्याश्विनावहं हुवेय वाजसातये ।

यत् पूत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमश्विनोरवः ॥ ३ ॥

यत् । अथ । अश्विनौ । अहम् । हुवेय । वाजसातये ।

यत् । पूत्सु । तुर्वणे । सहः । तत् । श्रेष्ठम् । अश्विनौः । अरवः ॥ ३ ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वा हिता ।

इमे सोमांसो अधि तुर्वणे यदाविमे कण्वेषु वामथ ॥ ४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमांसः । अधि । तुर्वणे । यदौ । इमे । कण्वेषु । वाम् । अथ ॥ ४ ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्सार्य यच्छतम् ॥ ५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छर्दिः । वत्सार्य । यच्छतम् ॥ ५ ॥

इति नवगेनुवाके पञ्चचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

अभुत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः ।

व्यावदेव्या मतिं चि रतिं मर्त्येभ्यः ॥ १ ॥

अभुत्सि । ऊं इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

चि । व्यावः । देवि । आ । मतिम् । चि । रतिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १ ॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि सनुते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषक् प्र मदाय अर्वा वृहत् ॥ २ ॥

प्र । बोधय । उपः । अश्विना । प्र । देवि । सनुते । महि ।

प्र । यज्ञहोतः । अनुषक् । प्र । मदाय । अर्वा । वृहत् ॥ २ ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।

आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपार्यम् ॥ ३ ॥

यत् । उपः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथेः । यतिः । याति । नृऽपार्यम् ॥ ३ ॥

यदार्पीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः ।

यद्वा वाणीरनूपत प्र देवयन्तो अश्विना ॥ ४ ॥

यत् । आऽर्पीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहे । ऊर्धभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूपत । प्र । देवयन्तः । अश्विना ॥ ४ ॥

प्र ह्युन्नाय प्र शर्वसे प्र नृषाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ ५ ॥

प्र । ह्युन्नाय । प्र । शर्वसे । प्र । नृऽसहाय । शर्मणे ।

प्र । दक्षाय । प्रचेतसा ॥ ५ ॥

यन्नूनं धीभिरश्विना पितुर्योना निषीदधः । यद्वा सुम्नेभिरुक्थ्या ॥ ६ ॥

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योना । निऽसीदधः ।

यत् । वा । सुम्नेभिः । उक्थ्या ॥ ६ ॥

इति नवमेनुवाके षट्चत्वारिंशं सूक्तम् ॥

“तं वां रथम्” इत्यस्य विनियोगः “आ नृमश्विना उपत्” [२०. १३९] इत्यत्र उक्तः ॥

अतिरात्रे अतिरिक्तोऽथे “यत्पुत्रीर्येषीः” [२०. १४१. ८, ९] इति द्वे ऋचौ परिष्पानीवाश्रयणायै क्रमेण भवतः ।
उत् उक्तं धैताने । “मधुमतीर्येषीरिति परिष्पानीया । उत्तरा वाज्या” इति [वि० ४. १] ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुञ्जयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति बन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतेर्म वसूयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । पृथुऽञ्जयम् । अश्विना । सम्संगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । बन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतर्मम् । वसूऽयुम् ॥ १ ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

मुचोर्वपुंरभि पृशः सचन्ते वहन्ति यत् ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युयोः । वपुः । अभि । पृशः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

को वामद्या करते रातहव्यं जतये वा सुतपेयाय वाकैः ।

श्रुतस्य वा वनुषे पूर्वाय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः । जतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।
श्रुतस्य । वा । वनुषे । पूर्वाय । नमः । येमानः । अश्विना । वा । ववर्तत् ॥ ३ ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योपं यातम् ।

पिवाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दर्धथो रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमं । यज्ञम् । नासत्या । उपं । यातम् ।
पिवाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दर्धथः । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ४ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छ्रां पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वामन्ये नि यमन् देवयन्तः सं यद् ददे नाभिः पूर्वा वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ्रां । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।
मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सं । यद् । ददे । नाभिः । पूर्वा ।

वाम् ॥ ५ ॥

नू नो रयिं पुरुवीरं वृहन्तं दक्षा मिमाषामुभयेष्वसे ।

नरो यद् वामश्विना स्तोममार्वनसधस्तुतिमाजमीलहासो अगमन् ॥ ६ ॥

नू । नः । रयिम् । पुरुऽवीरम् । वृहन्तम् । दक्षा । मिमाषाम् । उभयेषु । असे इति ।
नरः । यद् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् । आर्वन् । सधऽस्तुतिम् । आजऽमीलहासः ।

अगमन् ॥ ६ ॥

इहेहु यद् वां समना पपृक्षे सेयमसे सुमतिर्वाजरता ।

उरुष्येतं जरितारं युवं हं श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽईह । यद् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयन् । असे इति । सुऽमतिः ।
वाजऽरता ।

उरुष्येतम् । जरितारम् । युवम् । हं । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

१ P °व्याः । २ P °नाम् । ३ B B हिरण्यं । ४ B C °हा° । K K V °हृ° । B C D °
°दा° । We with D E R S P P J Cr. ५ C K K S उरुष्यन्तं । We with D E R V D °C° ।
६ P P °हृ° ।
१००

मधुमतीरोषधीद्याव आपो मधुमन्तो भवंत्वन्तारिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमानो अस्त्ररिप्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ८ ॥

मधुमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुमन् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य । पतिः । मधुमान् । नः । अस्तु । अरिप्यन्तः । अन्तु । पन्नम् । चरेम ॥ ८ ॥

पनाय्यं तदश्विना कृतं वा वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गर्विष्टौ सर्वौ इत् तां उप याता पिवध्वै ॥ ९ ॥

पनाय्यम् । तद् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोर्विष्टौ । सर्वान् । इत् । तान् । उप । यात । पिवध्वै ९

नयमेनुवाके सप्तचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

इति नयमेनुवाकः ॥ १० ॥

इत्याथर्वणसंहितायां शस्त्रकाण्डाभिधानं

विंशतितमं काण्डं

समाप्तम् ॥